

MOLNÁR ANTAL

**MAGYAR HÓDOLTSÁG –
HORVÁT HÓDOLTSÁG**

MAGYAR ÉS HORVÁT KATOLIKUS
EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK
AZ OSZMÁN URALOM ALATT

Akadémiai doktori értekezés

Budapest

2018

Tartalom

TARTALOM.....	3
TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	5
BEVEZETÉS	7
OSZMÁN–KERESZTÉNY KONDOMÍNIUM MAGYARORSZÁGON ÉS EURÓPÁBAN	21
Magyar intézmények jelenléte a hódolt Magyarországon.....	21
<i>Salamon Ferenc és a kondomínium tézisének megalkotása</i>	21
<i>Szakály Ferenc és a kondomínium épületének „belakása”</i>	23
Világtörténeti kuriózum?.....	28
<i>A kondomínium egyediségének oszmanista kritikája</i>	28
<i>Markus Koller hódoltságtörténeti víziója</i>	33
A kritika kritikája: barangolás az európai limes mentén	37
<i>Az értelmezés nehézségei – fogalmi kérdések</i>	37
<i>Montenegró és Poljica</i>	44
<i>Dalmácia</i>	51
<i>Lengyelország</i>	58
MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK A HÓDOLT MAGYARORSZÁGON.....	61
Magyar katolikus egyháziak a hódoltságban.....	61
<i>Világi papság és laikus lekipásztorok</i>	61
<i>Magyar ferencesek</i>	70
<i>Jezsuita missziók</i>	78
A magyar katolikus hierarchia joghatósága a hódoltságban	84
<i>A magyar katolikus egyházi intézményrendszer hódoltsági jelenlétének háttere</i>	84
<i>A magyar püspökök hódoltsági helynökei</i>	91
<i>A helynökök lekipásztori és egyházfegyelmi feladatai</i>	104
<i>A magyar hierarchia hódoltsági joghatóságának védelme</i>	130
<i>A helynökök részvétele az adóztatásban és a birtokigazgatásban</i>	138
<i>Kapcsolatok a magyar végvárakkal és a hírszerzés</i>	151
<i>A kisebb egyházi javadalmak a hódoltságban</i>	156
A HORVÁT–SZLAVÓN KATOLIKUS EGYHÁZ A 16–17. SZÁZADBAN.....	173
Az oszmán hódítás következményei a zágrábi püspökség területén	173
<i>A történeti földrajzi keretek átrendeződése</i>	173
<i>Területi és anyagi következmények</i>	177
<i>A reformáció és a szerb ortodoxok betelepülése</i>	183

A zágrábi püspökség intézményrendszerének változásai	187
<i>A káptalan</i>	187
<i>A papnevelés</i>	195
<i>A püspökök</i>	199
<i>Az egyházi intézményrendszer rekonstrukciója</i>	205
<i>Az 1634. évi zágrábi zsinat: a horvát nemzeti felekezetszervezés kezdetei</i>	213
A magyar–horvát egyházszervezet déli végvidéke: a zengg-modrusi püspökség.....	220
<i>Középkori előzmények</i>	220
<i>Az oszmán hódítás következményei</i>	228
<i>A püspökség intézményrendszerének változásai</i>	235
 A ZÁGRÁBI PÜSPÖKÖK JOGHATÓSÁGA A HÓDOLTSÁGBAN	249
 A zágrábi püspökök hódoltsági képviselésének háttere.....	249
<i>A horvát–szlavón rendiség és az oszmán Szlavónia</i>	249
<i>Katolikus egyház az oszmán Szlavóniában</i>	260
 A zágrábi püspökök hódoltsági helynökei	274
<i>A helynöki megbízás kialakulása és állandósulása</i>	274
<i>Joghatósági konfliktusok a missziós püspökökkel</i>	282
<i>A helynökök lelkipásztori feladatai</i>	300
<i>A hírszerzés dimenziói</i>	307
<i>A pesti bosnyák ferences rendház és az esztergomi érsek hódoltsági helynöke</i>	309
 ÖSSZEGZÉS.....	319
 FORRÁSOK ÉS IRODALOM	325
 Kiadatlan források	325
 Kiadott források és irodalom	331

Térképek jegyzéke

1. A három részre szakadt ország a 17. század derekán	11
2. A török hódoltság, 1664–1683	15
3. Magyarország katolikus egyházmegyéi a 17. század derekán	62
4. Pappal rendelkező települések a hatvani szandzsákban 1546-ban	67
5. A szalvatoriánus ferences rendtartomány kolostorai és rendházai 1680-ban	71
6. A gyöngyös Szent Antal Társulat tagjainak származási helye 1673–1686	76
7. A váci püspökség katolikus települései a 17. század második felében	107
8. A pécsi jezsuita misszió vonzáskörzete a 17. század első felében	110
9. Az andocsi jezsuita misszióhoz tartozó falvak 1647-ben	112
10. Katolikus papot és licenciátust tartó települések az egri püspökség hódoltsági területén a 17. század második felében	116
11. A szegedi ferences kolostor közvetlen vonzáskörzete a 17. század második felében	125
12. Bácskai katolikus települések a 17. század második felében	127
13. Működő székes- és társaskáptalanok Magyarországon a 17. században (1686-ig)	157
14. Világi papoknak és egyházi testületeknek adományozott apáti és préposti címek és javadalmak a 17. században (1686-ig)	160
15. A zágrábi püspökség főesperességei, birtokai és főbb kolostorai a középkorban	180
16. A zágrábi püspökség plébániái a 17. században	208
17. A zágrábi püspökség kolostorai a 17. század második felében	211
18. A zágrábi püspökség határváltozásai	214
19. A zenggi és a korbáviai-modrusi püspökség a középkorban	223
20. A zengg-modrusi püspökség 1684-ben	243
21. Szlavónia és a Szerémség török közigazgatása a 17. században	251
22. A boszniai ferences rendtartomány a 17. század közepén	264
23. Katolikus plébániák Szlavóniában és a Szerémségben a 17. század derekán	271
24. A belgrádi püspökség a 17. század derekán	273
25. A zágrábi püspöki helynökjoghatósága alá tartozó szlavóniai plébániák 1660-ban	285
26. A pesti bosnyák ferences rezidencia vonzáskörzete a 17. század második felében	312

Bevezetés

Jelen disszertáció egy kettős, a végpontokon összeérő, egymást kiegészítő és végső soron egységes történetet alkotó kutatói érdeklődés eredménye. Az egyik szálát a magyar katolikus egyházi intézmények hódoltsági jelenléte, a másikat a magyar és a horvát katolikus egyházi intézményrendszer egymáshoz való viszonya jelentette. Mindkettő elsősorban az önmagán túlmutató tanulságok miatt érdekes. Az egyházi intézmények hódoltsági képviselőjének vizsgálata a török–magyar kondomínium alaposabb ismeretéhez járul hozzá, a horvát és a magyar katolikus egyházi struktúrák összehasonlításával a horvát nemzeti eszme geneziséhez, a magyarokkal szemben önmagát megfogalmazó horvát nemzettudat kezdeteihez kerülünk közelebb. A két témakör érintkezési felülete, közös metszete pedig a zágrábi püspökök hódolt szlavóniai helynökségének története, amely a jelzett tanulságokat kontextualizálja és ezzel új dimenzióba helyezi. A magyar és a horvát fejlődés különbségei miatt a magyarétól eltérő utat bejáró horvát egyházi jogintézmény egyrészt kiemeli a török–magyar kondomínium egyedi jellegét, másrészt előrevetíti a horvát etnikai és intézményes expanziót és integrációs törekvéseket Szlavóniában a török kiűzése után.¹

Egyetemi tanulmányaim óta foglalkozom a magyarországi török hódoltság katolikus egyházának történetével.² Érdeklődésemre és munkámra mindenekelőtt a 20. század második felének katolikus paptörténetesei,³ illetve a témát az 1980-as években a *mainstream*

¹ A két kutatási irányt először 2010 tavaszán, az MTA Történettudományi Intézetében tartott előadásomban kapcsoltam össze. Molnár Antal: *A zágrábi püspökség, a magyarországi katolicizmus és a török hódoltság. A magyar–horvát viszony változásai a 17. században*. Intézeti előadás, MTA Történettudományi Intézet, 2010. április 6.

² Az alábbiakban a magyar szakirodalomban és köznyelvben is elterjedt, hagyományos „török” és a modern nemzetközi tudományosságban elfogadott „oszmán” terminust szinonimaként használom, ugyanolyan megfontolások alapján, mint tette azt Sudár Balázs nemrégiben napvilágot látott hódoltsági mecset-topográfiájában. Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 37., 39. Az oszmán megnevezés alapjául szolgáló identitáselemek széles kontextusban történő vizsgálata: Fodor Pál: Az oszmán–török identitás változásai. In: Uő: *Szülemén szultántól Jókai Mór*. Tanulmányok az oszmán–török hatalom szerkezetéről és a magyar–török érintkezésekről. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 121–147.

³ Csupán jelzésszerűen idézek néhány, számomra az induláskor fontos dolgot: Joseph Balogh: *Existenz und Rechtslage der Katholischen Kirche in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft*. Roma, 1939.; Galla Ferenc: Fulgenzio da Jesi ferences misszionárius vitája a böjtről a gyöngyösi jezsuitákkal. (Fejezet a magyar katolikus restauráció misszióiból). *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1944–1946*. Bp., 1946. 140–169.; Fricsey Ádám: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. In: *A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981*. Pécs, 1981. 67–100. (Újra közölve: In: *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből*. I. Szerk. Fricsey Ádám. Pécs, 1993. 75–114.); Holl Béla: Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623). *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983) 150–162.; Körmendy József: A veszprémi r. k. egyházmegye állapota a török hódoltság végén. In: *A Dunántúl településtörténete. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század)*. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. (A Dunántúl településtörténete VII.) 423–431.; Sávai János: *Missziók, mesterek, licenciátusok*. Szeged, 1997. (Documenta missionaria Hungariae et regionem sub ditione Turcica existentem spectantia II/I.); Vanyó Tihamér: A hazai hódoltság vatikáni források tükrében. *Vigilia* 38 (1973) 88–97.; Uő: Nemzeti

történetírás számára felfedező Szakály Ferenc írásai⁴ és személyes példája voltak jelentős hatással. Első nagyobb szabású kutatási témám, amelyből a doktori értekezésem is kinőtt, a Szentszék által közvetlenül irányított missziós intézményrendszer történetének feltárása volt. Ezt tárgyaló monográfiám⁵ megjelenése után láttam hozzá a magyarországi egyházi intézmények hódoltsági jelenlétének vizsgálatához, amelynek eredményeit öt kötetben tettem közzé.⁶ A hódolt Magyarországot két (egy magyarországi és egy mediterrán, vagyis római – raguzai – boszniai) irányból megközelítő vizsgálat számos tanulsággal járt, és persze több nehézséggel is szembesített. Ezek közül talán a legsúlyosabb, hogy a különböző intézmények és régiók forrásadottságai olymértékben különbözőek, hogy nagyon nehéznek bizonyult egy egységes és sajátlagos belső kohézióval rendelkező narratívába foglalni a hódoltság különböző vidékein működő katolikus egyházi struktúrák történetét.

A missziók után fennmaradt dokumentáció, mindenekelőtt az 1622-ben alapított Propaganda Fide Kongregáció (a magyar szakirodalomban gyakran Hitterjesztés Szent Kongregációja, *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) szinte hiánytalanul fennmaradt levéltárának anyaga a várakozásokon felül bőséges és egyenletes, bizonyos részeiben akár még „mikrotörténeti” rekonstrukcióra is alkalmas. A magyar egyházmegyéék és kolostorok iratanyaga viszont rendkívül szórt és egyenetlen, területenként és intézményenként teljesen másról szól.⁷ Így például a sok szempontból hasonló feltételek között működő váci és egri püspökség közül az elsőről szinte csak gazdasági jellegű értesüléseink vannak,⁸ míg a

egyház történetírásunk. Teljesítmények és feladatok. *Századok* 120 (1986) 678–705.; Uő: Egyházi források művelődéstörténeti jelentősége. *Századok* 125 (1991) 330–349.

⁴ Programadó írása: Szakály Ferenc: A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In: *Katolikus egyháztörténeti konferencia (Keszthely, 1987)*. Szerk. Hölvényi György. Bp., é. n. 16–32. A széles kontextusú egyháztörténeti problémafeltevésre inspiráló példát nyújtott monumentális tanulmánygyűjteménye: Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp., 1995. (Humanizmus és Reformáció 23.)

⁵ Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647)*. Bp., 2002. (Humanizmus és Reformáció 26.) A kötet francia változata: Uő: *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647*. Rome–Bp., 2007. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia I.)

⁶ Molnár Antal: *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből*. Bp., 2003. (METEM Könyvek 41.); Uő: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp., 2003. (METEM Könyvek 44.); Uő: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Bp., 2004. (METEM Könyvek 45.); Uő: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Bp., 2005. (METEM Könyvek 49.); Uő: *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp., 2006. (METEM Könyvek 56.) Az idézett kötetekben a tájegységenként vagy egyházmegyenként haladó feldolgozás logikájából adódóan igen bőséges világi és egyházi helytörténeti irodalmat idéztem, amelyet a jelen disszertációban nem sorolok fel újra, hanem csak a legszükségesebb esetben hivatkozom rá. Az alaposabb helytörténeti bibliográfia iránt érdeklődő olvasó korábbi köteteim irodalomjegyzékében talál további szakirodalmi tájékoztatást. A felsorolt műveket az alábbiakban monográfiaként idézem, és nem az egyes fejezetekre hivatkozom, akkor sem, ha ezek korábban tanulmányként napvilágot láttak.

⁷ Molnár Antal: A hódoltsági katolikus egyháztörténet forrásai. In: *A magyar egyháztörténetírás forrásadottságai. Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyére*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2006. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis II.) 36–46.

⁸ Erre nagyon (szinte már túlságosan is) érzékletes példa a Szarka Gyula által írott, kéziratban maradt és nemrégiben közzétett monográfia: Szarka Gyula: *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában 1526–1686*. A bevezető tanulmányt írta és a kéziratot gondozta: Molnár Antal. Szerk. és a mutatót készítette: Horváth M. Ferenc. Vác, 2008. (Váci Történelmi Tár V.) A sors iróniája, hogy Szarka elképesztő mennyiségű

másodikról számos, a lelkipásztorkodással és a művelődéssel kapcsolatos adatot is sikerült feltárni.⁹ Ugyanígy teljesen eltérő módon közelíthetünk a világi papság, a ferencesek és a jezsuiták történetéhez. Míg az első csoport esetében – kevés kivételtől eltekintve – általában annak is örülünk, ha az adott hódoltsági plébános neve ránk maradt, és a ferencesek munkájáról is alig rendelkezünk érdemleges információval, addig a létszámuk alapján legjelentéktelenebb csoport, a jezsuiták működését – hála fejlett és önreflexív írásbeliségüknek – nagyon alaposan rekonstruálhatjuk.¹⁰ A kötet forrásjegyzékét áttanulmányozva érzékelhetjük az ezzel járó kutatási nehézségeket. A vatikáni és jezsuita gyűjteményeken, illetve a Propaganda Fide Kongregáció archívumán túl valamennyi érintett egyházmegyei és számos káptalani levéltárban, vármegyei és családi iratgyűjteményekben kellett, mint tűt a szénakazalban, hódoltsági vonatkozású iratokat keresgélni. Emellett alaposan áttekintettem a Magyar Ferences Levéltár rendezés alatt álló anyagát és a Bécsben őrzött, sokszor reménytelenül hosszúnak tűnő jezsuita évkönyveket. Mindez súlyos aránytalanságokat, sőt adott esetben a kutató szándéka ellenére aránytévesztéseket is eredményezhet. Ezek a reflexiók vezettek arra a felismerésre, hogy az alapvetően helytörténeti keretek között tárgyalt, lassanként a szűk szakma számára is követhetetlen mennyiségűvé sokasodó tanulmányok és könyvek tanulságait érdemes lenne egy kontextualizált, érvényes szintézisben összefoglalni. A magyar intézmények hódoltsági jelenlétéről készült összegzést, mint a nagy történet másik, hiányzó felét, a római missziók históriája mellé lehet állítani, és ezzel talán helyreáll a hódoltsági katolikus egyháztörténet túlságosan Balkán felé mozduló és ezért bicegő egyensúlya.

Persze a hátrányok mellett ennek a sokféleségnek van egy jelentős hozadéka is. A katolikus egyházon kívül ugyanis nincs még egy olyan keresztény intézmény a tágabb földrajzi értelemben vett hódolt Magyarországon, amely szinte teljes lefedettséggel és ezért összevethető struktúrákkal működött volna a Börzsönytől és a Mátrától a Száva partjáig, vagy a Balatontól a Temesközig. Másképp fogalmazva: azt a sokarcú hódoltságot, amelynek az elemeit az oszmanistáktól az irodalomtörténészekig oly sokan igyekeztek összeilleszteni az elmúlt évtizedekben,¹¹ jelentős részben éppen az egyháztörténeti kutatások segítségével

forrásanyagot gereblyézett össze bécsi, budapesti és vidéki levéltárakban, de a – már csak a neve alapján is eléggé fontosnak tűnő – Váci Püspökség Gazdasági Levéltárába nem jutott be.

⁹ Molnár: *Mezőváros és katolicizmus*, passim.

¹⁰ A katolikus egyház különböző intézményeinek eltérő írásbeliségére és műltszemléletére összefoglalóan lásd: Molnár Antal: A magyar ferencesek hódoltság-képe a 18. században a rendi történetírás és a prédikációk alapján. In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István – Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. (Csokonai Könyvtár 31.) 551–562. A jezsuita levéltári anyagról jó áttekintés: László Szilas: Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven. *Ungarn-Jahrbuch* 4 (1972) 171–189.; Uő: Inventar der die Jesuitenmission im Türkischen Ungarn betreffenden Dokumente im Band Austr. 20. des Römischen Archivs der Gesellschaft Jesu. In: *Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet*. München, 1975. 255–267.

¹¹ A töredezett kép elsősorban kultúrtörténeti darabjainak összeillesztésére két, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszansz és Barokk Kutatócsoportja (Rebakucs) által szervezett interdiszciplináris konferencia („Törökvilág Magyarországon”. A hódoltság művelődéstörténete. Szigetvár, 1986. május 21–25.; *Identitás és kultúra a török hódoltságban*. Esztergom, 2008. szeptember 18–20.) tett kísérletet. A szigetvári reneszánsz ülésszak válogatott anyaga tematikus folyóirat-számban látott napvilágot:

érthetjük meg. A nehezen definiálható és idegen nyelvre gyakorlatilag lefordíthatatlan „hódoltság” szavunkkal talán a legnagyobb probléma, hogy nagyon különböző viszonyokkal rendelkező területek egységes meghatározására használjuk, és még a határait sem tudjuk pontosan kijelölni. A fogalmi tisztázás érdekében a legtöbbet Szakály Ferenc tette. Őt követve hódoltságnak nevezzük a török végvárak mögött, az oszmán jogrend uralma alatt álló területet, hódoltsági peremvidéknek pedig a magyar végvárak mögötti területnek azt a részét, amely adminisztratív értelemben már nem tartozott az Oszmán Birodalomhoz, de amelyet az oszmánok még valamilyen formában adóztattak.¹² Ugyanígy nehézséget jelent a hódoltság déli, belső határának megvonása is. A Sudár Balázs által felvetett lehetőségek (a középkori Magyar Királyság, a magyar–oszmán kondomínium vagy a budai vilájet területe)¹³ közül én a katolikus egyházszervezet sajátosságai miatt az elsőt választottam, vagyis a magyar és horvát hódoltságot a Száva–Al-Duna vonaláig, a különbségek ellenére, illetve pontosan ezek miatt együtt vizsgálom.

Thuri Farkas Pál, a tolnai iskola rektora a Magyar Királyságban élő barátaihoz írott levelében a 16. század közepén a török hódítás négy fokozatát különböztette meg. A legenyhébb esetben a településeken nem működtek török hivatalok, a keresztény népesség csupán adóval tartozott a török hatóságoknak. A második lépésben megjelent a török közigazgatás végrehajtó közege, a szubasi, majd a harmadik stádiumban a török lakosság beköltözésével együtt a török közigazgatás és bíraskodás legfontosabb képviselője, a kádi is megtelepedett a városokban. A negyedik fokozatot, a balkáni hódoltságra jellemző teljes alávetést csupán lehetőségként említette Thuri, ennek legborzasztóbb és legjellemzőbb megnyilvánulásának a gyermektizedet (devsirmét) tartotta. Ez az állapot az egykori Magyar Királyság területén csak a Drávától délre volt jellemző.¹⁴ Ennél találóbb hódoltság-tipológiát talán ma sem tudnánk készíteni, a tolnai rektor csak azt nem látta (nem láthatta) előre, hogy az egyes stádiumok Magyarországon elsősorban nem időrendi sorrendet jelentettek, hanem a 16. század derekára kialakult struktúrák bizonyos változásokkal megmaradtak a hódoltság végéig.¹⁵ Ezt a nagyjából ma is érvényesnek tekinthető modellt úgy pontosíthatjuk, hogy az adott vidék vagy település „hódoltságának” jellegét az oszmán-balkáni és a magyar intézményes jelenlét interferenciáinak összessége határozza meg, ennek megfelelően az adott hódoltság-típus minden esetben a két tényező különböző elegyű keveréke. Mindez persze nem jelent kevesebbet, minthogy számtalan egyedi hódoltsággal kell számolnunk, hiszen még mezőváros és mezőváros, illetve szandzsákszékhely és szandzsákszékhely között is mérhető különbségek lehetnek, gondoljunk csak Gyöngyös és Nagykőrös, vagy éppen Székesfehérvár és Szeged példájára.

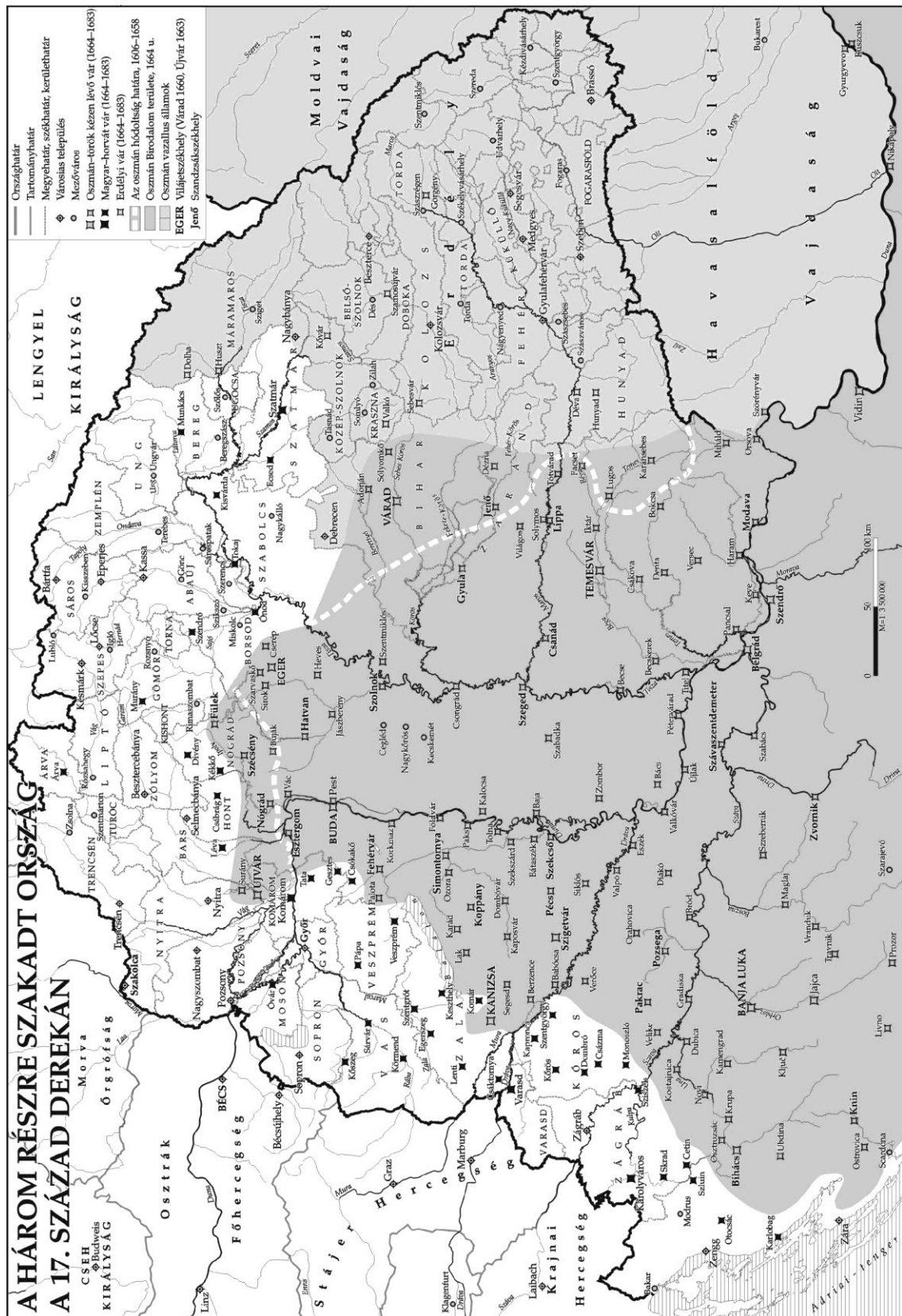
Keletkutatás (1987 tavasz). Az esztergomi konferencia előadásai: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Bp., 2012.

¹² Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Bp., 1981. 23–29.

¹³ Sudár: *Dzsámik és mecsetek*, 35., 37.

¹⁴ Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp., 1974. (Humanizmus és reformáció 4.) 66–70.

¹⁵ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Bp., 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) 118–145. Thuri levelének értelmezésére: Dávid Géza – Fodor Pál: Magyar ellenállás a török berendezkedéssel szemben. *Keletkutatás* (1996/tavasz–2002/tavasz) 271–276.

Ebben az értelmezési keretben válik izgalmassá a katolikus egyháztörténeti aspektus. Az egyházi intézmények említett kettőssége ugyanis pontosan leképezi az oszmán–balkáni *versus* magyar rendi dichotómiát, hiszen a missziós struktúrák egyértelműen az első, míg a magyar püspökök és papok a második rendszert képviselték, és pedig nagyon határozott elvi alapokon is.¹⁶ A két egyházi intézményrendszer jelenlétének aránya nagyjában-egészében megfelel az adott régió „hódoltsági fokának”, vagyis nagyon egyszerűen fogalmazva annak, hogy mennyire volt magyar vagy „török” az adott térség. Természetesen az egyházi szempont nem a településekre lebontott tipizálásra nyújt lehetőséget, hanem számos mélyfúrás jellegű megfigyelést is felhasználva egyfajta regionális elemzést tesz lehetővé.

Ennek értelmében a hódolt Magyarországon működő magyar katolikus egyházi intézményrendszer működését vizsgáló kutatómunka célja a Szakály Ferenc alapvető monográfiáiban¹⁷ a magyar világi intézmények hódoltsági jelenlétéről rajzolt tabló kiegészítése volt az egyházi komponenssel. Bár a katolikus egyház jelenlétének bizonyos aspektusai, elsősorban az adóztatás és kisebb részben a birtokigazgatás jelen vannak Szakály szintéziseiben is, ugyanakkor a katolikus egyház, mint önálló intézményes valóság hódoltsági jelenlétének egésze, ennek sajátosságai nem rajzolódhattak ki a világi intézményekre, főleg a vármegyére és a (részben nyilván egyházi) földesúrra összpontosító vizsgálatból. Szakály foglalkozott ugyan a magyar katolikus hierarchia hódoltsági jelenlétével is, de mintha nem tulajdonított volna neki igazán nagy jelentőséget. Nem helyezte a világi igazgatás mellé, és nem a rendi intézményrendszer hódoltsági működésének részeként tárgyalta, hanem inkább lekipásztori szempontból értékelte, egyébként nem túl sokra.¹⁸ Nyilván ezzel is magyarázható, hogy a témának a világi intézményekhez hasonló mélységű feldolgozását nem végezte el. Jelen disszertáció, illetve az abban következetesen végigvitt kérdésfeltevés lehetőséget nyújtott arra, amit a területi részvizsgálatok során nem sikerült megvalósítani: a magyar katolikus egyházi intézményrendszer hódoltsági jelenlétének egységes narratívába foglalására. Az elmúlt két évtizedben feltárt és sokfelé szétfutó adatforgácsokat a magyar főpapok hódoltsági képviselőit, a magyar katolikus egyház elsősorban kánonjogi és közjogi jelenlétének feltérképezése rendezte monografikus feldolgozássá, és ezzel vált lehetségessé, hogy az így nyert összképet a Szakály által megrajzolt világi intézményrendszer

¹⁶ Antal Molnár: *Katholische Jurisdiktion im Grenzgebiet des Osmanischen Reiches. Das Beispiel Ungarn. In: Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis 18. Jahrhundert.* Hrsg. von Norbert Spannenberger – Szabolcs Varga, in Zusammenarbeit mit Robert Pech. Stuttgart, 2014. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 44.) 181–196.

¹⁷ Szakály: *Magyar adóztatás; Uő: Magyar intézmények a török hódoltságban.* Bp., 1997. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 21.)

¹⁸ Szakály Ferenc: *Katolikus hierarchia a török hódoltságban.* In: *Egyházak a változó világban. (A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai).* Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1991. 245–249. Rövid historiográfiai áttekintés: Molnár Antal: *A katolikus egyházi intézményrendszer a hódolt Magyarországon.* In: *A pécsi egyházmegye a 17–18. században.* Szerk. Fedeles Tamás – Varga Szabolcs. Pécs, 2005. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis I.) 7–17. A magyar püspökök hódoltsági joggyakorlását önálló tanulmányban Szakály dolgozata mellett egyedül Szántó Konrád vizsgálta. Szántó Konrád: *A szegedi gvardiának mint a csanádi megyéspüspökök helynökei és az alsóvárosi ferences kolostor előjárói. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 2 (1996) 217–266.* Az alábbiakban bőségesen idézett egyházmegyei monográfiák és püspökéletrajz-gyűjtemények általában megemlékeztek a jelenségről.

mellé helyezhessük, mintegy az ő két monográfiája által nyújtott szintézis egyházi fejezeteként.

A vizsgálatokból tisztán kirajzolódott a Duna–Tisza közti hódoltság alapvetően magyar jellege, még ha az oszmán komponens a vártnál erősebb kontúrokkal tolakodott is a képbe. A veszprémi és a pécsi egyházmegyében működő katolikus intézmények, azok lehetőségei és konfliktusai világosan jelzik a dunántúli magyar jelenlét gyengéit és az oszmán–balkáni elem növekvő súlyát. Ugyanezt a déli irányból érkező nyomulást figyelhetjük meg az Alföld déli végein. Míg azonban a csanádi püspökök egyházmegyéjük északi szegletében több-kevesebb sikerrel őrizték joghatóságukat, addig a kalocsai érsekséget nagyrészt bekebelezte a balkáni világ. Summázva a fentiek elmondhatjuk, hogy északról dél felé, illetve középről nyugati és keleti irányban fokozatosan balkanizálódott, oszmanizálódott a hódoltság, ugyanakkor – és ez nagyon lényeges – a magyar hatalmi jelenlét a katolikus egyház struktúráinak köszönhetően sokkal masszívabban és főleg (földrajzi értelemben is) mélyebben volt jelen a megszállt országrészben, mint azt korábban gondoltuk. És éppen ez az a pont, ahol a szlavóniai hódoltság története izgalmassá válik számunkra. Az egyháztörténeti megközelítés ugyanis nem csak a magyar hódoltság-történetet egészíti ki egy nagyon fontos komponenssel, hanem hozzásegít a magyar és horvát hódoltság viszonyának, különbségeinek vizsgálatához is. A hódoltsági püspöki helynökök működése ugyanis a keresztény intézmények török területen való jelenlétének egyetlen olyan eleme, amely mindkét területen kimutatható és így komparatív módon vizsgálható. Ez a körülmény számomra, szubjektív szempontból is, azért volt nagyon fontos és öröndetes, mert újfent ékes bizonyítékát nyújtja annak, hogy az egyháztörténelem saját elsődleges és szűkebb, részdiszciplínán belüli tanulságain túl nagyon fontos köztörténeti jelentőséggel is bír. Másképp fogalmazva, a legáltalánosabban értelmezett történeti problémák olykor csakis az egyébként autoreferenciálisnak tűnő egyháztörténeti forrásanyag és szempontrendszer segítségével érthetők meg.

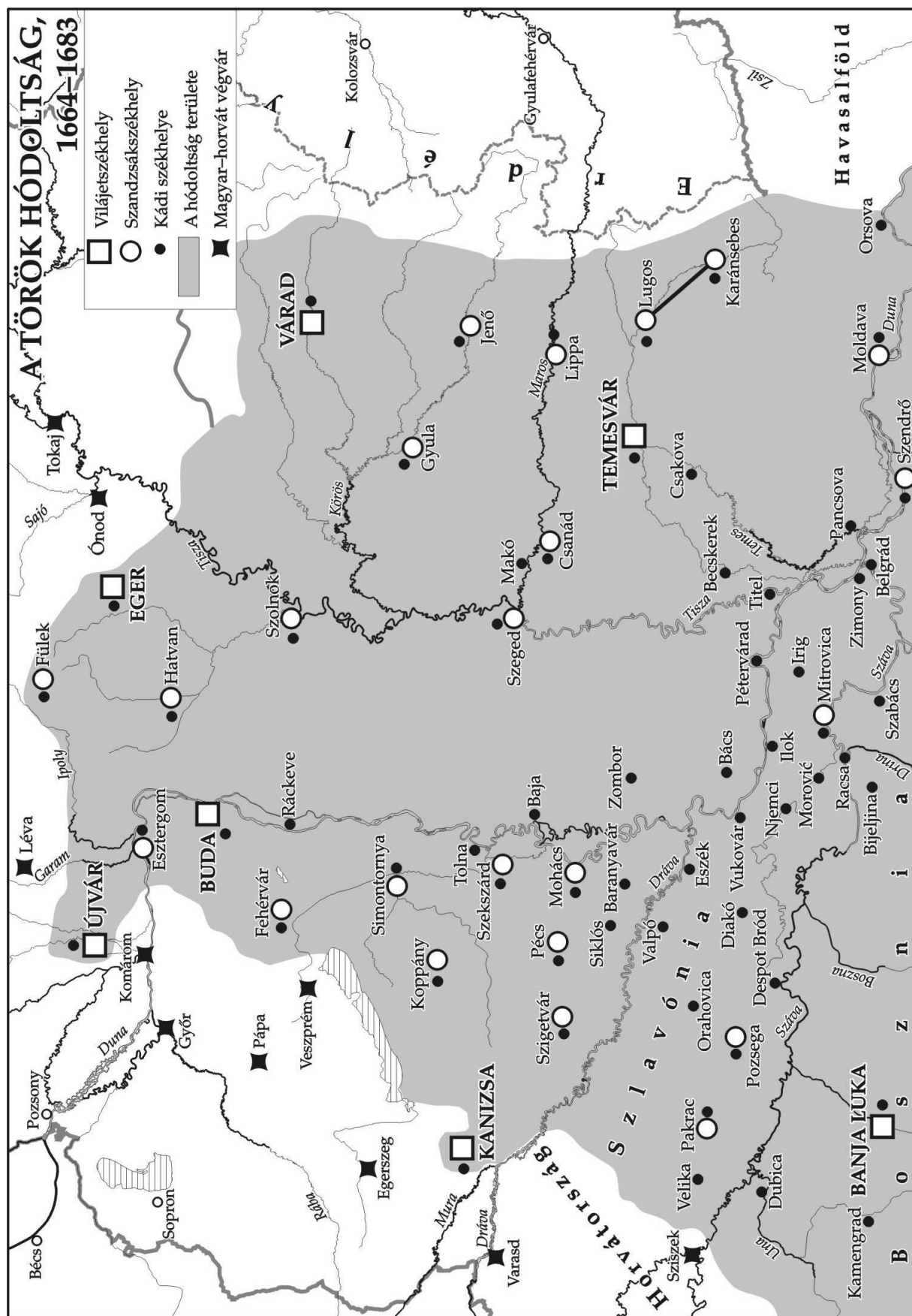
Thuri Farkas Pál leírásában a Drávától délre fekvő területeken a keresztények sorsa maga a pokol, semmilyük sincs azon kívül, ami a testükön van; az ott jellemző teljes rabszolgaság fő ismertető jele, hogy a fiúkat tizedelik, és janicsárt nevelnek belőlük. Mai történésznyelven fogalmazva, a tolnai magyar tanító az oszmán berendezkedés balkáni formáját mutatta be a Dráva–Száva közében, vagyis azt a hódoltságot, ahol a keresztény (jelen esetben magyar–horvát) intézmények már nem működnek. Valóban így volt ez? A rendi struktúrák hódoltsági behatolása a 17. században a Habsburg–oszmán határhoz szintén közel fekvő hódolt Szlavóniát teljesen elkerülte? Más szavakkal: beszélhetünk egyáltalán horvát „hódoltságról” a szó Magyarország esetében használatos, kondomínium értelmében? Ezek a kérdések teljesen logikusak ugyan, de, mint az alábbiakban látni fogjuk, eddig mégsem vetette fel őket senki. Leginkább azért nem, mert hiányzott az az összehasonlításra alkalmas szempont, amelynek segítségével választ lehetne rá adni. Ez az aspektus pedig, a fentiek alapján talán kevéssé meglepő módon, a katolikus egyház hódoltsági működése. Ha meg akarjuk érteni a magyarországi és a horvátországi hódoltság különbségeit, a katolikus egyház intézményes jelenlétének eltéréseiből biztos fogódzókat nyerhetünk.

A források feldolgozása során azonban viszonylag gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy a differenciák megértéséhez nem elegendő pusztán a hódoltsági egyházi struktúrák számbavétele, hanem mindenképpen érdemes a jogigény forrását, jobban mondva alanyát, azaz a zágrábi püspököt és tágabban a horvátországi katolicizmust is alaposabban szemügyre

venni, mégpedig a magyarországi katolikus egyházzal való viszonyának perspektívájában. A zágrábi püspökök hódoltsági joggyakorlásának módját és mértékét ugyanis nem csak a magyarországi és a szlavóniai hódoltság eltérő viszonyai, hanem a magyarországi és horvátországi rendi és egyházi intézményrendszer különbségei is befolyásolták. Eleinte csupán egy rövid bevezető fejezetben szándékoztam a horvát egyházi viszonyokról szólni, de – akárcsak a hódoltság esetében – itt is lényegében historiográfiai vákuummal találkoztam. Annak ellenére, hogy számos használható munka született a horvát egyház 17. századi történetéről, a számomra érdekes szempontból a kérdést eddig nem vizsgálta senki. Nem volt tehát más választásom, minthogy a problémát alaposan körüljárva, számos esetben levéltári kutatásokat is folytatva, bemutassam a horvátországi katolicizmusnak a magyarétól éppen a 17. század elején határozottan elkanyarodó fejlődését. A két horvátországi püspökség, a zágrábi és a zengg-modrusi történetének magyar perspektívájú vizsgálata jelentősen árnyalta a magyar és horvát világi intézmények és nemesség kutatása során kialakított képet, amely sokkal inkább a párhuzamosságokra, a közös fejlődésre, a nemzeti ellentétek hiányára helyezte a hangsúlyt. Az intézményes struktúrák terén a horvát testületek bezárulását a 16. század közepétől figyelhetjük meg, az elvi síkon pedig egyértelműen a 17. század eleje tűnik a fordulópontnak. Az 1634. évi zágrábi zsinat dokumentumaiban már teljesen egyértelműen fogalmazódott meg a két ország kapcsolatainak új alapokra helyezése iránti igény. Az eredeti tervemhez képest hosszabbra sikerült horvát egyháztörténeti kitérőnek mindenképpen megvan az a talán nem mellékes haszna, hogy – mindkét ország történetírásában első kísérletként – be- vagy inkább visszailleszti a zágrábi és a zengg-modrusi egyházmegyék históriáját a koraújkori magyar egyháztörténet elbeszélésébe.

A hódoltsági jelenlét területén hasonló elkanyarodást figyelhetünk meg. A horvát főpásztorok által kinevezett hódoltsági helynökök működése bizonyos szempontból párhuzamba állítható ugyan a magyar vikáriusok tevékenységével, a megbízás geneziséét és tulajdonképpeni funkcióját tekintve azonban teljesen másról volt szó a Drávától délre, mint attól északra. Szlavónia, miként azt már a tolnai lelkész is jól érzékelte, berendezkedését tekintve jóval közelebb állt Boszniához, mint Magyarországhoz, itt a püspöki joghatóság is más okokból állt vissza, jobban mondván, alakult ki, mint a magyarországi hódolt egyházmegyékben. Ez az etnikailag teljesen déli szláv régió a missziós (vagyis római–boszniai) egyházszervezet működési területét jelentette, ugyanakkor, és ebben rejlik az érdekessége, a 17. század derekán bekerült a magyar–horvát episzkopátus érdekszférájába is. Ez a két intézményrendszer ugyan Dél-Magyarországon is konfrontálódott egymással, de az igazi csatateret Szlavónia jelentette, ráadásul itt a keresztény országreszből érkező igények mögött is helyi, hódoltsági érdekek álltak. A Dráva–Száva között látszólag a zágrábi, a boszniai és a belgrádi püspökök küzdöttek egymással néhány plébánia feletti lelki joghatóságért, de elsősorban nem a horvátországi és a balkáni fél konfliktusáról volt szó, hanem a különböző balkáni érdekcsoportok álltak szemben egymással, akik közül az egyik – a magyar joggyakorlat mintájára – a maga oldalán bevonta a zágrábi püspöket a küzdelembe.

A fentebb feltett kérdések tehát a kötetben vizsgált jelenségek alapján megválaszolhatók: igaza van Thurinak, de csak részben. Balkán ez a javából, de nem csak az, hanem a magyar–horvát befolyási övezet végvidéke is. A térség törökkori történelmének legjobb ismerője, Nenad Moačanin oszmán források alapján úgy látja, hogy a két folyó köze ebben az időszakban a középkori magyar–szláv és a kora újkori dinári szláv–vlah

hagyományokat egyesítette, az oszmán jelenlét egyértelműen az utóbbi hatásokat erősítette fel.¹⁹ A két kulturális zóna és az ebből adódó két hódoltság-típus, a magyar és a balkáni szláv különbségét nem csak a magyar Thuri, hanem oszmán kortársai is érzékelték. Szelániki Musztafa krónikájában elmondja, hogy Szokollu Mehmed nagyvezír az 1566. évi győzelmes szigetvári hadjáratból visszavonulóban csak a Drávától délre, Szotinban fedte fel a seregének a titkot, hogy Szulejmán szultán meghalt, mert úgy gondolta: most már a „belső országban”, vagyis itthon vannak.²⁰ A nagyvezír tehát ezt az otthonosságot az ekkor már jó két évtizede meghódított Dél-Dunántúlon vagy a frissen elfoglalt Szigetváron nem érezte. A végvidék-jelleg tehát a Dráván túl nagyon más, mint a magyarországi területeken, és egyúttal nagyon jelentős következményekkel járt. A Szlavónia országnév ennek hatására terjeszkedett ki a Dráva–Száva közének középső és keleti tájaira, majd pedig a török kiűzése után az etnikai–kulturális kötődéseknek megfelelően és hivatkozással a hódoltsági joggyakorlatra a zágrábi püspökséghez kerültek a pécsi egyházmegye Dráván túli területei; örökre elszakítva ezt a területet a szűkebben vett Magyar Királyságtól, és hozzájárulva Horvátország területi, majd a 19. században nemzeti integrációjához.

A zágrábi püspökök hódoltsági képviselőjének a magyarországi egyházi intézmények történetéhez illeszkedő feldolgozását a tematikai szempont mellett a forrásviszonyok is javallották. Látszólag paradox, valójában azonban érthető módon egyetlen magyarországi püspökség levéltárában sem maradt fenn olyan bőséges forrásanyag a hódoltsági joggyakorlással kapcsolatban, mint a Zágrábi Érseki Levéltárban.²¹ A magyar püspökök hódoltsági működésének emlékei rendkívül szétszórtnak maradtak ránk, a dokumentumokat számos egyházi és világi levéltárból kellett összegereblyézni. Ezzel szemben a zágrábi püspök hódoltsági helynökének tevékenységéről megközelítőleg 200 dokumentumot sikerült feltárnom, ami nagyobb mennyiséget jelent, mint a magyar egyházmegyei gyűjteményekben összesen fennmaradt hódoltsági vonatkozású irat. Ráadásul Zágráb esetében nagyrészt levelezésről van szó, ez a forrástípus máshol kifejezetten ritkaságszámba megy. Ennek oka részben a zágrábi egyházi gyűjtemények épségében keresendő, részben pedig a magyarországitól eltérő intézményes sajátosságokban és írásbeli kultúrában. Emellett természetesen a legtöbb forrást ezúttal is a Propaganda Fide Kongregációjának archívuma

¹⁹ Nenad Moačanin: *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod, 2001 (Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia. Studije 3.) 153.

²⁰ Az esetet idézi: Fodor Pál: A szigetvári ostromtól az emléktürbéig. Szulejmán szultán halála. *Élet és Tudomány* 71 (2016) 1126–1128.

²¹ A Zágrábi Érseki Levéltár (Nadbiskupijski arhiv, Zagreb) máig használatos, 20. század közepén összeállított inventáriumi nyomtatásban is napvilágot láttak: Ivanka Magić – Stjepan Razum: *Imovnici Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu*. Zagreb, 2011. (Društvo za povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”. Obavijesna pomagala Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu 1.) A káptalani levéltár régebbi ismertetése és fondjegyzéke: Josip Buturac: *Kaptolski arhiv u Zagrebu*. Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva 11 (1945) 59–80.; Uő: *Inventar i registri za starije dokumente Zagrebačkoga kaptolskog arhiva g. 1401–1700*. Arhivski vjesnik 11–12 (1968–1969) 261–271. Magyar kutatók közül a gazdag gyűjteményt elsősorban az irodalomtörténészek használták. Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós összes művei*. Bp., 1958.; Bene Sándor – Hausner Gábor: *Zrínyi Miklós válogatott levelei*. Bp., 1997.; Bene Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György rövid története*. Bp., 2000. (Irodalomtörténeti füzetek 148.); Fodor Zsuzsanna – Nagy Zsuzsanna: Magyar főurak levelei a zágrábi püspökökhöz (1611–1703). In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlmények*. Bp., 2006. 129–139. Az írás címével ellentétben csak hét darab magyar nyelvű levelet közöl.

nyújtotta, hiszen a missziópüspökségekkel kapcsolatos joghatósági viták, ideértve a zágrábi jogigényeket is, ezen szentszéki intézmény döntőbírósa alá tartoztak.²²

A zágrábi püspökök szlavóniai jogbiztosító törekvéseinek szisztematikus bemutatására eddig nem történt kísérlet, de a jelenség természetesen nem ismeretlen a horvát szakirodalomban, amely nemzetpolitikai okok miatt kiemeltebben foglalkozott a témával, mint a magyar történetírás. A püspökök és hódoltsági helynökeik levelezéséből, illetve a hódoltsági joghatósággal kapcsolatos dokumentumokból két kiadvány közölt jelentősebb mennyiségű iratot, jellemző módon az egyik a horvát pozitivisták történetírás aranykorának terméke,²³ másik pedig már az önálló Horvátország nemzeti gyökereit vizsgáló kutatások eredménye.²⁴ Az egyháztörténészek részéről a zágrábi püspökök hódoltsági jogigényeivel a legalaposabban a Szlavónia törökkori katolikus egyháztörténetét monografikusan tárgyaló Josip Buturac foglalkozott,²⁵ majd főleg az ő kutatásai nyomán Franjo Emanuel Hoško illesztette be az eseményeket a boszniai ferencesség 17. századi történelmének konfliktusaiba.²⁶ A szlavóniai helynökség intézménye a leggyakrabban a felszabadító háborúk idején fontos katonai szerepet játszó ferences barát, Luka Ibrišimović életrajzával foglalkozó irodalomban bukkan elő, aki 1675 és 1698 között a vikáriusi tisztelet is betöltötte. Maig használható biográfiáját Szlavónia törökkori történetének első jelentős kutatója, Radoslav Lopašić állította össze, aki külön kitért a zágrábi püspöktől kapott vikáriusi megbízásra.²⁷

²² A vonatkozó iratok nagyobb hányada kiadatlan, egy részük viszont a téma forrásait közreadó horvát, szerb és magyar okmánytárakban már napvilágot látott. Itt csak a legfontosabb kiadványokat idézem. Eusebius Fermendžin: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabiae, 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.); Antun Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*. [I.] *Spisi generalnih sjednica Kongregacija za širenje vjere 17. stoljeće*. Zagreb, 2000. (Monumenta Croatica Vaticana 3.); Uő: *Đakovačka i Srijemska biskupija*. [II.] *Arhiv Kongregacija za širenje vjere. Razni fondovi. 17–18. stoljeće*. Zagreb, 2005. (Monumenta Croatica Vaticana 6.); Marko Jačov: *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima. I. (1622–1644)*. Beograd, 1986. (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. II. odeljenje. Knjiga XXVI.); Uő: *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*. I–II. Città del Vaticano, 1992. (Studi e Testi 352–353.); Uő: *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre: Candia (1645–1669), Vienna e Morea (1683–1699)*. Città del Vaticano, 1998. (Studi e Testi 386.); Tóth István György: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Roma–Bp., 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.); Uő: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I–V. Roma–Bp., 2002–2008. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.)

²³ Radoslav Lopašić: *Slavonski spomenici za XVII. viek. Pisma iz Slavonije u XVII. veku (1633–1709)*. *Starine JAZU* 30 (1902) 1–177.

²⁴ Josip Barbarić – fra Miljenko Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima (1672.–1697.)*. Jastrebarsko, 2000 (Biblioteka Posegana 6.) Lásd még: Violeta Herman: *Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkom biskupu Aleksandru I. Mikuliću*. *Croatica Cristiana Periodica* 24/47 (2001) 71–89.

²⁵ Josip Buturac: *Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*. Zagreb, 1970. (Analecta Croatica Christiana I.)

²⁶ Franjo Emanuel Hoško: *Luka Ibrišimović i sukobi među slavonskim i bosanskim frajevcima Bosne Srebrene*. In: Uő: *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*. Zagreb, 2000. (Analecta Croatica Christiana XXIII.) 103–121.; Uő: *Luka Ibrišimović i crkvene prilike u Slavoniji i Podunavlju potkraj 17. stoljeća*. Uo. 123–137.; Uő: *Požeški franjevci kao promicatelji crkveno-upravne samostalnosti Slavonije u tursko vrijeme*. In: Uő: *Slavonska franjevačka ishodišta*. Zagreb, 2011. (Analecta Croatica Christiana XLII.) 104–123.

²⁷ Radoslav Lopašić: *Dva hrvatska junaka. Marko Mesić i Luka Ibrišimović*. Zagreb, 1888. (Reprint: Zagreb, 1989.) 105–164., 141–145. Lopašić könyvének értékelésére lásd: Vatroslav Frkin: *Lopašićeva knjiga o Luki u*

Lopašićot és követőit Ibršimović személye elsősorban a törökellenes harc összefüggésében érdekelte,²⁸ újabban viszont előtérbe kerültek tevékenységének egyéb aspektusai, így a Zágrábbal való kapcsolata is. A szlavóniai ferencesek zágrábi orientációjában a horvát történetírás, különösen 1991 után, a kontinentális Horvátország területi integrációjának gyökereit látja. Ugyanakkor sajnálatos, hogy az újabb írások ismeretlen forrásokat alig vagy inkább egyáltalán nem szólaltatnak meg, hanem csak a Lopašić és Buturac által feltárt adatokból szemelgetnek.²⁹

A disszertáció szándéka szerint a magyar és horvát katolikus hierarchia hódoltsági jelenlétének monografikus feldolgozása. Szemléletmódjában szorosan illeszkedik az elmúlt évek nagyobb részt magyarországi, kisebb részt horvátországi kutatásainak összehasonlító megközelítésmódjához, amelyet az a felismerés táplált, hogy mindkét ország történetének megértéséhez nélkülözhetetlen a másik múltjának alapos ismerete.³⁰ Ennek a gazdag termésnek immár az összegzését is kézbe vehetjük: a Sokcsevits Dénes által írott országtörténet egyaránt tekinthető a horvát historiográfia legjavát bemutató összefoglalásnak és a magyar történészek horvát vonatkozású kutatásait summázó szintézisnek is.³¹ Ez a historiográfiai háttér munkámhoz inspiráló és értő közeget teremtett, egyúttal létrehozta azt a kényelmes helyzetet, hogy ma már magyar nyelven is könnyedén tájékozódhatunk az alapvető földrajzi fogalmakról és történelmi eseményekről, valamint a horvát történetírás legfontosabb eredményeiről.

Végezetül néhány szó a földrajzi és személynevek írásmódjáról. A Dráván túl számos mai és történelmi településének létezik magyar neve, ezek nagy része megfelel az adott település középkori nevének. A magyar vagy a horvát névalakok megválasztásában nagyon nehéz, sőt igazából értelmetlen teljesen következetesnek lenni. Furcsán hatna ugyanis egy magyar szövegben mondjuk a Zagreb és Koprivnica helynevek használata Zágráb és Kapronca helyett, ugyanúgy, ahogyan – különböző okok miatt ugyan – Wient és Bratislavát

svjetlu sadašnjega poznavanja života i djela. In: *Fra Luka Ibršimović i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ured. Filip Potrebica. Jastrebarsko, 2001 (Biblioteka Posegana 7.) 85–90.

²⁸ Margalits Ede: Páter Lukács, a Súlyom, Szlavónia felszabadítója. *Katholikus Szemle* 8 (1894) 207–232.

²⁹ Erre jó példa az 1998-ban Pozsegán tartott Ibršimović-émlékkonferencia anyaga: *Fra Luka Ibršimović i njegovo doba*. A régebbi irodalomból lásd: Josip Buturac: *Fra Luka Ibršimović (1626–1698.) U svjetlu novootkrivenih dokumenata. Požeški zbornik* 3 (1970) 105–113.

³⁰ Ennek a kölcsönös egymásra figyelésnek és számvetésnek az első jelentős állomása a két ország történettudományi intézeteinek közös konferenciája 2002-ben, amelynek sajnos csak a horvát változata jelent meg nyomtatásban: *Hrvatsko–mađarski odnosi 1102.–1918. Zbornik radova*. Glavni ured. Milan Kruhek. Zagreb, 2004. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povijesnica – Posebna izdanja). Az első találkozót tizenegy évvel később követte a budapesti közös konferencia, amelynek anyaga immár kétnyelvű kiadásban jelent meg Budapesten. *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*. Főszerk. Fodor Pál – Sokcsevits Dénes. Szerk. Jasna Turkalj – Damir Karbić. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). A magyar–horvát történetírói együttműködés kiemelkedő példája: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*. Szerk. Bene Sándor – Hausner Gábor. Bp., 2007. (Hősgaléria). Összefoglaló historiográfiai áttekintés: Varga Szabolcs: A 15–17. századi horvát történelem kutatásának új irányairól (1990–2004). *Századok* 139 (2005) 1035–1047.

³¹ Sokcsevits Dénes: *Horvátország története a 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011. (Szomszéd Népek Történelme). A könyv horvát változata: Dinko Šokčević: *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Zagreb, 2016. Közös történelmünk szélesebb közönség számára történő tudatosításának fontos lépcsőfoka a *História* folyóirat tematikus különszáma: 23 (2011) 5–6. sz.: *Együtt Európában. Horvát–magyar viszony a kezdetektől napjainkig*.

sem írunk le. Véleményem szerint viszont ugyanilyen zavaró és anakronisztikus a török időkben többször is teljes népességcserén átesett, a 17. században katolikus déli szláv lakosságú és a bosnyák ferencesek által pasztorált szlavóniai települések középkori magyar elnevezéseinek használata. Ezeknek a községeknek ugyanis már semmi közük nem volt azokhoz a kétszáz évvel ezelőtti falvakhoz, amelyek helyén vagy amelyek közelében – olykor magyar nevük szlávósított továbbvitelével – állottak. Vagyis nem igazán látom be, miért kellene a 17. században Bačevacot Berzőcseszentgyörgynek, Kutjevót pedig Gotónak hívnunk, ha egyszer a források egyetlen egyszer sem említik ezeket a falvakat a régi magyar nevükön, és a környékbeliek sem tudtak volna útbaigazítani minket, ha így kerestük volna a települést. Ezért a továbbiakban egy kompromisszumos megoldást fogok alkalmazni. A köznyelvben és a szakirodalomban bevett magyar elnevezéssel rendelkező szlavóniai és horvátországi településeket, vagyis a városokat és a jelentősebb végvárat magyarul adom meg, míg a többieket, jellemzően a falvakat, a forrásokban használt horvát névvel jelölöm. Ez a logika működik akkor is, amikor a két szlavóniai bosnyák ferences kolostornak otthont adó települést nevét a török foglalásig Nekcsének és Velikének nevezem, a 17. században viszont már Našicének és Velikának. Az egyes települések magyar és horvát megfelelőit a disszertáció nyomtatott változatában a névmutató fogja tartalmazni. A személynevek esetében is átmeneti megoldást választottam. A magyar történelemben fontos szerepet játszó, a rendi intézményrendszer tagjának tekinthető személyek (például a zágrábi püspökök) nevét a magyar történetírásban használatos formában írom le (Vinkovics Benedek lett Benedikt Vinković helyett). A balkáni egyházi struktúrákban működő déli szláv papok nevét viszont nem magyarítottam (Matej Benlić maradt Benlics Máté helyett). Ez utóbbi megfontolás szerint horvát alakban említem a minden szempontból átmenetinek tekinthető zengg-modrusi püspöki cím birtokosait is.

A disszertáció majd' húsz esztendő kutatásának az összegzése. Ezalatt az idő alatt számos levéltárban és könyvtárban megfordultam, amelyekben mindig a legnagyobb segítőkészséget tapasztaltam, és több tucat kollégával konzultáltam, akiknek gondolatai, észrevételei beépültek a munkámba. Nyilván képtelenség lenne valamennyiüknek köszönetet mondani, ezért csupán néhány kollégámat szeretném kiemelni. Köszönettel tartozom Stjepan Razumnak, a Zágrábi Érseki Levéltár igazgatójának a munkám során nyújtott önzetlen segítségért. A horvát történelem sajátosságainak felismerésében, a kérdések megfogalmazásában és megválaszolásában a Bene Sándorral, Pálffy Gézával, Sokcsevits Dénessel és Varga Szabolccsal folytatott eszmecserék sokat segítettek. Az oszmán uralom jellegzetességeinek tisztázását jelentős részben a Dávid Gézával, Fodor Pállal és Sudár Balázssal való baráti beszélgetéseknek köszönhetem. A disszertációhoz tartozó térképeket a szerző tervei alapján Nagy Béla készítette, aki nélkülözhetetlen munkatársammá vált az elmúlt két évtizedben a hódoltsági balkáni és magyar jelenlét feltérképezésében. Kutatásaimat az 1990-es évek végén Szakály Ferenc műveinek hatására, a vele való fájdalmasan kevés beszélgetésen felbuzdulva kezdtem meg. Csak remélni tudom, hogy ez a munka, ha olvashatná, nem okozna számára csalódást.

Oszmán–keresztény kondomínium Magyarországon és Európában

Magyar intézmények jelenléte a hódolt Magyarországon

Salamon Ferenc és a kondomínium tézisének megalkotása

Jelen munka legfontosabb célkitűzése, hogy a katolikus egyházi intézmények hódoltsági jelenlétének feltárásával mélyítse el az oszmán–magyar kondomínium sajátosságaira vonatkozó ismereteinket. Ehhez kiindulásul mindenképpen érdemes tisztázni a kettős uralom lényegi elemeit, illetve választ keresni arra a kérdésre: mennyire tekinthető egyedülállónak egy külső, adott esetben keresztény hatalmi tényező párhuzamos joggyakorlása az Oszmán Birodalom területén.

A kérdéskör historiográfiai áttekintése során az első szembetűnő tanulság: néha egy recenzióból születnek olyan felismerések, amelyek megváltoztatják az adott korszakról való történeti gondolkodásunkat. Salamon Ferenc, a 19. századi liberális történésznemzedék kiemelkedő képviselője 1856 és 1861 között több olyan történelmi tárgyú könyvet és forrásközlést kapott meg ismertetésre, amelyek a hódolt Magyarországi „belviszonyait” tárgyalták. Nagykőrös története vagy éppen a Borsod és Győr megyei falvak kettős adóztatására vonatkozó forráskiadványok teljesen új világot nyitottak meg előtte.¹ A 19. század közepe előtt ugyanis történetírásunk nem kezelte önálló tárgyként a hódolt Magyarország történetét, hiszen annak a korabeli, rendi értelemben vett magyar politikatörténete nem volt, és olyan jelentősebb nemesi családok sem laktak, akiknek históriája a 18–19. század fordulóján kialakuló világi tudományos történetírást foglalkoztatta volna.² A török uralom alatt élő alföldi mezővárosok és a hódoltsági peremvidéken működő vármegyék levéltárai viszont világosságot gyűjtöttek a korábban teljesen ismeretlen tárgykört

¹ Balla Gergely: *Nagykőrösi krónika*. Jegyzetekkel s oklevéltárral ellátva kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Kecskemét, 1856.; Repiczky János – Szilágyi Sándor: *Nagy-Kőrös városa török levelei*. Kecskemét, 1859.; K.[azinczy] G.[ábor]: Adalékok a török-magyarországi beltörténetéhez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül körül Borsodban, a XVII. század I. felében. A megye levéltárában levő eredeti után. *Magyar Történelmi Tár* 6 (1859) 103–167.; Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. *Magyar Történelmi Tár* 7 (1860) 3–91.; Uő: Győr vármegyének 1642. évben összeírt sérelmi jegyzőkönyve a török ellen. Uo. 92–123.

² Ezt maga Salamon is kifejti a magyar hódoltság-kutatás kezdeteiről írott historiográfiai áttekintésében: „A hódoltság viszonyai a legközelebbi pár évig merőben ismeretlenek voltak történetírásunk előtt, úgy hogy, el lehet mondani, ama százhatvan évet tárgyzó történetírásunk csak az ország egyik felének történetírása volt. [...] Úgy látszanék, mintha épen csak a török uralom története nem keltett volna bennünk semmi érdeklődést, mintha borzalommal fordultunk volna el azon vastag homálytól, mely a hódoltságok viszonyait fedte, vagy azon szolgaságtól és nyomortól, melyet már e homálynál fogva is oly dicstelennek képzelünk, hogy legjobbnak tartók e setét fátylat meg sem lebenteni.” Salamon Ferenc: Előszó a Török-magyarországi Emlékek első osztályához. In: Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból*. I–II. Pest, 1863. (Török-magyar-kori Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytár I–II.), I. V–XXX., VI., XIII.

övező sötétségben, és Salamon megszállottan nyomozni kezdett a hódolt Magyarország történelme után. Nagyon jó érzékkel felismerte ugyanis azt a jelenséget, amely a had- és politikatörténetre összpontosító, vagy az „oszmanográfia” típusú történeti vizsgálatok számára szükségszerűen rejtve maradt, és amely viszont a korszak „világtörténete” számára paradigmaváltó jelentőséggel bírhatott: a magyar–török kettős uralmat a hódolt Magyarországon. Bizonytalanságait és az adatokból elsőre következő zűrzavart, miszerint „íme van egy kivételes tárgy a földi viszonylatokban, melyben semmi rend, melynek semmi törvénye”, a nemzetközi irodalom áttekintése sem segített megoldani, hiszen a Török Birodalommal foglalkozó korabeli művekben a magyar uralom sajátosságai, vagy egyáltalán bármilyen analógiára használható tanulságok nem szerepeltek.³

Hazai és nemzetközi szakirodalmi fogódzók híján, hobbi-matematikus előtanulmányait segítségül hívva abból a felismerésből indult ki, hogy a keresztény államszervezettől idegen oszmán, illetve az európai fejlődés fő vonalától jelentősen eltérő magyar intézményrendszer „rendezetlen” találkozása csakis nagyon sajátos végeredménnyel járhatott.⁴ Salamon saját bevallása szerint nem kívánta sokáig folytatni az extenzív adatgyűjtést, mondván: „gyakran meghatározott szempontok hiányában, minél több adat, annál nagyobbá lehet a zűrzavar.”⁵ Ezért a felismerését követően viszonylag gyorsan, 1859–1860 folyamán egy programadó, ötrészes cikksorozatban tárgyalta a magyarországi török uralom sajátos viszonyait,⁶ majd néhány újabb, jelentős kiadvány⁷ bedolgozásával 1864-ben már önálló monográfiával jelentkezett a hódolt Magyarország történetéről.⁸ Munkája 1885-ben második kiadásban, a számunkra lényeges központi fejezeteket illetően lényegi változtatások nélkül látott napvilágot,⁹ két évvel később pedig német fordításban is megjelent.¹⁰

³ „Általán véve a külföld történetirodalma előtt, mely pedig oly gazdag a török birodalom szervezetét s múltját tárgyzó munkákban, oly ismeretlenek az oszmánoknak a magyar földön való nagyon sajátos viszonyai, mint előttünk voltak.” Salamon Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. 2. jav. kiad. Bp., 1886. VI.

⁴ „És a mi még jeles ismertetések mellett is mindig főnehézség marad, a külföldi művekből is bajos a mohammedán és oszmán intézmények szellemébe hatni. Oly idegenek azok legtöbb és épen leglényegesebb részben minden keresztény civilizációtól, hogy az ember közepettök némileg egy második Chinában képzelet magát. [...] Ingadozó volt az alap más tekintetben is. Ha a török állam maga is sok kényszerű és egy keresztény fogalmakban nevelkedett ember előtt nehezen fölfogható sajátosságokat mutat, mennyivel bonyolultabbá lett a kérdés, midőn a török és magyar közötti viszonyról vala szó! Tudjuk, hogy a magyar állam magában is a középkori építészeti modorában sok századon át különböző részekből lazán egybefüggött conglomeratum volt. Még lazábbá lett az összetartás a török betelepítése után, s nemcsak a megyék önállósága, hanem egyes nagy országrészeknek sok tekintetben független, s a viszonyok szerinti kivételes eljárása merőben lehetetlenné teszi, hogy az ország valódi helyzetére az államszervezet normalis szabályaiból s a törvények szó szerinti magyarázatából vonjunk következtetést. Így két, meglehetősen rendetlenségben volt államnak soha nem rendezhetett egymás közti viszonya mily anomaliákat szülhetett!” Uo. VI–VII.

⁵ Uo. IX.

⁶ Salamon Ferencz: A török uralkodás Magyarországon. *Budapesti Szemle* 7 (1859) 35–73., 8 (1860) 144–178., 304–356., 9 (1860) 120–154., 324–368.

⁷ Hornyik Károly: *Kecskemét város története oklevéltárral*. I–IV. Kecskemét, 1860–1866., II. *Török-világ 1526–1686.*; Szilády–Szilágyi: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*, I–II.

⁸ Salamon Ferencz: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest, 1864.

⁹ Lásd fentebb, a 3. jegyzetben idézett kiadást. Az alábbiakban mindig a mű második kiadását idézem.

¹⁰ Franz Salamon: *Ungarn in der Türkenzeit*. Leipzig, 1887.

Salamon joggal állapította meg egyik ismertetésében, hogy a hódoltságot oly kevésbé ismertük korábban, mint egy ismeretlen világrészt, és „hazánknak a török uralom alatti történetében nem hogy fényes nappal volna, hanem alig kezdett pitymallani.”¹¹ Ennek fényében történetírói teljesítménye, miként számos kortársáé, európai mércével mérve is rendkívüli. Minden kutatási előzmény nélkül, nagyon töredékes forrásanyag felhasználásával olyan szilárd következtetésekre jutott, amelyek másfélszáz év után, mennyiségileg és minőségileg is nagyságrendekkel több forrás alapján, azóta született új tudományágak, mint maga az oszmanisztika eredményeinek ismeretében is megállják a helyüket. „A töröknek hódolt részek, melyeket eddig mint egy külön országoknak, a szultán birodalmának vettünk, szintugy megmaradtak a magyar törvények és hatóságok alatt jog szerint, s nagy részben tényleg is, mint a be nem hódolt megyék: a töröknek legtöbbször csak adókat fizettek. Kecskemétre ép úgy szólanak a magyar országgyűlés végzései, ép oly hatalmat gyakorol a más megyében lakó szolgabíró, mint a nem hódolt helységeken. Két souverain alatt áll a város: a szultán és a magyar király alatt – két ország alattvalói a lakosok – az absolut kormányzatú török birodalomé, s az alkotmányos Magyarorszáé, – két földesúrnak szolgálnak: a budai basáknak, s a hódolatlan helyeken lakott magyar földesuraknak. A hódolt helyek állapotában ez a kettős viszony a legnevezetesebb, s a világtörténetben példátlan tünemény.”¹² Ezt a Kecskemét apropóján megfogalmazott „tüneményt” monográfiájában a teljes hódolt országterületre, pontosabban annak elsősorban alföldi részére vonatkozóan is kifejtette, a hangsúlyt a magyar koronának a török által elfoglalt területek feletti csorbíthatatlan fennhatóságára, a magyar vármegyék hódoltsági működésére és a magyar földesúri jogok és hatalom megőrzésére és térfoglalására helyezte. Különösen is fontos felismerése, hogy ez utóbbiban találjuk „valódi kulcsát egy hallatlan viszony megfejtésének”, vagyis a földesúr hódoltsági jelenlétében határozta meg a török–magyar kondominium lényegi elemét.¹³

Szakály Ferenc és a kondominium épületének „belakása”

Salamon világosan meghatározta ugyan a magyarországi török–magyar kondominium legfontosabb jellemzőit, a térbeli és időbeli részletekkel, a viszonyok mélységi elemzésével azonban adós maradt.¹⁴ Viszont éppen a tézisek világos megfogalmazása és a kidolgozandó részletek kereteinek kijelölése miatt érthetetlen, hogy eredményei nem épültek be a történeti szintézisekbe, és munkájának több, mint egy évszázadig nem akadt érdemi folytatója.¹⁵ Az

¹¹ Salamon Ferencz: Kecskemét városa történetéből. In: *Salamon Ferencz kisebb történelmi dolgozatai*. 2. kiad. Bp., 1878. 273–282., 273–274.

¹² Uo. 275–276.

¹³ Salamon: *Magyarország a török hódítás korában*, X. és 270–395.

¹⁴ Ezt ő maga is világosan megfogalmazta a földesurak hódoltsági adóztatását és joghatóságát bemutató fejezetben: „A földesúr és a hódolt jobbágy közötti viszony pozitív adatok alapján földértve még nem lehet. Nemhogy világos részletezett felelet volna található ez ügyben; de tudtommal még maga a kérdés sem volt eddig feltéve történelmi irodalmunkban. E helyen tehát nem volt szándékom rajzot adnom, csak a kérdést akartam formulázni s hypothesisit állítani föl, mely szintúgy tájékozhat a még ismeretlen adatok sötétségében, mint a mily teljességet nyerhet a kérdéses ügy az adatok nagyobb bőségével.” Salamon: *Magyarország a török hódítás korában*, 374.

¹⁵ Salamon hódoltságtörténeti munkásságának historiográfiai értékelése: Szakály: *Magyar adóztatás*, 10–14.

1960-as évektől Makkai László¹⁶, Purjesz István¹⁷ és Hegyi Klára¹⁸ kezdték újra tudatosítani és továbbgondolni a Salamon által megrajzolt kondomínium-képet, majd pedig Szakály Ferenc könyvek és tanulmányok egész sorával rendezte logikus és részletgazdag, a korszerű tudományosság szempontrendszerének megfelelő rendbe a hódoltsági magyar jelenlét különböző elemeit és megnyilvánulási formáit.¹⁹ A kérdéskör súlyát jelzi Szakály egyébként igen gazdag életművében, hogy mind az egyetemi doktori²⁰ és kandidátusi fokozatát²¹, mind pedig az akadémiai doktori címét²² ehhez a témához kapcsolódó értekezéssel szerezte.

Salamon eredményeiből kiindulva Szakály vizsgálatainak alaptézise az volt, hogy „a török feudalizmus súlyos vereséget szenvedett saját, Magyarországból elfoglalt területein a magyar feudalizmustól. Attól a magyar feudalizmustól, amelynek államát szétzúzta, területi integritását megsemmisítette, hadseregét többször szétverte.”²³ Ennek a hipotézisnek a jegyében Szakály a Salamon által „páratlan elmeéllel”²⁴ felépített épületet „lakta be”. Mégpedig oly módon, hogy hatalmas anyaggyűjtésre támaszkodva, monografikus módon feldolgozta a hódoltsági magyar jelenlét legfontosabb elemeit: az adóztatást, a jogszolgáltatást és a közigazgatást, illetve két legfontosabb intézményét: a földesúri birtoklást és a vármegyék működését. Munkájának jelentőségét több ponton is megragadhatjuk. Egyrészt kiemelte a 19. századi magyar történetírás egyik legmaradandóbb, a nemzetközi kutatás számára is elsőrendűen fontos és izgalmas eredményét a méltatlan feledés homályából. Joggal jegyzi meg historiográfiai áttekintésében, hogy Salamon eredményei „feledésbe merültek anélkül, hogy elavultak volna.”²⁵ A későbbi magyar történeti szintézisek ugyanis vagy nem voltak hajlandóak tudomást venni a hódoltsági magyar jelenlétről, vagy pedig szimbolikusnak, csekély jelentőségűnek értékelték, és valamiféle jobbágyi patriotizmusnak tulajdonították azt. Ezzel gyakorlatilag lehetetlenné tették, hogy a jelenség valódi relevanciája, vagyis „világtörténeti” egyedisége hangsúlyt kapjon. Történt mindez annak ellenére, hogy a 19. század végétől burjánzó helytörténeti irodalom igazolta és tovább árnyalta Salamon téziseit.²⁶

¹⁶ Makkai László: Pest megye története 1848-ig. In: *Pest megye műemlékei*. I. Szerk. Dercsényi Dezső. Bp., 1958. (Magyarország Műemléki Topográfiája V.) 59–169., különösen 99–102., 114–115., 117–121.

¹⁷ Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. (Pest megye 1668. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen). *Levéltári Közlemények* 28 (1958) 173–200.

¹⁸ Klára Hegyi: Le condominium hungaro-ottoman dans les eyalets hongroises. In: *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*. III. Sofia, 1969. 593–603.

¹⁹ Fontosabb vonatkozó tanulmányai: Szakály Ferenc: A parasztvármegye történetéhez a XVII. században. *Századok* 103 (1969) 690–708.; Uő: Magyar nemesség a 17. századi hódoltságban. In: *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szécsény, 1983. április 6–8.* Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradienses 1.) 25–39.; Uő: Nemesi vármegyeszervezet és török hódoltság. A „Menekült vármegye” fogalmáról és szervezetéről. *Történelmi Szemle* 33 (1991) 137–184.; Uő: A magyar nemesség a török hódoltságban. *Századok* 126 (1992) 562–633.; Uő: A hódolt megye története. In: *Pest megye monográfiája*. I/2. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. Zsoldos Attila. Bp., 2001. 329–543.

²⁰ Szakály Ferenc: *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. Bp., 1969. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 49.)

²¹ Szakály: *Magyar adóztatás*.

²² Szakály: *Magyar intézmények*.

²³ Szakály: *Magyar adóztatás*, 10.

²⁴ Szekfű Gyula találó kifejezése Salamon történetírói teljesítményére. Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. V. A tizenhetedik század. Bp., é. n. 396.

²⁵ Szakály: *Magyar adóztatás*, 13.

²⁶ Uo. 14–18.

Másrészt Szakály nagyon erős kontúrokkal módosította, helyesbítette azt az elsősorban Márkus István és Majlát Jolán kutatásaira²⁷ építő képet, miszerint a török hódoltság idején az alföldi mezővárosok a magyar feudalizmustól eltávolodva lényegében lehetőséget kaptak egyfajta autonóm gazdasági és társadalmi fejlődésre. A magyar történelem demokratikus hagyományainak sorába illeszkedő, az 1945 utáni történetírásban, sőt még az iskolai oktatásban is megkapaszkodó vízióval szemben Szakály bebizonyította, hogy éppen a magyar rendi intézményrendszer fokozatosan erősödő hódoltsági jelenléte miatt szó sincsen, még Nagykőrösön, Cegléden vagy Kecskeméten sem, egyfajta szabadparaszti vagy „prekapitalista” fejlődés lehetőségéről. Végül pontosan azt a munkát végezte el, amelyet Salamon a saját „hipotéziséből” hiányolt: a jelenségek részletes, időben és térben tagolt ismertetését. A változások pontos nyomon követésével a Salamon által inkább csak jelzésszerűen felvázolt folyamatokat a maguk megismerhető teljességben mutatta be. A nagyon komoly forrásbázisra épített monografikus kidolgozással megalapozta a hazai és még inkább nemzetközi recepció lehetőségét, vagyis hogy a hódoltsági magyar jelenlét különlegessége elnyerje méltó helyét a nemzetközi oszmanisztikai kutatásokban.

Nincs itt tér arra, hogy Szakály két monográfiájának eredményeit részletesen ismertessem, csupán a legfontosabb megállapítások összegzésére vállalkozhatom. Mindenekelőtt ő maga is többször hangsúlyozta, hogy a magyar rendi intézményrendszer hódoltsági jelenlétének egészét kívánta bemutatni, hiszen az adózástörténet csakis az egyes intézmények igazgató és jogszolgáltató működésével együtt értelmezhető. A kettébontásnak egyszerűen terjedelmi és tárgyalástechnikai okai voltak. Kutatásainak kiindulópontját a hódolt Magyarországról vallott magyar és török jogfelfogás különbsége jelentette. A magyar uralkodó és a rendek „a törököket betolakodóknak, magyarországi jelenlétüket pedig pillanatnyi helyzetnek tekintették, amit csak a befejezett és erőszakkal egyelőre megváltozhatatlan tények vaskényszere előtt meghajolva, időlegesen hajlandóak tudomásul venni. Éppen ezért szerintük a megszállt területek – a tényleges török uralom ellenére is – a magyar koronatarományok elidegeníthetetlen és integer részei maradtak, ahol sem az uralkodó szuverén jogai, sem pedig a magyar nemesség «proprietásai», «gyökeres, örökös jogai» nem szenvedhetnek csorbát.” Ezzel szemben a törökök „semmi okot nem láttak, hogy az új «vilájetet» másképp kezeljék, mint bármely más, korábban meghódított tartományukat. A magyarországi hódoltságot éppúgy kizárólagosan sajátjuknak tekintették, mint pl. a XV. században elfoglalt balkáni országokat.”²⁸ A két egymástól gyökeresen eltérő jogi álláspont egymásnak feszüléséből a gyakorlatban a magyar került ki győztesen, hiszen a magyar rendiség úgy tudta megőrizni és egyre jobban kiszélesíteni befolyását az oszmánok katonai uralma alatt álló területen, hogy azt a Habsburg–oszmán békeszerződésekben tételesen soha nem mondták ki.

A magyar rendi intézményrendszer a hódolt területeken legintenzívebben az adóztatás terén volt jelen. Kettős maximális programja értelmében egyrészt igényt tartott a teljes

²⁷ Majlát Jolán: *Egy alföldi civis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megletelepedéstől a XVIII. század elejéig*. Bp., 1943. (Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 13.); Majlát Jolán – Márkus István: Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században. *Századok* 77 (1943) 307–370.; Majlát Jolán: A török hódoltság. In: *Demokrácia és köznevelés*. Bp., 1945. (Nevelők Könyvtára 1.) 340–367.

²⁸ Szakály: *Magyar adóztatás*, 449–450.

megszállt országterület feletti joghatóságra, másrészt az adófajták összességére. Természetesen mindkét célkitűzés tekintetében kompromisszumokra kényszerült. Területi értelemben az adóztatás több-kevesebb rendszerességgel csak a Dráva–Al-Duna–Tisza–Maros vonaltól északra valósult meg. Itt sem egyenlő intenzitással, hiszen ez északról dél felé haladva egyre csökkent, és a Duna–Tisza között eredményesebb volt, mint a Dunántúlon. Úgyszintén könnyebben adózásra szorították a magyar lakosságot, mint a szerbeket és a bosnyákokat. A Balkánról a hódolt Magyarországra érkező, vagyis az Oszmán Birodalmon belül arrébb költöző népelemek számára ugyanis a Magyar Korona jogai igencsak elméletinek tűnhettek – mindaddig, amíg a magyar végváriak erővel kézzelfoghatóvá nem tették ezt a jogigényt. Az adófajták közül a földesúri adók beszedése bizonyult a leghatékonyabbnak, hiszen ebben az esetben konkrét, személyes érdekhez kötött szolgáltatásról volt szó, amelynek a birtokosok a végvári katonaság segítségével viszonylag könnyebben érvényt tudtak szerezni. Az egyházi tizedet a katolikus egyház intézményes problémái, a kényszerítő erő megszervezésének nehézségei és az adófajta alapvetően természetbeni jellege miatt inkább csak a határmenti alföldi területeken, az egri és a váci egyházmegyékben tudták behajtani, illetve Somogyban, ahol a pannonthalmi főapát megbízásából szedték a dunántúli végek kapitányai a dézsmát. A legbizonytalanabb a dikális adó hódoltsági beszedése volt, ehhez csak a török területen működő két vármegye, Pest–Pilis–Solt és Heves–Külső-Szolnok területén jutott hozzá a magyar állam. Szakály világosan megkülönböztette a hódoltsági magyar adóztatás két, egymástól élesen elkülönülő korszakát. A 16. század második felében az adóztatást a jelentősebb magyar végvárakból szervezték, az adók közvetlenül a végvárak eltartására szolgáltak. Ezt a korszakot nevezte a 20. századi történelemből kölcsönzött kifejezéssel hadigazdálkodásnak. A hosszú török háború után, éppen a hódoltsági bevételek megnövekedése miatt, a földesurak saját kezükbe vették az adóztatást, és birtokjoguk alapján szedték be a jövedelmeket, jellemzően továbbra is a végvári katonaság közvetítésével. A török területeken a földesúr közvetlen ellenőrzésének eszközrendszere sokkal korlátozottabb volt, ezért egyre általánossá vált a taxás és a summás, vagyis a termelőegységenkénti vagy településenkénti szabott összeggel történő adóztatás. Bár a török adók a magyar többszörösét tették ki, ez utóbbit korántsem tarthatjuk jelképesnek. Részben azért, mert nem alkalmoszerűen és csak a határok mentén, hanem a hódoltság másfél százada folyamán rendszeresen és a szűkebben vett magyarországi hódoltság egész területén szedték. Másrészt pedig a hódoltságból befolyt jövedelmek kezdetben közvetlenül, a 17. században pedig közvetve járultak hozzá jelentős mértékben és folyamatosan a magyar végvárrendszer, vagyis a területet ténylegesen birtokló oszmánokkal szemben álló haderő fenntartásához.²⁹

Ugyanilyen alapossággal mutatta be Szakály a magyar intézmények, vagyis az országos kormánysszervek, a földesurak, a vármegyék, a helyi magisztrátusok és a parasztvármegyék hódoltsági jogszolgáltató és adminisztratív tevékenységét. A magyar országgyűlések és országos intézmények a törökök által megszállt országrésszel kapcsolatban ugyanúgy hoztak jogszabályokat és adtak utasításokat, mint a magyar végvárak mögötti területeken.³⁰ A 17. században a törökök által megszállt országrész valamennyi településének volt magyar birtokosa. A hódoltságban is éltek birtokos nemesek, a török területen kívül élők

²⁹ Uo., különösen 449–479.

³⁰ Szakály: *Magyar intézmények*, 36–50.

pedig kéttagozatú (királysági és hódoltsági) birtokkormányzati struktúra kiépítésével hatékonyan adóztatták és igazgatták a török uralom alatt lévő birtokaikat.³¹ A két „vezérmegye”, Pest–Pilis–Solt és Heves–Külső–Szolnok külső székellyel ugyan, de a tisztikaruk hódoltsági tagozatának köszönhetően teljes körűen tudtak működni. Másképp fogalmazva, a két vármegye tevékenysége a tisztikar kettőségét (királysági és hódoltsági tagozat, hódolt szolgabírók és esküdtek) leszámítva nem mutatott lényeges különbséget a Magyar Királyság más vármegyéinek működésétől. A dunántúli és a dél-alföldi hódoltság vármegyéi egy másik, általában szomszédos királysági vármegyével egyesülve, azok egy-egy járásaként működtek. A helyi magisztrátusok és a parasztvármegyék tevékenységének bemutatásakor Szakály a korábbi kutatásoktól eltérően nem önállóságukat hangsúlyozta, hanem elhelyezte azokat a magyar rendi intézményrendszer egészében. A magyar autonómiák különlegességét nem az jelentette tehát, hogy az oszmánok a polgári igazgatás egy részét, miként egyébként a Balkánon is, a meghódított lakosság intézményeire bízták, hanem hogy ezek a magyarországi hódoltság esetében egy külső hatalom segédszerveiként végezték a munkájukat.³² A magyarországi török hódoltság sajátosságainak lényegét frappánsan foglalta össze Balassa János bányavidéki főkapitány 1555-ben mondott beiktatási beszédében: „... a török országunk egyes részeit ugyan elfoglalta, de inkább csak háta mögött hagyta, mint meghódította. Hiszen saját hivatalait, saját törvényeit behozni nem bírta, s kénytelen eltérni, hogy azok a részek a maguk szervezetében maradjanak, s hogy a maguk statútumaival éljenek.”³³

Szakály nem elégedett meg a jelenségek alapos és minden részletre kiterjedő leírásával és értelmezésével, hanem az okokra is magyarázatot keresett, és megpróbálta elhelyezni a magyarországi hódoltság különleges helyzetét az Oszmán Birodalom egészén belül. Az oszmán–magyar kondomínium kialakulását három fő tényezőre vezette vissza. Mindenekelőtt a középkori Magyar Királyság kettészakadására, vagyis hogy az oszmánoknak az országterületnek csak egy – igaz, központi – részét sikerült elfoglalniuk. A Habsburg Monarchiához és az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó területek állandó bázist jelentettek a hódoltsági behatolási törekvéseknek, hiszen a három országrész ezt megelőzően fél évezreden át közös államalakulatban, egyazon törvények és szokásrend szerint élte az életét. A magyar államiság tehát a külső hatások és a belső hagyományok miatt természetes módon élt tovább az oszmán megszállás alatt is, míg a balkáni államokban a teljes országokat érintő hódítás teljesen „elnyelte” vagy integrálta a társadalmi és egyházi struktúrákat. Másodsorban a két, illetve három részre szakadt országon belül húzódó határok nem voltak átjárhatatlanok, a megmerevedett frontvonalak mentén a végvárakban állomásozó magyar és oszmán katonaság folyamatosan adóztatta és pusztította egymás háterszágát, ennek megakadályozására egyik félnek sem volt elég ereje. Végül pedig az oszmánok Magyarországon találkoztak először egy nyugati típusú rendi monarchiával, amelynek politikai és társadalmi kultúrája másképpen, sokkal ellenállóbban viszonyult az oszmán uralmi és integrációs törekvésekhez, mint a balkáni országok „bizánci” jellegű államai és társadalmi. Ezzel magyarázta többek között a magyar renegátok vagy oszmán szolgálatba állt katonák kevés számát. Végkövetkeztetése

³¹ Uo. 174–211., 245–314.

³² Uo. 315–374.

³³ Szakály Ferenc: Egy „világtörténeti curiosum”: magyar adóztatás a török hódoltságban. *Valóság* 22 (1979) 5. sz. 23–37., 37.; Uő: *Magyar intézmények*, 7.

szerint „a két [a magyar és a török – MA] struktúra közt mutatkozó szintkülönbségben keresendő a magyar feudalizmus hódoltsági fennmaradásának és folyamatos létének egyik, mindenképpen döntő oka.”³⁴

Szakály, Salamon Ferenchez hasonlóan, világtörténeti kuriózumnak értékelte a magyarországi hódoltságban kialakult kondomíniumot, amelynek megfelelő, vagy akárcsak távolról hasonló jelenséggel nem találkozunk az Oszmán Birodalom történetében. Joggal mutatott rá: nem a többé-kevésbé „nyitott”, sok ezer kilométeres oszmán határvonal mentén számtalanszor előforduló kölcsönös portyákról és rablásokról van szó, hanem Magyarországon az elfoglalt területek egykori urai, egyházi és világi birtokosai, a keresztény kézen maradt területekre menekülve, továbbra is joghatóságot gyakoroltak és adót szedtek a törökök által meghódított birtokaikon. A hangsúly tehát azon van, hogy a joggyakorlás *kívülről*, az ellenség területéről történik, az oszmánoknak egy velük szemben álló állammal kötött, békeszerződésben explicit módon ki nem mondott, hallgatólagos kompromisszuma értelmében. Ez pedig döntően más típusú jelenség, mint amikor az oszmánok, saját birodalmuk határain *belül*, meghatározott formájú okiratokban és rögzített feltételekkel, bizonyos keresztény intézményeknek és egyéneknek javadalmakat, autonómiákat vagy öngazgatási feladatokat adtak. Erre Szakály példaként a keresztény szpáhik és a görögkeleti egyház példáját hozza. Az előbbi esetben joggal állapítja meg, hogy birtokjoguk „a török hódítók által, a korábbi birtokrendszer szétzúzása után megszervezett új birtokrendszerből eredt, nem pedig azzal párhuzamosan létezett.” Vagyis a keresztény szpáhik intézménye a korábbi birtokos vagy katonáskodó rétegek integrálásának eszközeként az oszmán tímár-rendszer szerves része volt, nem pedig azon kívül álló, ellenséges országból jelentkező birtokigényt jelentett. „Míg a délszláv javadalombirtokos a hódítók iránti lojalitása, leginkább: katonai érdemei fejében jutott birtokához, addig a magyar földesurak pontosan azért adóztathattak a török hódoltságban, mert szembeszegültek a hódítókkal.” A görögkeleti egyház adóztató tevékenységét Szakály, mint látni fogjuk, nem teljesen pontosan, a török adóztatási rendszertől idegen tevékenységnek, egyfajta alamizsnagyűjtésnek tekintette, amelynek engedélyezésével az oszmánok a keresztény egyházi intézmények létalapjának megteremtéséhez járultak hozzá. Ilyen értelemben ez a tevékenység Szakály értelmezése szerint nem állítható párhuzamba a feudális földjáradékot szedő katolikus egyház adóztatásával. Végül alapvető különbség, hogy az oszmán Balkánon teljesen hiányzott a hódoltságon kívüli államhatalom, a török hódítás után a 15. században a magyar király által kinevezett szerb despoták és bosnyák királyok semmilyen joghatóságot nem gyakoroltak a török uralom alá került Szerbiában és Boszniában, a balkáni államok hagyományát csak az autokefál ortodox egyházszervezetek tartották fenn.³⁵

Világtörténeti kuriózum?

A kondomínium egyediségének oszmanista kritikája

³⁴ Szakály: Egy „világtörténeti curiosum”, 36–37.; Uő: *Magyar adóztatás*, 477–478.

³⁵ Szakály: Egy „világtörténeti curiosum”, 35.

Az oszmán–magyar kondomínium Szakály Ferenc által részletesen kimunkált összképét a magyar történész szakma gyakorlatilag ellenvetés nélkül elfogadta, hiszen Salamon Ferenc munkássága révén patinás alapvetéssel rendelkező, nagyon széles forrásbázis alapján felépített, kiterjedt lokális mélyfűrészekkel igazolt, logikus rendszerré formált és kitűnő szintézisbe foglalt építményről van szó. Talán éppen ezzel a teljeskörűnek tűnő feldolgozással magyarázható, hogy a hódoltsági magyar jelenlét kutatása Szakály könyvei után gyakorlatilag szinte teljesen leállt.³⁶ Az újabb történésznemzedék érdeklődése a hódoltsági peremvidék vizsgálata felé fordult, nyilván nem függetlenül Szakály útmutatásától, miszerint a hódoltság viszonyainak feltárását a peremvidékre kiterjesztett kutatásoknak és azokat összefoglaló monográfiának kell követnie.³⁷ Illik Péter doktori disszertációjában, majd több könyvben és számtalan tanulmányban mutatta be a török kártételeket a Magyar Királyság területén. Írásai különös keverékei a 19. századi adatközlő munkáknak és a posztmodern történelemszemlélettel való kacérkodásnak. Könyvei nagyjából mindig egy-egy új feltárt forráscsoportot mutatnak be, így a török kártételekről való adatszerű ismereteink fokozatosan bővülnek, de éppen a szélesebb szemhatár hiánya, a módszertani erőlködés és a felesleges érzelmi töltet miatt lényegében az oszmán–keresztény határviszonyokra és a birodalom európai határai mentén mindenhol jellemző *Kleinkrieg*-re vonatkozó, tágabb összefüggésben használható tanulságok nélkül.³⁸ Sz. Simon Éva doktori disszertációjában a szigetvári szandzsák 1579. évi tahrír deftere és a Zala megyére vonatkozó magyar összeírások összehasonlító vizsgálatával mutatta be a „hódoltságon kívüli hódoltság” terjeszkedésének dinamikáját, az oszmán jelenlét különböző formáit a magyar végvárak mögötti településeken. A defter alapján a hódoltsági peremvidéken is két hódoltsági zónát lehet elkülöníteni, a rendszeresen adóztatott településeket és az időlegesen, csupán a portyák alkalmával fizetésre szorított (vagy inkább rabolt) falvakat. Az előbbi kategóriába tartozó településeket mind a magyar, mind az oszmán fél „hódoltságnak” tekintette. Másképp fogalmazva, a hódoltság korabeli értelmezése – a mai, Szakály által javasolttól eltérően – nem a birodalomhoz való

³⁶ A magyarországi oszmanisztika és hódoltság-kutatás historiográfiájára lásd: Géza Dávid – Pál Fodor: Hungarian Studies in Ottoman History. In: *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*. Ed. by Fikret Adanır – Suraiya Faroqhi. Leiden–Boston–Köln, 2002. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy 25.) 305–349.; Uők: Osmanlı Tarihinde Macar Araştırmaları. In: *Osmanlı ve Balkanlar. Bir Tarih Yazımı Tartışması*. Ed. by Fikret Adanır – Suraiya Faroqhi. Istanbul, 2011. 351–401.

³⁷ A hódoltsági peremvidék oszmán értelmezésére Hegyi Klára irányította rá a figyelmet: Hegyi Klára: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 103–111. A helytörténetírásban ismét megjelent a hódoltsági peremvidék viszonyai iránti érdeklődés: Bodnár Tamás – Tóth Péter: *Borsod vármegye adózása a török korban*. Miskolc, 2005. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 44.)

³⁸ Csak a vonatkozó könyveit és egy hosszabb tanulmányát sorolom fel: Illik Péter: *Török dúlás a Dunántúlon. Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*. Szigetmonostor, 2010.; Uő: *Metszetek a török kor mindennapjaiból. Tanulmányok a 17. századi magyar hódoltsági peremvidékről*. Bp., 2013.; Uő: *Minden nap háború. A Magyar Királyságbeli török kártételek anatómiája (1627–1642)*. Bp., 2013.; Uő: *Oszmán pusztítások a kora újkori Magyar Királyságban. Az Urbaria et Conscriptiones összeírásai tükrében*. Bp., 2016.; Uő: Az esztergomi érsekség „hosszú háború” sújtotta falvai 1597-ben. In: Uő: *A tanár, a történész és a komplex. Tanulmányok a magyar kora újkorról*. Bp., 2016. 31–82. Illik forráshasználatát és módszereit bírálta Nemes Gábor egy, a kurrenstortenelem.hu portálon megjelent recenziójában, amelyet követően kisebb vita is kibontakozott a szerző és a recenzens között. Az internetes publikációk illanékonyágát jelzi, hogy az írásokat azóta eltávolították a honlapról. Nemes írásait a szerző szívességéből használhattam.

adminisztratív tartozást tekintette elsődlegesnek, hanem a rendszeres adófizetői státuszon alapult.³⁹

Szomorú tény, hogy az oszmán–magyar kondomíniumnak, ennek a valóban „világtörténeti” jelentőségű felismerésnek szinte semmilyen nemzetközi recepciója nem lett. Salamon esetében ez aligha menthető, hiszen monográfiája német nyelven is napvilágot látott, ráadásul egy lipcsei kiadónál. Szakály eredményeinek teljes visszhangtalansága viszont sajnos részben érthető, hiszen az egyébként idegen nyelven rendszeresen publikáló történész éppen nagy kutatási életprogramjából, a kondomíniumról nem írt meg semmit a magyarul nem olvasó szakmai közönség számára.⁴⁰ Nem csoda tehát, hogy az egyébként meglehetősen csekély kritikai visszhang egyetlen irányból, az oszmanisztika oldaláról, magyarul is olvasó szerzők részéről érkezett, és a szakályi monumentum egyetlen elemét vitatta: a magyarországi kondomínium unikális jellegét. Pontosan azt az elemet tehát, amelyet mind Salamon, mind Szakály munkásságuk valóban „egyetemes történeti horderejű” eredményének tekintettek. Az oszmanisták számára viszont, voltaképpen logikusan, de mint látni fogjuk, adatokkal és párhuzamokkal nem igazolhatóan, az Oszmán Birodalom számtalan alávétési formájának és autonómia-lehetőségének ismeretében hihetetlennek tűnt a provokatív kijelentés, miszerint a magyarországi hódoltság valóban „világtörténeti curiosum” lenne.

Az első, sokáig visszhangtalan reakció Szakály kandidátusi értekezésének egyik opponensétől, az oszmanista Káldy-Nagy Gyulától érkezett. Szerinte a Magyarországon regisztrált, kondomíniumra utaló jelenségek „inkább helyi sajátosságoknak, mint világtörténeti kuriózumnak nevezhetők.” A Fekete-tenger partvidékéről vett példák alapján úgy látta, hogy a kettős birtoklás és adóztatás más olyan határvidéken is kialakulhatott, ahol az oszmánok az adott országterületnek csak egy részét foglalták el. Másrészt utalt az oszmán berendezkedés rugalmasságára és alkalmazkodóképességére, a helyi intézmények kreatív felhasználására, amelyek révén az oszmánok nagyon különböző területeket és népeket elnyelő hatalmas birodalmuk igazgatását megoldották. Erre példaként az egyházak vezetőinek (görög és örmény pátriárka, zsidó főrabbi) kinevezését, az egyiptomi tartomány sajátos megszervezését, a magyarországi török berendezkedés néhány specifikumát (a török betelepítéseket és a devsirme hiányát) említette. Szakály az értekezés alapján megjelent monográfiája végén válaszolt Káldy-Nagy ellenvetéseire. Mindenekelőtt szerinte az oszmanista professzor által elősorolt kettős birtoklási lehetőségek lényegében sohasem váltak tényleges kondomíniummá, rendszeres adóztató, adminisztratív és jogszolgáltató tevékenységgé, mint Magyarországon, hanem megmaradtak az alkalmi fosztogatások szintjén. A Fekete-tenger menti példákat Szakály inkább a magyarok 1521 előtti balkáni portyáihoz, mint a magyarországi hódoltságban szisztematikusan működő magyar intézményes jelenlétéhez érezte közelebb. A Káldy-Nagy által említett egyházi autonómiákat és alkalmazkodási stratégiákat pedig, mint azt korábban többször leírta, az oszmán rendszer

³⁹ Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében.* Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), főleg 85–95., 150–195.

⁴⁰ Hacsak egy, a magyarországi hódoltságról készült összefoglaló írását nem számítjuk: Ferenc Szakály: *Der Wandel Ungarns in der Türkenzeit.* In: *Habsburgisch–osmanische Beziehungen/Relations Habsburg–Ottomans.* Wien, 26–30. September 1983. *Colloque sous le patronage du Comité international des études pré-ottomans et ottomanes.* Hrsg. von Andreas Tietze. Wien, 1985. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 13.) 35–54.

részeként, konszolidációs eszközeként értelmezte, és más típusú jelenségeknek tartotta, mint a hódítóknak nem alárendelt, hanem a török intézményekkel párhuzamosan, részben azok ellenében működő, kívülről irányított struktúrákat.⁴¹

Talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ebben a rövid eszmecsereben, a bizonyító anyag töredékessége ellenére, minden olyan fontosabb ellenvetés és válasz megfogalmazódott, amelyek az Oszmán Birodalomban ténylegesen és rendszerszerűen működő kondomíniumra utaló, markánsan új adatok előkerülése hiányában minden további hasonló vitát feleslegessé tesznek. Másképp fogalmazva, Szakály rendkívül világos distinkciói után, meglátásom szerint legalábbis, nem érdemes előhozakodni az Oszmán Birodalmon belül konszolidációs célzattal létrehozott vagy megőrzött félig-meddig autonóm struktúrák példáival annak bizonygatására, hogy a Magyar Királyság különböző intézményeinek hódoltsági adóztató, igazgató és jogszolgáltató tevékenységéhez hasonló jelenségekkel a birodalom más területein is találkozhatunk.

Ezt az oszmanista kutatók egy része másképp látta, így az elmúlt években több írás is napvilágot látott, amelyek – valószínűleg nem tudatosan – a Káldy-Nagy által megfogalmazott kritikákat elevenítették fel, sokkal nagyobb és szerteágazóbb példatárral, de lényegileg újat nem mondva a problémáról. Elsőként Ágoston Gábor lépett fel az átfogó kritika igényével az oszmán–magyar kondomínium egyedi jellegével kapcsolatban. Dolgozatát magyar nyelven éppen az ekkor már elhunyt Szakály Ferenc tiszteletére kiadott emlékkönyvben,⁴² angolul pedig egy oszmán határviszonyokat tárgyaló kötet nyitó tanulmányaként⁴³ tette közzé. Elismeri Szakály érdemeit a kondomínium magyar szempontú vizsgálatában, olyannyira, hogy kifejezetten hangsúlyozza: ebben a témakörben lényeges új eredmények aligha várhatók. Másrészt viszont úgy látja, hogy a birodalom keleti végvidékein a nyugati, azaz magyar hódoltságához egészen hasonló jelenségek figyelhetők meg, amelyek tudatosításával a magyar kondomínium modellje is jelentősen árnyalható. Írásának kiinduló hipotézise az a jól ismert tény, miszerint az Oszmán Birodalomban a határvidékek felé haladva a központ centralizációs képessége csökken, így a végvidékek igazgatása a centrumhoz képest más módszerekkel történt, és a korábbi rendszerek gyakorlatából sokat átvett. Ennek bizonyítására bemutatja a végvidéki tartományi igazgatás kialakulását, felhívja a figyelmet a közigazgatási egységek elnevezése körüli bizonytalanságokra, területi kialakításuk és a korábbi fejedelemségek határai közötti összefüggésekre, a régi elit beemelésére az aszkeri rendbe. Ezt követően ismerteti a tartományok két alaptípusát, a szolgálati birtokstruktúra (tímárrendszer) alapján működő beglerbégiségeket, illetve az ettől eltérő, alapvetően adóbérleti rendszerben (iltizám) megszervezett, úgynevezett száljányeli tartományokat. Ez utóbbiak jellemzően a birodalom déli és keleti végein voltak jellemzőek, a

⁴¹ Szakály: *Magyar adóztatás*, 474–477.

⁴² Ágoston Gábor: Törzsterület és végvidék: berendezkedési stratégiák és centralizációs korlátok a 16–17. századi Oszmán Birodalomban. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 2.) 29–49. A tanulmány újból megjelent a szerző tanulmánykötetében: *Európa és az oszmán hódítás*. Bp., 2014. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 309–328. Az alábbiakban ez utóbbi kiadásra hivatkozom.

⁴³ Gábor Ágoston: A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers. In: *Ottoman Borderlands. Issues, Personalities and Political Changes*. Ed. by Kemal Karpat. Madison, Wisc., 2003. (Publications of the Center of Turkish Studies 2.) 15–32.

17. század elején kilenc ilyen tartományról szólnak a forrásaink. Mindezek alapján a berendezkedési modellek pluralitásából, illetve a törzsterületek és a végvidékek közötti különbségekből kiindulva bemutatja a Habsburg és Szafavida dinasztiák országai felé történő hódítások korlátait. Részletesen ír az örökletes tartományok típusairól, amelyeket kezdetben a régi birtokosok családjai kaptak meg, így például a birodalom keleti végeire jellemző jurtluk és odzsaklik szandzsákokról, vagy a hüksümetről, amely azokat az Oszmán Birodalomba integrált nomád törzsi területeket jelentette, amelyeket a törzsfők szolgálataik és engedelmisségük fejében saját birtokukban tarthattak meg. Ezen uralmi formációk élén álló bégeket elvileg nem lehetett leváltani, viszont kötelesek voltak katonáikkal az oszmánok hívására hadba vonulni. Ágoston jelentős párhuzamosságokat érzékel a birodalom keleti és nyugati végvidékeinek megszervezése között: hasonló a tartományok számának növekedése és csökkenése, a különböző formációk változásainak dinamikája és a végvidéki tartományok anyagi mérlegének alakulása is.

A tényleges kondomíniummal a tanulmány utolsó négy oldala, vagyis alig egyötöde foglalkozik. Akárcsak korábban Szekfü Gyula,⁴⁴ Ágoston sem tartja különösebben jelentősnek a vármegyék hódoltsági működését, mondván: csak néhány megye volt erre képes, azok tevékenysége is kimerült „a nemesek egymás közti jogügyleteiben”. Az ennél sikeresebbnek tartott mezővárosi magisztrátusok és parasztvármegyék tevékenységét a millet-rendszerrel és az oszmánok felhatalmazásával működő falusi milíciákkal, a magyar földesurak hódoltsági birtoklását és adóztatását pedig a száljaneli, odzsaklik és hüksümet típusú kormányzati egységek jövedelemkezelési gyakorlatával, illetve a kánunnáméknak a korábbi adóztatási szokásokat megőrző jövedelemigazgatási előírásaival állította párhuzamba. Ágoston szerint tehát összességében a magyarországi hódoltságban sem történt más, mint amit a birodalom keleti felében a kutatás regisztrált: az oszmánok pragmatikusan és rugalmasan igazították berendezkedésük formáit a helyi feltételekhez, hogy ezáltal biztosítsák uralmuk konszolidációját a központtól távol eső végvidékeken. „A magyarországi uralom sajátosságai, a kettős uralom és az adóztatás tehát nem volt «világtörténeti kuriózum», hanem az oszmán központi kormányzat más végvidéken is megfigyelhető korlátaival és az ebből fakadó kényszerű alkalmazkodóképességgel magyarázható.”⁴⁵

Nehéz az Ágoston által elősorolt oszmán kormányzati módszerek és a magyarországi kondomínium összefüggésével kapcsolatban érdemi reflexiókat megfogalmazni, hiszen Káldy-Nagy opponensi véleményére adott válaszában Szakály Ferenc valamennyi olyan típusú analógia érvényességét hitelt érdemlően megcáfolta, mint amelyeket Ágoston írásában megemlít. Tanulmányát azért ismertettem viszonylag hosszabban, mert szerinte az általa említett jelenségek párhuzamba állíthatók a magyarországi hódoltság sajátosságaival, és így kifejezetten annak egyedi jellegét cáfolják. Ehhez képest a dolgozat egymástól is meglehetősen különböző jelenségcsoportokat állít egymás mellé anélkül, hogy ezek bármilyen módon összevethetők lennének a hódoltsági magyar adóztatással vagy jogszolgáltatással. Már Szakály is világosan leírta: az Oszmán Birodalom belső konszolidációját szolgáló, az alávetésért és katonai szolgálatért cserébe (vissza)adott tartományok vagy birtokok, ezek sajátos adózási gyakorlata, illetve az oszmánok kifejezett

⁴⁴ Szekfü álláspontjának ismertetése és kritikája: Szakály: *Magyar intézmények*, 15–16.

⁴⁵ Ágoston: *Törzsterület és végvidék*, 328.

felhatalmazásából kialakult belső autonóm igazgatási struktúrák (pl. ortodox egyházak) nem hozhatók közös nevezőre egy külső és ellenséges ország elitje által, katonai erővel kikényszerített, közvetlenül vagy közvetve az ellenség haderejének fenntartására fordított, rendszeres és lényegében az egész tartományra kiterjedő adóztatással, sem pedig az oszmán tartományi igazgatással párhuzamosan, az oszmánok elvi engedélye nélkül kívülről irányított közigazgatási és jogszolgáltató tevékenységgel. Arról nem is szólva: milyen történelmi alapon lehet a nyugati típusú rendi intézményeket az oszmán birodalom szervezetébe beépülő nomád törzsi szervezettel vagy tartományi jövedelemkezelési technikákkal egy strukturális kategóriában emlegetni, hogy a 19. századi millet-rendszer idekeveréséről már ne is beszéljünk. A keleti államok közül egyébként leginkább még a grúz fejedelemségek helyzetét érezhetjük hasonlónak, hiszen Grúzia esetében is keresztény országok kerültek részben vagy egészben oszmán fennhatóság alá. Ugyanakkor itt is a többi keleti területen alkalmazott berendezkedési formákkal találkozunk. Grúzia elfoglalt keleti területein az oszmán fennhatóságot elfogadó grúz előkelők jurtluk és odzsaklik formában megtarthatták korábbi birtokaikat, míg az ellenállóktól a hódítók elvették a földjeiket. A hódítás peremvidékét jelentő nyugati királyságokat és hercegségeket pedig, akár csak Erdélyt és a román vajdaságokat, vazallus államokként kapcsolták a Birodalomhoz.⁴⁶

Markus Koller hódoltságtörténeti víziója

Lényegében Ágoston Gábor tanulmányának tanulságaiból indul ki és azokat fűzi tovább Markus Koller a 17. századi magyarországi hódoltságról írott monográfiájában.⁴⁷ Könyve valóban úttörő jellegű, hiszen a magyar és a nemzetközi történetírásban ez az első olyan önálló kötet, amely a maga teljességében vizsgálja a magyarországi török uralomnak az első időszaknál jóval kevésbé ismert második felét. Koller nagyon kritikus a magyar történészek módszereivel és eredményeivel szemben. Nem csak a magyar oszmanisztika szinte kizárólagos 16. századi érdeklődését bírálja, hanem a politika- és gazdaságtörténet dominanciáját is a kultúrtörténeti megközelítés helyett, továbbá a helytörténeti szempontok és a nemzeti bezárkózás miatt a komparatív szemlélet teljes hiányát, végül a szomszédos országok historiográfiájának negligálását. Szerinte a korábbi magyar kutatások a nemzeti történetírás kontextusába ragadva, a magyar államiság kontinuitásának és a muszlim–keresztény elkülönülésnek a hangsúlyozásával kevés figyelmet fordítottak az össz-oszmán kontextusra, ezért részben nem ismerték fel a társadalmi és kulturális fejlődés dinamikáját, részben pedig egyedinek érzékelték számos olyan jelenséget (például a magyar települések autonómiáját és a kondomíniumot), amelyek általánosan jelen voltak az Oszmán Birodalomban. Végző soron ez a bezárkózó mentalitás akadályozta az érvényes hódoltságtörténeti szintézis létrejöttét. Ezzel szemben Koller, a modern határ- és térkutatás (Raumforschung, Grenzforschung) elméleti tanulságainak integrálásával, szándékai szerint új dimenzióban mutatja be a 17. századi magyarországi oszmán uralom jellemzőit.

⁴⁶ Müfit Sadık Bilge: *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya, 1454–1829. (Tarih–toplum–ekonomi)*. İstanbul, 2012. 492–564. A kötet tanulságainak összefoglalásáért Dávid Gézának tartozom köszönettel.

⁴⁷ Markus Koller: *Eine Gesellschaft im Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert (1606–1683)*. Stuttgart, 2010. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 37.) A könyv a szerző 2007-ben, a müncheni Ludwig-Maximilians-Universitáten megvédett habilitációs dolgozata.

Mindenekelőtt több kora újkori és újkori példa alapján úgy látja, hogy a magyarországi kondomínium világtörténeti értelemben egyáltalán nem különleges. A vesztfáliai békében (1648) a Francia Királyság és a Német-római Birodalom között megosztott Elzász, a pireneusi békében (1659) francia és spanyol közös joghatóság alá helyezett Cerdanya, vagy éppen Oroszország és Kína közös határvidéke a 19. században Koller értelmezése szerint analóg módon mind azt igazolják, hogy a modern határfogalom kialakulása előtti korszakokban az egyes államalakulatok között nem léteztek éles területi határvonalak, hanem egymásba érő és egymás felett átnyúló joghatóságok mentén váltak el egymástól a politikai egységek. Ennek értelmében nem csak a kelet-európai történetírások egyik alapfogalmaként használt „idegen uralom” (Fremdenherrschaft) nem értelmezhető a kora újkorban, hanem az oszmán–magyar kondomínium sem jelent különlegességet a korabeli határviszonyok kontextusában. A magyar földesurak lényegében a korabeli jogi és politikai elvek, szuverenitáskonceptió jegyében jártak el, amikor a törökök által elfoglalt birtokaik jövedelmeire igényt tartottak.⁴⁸

Koller munkájának teljes körű ismertetésére itt nincs tér, de szükség sem, hiszen könyvének egy része (így például a korabeli útleírások által közvetített kép kritikája⁴⁹ vagy az oszmán adórendszer 17. századi változásainak bemutatása⁵⁰) nem tartozik a tárgyunkhoz.⁵¹ Művének központi gondolata, hogy a magyar történetírásban kulcskérdésnek tekintett és nagyon jelentősnek értékelt hódoltsági települési autonómia voltaképpen nem más, mint az oszmán közigazgatás általánosan alkalmazott eljárása, amely során az igazgatási feladatok több-kevesebb részét pragmatikus okokból a helyi elitnek engedték át. A szerző kategorikusan tagadja, hogy a magyarországi hódoltsági települések, jellemzően az alföldi mezővárosok magisztrátusai által gyakorolt igazgatási és jogszolgáltatási tevékenység valamiféle magyar sajátosság, egyedülálló autonómia lett volna, ehelyett a jelenséget egyértelműen az oszmán jogszolgáltatás rendszerén belül, annak részeként értelmezi. Ennek szerinte nem csak az a bizonyítéka, hogy a magyar bírókat a kádik erősítették meg (igaz, nem beráttal, hanem temesszükkel), amivel a lojalitásukat biztosították az oszmán adminisztráció felé, hanem a balkáni, elsősorban boszniai analógiák is. A Boszniában a 18. században megerősödő helyi előkelők, az ájákok jelentették az oszmán közigazgatás helyi lábát, a magyarországi hódoltságban viszont éppen a keresztény lakosság dominanciája miatt nem fejlődött ki az

⁴⁸ Koller: *Eine Gesellschaft im Wandel*, 10–34., 177.

⁴⁹ Uo. 52–71.

⁵⁰ Uo. 143–176.

⁵¹ Bár a jelen értekezés témájával közvetlenül érintkezik a hódolt Magyarország vallási sokszínűségével foglalkozó fejezet (72–110), szempontunkból most mégsem igazán érdekes. Mindössze annyit érdemes megjegyezni, hogy itt is megfigyelhető a szerző szelektív és a súlypontokat nem igazán érzékelő szakirodalom-használata és tárgyalásmódja. Ennek egyik eredménye, hogy a magyarországi „vallási tér” bemutatását a szerb ortodox egyházzal kezd, ami a szerb jelenlétnek a hiányos forrásviszonyok miatt alulértékelt és a magyarországi szakirodalomban valóban nem kellően megjelenített súlya ellenére is aránytévésztes. Másrészt gyakorlatilag negligálja, mert a vonatkozó irodalom ismeretének hiányában jelentéktelennek értékeli a hódoltsági reformációt. Ezzel szemben a legújabb, idegen nyelven is hozzáférhető kutatások (Tóth István György és jelen sorok szerzőjének munkái) alapján nagyon alaposan, sok részletre kitérve tárgyalja a hódoltsági katolicizmust. Ezt az eljárást éppen jelen disszertáció szerzőjének nehéz bírálni, hiszen írásaimban a korábbi kutatások egyoldalú protestáns túlsúlyát igyekeztem árnyalni a hódoltsági katolikus jelenlét sokszínűségének bemutatásával. Markus Koller könyve a bizonyíték, hogy a szándék túl jól sikerült, a kép tehát ismét féloldalas, csak éppen az ellenkező irányba billent el. Emiatt égető szükség lenne a hódoltsági reformációval kapcsolatos magyar kutatások modern, világnyelveken elérhető összefoglalására (is).

ájánlik-rendszer, ezt pótolták a mezővárosi és falusi keresztény magisztrátusok és bírók. Vagyis a helyi (akár keresztény, akár muszlim) elit egyre erőteljesebb bevonása, szerepvállalása a települések igazgatásában az adminisztráció megkönnyítése és az oszmán berendezkedés konszolidációja céljából nem az oszmán hatalom gyengülését jelentette a hódolt Magyarországon, hanem az igazgatási struktúrák birodalomszerte megfigyelhető átalakulásához kapcsolódott.⁵²

Koller könyvének valóban nagy érdeme a művén vörös fonalként végighúzódó gondolat, miszerint a magyarországi hódoltság második korszaka csak az Oszmán Birodalomban a 17. században végbemenő változások kontextusában, leginkább pedig a nyugat-balkáni, elsősorban boszniai területekkel szoros összefüggésben értelmezhető. Rendkívül hiányos forráshasználata és szelektív, a súlypontokat egyáltalán nem érzékelő szakirodalmi tájékozottsága viszont drasztikusan lerontja még használható következtetéseinek értékét is. Legnagyobb hibája, hogy úgy próbál meg a 17. századi hódolt Magyarországot bonyolult viszonyaiban tájékozódni, hogy a nagy mennyiségben fennmaradt magyar forrásokat, sőt a szintén nagyszámú, jelentős részt magyarra fordítva nyomtatásban is megjelent magyarországi oszmán okleveles anyagot egyáltalán nem ismeri. A magyar kutatások eredményeit, annak ellenére, hogy számos művet elősorol a felhasznált és a tájékoztató irodalom jegyzékében, érdemben nem építette be gondolatmenetébe. Bár Szakály munkáinak címét ismeri, a kondomíniummal kapcsolatos, fent ismertetett tézisek egyáltalán nem jelennek meg a könyvben. Így fordulhatott elő, hogy az általa tárgyalt jelenségeket, például a magyar püspökök hódoltsági vikáriusait⁵³ vagy a kötet mondanivalója szempontjából kiemelt jelentőségű magyar települési előljárókat nem helyezte el az oszmán–magyar kondomínium rendszerében, és nem a magyar rendi intézményrendszer hódoltsági jelenlétének kontextusában tárgyalta azokat. A bírók szerepének és jogállásának tárgyalásakor nem vette figyelembe a Szakály által kiemelten és még önálló tanulmányban⁵⁴ is tárgyalt, alapvető szempontot, hogy ezek a magisztrátusok igazából nem voltak autonómok, hanem a 17. században egyre erőteljesebben a magyar rendi intézményrendszer, a vármegye és a földesúr hatalma alá kerültek, mintegy annak segédszerveivé váltak. Koller tehát a régi, leginkább az általa egyébként nem idézett Schwáb Mária⁵⁵ és Majlát Jolán által kimunkált, a nemzetközi tudományosság számára pedig majd’ félszázaddal ezelőtt Hegyi Klára és Perényi József által összefoglalt kép⁵⁶ ellen hadakozik, amelynek értelmében a hódoltsági magyar települések függetlenek voltak mind a török, mind a magyar „feudalizmustól”, és amely elképzelést Magyarországon a történész szakma ebben a formában, éppen Makkai és Szakály kutatásai alapján, már régen nem vallja. Az pedig tényleg kifejezetten pittoreszk, hogy Koller részben az ájánok, vagyis a vilájet muszlim előkelői által alkotott testület (*áján-i vilájet*)

⁵² Koller: *Eine Gesellschaft im Wandel*, 111–142., különösen 131–133., 139–142. és 178–179.

⁵³ Uo. 88–90.

⁵⁴ Szakály Ferenc: Az alföldi mezővárosok és a magyar feudális hatalom. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös, 1986. (Az Arany János Múzeum Közleményei 4.) 325–342.

⁵⁵ Schwáb Mária: *Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban*. Bp., 1939.

⁵⁶ Klára Hegyi: La juridiction autonome des villes hongroises sous la domination ottomane. In: *VII. Türk Tarih Kongresi Ankara 25–29 Eylül 1970*. II. Ankara, 1963. 629–636.; József Perényi: Trois villes hongroises sous la domination ottomane aux XVIe–XVIIe siècles. In: *Actes du premier congrès international des études balkaniques*, III. 581–591.

hódoltsági hiányából vezette le a keresztény magisztrátusok megerősödését,⁵⁷ ugyanakkor a források kifejezetten említik ezen csoport magyar hódoltsági jelenlétét is.⁵⁸ Ennek eredményeként a magyar bírók joggal hangsúlyozott kapcsolódása az oszmán közigazgatáshoz teljesen féloldalas és összességében hamis képet sugall, ahol pontosan a magyar rendszer azon sajátosságai sikkadnak el, amelyek élesen megkülönböztetik a több szempontból valóban párhuzamos balkáni öngazgatási struktúráktól. Végül nyilván nem segíti elő a tisztánlátást, ha olyan, a magyarországi viszonyokkal semmilyen hasonlóságot nem mutató, anakronisztikus és történetietlen analógiákkal dobálózunk, mint mondjuk a spanyol–francia vagy a kínai–orosz határvidék (a példában 19. századi!) viszonyai. A történelmi körülmények teljes különbözősége mellett már csak azért sem, mert a magyarországi hódoltság esetében hangsúlyozottan nem a határvidék, hanem a teljes tartomány jelenségeit vizsgáljuk. A tájékozatlanság és a teljesen elhibázott értékelés fényében pedig kifejezetten irritáló az a forradalmi hevület, amellyel Koller az általa egyébként csak töredékesen és rossz súlypontokkal ismert magyar történetírást ostromozza. Leginkább azért, mert az általa hiányolt összozmán kontextus az elmúlt évtizedek magyar hódoltságkutatásának egyik vezérfonala volt,⁵⁹ másrészt pedig az erőltetett módszertani paradigmák a banális közhelyeken és a már jelzett torzításokon túl más „eredményt” nem tettek hozzá a vizsgált jelenségek interpretációjához.

A nemzetközi folyóiratokban megjelent recenziók⁶⁰ a fenti problémákból semmit sem érzékeltek, hanem a várakozásoknak megfelelően lelkesen üdvözltek a nemzeti paradigma meghaladását és a magyar történetírásban meggyökeresedett olyan hamis képzetek elosztatását, mint az oszmán uralom alatt élő városok függetlensége.⁶¹ A téma és a vállalkozás jelentőségéhez képest a magyar kutatás alig reflektált Koller munkájára, tudomásom szerint mindössze egyetlen szerző, Papp Sándor ismertette a könyvet.⁶² Papp az alapos tartalomismertetés mellett több megszívlelendő kritikai észrevételt is megfogalmazott Koller munkamódszerével és állításaival kapcsolatban: hiányolta a hódoltsági reformáció alaposabb bemutatását, analógiáit olykor erőltetettnek érezte, és felhívta a figyelmet a szélesebb

⁵⁷ Koller: *Eine Gesellschaft im Wandel*, 141.

⁵⁸ Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 26 (1979) 375–398., 378–379.; Hegyi: *Török közigazgatás*, 118.

⁵⁹ Ennek ékes bizonyítéka Dávid Géza és Fodor Pál 36. jegyzetben idézett historiográfiai áttekintése. A magyar hódoltságkutatás kultúrtörténeti érzékenységre egy frissen megjelent angol nyelvű tanulmánykötetet idézek: *Identity and Culture in Ottoman Hungary*. Ed. by Pál Fodor – Pál Ács. Berlin, 2017. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkenvölker 24.) Ugyancsak a komplex megközelítés és a markáns kultúrtörténeti orientáció jellemzi a közelmúltban megindult, nagyszabású szigetvári és mohácsi kutatásokat is. „*Nekünk mégis Mohács kell...*”. II. Lajos rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016.; *Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között*. Szerk. Pap Norbert – Fodor Pál. Pécs, 2017.

⁶⁰ *Sehepunkte* 12 (2012) nr. 10. (Stephan Conermann, <http://www.sehepunkte.de/2012/10/22392.html>, a letöltés ideje: 2018. január 29.); *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 62 (2014) 133–134. (Krist Zach); *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 62 (2013) 650–652. (Paul Srodecki); *HABSBURG* (October, 2012) (Graeme Murdock, <https://networks.h-net.org/node/19384/reviews/19947/murdock-koller-eine-gesellschaft-im-wandel-die-osmanische-herrschaft>, a letöltés ideje: 2018. január 29.)

⁶¹ Az aránytalanságok és szakirodalmi hiányosságok csak Krista Zachnak tűntek fel.

⁶² Igaz, ő magyarul és németül is: *Századok* 145 (2011) 1311–1316.; *Ungarn-Jahrbuch* 31 (2011–2013) 609–616.

forrásbázis bevonásának szükségességére a kategorikus állítások bizonyításához. A legsúlyosabb hiánynak teljes joggal azt érezte, hogy a magyar intézmények hódoltsági jelenlétéről, annak ellenére, hogy Szakály műveit a bibliográfiában elősorolja, nem olvashatunk a kötetben. Pedig, tegyük hozzá ismét, enélkül azért nehéz kiegyensúlyozott képet alkotni a 17. századi hódolt Magyarországról. Ennek ellenére Papp Sándor elfogadja Koller azon végkövetkeztetését, miszerint az oszmán–magyar kondomínium nem egyedi jelenség, és ebben az összefüggésben saját kutatásait hozza példának az oszmánok vazallus államairól.⁶³ Ezzel gyakorlatilag egy újabb szempontot emelt be a kérdés vizsgálatába, hiszen lényegében azt állítja, hogy a kondomínium tágabb értelmezésébe az oszmánok fennhatósága alá tartozó és adót fizető, vagyis vazallus államok is beletartoznak, ezért a hódoltsági viszonyok helyes értékeléséhez ezeknek a formációknak a helyzetét is figyelembe kell venni. Vonatkozó tanulmányában erre nem utal, hiszen vizsgálatainak kiindulópontja Erdély helyzetének oszmán birodalmi kontextualizálása. Azzal viszont, hogy a vazallus (adófizető) államok között tárgyalja (igaz, eltérő jogi-történeti háttérüket hangsúlyozva) az Oszmán Birodalomba betagolt muszlim államalakulatokat (odzsaklikokat, hüksümeteket és száljányi tartományokat) és a keresztény vallási közösségeket (az ortodox egyházakat és a bosnyák ferences rendtartományt), implicite valóban csatlakozik a fentebb idézett oszmanisták Szakály tézisével szemben megfogalmazott ellenvéleményéhez.⁶⁴

A kritika kritikája: barangolás az európai limes mentén

Az értelmezés nehézségei – fogalmi kérdések

Ahhoz, hogy megkíséreljünk rendet vágni az egyre zavarosabbnak tűnő okfejtések dzsungelében, alapvetően három kérdést kell tisztáznunk. Először, milyen jogi–politikai kategóriák szerint differenciálták az oszmánok a birodalmukhoz tartozó és azzal bármiféle kapcsolatban levő különböző jogállású területeket? Másodsor, milyen mértékben lehet, vagy lehet-e egyáltalán a kondomínium fentebb leírt fogalomrendszerével értelmezni az Oszmán Birodalomba betagolt autonómiákat vagy a birodalomhoz adófizetéssel vagy más típusú, elsősorban katonai szolgálattal kapcsolt területeket? Végül, és ez tűnik a döntőnek, az európai

⁶³ „Alapvetően egyetértek Markus Kollerral abban, hogy a Szakály Ferenc által hangsúlyozott condominium nem tekinthető magyarországi kuriózumnak. Saját kutatásaim a vazallus államok és közösségek rendszerét érintve hasonló eredményekre vezettek, ami azt jelzi, hogy az Erdélyi Fejedelemség sem volt egyedülálló jelenség, sok hasonló entitás létezett az Oszmán Birodalomban. Így örömmel olvastam fejtegetéseket a világtörténelem hasonló condominiumairól, illetve a frontier-kutatásokról.” *Századok* 145 (2011) 1315–1316.

⁶⁴ Papp Sándor: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. *Keletkutatás* (2011 tavasz) 25–72. Ugyanez angol nyelven: Uő: The System of Autonomous Muslim and Christian Communities, Churches and States in the Ottoman Empire. In: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. by Gábor Kármán – Lovro Kunčević. Leiden–Boston, 2013. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 53.) 375–419.; Uő: Keresztény közösségek életének jogi garanciái az Oszmán Birodalomban. In: *Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Iboya tiszteletére*. Szerk. Czerovszki Mariann – Nagyillés János. Szeged, 2010. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum XIII.) 214–220.

oszmán–keresztény határ mentén találkozunk-e máshol is olyan típusú közös uralommal, mint az oszmánok magyarországi tartományában?

A klasszikus munkák az Oszmán Birodalom önértelmezését és a külvilággal kapcsolatos elvi álláspontját az iszlám vallásjog, a *seriát* alapján hármass felosztás szerint tárgyalják. Az iszlám vallás e szempontból legbefolyásosabb jogi iskolája, a sáfíita a világot eredetileg két részre tagolta: a muszlimok által lakott és a seriát szerint kormányzott iszlám házára (*dar ül-Iszlám*) és a háború házára (*dar ül-harb*). Ez utóbbi lakói a *harbik*, az idegen ellenségek, akiket a muzulmánoknak a szent háború, a *dzsihád* során meg kell téríteniük, vagy le kell igázniuk, ha pedig az előbbi két lehetőséget visszautasították, meg kell ölniük. Amennyiben a legyőzött nép a Korán által elismert prófétákkal, illetve egy szent könyvvel rendelkezett, tehát zsidó vagy keresztény volt (könyv népe, *ahl al-kitab*), az iszlám jog egy szerződés keretében védelmet ajánlott fel neki, ez a *zimma*, a szerződés által védett alattvaló pedig a *zimmi*. A muszlim jogászok idővel kifejlesztettek az iszlám földje és a háború földje között egy harmadik, átmeneti lehetőséget. Ennek jogi alapját az ideiglenes menlevél, az *aman* fogalma jelentette, amelyet bármely muszlim adhatott egy harbinak, akiből az iszlám földjén való tartózkodás idején *muszta'min*, védett személy lett. Jogállása a zimmiéhez közelített, de egy évig nem kellett adót fizetnie. Ha hosszabb ideig az iszlám földjén tartózkodott, maga is zimmivé vált. Ilyen muszta'min jogállást közösség is elnyerhetett, mégpedig egy *szulh* révén, amely eredetileg barátságos megegyezést, itt a szultán által *ahdnáméval* garantált egyezséget jelentett. A szulhot ilyen esetekben az egész közösségre vagy államra kiterjesztett amannak tekintették, amelynek tagjai az iszlám földjén muszta'min jogállást élveztek, kollektíven fizettek adót a portának, területük pedig nem a háború földjének, hanem szulh által védett területnek (*dar ül-szuhl* vagy *dar ül-ahd*), tehát a béke házának vagy a szerződés házának számított, mintegy átmenetként az Oszmán Birodalom és az ellenségei földje között.⁶⁵

Oszmán Birodalommal szerződéses viszonyban álló államok is több csoportra tagolódtak, voltak közöttük fizetési kötelezettséggel nem terhelt országok, illetve ajándékot vagy adót fizető államok, ez utóbbiak között olyanok is, amelyeket az Oszmán Birodalom részének tekintettek. Valójában ez utóbbiakat nevezzük a birodalom adófizetőinek vagy vazallusainak. A muszlim jogtudósok értelmezése alapján az ilyen adófizető országok lakói is zimminek számítottak. Az oszmánok által követett hanafita jogi iskola ezért egy negyedik kategóriát is bevezetett, és a vazallus országokat *dar ül-zimmának*, a zimma népe (*ahl ül-zimma*) országának tekintette. Lényegében azonban a dar ül-zimma lakójának ugyanúgy nem volt kapcsolata az oszmán adminisztrációval és jogszolgáltatással, mint a dar ül-ahd polgárainak, zimmi jogállásuk csak akkor „aktiválódott”, ha az Oszmán Birodalom területére mentek. Másképp fogalmazva, a muszlim és keresztény kortársak nyilvánvalóan pontosan érzékelték a különbséget a birodalomban élő zimmi és egy adófizető ország lakója jogállása között. Az oszmán közigazgatás alá tartozó és ilyen szempontból nem kiváltságos területeken élő zimmi, még a magyarországi hódoltság sajátos viszonyai között is az illetékes kádi joghatósága alá tartozott, a seriát zimmikre vonatkozó számos korlátozása érvényes volt rá,

⁶⁵ Részletesebben, további bőséges irodalommal: Molnár: *Katolikus missziók*, 30–36.; Fodor Pál: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”. Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: Uő: *Szülejmán szultántól Jókai Mórig*, 258–271.; Papp Sándor fenti jegyzetben idézett munkái.

míg Erdély vagy Ragusa lakóinak életében a seriát és az oszmán jogi fórumok semmilyen szerepet nem játszottak, hiszen ezekben az adófizető országokban muszlim lakosság, muszlim jogi és vallási intézmények sem léteztek. A dar ül-zimma tehát sokkal inkább a dar ül-ahd valóságához állt közel, mint a tényleges zimmi jogálláshoz.⁶⁶

Egészen más viszonyban állt tehát az oszmán jogintézményekkel egy gyöngyösi vagy szegedi lakos, mint egy nagyszebeni vagy raguzai polgár. Sőt, ez a különbségtétel még a magyarországi hódoltság és a hódoltsági peremvidék felettébb átjárható és kevésbé definiálható határviszonyai mellett is indokolt. Hiába tartották hódoltságnak az oszmánok (és általában a magyarok is) a török részre rendszeres adót fizető magyar királlyági településeket, az oszmán intézmények működése, a vallásjogi előírások a magyar végvárakon túlra már nem terjedtek ki. Erről a magyar települések levéltáraiban fennmaradt oszmán okleveles anyag áttekintésével könnyedén megbizonyosodhatunk. Gyöngyösön, Jászberényben, Kecskeméten, Mezőtúron, Nagykőrösön és Szegeden a százszámra fennmaradt oszmán provenienciájú irat között találunk olyanokat, amelyek a keresztény alattvalók vallási életével, a templomépítések és javítások engedélyezésével vagy a felekezetek egymás közötti viszállyaival foglalkoznak. A balkáni ortodox és bosnyák ferences kolostorokhoz hasonlóan⁶⁷ Szegeden és Gyöngyösön a magyar ferences kolostorokat, Kecskeméten és Gyöngyösön pedig a református egyházközseket a török hatóságok önálló közösségeknek tekintették, és mint ilyenek számos engedélyt és kiváltságot kaptak a helyi oszmán hatóságoktól.⁶⁸ Ezzel szemben Debrecen, Miskolc vagy Rimaszombat szintén nagyszámú oszmán oklevele az adóztatáson és a közbiztonságon kívül más, a lakosság életét bármilyen módon befolyásoló témával nem foglalkozik, a zimmiakra vonatkozó muszlim vallásjogi előírások betartására – a fentebb említett, adminisztratív tekintetben is az Oszmán Birodalomhoz tartozó, vagyis hódoltsági városokkal ellentétben – az oszmán hatóságok nem törekedtek.⁶⁹ Ha pedig kivételképpen

⁶⁶ Ahmet Özel: *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Dârulislam Dârulharb*. İstanbul, 1998. 142–153. A kötet tanulságainak összefoglalásáért Fodor Pálnak tartozom köszönettel. A magyar szakirodalomban a jelenségre felhívja a figyelmet: Kovács Nándor Erik: Miként érvényesült a muszlim jogi gondolkodás a magyarországi török hódítások kezdetén (1521–1541)? *Keletkutatás* (2012 őszi) 67–76.

⁶⁷ Csak három áttekintő írást idézek: Hans Robert Röhmer: Christliche Klosterarchive in der islamischen Welt. In: *Der Orient in der Forschung. Festschrift für Otto Spies zum 5. April 1966*. Hrsg. Wilhelm Hönerbach. Wiesbaden, 1967. 543–556.; Olga Zirojević: Pisani tragovi Osmanskog carstva na tlu Jugoslavije. *Zbornik za orijentalne studije* 1 (1992) 39–55.; John C. Alexander: The Turkish Documents of the Orthodox Christian Monasteries as Sources for the Study of the Ottoman Period of Greece. In: *Balkanlar ve İtaliya'da Şehir ve Manastır Arşivlerinde Türkçe Belgeler Semineri (16–17 Kasım 2000.)*. Ankara, 2003. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları XXVI. Dizi-Sa. 10.) 1–7.

⁶⁸ Az idézett városok és egyházi testületek oszmán okleveles anyaga jobb-rosszabb magyar fordításban vagy regesztában is hozzáférhető. A vonatkozó kiadások időrendben: Hornyik: *Kecskemét város története*, II. 225–266.; Szilády–Szilágyi: *Okmánytár a hódoltság történetéhez*, I–II. (szempontunkból a nagykőrösi és a szegedi ferences levéltár török iratai érdekesek); Fekete Lajos: Gyöngyös város levéltárának török iratai. In: Uő: *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*. Szerk. Dávid Géza. Bp., 1993. 333–412. (első megjelenés: *Levéltári Közlemények* 10 /1932/ 287–318., 11 /1933/ 93–140.); Uő: A gyöngyösi református egyházközség török iratai. *Egyháztörténet* 1 (1943) 406–426.; Hegyi Klára: *Jászberény török levelei*. Szolnok, 1988. (Szolnok Megyei Levéltári Füzetek 11.); Fáy Zoltán: *Ferencesek Gyöngyösön. Fejezetek a gyöngyösi barátok életéből*. Bp., 1999. 146–161.; Benedek Gyula: *Iratok Mezőtúr város török kori történetének időszakából 1526–1699*. Szolnok, 2005. (Documentatio Historica IX.)

⁶⁹ Fekete Lajos: Debrecen város levéltárának török oklevelei. In: Uő: *A hódoltság török levéltári forrásai*, 307–332. (első megjelenés: *Levéltári Közlemények* 3 /1925/ 42–67.); Blaskovics József: *Rimaszombat és vidéke a*

mégis ilyen adatra akadunk, akkor amögött vagy túlzott elővigyázatosságot, vagy pedig az ellenreformációval szembeni kétségbeesett ellenállási kísérletet kereshetünk. Az előbbire példa a rimaszombati templom körüli (nyilván védelmi célokra is használható) fal építésére szóló török engedély 1661-ből,⁷⁰ a másodikra pedig a Gömör megyei, balogi és jolsvai protestánsok 1672. évi akciója, amellyel az egri török hatóságok segítségével próbálták megakadályozni, hogy a Szepesi Kamara küldöttei elvegyék a templomukat.⁷¹

Joggal merül fel a kérdés, hogy a kondomínium gyakorlatára van-e példa az iszlám jogban? A muszlim államok történetében nem ismeretlen egy adott területen való megosztott hatalomgyakorlás, a *munaszafa* (kondomínium), bár ilyen jellegű uralommegosztásra alig tudunk példát idézni. A legalaposabban a Baybars mameluk szultán és az al-marquabi ispotályosok között 1271-ben kötött fegyverszünet ilyen értelmű rendelkezéseit ismerjük. Ennek értelmében területüket a jövőben közösen igazgatták, minden alattvaló a vallásának megfelelő jogi és igazgatási fórumhoz (a kádihoz vagy az ispotályosokhoz) tartozott, a szokásokat nem lehetett megváltoztatni. A jövedelmeket is felosztották a szultán és a lovagrend között, és szintén közösen gondoskodtak a terület védelméről és közbiztonságáról. Ugyanakkor a keresztények mozgásszabadságát mind befelé, mind kifelé korlátozták, és megtiltották a lovagoknak a romos épületek helyreállítását. A szerződés nem sokáig volt érvényben, a mamelukok 1285-ben elfoglalták al-Marquabot. Vagyis nem két egyenrangú fél hatalommegosztásáról volt szó, még kevésbé a keresztény fél erősödő párhuzamos joghatóságáról egykori országában, hanem arról, hogy a lovagok a szultán javára lemondtak szuverenitásuk egy részéről.⁷² Ez az aktus a teljes foglalás előszobája volt, akárcsak alig egy-két évszázaddal később a vazallus délkelet-európai államok (Bizánc, Bulgária, Szerbia, Bosznia, Magyarország) esetében. A munaszafa tehát az iszlám hódítási stratégia része, annak első állomása, ilyen értelemben nem analóg jelenség a magyarországi kondomíniummal.

Ennek a számos átmenettel, időben és térben változó formákkal, a mai értelmezés számára bizonytalanságokkal terhelt fogalomrendszernek a bonyolultságát érzékelteti Dariusz Kołodziejczyk egy áttekintő tanulmánya, amely már címével is az általunk feszegetett

török hódoltság korában. Bp., 1989. A miskolci török iratokat mind ez ideig nem publikálták, feldolgozásukat Blaskovics József végezte el 1959-ben készült, kiadatlan habilitációs értekezésében. Vojtech Kopčan: Turecké listy a listiny k sloveským dejinám. *Historické Štúdie* 12 (1967) 105–122., 115. Lásd még: Nagy Magdolna: Felső-Magyarország és Miskolc három hatalom szorításában. In: *Miskolc története. II. 1526-tól 1702-ig*. Szerk. Tóth Péter. Miskolc, 1998. 7–51., 8–26.; Szakály Ferenc: Miskolc helye Magyarország település- és gazdasági rendszerében. Uo. 507–529., 512–513.

⁷⁰ Blaskovics: *Rimaszombat és vidéke*, 200–201.

⁷¹ Mihalik Béla Vilmos: Mehmed egri janicsár aga kassai követsége. A török és a törökösség az 1670-es évtized ellenreformációjában. *Keletkutatás* (2009 tavasz) 129–138. A jolsvaiak és balogiak törökös stratégiájának lehetséges hódoltsági mintáira lásd a gyöngyösi templomviszályok és az ispotályper szövevényes történetét: Bán Imre: A gyöngyösi templomper Bocskay István korában. In: *Csikesz Sándor emlékkönyvek. 2.* Szerk. Módis László. Debrecen, 1941. 142–159.; Szakály Ferenc: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban. (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez). *Archívum* 10 (1981) 5–26.; Sugár István: A törökösség (turcismus) Heves vármegyében. In: *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve. XXII.* Eger, 1986. 99–112.; Molnár: *Mezőváros és katolicizmus*, 195–208.

⁷² Maria Pia Pedani: *Dalla frontiera al confine*. Roma–Venezia, 2002. (Quaderni di Studi Arabi. Studi e testi 5.) 8–9. A könyv számos hasznos terminológiai fogódzót és konkrét példát nyújt az oszmán–keresztény határral kapcsolatos fogalmi tisztázáshoz.

kérdéshez kapcsolódik: mi van belül és mi van kívül?⁷³ A szerző a Krími Tatór Kánság és Jemen példájából kiindulva bizonyítja, hogy a birodalomba történő betagolás és a fennhatóság lazább formái között számos átmenet lehetséges, és ezek határai sem mindig teljesen világosak. Még nagyobb a fluiditás és a bizonytalanság, ha az egyes adófizetőket próbáljuk meg közös nevezőre hozni, hiszen ebbe a kategóriába hosszabb-rövidebb ideig olyan egymástól nemzetközi politikai súlyuk és helyzetük tekintetében, illetve az oszmánokhoz való viszonyukban teljesen különböző államok tartoztak, mint a már említett Jemen, a Raguzai Köztársaság és Erdély, vagy éppen Velence, a Magyar Királyság (és ezzel implicit a Habsburg Monarchia), Lengyelország és Oroszország. Ez utóbbiakat viszont az időleges adófizetés ténye ellenére is meglehetősen nehezünkre esik oszmán vazallusoknak nevezni, olyannyira, hogy a szerző az abszurd párhuzamok miatt kifejezetten aggódik: az olvasó épelméjűnek tartja-e még ezután? Tegyük hozzá, ez az első látásra valóban meghökkentő, ám számunkra most mégis nagyon hasznos „vazallus-lista” nagyon élesen és világosan karikírozza a magyarországi hódoltság sajátosságainak általánosításaihoz összehordott, nem kevésbé abszurd párhuzamokat. Kołodziejczyk teljes joggal hangsúlyozza, hogy a számos egyedi jelenség kategorizálása csakis úgy lehetséges, ha ezekre a sajátosságokra folyamatosan figyelünk, és az erőltetett egységesítés, a mai szuverenitás-koncepciók fetiszizálása helyett egy sokszávos rendszerben értelmezzük az oszmán valóságot és annak a körülötte levő világhoz való kapcsolatát. Ehhez pedig elsősorban nem a formális jogi kritériumok elemzésével, hanem az adott területek, államok tényleges politikai és katonai potenciáljának, gazdasági függésének és nem utolsósorban a birodalmi kultúrában való részvételének vizsgálatával kerülhetünk közelebb.⁷⁴ Joggal hasonlítja Gilles Veinstein az Oszmán Birodalmat egy hagymához, amelynek van egy közepe és több, eltérő textúrájú héja: a „klasszikus” berendezkedésének tekinthető központon (Isztambulon, Anatólián és Rumélián) kívül a birodalom határai felé haladva számos egyedi rendszer keletkezett, amelyekben az oszmán intézményrendszer a központi modellhez képest több-kevesebb eltéréssel volt jelen.⁷⁵ Ezzel a megközelítési móddal sokkal fogékonyabbak lehetünk a birodalomba betagolt vagy azzal valamilyen függő és szövetségesi viszonyban levő területek konkrét valósága iránt. Az egyedi jellegzetességek kiemelése, meglátásom szerint, ebben a kontextusban már nem is tűnik olyannyira provinciális tudatlanságnak és nacionalista köldöknézésnek, mint azt többen gondolták.

A második kérdésünkre a választ Szakály gondolataival és azok továbbfűzésével tulajdonképpen már megadtuk, amit Kołodziejczyknek a sokszínűség „gleichschaltolását” elvető eszmefuttatása még inkább megerősít. Nincsen sok értelme tehát az egymástól is lényegileg különböző, a „klasszikusnak” tekintett jövedelemkezelési struktúráktól eltérő

⁷³ Dariusz Kołodziejczyk: What is Inside and What is Outside? Tributary States in Ottoman Politics. In: *The European Tributary States*, 421–432.

⁷⁴ Uo. 429–431.

⁷⁵ Gilles Veinstein: Megjegyzések az Oszmán Birodalom európai hatáiról (14–18. század). *Magyar Szemle* (2008) 3. sz. *. Egy korábbi írásában az Oszmán Birodalom európai felében a központhoz való viszony alapján három kört különített el: a Száva–Duna vonalától északra fekvő zónát, a Nyugat-Balkánt Albániával és Görögországgal, végül a Kelet-Balkánt, a mai Macedónia, Bulgária és az európai Törökország területét. Gilles Veinstein: Les provinces balkaniques (1606–1774). In: *Histoire de l'Empire Ottoman*. Sous la dir. de Robert Mantran. Paris, 1989. 287–340., 289–296.

tartományi formációkat a „klasszikus”, tehát a tímárrendszerre épülő magyarországi hódoltsággal, illetve a keresztény egyházi autonómiák adóztató és jogszolgáltató tevékenységét a magyar rendi intézményrendszer hódoltsági jelenlétével bármilyen párhuzamba is állítani. Ezúttal csak azért térek vissza még egyszer a problémára, mert a legújabb kutatások eredményei ezeket az erőltetett analógiákat még inkább a képzelet világába számúzik. A korábban elsősorban a keleti végekre jellemző, többször emlegetett száljánés, azaz készpénzes fizetésű tartományok, illetve odzsaklikok, azaz örökletes és közösségi birtoklási formák, a 16–17. század fordulójától kezdve, az Oszmán Birodalom pénzügyigazgatási reformjainak eredményeképp, egyre általánosabbakká váltak a birodalom egész területén, így többek között a magyarországi hódoltságban is.⁷⁶ Ez szempontunkból azért érdekes, mivel ezek a korábban kivételesnek tekintett struktúrák olyan életképes jövedelemkezelési megoldásokat jelentettek, amelyek segítségével, átmenetileg legalábbis, enyhíteni tudták a birodalom súlyos gazdasági nehézségeit. Vagyis a lényegük eredetileg sem csak és nem is elsősorban a hatalommegosztás, valamiféle kondomínium-féle berendezkedés volt, hanem olyan költségvetési mechanizmusokat jelentettek, amelyeket először korlátozottabb, majd kiterjedtebb mértékben alkalmaztak birodalom-szerte.

Ugyanez a célkitűzés és szemlélet vezette az oszmánokat a keresztény egyházak integrációja során. A balkáni egyháztörténet-írásban és az oszmanisztikában régóta kísért az a nézet, miszerint a konstantinápolyi és az ipeki pátriárka, vagy éppen Papp Sándor legutóbbi írásai alapján a boszniai ferences rendtartomány is egyfajta vazallus államoknak tekinthetők az Oszmán Birodalmon belül. Az elképzelés a keleti keresztény egyházak autonómiaként értelmezett öngazgató funkcióiból és az ebből fakadó kvázi-állami jellegéből táplálkozott. Így például a szerb egyház a szerbek számára bizonyos értelemben a középkori államhatalom folytatását jelentette, ami egyes kutatóknak a vazallusállami jelleg melletti legfőbb érvként szolgált.⁷⁷ Az ortodox egyházak ideológiai és kánonjogi önértelmezése és ebből kiinduló történelmi hagyománya, illetve ezen egyházak oszmán identifikációja azonban jelentősen eltért egymástól. A belső autonómia és a politikai igények ellenére az oszmánok elsősorban nem jogi-politikai, hanem gazdasági rendszerükbe illesztették az ortodox egyházakat, ennek egyik leglényegesebb eleme, hogy nem intézményekként kezelték, hanem a szultán és a főpapok közötti személyes kötelék formájában értelmezték. A pátriárkák, érsekek, metropoliták és püspökök berátjuk értelmében meglehetősen széleskörű egyházi, illetve híveik felett örökösödési és házassági ügyekben bíraskodási joghatósággal rendelkeztek. Emellett egyházuk tagjaitól az oszmán karhatalom segítségével adókat szedhettek, ebből a bevételből törlesztették a kinevező iratért járó és az éves adóikat a Portának.⁷⁸ Az oszmánok

⁷⁶ Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján.* Bp., 2005. (História Könyvtár. Monográfiák 21.) 146–150., 272–299. A jelzett változásokról összefoglalóan: Uő: Az Oszmán Birodalom változásai a 17. században. In: *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás.* Szerk. Tóth Ferenc – Zágórhidi Czigány Balázs. Bp., 2017. 11–21.

⁷⁷ Összefoglalóan lásd: Molnár Antal: Hadrovics László és a török kori szerb egyháztörténet kutatása. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára.* Szerk. Gecsényi Lajos – Izsák Lajos. Bp., 2011. 117–123., 121–122.

⁷⁸ Hadrovics László: *Vallás, egyház, nemzettudat. (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt).* Bp., 1991. 46–64. A mű eredeti, jegyzetekkel ellátott francia nyelvű kiadása: Ladislav Hadrovics: *L'Église serbe sous la domination turque.* Paris, 1947. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée VI.)

az egyházi méltóságok betöltésében tehát a jövedelembérleti struktúrákat vették alapul. A főpapi tisztséget az oszmán bürokrácia egyfajta mukátaának, adóbérleti egységnek értelmezte, és ha egy másik pap többet ígért, akkor a főpapok lecserélhetők voltak. Az ortodox pátriárkák kinevezésük révén oszmán hivatalnoknak és adóbérlőnek számítottak, és semmi esetre sem tekinthetők vazallus uralkodóknak.⁷⁹ A katolikus egyház bizonyos intézményei, leginkább a bosnyák ferences rendtartomány számos tekintetben az ortodox egyházhoz egészen hasonló autonómiát élveztek. A bosnyák ferencesek számára ezeket a privilégiumokat egyébként egy ahdnáme biztosította, vagyis olyan magas szintű dokumentumtípus, amelyet a szerbek sohasem kaptak.⁸⁰ Ami persze nem jelent privilegizált státust a szerbekhez viszonyítva,⁸¹ még kevésbé valamiféle vazallusi jogállást, hiszen például ugyanígy ahdnámét kaptak Antivari (Bar) lakói is 1571. évi meghódolásuk után.⁸² A két egyházi szervezet hasonló helyzetére fejlődésük több párhuzamos jelensége is teljesen világosan utal (kolostorközpontú egyházszervezet, hívek adóztatása a püspökök részéről, sokszálú kapcsolatrendszer az oszmánokkal; külpolitikai aspirációk és szervezett külföldi koldulókörutak, csak éppen az ellenkező, vagyis nyugati irányba).⁸³ Mindez nem jelent kevesebbet, mint hogy az Oszmán Birodalom szervezetébe integrált egyházi intézmények a sokszínűség ellenére, a tartományi igazgatás speciálisnak minősülő formációihoz hasonlóan, rendszertanilag alapvetően a birodalom pénzügyigazgatási, jövedelembérleti struktúráiba illeszkedtek. Talán ez a legdőntőbb szempont, amely miatt nem lehet ezeket az intézményeket semmilyen formában a török–magyar párhuzamos adóztatást és igazgatást jelentő magyarországi kondomíniummal egy lapon említeni.

A legizgalmasabb, pontosabban az egyetlen „talpon maradt” lehetőséget a releváns analógiák feltalálására az Oszmán Birodalom több ezer kilométeres európai határvidékének végigpásztázása jelenti.⁸⁴ Tulajdonképpen teljesen érthetetlen, hogy a magyarországi kondomínium egyediségét oly nagy buzgalommal cáfolni igyekvő kollégák miért keresték

⁷⁹ A bőséges irodalomból csak két munkára utalok, amelyek alaposan áttekintik a vonatkozó kutatásokat, és az ortodox egyházakat az oszmán gazdaság rendszerén belül értelmezik. Paraskevas Konortas: *Relations financières entre le patriarcat orthodoxe de Constantinople et la Sublime Porte (1453–fin du XVIe siècle)*. In: *Le patriarcat oecuménique de Constantinople aux XIVe–XVIe siècles: rupture et continuité. Actes du colloque international Rome, 5–6–7 décembre 2005*. Paris, 2007. (Dossiers Byzantins 7.) 299–318.; Tom Papademetriou: *Render Unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*. Oxford, 2015. A korábbi irodalomból alapvető: Halil Inalcik: *The Satus of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans. Turcica* 21–23 (1991) 407–430.

⁸⁰ A fojnicai ahdnáme korábbi irodalmának összefoglalása: Srećko M. Džaja: *Fojnička ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike. Bosna Franciscana* 17 (2009) vol. 31. 103–128. A magyar szakirodalomban: Molnár: *Katolikus missziók*, 83–84.; Papp: *Keresztény közösségek*, 218–220.

⁸¹ Ezt világosan mutatják a két egyház viszályaival kapcsolatban kiadott oszmán oklevelek. Vančo Boškov: *Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)*. In: *Spomenik SANU*. 131. *Odeljenje istorijskih nauka*. 7. Ured. Radovan Samardžić. Beograd, 1992. 7–95.

⁸² Vančo Boškov: *Ahd-nama Murata III stanovnicima Bara iz 1575. godine. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 28–30 (1977–1979) 279–285.

⁸³ Antal Molnár: *Bosnian Franciscans between Roman centralisation and Balkan Confessionalisation*. In: *Papacy, Religious Orders, and International Politics*. Ed. by Massimo Carlo Giannini. Roma, 2013. (I libri di Viella 159.) 211–229., 226–228.

⁸⁴ Az oszmán–keresztény határvonal összehasonlító vizsgálatának szükségességére hívja fel a figyelmet, számos fontos megfigyeléssel: Veinstein: *Megjegyzések az Oszmán Birodalom európai hatáiról*.

összevissza a tűt a világtörténelem szénakazlában ahelyett, hogy egyszerűen átnézték volna a Montenegrótól (Crna Gorától) Lengyelországig, Podóliáig tartó határszakaszt, hátha akad valami hasonló jelenség, amelyet diadalmasan felmutatva a magyar nacionalista historiográfia hidrájának számos feje közül lekasabolhatnak néhányat. Megteszem ezt helyettük én, és az alábbiakban megvizsgálom, hogy az oszmán–keresztény határvonal mentén találunk-e példát a keresztény kézen maradt területekről, vagyis a „háború házából” kiinduló igazgatási vagy adóztató kísérletre a törökök által uralt területeken. A vazallus országok (Erdély, Moldva, Havasalföld, Krími Tatár Kánság) határvidékei ebből a szempontból nem relevánsak, így az alábbiakban Montenegró, Dalmácia, ezen belül külön Poljica, végül Podólia viszonyaira térek ki. Ezúttal nem említem Horvátországot és Szlavóniát, mivel az egyazon állami keretekbe tartozó magyar és horvát viszonyok összehasonlítása képezi jelen dolgozat elsődleges tárgyát, ezért erre az utolsó fejezetben térek vissza. Az általam javasolt mélyfűrészek ugyanazon határvonal különböző pontjaira fókuszálnak, ahol az európai limes mindkét oldalán nagyjából hasonló szerkezetű társadalmakat találunk, ezért reális kontextusban tudjuk szemlélni a magyarországi hódoltságot, ennek egyediségét vagy éppen a többiekkel közös sajátosságait. Bár a vizsgált területek közül Montenegró és Poljica részben belső autonómiáknak tekinthetők, mint a fentebb már elvetett analógiás lehetőségek, de Montenegróval a historiográfiai előzmények, a terület folyamatos függetlenedése és az oszmánok kiszorulása miatt mégis érdemes ebben az összefüggésben foglalkozni, Poljica pedig bizonyos értelemben hasznos ellenpont a montenegrói és dalmáciai viszonyok vizsgálatához. A magyar hódoltsággal valódi strukturális hasonlóságot a dalmáciai és a lengyelországi helyzet mutat, hiszen mindkét esetben, *mutatis mutandis*, valamiféle félig-foglalással találkozunk.

Montenegró és Poljica

Ha felülről pásztázzuk az Oszmán Birodalom európai jelenlétével foglalkozó nemzeti historiográfiákat, akkor első közelítésre párhuzamos jelenségeket vehetünk észre számos, korábban a birodalom területéhez tartozott ország történeti önértelmezésében. Dariusz Kołodziejczyk idézte azt a fiatal krími tatár doktoranduszt, aki disszertációja témájaként országa oszmánoktól való függetlenségének bizonyítását választotta, előre meghatározva ezzel kutatómunkája végeredményét.⁸⁵ Első látásra a montenegrói és a magyarországi historiográfiai hagyomány is mutat némi hasonlóságot. Mindkét esetben érzékelhető az a törekvés, hogy a helyi történészek az oszmán hatalmi jelenlét súlyát igyekeztek csökkenteni, és országuk autonómiáját hangsúlyozták a birodalmon belül. Nyilván a nemzeti függetlenség és a szabadságharcos hagyományok középpontba állítása minden kisállami nacionalizmus leghatékonyabb történetírói támasza, nem véletlen tehát, hogy a magyar kondomínium kritikusai és általában a nemzetközi historiográfiai környezet ugranak az ilyen jellegű megnyilvánulásokra.⁸⁶

Ha azonban alaposabban szemrevételezzük a két említett historiográfiai tradíciót, óriási különbségeket regisztrálhatunk. A magyar történetírás ugyanis a 19. század végi nagy

⁸⁵ Kołodziejczyk: *What is Inside*, 421.

⁸⁶ Ennek a reakciónak meglehetősen elrettentő példája: Claire Norton: *Narrating the „Yoke of Oppression”*. *Twentieth-Century Hungarian Scholarship of the Ottoman-Hungarian Borderlands*. In: *Nationalism, Historiography and the (Re)Construction of the Past*. Ed. by Claire Norton. Washington, 2007. 187–200.

liberális nemzedékig egyáltalán nem tematizálta az oszmán uralom alá került országrész történetét, és később is elsődlegesen az oszmánok és még inkább a Habsburgok elleni küzdelem állt érdeklődésének és ezzel együtt emlékezetpolitikai alapvetésének középpontjában. A hódoltsági török–magyar kondomínium sokáig még a történeti összefoglalókba sem került bele, így semmilyen szerepet nem játszott a magyar nemzeti történeti tudat alakításában. Ellentétben mondjuk az Erdélyi Fejedelemség nemzetpolitikai jelentőségével vagy a Habsburg-ellenes küzdelmekkel, mindvégig megmaradt szűkebb értelemben vett szaktudományos kérdésnek. Még leginkább az alföldi mezővárosok török alatti autonómiájának Salamon és főleg Szakály által lényegében megcáfolt tézise hatott, de ez is inkább a lokális öntudat szintjén. A hódoltsági kondomínium tehát nem vált a magyar nemzeti öntudatot formáló történeti hagyományok részévé.

Teljesen más a helyzet a balkáni népeknél, elsősorban a szempontunkból kiemelten érdekes Montenegró esetében, ahol az ország oszmán meghódításának tagadása a nemzeti önazonosság egyik alapkövének számított a 18. század óta. 1754-ben látott napvilágot Moszkvában oroszul, majd később francia és olasz fordításban is Vasilije Petrović-Njegoš cetinjei vladika Montenegró történetéről készített történeti összefoglalója, az *Istorija o Črnoj Gori*. A munka egy politikai pamflet, amely elsődlegesen az orosz diplomáciát kívánta Montenegró támogatásának szükségességéről meggyőzni, historiográfiai jelentősége viszont két szempontból tagadhatatlan. Egyrészt a diokleai pap 12. századi krónikája óta ez volt az első összefoglalás a régió történetéről, másrészt pedig ez az írás a kiindulópontja annak a máig széles körben elterjedt, bűvópatakként fel-felbukkanó nézetnek, miszerint Montenegrót az oszmánok sohasem foglalták el, és történelme folyamán mindig független állam volt.⁸⁷ Az elképzelést a 19. században valamennyi, az országgal foglalkozó hazai és külföldi szerző magáévá tette, ezt képviselte az I. Petar Petrović-Njegoš vladika által összeállított rövid történeti összefoglaló (1835), és a korszak szlavofil és oszmánellenes európai szerzői is.⁸⁸ Az első jelentős kritikát a szerb tudományos történetírás egyik legjelentősebb képviselője, Ilarion Ruvarac fogalmazta meg 1897-ben, miszerint a 16–17. században Montenegró a Balkán-félsziget többi részéhez hasonlóan oszmán uralom alatt volt, és a korábbi szerzők a 18. századi viszonyokat vetítették vissza, amikor az ország 16–17. századi függetlenségéről beszéltek.⁸⁹ Írása heves politikai és egyházpolitikai vitákat szült, de a mértékadó szerb történetírás elfogadta nézeteit.⁹⁰

Közvetlenül 1945 után a montenegrói származású kommunista politikus, Milovan Đilas környezetéhez tartozó, lényegében dilettáns, ámde politikailag rövid ideig jól pozícionált „nacionálmарxista” historikusok ismét felélesztették a montenegrói önállóság

⁸⁷ Vasilije Petrović-Njegoš működésére és irodalmi munkásságára lásd: Gligor Stanojević: *Mitropolit Vasilije i njegovo doba (1740–1766)*. Beograd, 1978.

⁸⁸ Erre példa egy magyarul napvilágot látott országtörténet: Andrić Sándor: *A montenegrói fejedelemség története a legrégibb időtől fogva az 1852-ik évig*. Nagybecskerek, 1890. (Történeti- Nép- és Földrajzi Könyvtár XXIII.) 14–24.

⁸⁹ Ilarion Ruvarac: *Montenegrina. Prilošci istoriji Crne Gore*. Sremski Karlovci, 1897. Mítoszromboló munkásságának legújabb értékelése: Michael Antolović: *Modern Serbian Historiography between Nation-Building and Critical Scholarship: The Case of Ilarion Ruvarac (1832–1905)*. *Hungarian Historical Review* 5 (2016) 332–365

⁹⁰ Montenegró török alatti helyzetével kapcsolatos régebbi viták historiográfiája: Branislav Đurđev: *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku. Prilog jednom nerešenom pitanju iz naše istorije*. Sarajevo, 1953. 19–29.

mítoszát. Őket váltotta fel rövidesen a Đilas történész-tanácsadójává avanzsált fiatal oszmanista, Branislav Đurđev, aki 1952-ben Belgrádban védte meg egy botrányosra sikerült eljárás során doktori értekezését Montenegró helyzetéről az oszmán uralom alatt a 16–17. században.⁹¹ Đurđev disszertációja részben Ilarion Ruvarac és Jovan N. Tomić nézeteit melegítette fel, miszerint Montenegrot a 16–17. században az oszmánok uralták, részben pedig (szigorúan hivatkozás nélkül) Stojan Novakovićnak a balkáni autonómiákról kialakított álláspontját parafrázálta. Munkájának újdonsága elődeihez képest, miszerint Montenegró a 16. század végétől jelentős autonómiát élvezett a birodalmon belül, és ez szoros összefüggésben volt lakóinak vlah jogállásával, a vlah módra való adózással. A montenegrói vlah társadalmat összefüggésbe hozta a késő középkori zetai pásztorkodó és katonáskodó törzsi társadalomfejlődéssel, és a többi balkáni vlah közösségtől való különbségeit hangsúlyozta. A szerző számára tanítómestere, az egykori sarajevói merénylő, Vaso Čubrilović tanítása alapján a vlah státusz, tágabban a minden etnikai–nyelvi karakterétől megfosztott és pusztán társadalmi fogalomként értelmezett vlah jelenség a montenegrói, sőt általában a balkáni középkori és kora újkori fejlődés minden sajátosságára magyarázatot jelentett, amit kritikusan egyértelműen túlzásnak és aránytévesztésnek ítélték. Jó példa Đurđev bizonyítási módszerére, hogy a montenegrói autonómia jeleként értékelte, amikor a cetinjei vladikák és a törzsfők a podgoricai kádi előtt középkori, a Crnojević dinasztia tagjai által kiállított okleveleket használtak bizonyító anyagként. Holott a hódítás előtti jogforrásokra való hivatkozás általános eljárás volt az Oszmán Birodalom más tartományaiban is. Ugyanígy nem számítanak montenegrói sajátosságnak a törzsi gyűlések és az ortodox egyházak bíraskodási gyakorlata. Branislav Đurđev könyve és az általa képviselt marxizáló szerb nacionalista nézetek kezdettől fogva heves szakmai kritikákat váltottak ki, életműve és ezzel Montenegró 16–17. századi történelméről vallott nézetei mégis a jugoszláv historiográfiai ortodoxia részévé váltak, köszönhetően a professzor politikai és tudományos hatalmának, illetve annak a minden nemében etikátlan és agresszív módszernek, amellyel ellenfeleit részben minősíthetetlen hangvételű pamfletekben támadta, részben teljesen elhallgatta.⁹²

Valószínűleg igaza van Nenad Filipovićnak abban, hogy Đurđev monográfiájában a Ruvaractól és Tomićtól átvett eredmények képviselik a maradandóságot, míg saját hozzájárulása a kérdés megoldásához nem állta ki az idő próbáját. Ezzel szemben Gligor Stanojević és Dušanka Bojanić kutatásai Montenegró és az Oszmán Birodalom 16–17. századi viszonyát alapvetően más, az oszmán hatalmi viszonyokról való ismereteinknek sokkal jobban megfelelő modell szerint mutatják be.⁹³ Montenegró 1481-től volt az oszmánok

⁹¹ Đilas védőszárnyai alatt indított támadást a Szerb Tudományos Akadémia régi, „polgári” történészei és filológusai ellen. Ügyességét mutatja, hogy mentora bukása (1954) után is megőrizte pozícióit, és haláláig a szerb történetírás meghatározó és nagyhatalmú reprezentánsa maradt. Munkásságának nagyon kritikus értékelése éppen a neki emlékművet állító konferencia kötetében jelent meg: Nenad Filipović: Pitanje osmanske vlasti u Crnoj Gori, razvoj jugoslovenske osmanistike i Branislav Đurđev. In: *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva. Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009.* Ured. Dževad Juzbašić. Sarajevo, 2010. (ANUBiH Posebna izdanja CXXXI. Odjeljenje humanističkih nauka ANUBiH 39.) 47–84.

⁹² Đurđev: *Turska vlast*, passim, különösen 113–122.; Filipović: Pitanje osmanske vlasti, különösen 60–72. Lásd még: Zef Mirdita: *Vlasi u historiografiji*. Zagreb, 2004. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka hrvatska povijesnica. Monografije i studije III/27.) 121–131.

⁹³ Filipović: Pitanje osmanske vlasti, 82–83.

vazallusa, amikor Ivan Crnojević fejedelem fiát, Staniša Crnojevićet Isztambulba küldte, aki iszlamizált és felvette a Szkenderbég nevet. Az ország 1496–1499 folyamán került tényleges oszmán uralom alá. Ezt követően lényegében a 17. század végéig, folyamatosan lazuló függésben és számos adózási és közigazgatási jellegű kiváltsággal, az Oszmán Birodalom része volt. Kezdetben a scutari szandzsákhöz tartozott, 1513-tól 1530-ig az említett Szkenderbég vezetésével önálló szandzsák, majd ismét a scutari és a hercegovinai szandzsák része lett. A nehezen megközelíthető és szegény, törzsi szervezetben és transzhumáló pásztorkodásból élő lakosságú, de az Adriai-tenger és Itália közelsége miatt stratégiai jelentőségű tartományban nem vezették be a tímár rendszert, hanem a 16. század elején összeállított kánunnámék és defterek tanúsága alapján Montenegró a száljánés szandzsákok közé tartozott. Ez a megoldás, mint azt fentebb is láthattuk, nem jelentett sem territoriális autonómiát, sem pedig vazallusi jogállást, hanem pusztán a tímár rendszertől eltérő jövedelemkezelési formát.

Egyházi tekintetben az ország az 1485-ben alapított cetinjei monostorban székelő metropolita alá tartozott. A török uralom alatt a cetinjei metropolitáknak, akárcsak a pátriárkáknak és a többi főpapnak, joghatósági területén komplex egyházi és világi irányítási jogköre volt. Bár a vladikát egészen 1694-ig az ipeki pátriárka nevezte ki és szentelte fel, a cetinjei főpap a 16. századtól egyre nagyobb autonómiához jutott a pátriárkátuson belül. Akárcsak a szerb pátriárka a szerb, a cetinjei vladikák a montenegrói államiság letéteményesei voltak, ez a szerepük a 16. század végétől valós politikai cselekvésben öltött testet. Az ország ugyanis a 16. század folyamán lényegében kettévált. A völgyeket az oszmánok továbbra is szoros ellenőrzésük alatt tartották, a polgári igazgatás vezetője a podgoricai kádi volt. A hegyvidéki területeken a vlah módon adózó törzsek egyre nagyobb autonómiára tettek szert, igazgatásukat saját vezetőik és a törzsi gyűlés mellett egyre komolyabb befolyással a cetinjei vladika végezte. A montenegrói törzsek tehát a 16. század elejétől, és nem a végétől, mint azt Đurđev állította, számos egyéni és közösségi szabadságjoggal rendelkeztek, amelyek nem csak a vlah jogállással álltak kapcsolatban. Ezeket személyes és kollektív szabadságjogok azonban nem értelmezhetők területi autonómiaként, és így nem is lehet az állítólagos montenegrói függetlenség alapjának tekinteni.

A vladikák a hosszú török háborútól kezdve nem csak a belső igazgatásban számítottak első számú tekintélynek, hanem a montenegrói törzsek külpolitikai képviselőit is átvették, és az oszmánellenes megmozdulások élére álltak. A 17. században az átalányadó emelése miatt a törzsek rendszeresen fellázadtak az oszmán hatóságok ellen, a szomszédos pasák és szandzsákbégek számos hadjáratot vezettek Cetinje megbüntetésére. A vladikák világi vezetőként, bíróként, hadvezérként és „külügyminiszterként” egyre inkább átvették egyháztartományuk világi vezetését a kiszoruló török hatóságoktól, és aktívan együttműködtek Velencével, majd a század végétől Oroszországgal és a Habsburg Monarchiával az oszmán uralom elleni katonai és diplomáciai akciókban. A tényleges oszmán közigazgatás kiszorulását, de a hatalmi igények fenntartását jelezte, hogy az oszmánok 1609-től egy kenézt (knezt) küldtek Cetinjébe, aki a török hatalmat képviselte volt a vladika mellett. 1694-ben a törzsfők választották meg az új vladikát, Sava Kalugerović cetinjei igument, ezzel ténylegesen is függetlenedtek az ipeki pátriárkátustól. Az 1697-ben megválasztott új vladika, Danilo Petrović-Njegoš és utódai az oszmán közigazgatástól lényegében független, teokratikus alapon álló fejedelemséget építettek ki, amelyet 1716-tól együtt (vagy inkább

egymással rivalizálva) kormányoztak az oszmán kenéz helyett Velence által küldött kormányzóval (guvernadur). Velence az együttműködésért cserébe lelki joghatóságot engedett a vladikának az uralma alá tartozó Cattarói-öböl ortodox vallású lakosai felett. Oszmán részről az ország a scutari pasa felügyelete alatt állott, aki katonai erővel próbálta adófizetésre kényszeríteni az egyre engedetlenebb vladikákat és a vezetésük alatt álló montenegrói törzseket.⁹⁴

Innentől nem követjük tovább Montenegro útját az egyre teljesebb autonómia felé, amelynek végállomása az önálló és független Montenegro elismerése 1878-ban, hiszen a 18. század az oszmánok balkáni uralmában is jelentős változásokat hozott. Ugyanakkor már ez a rövid historiográfiai és történeti áttekintés is számos izgalmas tanulságot rejt. Mindenekelőtt egyértelművé tette, hogy az oszmán uralomhoz való viszony értelmezése bizonyos esetekben tényleg a nemzeti historikum alapító mítoszává, továbbá a marxista–kommunista és/vagy nacionalista indíttatású napi politikai érdekek kiszolgálójává válhatott. Az is világos, hogy ezzel szemben szigorú történeti kritika szükséges. A magyar kondomínium-elmélet genezisében viszont nyomát sem láthattuk hasonló jelenségeknek. Montenegro bonyolult és sokat vitatott 16–17. századi történetében számos olyan elem keveredik, amelyekről fentebb már volt szó: vlah jogállás, száljáne típusú jövedelemkezelés, ortodox egyházi autonómia, határvidéki helyzet és megosztott foglалás. Helyzete számunkra éppen azért érdekes, ami miatt a nemzeti mitológia számára csalódás: a területi autonómia hiánya és az oszmánok akarata ellenére kialakuló cetinjei hatalmi pólus. Ebben ugyanis megragadható az Oszmán Birodalomba betagolt, de ténylegesen meghódítani és uralni mégsem tudott terület egyre növekvő önigazgatása. A helyzet hasonló a jemenihez, ahol az ország elfoglalása (1570) után a síkságon az oszmánok berendezkedtek és kiépítették a saját igazgatási rendszerüket, az északi hegyvidéket azonban nem tudták az uralmuk alá hajtani. A Zaydi imámok, a terület korábbi urai maradtak birtokban, és folyamatosan katonai akciókat indítottak az oszmánok ellen.⁹⁵ Ugyanezt a síkság–hegyvidék elkülönülést figyelhetjük meg a Délnyugat-Balkánon. Az észak-albán hegyekben a dél-albán síkvidék kiépült oszmán adminisztrációjával szemben a törzsi autonómia jelentős részben fennmaradt, az adószedés nehézségekbe ütközött, viszont az albán törzsek, ha éppen nem Velencével szövetkeztek, ütőképes katonai segítséget tudtak nyújtani az oszmán haderőnek. A görög hegyvidéken és a szigeteken szintén számos többkevesebb autonómiával rendelkező közösség alakult ki.⁹⁶ Montenegro esetében, Magyarországtól eltérően, a félig foglалás birtokon belül történt, a hegyvidék egyre inkább kicsúszott az oszmán apparátus ellenőrzése alól, a 17. században már átalányadóikat sem akarták fizetni, és számos esetben katonai erővel fordultak az oszmánok ellen. Önálló hatalmi központ alakult ki Cetinjében, ahol a tényleges irányítást végző vladika mellett a 17. században az oszmánok (knez), a 18. században pedig Velence megbízottja (guvernadur) részesült a hatalmi jogkörökből. A montenegrói példa tehát alapvetően kondomíniumnak tekinthető, mert bár az alaphelyzet megegyezik a birodalom más kiváltságolt területeinek és ortodox egyházainak viszonyrendszerével, de az eredmény az oszmánoktól kierőszakolt és sokszor kifejezetten velük szemben történő hatalomgyakorlás lett. Bár a Balkánon az

⁹⁴ Megbízható összefoglalás: Antun Sbutega: *Storia del Montenegro. Dalle origini ai nostri giorni*. Soveria Mannelli, 2006. 107–222.

⁹⁵ Kołodziejczyk: *What is Inside*, 423–425.

⁹⁶ Veinstein: *Les provinces balkaniques*, 294–295.

adóemelések miatti felkelések gyakoriak voltak, különösen a hódítás szempontjából szintén deficités észak-albániai hegyvidéken, de csak Montenegróban létezett olyan állandósuló központ, amely a szövetségre lépő törzsek felett folyamatosan szilárd hatalmat gyakorolt. A montenegrói modell nem feleltethető meg közvetlenül a magyar helyzetnek, hiszen a párhuzamos hatalomgyakorlás határon belül történik, és strukturálisan is nagyon jelentős különbségek vannak a két intézményrendszer és a hatalmi ágak működése között. Lényegében mégis közelebb áll hozzá, mint a magyar kondominium egyediségének cáfolatára fentebb felhozott, meglehetősen inadekvát példák.

Montenegróhoz sokban hasonló, de sokkal klasszikusabb és ezért számunkra kevésbé érdekes Poljica példája. A poljicai fejedelemség (poljička kneževina) vagy köztársaság (poljička republika) Spalato és Almissa (Omiš) között, a Žrnovnica patak, a Cetina folyó és Adriai-tenger által határolt területen feküdt. A dalmáciai városoktól eltérően teljesen rurális jellegű terület volt, városi központ nélkül, lakói kizárólag mezőgazdaságból, elsősorban állattartásból éltek, társadalma törzsi szerkezetű volt. A területen a 13. századtól a helyi, nagyszámú nemesség vezetésével egy sajátos önkormányzatiság alakult ki, amelynek alapja a 15. század derekán összeállított a poljicai statútum volt. A kis közösség nemessége két részre oszlott: részben a helyi, régi előkelők (didići), részben pedig a 14. század második felében Észak-Horvátországból áttelepült „magyar” nemes családok (vlastela vagy ugričići) vezették a zsupa életét. A közösség élén a nagy kenéz (veliki knez) állt, a falvakat 12 kenéz irányította, mellettük 3 bíró, vojvoda és prokurátorok igazgatták a miniállamot. A kis parasztköztársaság 1358-tól magyar, 1444-től velencei fennhatóság alatt állt, az oszmánok 1540-ben foglalták el és egészen 1699-ig a birodalomhoz tartozott. A karlócai békével visszakerült a Velencei Köztársasághoz, önállóságát egészen 1807-ig megőrizte.⁹⁷ Poljica historiográfiája máig erősen lokális jellegű. Források hiányában korai történelméről számos helyi legenda keletkezett, az országtörténeti szintézisekben alig vagy egyáltalán nem olvashatunk róla.⁹⁸ Török kori helyzete sem keltette fel sokáig a kutatók érdeklődését, noha 16–17. századi történelméről igen gazdag oszmán okleveles forrásanyag maradt ránk.⁹⁹ Mind ez ideig leginkább boszniai oszmanisták szenteltek neki figyelmet, így Montenegrótól eltérően Poljica

⁹⁷ A legújabb jogtörténeti összefoglalás a Poljicai Köztársaság történetéről: Mirko Klarić: O poljičkoj samoupravi. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 43 (2006) 145–164. Középkori történetére számos szívósan továbbélő legendát oszlató, alapvető összefoglalás: Ante Laušić: *Postanak i razvitak Poljičke Knježevine (do kraja XV. stoljeća)*. Split, 1991. (Biblioteka znanstvenih djela 53.)

⁹⁸ Nem említi Sokcević Dénés fentebb idézett szintézisében, ahogy a Josip Vrandečić által írott kora újkori Dalmácia-történet és a Mirko Valentić által szerkesztett összefoglaló sem. Josip Vrandečić – Miroslav Bertoša: *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*. Zagreb, 2007. (Hrvatska povijest u ranome novom vijeku 3.); *Povijest Hrvata. II. Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*. Glavni ured. Mirko Valentić – Lovorka Čoralić. Zagreb, 2005.

⁹⁹ A Poljicai Köztársaságra vonatkozó mintegy félezer oszmán oklevél jelentős része a Spalatói Káptalan és a Spalatói Régészeti Múzeum levéltárában található. Sulejman Bajraktarević: Turski dokumenti u splitskom Arheološkom muzeju i u franjevačkom samostanu na Visovcu. *Starine JAZU* 44 (1952) 25–62.; Uő: Turski dokumenti Gradske biblioteka i Kaptolškog arhiva u Splitu. *Ljetopis JAZU* 57 (1953) 141–146. 2017 tavaszán kezdődött meg a Poljicára vonatkozó oszmán források szisztematikus feltárása Michael Ursinus német oszmanista vezetésével, ennek eredményeként várható, hogy a nemzetközi kutatásban mind ez ideig kevés figyelemre méltatott parasztköztársaság története is elnyeri méltó helyét az Oszmán Birodalom belső autonómiáinak sorában. <http://poljica.hr/prof-dr-michael-ursinus-islamist-i-orijentalist-svjetskog-glasa-istrasuje-poljicke-dokumente-iz-osmanskog-razdoblja/> (Letöltés: 2018. január 29.)

sajátos önkormányzatisága és az oszmánok alatt élvezett kiváltságai gyakorlatilag semmilyen szerepet nem játszottak a horvát nemzeti öntudat erősítésében.

A parasztköztársaság az oszmán uralom másfél évszázada alatt is megőrizte belső autonómiáját, helyzete több szempontból emlékeztetett Montenegróéra. Bár az oszmánok nem alkottak külön kánunokat kormányzatának szabályozására, mint azt Montenegró esetében tettek, de a ránk maradt számos oszmán oklevélből egyértelműen kiderül, hogy kiváltságolt területként illesztették be birodalmukba. Poljica a hercegovinai szandzsák részeként szultáni hász lett, lakói vlah jogállás szerint adóztak, flóridzsi-státuszúak voltak.¹⁰⁰ A lakosság egy része mezőgazdasággal, főleg pásztorkodással foglalkozott, náluk is kedvezőbb feltételekkel adóztak a grbalji sólepárlóban dolgozó személyek. Helyzetük nagyon hasonlított a montenegrói vlah rendszerű adóztatásra, az elsődleges különbséget az jelentette, hogy Montenegró szandzsákbégi hászbirtok volt, így, legalábbis elvileg, Poljica kezdetben nagyobb önállósággal rendelkezett. Az oszmán hatóságok közvetlenül nem avatkozhattak a poljicai belügyekbe, amelyeket továbbra is az önkormányzat irányított. A nagy kenéz és vojvodája, illetve a 12 kenéz, miként máshol a Balkánon, részben az önigazgatás vezetői és a helyi lakosság képviselői, részben pedig az oszmán adminisztráció segédszervei voltak. Megerősítésük beráttal történt, szolgálataikért részleges adómentességet és örökíthető telket (bastinát) kaptak. Az oszmán hatalmat az emin képviselte, ő vette át a kenézekről az átalányadókat, kiállította a szükséges okiratokat és felügyelte a sólepárlókat. Az emin vagy a szomszédos, leginkább klisszai kapitányok és agák bérelték ki a mukátaában kezelt poljicai jövedelmeket. Az illetékes (hol mosztári, hol klisszai vagy scardonai) kádinak csak felügyeleti joga volt, leginkább az emin és a poljicaiak vitáiban kellett bíraskodnia. Mint az Oszmán Birodalom területén bárhol, a helyi oszmán hatóságok és katonák Poljica esetében sem tartották tiszteletben az egyéni és közösségi kiváltságokat: jogtalan adófajtákat vagy önkényesen megemelt adókat akartak szedni, olykor a kifejezett tiltások ellenére nagy kísérettel fegyveresek jelentek meg a zsupa területén, és bőséges ellátást követeltek maguknak. Nyilván ezek a visszaélések is szerepet játszottak abban, hogy a poljiciaiak, a montenegróiakhoz hasonlóan, részt vettek a 17. századi oszmánellenes küzdelmekben.¹⁰¹

A poljicai viszonyok tanulmányozása leginkább a montenegrói kondomíniumról mondottak kontextualizálásához járul hozzá. Poljica esetében ugyanis a nagyon hasonló jogállás és a törökellenes katonai akciók ellenére sem regisztrálhatunk az oszmán igazgatással párhuzamosan létrejövő hatalmi központot, vagyis kettős uralmat. Itt csupán az oszmánok által elismert, birodalom-szerte elterjedt autonómiák tipikus esetével találkozunk, amelynek vezetése azonban nem sohasem függetlenedett az oszmán adminisztrációtól, hanem az alkalmi

¹⁰⁰ Ennek részleteire a magyar szakirodalomban: Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. Bp., 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.), I. 270–357. A vlahokra és a vlah jogállásra vonatkozó korábbi magyar irodalomból lásd: Fenyvesi László: Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai. (Adalék a hódoltsági rác-vlach-íflák-vojnók problematikához, 1641). In: *Magyar és török végvárak (1663–1684)*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1985. (Studia Agriensia 5.) 199–218.; Hóvári János: Adalékok az eflak-kérdés történetéhez. *Keletkutatás* (1992 őszi) 82–91.

¹⁰¹ Adem Handžić: Bosanske solane u XVI i XVII vijeku. In: *Članci i gradja za istoriju istočne Bosne (Tuzla)* 3 (1959) 67–112., 93–108.; Avdo Sućeska: O položaju Poljica u Osmanskoj državi. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16–17 (1966–1967) 77–91.

szembeszegülések ellenére folyamatosan annak része maradt, majd pedig 1699-ben visszatért velencei fennhatóság alá.

Dalmácia

Klasszikus félig-foglalást a magyar és horvát területeken kívül Európában csak Dalmáciában és Lengyelországban regisztrálhatunk. A mai értelemben vett Dalmácia területén az oszmán hódítás előestéjén három állam, a Magyar–Horvát Királyság, a Velencei Köztársaság és a Raguzai Köztársaság osztozott.¹⁰² Ragusa most szempontunkból lényegében irreleváns. A több mint három évszázadon át az Oszmán Birodalom és az Adriai-tenger közé ékelődött oszmán adófizető városköztársaságnak nem volt olyan jelentősebb szárazföldi területe, amely török uralom alá került. A raguzai–oszmán kapcsolatrendszer alapvető mozgatórugóját jelentő közös gazdasági és politikai érdekek mentén kialakult autonómiák, vagyis az Oszmán Birodalomban működő raguzai kereskedőkolóniák és telepek hálózata nem a Magyarországon megfigyelhető kettős uralom, hanem az iszlám országokban működő keresztény és zsidó kereskedők jogállásának rendszerét követte, azzal kiegészítve, hogy a városállam adófizetői státuszának köszönhetően polgárai a birodalmon belül zimmiknek számítottak.¹⁰³ Ezen felül Ragusa semmilyen tényleges joghatóságot nem gyakorolt az oszmán területeken, míg az oszmánok képviselői, a vámjövendelmek begyűjtésével és az oszmán alattvalók konzuli jellegű képviselésével megbízott eminek működtek a Raguzai Köztársaságban (Pločéban, Carinán és Stagnón).¹⁰⁴

Sokkal izgalmasabb a velencei Dalmácia és az oszmán uralom alá került belső-dalmát területek közötti kapcsolatrendszer. A kelet-adriai térségben, vagyis a mai értelemben vett Dalmáciában találjuk a Mediterráneum egyik legélesebb etnikai–kulturális határvonalát. A késő ókor és a középkor óta itt húzódott a latin–szláv világ határa, ahol a tengerparti városok a latin és később az itáliai–olasz kultúrkörhöz tartoztak, míg a hegyvidéki hátsórszág a szláv–vlah világ része volt.¹⁰⁵ A két univerzum évezredes elkülönülését a 16. század elejétől még inkább megerősítette az oszmán hódítás, amely a század végére teljesen bekebelezte a szláv–vlah hátsórságot, olyannyira, hogy a birodalom nyugat határai a dalmát városok faláig értek. A latin kultúrájú és az itáliai *communék* berendezkedését követő dalmát városok velencei kézen maradtak. A szláv lakosságú háttérterületek, amelyek jelentős részben a középkori Horvát Királysághoz tartoztak, az Oszmán Birodalom részeivé váltak, területükön alakultak meg a boszniai vilájet részeként működő krka-likai, klisszai és hercegovinai szandzsákok. Ezzel az adriai térség keleti partvidékének évszázados kulturális megosztottsága még élesebbé és visszavonhatatlanabbá lett. A dalmát városok körüli török gyűrű a 16. század folyamán egyre szorosabbá vált. Az első hivatalos velencei–török határt 1540-ben húzták meg, 1576-

¹⁰² A Dalmácia-fogalom történeti-földrajzi változásaira lásd: Molnár: *Katolikus missziók*, 36–38.

¹⁰³ Ennek lényegi elemeit a vonatkozó irodalom felsorolásával korábbi könyvemben foglaltam össze: Uo. 51–56.

¹⁰⁴ A raguzai–oszmán határviszonyok alapos bemutatása: Vesna Miović-Perić: *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica (1667.–1806.)* Dubrovnik, 1997. (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Monografije 14.)

¹⁰⁵ Ennek a határjelenségnek a sokoldalú, számos fontos szempont felvetésével és példával körbejárt elemzése legújabbban: Egidio Ivetic: *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300–1900)*. Roma, 2014. (I libri di Viella 178.), különösen 63–94., 122–159.

ban a velenceiek kénytelenek voltak újabb településeket átengedni az oszmánoknak. A szorítás csak a kandiai háború (1645–1669) után lazult, amikor Velence a Krétaért való lemondásért cserébe kiszélesíthette adriai területeit (*linea Nani*, 1671). A helyi lakosság felszabadító mozgalma következtében 1669-től a makarskai és poljicai tengerpart is hallgatólagosan velencei birtok lett (jogilag csak 1699-ben). A későbbi velencei–török háborúkat követő békék további területeket engedtek át Velencének (*linea Grimani*, 1700, *linea Mocenigo*, 1733).¹⁰⁶ Az oszmán hódítás, akárcsak a horvát és szlavón területeken, Dalmáciában is rendkívüli pusztítással járt. A 16. század első felében a faluhálózat gyakorlatilag megsemmisült, a népesség pedig a felére csökkent. Zára vidékén az 1537–1539 közötti konfliktus során a falvak kétharmada pusztult el, a ciprusi háború alatt (1570–1573) pedig ugyanezen területen a népességszám hozzávetőlegesen 8000-ről 1600-ra csökkent. Dalmácia lakossága a 15. századtól kezdve folyamatosan vándorolt ki Itáliába, az emigránsok jelentős kolóniákat alapítottak a Velencei Köztársaság, a Márkák és Apulia területén. Az elnéptelenedett dalmáciai falvak és a velencei fennhatóság alatt maradt tengerparti városok külvárosai a belső területekről és Boszniából érkezett menekültekkel, az úgynevezett morlásokkal települtek be, akik különösen a kandiai háború idején özönlöttek nagy számban a tengerpartra. Ez a jelentős részben ortodox, kisebb részt katolikus népesség a 17. század második felétől kezdve fontos katonai potenciált jelentett Velence számára.¹⁰⁷

A dalmáciai oszmán–keresztény limes sajátosságát két olyan ellentmondásos tényezőben ragadhatjuk meg, amelyek az oszmán területeken való keresztény jelenlétet, a kondomínium kialakulásának lehetőségeit is jelentősen befolyásolták. Egyrészt a már említett kulturális–etnikai határvonalat kell hangsúlyozni, amely a velencei és dalmáciai városi hatóságok oszmán területen való joggyakorlását igen megnehezítette, sőt sokszor kizárta. Másrészt a keresztény kézen maradt terület egy rendkívül keskeny partmenti sáv volt, olyannyira szűk, hogy a városok ellátását csak az oszmán területről lehetett biztosítani. Ennek következtében bizonyos tekintetben a határok még a magyarországiaknál is nyitottabbak voltak, a velencei és oszmán területek között élénk és sokirányú gazdasági kapcsolatrendszer alakult ki. A határmenti intenzív kereskedelem elsődleges célja a városok élelmezésének biztosítása volt. Zárában 1587-től az oszmán hatalmat képviselő emin működött, aki felügyelte a Boszniából érkező áruforgalmat, begyűjtötte a vámot, és a velencei területen tartózkodó oszmán alattvalók konzuli védelmét is ellátta.¹⁰⁸ A határ két oldalán élő muszlim

¹⁰⁶ Seid M. Traljić: Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI. i XVII. stoljeću. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 20 (1973) 447–458.

¹⁰⁷ További irodalommal lásd: Molnár: *Katolikus missziók*, 36–38. Újabb jó összefoglalás: Bertoša–Vrandečić: *Dalmacija*, 11–39.

¹⁰⁸ Seid M. Traljić: Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 11–12 (1956) 203–227., 215–217., 221–224. A tágabb kontextusra lásd: Tea Mayhew: *Dalmatia between Ottoman and venetian Rule. Contado di Zara 1645–1718*. Roma, 2008. (INTERADRIA. Culture dell’Adriatico 6.) 91–140. Spalato és hátszaga között is hasonlóan élénk kapcsolatok működtek a határ két oldalán, erről azonban tudomásom szerint nem készültek a záraihoz hasonló célzott vizsgálatok. Joško Jelaska: *Splitsko polje za turskih vremena*. Split, 1985. (Logosova znanstvena naklada 5.); Oliver Jens Schmitt: „Des melons pour la cour du Sancak beg”: Split et son arrière-pays ottoman à travers les registres de compte de l’administration vénitienne dans les années 1570. In: *Living in the Ottoman Ecumenical Community. Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*. Ed. by Vera Costantini – Markus Koller. Leiden–Boston, 2008. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 39.) 437–452.

és keresztény lakosság kapcsolatainak intenzitásáról sokat elárul, hogy 1598-ban Zarában már zsinati határozat tiltotta a muszlimoknak való szállásadást.¹⁰⁹

A magyarországi hódoltságban regisztrált kettős adóztatáshoz leginkább hasonló, bár kétségtelenül genezisében és gyakorlatában is alapvetően más jelenség a határokon átnyúló földművelés, a velencei alattvalók földbérletei a hódolt Dalmáciában. A velencei területeken élő, de a keskeny partmenti sávon elegendő művelhető földet nem találó dalmáciai parasztok a falvak elnéptelenedése miatt munkaerőhiánnyal küszködő oszmán területeken, a szpáhik földjein és a szultáni házbirtokokon természetbeni tizedekért, később inkább bérleti díjért cserébe gazdálkodtak. Ezt a gyakorlatot a velencei hatóságok olykor tiltották, ennek ellenére békeidőben a határokon átnyúló földbérlet általános gyakorlattá vált, amelyet a török kapitányok és a települések között kötött megállapodások tettek lehetővé. A kettős művelés ugyanakkor számos konfliktust is eredményezhetett. 1682-ben Zemunik falu mellett a krkalikai szandzsákbég családja vissza akarta foglalni a dalmáciai parasztoktól a boszniai defterdártól bérelt földeket, hogy oda saját jobbágyaikat telepítsék. A csetepatéban a szandzsákbég testvére, Hasanbeg Durakbegović és kíséretének számos tagja életét vesztette.¹¹⁰

A földbérletek mellett elszórt adataink vannak a sokáig egyébként meglehetősen bizonytalan határ túloldalára átnyúló adóztatásra is. A leginkább rendszeres hódoltsági adóztatás a zenggi uszkók katonaság tevékenységéhez kapcsolódik. Az uszkók-jelenségre az alábbiakban, a zengg-modrusi püspökség viszonyainak tárgyalásakor még részletesen visszatérek, itt csupán a hódolt Dalmáciával való kapcsolataikra utalok. A dalmát hátszázgot, az ott élő ortodox és katolikus keresztényeket mint török alattvalókat rendszeresen rabló és pusztító uszkókok az 1570-es évektől kezdve kötöttek megállapodást a Traù, Sebenico, Makarska, sőt Ragusa mögötti falvakkal, miszerint rögzített adóért cserébe békén hagyják őket. Az adókat a falvak általában természetben, hajón szállították Zenggbe. Bár történtek javaslatok, főleg egyházi részről, hogy az uszkókokat kikerülve közvetlenül a Habsburgoknak fizessenek a hódolt Dalmácia falvai, és így uralkodói védelemben részesüljenek az uszkók támadásokkal szemben, ez az elképzelés Velence ellenállásán megbukott, mert a köztársaság az 1420 előtti magyar fennhatóság felújítását látta a kezdeményezésben. Az uszkókok sokszor éppen azokat az adókat hajtották be, amelyeket korábban a velencei–oszmán határon élő parasztok, ritkábban régi lakók, gyakrabban a Balkán felől érkező morlások, a dalmáciai uraiknak fizettek, olykor még a török hódítást követően is. A határvidéki kettős adóztatás leginkább Traù környékén figyelhető meg, és a parasztok inkább védelmi pénzként, nem pedig birtokjogi alapon fizetett járandósággként értelmezték. Ez a felfogás az uszkókok számára is megkönnyítette, hogy a dalmáciai földesurak adóztató funkcióit átvegyék a hódolt falvakban, sőt az is előfordult, hogy a határvidéki falvak háromfelé (a velenceieknek, az uszkókoknak és az oszmánoknak) fizettek adót biztonságuk érdekében. A kialkudott adókat nem fizető falvak, akárcsak magyarországi sorstársaik, megismerhették a végvári, ezáltal uszkók katonaság bosszúját, és hosszú ideig nyögtek elrabolt földjeik és állataik váltságdíját. A konfliktusok ellenére az adófizetési megállapodások, mint azt a Traù mögötti Vratkovići

¹⁰⁹ Daniel Farlatus – Jacobus Coletus: *Illyricum Sacrum*. I–VIII. Venetiis, 1751–1819., V. 151.

¹¹⁰ Seid M. Traljić: Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVII stoljeća. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 4–5 (1958–1959) 409–424., 410–418.

falú példája is mutatja, sokszor az uszkókokkal való oszmán- és Velence-ellenes együttműködésbe fordultak át.¹¹¹ Nem tartom valószínűnek Catherine Wendy Bracewell egyébként rokonszenves állítását, miszerint a dalmát hátszágban az uszkókoknak fizetett adó az egyébként zömmel újonnan települt, morlák népesség Magyar Koronához való tartozásának emlékéből és magyar orientációjából is táplálkozott, és így egyfajta politikai identitást jelzett.¹¹² Zengg dalmáciai adóztatása sokkal inkább hasonlít a 16. században a magyarországi fővárak, főleg Gyula és különösen Sziget hadigazdálkodás jellegű, az oszmán védelmi rendszer gyengeségét kihasználó és egyértelműen katonai erőre támaszkodó adóztató tevékenységéhez.

A zenggi uszkókok eltűnése után a hódolt favak dalmáciai részre történő adófizetése részben megmaradt. Giovanni Battista Salvago 1626-ban kelt beszámolójában leírta a dalmáciai oszmán–keresztény határ viszonyait, itt említi, hogy a traùiak tizenkét morlák falu tizedeit szedték be, amelyek török adófizetők is voltak. A falvak a traùiak követelése ellen az oszmánok védelmét kérték, akik természetesen saját jövedelmük biztosítása érdekében igyekeztek ezt a kétfelé adózást felszámolni.¹¹³ A dalmáciai kettős művelés és kettős adóztatás alapvető különbsége a magyarországi gyakorlattól, hogy egyrészt közvetlenül határmenti jelenségről volt szó, amelynek a határtól távolabbi területeken semmilyen nyomát nem találjuk. Ez alól egyedül a zenggi uszkókok hódoltsági adóztatása jelent kivételt, amely viszont egymagában állt, és csupán három-négy évtizedig tartott, így nem volt folytatása, miként Magyarországon a fővárak 16. századi hadigazdálkodásának a földesúri birtokjog alapján történő adóztatás a 17. században. Másrészt a dalmáciai kettős adóztatásból teljesen hiányzott minden folyamatosság és rendszerszerűség, az igen gyakori háborús időszakokban (például 1645–1669 vagy 1683–1699 között) pedig még ez az esetleges gyakorlat, sőt általában minden gazdasági–kereskedelmi kapcsolat is szünetelt.¹¹⁴

A határok átjárhatóságát adminisztratív szempontból, miként majd Horvátország példáján látni fogjuk, az egyházigazgatás tudta a legjobban kamatoztatni. Pedig a fentebb többször említett nyelvi–etnikai–kulturális törésvonal talán vallási szempontból volt a leginkább szembeötlő. A székvárosuk falai közé beszorult dalmáciai főpásztorok a legtöbbször Itáliából érkeztek, nem tudtak horvátul, míg a glagolita liturgiát végző vidéki papság, az úgynevezett *glagoljašok*, nem részesültek rendszeres képzésben és egyáltalán nem tudtak latinul. Másképp fogalmazva, egy velencei területről származó dalmáciai püspököknek még a katolikus egyház közös liturgikus és kulturális hagyománya, latin nyelvűsége sem nyújtott segítséget a lekipásztori munkájához. A Tridentinum előtti egyházmodell alapján működő dalmáciai egyházi intézmények egyébként sem tudtak semmiféle missziós lendületet felmutatni. Nem is beszélve az ortodox vlachok és szerbek bevándorlásáról, amelynek következtében a dalmáciai hátszág bizonyos területei elvesztek a katolikus egyház számára. A püspököket vidéki papjaiktól és híveiktől nem csak a városfalak, néhány kilométer, a hegyek és az oszmán határ választotta el, hanem nyelvi, kulturális, sőt liturgikus szakadékok

¹¹¹ Catherine Wendy Bracewell: *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*. Ithaca–London, 1992. 187–199.

¹¹² Uo. 196–197.

¹¹³ Grga Novak: *Commissiones et relationes Venetae*. VII. (1621–1671). Zagrabiae, 1972. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 50.) 25.

¹¹⁴ Traljić: *Zadar i turska pozadina*, 217–218.

is. Ráadásul a dalmáciai püspökök a magyarországi hódoltságban fekvő püspöki székek birtokosaihoz hasonlóan politikai okokból nem tehették be lábukat a török területre, hiszen a velencei hatalom exponenseiként éppúgy ellenségnek számítottak, mint a Habsburgok által kinevezett magyar főpapok. Nem meglepő tehát, hogy a szegény dalmát püspökségekbe száműzött itáliai prelátusok a 16–17. században még magyarországi kollégáikhoz képest is csekély érdeklődést mutattak az oszmán uralom alá kerül híveik lelkipásztori szükségletei iránt.¹¹⁵

Ennek ellenére mégis több adat maradt fenn a dalmáciai püspökök határokon átnyúló joghatósági igényeiről és lelkipásztori tevékenységéről.¹¹⁶ A később aposztatált Marc’Antonio de Dominis spalatói érsek a 17. század elején metropolitai jogaira hivatkozva az oszmán területekre is ki akarta terjeszteni a joghatóságát, és az érsekséghez kívánta csatolni a török alatti a duvnói püspökséget – sikertelenül.¹¹⁷ A lelkiismeretesebb egyházfők a török területekre vikáriusokat küldtek, akiknek a pápától széleskörű felhatalmazásokat eszközöltek ki, mint például Sforza Ponzoni spalatói érsek 1620-ban a hódolt Primorjére küldött helynöke számára.¹¹⁸ A püspökök személyesen csak ritkán vizitáltak a török határvidéken vagy az oszmánok alatti területeken. 1638-ban a nonai püspök szultáni engedéllyel látogatta az egyházmegye török uralom alatti plébániáit.¹¹⁹ Az egyházlátogatásokra a főpapok vagy megbízottaik kizárólag különös biztonsági intézkedések mellett, fegyveres kísérettel vállalkoztak, de még így is előfordulhattak kellemetlen meglepetések. Natale Caridei sebenicói püspök és 25 fős testőrsége 1670 táján vizitációja során alig tudott elmenekülni a Primošten falura támadó török banda elől.¹²⁰

A dalmát hátország a balkáni katolikus egyházi intézmények és a római missziószervezés számára is egyértelműen perifériának számított. A katolikus hívek lelkipásztori ellátását a rohamosan terjeszkedő boszniai ferences provincia vette át: az északi régiót a visovaci,¹²¹ a délit pedig a zaostrogi, makarskai, később a živogošcei és imotski ferences kolostorok látták el.¹²² A püspökségek egy részének (scardonai, makarskai, rövid ideig a duvnói) felújítására csak a 17. század elején, a missziószervezés megindulásával került sor.¹²³ A háborús viszonyok miatt a missziópüspökök is ritkán látogattak el a dalmáciai

¹¹⁵ Ezekről a jelenségekről összefoglalóan: Molnár: *Katolikus missziók*, 40–45.

¹¹⁶ Az alább felsorolt, véletlenszerűen kezembe került adatok mindenesetre azt jelzik, hogy egy, a jelen disszertációhoz hasonló, a helyi levéltári anyagot is megszólaltató mélyfűrés a dalmáciai egyház hódoltsági jelenlétéről az itt vázolt töredékes képet sokkal plasztikusabbá és részletgazdagabbá tehetné.

¹¹⁷ Vicko Kapitanović: Marko Antun de Dominis kao metropolit. In: *Marko Antun de Dominis splitski nadbiskup, teolog i fizicar. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. do 18. rujna 2002. godine u Splitu*. Ured. Vesna Tadjina. Split, 2006. (Biblioteka Knjiga Mediterana 42.) 81–103., 89–97.

¹¹⁸ Farlatus: *Illyricum Sacrum*, III. 501.

¹¹⁹ Mayhew: *Dalmatia*, 107–108.

¹²⁰ ASV Congr. Concilio, Relat. Dioec. vol. 730A (Sibenicensis), fasc. 1671.

¹²¹ Stanko Bačić: Pastoralno djelovanje visovačkih franjevaca u vrijeme osmanlijske okupacije. In: *Visovački zbornik. Zbornik radova simpozija u prigodi 550-te obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu (1445.–1995.)* Visovac, 1997. (Knjižnica „Gospin perivoj” 5.) 229–240.

¹²² Karlo Jurišić: *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb, 1972. (Analecta Croatica Christiana III.) 83–141.

¹²³ Molnár Antal: Scardonai püspökök ad limina jelentései 1624–1648. *Fons* 1 (1994) 275–314., 279–283.; Jurišić: *Katolička Crkva*, 38–48.; Dominik Mandić: Duvanjska biskupija od XIV.–XVII. stoljeća. *Croatia Sacra* 5/9–10 (1935) 1–98., 61–71.

falvakba, a kevés kivétel közül a legaktívabb talán Pavao Posilović scardonai püspök volt, aki 1642 és 1645 között Visovac székhellyel a hódolt Észak-Dalmácia katolikusait gondozta.¹²⁴ Míg a dél-dalmáciai plébániák a bosnyák ferencesek közül kikerülő makarskai püspökhöz tartoztak, addig a Közép- és Észak-Dalmácia megszállt területei feletti egyházi joghatóságról a dalmáciai hierarchia, a magyarországihoz hasonlóan, nem mondott le. A dalmát jogigény és a bosnyák terjeszkedés konfliktusa elkerülhetetlen volt. 1636-ban Ottaviano Garzadoro zárai érsek és Pace Giordano traui püspök feljelentették a római Propaganda Fide Kongregációnál a visovaci ferenceseket, elsősorban egy Jeronim Bučić nevű barátot, hogy elfoglalták a dalmáciai püspökségek plébániáit és akadályozták a főpásztorok által küldött világi papok működését. A ferencesek munkájára a két főpap szerint semmi szükség, hiszen az általuk küldött vikáriusok és plébánosok el tudták látni a török alatti plébániákat.¹²⁵ A zárai érseki helynök, Vincenzo Foza által lefolytatott vizsgálat szerint a ferencesek csak a természetbeni szolgáltatásokért jelentek meg a plébániákon, a szentségek kiszolgáltatását elhanyagolták; a világi papok ellen török hatóságokhoz fordultak, amelyeket lefizettek, és így erőszakkal elűzték a dalmáciai klerikusokat a falvakból.¹²⁶ A kongregáció a megyésfőpásztori joghatóság elsőbbségének elvét védve helyt adott a zárai érsek és a traui püspök panaszának, és a ferencesek eltávolításáról rendelkezett.¹²⁷ Ennek ellenére Garzadoro utóda, Benedetto Cappello zárai érsek 1641-ben ugyanazzal a panasszal fordult Rómába: a bosnyák ferencesek török segítséggel zavarták el a világi papokat az egyházmegye hódolt plébániáiról, ugyanakkor az elfoglalt településeket nem látták el rendesen.¹²⁸ 1677-ben Francesco Grassi nonai püspök kérte a kongregációt, hogy az egyházmegyéje török alatti részein működő bosnyák ferenceseket küldjék vissza a kolostoraikba, de a missziós főhatóság válasza sem méltatta a főpapot.¹²⁹

Az oszmán Dalmácia feletti egyházi joghatóság egy érdekes, rendhagyó példája a tinini (knini) püspökség esete. Tinin, az egykori horvát királyi és püspöki székhely 1522 óta oszmán uralom alatt állt, de püspökeit a magyar király folyamatosan kinevezte, és a többi címzetes püspöki címtől eltérően a tinini püspökök sokszor megkapták a pápai megerősítésüket is.¹³⁰ Az általában magyarországi káptalanokban vagy a bécsi udvarban élő tinini püspökök, illetve a mélyen bent a török területen fekvő, immár bizonytalan határú és főleg ortodoxok által lakott egyházmegyéjük kapcsolatáról eddig semmit sem tudtunk. A püspökjelöltek kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveiben lejegyzett tanúvallomások szerint viszont a 17. század második felében a prelátusok már néhány juhot kaptak joghatóságuk elismeréseként híveiktől, ami mégiscsak valamiféle, bár igen vékony szálú kötelék

¹²⁴ Molnár: *Katolikus missziók*, 312–313.

¹²⁵ APF SOCG vol. 268., fol. 432r–433r., 519rv.

¹²⁶ APF SOCG vol. 263., fol. 395r–399v.

¹²⁷ APF Acta vol. 12., fol. 329rv., 410r. Miho Bogetić visovaci gvárdián és Jeronim Lučić boszniai apostoli adminisztrátor ígérték Bučić visszahívását. APF SOCG vol. 157., fol. 238r., vol. 268., fol. 112r., 307r.

¹²⁸ APF SOCG vol. 164., fol. 88rv.

¹²⁹ APF SOCG vol. 466., fol. 161r., 162v.

¹³⁰ Giulelmus van Gulik – Conradus Eubel: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. III. 1503–1592. Monasterii, 1923. 313–314.; Patritius Gauchat: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. IV. 1592–1667. Monasterii, 1935. 337–338.; Remigius Ritzler – Pirminus Sefrin: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. V. 1667–1730. Patavii, 1952. 380–381.

továbbéléséről vagy újraszövéséről tanúskodik.¹³¹ Az egyházmegye főpásztorai közül egyedül a spanyol származású ferences, a katolikusok és a protestánsok egységéért megszállottan dolgozó Christophorus Rojas y Spinola tinini püspök (1666–1685) lelkipásztori tevékenységéről tudunk.¹³² Először vizitátorokat küldött egyházmegyéjébe és két fiatal tanítatott, majd római útja során, 1677 novemberében Sebenicóba utazott, ahol a makarskai püspökre, a sebenicói székesegyházi főesperesre és a visovaci gvárdiánra bízta hívei lelkigondozását. Egyházi felszereléseket küldött velük távoli püspökségének egyházaiba, segítséget ígért a papi utánpótlás biztosításában, a Szentszéktől pedig segítséget és apostoli felhatalmazásokat kért török uralom alatti egyházmegyéje újjászervezéséhez.¹³³ Ezek a szerény adatok a magyarországi hierarchia és ezzel a magyar rendiség hódoltsági jelenlétének legdélibb nyomai, és érdekesen egészítik ki a dalmáciai egyház török területen való működéséről rendelkezésünkre álló ismereteket. Rojas y Spinola a moreai háború kezdetekor, 1684-ben figyelmeztette Borkovics Márton zágrábi püspököt, hogy az egykor *episcopatus Croatiae* elnevezésű tinini püspökség jogaira ügyeljen, mert különben a velenceiek fogják a hajdani horvát területeket elbitorolni.¹³⁴ Az aggodalom reálisnak bizonyult. A Habsburg–velencei–oszmán hármasság határon, a *triplex confinium* mentén elhelyezkedő tinini/knini egyházmegye 1688-ban kánonilag is megszűnt létezni, területe velencei Dalmáciához került és a sebenicói püspökséghez csatolták.¹³⁵

A dalmáciai terepszemle további kutatásokra ösztönző eredményeinek, korábban elszigetelten vizsgált és összefüggésrendszerbe nem helyezett adatainak legfontosabb tanulsága, hogy az oszmán–velencei határ a magyarországihoz hasonlóan átjárható volt, a kapcsolatok a tengerparti városok és a hegyvidéki hátság között a korábbi törésvonalak és az új hódítók megjelenése ellenére sem szakadtak meg. A gazdasági és egyházi kontaktusok mentén a kettős uralomra utaló tendenciákat is felfedezhetünk. Találkozunk viszonylag sikeres próbálkozásokkal a kettős adóztatásra, nyomaiban fellelhetők a velencei Dalmácia, sőt még a Habsburg Monarchia felől kiinduló egyházi joghatósági és lelkipásztori törekvések is. Ez utóbbiak hasonló konfliktusokat generáltak a balkáni egyházi intézményekkel, mint amilyenekkel majd a hódolt Magyarországon találkozunk. Ugyanakkor a magyar rendszer legfontosabb jellemzői, az adóztatás, közigazgatás és jogszolgáltatás rendszeressége, az egyházi képviselő tartós megszervezése, a világi és egyházi intézményrendszer folyamatos és mélységében kiépült hódoltsági jelenléte Dalmáciában hiányoztak.

¹³¹ Despotovich János SJ (1685), Jurinich Miklós zágrábi kanonok (1685), Kecskeméti János SJ (1688) és Simon Aloys Aichinger, Kollonich Lipót bíboros káplánja és titkára (1688) vallomásai. ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 223., 243. (oldalszámozás nélküli fascikulusok).

¹³² Legújabb életrajza: András Forgó: *Kirchliche Einigungsversuche in Ungarn. Die Unionsverhandlungen Christophorus Rojas y Spinolas in der zweiten Hälfte der 17. Jahrhunderts.* Mainz, 2007. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 212.), itt: 97–98.

¹³³ APF SC Dalmazia vol. 2., fol. 34rv., 44r.;* Jačov: *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre*, 430–433.

¹³⁴ NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 104.

¹³⁵ Josip Ante Soldo: Crkveni život na proširenom području Šibenske biskupije nakon uzmaca Osmanlija. In: *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998. Šibenik, 22. do 26. rujna 1998.* Ured. Josip Čuzela et alii. Šibenik, 2001. 319–350., 320–323.

Lengyelország

Első látásra a magyarországihoz leginkább hasonló helyzettel Lengyelország esetében találkozunk, amelynek délkeleti végeit, Podóliát 1672-ben foglalták el az oszmánok, a tartomány 1699-ig tartozott az Oszmán Birodalomhoz. Párhuzamos jelenség tehát a félig-foglalás, döntő különbség viszont a hódítás rövid, mindössze huszonhét éves időtartama, illetve a meghódított részeknek az ország összterületéhez viszonyított nagyon csekély hányada. Míg Magyarország esetében az oszmánok a középkori állam központi harmadát és fővárosát foglalták el, addig Lengyelországnak csupán egy kicsiny és periférikus tartományát. Ha alaposabban megvizsgáljuk Podólia társadalmát és az oszmán jelenlét sajátosságait, akkor az eltérések még élesebben kirajzolódnak.¹³⁶

Az oszmánok egy viszonylag rövid hadjárat során, alig kéthetes ostrom után 1672. augusztus 27-én foglalták el Kamenyec Podolszkij erődjét, a podóliai tartományt az 1672. október 18-i bucsacsi szerződésben engedte át Lengyelország az Oszmán Birodalomnak. Az oszmánok rövidesen megszervezték a kamenyeci vilájetet és az alá tartozó három, majd négy szandzsákot, és ezzel együtt a podóliai ukrán parasztok adóztatását. A vilájetben lényegében csak 1672–1673 és 1676–1683 folyamán működött a tartományi közigazgatás, a fennmaradó években a folyamatos háborúk miatt az oszmán uralom a maga teljességében csak a tartományi székhelyre, a körbezárt kamenyeci várra korlátozódott. Az egyetlen jelentősebb város maga a vilájet-központ, Kamenyec Podolszkij volt, mintegy tízezer fős népességgel (ebből hatezer katona), amely a hódítás után elvesztette lengyel lakosságának nagy részét, és az oszmán rendszerbe könnyen beilleszkedő zsidók és örmények mellett az ukrán elem erősödött meg. A szandzsákszékhelyek alig ezerfős kisvárosok voltak, a 868 falu homogén ukrán lakosságú és ortodox vallású volt. Az ukrán parasztok a lengyel nemességgel és adminisztrációval hagyományosan ellenséges viszonyban álltak, és a korabeli lengyel és török források szerint is megmentőként várták az oszmánokat.¹³⁷

A birtokos nemesség és a közigazgatás képviselői közül nem mindenki menekült el azonnal Kamenyec elfoglalása után. Az első ingatlan-összeírásban még a város püspöke, a török ostrom elleni védelemben aktív részt vállaló Wespazjan Lanckoroński is szerepelt, bár ő feltehetőleg a lengyel katonasággal együtt elhagyta a várost.¹³⁸ A helyben maradók megtarthatták ingatlanjukat, míg az elmenekült keresztények házait és üzleteit a hódítók vásárolták meg. Az oszmánok az első, azóta elveszett tahrír deftert 1672/1673 folyamán a lengyelektől megszerzett korábbi adóösszeírás alapján, illetve a tartomány korábbi lengyel kincstárnoka, Hieronim Lanckoroński aktív közreműködésével állították össze. A segítségért cserébe szultáni kiváltságlevelet kapott, amelynek értelmében megtarthatta birtokait. Lanckoroński ennek ellenére nem maradt török területen, hanem Lengyelországba költözött. Kívülről viszont már nem tudta érvényesíteni a privilégiumot. Az 1677-ben Isztambulban

¹³⁶ Az alábbi összefoglalás alapját Dariusz Kołodziejczyk monográfiája és a podóliai vilájet 1681. évi mufasszal deferének kiadásához írott bevezető tanulmánya jelentik. Dariusz Kołodziejczyk: *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*. Warszawa, 1994.; Uő: *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufasssal-i Eyalet-i Kamaniçe. Part 1: Text, Translation, and Commentary*. Cambridge MA, 2004. (Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries 3.) 1–70.

¹³⁷ Kołodziejczyk: *Podole pod panowaniem tureckim*, 56–132.

¹³⁸ Kołodziejczyk: *The Ottoman Survey Register*, 6.

békétárgyalásokat folytató és Lanckoroński korábbi kiváltságát ratifikálni akaró lengyel követnek a rejsz efendi ezt a választ adta: a birodalomban bárki élhet, aki harácsot és tizedet fizet, ezért a lengyel urakat is csak alattvalóként tűrik meg országukban, szomszédként nem. Ez világos állásfoglalás, amely megfelelt a Magyarországon is kimondott oszmán jogelveknek, a különbség abban volt, hogy a lengyel birtokosok minden jel szerint nem tudtak az ezzel ellenkező felfogásnak érvényt szerezni. A lengyel nemesek ugyanis az oszmán törvények ellenében nem adóztathatták és robotoltathatták tovább a jobbágyaikat. Ahmed Köprülü nagyvezír szerint a lengyel nemesek azért nem kaphatták meg a moldvai bojárok kiváltságait, mivel földjüket karddal, nem pedig tárgyalásokkal foglalták el. A podóliai birtokosok a bucsacsi békében két hónapos határidőt kaptak a távozásra, amellyel szinte valamennyien éltek, és több csoportban áttelepültek Lengyelországba.¹³⁹

Az előzőtt podóliai nemesek, az úgynevezett exulánsok (*exulantes, egzulanci*) új lakóhelyükön, idegen földön (*in hostico*) is megtartották tartományi gyűléseiket és részt vettek a lengyel országgyűlésen, ahol folyamatosan sürgették a kártérítést elvesztett javaik után és a török kiűzését egykori birtokaik területéről. Továbbra is betöltötték a podóliai közigazgatás tisztségeit, amelyeket olykor több pályázó is elnyert párhuzamosan, nem kis zavart okozva a rendszerben. A podóliai exulánsok maguknak kívánták fenntartani a hivatalokat, és a más lengyelországi területekről pályázókat betolakodóknak tekintették. Ugyanakkor az adatok hiánya arra utal, hogy ez a közigazgatás, ellentétben a hódoltsági magyar megyékkel, semmiféle működést nem fejtett ki az oszmánok által megszállt területeken, a hivatalok kizárólag jövedelemforrást jelentettek viselőiknek. A hírhedt *liberum veto* miatt ez a politikai csoport komoly belpolitikai szerepet kapott, és sikeresen paralizálta a törvényhozást a Habsburg-szövetség és a törökellenes háború megindítása érdekében.¹⁴⁰

A lengyel nemesség tehát, magyar sorstársaitól eltérően, annak ellenére nem tudott hódoltsági alattvalóitól adót szedni, és még kevésbé igazgatásukba és jogéletükbe beavatkozni, hogy a határok éppúgy átjárhatóak voltak a podóliai végvidéken, mint bárhol máshol az európai oszmán–keresztény limes mentén. A lakosság mindkét irányban vándorolt: a tiltások ellenére a jobbágyok többször követték uraikat Lengyelországba, és a defterek tanúsága szerint lengyel vidékekről és a román vajdaságokból is érkeztek parasztok az oszmán területekre. Emellett a lengyel katonaság is előszeretettel portyázott és rabolt a hódolt Podólia falvaiban. Az oszmán Podóliában tehát nem találunk oszmán–keresztény kondomíniumot, a lengyel nemesek ilyen irányú törekvései és az átjárást lehetővé tevő határok ellenére sem. Ennek oka részben az uralom rövideksége és az állandó háborús helyzet, amely nem csak az oszmán adminisztráció rendszerszerű kiépülését gátolta, hanem a lengyel nemesség joghatóságának visszatérését is megakadályozta. Emellett nagyon fontos különbség, hogy bár Podólia már a 14–15. század folyamán a lengyel korona fennhatósága alá került, és Kamenyec 1378 óta katolikus püspöki székhely is volt, ennek ellenére az ukrán ortodox lakosságot a lengyel katolikus nemességhez semmiféle jogi és kulturális szolidaritás és kötelék nem fűzte. Így a határ túloldaláról be- becsapó katonai erő legfeljebb a rabláshoz, nem

¹³⁹ Uo. 13–14.

¹⁴⁰ Jarosław Stoliczka: *Egzulanci podolscy 1672–1699. Znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej*. Kraków, 1994. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCLII. Prace Historyczne 114.), különösen 103–145.

pedig egy rendszeres, jogilag is szabályozott kapcsolat kiépítéséhez és fenntartásához volt elegendő.

* * *

Historiográfiai áttekintésünk és az európai keresztény–oszmán limes menti sétánk tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze. Teljes mértékben igazat kell adnunk Szakály Ferencnek, miszerint a magyarországi oszmán–keresztény kondomínium „nem olyan «curiosum» [...], amely mellől, megcsodálva egyediségét és egyediségéből fakadó érdekességét, bízvást továbbléphetünk, hiszen szélesebb összefüggések kibontásához már nem sok hasznát vehetjük. A magyarországi «condominium», éppen egyedisége és szélsőségessége folytán, általános, alkalmasint egyetemes történeti horderejű következtetések lehetőségét rejt.”¹⁴¹ Mint láttuk, a magyarországi oszmán–keresztény kondomínium nem valamiféle „csudálatos tünemény”, de nem is pusztán egy birodalomszerte, sőt világszerte általános jelenség helyi megnyilvánulása, hanem a maga teljességében ebben a formában máshol nem létező feltételrendszernek köszönhetően kialakult, illetve folyamatosan működő párhuzamos intézményrendszer által megvalósult, a maga nemében tehát egyedi hatalmi megosztás.

A hangsúly tehát a feltételeken van, nem pedig az igényeken, hiszen, mint a limes menti barangolásunk során láttuk, hatalmi törekvések, behatolási kísérletek máshol is előfordultak, olykor kifejezetten az oszmánok akarata ellenére is. Másrészt találunk többkevesebb autonómiával rendelkező, sőt önállósuló és az oszmán adminisztrációval párhuzamosan kiépülő igazgatással rendelkező tartományt is. A magyarországiéhoz hasonló szisztéma, amelynek lényege a másfél százados folyamatosság, az intézményes jelenlét sokszínűsége és rendszerszerűsége, mégsem fejlődött ki máshol. Vagy azért, mert az önállósuló tartomány egésze a birodalmon belül volt, ezért nem külső hatalomgyakorlásról, hanem belső önállósodásról beszélhetünk (Montenegró); vagy pedig azért, mert a határ nem egy évszázadok óta egységes politikai és vallási kultúrában fejlődött államot vágott ketté, hanem éppen évszázados kulturális és vallási törésvonalakat erősített meg, miként Dalmáciában vagy Podóliában. Az erőszak szerepe minden kettős, tehát kétszeresen kényszerítő, vagy a régies marxizáló formával elnyomó uralom esetében kétségtelen. Magyarországon sem a patriotizmus, hanem a végváriak ereje alakította ki a kondomínium rendszerét. Az erőszak viszont csak akkor tud a rombolás mellett, majd helyett építeni, ha ehhez a kulturális és társadalmi, illetve a hatalmi és politikai előfeltételek adottak. Magyarország hódoltság kori története éppen emiatt különleges. Valóban egyedi jellegét leginkább a vele egy államalakulatba tartozó, mégis a hódoltság másfél százada alatt teljesen más fejlődési utat bejáró Horvátország viszonyaival való összehasonlítás fogja kiemelni.

¹⁴¹ Szakály: Egy „világtörténeti curiosum”, 37.

Magyar katolikus egyházi intézmények a hódolt Magyarországon

Magyar katolikus egyháziak a hódoltságban

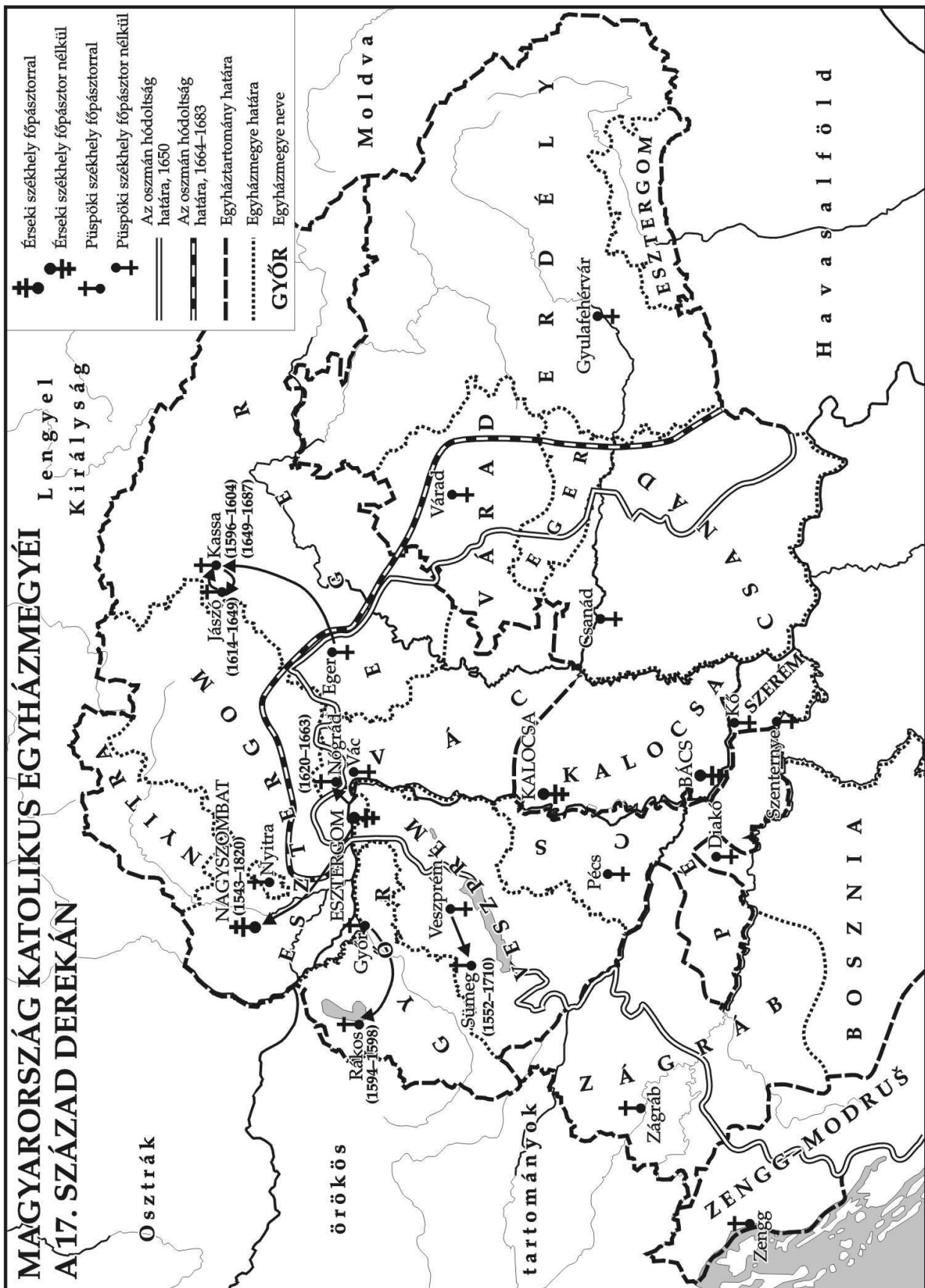
Világi papság és laikus lelkipásztorok

Az oszmán–magyar kondomínium egyházi része, vagyis a magyar katolikus hierarchia hódoltsági joggyakorlása nem valósulhatott volna meg a török területeken működő, többé-kevésbé szilárd és tagolt intézményhálózat nélkül. Katolikus egyháziakkal, helyi papokkal, ferencesekkel és Rómából irányított misszionáriusokkal a Balkán-félszigeten és általában az Oszmán Birodalomban máshol is találkozunk,¹ az alapvető különbség, hogy Magyarországon az autochton papság nem a Balkán-félsziget, hanem a Magyar Királyság egyházi struktúráinak része volt, így már csak hierarchikus kötődései miatt is a magyar egyház joghatósági és lelkipásztori jelenlétét biztosította a hódolt országrészben. Másképp fogalmazva, a magyarországi kondomínium egyházi lábának kialakulása természetes folyamánya volt a magyar katolikus világi és szerzetes papság fennmaradásának és expanziójának a törökök által megszállt országrészben. A magyar főpapok erre a helyi intézményi bázisra, az alföldi magyar plébánosokra, magyar ferencesekre és jezsuitákra támaszkodva építették ki a hódoltsági helynökök hálózatát, és joggyakorlásuk alapját is ez a viszonylag népes hódoltsági magyar katolikus egyházi társadalom jelentette. Az alábbiakban a magyar egyházi jelenlét három meghatározó csoportját: a világi papságot, a szalvatoriánus ferenceseket és a jezsuita misszionáriusokat tekintem át.²

A 16. század végére a szűkebb értelemben vett magyarországi katolikus egyházmegyeik közül részben vagy teljesen török uralom alá került a kalocsai érsekség, az egri, csanádi, pécsi, váci, váradi, veszprémi és a zágrábi püspökség. Az esztergomi érsekség csak a székhelyét és annak környékét veszítette el, majd az 1660-as években további jelentős területi veszteségeket szenvedett. A győri és a nyitrai egyházmegyeik egészen rövid időszakokat leszámítva gyakorlatilag mentesek maradtak a török foglalástól. A hódítás gyakorlati következményei ellenére a magyar jog szerint a hódoltság a Magyar Királyság elidegeníthetetlen része volt, amelyet csak ideiglenesen tartott megszállva a török. A katolikus hierarchia a magyar rendiség részeként képviselte ezt az alapelvet, ugyanakkor a hódoltság területére a török uralom 150 éve alatt a magyar király által kinevezett magyar püspökök a

¹ A katolikus jelenlétről az Oszmán Birodalomban korszerű összefoglalás nem áll rendelkezésre. Az alapvető referencia ma is a balkáni viszonyokra kevés figyelmet fordító, régebbi monográfia: Charles A. Frazee: *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453–1923*. Cambridge, 1983. A balkáni katolikus missziókról egyetlen átfogó szintézissel rendelkezünk, paradox módon egy szerb történész tollából: Jovan Radonić: *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI. do XIX. veka*. Beograd, 1950. (Posebna izdanja SAN 155. Odeljenje društvenih nauka, nova serija 3.)

² Ez a fejezet hódoltsági egyháztörténeti kutatásaim összefoglalását nyújtja, ezért az alábbiakban csak a legszükségesebb hivatkozásokat adom meg. Az olvasó idézett munkáimban bőséges további irodalmat és levéltári forrásanyagot talál.

kivételes esetektől eltekintve nem léphettek be. A Szentszék a magyar jog álláspontját az állandó viták ellenére alapvetően elismerte. Róma felmérte a katolikus főpapság politikai és egyházi jelentőségét a többségében protestánssá vált Magyarországon, és ezért elfogadta a magyarországi hierarchia hódoltsági tagozatát is, a számos nyilvánvaló egyházi akadály, elsősorban a rezidencia-kötelezettség elmulasztása ellenére is.³ A török uralom alá került magyar egyházmegyék főpapjai tehát egyházjogi értelemben sem számítottak címzetes püspököknek. A főkegyúri jog alapján a magyar király által kinevezett főpásztorok egyházmegyéjükkel jogi és lelkipásztori téren is tartották a kapcsolatot, és az országgyűlés felsőtábláján a ténylegesen rezideáló főpapokhoz hasonlóan szavazati joguk volt. Ilyen értelemben nem lehetett őket a pápa által *in partibus infidelium* adományozott címet viselő prelátusokkal egy jogi kategóriában említeni, hiszen ez utóbbiakat semmilyen egyházi vagy politikai kötelék nem fűzte az egyházmegyéjükhez.⁴

A középkori Magyar Királyság oszmán uralom alá került területein a katolikus egyház döntően más múlttal és intézményrendszerrel rendelkezett, mint az Oszmán Birodalom bármely más vidékén. A nyugati kereszténység félévezredes jelenlétének és a jól kiépített egyházszervezetnek elvileg igen ellenálló struktúrákat kellett volna örökölni, ezt az örökséget viszont a 16. század derekán a folyamatos háborúk és a reformáció nagyrészt szétzúzta. A hódoltsági katolikus egyházat a 16. században az egyre fogyatkozó világi papságon, illetve a feltehetőleg növekvő számú világi katolikus prédikátorokon kívül a jászberényi, gyöngyösi és szegedi ferences kolostorok, majd a 17. század elejétől a jezsuita misszionáriusok képviselték. Ez az első látásra és főleg a régebbi szakirodalom alapján nagyon szerénynek tűnő katolikus egyházi jelenlét azonban alkalmas volt arra, hogy a 17. században a megerősödő és a keresztény országrészben pozícióit egyre inkább visszaszerző magyar egyházszervezet számára bázist jelentsen a hódoltsági térfoglaláshoz.⁵

Míg azonban a ferencesek és különösen a jezsuiták hódoltsági jelenlétéről viszonylag bőséges forrásanyag áll rendelkezésünkre, addig a világi papok tevékenységéről csak nagyon egyenetlen dokumentációból tájékozódhatunk, így azt is nehezen tudjuk pontosan meghatározni, hogy a hódolt országrész mely területein és nagyjából meddig éltek túl a katolikus plébániahálózat maradványai a török háborúk és a reformáció kataklizmáját. Szakály Ferencnek a kiadott török adóösszeírások papokra vonatkozó adataiból kiinduló számításai szerint a török hódítás a katolikus papság 60–70 százalékát söpörte el azonnal, a papok száma az ezt követő két évtizedben ennek is 30 százalékára csökkent. A katolikus egyháziak veszteségei tehát mintegy 90 százalékosak voltak, az arányt a szerzetesség pusztulása tovább növeli.⁶ Részben egykorú, részben pedig a 17. századi állapotokból

³ Szakály: *Katolikus hierarchia*.

⁴ Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Bp., 1895. 322–333., 351–404. passim; Uő: *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez*. Bp., 1899. 174–175. és passim. A 17. század derekán a bécsi nunciatúrán készült névtelen áttekintés a magyar püspökök jogi helyzetéről: APF SC Germania vol. 1., fol. 229r–232r.

⁵ Összefoglalóan, további irodalommal: Molnár: *Katolikus missziók*, 101–119.

⁶ Ferenc Szakály: *Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts*. In: *Études historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. II. Bp., 1985. 437–459. A tanulmány magyar nyelvű, jegyzetek nélküli változata: Szakály Ferenc: *Török uralom és reformáció Magyarországon a 16. század közepe táján*. *Világosság* 25 (1984) 51–59.

viSSZAVETÍTETT adatok alapján a jelentősebb katolikus szigetek, illetve az őket kiszolgáló papok és később világi katolikus prédikátorok a Dél-Dunántúlon, főleg Baranyában, illetve az Alföld északi részén, a váci és az egri püspökségek területén éltek túl a hódoltság első félszázadát.

A török foglalás pillanatában általában még a katolikus egyházszervezet maradványaival találkoztak a hódítók, amelyek azonban feltehetőleg már csak rövid ideig maradtak fenn. Szerémi György történeti munkájában Székesfehérvár és Esztergom bevételénél leírja, hogy a szultán katolikus papokat rendelt az elfoglalt városokban a keresztények szolgálatára, és jövedelmet is biztosított nekik.⁷ Hasonlóan közismert példa István „koppányi püspök” esete. István pap valószínűleg Koppányban volt plébános, és a vár 1555-ben történt elfoglalása után Naszud koppányi bég parancsára, valamint a szultán kegyelméből elnyert „püspöki címe” birtokában írt hódoltató levelet a somogyi falvak lakóihoz.⁸ A Dunántúlon folyamatosan fennmaradt legnagyobb katolikus szigetet a Pécsről keletre–északra–észak-nyugatra félkörívben elhelyezkedő mintegy 60 falu jelentette. Baranya nem csak a hódoltság szellemi központja, Sztárai Mihály, majd az antitrinitárius hittérítők működési területe, hanem a katolikus ellenállás fő fészke is volt.⁹ Erről a rezisztenciáról az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat történetét ismertető, Wolfgang Musculus által kiadott levelek számolnak be. A lutheri eszméket valló prédikátorok a helyi török hatóságok segítségével terjesztették tanaikat a baranyai és tolnai falvakban, Antal hetényi plébános azonban még a pasa rendeletének nyomása alatt sem volt hajlandó áttérni.¹⁰ Hasonló elkeseredett katolikus ellenállásról számolt be Sztárai Mihály is: „Hosszú lenne elmesélnem, kedves Miklós uram, mennyi összetűzésem volt ezalatt a hét év alatt a pápa papocskáival Isten igéjének hirdetése közben” — szakadt fel a panasz a reformátorból 1551-ben írott híres levelében.¹¹ A csekély számú baranyai pap a 16. század második felében többször fordult a királyi országrészben élő pécsi püspökökhöz, miként arról ez utóbbiak Rómába küldött kérvényei tanúskodnak.¹² Baranyában a 16. század második felében csak elvétve maradt fenn egy-két katolikus papról adatunk. A legnevezetesebb István pécsi plébános, aki 1581-ben Mihály bicsérdi és György berkesdi plébánosokkal együtt levélben fordult a pápához, hogy a püspökök távolléte miatt a pécsi pap alkalmas személyeknek feladhassa az egyházi rendet.¹³ A Dunántúl másik nagyobb katolikus szóróványa a Balatontól délre, Észak-Somogyban vészelté át a reformáció és a hódítás viharait. Az 1640-es években kelt jezsuita jelentések mintegy félszáz katolikus és frissen katolizált településről számoltak be. Ezek egy része

⁷ Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Ford. Erdélyi László – Juhász László. Bp., 1961. (Monumenta Hungarica V.) 281–283.

⁸ Maksay Ferenc: István „koppányi püspök”. *Történelmi Szemle* 12 (1969) 129–130.

⁹ Molnár: *A katolikus egyház*, 31–36. A témakör legújabb összefoglalása: Varga Szabolcs: *Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526–1686)*. Pécs, 2009. 144–154.

¹⁰ Zsindely Endre: Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai. In: *Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből*. III. Bp., 1973. 969–1001., 988–989. A zsinat történetére az itt közzétett források mellett lásd: Thury Etele: Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat. *Protestáns Szemle* 25 (1913) 425–439., 475–487.

¹¹ Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I–V. (1520–1551). Bp., 1902–1912., V. (1548–1551). 544.

¹² Molnár: *A katolikus egyház*, 35.

¹³ Uo. 27–29.

minden bizonnal ingatag felekezeti tudattal rendelkező, éppen aktuális prédikátorától függően református vagy katolikus falu lehetett.¹⁴

Az 1540-es és 1550-es években aktív és a reformációnak ellenálló baranyai katolikus pap-generáció kihalása után a települések nem őrizhették volna meg a hitüket, ha valamiféle lelki-szellemi vezetésről nem gondoskodnak a maguk számára. A pécsi, boszniai vagy zágrábi püspökök által nagyrítkán a hódoltságba küldött papok mellett a falvak lakossága a maga köréből választott vallási vezetőket. Ezek olvasni tudó, értelmesebb parasztemberek voltak, akik a közösség számára az alapvető, papi rendet nem igénylő vallási szükségletek (keresztelés, temetés, házasságkötésnél való közreműködés, a nép tanítása, imák vezetése) ellátásáról gondoskodtak. A jelenség legkorábbi forrásszerű említését Bonifacije Drakolica apostoli vizitátor és István pécsi plébános 1581-ben Rómába küldött leveleiben találjuk, amelyekben baranyai és temesközi katolikus prédikátorok működésére utaltak.¹⁵ Akadt közöttük karizmatikus személyiség is, mint például Pap Dávid bicsérdi prédikátor, akinek ördögűző tudománya még Nyitráról is vonzotta a gyógyulni vágyókat.¹⁶ A konkrét bizonyítékok mellett logikai úton is nehezen képzelhető el, hogy a plébániai papság eltűnése után a világiak lelkipásztorkodása nélkül miként maradhatott volna fenn a mintegy hatvan falvat számláló katolikus tömb a hódolt Baranyában. A lelkipásztorkodásnak eme kényszer szülte, a Trienti Zsinat normáival szöges ellentétben álló formájával a magyar egyháztörténeti szakirodalom sokat foglalkozott, és később a II. Vatikáni Zsinat tanításának fényében a laikus lelkipásztorkodás korai megjelenését egyháztörténeti köztudatunk büszkén emelte be „haladó hagyományaink” körébe.¹⁷ Ugyanakkor világosan kell látnunk: a 16–17. században a világiak lelkipásztorkodását csak a súlyos szükség miatt tűrte meg a katolikus hierarchia, és ezt a gyakorlatot legkésőbb a 18. század első felében mindenhol felszámolták. Szó sincs tehát arról, hogy a reformáció korában a magyar katolikus egyház belső igénye lett volna a laikusok egyházi szolgálatba történő széleskörű bevonása.

A világiak hódoltsági lelkipásztorkodásával a megújuló katolicizmus képviselői közül a pécsi jezsuita misszionáriusok szembesültek először. A legsúlyosabb problémát nem is a laikusok egyházi szerepvállalásának ténye, hanem a papi rendet igénylő funkciók (miseáldozat bemutatása, gyóntatás) végzése jelentette, ami ezen felül számos babonás elemmel társult.¹⁸ A teljesen képzetlen, a katolikus világtól elszigetelten élő prédikátorok és a jezsuita misszionáriusok találkozása súlyos konfliktusokhoz vezetett. A jezsuiták

¹⁴ Uo. 139–143.

¹⁵ Uo. 28.

¹⁶ Holovics Flórián: Baranya a XVII. század elején. (Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban.) *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11 (1966) 171–178., 171–172.

¹⁷ Juhász Kálmán: *A licenciátusi intézmény Magyarországon*. Bp., 1921.; Uő: *Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. (Ein Beitrag zur Geschichte der Seelsorge.)* Münster, 1960. (Missionswissenschaftliche Abhandlungen und Texte 24.); Sávai János: *La partecipazione dei laici al lavoro pastorale in Ungheria nei secoli XVI–XVII*. Roma, 1982.; Uő: *Missziók, mesterek*. A lelkipásztori szolgálatot ellátó katolikus világiakat voltaképpen csak a jogi helyzetüket legalizáló, 1628. évi nagyszombati püspöki tanácskozás után indokolt licenciátusnak nevezni, ugyanakkor a magyar püspökök már korábban is kineveztek laikus férfiakat lelkipásztori szolgálatra. Lásd alább, a váci püspöki helynökök lelkipásztori munkájának ismertetésekor.

¹⁸ Lásd pl.: *Litterae Societatis Iesu annorum duorum 1613 et 1614, ad Patres et Fratres eiusdem Societatis*. Lugduni, 1619. 52–53.

megpróbálták meggyőzni a prédikátorokat, hogy hagyjanak fel a gyóntatással és a misézéssel. Ez természetesen nem volt egyszerű feladat, hiszen a nép hozzászólt a vallásgyakorlat eme formáihoz, és a prédikátorok sem ismerhették el hibáikat súlyos tekintélyvesztés nélkül. Néhányukat sikerült lebeszélni a visszaélés folytatásáról, öten viszont megátalkodottak maradtak.¹⁹ Feltehetőleg a többiek sem vették túlságosan komolyan a páterek figyelmeztetéseit, mivel 1614 októberében Szini István jezsuita misszionárius már tíz prédikátor kiközösítését kérte Rómából, hogy ezáltal a katolikus tanítással élesen szembenálló gyakorlatot folytató személyeket a közösség előtt ellehetetlenítsék.²⁰

A hódolt Magyarországon egyedül az egri püspökség török uralom alá került területein tudjuk vizsgálni a katolikus plébániahálózat 16. századi leépülésének folyamatát. A térségre 1544-ben beköszöntő török hódítás után közvetlenül, az újabb kutatások szerint 1546-ban készült török adóösszeírásból rekonstruálhatjuk a kiindulási helyzetet, vagyis a foglалás utáni plébániahálózatot. A századforduló évtizedeiből fennmaradt tizednyugtákból a lebomlási folyamat végpontja, a katolikus egyházszervezet teljes eltűnése ragadható meg. A hatvani szandzsák 1546. évi török adóösszeírásából 141, a Zagyva és a Tisza folyók által bezárt háromszögben fekvő település részletes népességi és gazdasági adatait ismerhetjük meg. A korai tahrir defterek szerencsés sajátossága, hogy közlik a települések papjainak keresztnévét is. A hatvani szandzsák területén 30 településen összesen 45 papot vettek számba, közülük a legtöbbet, 11 főt Gyöngyösön.²¹ Leginkább a Gyöngyös és Pásztó közötti területen, a Jászságban és Mezőkövesd környékén maradtak helyükön a papok. Az egyháziak felekezetét az összeírás alapján természetesen nem tudjuk megállapítani, a magyarországi felekezetképződés folyamatának ismeretében azonban túlnyomó többségük még katolikus lehetett. A kétségtelen különbségek ellenére bizonyos területi átfedéseket figyelhetünk meg a 17. század második felének plébániahálózatával, ha nem is mindig a települések, de legalább a katolikusnak maradt tájegységek szintjén. Több papos település a 17. századra elpusztult, és a plébánia a század derekán valamely szomszédos településen éledt újjá.

A következő, viszonylag folyamatos névsorokat a vizsgált vidék papságáról az 1576-tól 1628-ig ránk maradt tizednyugtátványokból nyerhetjük. A nyugták alapján a protestáns lelkipásztorok neveit Zoványi Jenő mintaszerű összeállításban gyűjtötte össze.²² Zoványi csak a biztosan vagy valószínűsíthetően protestáns felekezetű lelkészeket írta ki, a bizonyosan

¹⁹ *Litterae 1613–1614*, 54.; Balázs Mihály – Fricsey Ádám – Lukács László – Monok István: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I/1–2. (1609–1625)*. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXVI/1–2.) I/1. 94., 120.

²⁰ Balázs: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*, I/1. 223. Közülük négyet még 1620-ban is a helyén találunk. Ebből a beszámolóbból az is kiderül, hogy az idősebb prédikátorok mind nők voltak. Holovics: *Baranya*, 175–177.

²¹ Fekete Lajos: *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény, 1968. (Jászsági Füzetek 4.) A következő kiadott összeírásban a papok neve már nem szerepel, így a változásokat sem tudjuk nyomon követni: Bayerle Gusztáv: *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből*. Hatvan, 1998. (Hatvani Lajos Múzeum, Füzetek 14.)

²² Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtátványai régi tizedjegyzékek mellett. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 13 (1929) 5–141. Heves megye és a Jászkunság adatai: Uo. 53–56. Újabban ugyanebből a forrásanyagból ismét megjelentek a Borsod megyére vonatkozó adatok: Bodnár Tamás: Borsod megyei prédikátorok az 1572–1652 közötti tizedjegyzékek alapján. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 597–621. A közreadó Zoványi közleményét nem ismeri.

katolikus papok adatait nem közli. Munkája tehát nem mentesített a Heves megyei tizedjegyzékek újbóli átnézése alól. A tizednyugtatványok áttekintése azonban megerősítette Szederkényi és Zoványi álláspontját, miszerint az egri püspökség hódolt részein a vizsgált félszázadban a lelkészek túlnyomórészt református vallásúak voltak.²³ Bizonyítottan katolikus papra Gyöngyösön kívül csupán Felnémeten, Patán és Pásztón bukkantam. A dokumentumok minden bizonytalanságuk ellenére a hevesi és jászági egyházközsegekben a vizsgált fél évszázad alatt alig egy tucat katolikus papot sejtetnek a mintegy hetven-nyolcvan református lelkésszel szemben. Vagyis mindez nagyon komoly katolikus paphiányra és kiépült, megfelelő személyi utánpótlással rendelkező református egyházszervezet léteire enged következtetni.²⁴

A 17. században a katolikus reform megindulásával, mindenekelőtt a papképzés intézményeinek megteremtésével és a magyar katolikus hierarchia hódoltsági térfoglalásával a török területek katolikus plébániahálózatának rekonstrukciója is részben megtörtént. A század derekától a bécsi Pázmáneum, a nagyszombati generális szeminárium és kisebb mértékben a kassai papnevelde, a Kisdianum anyakönyvében egyre több hódoltsági, elsősorban váci és egri egyházmegyes növendék nevével találkozunk, akiknek egy része igazolhatóan vissza is tért a török uralom alatti alföldi plébániákra.²⁵ Míg a Dunántúlon a jezsuiták, a dél-alföldön pedig a ferencesek irányításával továbbra is világi prédikátorok álltak a falusi közösségek élén, addig a váci és az egri püspökség területén a laikus prédikátorok mellett viszonylag nagyszámú világi pap dolgozott a plébániákon. A hódoltsági katolikus falvak lekipásztori ellátásának megszervezésében nagyon fontos lépésnek bizonyult, hogy Pázmány Péter esztergomi érsek a világi prédikátorok működésének kánonjogi kereteket biztosított. 1628-ban vetette fel a rendezés szükségességét a nagyszombati püspöki konferencián, majd az 1629. évi egyházmegyei zsinaton szabályozta tevékenységüket. A szomszédos plébános joghatósága alá rendelte őket, működési engedélyüket évente meg kellett hosszabbítaniuk, és szigorúan tiltotta a papi funkciók végzését, amely egyébként (különösen a hódoltságban) meglehetősen elterjedt visszaélésnek számított.²⁶

A Dunántúlon a jezsuita misszionáriusokat, illetve néhány bosnyák ferencset és horvát világi papot leszámítva csak licenciátusok működtek a falvakban. A 17. század derekán Baranyában és Somogyban a püspöki helynöki megbízással rendelkező páterek felügyelete alatt összesen nagyjából 30–40 világi lekipásztor dolgozott, akik lényegében a jezsuita iskolákból kerültek ki, így az előző generációhoz képest sokkal jobban együttműködtek a szerzetesekkel. A csanádi egyházmegye Maroson inneni részében szintén van adatunk néhány licenciátusról, elsősorban Szentlőrinc mezővárosban, akik a szegedi ferences gárdián

²³ Balássy Ferencz – Szederkényi Nándor: *Heves vármegye története*. I–IV. Eger, 1890–1897., II. 371. A vonatkozó köteteket Szederkényi Nándor írta.

²⁴ Molnár: *Mezőváros*, 26–28.

²⁵ A papnevelés története nem tartozott az elmúlt negyedszázadban fellendülő katolikus egyháztörténetírás sikertémái közé. A vonatkozó kutatások rövid áttekintése és a további vizsgálatok lehetséges irányai: Molnár Antal: Az Ősrégi Szeminárium 17. századi növendékei és mindennapjaik két ismeretlen számadáskönyv tükrében. *Magyar Sion. Új folyam* 11/53 (2017) 229–257., különösen 229–230.

²⁶ Carolus Péterffy: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata*. I–II. Posonii, 1741–1742., II. 230–231., 255., 332–333.; Juhász: *Laien im Dienst der Seelsorge*, 70–72.

joghatósága alá tartoztak.²⁷ A váci egyházmegye katolikus falvainak számát a kortársak a 17. század derekán 60–80 közöttre becsülték, Pongrácz György püspök alább még bőségesen idézett 1675. évi jelentése 73 katolikus községet nevezett meg. A magyarországi katolikus restauráció hódoltsági hatásának eredményeként a vácegyházmegyes papok és a licenciátusok száma is rohamosan emelkedett. Az 1670-es évek elején 12 papról, 1675-ben 15 papról és 30 licenciátusról, 1680-ban 14 papról és 27 licenciátusról, 1682-ben pedig már 24 papról és 38 licenciátusról szólnak forrásaink.²⁸

A legtöbb adattal az egri püspökség hódoltsági területein dolgozó egyháziakról rendelkezünk. Az alábbiakban még részletesen tárgyalt, az egyházmegye, sőt bizonyos értelemben az egész magyar hódoltság egyházi központjának tekintett gyöngyösi plébánián kívül jelentősebb javadalmaknak számítottak még a patai, a berényi, az árokszállási, a pásztói és a mezőkövesdi plébániák is, az ezekben szolgáló papok alkották a hódoltsági katolikus egyháziak felső rétegét, többen közülük működésük során jelentősebb vagyona tettek szert. A 17. század második felében az egri püspökség hódoltsági területén félszáznál több olyan településről tudunk, amelyet katolikus pap vagy licenciátus látott el. A gyöngyösi és jászberényi anyakönyvekben a számos vácegyházmegyes pap mellett olvasunk az apáti, alsószentgyörgyi, felsőszentgyörgyi, fényszarú, jákóhalmi, sülyi és tenki plébánosokról. Almásy András gyöngyösi plébános az egri püspököknek írott leveleiben az adácsi, apci, csányi, ecsédi, erdőtelki, jászberényi, sári, szenterzsébeti és szurdokpüspöki plébánosokat említette, és persze mellettük számos olyan papot, akiknek plébániáját nem nevezte meg. A gyöngyösi Szent Antal Társulat tagjai között találjuk az egri egyházmegyéből az alsószentgyörgyi, apci, árokszállási, ecsédi, erki, gyöngyösi, jászberényi, mezőkövesdi, patai, pásztói és sári plébánosokat. Heves megye keleti és Borsod megye déli plébániáinak papjaira fontos forrás a mezőkövesdi plébánia legkorábbi anyakönyve: 1676 és 1683 között a mezőváros Szent László templomában megfordultak az adácsi, apátfalvi, balatoni, bogácsi, mezőtárkányi, pétervásári, sári, szihalmi és szomolyai plébánia papjai. Mellettük természetesen számos kisebb falut, akárcsak a váci egyházmegyében, itt is licenciátusok láttak el. A falusi és mezővárosi plébánosok jelentős része a váci püspökség területéről származott, korábbi működési helyük is valamelyik vácegyházmegyes plébánia volt, többen valószínűleg püspököket követték az új egyházmegyébe.²⁹ Ezek az adatok nem jelentenek kevesebbet, mint hogy az egri püspökség megszállt területein a hódoltság utolsó negyedszázadára a plébániahálózat rekonstrukciója és a világi papi utánpótlás biztosítása nagyrészt megtörtént, a török kiűzése után a meglevő alapokra építhettek a századforduló főpásztorai.³⁰

²⁷ Működésükre lásd a következő fejezetben ismertetett adatokat.

²⁸ Molnár Antal: Adatok a váci püspökség török kori történetéhez. *Egyháztörténeti Szemle* 2 (2001) 2. sz. 57–86., 70–72. A régebbi irodalomból lásd: Szarka Gyula: *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*. Vác, 1947. (Vácegyházmegye Múltjából IV.); Uő: *Vác katolikus intézményei és épületei a török hódítás korában*. Vác, 1948. (Vácegyházmegye Múltjából V.) Az egyházmegye törökkori plébániáira lásd: Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*. I–II. Vác, 1915–1917.; Szarka Gyula: *A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában*. Vác, 1940.; Varga Lajos: *A váci egyházmegye történeti földrajza*. Vác, 1997.

²⁹ Molnár: *Mezőváros*, 55–85.

³⁰ Adataink mindenesetre felülírják a korábbi pesszimista becsléseket. Szakály Ferenc: Hódoltsági értelmiség a 17. század második felében. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. 32–45., 39.

Magyar ferencesek

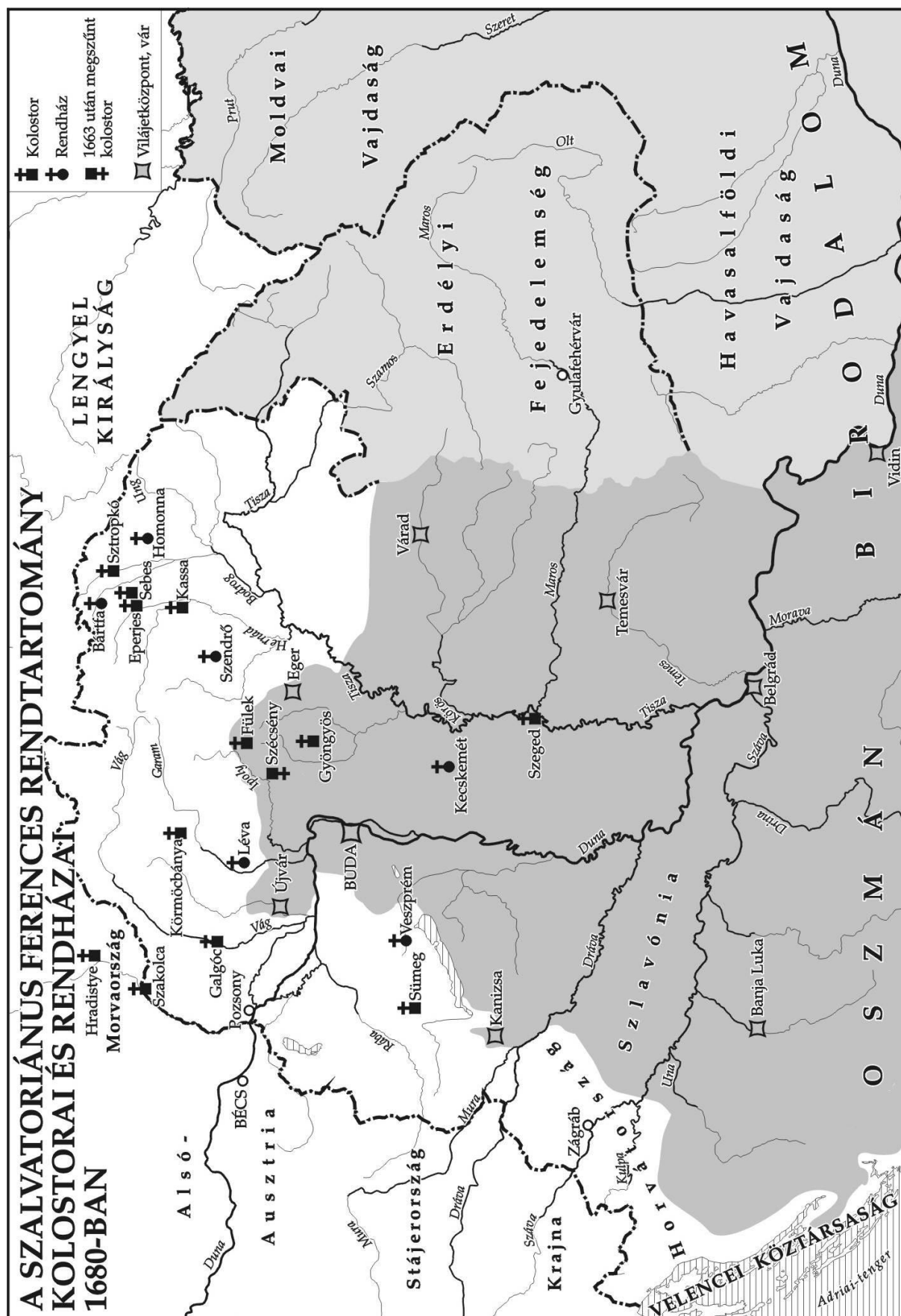
A reformáció előestéjén megalakuló két magyarországi ferences rendtartomány, a mariánus (Szűz Máriáról nevezett, *Provincia Hungariae Sanctae Mariae Ordinis Fratrum Minorum Regularis* /1659-től *Strictioris/ Observantiae*) és a szalvatoriánus (a Legszentebb Üdvözítőről elnevezett, *Provincia Hungariae Sanctissimi Salvatoris Ordinis Fratrum Minorum Regularis* /1629-től *Strictioris/ Observantiae*) provincia közül csak ez utóbbi őrizte meg néhány kolostorát a török uralom alatti területeken. A 16–17. században a gyöngyösi kolostor megszakítás nélkül, a szegedi néhány éves szünettel állt fenn, a jászberényi a 16. század végéig, a kecskeméti rendház pedig 1644-től működött. A 17. században egyszerre mintegy 30–40 ferences pap és segítő testvér dolgozott a hódoltságban, emellett a rendtartomány Gyöngyösön rendi főiskolát tartott fenn. A katolikus egyház személyi gondjait ismerte a szalvatoriánus ferencesek mind létszámukat, mind pedig lelkipásztori aktivitásukat tekintve a legjelentősebb magyar egyházi intézményt jelentették a hódolt területeken, ennél fogva az alföldi mezővárosi és falusi közösségek katolikus hitben való megmaradásán túl a magyar műveltség keretein belül való megőrzésében is komoly érdemeik voltak.³¹

A közhiedelemmel ellentétben ugyanis az oszmánok nem támogatták kifejezetten sem a protestánsokat, sem a ferenceseket – egyszerűen csak ezek a „feudális”-rendi struktúrákhoz alig kötődő egyházi intézmények bizonyultak működőképeseknek a török uralom megváltozott viszonyai között.³² A ferencesek nem véletlenül „felejtették” szerzeteseiket a török alatti területeken, hanem tudatos visszavonulási politikájuk eredménye lett a gyöngyösi, jászberényi és szegedi kolostor fennmaradása. A rend számára az oszmán fennhatóság nem jelentett ismeretlen kihívást. Évszázados szentföldi jelenlétük, illetve a boszniai tapasztalataik során volt alkalmuk kiismerni a muszlim hatalom természetét, a szultán birodalmában rendelkezésükre álló lehetőségeket és a működésüket korlátozó akadályokat. A hódoltságban kolostorokat fenntartó szalvatoriánus rendtartomány maga is a boszniai ferencesektől vált le önálló vikáriaként 1448-ban, vagyis a magyar barátok közvetlen történelmi tapasztalatokkal és identitásformáló emlékekkel is rendelkeztek a török uralomról. Bár a boszniai ferences egyházmodell a magyar ferences jelenlét jellegétől végeredményben erősen különbözött, viszont a legfőbb tanulság, vagyis a megmaradás esélye és az alkalmazkodás útjai a magyar barátok előtt is valós alternatívát jelentettek.³³

³¹ Ez az alfejezet a témában eddig megjelentetett könyveimen alapul: Molnár: *Katolikus missziók*; Uő: *Püspökök, barátok*; Uő: *A katolikus egyház*; Uő: *Tanulmányok*; Uő: *Mezőváros*. A korábbi irodalomból lásd: Szántó Konrád: *A jászberényi ferences templom története*. Bp., 1974.; Bálint Sándor: *Szeged-Alsóváros. Templom és társadalom*. Bp., 1983.; Fenyvesi László: Kecskemét katolikus egyházának, a ferenceseknek a szerepe a hitélet, az anyanyelvi kultúra, a szellemiség formálásában a török időkben. *Cumania. A Bács-Kiskun megyei múzeumok közleményei* 11 (1989) 155–205.; Fáy Zoltán: *Ferencesek Gyöngyösön*. Az alábbiakban csak a legszükségesebb hivatkozásokra szorítkozom, az érdeklődő olvasó idézett munkáimban bőséges levéltári forrásanyagot és további irodalmat talál.

³² Molnár: *Katolikus missziók*, 107–109.

³³ Öze Sándor: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon. In: *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I. Szerk. Öze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Bp., 2005. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendentörténeti Konferenciák I/1.) 157–175.

Akárcsak a 15. századi Boszniában, a 16. századi Magyarországon is nagyon ellentmondásosan alakultak a ferencesek és az oszmánok kezdeti kapcsolatai. A török hadjáratok tucatjával pusztították el a kolostorokat, egy-egy nagyobb hadmozdulat egész örségeket söpört el a föld színéről, a helyben maradt barátok közül sokan szenvedtek vértanúságot. A szalvatoriánus rendtartomány keretein belül 1517-ben 70 kolostorban mintegy 1500 szerzetes élt. A mariánusokról csak későbbi adatunk van: 1531-ben 36 kolostoruk volt, arányaiban ez kb. 700 szerzetest jelent. A 100 kolostor és a 2200 szerzetes két emberöltő alatt, a század végére 8 kolostorra és mintegy 60 szerzetesre zuhant le, vagyis a veszteség átlagban 95%-os. Az 1526–1537 közötti hadműveletek során pusztultak el a délvidéki kolostorok, az 1541–1556 közötti hadjáratok az alföldi és a dunántúli intézményeket söpörték el. Ezzel egy időben az erdélyi uralmi helyzet változásai, jelesül Fráter György halála (1551) a kelet-magyarországi szerzetesség eltűnéséhez vezetett. A Habsburg hatalom alá került országrészben a protestantizmus lutheri és helvét irányához pártoló földesurak általában megvonták a támogatásukat a barátoktól, a szerzetességtől elidegenedő városok és falvak alamizsnái is elmaradtak. Olykor kifejezett atrocitások is előfordultak: Beregszászon a város lakossága pusztította el a kolostort, részben megölve, részben rabságba vetve a barátokat, Erdélyben pedig 1556 után a városi nép és a nemesek erőszakos támadások kíséretében üzték el őket.

A rendtartományok vezetése több módszerrel igyekezett megkapaszkodni az egyre nehezebb feltételek között, vagyis a katasztrofálisnak tűnő veszteségek ellenére teljesen józanul mérték fel lehetőségeiket és feladataikat. Az első török támadások (1526–1532) után még próbálkoztak az elpusztult rendházak feltámasztásával és újbóli benépesítésével, sőt a Dél-Alföldön még új alapításra is van példa (Gerla, 1531). Az 1540-es évek kedvezőtlen tapasztalatainak hatására viszont a reménytelen helyzetbe került, különösen a török támadástól veszélyeztetett, illetve az ellenséges városi tanácsoktól és nemesektől függő kolostorokat már önként feladták: az épületet átadták az illetékes hatóságnak, a barátok pedig a felszámolással megbízott előljáró vezetésével biztonságosabbnak és fenntarthatónak ítélt kolostorokba húzódtak vissza. Ezzel a bölcs mérséklettel egyrészt elkerülték a felesleges anyagi és emberveszteségeket, másrészt pedig a stratégiaileg fontosabb támaszpontjaikat erősítették meg. Azokba a városokba, különösen az Alföldön, ahol számottevő katolikus lakosság élt, viszont korábban nem volt kolostoruk, vagy időközben távozni kényszerültek, az 1530-as évek végétől egészen a század utolsó harmadáig hitszónokokat küldtek. Ezzel legalább töredékeiben sikerült megőrizniük a katolikus kisebbségeket az ekkor már egyházi intézmények nélküli településeken. A túlélés érdekében tett lépések eredményeseknek bizonyultak. A két rendtartomány az 1570-től 1606-ig terjedő három és fél évtizedben volt történetének mélypontján, ugyanakkor már az 1560-as évektől vannak folyamatosan adataink az új hivatások ébredésére, amelyek a 17. század elejére megalapozzák a rend újjászületését.³⁴

³⁴ Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp., 1923–1924., I. 377–430. passim. A magyar ferences obszervanciának a reformáció és a török hódítás jelentette kihívásokra adott válaszaira lásd: Marie-Madeleine de Cevins: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450–vers 1540)*. Roma, 2008. (Bibliotheca Seraphico-Cappucina 83.) A munkával kapcsolatos kritikai megjegyzéseim: Molnár Antal: Egy válság anatómiája. *BUKSZ* 20 (2008) 216–224.

A pusztulás folyamatában és a túlélés érdekében tett lépések sorában sajátos hely illeti meg a három fennmaradt hódoltsági intézményüket. Mindhárom kolostor: a szegedi, a gyöngyösi és a jászberényi, sőt az 1644-ben hozzájuk csatlakozó negyedek, a kecskeméti is az Alföldön, javarészt katolikusnak megmaradó mezővárosokban működött. A települések lakossága főként mezőgazdaságból, elitje pedig az agrártermékek kereskedelméből élt. Pontosan ezt a társadalmi réteget tekinti a magyar történetírás a reformáció elsődleges társadalmi bázisának³⁵ – ugyanakkor (bár szűkebb értelemben) ők biztosították a katolikus szórványok fennmaradását is. Ennek magyarázata nyilván abban rejlik, hogy a ferences kolostorok vallási és kulturális kínálata nagyjából ugyanannak a rétegnek jelentett érvényes és hiteles ajánlatot, mint amelynek a reformáció helvét irányzata – csak éppen a pusztuló és talajt vesztett szerzetesi intézmény nem tudta felvenni a versenyt a kiépülő protestáns struktúrákkal, és néhány biztosnak tekintett bázisra vontak össze erőit. Az pedig szintén nem a véletlen műve, hogy ezek a bázisok nem a keresztény országrészekben, az evangélikussá és reformátussá váló földesurak és városok birtokain, hanem a kegyúri befolyástól teljesen mentes oszmán területen voltak. Paradox módon tehát az oszmán hódítás a korábbi uralmi viszonyok és egyházi struktúrák felszámolásával közvetve nem csak a reformáció terjedését segítette elő, hanem a katolicizmus fennmaradását is.

A török támadások és a földesúri erőszak előli visszavonulás során a megszánt kolostorok anyagi és szellemi javai, a könyvek és az egyházi felszerelések a védettebb városok kolostoraiban gyűltek össze. Ugyanígy ezekben a hódoltsági bázis-intézményekben vonták össze a feloszlott kolostorok szerzeteseit is. A rendtartomány a polgárháborús időkben számos alkalommal a török területen tartotta a káptalanjait, olykor maga a tartományfőnök is a török területen lakott. A 17. század elején a történetének mélypontjára jutott provincia négy (sőt néhány évig csak három) kolostorban 34 rendtagot számlált; ezt követően viszont lassú, majd a század első harmadától rohamos növekedést regisztrálhatunk. A rendtartomány tabulái 1609-ben 46, 1622-ben 57, 1631-ben 93, 1641-ben 131, 1653-ban 166, 1680-ban pedig már 217 szerzetest regisztrálnak. Nagyon fontos aláhúznunk azt a tényt, hogy a rendtagok igen jelentős hányada éppen a török alatti kolostorok vonzáskörzetéből lépett be a rendbe. Pontos statisztika készítésére egyelőre nincsen lehetőségünk, de a Gyöngyösi, Szegedi, Jászberényi, Kecskeméti, illetve az egyéb alföldi helynevekből képzett vezetéknevű barátok feltűnően nagy száma mindenesetre érzékelteti a nagyságrendet. A katolikus megújulás hatására a 17. század elejétől újjáéledő szalvatoriánus rendtartomány a korábnál jelentősebb számú szerzetest tudott biztosítani a hódoltságba is. Gyöngyösön 10–12 pap és 8–10 segítőtestvér, Szegeden 4–6 pap és 3–4 segítőtestvér, Kecskeméten 2–4 pap és általában két segítőtestvér élt.³⁶

Az Alföldre a rendtartomány számos alkalommal a legkiválóbb képességű szerzeteseit küldte, a nehezebb terep semmiképpen sem eredményezett olyasféle „kontraszelekciót”, mint ezt olykor a jezsuiták esetében majd megfigyelhetjük. A szegedi és a gyöngyösi barátok döntő többsége a rend élvonalbeli garnitúrájából került ki, akik előljáróként vagy hitszónokként számos magyarországi kolostorban megfordultak, és sokszor a rendtartomány vezetésében is

³⁵ Ennek a tézisnek máig legigényesebb bemutatása esettanulmányokkal: Szakály: *Mezőváros és reformáció*. A „mezővárosi reformáció” elméletének historiográfiai átkintése: Molnár: *Mezőváros*, 9–15.

³⁶ Karácsonyi: *Szt. Ferencz rendjének*, I. 431–491.

kulcspozíciókat töltöttek be. A barátok sokszor jelentős tapasztalatokkal, tartományfőnöki vagy őri múlttal érkeztek a hódoltságba, ezeknek a rendtagoknak nyilván jelentős kisugárzásuk volt az őket befogadó hívők közösségére. Tevékenységük révén a kolostorok a magyar ferencesség integráns részei maradtak, jelenlétükkel az alföld magyar katolikusságát részesévé tették a magyarországi katolikus megújulás lelki és szellemi áramlatainak, tágabb értelemben bekapcsolták a hódoltságot a Magyar Királyság kulturális és politikai vérkeringésébe. Számos esetben ugyanazokkal a barátokkal találkozunk, néhány éves eltéréssel, a gyöngyösi, szegedi és a kecskeméti kolostorokban is, tehát nem csak származásukat, hanem munkaterüket tekintve is kimutatható a rendtartományban egy hódoltsági ferences csoport jelenléte. A fiatal rendtagok kiképzésének a súlypontja szintén részben a hódoltságra, jelesül a gyöngyösi kolostorra esett. Olykor már a 16. században előfordult, hogy a tabulák novíciusokat jelöltek Gyöngyösön, de folyamatosan csak 1626-tól töltötték az újoncok első szerzetesévüket a hódoltsági kolostorban. A kolostorra leginkább jellemző stúdiumot a filozófiai kurzus jelentette. Az 1610-es években a magyar növendékek a tabulák adatai szerint már itt végezték tanulmányaikat. 1640 és 1686 között szinte minden évben működött bölcseleti iskola a rendházban, de bizonyos években (így 1673–1674-ben) a teológiát tanították Gyöngyösön. A város „felsőoktatásának” virágkorát a felszabadító háború évei jelentették: ekkor mindkét tárgyat, a filozófiát és a teológiát is itt tanulták a rendtartomány klerikusai, akiknek a száma olykor a harmincat is megközelítette.³⁷ A három kolostor a rend terjeszkedési stratégiájának és tudatos személyi politikájának eredményeként együtt alakította ki a török korban azt a sajátos alföldi ferences szakrális tájat, amely vallási és kulturális jellegzetességeit évszázadokon át megőrizte.³⁸

A magyar ferencesség hódoltsági működésének elsődleges funkciója kétségtelenül és egyértelműen lelkipásztori volt: az alföldi magyar katolikus lakosság lelkigondozása. Mind a rendtagok kiválasztásában, mind a kolostorok elhelyezkedésében teljesen egyértelműen kitapintható ez a tény – sőt mi több, ezt a 18. századi rendi krónika- és prédikációirodalom is így értékelte. Ugyanakkor nem tévesztették szem elől a kolostorok vonzáskörzetében élő egyéb nemzetiségű katolikusokat sem. Erre a legjobb példát a szegedi dalmaták és a gyöngyösi szlovákok jelentik. A dalmaták, vagyis a 17. században Szegedre vándorol katolikus délszláv népesség ellátására 1644-től kezdve folyamatosan találunk dalmát szónokot (a század végén már egyszerre kettőt) a rendházban.³⁹ Még izgalmasabb a gyöngyösi szlovákok esete. Az 1620-as évektől az Északnyugat-Magyarországról a mátraalji mezővárosba költöző evangélikus szlovákokat a ferencesek kezdték el térítgetni az 1630-as években. Megakadályozták az evangélikus lelkészek megtelepedését, és részben saját költségükön rendbe hozták és felszerelték a gyöngyösi ispotály templomát, amely a helyi és környékbeli szlovák telepések „nemzeti” temploma lett. Ugyanakkor a templom a szlovák közösség szolgálata mellett a másik, eredeti rendeltetését, az ispotály-funkciót sem veszítette el. A két különböző jelleg együttes jelenléte természetesen több feszültségre adott okot, teljességgel viszont mégsem zárták ki egymást. A késő középkori mezővárosi igényekben gyökerező szociális intézmény, az ispotály, illetve az ellenreformációs térítést követő barokk

³⁷ Molnár: *Mezőváros*, 171–172.

³⁸ Ezekre lásd a fejezet 31. jegyzetében idézett kötetekben közzétett rendházi névsorokat.

³⁹ Molnár: *Püspökök*, 55., 80.

lelkipásztori tevékenység a konfliktusok ellenére együtt tudott létezni a templom szakrális terében.⁴⁰

A ferences pasztoráció egyik, a barokk korra nagyon jellemző, mégis több egyedi vonást felmutató eleme volt a rend sajátos kultuszformáit népszerűsítő társulatok szervezése. Ezek közül a legjelentősebbek a kordás társulatok voltak. Ez az V. Sixtus pápa által 1585-ben alapított vallásos társulat, a ferences harmadrendhez hasonlóan, de annál kevesebb kötöttséggel ápolta Szent Ferenc tiszteletét és terjesztette a franciskánus szellemű vallásosságot a kolostorok vonzáskörzetében. Magyarországon az első kordás testvérület 1630-ban alakult Pozsonyban. Az elkövetkező évtizedekben az egész országban elterjedtek, és fontos szerepet játszottak a ferences lelkiség és kultuszformák meggyökereztetésében, illetve a rend iránt elkötelezett társadalmi közeg megteremtésében. A tartományi káptalan 1650-ben előírta a gvárdiánoknak, hogy a kolostoruk melletti kordás társulatok működését segítsék elő, illetve, ahol nincsenek, sürgősen gondoskodjanak a felállításukról.⁴¹ A hódoltsági kolostorokban már korábban: Gyöngyösön 1648-ban, Szegeden pedig 1649-ben alapították meg a kordás testvérületet, és 1668-tól találkozunk a kecskeméti rendházban is a társulat vezetőjével. A kordás társulat igazgatói tisztét, akárcsak az ország más kolostorai mellett, a hódoltságban is általában a magyar szónokok töltötték be, ami utal a társulat magyar jellegére, a magyar katolikusság megtartásában játszott fontos szerepére. Az igazgatói tiszt komoly társadalmi presztízsével magyarázható, hogy számos esetben a gvárdiánok vezették a társulatokat.⁴²

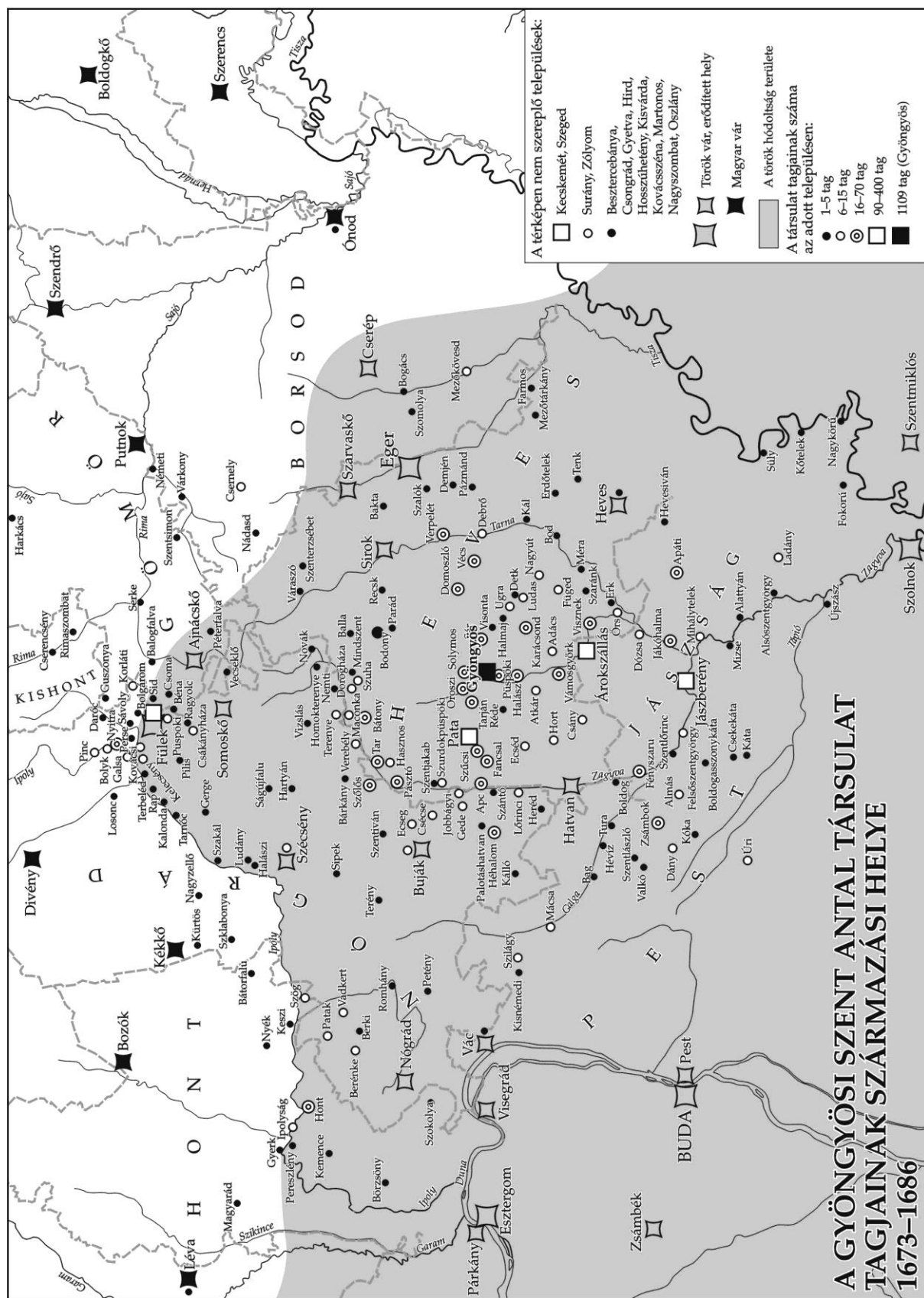
A kordás társulatoknál is nagyobb hatásfokkal működött a másik gyöngyösi ferences konfraternitás, a Pádai Szent Antal Társulat (*Congregatio Thaumaturgi Sancti Antonii de Padua*). A társulatot a gyöngyösi ferencesek templomában 1673-ban alapította Horváthi János jászberényi plébános, a ferencesek gondozták, előljárója mindig a kolostor magyar hitszónoka volt. A kongregációnak az alapító és a ferencesek széleskörű egyházi kiváltságokat és több magas rangú támogatót szereztek. A Szent Antal Társulat máig fennmaradt albuma kivételes lehetőséget kínál a társulati tagság összetételének, a szervezet térbeli elterjedésének és időbeli dinamikájának érzékeltetésére.⁴³ Mindenekelőtt kiemelt figyelmet érdemel a társulat „társadalmi kohó” szerepe: a konfraternitásnak ugyanúgy tagja volt a császár, mint a gyöngyösi ispotály koldusai; a felső-magyarországi főnemességekkel és császári tábornokokkal egy szervezethez tartoztak a hevesi, nógrádi és jászsági falvak parasztasszonyai. A kora újkori kongregációknak ez az egész társadalmat átfogó, vallási alapon integráló funkciója a hódoltságban talán még jelentősebb szerepet játszott, mint máshol, hiszen tudatosította a szegedi, kecskeméti, jászberényi vagy éppen baranyai magyar katolikusokban vallási, kulturális és nemzeti hovatartozásukat, és ehhez az identitáshoz szervezeti kereteket is rendelt.

⁴⁰ Molnár: *Mezőváros*, 108–117.

⁴¹ Takács Ince: A magyarországi ferences harmadik rend történeti áttekintése. In: *Assisi küldöttei. Összegyűjtött Tanulmányok*. Gyöngyös, 1945. 259.; Takács Ince – Pfeiffer János: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században*. I–II. Szerk. Kapiller Imre. Pápa–Zalaegerszeg, 2001. 674–681.

⁴² Molnár: *Püspökök*, 81.; Uő: *Tanulmányok*, 122.; Uő: *Mezőváros*, 129.

⁴³ *Liber Congregationis Thaumaturgi Sancti Antonii de Padua erectae in conventu Giöngyiösiensi Fratrum Minorum Sancti Francisci Strictioris Observantiae provinciae Hungariae Sanctissimi Salvatoris ... anno domini 1673*. Kézirat. MFL Gyöngyösi rendház iratai, jelzet nélkül.

A társulat közrendű tagjainak névsora több érdekes következtetés megfogalmazását teszi lehetővé. 1673 és 1686 között megközelítőleg 4230 társulati tagot sikerült összeszámolnom, szinte pontosan háromnegyedük, 3160 nő, és csak egynegyedük férfi. Ez a nőknek a vizsgált időszakban a társulati életben, ezen keresztül a laikus vallási élet szervezeti kereteinek fenntartásában betöltött fontos szerepére utal. Önmagában a vizsgált 13 év tagságának igen magas száma is figyelemre méltó. Az országos összehasonlító vizsgálat az átlagos taglétszámot 100–500 főre teszi, az 1000-nél több főt számláló társulatokat már ritkának tekinti.⁴⁴ A nagy létszám okát a jól szervezett jezsuita és ferences propaganda mellett a sajátos hódoltsági viszonyokban látom. A viszonylag jelentős katolikus lakossággal bíró alföldi vidékeken országos összehasonlításban sokkal kevesebb társulat működött, ugyanakkor éppen itt, a török területeken lehetett nagyobb igény a magyar katolikus önazonosság megélését lehetővé tevő vallási szervezetekre.

A társulat tagságának gerincét a hódoltság és a határvidék mezővárosainak és falvainak lakossága adta. Az anyakönyvi bejegyzések alapján mintegy 210 települést sikerült lokalizálni. Nagyon beszédesek a tagság térbeli megoszlását közlő adatok, amelyek lehetővé teszik a gyöngyösi ferencesek vonzáskörzetének, a kolostor köré szerveződő szakrális tájnak a pontos megrajzolását, emellett körvonalazódik az a Pest, Nógrád, Heves megyékre és a Jászságra kiterjedő katolikus tömb, amely nagyrészt éppen a gyöngyösi ferencesek munkájának eredményeként maradt hű ősei hitéhez. Az egyes kistájokról, településekről belépett tagok létszáma bizonyos értelemben az adott vidéken vagy falvakban kifejtett ferences pasztoráció intenzitását, az egyes községek vallási erejét is híven érzékelteti. Ezek alapján a gyöngyösi ferences rendház tágabb vonzáskörzetét mintegy 100 kilométer sugarú körnek gondolhatjuk el.⁴⁵

Végezetül izgalmas szempontot jelent a balkáni és a magyar franciskánus intézmények összevetése. A Bosznia-központú balkáni ferencesség alapvető sajátossága, hogy állami és egyházi intézmények hiányában valamennyi vallási és kulturális funkciót átvettek a boszniai, szlavóniai és bulgáriai katolikusok között. Működésükben a 17. századra így elsősorban már nem a nyugati egyházi intézményekkel, hanem sok tekintetben az Oszmán Birodalomban működő ortodox egyházakkal mutattak hasonlóságot. A magyar ferencesség ugyanakkor egy tagolt egyházi struktúra részeként működött, nem csak a keresztény, hanem a hódolt országrészben is. Noha ez utóbbiban szélesebb feladatkör ellátására kényszerült, gondoljunk csak a püspöki helynöki megbízásra, ugyanakkor a kulturális, nemzeti és politikai funkciókon mégiscsak osztozott a jelenlevő egyházi és világi intézményekkel. Emellett a magyar rendtartomány államegyházi kötődései is nyilvánvalóak, a magyar püspökökkel való szoros kapcsolat pedig voltaképpen kizárta, hogy a boszniai és bulgáriai rendtartományokhoz hasonlóan a római missziószervezés intézményes kereteihez csatlakozzon. Ezek a sajátosságok tehát döntő módon hozzájárultak, hogy a magyar ferencesség egészen napjainkig az alföldi magyar néphagyomány és kultúra szerves és meghatározó részévé váljon.

⁴⁴ Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők*. Bp., 2001. 297.

⁴⁵ Molnár: *Mezőváros*, 130–134. A gyöngyösi társulatokra lásd még: Lénárt Andor: Vallásos konfraternitások Gyöngyösön a XVII–XVIII. században. *Archívum* 2 (1974) 33–46.

Jezsuita missziók

A „Missio Turcica”, vagyis a török misszió a jezsuita rend egyik fontos vállalkozása volt a 17. századi Magyarországon. 1612 és 1686 között missziós állomások alapításával a rend megpróbált – legalább részlegesen – gondoskodni az oszmán uralom alá került magyar és déli szláv (horvát és bosnyák) katolikusok lelkipásztori ellátásáról. A Jézus Társasága magyarországi történetének tanulmányozásakor rögtön szembetűnik egy sajátos kettősség. A misszióban részt vevő tagok és a missziós telepek számát tekintve a vállalkozás jelentősége első látásra viszonylag csekélynek tűnik: az öt állomáson és az egy rezidenciában általában öt–tíz rendtag tartózkodott egyszerre a hódoltságban. Mindez összehasonlítva a 17. és a 18. századi rezidencia- és kollégium-alapítások méreteivel, szinte elhanyagolható.⁴⁶ Másrészt viszont pusztán a ránk maradt, az átlagosnál gazdagabb és színesebb dokumentációból kiindulva is megállapítható, hogy a misszióknak a renden belüli stratégiai jelentősége a számszerű arányoknál már a kortársak szemében is jóval nagyobb volt.

A hódoltsági jezsuita missziók megindulásához a 17. század elejéig számos feltétel hiányzott. A török területeken élő katolikusok megsegítése megfelelő számú, nyelvtudású és képzettségű pap nélkül elképzelhetetlen volt. Emellett szükség volt egy olyan bázisra, amely kiindulópontul szolgálhat a missziók számára, és biztosítja az utánpótlást is. Végül elengedhetetlen volt a helyi egyházi struktúrák (vagy legalábbis azok egy részének) aktív támogatása és védelme, amely nélkül a missziók az első pillanattól kezdve sikertelenségre lettek volna ítélve. Az 1610-es évek elején látszólag mindhárom feltétel megvalósult. A megújuló katolikus egyház legjelentősebb missziós eredményeket felmutató rendjének, a Jézus Társaságának számos magyar és horvát nemzetiségű tagja volt, akik a rend missziós hivatását újra előtérbe állító Claudio Acquaviva rendfőnök utasítására bátran vállalkoztak hódoltsági küldetésre is. A raguzai és magyarországi állomásokon dolgozó páterekben felébredt az érdeklődés a török területek iránt, amelyek felé a megszilárduló rezidenciák alkalmas kiindulópontul szolgálhattak. Ugyanakkor a helyi egyház részéről is megindult a kezdeményezés egy agilis bosnyák világi pap, Don Simone Matkovich személyében, aki jó két évtizeden át a hódoltsági missziók egyik kulcsfigurája lett.⁴⁷

A jezsuita missziós munka szervezeti kereteinek kialakítása a rend második alapítójának tartott Claudio Acquaviva rendfőnök érdeme. Acquaviva 1590 és 1609 között

⁴⁶ Az összehasonlításhoz kitűnő alap a győri és a soproni alapítások története. Kádár Zsófia: A jezsuiták letelepedése és kollégiumalapítása Győrben (1626–1630). In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2011. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) 209–234.; Uő: Jesuitische Kollegsgründungen im westungarischen Raum in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Die Beispiele von Győr/Raab und Sopron/Ödenburg. In: *Frühneuezeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen*. Hrsg. von István Fazekas – Martin Scheutz – Csaba Szabó – Thomas Winkelbauer. Wien, 2013. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien VII.) 155–170.; Uő: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt. Győr, 2017. 87–129.

⁴⁷ Molnár Antal: Egy katolikus misszionárius a hódolt Dél-Magyarországon. Don Simone Matkovich. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 232–250.

többször fordult körlevelekkel a tartományfőnökökhöz, amelyekben a rendtagok mobilizálását, missziókba küldését sürgette. Acquaviva számára a jezsuita missziós hivatás felélesztése, a missziós házak alapítása és ezáltal a legelhagyatottabbak segítése szerves részét képezte a Társaság lelki megújulásának. Azáltal, hogy misszióra buzdító körlevelei révén százakat–ezreket mozdított ki kollégiumi nyugalomból és a nagyvárosok falai közül, új célokat és új lendületet adott rendjének. A „*missio*”, a jezsuita rend legfontosabb hivatása így kapta meg Acquaviva kormányzása idején azokat a szervezeti kereteket, amelyek között az elkövetkező két évszázadban oly sikeresen működött.⁴⁸

A magyarországi török hódoltsági, illetve az Európán kívüli, pogány missziók közötti hasonlóság és egyenértékűség gondolata már a 17. század elején előtűnik forrásainkban, az osztrák és a római rendtartomány a török hódoltságot saját Indiájának tekintette. Ezt a párhuzamot a rendi propaganda és az előjárók ügyesen alkalmazták a hódoltsági missziók népszerűsítése érdekében. Egyrészt a rendi évkönyvek hangsúlyozták: a török misszióban dolgozni ugyanakkora megmérettetést és lelki hasznot jelent, mint Indiában, Japánban, Brazíliában vagy Virginiában téríteni. A rendfőnökök pedig feddő hangú levelekben hűtötték le az Indiába vagy Etiópiába vágyakozó magyar rendtagok lelkesedését, rámutatva: találják meg a saját Indiájukat a hódoltságban, amelyben legalább ugyanakkora szükség van a munkájukra.⁴⁹ Ezért a magyarországi hódoltság is viszonylag korán megjelent a jezsuiták missziós vágyai között, néhányan, például az Erdélyben missziózó Marko Pitačić, vagy a Raguzától érkező Bartol Sfondrati és Marin Temperica már a 16. század végén eljutottak a török területekre. Jelentéseikben mindhárman hangsúlyozták: a törökök kifejezett jóindulattal viseltetnek a keresztény papok iránt, tehát ez a fontos munkatér előttük is nyitva állt.⁵⁰

Magyarországon a missziók megindulását a római vezetés új irányvonala mellett elsősorban a megváltozott politikai helyzet segítette elő. A 16. század végétől kezdve megindult a magyar fő- és középnemesség katolizálása, és ez a folyamat a bécsi béke utáni évtizedekben vált szinte tömeges méretűvé. A rend új expanziós politikája és az ország megváltozott valláspolitikai helyzete együttesen alakították ki az új magyarországi stratégiát, amelynek alapelemei a főuraknál létesítendő missziók voltak.⁵¹ A gombamód szaporodó állomások közül hódoltsági megtelepedés szempontjából egy dunántúli vállalkozás, az 1609-ben alapított alsólendvai misszió lett döntő jelentőségű.⁵²

A hódoltsági jezsuita misszió megszervezése két irányból indult el: a rendfőnök közvetlen irányítása alatt Rómából és Raguzából érkezett két páter, Bartol Kašić és Szini István Belgrádba, illetve az osztrák rendtartomány küldött két misszionáriust, Vásárhelyi Gergelyt és Jékel Zakariást Alsólendváról Pécsre. A belgrádi és pécsi állomás több száz kilométeres hatósugarban működött, a misszionáriusok egész Dél-Magyarországot bejárták.

⁴⁸ A jezsuita missziós koncepció változására: Bernard Dompnier: *La Compagnie de Jésus et les missions de l'intérieur*. In: *Les Jésuites à l'âge baroque (1540–1640)*. Ed. Luce Giard – Louis de Vaucelles. Grenoble, 1996. 155–179., különösen: 165–171.

⁴⁹ Molnár: *A katolikus egyház*, 63–65.

⁵⁰ Molnár: *Katolikus missziók*, 152–160.

⁵¹ Lukács László – Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp., 2009. (TDI Könyvek 8.) 95–146., 97–98.

⁵² Molnár: *A Katolikus egyház*, 37–40.

Tapasztalataikról hosszú jelentésekben számoltak be Rómában, és részletes javaslatokban vázolták a hódoltsági katolicizmus újjáélesztésének lehetséges eszközeit. Ezek közé tartozott a hierarchia újjászervezése, nagy létszámú misszionárius küldése, hódoltsági iskolák alapítása és a konstantinápolyi nunciatura felállítása.⁵³

A jezsuiták nagytávlatú terveiről azonban rövidesen kiderült: megvalósításukhoz hiányoznak a feltételek. A rend nem tudta szükséges mértékben anyagilag támogatni a missziót, és a török hatóságok kezdeti jóindulata is igen ingatagnak bizonyult. A legsúlyosabb problémát a katolikus egyház hódoltsági képviselőivel, a bosnyák ferencesekkel, illetve a baranyai licenciátusokkal és plébánosokkal való konfliktusaik jelentették. A ferencesek kezdettől fogva ellenezték a jezsuiták munkáját, mivel (a két rend teljesen eltérő mentalitásán és ekkleziológiai szemléletén túl) veszélyes anyagi konkurenciát láttak a jezsuitákban.⁵⁴ Az 1610-es évek második felétől kezdve a misszió két ágának útjai véglegesen elváltak egymástól: a déli tagozat (Belgrád, majd Temesvár) a római provinciához tartozott, és Ragusa felől kapta az utánpótlást, míg az északi állomások (Pécs, később Kecskemét, Gyöngyös és Andocs) az osztrák provincia részeként a Magyar Királysággal álltak szoros kapcsolatban. Ez a kettősség egyúttal jelzi a magyarországi hódoltsággal kapcsolatos egyházi álláspont megosztottságát is: a római felfogás a Balkán északi nyúlványának, a magyar értelmezés pedig a középkori királyság ideiglenesen megszállt, integráns részének tekintette ezt a területet. Az osztrák rendtartomány misszióinak megszilárdulásával egyértelműen a magyar álláspont győzedelmeskedett. A belgrádi és temesvári központ az elkövetkező évtizedekben egyre súlyosabb konfliktusokba keveredett a bosnyák ferencesekkel. A bosnyák barátok a nagyszámú bosnyák kézműves és kereskedő, illetve a török hatóságok támogatásával sikeresen akadályozták meg a jezsuita misszió megszilárdulását. A pátereknek 1632-ben el kellett hagyniuk Belgrádot, majd a reménytelen küzdelembe belefáradva 1653-ban a temesvári állomást is felszámolták.⁵⁵

Egészen más sors várt a misszió északi tagozatára. A pécsi állomás az 1620-as években szintén komoly válságon ment keresztül, mindenekelőtt az előljáró, Csernek János aposztáziája miatt. A bécsi vezetést a periférikus hódoltsági állomás sorsa nem érdekelte, minden jel arra mutatott, hogy a rend kivonul a hódoltságból. 1630-ban azonban döntő fordulat következett be. Az új tartományfőnök, a magyar származású Forró György felkarolta a misszió ügyét, és nem csak a pécsi állomást erősítette meg, hanem 1633-ban megalapította a kecskeméti, majd a gyöngyösi missziókat, azzal a céllal, hogy a két alföldi mezővárosban gimnáziumot hozzanak létre, és ezzel biztosítsák a középiskolai oktatást a hódoltsági katolikusok számára. A nagy ívű elképzelések csak részben valósultak meg: a kecskeméti missziót 1635-ben fel kellett adniuk, viszont a gyöngyösi alapítás rövidesen rezidenciává és teljes jezsuita gimnáziummá fejlődött.⁵⁶ Pécsről kiindulva 1642-ben megalakult az andocsi misszió, amely a hódolt Dunántúl északi részének lelkipásztori központja lett. A római irányítású, délvidéki jezsuita misszióval szemben a királyságból kiinduló vállalkozás

⁵³ Uo. 40–57.

⁵⁴ Molnár: *Katolikus missziók*, 161–198.

⁵⁵ Molnár Antal: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. *Századok* 134 (2000) 373–429.

⁵⁶ Molnár: *Tanulmányok*, 103–116.

életképesnek bizonyult, és meghatározó szerepet játszott a hódoltsági magyar (kisebb részt délszláv) katolikusok lelkipásztori és kulturális életében.⁵⁷

Az utánpótlás biztosítása és az állomás irányítása miatt igen fontos kérdés volt a misszió szervezeti hovatartozása, ugyanis az alacsonyabb jogi státusú rendházak (rezidenciák, missziók) mindig egy kollégiumtól függtek. A pécsi misszió kezdetben a gráci kollégiumhoz tartozott, de a hódoltsági vállalkozás közvetlen előjárója a Belgrádban működő Bartol Kašić volt. 1614 után a misszió közvetlenül a tartományfőnöknek lett alárendelve, így az éves katalógusok a bécsi kollégium után említik, az 1620-as évek elején viszont a rendfőnök jobbnak látta a missziót kivenni az osztrák tartományfőnök joghatósága alól és közvetlenül a belgrádi superior felügyelete alá helyezni. A misszió 1627-ben visszakerült az osztrák rendtartományhoz, de most már a rend egyre erősebb magyarországi hadállásaira való tekintettel a nagyszombati kollégium felügyelete alá. Időközben a török misszió is továbbfejlődött, és a könnyebb kapcsolattartás végett a két dunántúli misszió 1649-ben átkerült a győri kollégium joghatósága alá, Gyöngyös pedig Nagyszombathoz tartozott a hódoltság végéig.⁵⁸

A török misszióban 74 év alatt az öt missziós állomáson és az egy rezidenciában összesen 119 rendtag dolgozott.⁵⁹ Ez a szám lényegesen kevesebb, mint amennyiről a régebbi rendtörténetészek írtak: ők 170-re becsülték a hódoltsági misszionáriusok létszámát.⁶⁰ A missziós állomásokon általában két–három jezsuita tartózkodott egyszerre, a pátereket a rendi előírások miatt ritkán hagyták egyedül. Kivételt csupán Gyöngyös képez, amely magasabb szervezeti fokon állt, így ott általában négy–hat rendtag dolgozott. A jezsuiták túlnyomó többsége magyar, kisebb részben szláv (főleg horvát és néhány szlovák) nemzetiségű volt. Többen jöttek a hódoltságból vagy pedig a török területtel határos királysági vidékekről, és meglehetősen nagy számban voltak közöttük erdélyiek is. Képzettségük megfelelt a rendben szokásos átlagnak. Annak ellenére, hogy a rendi vezetés nyilván nem a tehetségesebb, szellemi munkára kedvet érő pátereket küldte a török misszióba, többségük elvégezte a négyéves teológiai stúdiumot, és csak kevesen érték be a kétéves kazuisztikai tanulmányokkal. Műveltségükkel magasan kiemelkedtek a hódoltságban működő katolikus és protestáns egyháziak közül, így az általuk képviselt modern vallási és kulturális eszmék jelentősen tágították a hódolt Magyarország lakóinak szellemi horizontját.

A missziós szolgálat, különösen a török területeken, sokkal több nélkülözéssel és fáradtsággal járt, mint a kollégiumi tanítás és lelkipásztorkodás. Emiatt a hódoltságba általában rögtön tanulmányaik befejezése után, esetleg néhány év kollégiumi tapasztalat birtokában indultak a páterek. A misszióban végzett munka nem mindennapi megerőltetést és sokszor elviselhetetlen idegi terhelést jelentett, ezért a legtöbben nem is bírták sokáig a hódoltsági tartózkodást, és visszatértek a királyságba. A misszióban töltött átlag ugyan öt–hat

⁵⁷ Molnár: *Katolikus missziók*, 256–262.

⁵⁸ A török misszióhoz számították még a veszprémi állomást is, de mivel az nem török területen feküdt, ezért itt nem foglalkozom vele. Történetére lásd: Molnár: *A katolikus egyház*, 130–139.

⁵⁹ A hódoltsági misszionáriusok névsorát az egyes missziók történetéről szóló tanulmányaim végén állítottam össze, alapvetően a nyomtatásban is hozzáférhető rendi katalógusok alapján. Ladislaus Lukács: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu*. I–XI. (1551–1773). Romae, 1978–1995.

⁶⁰ Velics László: *Vázlatok a magyar jezsuiták multjából*. I–III. Bp., 1912–1914., II. 132.; Gyenis András: *Régi magyar jezsuita rendházak*. Rákospalota, 1941. (Isten nagyobb dicsőségére 4.) 52.

év között van, de ez valójában kevesebb, mivel néhány páter tíz–tizenöt évet is kihúzott állomáshelyén, míg a legtöbben két–három év után feladták. A hódoltságban megfordult atyák túlnyomó többsége a magyarországi katolikus restauráció közkatónájaként tevékenykedett tovább. Legtöbben kisebb rezidenciákban és missziókban lelkipásztorkodtak, szinte évente váltva állomáshelyeiket, és csak kevesen jutottak be a rendi vezetés középmezőnyébe, egy-egy magyarországi rezidencia vagy kollégium előjáróiként, vagy pedig valamelyik rangosabb tanintézet oktatójaként.⁶¹

A hódoltsági misszionáriusok rekrutációjának és életpályájának vizsgálata hozzásegít a jezsuita rend missziókkal és misszionáriusokkal szembeni ambivalenciájának megértéséhez. A hivatalos rendi propaganda ugyanis a missziós hivatást tekintette az egyik legértékesebb munkának, a misszionáriusokat pedig példaként állította a többi rendtag elé. A nekrológok és az évkönyvek tanúsága szerint a misszionárius a rendtartomány büszkesége, az igazi jezsuita ideál és életszentség megtestesítője volt. Ezzel szemben a hivatalos levelezést olvasva egy teljesen más értékrend is kirajzolódik: mintha az előjárók számára a török misszió inkább nyűg, mint örömmel vállalt, dicsőséges lelkipásztori feladat lett volna. A misszió kezdeteitől fogva állandó problémát jelentett a misszionárius-utánpótlás. A rendfőnök az osztrák provinciálistól várta a megoldást, míg az egymást követő tartományfőnökök általában nem siettek rendtársaikat a hódoltságba küldeni, ha pedig hosszas huzavona után ezt mégis megtették, sokszor nem a legértékesebb pátereket választották ki. A 17. század első felében meginduló magyarországi rekatolizáció során gombamód szaporodó rendházakban és missziókban minden magyar és horvát jezsuitára szükség volt, ezért az előjárók egyszerűen sajnálták a használható rendtagokat „elpocsékolni” a számukra kevés eredményt felmutató és fejlődésképtelennek tartott török misszióba.⁶² A jezsuita rendi vezetésnek a hódoltsági missziókkal szemben tanúsított attitűdje tehát homlokegyenest ellenkezett a szalvatoriánus ferencesek stratégiájával, akik számára a hódoltsági kolostorok nem csak a rendi ideológia számára képviseltek hivatkozási alapot, hanem strukturálisan is fontos bázist jelentettek.

A jezsuiták hódoltsági működésének elemei szervesen illeszkednek a rend kora újkori lelkipásztori és oktatási tevékenységének egészébe. Gyöngyös kivételével valamennyi állomásukon ők látták el a misszió székhelyének plébániáját, de Gyöngyösön is aktívan részt vettek a Szent Bertalan plébániatemplom liturgikus eseményeiben, és általában ők tartották a vasárnapi és ünnepi hitszónoklatot. A plébánia vezetése ugyan ellentmondott a rend konstitúciónak, de ez egyáltalán nem számított rendkívüli gyakorlatnak még a 18. században sem.⁶³ Ha lehet, a városi plébániák ellátásánál is fontosabb volt az általában igen elhanyagolt környékbeli falvak lelkigondozása. Minden jezsuita missziónak volt egy szűkebb és egy tágabb vonzáskörzete: az elsőbe a rendszeresen ellátott, általában húsz–harminc kilométer sugarú körben fekvő falvak tartoztak, a másodikba pedig több megyét átfogó területek, amelyek katolikus szórványai nem jutottak lelkipásztori ellátáshoz. Az akut lelkipásztori szükségletek ilyenformán a missziós terjeszkedés irányait is meghatározták. Míg ugyanis az Alföldön a gyöngyösi és szegedi magyar ferences kolostorok, illetve a déli területeken a

⁶¹ Ez a rövid proszopográfiai elemzés a hódoltsági jezsuita missziós állomások történetét feldolgozó, korábban idézett tanulmányaim és köteteim tanulságaira épül.

⁶² Molnár: *A Katolikus egyház*, 57–59., 147–149.

⁶³ Szilas László: Jezsuiták plébániai munkában Magyarországon a 16–18. században. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 17 (2005) 35–82.

bosnyák ferencesek vándormissziói valamelyest enyhítettek a világi papság hiányán, addig a Dunántúlon semmilyen szerzetesi intézmény sem gondoskodott a katolikus szigetek ellátásáról.

A pécsi állomás elsődleges vonzáskörzetébe a várostól északnyugati irányból északkeletre félkörben, Somogy és Tolna határáig, illetve a Dunáig húzódó, katolikusnak maradt települések tartoztak. A misszió tágabb vonzáskörzete kiterjedt a Balatonig, illetve a Dunától keletre Kalocsáig és délen a Mohácsi szigetig. Ennek az óriási területnek az ellátását könnyítette meg 1642-ben az andocsi misszió megalapítása, amelyhez közvetlenül a Kapos és a Balaton közötti somogyi falvak tartoztak, de az andocsi páterek körútjaik során a Tolna és Fejér megyei településekre is eljutottak.⁶⁴ A belgrádi atyák a városi lelkipásztorkodáson túl elsősorban a szerémségi és kelet-szlavóniai falvakban működtek, leginkább mint a vizitáló missziós püspökök kísérői.⁶⁵ A temesvári misszióhoz Becskerek város és tizenkét környékbeli falu ellátása tartozott.⁶⁶

A gyöngyösi pátereknek részben könnyebb dolguk volt, hiszen ők osztoztak a munkán a ferencesekkel és a (század második felében már jelentős számú) egri egyházmegyes világi papsággal. A pátereknek itt egy saját plébániájuk volt: Gyöngyössolymos. A jezsuiták nagyjából átvették a ferencesek által kialakított missziós területet, és a barátok mellett ők is bekapcsolódtak a határvidék és az Észak-Alföld lelkigondozásába. Ez a tágabb missziós körzet a váci püspökség északkeleti és északi falvait, illetve az egri püspökség hevesi és jászági vidékeit jelentette. A gyöngyösi páterek rendszeresen átjártak a nógrádi végvárakba és az alattuk fekvő falvakba is. A kisszámú jezsuita rendház a jóval több barátnak otthont adó ferences kolostorral ugyan nem vehette fel a versenyt, de a jelek szerint ilyen ambíciói nem is voltak, modern vallási kínálatával inkább elmélyítette a franciskánus lelkigondozás eredményeit.⁶⁷

A jezsuita lelkipásztorkodás jellegzetes tartalmi, rituális és szervezeti elemei (a dramatikus elemekkel átszőtt szertatások és körmenetek, az aszkétikus gyakorlatok, a jezsuita szentek tisztelete, a rendre jellemző ikonográfiai eszköztár, a csodák és gyógyítások sajátos missziós felhasználása, a szervezett katekézis, a vallásos társulatok) és célkitűzései (a rendszeres és tudatos szentségi élet, a pogány mágia felváltása szakrális mágiával, a családi és közösségi béke) egyfajta sajátos és közös vallásos kultúrát alakítottak ki azokon a területeken, ahol a jezsuita misszionáriusok működtek. Meglátásom szerint ezek az (esetünkben katolikus) vallási kultúrtájak, amelyeket más megfogalmazással szakrális tájaknak is nevezhetünk,⁶⁸ nagyon fontos kultúrföldrajzi egységek voltak. Különösen igaz lehet ez egy olyan közegben, mint a hódolt Magyarország, ahol a pap- és értelmiséghiány miatt egy-egy területet csak kevés és viszonylag homogén vallási–kulturális hatás ért.

A misszió fogalma a köztudatban ugyan a térítéssel kapcsolódik össze, de a hódoltságban ez az elem igencsak háttérbe szorult. A 16. század végére kialakult felekezeti arányokat és erőviszonyokat a török hatóságok is elfogadták, azok betartásához ragaszkodtak.

⁶⁴ Molnár: *A Katolikus egyház*, 204–205.

⁶⁵ Molnár: *Katolikus missziók*, 193–198.

⁶⁶ Uo. 326–338.

⁶⁷ Molnár, *Mezőváros és katolicizmus*, 136–150 és passim.

⁶⁸ Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Bp., 1994. 290.

Emiatt a század elején megjelenő jezsuita misszionáriusok ilyen irányú erőfeszítései hamar kudarcba fulladtak. Az oszmán tisztviselők nem támogatták a pécsi atyáknak az unitáriusok elleni akcióit. Még a Gergely-naptár bevezetése is számos nehézséggel járt, hiszen a magyar katolikusok a reformátusokkal és az unitáriusokkal való közös vásáraik miatt nem akarták az általuk egyébként is hitújításnak értelmezett naptárreformot elfogadni.⁶⁹ A jezsuiták inkább csak a biztos felekezeti tudat nélküli közösségek meggyőzésében értek el sikereket, különösen ha papról vagy licenciátusról tudtak gondoskodni a számukra. A protestáns egyházszervezetbe szilárdan betagolt településeken csupán csekély eredményeket mondhattak a magukénak.⁷⁰

A lelkipásztorkodásnál nem kisebb jelentőségű a jezsuiták iskolai munkája, hiszen a falusi iskolákon kívül ők jelentették a katolikus oktatás egyetlen lehetőségét a hódoltságban. Missziós állomásaikon alsóbb, grammatikai osztályokban tanítottak, általában 30–50 fős diákságnak. A gyöngyösi gimnázium nem csak a magasabb szintű tananyaggal, vagyis a poétikai és retorikai osztályokkal emelkedett ki magasan a hódoltság valamennyi tanintézménye közül, hanem a diákok állományával is: az iskolát 200–350 fiatal látogatta. Ez a létszám ugyan alatta maradt a debreceni vagy a pataki kollégiumok ezres diákseregének, de így is mindenképpen meghatározta nem csak a városnak, hanem környezetének a kulturális arculatát is. A gyöngyösi gimnázium szűkebben a váci és az egri egyházmegye, illetve az egész hódoltság, olykor pedig Erdély, a Magyar Királyság, sőt Horvátország távoli területeinek katolikus fiataljai számára jelentette a magasabb műveltség megszerzésének sokszor egyetlen lehetséges, bármely magyarországi vagy európai jezsuita tanintézménnyel egyenrangú színterét.⁷¹

A magyar katolikus hierarchia joghatósága a hódoltságban

A magyar katolikus egyházi intézményrendszer hódoltsági jelenlétének háttere

A magyar intézmények hódoltsági jelenlétének vizsgálata során kiemelt hely illeti meg a katolikus egyházi struktúráknak a török területekre való behatolását és működését. A katolikus egyház jelenléte ugyan részben betagolódik a magyar rendiség hódoltsági tevékenységének egészébe, vagyis az adóztatás és a birtokigazgatás rendszerébe, ugyanakkor sajátos joghatósági, intézményi és lelkipásztori jellegénél fogva (az említett tizedszedő, adóztató és birtokkormányzó funkciókat is ideértve) mégis egy világos kritériumok alapján elkülöníthető, jól körülhatárolható alrendszert képez a magyar struktúrák egészén belül. Ennek következtében a magyar katolikus hierarchia, noha törekvéseiben és eszközeiben jelentős mértékben kapcsolódott a magyar államszervek, a vármegyék és a világi birtokosok által kiépített hódoltsági intézményhálózathoz, mégis lényegében önálló, az egyház jogi és szervezeti valóságához illeszkedő struktúrákat hozott létre a török területeken. A világi és

⁶⁹ Molnár: *A Katolikus egyház*, 79–89.

⁷⁰ Uo. 156–157.

⁷¹ Fricsy Ádám: Katolikus iskolák a hódoltságban. In: *Pázmány Péter emlékezete*. Szerk. Lukács László – Szabó Ferenc. Róma, 1987. 361–388.

egyházi intézményrendszer kapcsolódási pontjai közül az egyik legszembetűnőbb a szervezeti keretek megteremtésének időbeli párhuzamossága: mindkét struktúra tényleges hódoltsági kiépülése a zsitvatoroki béke (1606) utáni évtizedekben történt meg, majd a század második felére szilárdult meg és vált teljessé.

Ebben az összefüggésben nincsen értelme tehát a protestáns intézményi jelenlétről beszélni a hódoltságban, hiszen az evangélikus, református és főleg unitárius felekezetek és azok egyházi szervezete nem képezték a magyar rendiség intézményes valóságának részét. Ennek legvilágosabb jele, hogy a protestáns egyházak nem rendelkeztek képviselettel a magyar rendi országgyűléseken. Ennek nem mondanak ellent az un. *status evangelicus* elismertetése érdekében kifejtett erőfeszítések sem. A magyarországi protestánsok a 17. század derekától törekedtek arra, hogy a német birodalmi gyűlés mintájára önálló rendként képviselhessék érdekeiket a diétán, de ezt a katolikusok, mindenekelőtt a klérus mindvégig határozottan visszautasította, így nem csak törvényerőre nem emelkedett az „ötödik rend” megalakulása, hanem még szokásjogi megszilárdulására sem került sor. A református küldötteket is magában foglaló, informális *status evangelicus* egyébként sem az evangélikus és református egyházak intézményrendszerének képviseletét jelentette volna, hanem a két protestáns felekezethez tartozó országgyűlési küldötteket tömörítette. Vagyis nem a katolikus klérus országrendiségével, hanem a vesztfáliai béke után megszilárdult német mintával állítható párhuzamba.⁷² Ennek értelmében a reformáció eredményeként létrejött hódoltsági protestáns intézményrendszer, a református és unitárius egyházkerületek, az ezek keretében működő szuperintendensek és lelkészek nem tekinthetők a magyar rendi intézményrendszer hódoltsági képviselőinek. Másképp fogalmazva, konfesszionális, kulturális és nemzetmegtartó jelentőségüket maximálisan elismerve, a protestáns egyházi struktúrák közjogi értelemben, a nemesi birtokjogon alapuló földesúri jelenléttel és a vármegyei intézményekkel egy kategóriában, a katolikus egyháztól eltérően, a hódoltságban sem értelmezhetők.

A magyar–oszmán kondomínium keretein belül a Magyarország felől érkező katolikus egyházi személyek és intézmények működési szabadságát a Habsburg–oszmán békekötések is garantálták. A fenti gondolatmenet értelmében ennek jelentőségét mindenekelőtt az adja, hogy a különböző felekezetek hódoltsági képviselői közül egyedül a katolikus egyház rendelkezett nemzetközi szerződésben vállalt jogi garanciákkal az oszmán területeken való szabad működésre. Az 1615. évi bécsi béke hetedik pontja értelmében „az catholica régi hiten való egyházi embereknek, papok, jezsuiták és barátoknak mindenütt a török császár országában régi szentegyházokat megföldnie és fölépíteni és az ő rendik, hivataljok és az régi mód szerint az isteni szolgálatot administrálni, predikálni és az szent evangeliomot olvasni szabad legyen, kiknek az hatalmas török császár és egyebek mindenütt az ő birodalmában levők, minden jóval legyenek és oltalmazzák őket.”⁷³ Az újabb béketárgyalások során, 1641-ben Vinkovics Benedek zágrábi püspök arra tett javaslatot, hogy a szabad vallásgyakorlat engedélyezése mellett a törökök tegyék lehetővé a katolikus püspököknek, hogy papokat küldhessenek a hódoltságba. Az 1642. évi szőnyi béke és ennek 1650. évi meghosszabbítása

⁷² Forgó András: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*. Bp., 2017. 72–87.

⁷³ Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Bp., 1884. 269.

szövegébe ez a kitétel végül nem került bele, a szerződés szövege a Pécsett és máshol a hódoltságban működő katolikus papok, barátok és jezsuiták háborgatását tiltotta.⁷⁴

A különböző oszmán engedmények ellenére a magyar király által kinevezett katolikus főpapok, mint a magyar rendi intézményrendszer képviselői, nem léphettek be a hódoltságba, nem foglalhatták el székhelyüket, így főpásztori tevékenységük szükségképpen szűk korlátok között mozgott. Nem a királyi nomináció jelentett önmagában akadályt, hanem a magyar rendiséghez való kötődés. Erre jó példa, hogy a bosnyák ferencesek közül a Habsburg-udvarral való kapcsolatok erősítése érdekében többen szereztek maguknak püspöki címeket a magyar királytól, 1636-tól kezdve pedig a bosnyák rendtartományból kikerülő boszniai püspökök is rendszeresen elnyerték a királyi kinevezést a pápai megerősítés előtt. A Szentszék a magyar püspökök esetében is többször kísérletet tett a rezidencia-kötelezettség betartatására. A 16. század reformpápái állandóan sürgették a magyar főpapokat, hogy utazzanak székhelyükre. 1622 után pedig a Propaganda Fide Kongregáció ismételt megpróbálta rávenni a magyarországi főpásztorokat, hogy kíséreljék meg egyházmegyéjükben a személyes lelkipásztori munkát – mindhiába.⁷⁵

Ennek ellenére régebbi egyháztörténeti irodalmunkban rendre felbukkannak püspökeink hódoltsági jelenlétére vonatkozó adatok, amelyek általában minden ellenőrzés nélkül vándoroltak át az újabb összefoglalásokba.⁷⁶ A váci püspökök állítólagos „bemerészkedését” a hódoltságba források híján már Szarka Gyula kétségbe vonta.⁷⁷ Hasonlóképpen nem találtuk eddig forrásszerű nyomát Lósy Imre hódoltsági vizitációjának.⁷⁸ Az adat Péterffy Károly zsinati dokumentum-gyűjteményében fordul elő először: a jezsuita történész a bécsi nunciatura levéltárában őrzött kánoni kivizsgálás jegyzőkönyvére hivatkozva írt Lósy egri püspök hódoltsági vizitációjáról.⁷⁹ Szintén erre a jegyzőkönyvre hivatkozva számol be meglehetősen részletesen Lósy Eger környéki útjáról az egri egyházmegye 18. századi történetírója, Schmitth Miklós. A jezsuita historikus műve alapján a hódoltsági egyházlátogatás 1633-ban történt, a lehetőséget pedig az egri pasa megvesztegetése teremtette meg. A püspök szerény kísérettel látogatta végig a török alatti plébániákat, alaposan felmérte egyházmegyéje helyzetét, útja számos lelkipásztori eredményt hozott.⁸⁰ Az idézett, jelenleg a Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött kivizsgálási jegyzőkönyv azonban nem említi a kérdéses hódoltsági vizitációt. A forrásban található egyetlen vonatkozó adatot Cseh János pécsi püspök, egri kanonok tanúvallomása tartalmazza, szerinte viszont Lósy csupán egyházmegyéje magyar uralom alatti részeit járta be személyesen, míg a hódolt plébániákat a

⁷⁴ Majláth Béla: *A szőnyi béke okmánytára*. Bp., 1885. 230., 369., 391., 400.; Szilágyi Sándor: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai*. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica II. 8.) 175.

⁷⁵ Molnár: *Katolikus missziók*, passim.

⁷⁶ Az alábbiakban nem tárgyalom azokat a közismert eseteket, amikor magyar főpapok (pl. Szelepcsényi György vagy Szentgyörgyi Ferenc) diplomáciai követségben jártak a török földön.

⁷⁷ Szarka: *A váci egyházmegye és püspökei*, 27–29.

⁷⁸ Legújabbban említi: Szakály: *Katolikus hierarchia*, 246.

⁷⁹ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 334–335.

⁸⁰ Nicolaus Schmitth: *Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati*. I–III. Tyrnaviae, 1768., III. 199–200. Az adat az újabb irodalomba is bekerült: Sugár István: *Az egri püspökök története*. Bp., 1984. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa I.) 303–304.

lehetőségek szerint megbízottja révén vizitálta, és igyekezett a lelkipásztori szükségleteket kielégíteni.⁸¹

Szintén érdekes adat maradt fenn Tarnóczy Mátyás csanádi püspökről (1648–1650). Wagner Károly a Szepesség történetéről írott munkájában említi, hogy Tarnóczy püspöki kinevezése után ferences ruhában székhelyére kívánt menni, de barátai lebeszéltek a tervről, mivel veszélyesnek és alapvetően haszontalannak ítélték. Sokkal inkább javasolták a szepesi prépostságban való lelkipásztori munkát.⁸² Ebben az esetben az elbeszélés forrását is sikerült felkutatni. Lotharingiai Bonaventúra egykori galgóci, majd nagyszombati ferences tanár Tarnóczy váci püspöki kinevezése után felvett kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvében 1651-ben hasonlóképpen mesélte el a történeteket. Tarnóczy ugyanis a tanúval együtt akart székhelyére utazni ferences ruhában, hogy főpásztori kötelességének eleget tegyen. Bonaventúra testvér azonban lebeszélte, hiszen a török a csanádi püspökségben a plébániákat ellátó ferenceseken kívül úgysem enged mást működni, különösen nem a püspököket. Így kénytelen volt beérni azzal, hogy a ferencesek révén segítette híveit. Lotharingiai Bonaventúra maga is megfordult vizitátorként Szegeden, értesüléseit az ottani atyáktól szerezte.⁸³ Tarnóczy egyébként váci püspökként is meg akarta látogatni hódoltsági híveit, ezért 1653 tavaszán missziós felhatalmazásokat kért és kapott a Szentszéktől.⁸⁴ Az egyetlen „magyar” főpap, akinek hódoltsági utazásáról adatunk van, a chiosi származású domonkos szerzetes, Macripodari Jácint (Giacinto Macripodari) csanádi püspök (1658–1672) volt, aki 1668-ban, szentföldi zarándokútja során utazott keresztül a hódolt Magyarországon, és

⁸¹ „Scio eundem visitasse suam dioecesim in partibus a Turcis non occupatis, et etiam parochias a Turcis occupatas per alios visitasse quoad potuit, et necessitatibus omnibus quoad potuit occurrere et providisse, et decreta et mandata curasse, ut executioni demandentur.” Cseh János vallomása 1637. július 27-én Malatesta Baglioni bécsi nuncius előtt. ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 64.

⁸² Carolus Wagner: *Analecta Scepusii sacri et profani*. I–IV. Posenii et Cassoviae, 1774–1778., III. 107. Az adatot átvette: Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története*. I–VIII. (1000–1699). Makó, 1930–1947. (Csanádvármegyei Könyvtár 19–20., 24., 28–29., 40–43.), VIII. 57.

⁸³ „Scio eundem transferendum suscepisse munus consecrationis de anno praeterito pro episcopatu Chanadiensi, de causa scientiae, quia tunc temporis eram Cassoviae, et audivi ab ipsomet, qui etiam volebat venire mecum per suum episcopatum in habitu nostro franciscanorum, ut suum munus exerceret, sed ego ipsum disuasi propter magnum periculum Turcarum, qui quidem Turcae permittunt nos franciscanos commorari et peragraré in dicto et per dictum episcopatum Chanadiensem, ubi fungimur officio parochorum, sed non permittunt commorari et peragraré episcopos. [...] Scio eundem transferendum multum desiderasse visitare suam ecclesiam et diaecesim, sed nullo modo potuit, ut supra dixi, quia Turcae non permittunt. [...] Quo ad jura suae ecclesiae parum poterat operari, quia illa est apud Turcas, sed quo ad spiritualia in dirigendo nostros fratres, qui ibi operant, multum profuit, et cum magna diligentia, et haec scio, quia ego fui visitator meae religionis in illis partibus, et potui videre, audire et tractare ista omnia tanquam spectantia ad meum munus.” Ugyanilyen értelemben beszélt Tarnóczy tevékenységéről a jezsuita Hmira János is: „Non potuit visitare dictam suam ecclesiam et diaecesim Chanadiensem ob maximum periculum vitae suae et diuturnae captivitatis, et quamvis ipse voluisset habitu mentito religiosorum intrare per dictam suam diaecesim, attamen dissuasus est ob nimium periculum, et ista cognovi ex relatione patrum franciscanorum, quia habent domicilium inter Turcas in praedicta diaecesi Chanadiensi.” ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 100. (oldalszámozás nélküli fasciculus). Tarnóczy ugyanakkor szepesi prépostként vizitált a Tiszántúlon, az egri és váradi püspökségek területén, útjáról részletes jelentést küldött Rómába. Tóth: *Relationes missionariorum*, 115–121.

⁸⁴ †Galla Ferenc: *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások, Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére, 1550–1711*. Sajtó alá rendezte Tusor Péter – Tóth Krisztina. Bp.–Vác 2010 (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis II. tom. 3.) 100.

Bajáról keltezett érdekes levelében tudósította Szelepcsényi György esztergomi érseket bácskai falvainak helyzetéről.⁸⁵

A püspökök távolléte miatt a magyar katolikus egyház török területen való jelenlétének jogi-intézményes szempontból legfontosabb eleme a hódoltsági püspöki helynökök hálózatának kiépítése volt. A helynök, vagyis a püspök helyettesének (*vicarius generalis in spiritualibus*) intézménye Magyarországon a 14. század elejétől vált általánossá, a vikáriusi megbízatás hazánkban összekapcsolódott a püspöki bíró tisztségével.⁸⁶ A funkció a Trienti Zsinat után sem veszített jelentőségéből, hiszen a püspök lelkipásztori feladatainak megnövekedésével a segítségére rendelt hivatalok is új tartalommal telítődtek meg. A katolikus restauráció magyar püspökeinek hivatali és diplomáciai funkciói miatt az egyházmegyék irányításában Magyarországon különösen is jelentős szerephez jutottak a püspöki helynökök.⁸⁷ A Habsburg országrészben található, székhellyel és káptalannal rendelkező egyházmegyékben (Esztergom, Eger, Győr, Nyitra, Veszprém, Zágráb) a főpapok a vikáriust a székeskáptalan kanonokjai közül (sokszor magát a nagyprépostot) választották, aki kanonoktársaival együtt segítette a gyakran távollevő egyházfőket az egyházmegye kormányzásában, és a középkori gyakorlatot folytatva vezette a püspöki bíróságot.⁸⁸

A magyarországi katolikus egyház és a hódoltság kapcsolatairól a 16. században csak erős megszorításokkal beszélhetünk. A katolikus egyház a század második felére a királyi országrészben is elveszítette hadállásait, az ország lakosságának és különösen a nemességnek a túlnyomó többsége a formálódó evangélikus és református felekezet tagja lett.⁸⁹ Emellett a török uralom első félszázadában a magyar rendi intézményekből is csupán maradványokat találunk a hódoltságban, a magyar jelenlétet leginkább reprezentáló adóztatást ebben az időszakban joggal nevezi Szakály Ferenc „hadigazdálkodásnak.”⁹⁰

⁸⁵ Molnár Antal: Egy „magyar” püspök a török hódoltságban. (Macripodari Jácint csanádi püspök levele Szelepcsényi Györgyhez 1668-ban). In: Uő: *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez*. Bp., 2013. (METEM Könyvek 80.) 229–239.

⁸⁶ Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.) 636–639., 647–650.; Erdő Péter: A középkori officiális bíráskodás intézményei Kelet-Közép-Európában. In: Uő: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Bp., 2001. 119–124.

⁸⁷ A püspöki helynökök jogainak és kötelességeinek egyházi jogi szabályozása: Szeredy József: *Egyházjog különös tekintettel a Magyar Szent Korona tartományaira, a keleti és protestáns egyházakra*. I–II. Pécs, 1874., I. 494–499.

⁸⁸ A kora újkori püspöki helynökökre számos adatot találunk a székeskáptalanok történetét összefoglaló monográfiákban, az egyes kanonokok életrajzában. Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900.; Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából III.); Vagner József: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra, 1896.; Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai*. München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae VIII.) Az egri püspöki helynökök hiányos névsora: Nováky József: *Memoria dignitatum, et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis*. In: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. IV. Szerk. Leskó József. Eger, 1907. 55–265., 245–247.

⁸⁹ A 16. századi magyar katolikus egyháztörténet mindmáig használatos összefoglalása: Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon*. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.) 209–229. Nagyon fontos új szempontokat tartalmaznak egy újonnan megjelent konferencia-kötet előadásai: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 2017. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.)

⁹⁰ Szakály: *Magyar adóztatás*, 456.

A püspökök és török alatti egyházmegyékük kapcsolatairól fennmaradt 16. századi szórványadatok már jelzik a 17. századi fejlődés néhány főbb irányát. A Dunától keletre fekvő, a magyar határhoz közeli területeken az egyházi birtokállomány nem esett szét, és többé-kevésbé folyamatos maradt a tizedszedés is. Ennek köszönhetően a következő században a főpapok a váci és különösen az egri püspökségek török megszállta részein hatékonyan tudták megszervezni birtokaik igazgatását és jövedelmeik behajtását, majd ezzel párhuzamosan híveik lelkipásztori ellátását is. Az egri püspökség területének mintegy hatoda került csak oszmán fennhatóság alá. Paradox módon azonban ez a viszonylag kis terület az egyházmegye életében igen komoly szerepet játszott: míg a püspökség hódítástól mentes vidékei nagyrészt reformátusokká váltak, addig a török uralom alatti szeglete inkább katolikus maradt. Ez az első látásra különös tény, amely ellentmond a reformáció terjedésével kapcsolatos közkeletű elméleteknek, jelentős részben a gyöngyösi és jászberényi ferences kolostor kisugárzásával, illetve a földesúri reformáció hiányával magyarázható.⁹¹ A folyamatos kapcsolatokat és a határ átjárhatóságát mutatja, hogy az egri püspökség hódoltsági tizedkerületeiből a 16. század második felében természetben szedték a gabona-, bor- és juhtizedeket, azzal a feltétellel, hogy tizedszedők a hódoltságból kivitt tizedek után vámot fizettek a helyi török hatóságoknak.⁹²

Egerrel ellentétben a váci egyházmegye kicsiny, nógrádi szegletét leszámítva (1663 után ezzel együtt) teljes egészében török uralom alá került, így bizonyos szempontból a dél-magyarországi püspökségek sorsában osztozott. Másrészt viszont az Alföldön és az Alföld peremvidékén elterülő egyházmegye területén a magyar intézmények sokkal folyamatosabban és határozottabban tudták befolyásukat érvényesíteni. Ennek köszönhetően itt az adóztatás, a birtokigazgatás, sőt – a reformáció erőteljes térhódítása ellenére – a katolikus egyházi intézményrendszer rekonstrukciója is hatékonyabban valósult meg, mint a délebbi egyházmegyékben.⁹³ A gazdasági és egyházkormányzati struktúrák megőrzésének talán legfontosabb előfeltételeként a váci püspökség birtokállománya a török foglalás után nem hullott szét, az uradalom falvait a püspökök jószágkormányzói a hódoltság idején folyamatosan nyilvántartották és adóztatták. Ezzel párhuzamosan a tizedszedés sem szűnt meg a 16. században, erről az 1560-as évektől kezdve fennmaradt árendajegyzékek tanúskodnak. A váci püspökség tizedeit a Magyar Kamara nem vette át, azok bérbeadása minden esztendőben megtörtént.⁹⁴ A jelek szerint a 16. század második felében bizonyos

⁹¹ A magyarországi reformáció terjedésének dinamikájáról és intézményesülésének sajátosságairól egy összefoglaló írásban számoltam be: Molnár Antal: Miért világtörténeti kuriózum a magyarországi reformáció? Megjelenés alatt a Magyar Nemzeti Múzeum *Ige-Idők – A reformáció 500 éve* című kiállításának katalógusában.

⁹² Szakály: *Magyar adóztatás*, 122–127.

⁹³ A váci egyházmegye török kori történetének ezen sajátosságaira a teljes vonatkozó irodalom felsorolásával lásd: Molnár: Adatok. Lásd még: Szarka: *A váci püspökség gazdálkodása*, passim.

⁹⁴ Szakály: A hódolt megye, 407.; Szarka: *A váci püspökség gazdálkodása*, 295–320. A birtokok haszonvételeiről a püspökség feltehetőleg hiánytalan urbárium- és tizedjegyzék-sorozata tájékoztat. Szakály fentebb idézett munkái mellett lásd: Jerney János: A' váci püspökség' birtok jövedelmét mutató XVI. századi magyar oklevelek. *Tudománytár. Új folyam* 4 (1840) 8. sz. 307–319.; Maksay Ferenc: *Urbáriumok. XVI–XVII. század*. Bp., 1959. 639–662.; Horváth Lajos: A váci püspöki birtokok név szerinti összeírása 1671-ből. In: *Váci Könyvek*. 3. Vác, 1987. 53–66.; Tringli István: A váci püspökség török kori urbáriumai (forrásközlés). In: *Váci Könyvek*. 4. Vác, 1989. 107–139.; Rusvay Tibor – Varga Lajos: *A XVII. század eleji Vác történetének egyik forrása*. Vác, 1992. (Váci Füzetek 1.); Szakály Ferenc: *Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és*

években ezt az árenda-összeget a püspökség összes (vagy egy-egy dézsmakerület) tizedéért egy összegben a Kamara vagy az egri kapitány tette le, és az egri vár részére szedték be azokat,⁹⁵ míg más esztendőben a püspökök maguk gondoskodtak a tizedek bérbeadásáról.⁹⁶ A váci püspöki birtokok adóztatása, illetve a tizedek adminisztrációja terén különösen Mossóczy Zakariás püspöknek (1578–1582) voltak jelentős érdemei, aki új urbáriumban mérte fel a püspöki birtokokat, illetve emberei révén alapos vizsgálatot készített az egyházmegye helységeinek várható tizedeiről. Megreformálta a dézsma kivetésének és bérbeadásának rendszerét: a tizedeket helységenként és általában szabott összegért adta bérbe, és hozzálátott a tizedmentességek felszámolásához. Tevékenységének köszönhetően a püspökség bevételei jelentős mértékben megnövekedtek.⁹⁷ A tized-adminisztráció és a birtokigazgatás központja a 16. század második felében többnyire az egri vár volt, itt hirdették meg az árendákat, és innen irányították a püspöki uradalom adóztatását.⁹⁸

A dunántúli egyházmegyék közül paradox módon a pécsi püspökök részéről történt a legtöbb próbálkozás a hívekkel való kapcsolattartásra. Draskovich György püspök 1559-ben körlevelet intézett a pécsi egyházmegye papságához, amelyben a protestantizmus terjedésének veszélyére hívta fel figyelmüket, és egyúttal katolikus teológusok olvasását ajánlotta a számukra.⁹⁹ Utóda, Dudith András 1563. december 28-án kelt levelében arra utasította Pozsonyban élő kanonokjait, hogy az egyházmegyéhez közel eső Sziget várába költözzenek át, és gondoskodjanak a hívek lelki ellátásáról és a tizedek beszedéséről.¹⁰⁰ Telegdi Miklós (1579–1586) és Kutassy János (1587–1592) pedig több ízben kértek és kaptak a pápától felmentést a rezidencia-kötelezettség alól, illetve felhatalmazást, hogy egyházmegyéjük klerikusait a kánoni időközön kívül, az előírt időközök betartása nélkül felszentelhessék, továbbá híveiket a fenntartott esetek (sőt eretnokség és szakadárság) alól feloldozhassák, és

dézsmajegyzékei. Bp., 1995. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 1.) 111–209. A váci püspöki uradalom falvainak térképes ábrázolása: Szakály: *Magyar adóztatás*, 115.

⁹⁵ Így például 1564-ben és 1567-ben Újlaky János váci püspök 1500 magyar forintot kapott a kamarától a püspökség tizedeinek árendájaként, amelyeket Mágóchy Gáspár egri kapitány a vár részére hajtott be. Máthéssy István püspöksége idején (1587–1591) a tizedeket Kollonich János egri kapitány bérelte 1000 forintért, majd Rákóczi Zsigmond kapitány két évre, évi 700–700 forintért. Máthéssy halála után a püspökség jövedelmeit a Szepesi Kamara kezelte. MNL OL E 554 Fol. lat. 2018., fol. 3., 4., 9., 18. A váci püspökség tizedkerületei: Pest megye: váci, ceglédi, kecskeméti; Nógrád megye: kispórádi; Solt m.: solti; Szolnok m.: tiszántúli, tiszáninneni; Csongrád m.: tiszántúli, tiszáninneni. Lásd: Dallos Miklós Följegyzései („Memoriale”), VPL jelzet nélkül, fol. 60r.

⁹⁶ Például a Szakály által idézett 1568. esztendőben. Szakály: *Pest–Pilis–Solt megye*, 119–121.

⁹⁷ Szakály: *Magyar adóztatás*, 125–127.; Maksay: *Urbáriumok*, 639–662.; Tringli: *A váci püspökség*, 108–111.

⁹⁸ Szakály: *A hódolt megye*, 424.; Szarka: *A váci püspökség gazdálkodása*, 151–154., 171–184. Nyilván Eger központi szerepével függött össze, hogy 1585 körül ezt a várost kívánták a püspökség székhelyéül kijelölni, a váci püspöki címet összekötve az egri nagypréposti stallummal. Szarka: *A váci egyházmegye és püspökei*, 26–27.

⁹⁹ *Epistola paraenetica, quam Georgius Drascovitiu electus episcopus Quinque Ecclesiarum ac laudatissimi Caesaris Ferdinandi in Hungaria consiliarius ad dioecesanos suos dedit.* Viennae Austriae, 1559. (RMK III. 465.) Hiányos példány után közölte: Josephus Koller: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum.* I–VII. Posonii et Pestini, 1782–1812., VI. 50–54.

¹⁰⁰ A levél modern kiadása: Andreas Dudithius: *Epistulae.* I–VI. (1554–1580). Ed. Lechus Szczucki – Tiburtius Szepessy et alii. Bp., 1992–2005. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova XIII/1–6.), I. 147–148.

ezt a lelki hatalmat az egyházmegye papjainak is delegálhatták.¹⁰¹ Mint Telegdi 1584. január 20-i brevije melletti keltezetlen kérvényében külön hangsúlyozta: a hódoltsági papok már többször kértek tőle ilyen felhatalmazást, de ő nem tudott kérésüknek eleget tenni.¹⁰²

A dunántúli határ mentén húzódó veszprémi püspökség, valamint az Alföld déli részén fekvő kalocsai érsekség és csanádi püspökség esetében ennél is kevesebb nyoma maradt a kapcsolattartásnak, legfeljebb csak egy-egy birtokösszeírás-kísérlet jelzi a tájékozódás igényét. A tizenötéves háború előtti időszakban a kalocsai érsekek feltehetőleg nem jutottak jövedelemhez a hódoltsági egyházmegyéjükből.¹⁰³ A csanádi püspökök esetében csak a 16. század végéről maradtak fenn hódoltsági birtokrestaurációs törekvésekre vonatkozó adataink. Az 1590-es években Szegedy Pál püspök (1587–1597) foglalta jegyzékbe a püspökség birtokait, amelyek közül néhányat sikerült adófizetésre szorítania.¹⁰⁴

Az áttörést mind a hódoltsági magyar jelenlétnek, mind pedig a magyarországi katolicizmus pozíciójának a kérdésében az 1606 utáni évtized jelentette. A zsitvatoroki békének köszönhetően az izmosodó magyar rendiség utat tört a maga számára a hódoltságba, és egyre szilárdabb hadállásokat szerzett az adóztatás, birtokigazgatás és jogszolgáltatás területén. A bécsi béke pedig megteremtette a Habsburg udvar és a magyar rendiség több évtizedes együttműködésének feltételeit, a megváltozott politikai és szellemi légkör és az új lehetőségek felerősítették és meggyorsították a már korábban megindult katolizálási folyamatot a nemesség körében.¹⁰⁵ Ez a két alapvető változás teljesen új feltételrendszert teremtett a katolikus egyház hódoltsági megjelenése számára. Az erősödő egyházi intézményrendszer immár képessé vált arra, hogy a földesúri és megyei intézmények térfoglalását követve megszervezze saját gazdasági és jogi képviselőit a török területeken.¹⁰⁶ A katolikus egyház ily módon a hódoltsági magyar jelenlét önálló tényezőjévé vált, számos egyéni sajátossággal intézményeinek időbeli megjelenését, térbeli kiterjedését és jogi formáit illetően. Az egyházi struktúrák funkciói, működésük mechanizmusai és pozícióik szilárdsága (akárcsak a világi intézmények esetében) területenként különbözőek voltak: más jellemzőket regisztrálhatunk a Dunántúlon és az Alföldön, és jelentős különbségek mutatkoznak az északi–déli elhelyezkedés szerint is.

A magyar püspökök hódoltsági helynökei

A részben vagy egészben török uralom alá került egyházmegyék esetében a hódoltsági helynökök személye és funkcióik jelentősen eltértek a püspöki székhelyen működő vikáriusoktól és azok feladatkörétől, és egymás között is meglehetősen nagy eltéréseket

¹⁰¹ ASV Sec. Brev., Reg. vol. 47., fol. 188r., vol. 58., fol. 158r., vol. 60., fol. 204rv., vol. 315., fol. 214r.; ACDF Decreta S. O. vol. 1589., fol. 80rv.; Galla: *Pápai kinevezések*, 23., 28.

¹⁰² ASV Sec. Brev., Reg. vol. 58., fol. 169r.

¹⁰³ Ezt az időpontot Szakály Ferenc alapvető monográfiájában egészen a 17. század közepéig kitolta. Szakály: *Magyar adóztatás*, 266.

¹⁰⁴ Juhász: *A csanádi püspökség története*, VII. 132–133.

¹⁰⁵ A folyamat politikatörténeti szempontú értékelése: Pálffy Géza: A szakítások és kiegészések évszázada: a Magyar Királyság a 17. századi történet új megvilágításban. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 52–65.

¹⁰⁶ Molnár: *Tanulmányok*, 9–20.

mutattak. Az alábbiakban hat, részben vagy egészben török uralom alá került egyházmegye (Eger, Vác, Pécs, Veszprém, Csanád, Kalocsa) hódoltsági helynökeivel és megbízottaival foglalkozom, akik kánonjogi és közjogi értelemben is a magyar katolikus egyház hódoltsági képviselőit biztosították. Legkorábban, 1611-től kezdve az egri püspök gondoskodott hódoltsági képviselőről (formálisan, jogi értelemben nem helynökről) egyházmegyéje török megszállás alá került részei számára, a gyöngyösi plébános személyében. A váci püspökök alkalmasszerűen már a 16. század végén küldtek helynököket egyházmegyéjükbe, de rendszeresen csak az 1638. évi nagyszombati nemzeti zsinat után nevezték ki a nógrádi, illetve valamelyik Nógrád vagy Pest megyei falu plébánosát helyettesükknek. A pécsi püspökök 1612-től a pécsi, a veszprémi főpásztorok pedig 1642-től az andocsi jezsuita misszió előjáróját tették meg hódoltsági vikáriusuknak. A csanádi püspökök 1644-ben fordultak először a szegedi ferences kolostor gvardiánjához segítségért az egyházmegye kormányzásában. A kalocsai érsekek meglehetősen alkalmasszerűen nevezték ki helynököket, hol a pécsi jezsuiták, hol pedig a dél felől érkező raguzai papok vagy bosnyák ferencesek soraiból. A zágrábi püspökök és az esztergomi érsekek hódoltsági helynökeivel a disszertáció önálló fejezeteiben foglalkozom.

A magyar katolikus hierarchia hódoltsági képviselőinek feladatköre négy alapvető elemből tevődött össze. Mindenekelőtt hivatalosan ők helyettesítették az egyházmegye területén a rezidencia-kötelezettségében akadályozott főpásztort, ordináriusi joghatósággal kormányozták a püspökséget és irányították a lelkipásztori munkát; ezzel együtt védték a püspök joghatóságát az illetéktelen egyháziakkal, esetünkben a Balkán felül érkező papokkal és missziós főpásztorokkal szemben. A harmadik, nem hivatalos, de az előbbieknél sok esetben hangsúlyosabb kötelezettségük a püspökök anyagi ügyeinek intézése, mindenekelőtt az adóztatás szervezésében való tevékeny részvétel volt. Végezetül, mint a keresztény országrész hódoltsági exponensei, több-kevesebb rendszerességgel tájékoztatták a magyar főpapokat, főurakat és végváriakat a török terület (elsősorban katonai) helyzetéről, tehát bizonyos értelemben hírszerző tevékenységet is folytattak. A különböző funkciók aránya az egyes egyházmegyékben a földrajzi helyzettől, a képviselő szervezettségétől, a képviselőknél a magyar egyházi intézményrendszeren belül elfoglalt helyétől és egyházi állapotától (világi vagy szerzetes pap) függően jelentős eltéréseket mutathatott. A hármas (lelkipásztori, joghatósági és gazdasági) tevékenységi körből az egyes egyházmegyékben más-más területre került a hangsúly. Az anyagi természetű megbízások alól a pécsi és a veszprémi egyházmegyék jezsuita helynökei vonták ki magukat a leginkább, a csanádi püspököt képviselő szegedi ferenceseknek ez már jóval kevésbé sikerült, míg a váci vikáriusok és az egri megbízottak idejét és energiáit főleg a jövedelemigazgatás kötötte le. A déli (pécsi, csanádi és kalocsai) egyházmegyékben nagy hangsúly került a magyar hierarchia joghatóságának védelmére a missziós egyházi struktúrákkal szemben, északabbra, így a veszprémi, váci és egri püspökségben ez a funkció gyakorlatilag nem volt jelen. A lelkipásztori feladatoknak pedig a szerzetesek természetesen nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint a világi papok.

A magyar jelenlét a Dunától keletre fekvő területeken, különösen a határ mentén bizonyult a legerősebbnek, nem véletlen tehát, hogy az egyházi intézmények is itt működtek a leghatékonyabban. A székhelyüket 1596-ban elvesztő egri püspökök és a káptalan

rezidenciájukat Jászón (1614–1649) és Kassán (1596–1604, 1649–1687) tartották.¹⁰⁷ A főpásztorok a szervezett tized-adminisztráció mellett viszonylag korán hozzáláttak a lelkipásztori ellátás megszervezéséhez, amelyben a két (a 17. században már csak a gyöngyösi) ferences kolostor mellett viszonylag népesebb világi papi rétegre is számíthattak. A magyarországi katolikus megújulás nyitányaként értelmezett 1611. évi nagyszombati tartományi zsinat¹⁰⁸ határozatai külön kitérnek a gyöngyösi plébánia hódoltsági vezető szerepére. A határozatok ötödik, egyházlátogatásokról szóló fejezetének lezárásaként a zsinati atyák megállapították: a gyöngyösi kerületben a főesperes nem tud vizitálni, ezért a zsinat a jelenlegi gyöngyösi plébánosnak teljes felhatalmazást adott, hogy a környező plébániákat meglátogassa, és gondoskodjék a zsinati határozatok betartásáról; vizitációjáról pedig mielőbb tájékoztassa Forgách bíborost. A későbbiekben a hevesi főesperes (az egri püspökség üresedése esetén az esztergomi érsek jóváhagyásával) gondoskodjék megfelelő esperes kinevezéséről.¹⁰⁹ Ennek a dekrétumnak a jelentőségét Gyöngyös egyházigazgatási központi szerepének megszilárdulásában aligha lehet túlbecsülni. Részben azért, mivel az egyébként széleskörű szabályozást végző, a Tridentinum egyházfegyelmi határozatait a magyar katolikus egyházi törvényhozásban meghonosító zsinati korpusz csupán ebben az egyetlen esetben beszél a hódoltságról, vagyis (implicite) Gyöngyöst a hódoltsági katolicizmus központjaként is értelmezi. Másrészt pedig jelzi Forgách Ferenc személyes elkötelezettségét a Gyöngyös környéki, tágabban hódoltsági egyházi élet újjászervezésének ügyében. Nyilván az sem tekinthető véletlennek, hogy 1612-ben Forgách közvetlen munkatársát, Keresztesi Máté nyitrai kanonokot szánta a hódoltsági katolikusok püspökének. Az ő kinevezése ugyan ekkor még nem valósult meg, de 1630-tól kezdve a gyöngyösi plébánia élére kerülve a magyar hierarchia hódoltsági képviselőjeként működött.¹¹⁰

A későbbi zsinati dekrétumok az 1611. évi határozatot továbbépítve fogalmazták meg a püspökök hódoltsági képviselőinek feladatait. Az 1633. évi nagyszombati nemzeti zsinat elrendelte, hogy a főpásztorok által megbízott egyháziak egyházmegyei zsinatokat tartsanak a hódoltságban, és a szükségletekről tudósítsák a főpásztort.¹¹¹ Az 1635. évi egri egyházmegyes jászói zsinat pedig felszólította a főespereseket, hogy a török területek papságának felügyelete és vizitációja érdekében nevezzenek ki esperesekké kipróbált vallásosságú, bölcsességű és tudású papokat, akik munkájukról a főesperesnek és a püspöknek számolnak be.¹¹² Ugyanebben az értelemben határoztak az 1638. évi tartományi zsinat atyái: a hódoltsági egyházmegyék püspökei az egyházlátogatást tapasztalt és szabadon mozgó papokra bízák, akik vizitációjukról jelentésben tudósítsanak.¹¹³

Az egri püspökök a későbbiek folyamán sem neveztek ki külön helynököket egyházmegyéjük török részére, míg a tényleges székhelyükön működő vikáriusoknak igen

¹⁰⁷ Legújabb tömör összefoglalás: Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 23–29.

¹⁰⁸ Sörös Pongrácz: Forgách Ferenc nagyszombati zsinata és előzményei. *Katolikus Szemle* 14 (1900) 211–241.

¹⁰⁹ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 216.

¹¹⁰ Molnár: *Katolikus missziók*, 162–164., 171. Lásd még az alábbiakban róla írtakat.

¹¹¹ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 328.

¹¹² Uo. 342.

¹¹³ Uo. 366.

nagy szerepük volt az egyházmegye egészének a kormányzásában.¹¹⁴ A hódoltságban a főpásztor képviselőt a gyöngyösi plébánosok látták el, akik közül 17. századból összesen kilenc nevét ismerjük.¹¹⁵ Működésükről összességében keveset tudunk, leginkább két személy, Keresztesi Máté (1600–1635) és Almásy András (1664–1704) hagytak maradandóbb nyomot a török alatti katolicizmus történetében. Hódoltsági megbízotti működésük részleteire az alábbiakban még részletesen visszatérek, itt csupán Keresztesi, korábbi nyitrai kanonok, Forgách Ferenc és Pázmány Péter esztergomi érsekek közeli munkatársának kiterjedt megbízására szeretnék utalni. Ugyanis nem pusztán a város plébánosaként írta alá a nevét, hanem magát az egész hódoltság helynökének, lelki gondviselőjének tekintette. Egy 1632-ben a „gyöngyösi rezidenciáján” kelt iratát „nyitrai káptalanbeli kanonok, mostanában a gyöngyösi plébániának és a hódoltságban több elhagyatott ecclesiáknak a lelki dolgokban gondviselője-”ként szignálta.¹¹⁶ 1635-ben ugyancsak mint „nyitrai káptalanbeli Keresztesi Máté pap, mostanában az gyöngyösi plébánosság mellett az holdoltságban némely elhagyatott ecclesiáknak lelki dolgokban gondviselője” szerepel egy irat alján.¹¹⁷ Mindez tehát igazolja, hogy az 1611. évi zsinati határozatot Pázmány Péter a gyakorlatba is átültette, és a magyar katolikus hierarchia a gyöngyösi plébániát bizonyos tekintetben a hódoltsági katolicizmus „fővárosának” tekintette.

A gyöngyösi plébánosok hódoltsági képviselői (gondviselői) funkciója jogilag különbözött ugyan a püspöki helynök tisztétől, feladatköre azonban – a hódoltsági területre korlátozva – lényegében megegyezett vele. A hódoltságra felügyelő pap az 1611. évi zsinati határozat értelmében a hevesi főesperes (a későbbiekben a püspök) által kinevezett esperes volt, akit az iratok Heves megyei esperesnek neveznek. Tehát az egyházigazgatásban merőben szokatlan módon a gyöngyösi plébánosok hódoltsági megbízottként egy vármegyére kapták az esperesi kinevezésüket. Megbízásuk természetesen nem csak a szorosabb értelemben vett Heves és Külső-Szolnok vármegyére, hanem az egyházmegye teljes hódoltsági részére, vagyis a hevesi és patai főesperességre, illetve a dél-borsodi területekre terjedt ki. A címében foglalt területi korlátozással szemben tehát az esperes legalább két főesperesség területén gyakorolt egyházi joghatóságot. A Heves megyei esperesség tehát igazából egy, a hódoltsági viszonyokhoz alkalmazott, a világi igazgatás mintájára szervezett egyházigazgatási egység volt, a cím birtokosa az egri püspökség adminisztrációjának hódoltsági tagozataként irányította a török megszállta plébániák egyházi életét.¹¹⁸

Eger mellett a hódoltsági egyházmegyéink közül a világi papokra építő váci püspökség kormányzata volt a legfejlettebb és az egyházi előírásokhoz legközelebb álló, híven tükrözve ezzel is a magyar rendi intézményrendszer hódoltsági jelenlétének térbeli sajátosságait.

¹¹⁴ Az egri püspöki helynökök hiányos névsora: Nováky József: *Memoria dignitatum*, 245–247. Hódoltsági tevékenységükről alig tudunk valamit. Somogyi Ferenc helynök az 1640-es években egy papot küldött az egri várban élő katolikus szűcsök lelkigondozására. Molnár Antal: Az egri püspökség 17. századi történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. Regnum 13 (2002) 77–96., 87., 94.

¹¹⁵ Molnár: *Mezőváros*, 35–42. Régebbi, az általam összeállítottnál hiányosabb névsorok: Dezséri Bachó László: *Gyöngyös város a török hódoltság idejében*. Gyöngyös, 1941. 121.; Soós Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Bp., 1985. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa II.) 323.

¹¹⁶ MNL HML V–101/b fasc. 28., nr. 14.

¹¹⁷ EÉL AV 1187., nr. 13.

¹¹⁸ A vármegyei analógiára lásd: Soós Imre: A hódolt szolgabíró és hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. *Archivum* 2 (1974) 5–32.

Ugyanakkor sajnálatos módon pontosan a váci egyházmegyéből hiányoznak a püspökök és a helynökeik közötti levélváltás dokumentumai, amelyek alapján egyházkormányzati tevékenységük részleteiről tájékozódhatnánk. A tized kivetésének és bérbeadásának rendszerét és az úrbéres szolgáltatásokat a váci püspökök már a 16. század végén megreformálták, a 17. században a birtokok igazgatása, a dézsmálás és a jövedelmek kezelése folyamatosan vált egyre szervezettebbé és hatékonyabbá. A 16. század második felében Eger, 1620-tól 1663-ig pedig Nógrád volt az egyházmegyei adminisztráció (birtokkormányzók, tizedárendátorok és püspöki helynökök) tényleges székhelye. A váci főpásztorok egyházszervező munkája egyértelműen az 1620-as években, a nógrádi vár egyházi központtá alakításával kezdődött meg. A váci püspökségben (akárcsak az egriben) az 1620-as évektől kezdve találkozunk a püspökök egyházi tevékenységének nyomaival. 1622-ben Dallos Miklós (1621–1623) licenciátust nevezett ki a nógrádi falvakba, Vácra pedig egy szerzetest kívánt küldeni. Draskovich György (1630–1635) prédikátorokat üzött el Vácra és az egyházmegye falvaiból, végül Nagyfalvy Gergely (1635–1643) működése idején állandósult a püspöki helynökök intézménye.¹¹⁹

Nógrádnak az egyházmegye második székhelyévé válása Nagyfalvy püspöksége idején teljesedett ki, azonban elsősorban nem a lelkipásztori igények, hanem jogi és személyi konfliktusok eredményeként. Az erdélyi származású Nagyfalvy olmtüzi és római tanulmányok után 34 évet töltött a győri káptalanban, ebből 25 éven át örkanonok, több győri püspök általános helynöke és ügyhallgatója volt.¹²⁰ Alakjában életrajzírója, Szabady Béla a katolikus restauráció konzervatív kanonoki elitjének tipikus képviselőjét látta, aki, mivel élete során leginkább birtokügyekkel és jogi kérdésekkel foglalkozott, legfontosabb hivatásának az egyház jogainak védelmét tartotta.¹²¹ Bár szerémi püspökként (1624–1635) még a rezidencia-kötelezettség szószólója, és naplójának tanúsága szerint hódoltsági hívei közé vágyódva nézegette egyházmegyéjét a térképen,¹²² váci püspökké történt kinevezése után azonban már kevésbé igyekezett, hogy a nógrádi várba költözve személyesen igazgassa egyházmegyéjét. Vonakodására éltesebb kora mellett elsősorban a váci székből a győri püspökségbe áthelyezett, autoriter vezetési stílusáról ismert Draskovich Györggyel való konfliktusai is magyarázatul szolgálhatnak. Nagyfalvy és kanonoktársai foggal-körömmel harcoltak a püspök ellen a káptalan jogainak védelmében, és igyekeztek megakadályozni a jezsuiták betelepítését a városba. Draskovich fő ellenlábasának (joggal) Nagyfalvyt tekintette, ezért el akarta távolítani Győrből: a Tridentinum és Pázmány zsinatainak a püspöki rezidenciára vonatkozó határozatai értelmében megpróbálta a váci püspökségbe kényszeríteni.¹²³

¹¹⁹ Molnár: *Tanulmányok*, 25–28.

¹²⁰ Szabady Béla: *Nagyfalvi Gergely váci püspök, zalavári apát (1576–1643)*. Pannonhalmi Szemle 7 (1932) 212–232., 217–218.

¹²¹ Szabady: *Nagyfalvi Gergely*; Bedy: *A győri székeskáptalan*, 402–404.; Nagyfalusy Lajos: *A kapornaki apátság története*. I–II. Kalocsa, 1942. (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez. Tanulmányok 6–7.), II. 172–175. Alakjáról újabban diáriuma alapján: Szelestei N. László: *Nagyfalvi Gergely naplója*. In: *Pázmány Péter és kora*. Szerk. Hargittay Emil. Pilisecsaba, 2001. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 2.) 364–371.

¹²² Szelestei N. László: *Naplók és útleírások a 16–18. századból*. Bp., 1998. (Historia Litteraria 6.) 70., 92.

¹²³ Természetesen váci püspökként Draskovich sem igyekezett Nógrádba költözni. Francesco Barberini bíborshoz írott levelében (Pozsony, 1631. július 15.) pápai megerősítését sürgetve így jellemezte egyházmegyéjét: „Quoad statum vero Ecclesiae Vaciensis, ea est omnino in partibus infidelium sub iugo turcico.

Feltehetőleg Draskovich szándékait sejthetjük Esterházy Miklós nádornak az 1638. évi nagyszombati tartományi zsinathoz intézett levele háttérében is. A katolikus egyház reformját szíven viselő nádor a zsinati atyáknak különösen a püspökök kötelezettségeit hangsúlyozta: a javadalom-halmozás betiltását, a rendszeres püspöki egyházlátogatásokat, a rezidencia-kötelezettség megtartását, a szegényebb püspöki székekről a nagyobb jövedelműekre való folyamatos áthelyezések beszüntetését és a hódoltsági püspökségekre való pápai megerősítések díjmentességének kérelmezését szorgalmazta.¹²⁴ Esterházy levelében konkrét megoldandó problémaként vetette fel a váci püspökség lelkipásztori ellátatlanságát: a püspökség tisztas jövedelmei ellenére a főpásztor mégsem törődik híveivel, akik ezért állatok módjára élnek. A zsinat kötelezze tehát a püspököt, hogy két plébánost tartson a bevételekből, akik a prédikációkat és az isteni szolgálatot végzik.¹²⁵ A zsinat a nádor javaslatának megfelelően kötelezte Nagyfalvyt, hogy személyesen költözzön Nógrádba, vagy pedig egy megfelelő papot nevezzen ki helynökének.¹²⁶

Bár az 1638. évi zsinati határozatot megelőzően is vannak (olykor elég bizonytalan) adataink a váci püspökök helynökeiről a nógrádi vagy ecsegi plébánosok személyében, névsoruk azonban ezt követően válik valóban folyamatossá.¹²⁷ Talán már az 1630-as évektől 1666-ig a nógrádi plébánosok,¹²⁸ majd Nógrád elestét (1663) követően egy-egy jelentősebb Nógrád vagy Pest megyei falu plébánosa töltötte be a püspöki helynöki tiszteletet.¹²⁹ A püspöki helynök munkáját a hódoltság utolsó évtizedeiben a Pest megyei és kismórádi esperesek segítették, kiegészítve ezzel az egyházmegye középszintű vezetését. Az egyházmegye déli végeinek lelkipásztori ellátásáról a szegedi ferencesek gondoskodtak, szolgálataikat a váci püspökök is igénybe vették. Nyilván munkájuk elismeréseként adta át 1617-ben a kolostornak Almásy Pál püspök az anyási tizedeket.¹³⁰ 1655-ben Korompay Péter váci püspöki vikárius

Residentia, capitulo prorsus caret. Imo ante annos perpaucos etiam ipsum templum cathedrale Vacii, opus insigne, Turcae sunt demoliti, lapidibus ad propugnacula adhibitis.” BAV Barb. lat. vol. 6888., fol. 84r.

¹²⁴ Höflány, 1638. június 11. Egykorú másolata: BAV Barb. lat. vol. 6894., fol. 15r–17v. Tartalmi kivonatát közzétette: Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 347.

¹²⁵ „Episcopatus Vacziensis, licet sit sub turcica potestate, habet tamen adhuc certos bonos redditus. Et quia coloni miseri circa agentes, instar brutorum vicitare coguntur, necessarium, quin sub gravi peccato non secus faciendum censemus, ut episcopus ibidem ad minimum duos bonos parochos ex iisdem sumptibus interteneat, qui conciones et reliqua munia divina subeant.” BAV Barb. lat. vol. 6894., fol. 17r.

¹²⁶ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 373.

¹²⁷ A váci püspökök hódoltsági helynökeit felsorolja: Szarka: *A váci egyházmegye és püspökei*, 22–25.; Szarka: *A váci püspökség gazdálkodása*, 161–163. Szarka jegyzékét az elsősorban családi levéltárakból előkerülő tizednyugták segítségével tovább pontosíthatjuk. DRERL Ráday család levéltára, C/64–3 Ráday András és Ráday Gáspár iratai, Tizednyugták nr. 8., 14–16., 86–91., 93.

¹²⁸ 1632–1635: Hamarla Máté (?), 1639–1647: Szentmihályi János, 1647–1651: Szegedi Császár János, 1652: Kelenovics József, 1653–1655: Korompay Péter (később maga is váci püspök), 1656–1659: Horváth György, 1660–1661: Nedeczky István, 1661–1665: Istvánffy Bálint. Az utolsó nógrádi plébános, Istvánffy Bálint a vár elfoglalását követően a váciak adójával és a nógrádi templom felszerelésével Gyöngyösre távozott. Szarka: *A váci egyházmegye és püspökei*, 24.; EÉL AV 2899. (1664-ben Kassán felvett tanúvallomások Istvánffy 1663 utáni sorsáról).

¹²⁹ 1665–1668: Horváthi János (Kálló, 1668-ban talán Nógrád), 1672–1678: Cseke Mihály (Ecseg, Terény), 1679–1685: Vadas Ferenc (Verseg, Vác), 1686–1699: Bendő István (Vác). Szarka: *A váci egyházmegye és püspökei*, 24–25.; Szarka: *A váci püspökség gazdálkodása*, 163–165.

¹³⁰ MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 3. A szegedi ferences rendház iratait 2002-ben a Csongrád Megyei Levéltárban használtam, ezt követően került az anyag a Magyar Ferences Levéltárba. A 2015.

küldött Nógrádból részletes utasítást a szegedi gvárdiánnak a jubileumi búcsú kihirdetésének módjáról az egyházmegye Szeged környéki plébániáin.¹³¹

Időrendben a harmadik hódoltsági főpásztor a pécsi püspök volt, aki gondoskodott vikáriusról török alá került egyházmegyéje számára. Az alfölditől több szempontból különböző (zártabb és „zordabb”) dunántúli hódoltság viszonyai között az egyházi intézményrendszer rekonstrukciója is számos fejlődési sajátossággal történt meg. Mindenekelőtt a világi papság és magyar ferencesek hiányában gyakorlatilag egyedül a jezsuita misszionáriusok jelentették az egyházszervezés személyi bázisát. Az 1612-ben alapított pécsi jezsuita misszió vezetője, Vásárhelyi Gergely jó kapcsolatokat ápolt a magyarországi püspöki kar tagjaival, akik számára a páterek hódoltsági megtelepedésével hirtelen megnyílt a lehetőség, hogy külön fáradság és pénzkiadás nélkül megoldhatják hódoltsági képviselőiket. Vásárhelyi 1617-ből származó beadványából tudjuk, hogy a magyar főpapok éltek is a lehetőséggel, a misszióba induló páttert előljárói mellett az esztergomi és a kalocsai érsek, illetve a pécsi püspök küldte Pécsre, lelkipásztori és joghatósági felhatalmazásokkal ellátva.¹³² Erre a tényre egyébként Pyber János pécsi püspök (1611–1619) is utalt 1618-ban Rómába küldött jelentésében: a törökök miatt Pécsre ugyan nem mehet és Nagyszombatban él, de amennyire a török kegyetlensége engedi, alattvalóinak gondozásán és a püspöki javak visszaszerzésén buzgólkodott.¹³³ Mindebből tehát nyilvánvaló, hogy a pécsi jezsuita misszió megszervezésében a római rendi vezetés mellett kezdettől fogva döntő szerepet játszott a magyarországi hierarchia is, sőt Náprágyi Demeter kalocsai érsek és Pyber János pécsi püspök helynöki megbízással is felruházta a misszió vezetőjét. A vikáriusi tisztnek köszönhetően a misszionáriusok elvileg ordináriusi joghatósággal léphettek fel a három egyházmegye papjaival, licenciátusaival és híveivel szemben.

A pécsi jezsuita misszió vezetői egészen 1686-ig a pécsi püspökök hódoltsági helynökeiként is tevékenykedtek,¹³⁴ mindössze két kivételt ismerünk, amikor a főpásztorok nem a páterek közül választottak maguknak hódoltsági vikáriust. 1624 telén a pécsi missziót konfliktusaival válságba sodró és a jezsuita rendből elbocsátott Cserneký János világi papként, a pécsi és veszprémi püspökök helynökeként tért vissza a Mecsek-alji városba, és vikáriusi hatalmával támadt a Pécsen működő két horvát nemzetiségű misszionáriusra. A püspököktől kapott megbízására hivatkozva meg akarta szerezni a jezsuiták vagyonkáját, egykori rendtársait pedig káplánként kívánta alkalmazni, megtiltva számukra a vidéki missziókat és a magyar nyelvű hívekkel való foglalkozást. Vikáriusi működéséről, vagyis

évi rendezés során az iratanyag eredeti rendjét megőrizték, a tételek új raktári számokat kaptak, de megtartották régi jelzeteiket is. Az alábbiakban a régi jelzetek alapján, de az új őrzőhelyet megadva idézem a forrásokat.

¹³¹ VPL Althania 3. Kiadása: [Orthmayr Tivadar – Szentkláray Jenő]: Okmánytár. Csanád-egyházmegyei püspöki levéltár. Területi és joghatósági állapotok. A csanádi püspökök joghatósága Szeged városában. In: *Történelmi Adattár Csanád-egyházmegye hajdanához és jelenéhez*. I. Temesvár, 1871. 221–222.

¹³² „Cum ab annis quatuor in vinea Domini annis quinquaginta derelicta coeperimus laborare sub tyrannide turcica in Hungaria, ab ipso Turca invitati missique a superioribus nostris archiepiscopisque Strigoniensi et Colociensi, ordinariis locorum et episcopo Quinquecclesiensi plenaria auctoritate concessa circa populum christianum concionatoresque disponendi statuendique, quae ad cultum divinum pertinent, prout privilegia pluribus explicant.” BAV Barb. lat. vol. 6928., fol. 282r.

¹³³ „...quantum quidem per Turcarum immanitatem licet, curae quoque subditorum bonorumque episcopalium recuperandorum studio, quam possum, diligenter invigilo.” BAV Boncompagni-Ludovisi vol. E 19., fol. 183rv.

¹³⁴ Névsortukat lásd: Molnár: *A Katolikus egyház*, 113–119.

leginkább a jezsuiták elleni akcióiról egészen 1629-ig vannak adataink. Helynöki joghatóságát többször megpróbálta a helyi török hatóságok segítségével érvényesíteni, de eredmény nélkül. Ugyanakkor a török bíróság bevonása komoly anyagi veszteséget jelentett a misszió számára.¹³⁵ A pécsi misszionáriusok mindent megtettek, hogy a rendfőnök révén elérjék Cserneký visszahívását. Muzio Vitellechi generális átlátta a volt jezsuita működésében rejlő veszélyeket, és többször kérte Pázmányt, illetve az egymást váltó pécsi püspököket a vikárius elmozdítására.¹³⁶ Balásfy Tamás és Dávid Pál püspökök viszont teljesen érthető módon ragaszkodtak Cserneký személyéhez, mivel a tapasztalt és mozgékony magyar papot nem egykönnyen tudták volna pótolni. Végül feltehetőleg a jezsuiták állandó sürgetésére Draskovich György pécsi püspök távolította el Pécsről, de ő is csak akkor vált meg tőle, amikor Péchi Bálint személyében újból magyar páter került a városba.¹³⁷

A másik kivétel szintén világi pap, a bosnyák vagy horvát nemzetiségű Ivan Marniavčić volt, akit Salix János püspök nevezett ki helynökének 1658 után.¹³⁸ Marniavčić semmivel sem volt kevésbé zűrös figura Csernekýnél. 1660-ban pécsi papként és püspöki helynökként Bécsbe ment, hogy pénzt kolduljon a leégett pécsi templom újjáépítésére és a liturgikus felszerelés pótlására. A főpapokkal való jó kapcsolatainak köszönhető, hogy a császár 100, Lipót főherceg és Lippay György esztergomi érsek 50–50 scudóval támogatta a templom felépítését. A sikereken felbuzdulva a következő év nyarán Rómába indult, hogy folytassa a gyűjtést, az eddig szerzett pénzt pedig – saját bevallása szerint – hódoltsági kereskedőknél helyezte letétbe. Marniavčić egy álló esztendeig tartózkodott Rómában anélkül, hogy bármit is intézett volna. Időközben azonban Magyarországon elkezdték hiányolni Marniavčićot, különösen pedig a 200 scudót. Ezért püspöke, Salix János 1662. augusztus 11-én írt a Propaganda Fide Kongregációnak, és kérte, hogy emlékeztessék magáról megfélemezett helynökét: azonnal térjen vissza szolgálati helyére, és hiánytalanul adja át a pénzt, hiszen enélkül nem tudják felépíteni a kápolnát. A kongregáció a levél kézhezvétele után habozás nélkül intézkedett a pap letartóztatásáról: 1662. szeptember 16-án a firenzeiek Keresztelő Szent János temploma mellett őrizetbe vették. A püspök valószínűleg joggal gyanakodott arra, hogy helynöke a pécsi templomra gyűjtött adományokat felélte Rómában. Ennek ellenére a kongregáció titkára mégis arra kérte az ügyel megbízott kamarai tisztviselőt: engedjék szabadon a szegény külföldi papot, hadd térjen haza mielőbb hazájába.¹³⁹

A pécsi misszióval és a pécsi püspöki helynöki megbízással szorosan összefüggött a veszprémi egyházmegye török alatti részein működő helynökök kinevezése. A hódolt Dunántúl északi részén fekvő veszprémi egyházmegye főpásztorai a ránk maradt adatok tanúsága szerint pécsi kollégáiknál lényegesen kevesebb érdeklődést mutattak az oszmán

¹³⁵ Az 1625. évi eseményekre vonatkozó forrásanyag: Balázs: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*, I/2. 442–488. passim (a somogyi eseményekre: 462–465.)

¹³⁶ ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 957., 959., 1029., 1034., vol. 4 I., pag. 26., 111., 174., vol. 20., fol. 202v., 214r., 231r., 234r., 236v.; ARSI Germ. vol. 113 I., pag. 213–214., 401.; ARSI Rom. vol. 21., fol. 88r.

¹³⁷ Bár Svetich már 1627-ben említette Péchi helynökségét, de Csernekýt csak 1629-ben távolították el véglegesen. ARSI Austr. vol. 20., fol. 214r.; ARSI Germ. vol. 113 I., pag. 213–214., 401. Az 1639. évi triennális katalógus szerint Péchi nyolc évig volt a pécsi püspök helynöke: ARSI Austr. vol. 27., fol. 45r.

¹³⁸ APF SOCG vol. 310., fol. 373rv.

¹³⁹ Marniavčić beadványai és az ügyével kapcsolatos iratok: APF SOCG vol. 310., fol. 298rv., 350r., 373r–388r. Lásd még: Dević: *Dakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 520–521.

uralom alatt fekvő Somogy, Fejér és Pilis megyékben élő híveik iránt. Ennek okát a török–magyar határvidék háborús viszonyaiban, a délszláv bevándorlásban és a református egyház erős hadállásaiban kereshetjük. Az egyházmegye intézményei a királyi országrészben az 1620-as években álltak talpra: 1630-ban id. Sennyey István püspök (1628–1630) visszaállította a veszprémi káptalant, amelynek prépostjai töltötték be a püspöki helynöki tiszteletet; Jakusich György működése idején (1637–1642) pedig ténylegesen megindult a katolikus reform a püspökség területén.¹⁴⁰

Jakusich György veszprémi püspök reformprogramja az egyházmegye hódolt részeit sem hagyta figyelmen kívül. 1639-ben összeállított beadványában arra kérte a Propaganda Fide Kongregációt, hogy a török alatti területek számára fiatalokat taníttasson, mivel Magyarországon az iskolák hiánya miatt erre nincs lehetőség.¹⁴¹ Emellett a pécsi püspökök példáját követve a pécsi jezsuitákat egyházmegyéje hódolt részeinek általános helynökévé nevezte ki.¹⁴² A megszorodott feladatokat azonban a misszionáriusok a feltételek romlása miatt egyre kevésbé tudták ellátni, a somogyi falvakba Jakusich kifejezett kérése ellenére sem jutottak el.¹⁴³ A misszió előjárója, Horváth János ezért 1641-ben úgy döntött, hogy Pécssett hagyja társát, ő maga pedig átmegy Koppányba, hogy a reformátusok között élő Balaton környéki katolikusokat gondozza.¹⁴⁴ Túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy a somogyi katolikusok lelkigondozását a hódoltság utolsó négy évtizedében ellátó andocsi jezsuita misszió alapítását jelentős részben a veszprémi püspöktől kapott hódoltsági helynöki megbízás generálta, és ennek következményeképp a misszió előjárói a török uralom végéig a veszprémi püspök hódoltsági helynöki tiszteletét is betöltötték.

A későbbiekben forrásaink háromszor említik az andocsi jezsuiták vikáriusi kinevezését. 1659-ben Horváth Tamás Andocsra érve a püspök (feltehetőleg már ifjabb Sennyey István) megbízásából a joghatósága alá tartozó világi és szerzetespapságot méltó életvitelre buzdította.¹⁴⁵ Gáspárffy Tamás elogiuma szintén megemlékezik a páter vikáriusi kinevezéséről és működéséről.¹⁴⁶ Helynöki kinevező okiratot mindössze egyet ismerünk: ifj. Sennyey István püspök (1659–1687) 1682. december 11-én Sümegen kelt levelével hódoltsági helynökévé tette meg Hradiscsay Pált, és az iránta való engedelmességre intette egyházmegyéje papjait. Utasította őket az egymás közötti egyetértésre és a törökkel való fenyegetőzés kerülésére, a plébániák közötti határok tiszteletben tartására, az egyházi állapotnak megfelelő ruházat viselésére. A fegyverviselést, a részegeskedéssel és

¹⁴⁰ Molnár: *A Katolikus egyház*, 125–138.

¹⁴¹ Hyazinth Frey: *Die Beziehungen der Kapuziner zu Ungarn bis zur Gründung des ersten Klosters (1595–1674)*. Bp., 1949. 167.

¹⁴² Holovics Flórián: A mohácsi vész kihatása Pécs városára. *Vigilia* 41 (1976) 519–522., 520.

¹⁴³ *Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Iesu* (a továbbiakban LA) 1641. ARSI Austr. vol. 139., pag. 42.

¹⁴⁴ ARSI Austr. vol. 229., fol. 263r. Az új koppányi misszió alapítását Muzio Vitelleschi rendfőnök 1642. február 8-i levelében hagyta jóvá, azzal a feltétellel, hogy a fenntartáshoz szükséges feltételeket biztosítsák. ARSI Austr. vol. 5 II., pag. 702.

¹⁴⁵ LA 1659. ARSI Austr. vol. 142., fol. 99r.

¹⁴⁶ MNL OL E 152 Irregrata, Collegium Tyrnaviense fasc. 6., nr. 105.

asszonyokkal való „conversatioval” való botrányokozást kiközösítés terhe alatt szigorúan megtiltotta.¹⁴⁷

Az észak-alfölditől és a dunántúlitól is jelentősen eltérő feltételek között álltak helyre a dél-alföldi egyházmegyék (Csanád, Kalocsa) és főpásztoraik közötti kapcsolatok. A csanádi püspökség a török korban Magyarország egyik leginkább „elszerbesedett” (pontosabban „eldélszlávosodott”) vidékévé vált, ennek valamennyi jól ismert következményével együtt. Az egyházmegye Maroson inneni, északi sávjában fennmaradt a magyar egyházi intézményrendszer hegemoniája, amelyet elsősorban a szalvatoriánus ferences rendtartomány szegedi kolostora biztosított. A Marostól délre viszont, a balkáni eredetű katolikus lakosság között a déli egyházi intézmények működtek, a bosnyák ferencesek a 17. század közepére minden riválisukat kiszorították a térségből.¹⁴⁸

A csanádi egyházmegye főpásztorai csak a 17. század derekán láttak hozzá az egyházi és lelkipásztori képviselőjük megszervezéséhez.¹⁴⁹ A szegedi ferencesekkel való kapcsolatfelvétel terén a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint Zongor Zsigmond tette meg az első lépéseket. Csanádi püspökké történt királyi kinevezése után három hónappal, 1644. december 31-én levelet intézett Hevesi Péter szegedi gvárdiánhoz, amelyben főpásztori felelősségére hivatkozva tájékoztatást kért egyházmegyéje vallási helyzetéről és segítséget ígért a lelkipásztori munkához.¹⁵⁰ Zongor később sem nevezte formálisan helynökének a szegedi gvárdiánt, de egyértelműen hódoltsági képviselőinek tekintette a kolostor előljáróját, és ennek megfelelő joghatósággal és feladatokkal látta el. A temesközi bosnyák ferencesekkel konfliktusba kerülő szegedi ferencesek számára 1647. augusztus 30-án Nagyszombatban kiadott pápensében a püspök, főpásztori felelősségére és a szegedi barátok áldozatos munkájára, templomok építésére és egyházi felszerelések beszerzésére hivatkozva, felhatalmazta őket az egyházmegyében való lelkipásztori munka további végzésére, az egyházi javak védelmére, és a rájuk ruházott püspöki tekintély birtokában az illetéktelen szerzetesek távoltartására. Munkájuk jutalmaként egyházmegyéje területén kizárólagos koldulási jogot engedélyezett nekik.¹⁵¹

A Zongor főpásztori tevékenysége nyomán tartalmat nyert kapcsolat utóda, Tarnóczy Mátyás működése alatt vált jogilag is teljes értékű helynöki megbízássá. A kortársai közül főpásztori buzgóságával kiemelkedő püspök 1649-ben a ferencesek szalvatoriánus rendtartományának főnökét, illetve az általa kijelölt szerzetest saját teljhatalmú megbízottjának nevezte ki. Az egyházmegye plébánosaihoz és licenciátusaihoz címzett írás pontosan körvonalazza a hódoltsági helynök kinevezésének célját, a megbízott jogait és kötelezettségeit. Tarnóczy megbízólevele a hódoltsági püspöki helynöki feladatkör valamennyi lényeges lelkipásztori és jurisdikcionális elemét tartalmazta, amelyek a későbbi

¹⁴⁷ MNL OL E 152 Registrata, Collegium Jauriense fasc. 31., nr. 18. Sennyey egyházmegyéjének török részén működő papjai miatt kért 1677-ben extra tempora szentelési fakultásokat Rómában. APF SOCG vol. 462., fol. 428r.

¹⁴⁸ Ennek részleteire lásd: Krista Zach: *Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn*. München, 1979. (Studia Hungarica 13.)

¹⁴⁹ A szegedi ferencesek csanádi püspöki helynökségéről jó összefoglalás: Szántó: A szegedi gvardiánok.

¹⁵⁰ 19. századi másolata: TPL fasc. A I. 2., nr. 1.

¹⁵¹ VVL VPGL Régi levéltár fasc. 10. (hiányzik). Regesztája: Bubla Ágoston: *[A Váci Püspökség Gazdasági Levéltárának Lajstromkönyve]*. Kézirat, VVL VPGL, pag. 36. Jelenlegi jelzete: VPL Althania 2. Kiadása: [Orthmayr–Szentkláray]: Okmánytár, 220–221.

kinevező iratokban is rendre felbukkannak. A rezidencia-kötelezettségének a török foglalás miatt eleget tenni nem tudó püspök a főpásztori feladatainak ellátása érdekében a szalvatoriánus tartományfőnöknek vagy megbízottjának (később közvetlenül a szegedi gvárdiának) püspöki joghatóságot biztosított a helyi egyháziak, a papok és licenciátusok felett. Ennek értelmében belátásuk szerint tölthetik be a plébániákat, helyezhetnek át és mozdíthatnak el papokat és licenciátusokat, a visszaéléseket büntethetik, egyházi ügyekben, különösen a sok vitára alkalmat adó házassági kérdésekben püspöki hatáskörrel dönthetnek.¹⁵²

Zongor és Tarnóczy példáját követve egészen a hódoltság végéig és a püspöki székhely visszaköltözéséig a csanádi püspökök a szegedi gvárdiánt, ritkább esetben egy másik szegedi ferencest neveztek ki általános helynökükké. A püspöki birtokállomány rekonstrukciójában, a birtokkormányzat megszervezésében és az adóztatásban jelentős eredményeket elkönyvelő Pálffy Tamás nem sokkal püspöki kinevezése után, 1653. június 21-én ideiglenesen (*pro tempore*) Kolozsvári Bertalan szegedi gvárdiánt jelölte ki vikáriusának,¹⁵³ november 22-én pedig a kinevezést megerősítette, és ajánlotta neki valamennyi híve feletti gondoskodást.¹⁵⁴ Kolozsvári egészen 1655-ig töltötte be a helynöki tisztelet, 1653 végétől már nem gvárdiánként.¹⁵⁵ 1656. szeptember 2-án, a szakolcai tartományi káptalan után alig egy héttel Pálffy az új gvárdiánt, Szlávics Jeromost delegálta vikáriusnak, és hivatkozva elődei ebbéli minőségükben kifejtett buzgóságára, őt is kérte a csanádi egyházmegye híveinek gondozására.¹⁵⁶ Macripodari Jácint 1670. szeptember 19-én értesítette a tartományfőnököt, hogy a szegedi gvárdiánt a kért gyóntatási felhatalmazásokkal ellátva kinevezte helynökének, ennek értelmében diszponálhat alkalmas ferenceseket és világi papokat az egyházmegye plébániáira.¹⁵⁷ Pálffy Ferdinánd 1673. augusztus 6-án,¹⁵⁸ Kéry János pedig 1678. június 3-án két, szinte szó szerint egyező szövegű okirattal cselekedtek ugyanezt, elődeik dicséretes szokását követve, és különösen az engedetlenek és a joghatóság nélkül betolakodók felfüggesztésére és megbüntetésére helyezve a hangsúlyt.¹⁵⁹ A püspök és helynöke közötti kapcsolatnak a formálissá váló kinevező iratok és a hiányzó levelezés sugallta ellaposodását Balogh Miklós Szegedre küldött levelei tetőzték be. Kizárólag az adók begyűjtése miatt vette fel a kapcsolatot a szegedi házfőnökkel, ő maga már ki sem nevezte

¹⁵² VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 11.

¹⁵³ VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 14. (hiányzik). Regesztája: Bubla: *Lajstromkönyv*, pag. 41.

¹⁵⁴ VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 15. (hiányzik). Regesztája: Bubla: *Lajstromkönyv*, pag. 43.

¹⁵⁵ Molnár: *Püspökök*, 85–86.

¹⁵⁶ VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 10. (hiányzik). Regesztája: Bubla: *Lajstromkönyv*, pag. 29. (rossz dátummal). Egykorú latin nyelvű másolata: VPL Althania 4. Kiadása: [Orthmayr–Szentkláray]: Okmánytár, 82.; Karcus Antal Arzen: *Vác város története*. I–IX. Vác, 1880–1888., V. 173–174. A kinevezést 1657. június 1-én megismételte: VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 16. (hiányzik). Regesztája: Bubla: *Lajstromkönyv*, pag. 47.

¹⁵⁷ MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 20. 19. századi másolata: TPL fasc. A I. 2., nr. 5. Kiadása: Coloman Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft 1552–1699. Untergang der abendländisch-christlichen Kultur im Banat*. Dülmen in Westfalen, 1938. (Deutschtum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschum und zur Auslandskultur 61–63.) 289.

¹⁵⁸ MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1. (hiányzik). Kiadása: Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 293.

¹⁵⁹ MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1. (hiányzik). Kiadása: Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 294.

helynökének, hanem korábbi vikáriusi tisztségére hivatkozva követelte tőle az anyagi természetű megbízások végrehajtását.¹⁶⁰

A rendtartomány vezetésének a szegedi gárdiának helynöki tisztségével kapcsolatos reakcióiról a kapcsolatfelvétel után tíz évvel, 1653–1654-ből vannak adataink. 1653. március 15-én Pálffy Tamás, az újonnan kinevezett csanádi püspök arról tájékoztatta Kolozsvári Bertalant, hogy a tartományfőnök két nappal előtte közölte vele Pozsonyban: a jövőben nem engedi a szegedi gárdián vikáriusi megbízását.¹⁶¹ A tartományfőnök ragaszkodott döntéséhez, viszont Pálffy sem engedett, és 1654. június 1-jén közölte Kolozsvárral, hogy a provinciális akarata ellenére is kinevezi helynökének, és panaszt emel Bécsben az általános rendi megbízottnál, hiszen a szegedi ferenceseken kívül más nem tudja ellátni ezt a feladatot. A nyomaték kedvéért testvére, Pál nádor közbenjárását is fel akarta használni ez ügyben.¹⁶² A határozott fellépés megtette a hatását: a tartományfőnök végül beleegyezett a vikáriusi tiszttel elfogadásába, és ő maga ajánlotta Kolozsvárit erre a feladatra.¹⁶³ A tartományi vezetés ellenállását részint minden bizonnyal a vikáriusi tiszttel kénytelen kelletlen együtt járó gazdasági jellegű feladatok magyarázzák, amelyek alól a ferencesek a püspökök nyomása miatt egyre kevésbé tudták magukat kivonni.

A tizenöt éves háború után nagyrészt elrácosodott kalocsai főegyházmegye érsekei csak az 1620-as években kezdtek el komolyabban tájékozódni a hódoltság felé. Hozzáálltak egykori birtokállományuk felkutatásához és visszaszerzéséhez, megszervezték birtokaik külső védelmét, helyi igazgatását és a jövedelmek behajtását. Az érsekek és egyházmegyéjük gazdasági kapcsolatairól fennmaradt, viszonylag szépszámu forrással szemben még hódoltsági viszonylatban is rendkívül kevés adatunk van a kalocsai főpapok lelkipásztori tevékenységéről. Ennek elsődleges oka a már említett balkáni egyházi intézményrendszer megszilárdulása és a magyar intézmények teljes hiánya volt. Ugyanakkor nyilván erőteljesen közrejátszott az a tény is, hogy valamennyi érseknek volt másik egyházmegyéje, ahol számos főpásztori feladatnak kellett eleget tenniük. A távoli, nem magyar lakosságú és nehezen megközelíthető kalocsai érsekséggel emiatt vajmi keveset törődtek.¹⁶⁴

A kalocsai érsekek lelkipásztori tevékenységének csekély intenzitását mindenekelőtt a hódoltsági helynökeikről fennmaradt adatok kis száma jelzi. Az első ismert kalocsai érseki vikárius Vásárhelyi Gergely pécsi jezsuita misszionárius volt, akit 1612-ben az esztergomi érsek és a pécsi püspök mellett Náprágyi Demeter kalocsai érsek is különböző lelkipásztori és

¹⁶⁰ Balogh Miklós a szegedi gárdiánnak, Nagyszombat, 1682. január 31. VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 17. (hiányzik). Regesztája: Bubla: *Lajstromkönyv*, pag. 72.

¹⁶¹ MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 12., 19. századi másolata: TPL fasc. A I. 2., nr. 3. Kiadása: [Orthmayr–Szentkláray]: Okmánytár, 83–84.; Karcsú Arzén: A szeged-alsóvárosi Sz. Ferencrendi kolostor s templom. *Havi Szemle (Egyházi Lapok)* 3 (1869) 514–522., 518.

¹⁶² Egykorú latin nyelvű másolata: VPL Althania 4. Kiadása: [Orthmayr–Szentkláray]: Okmánytár, 82–83.

¹⁶³ Pálffy Kolozsvárinak, Nagyszombat, 1654. június 25. 19. századi másolata: TPL fasc. A I. 2., nr. 4.; Pálffy Kolozsvárinak, Nagyszombat, 1654. július 18. VVL VPGL Régi levéltár fasc. 10. (hiányzik). Regesztája: Bubla: *Lajstromkönyv*, pag. 47. Jelenlegi lelőhelye: VPL Althania 5. Kiadása: Karcsú: *Vác város*, V. 174–175. (1657-es dátummal).

¹⁶⁴ A kalocsai főegyházmegye törökkori érsekeiről a legújabb alapos áttekintés: Tóth Tamás: *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1748)*. Budapest–Kalocsa, 2014. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.) 27–57.

joghatósági felhatalmazásokkal látott el.¹⁶⁵ 1615-ben győri vikáriusát, Nagyfalvy Gergelyt is kalocsai helynökének és általános ügyhallgatójának tette meg.¹⁶⁶ Az érsek a jezsuiták mellett kapcsolatban állt a hódolt Magyarországon működő Paolo Torelli raguzai pappal, aki a fiktív bácsi apátság címét is birtokolta,¹⁶⁷ és 1618-ban vikáriusának nevezte ki.¹⁶⁸ Náprágyi utóda a jelek szerint nem túlságosan érdeklődött hódoltsági hívei iránt. 1622-ben a soproni országgyűlésen Carlo Caraffa bécsi nuncius a Propaganda Fide Kongregáció megbízásából vizsgálatot tartott a török alatti területek lelkipásztori szükségleteiről. Valamennyi megkérdezett ordinárius közül Lépes Bálint kalocsai érsek tűnt a legkevésbé tájékozottnak.¹⁶⁹ Telegdy János a szegedi ferencesek segítségére számított: 1626. augusztus 5-én Nyitráról keltezett levelében értesítette a szegedi barátokat érseki kinevezéséről, és felszólította őket, hogy csak neki vagy a levelét felmutató személyeknek engedelmeskedjenek.¹⁷⁰ Telegdy a hatékonyabb lelkipásztori munka és a papi utánpótlás érdekében élethossziglani, vagy legalább tizenkét éves szentelési fakultásokat szeretett volna elnyerni a pápától a kalocsai érsekség és a nyitrai püspökség területére.¹⁷¹ Halála után az érseki szék a jelöltek körüli huzavona miatt két évig betöltetlen maradt, emiatt Lippay György esztergomi érsek 1648. július 1-jén (mint metropolita és a székküresedés idején az érsekség kormányzója és adminisztrátora) kinevezte kalocsai érseki helynöknek Đuro Vaić olovói ferencet (Georgius Vaich a Plumbo).¹⁷² Szelepcsényi kalocsai helynöke szintén egy bosnyák ferences, Petar Gubanović volt, aki azonban 1666 körül egyik tengerparti kolostor gárdiánja lett, így az új érseknek, Petretics Péternek új vikárius után kellett néznie. Ebben a zágrábi hódoltsági helynöke, a szlavóniai ferences Petar Nikolić és a szerémi vikárius, Marijan Matković segédkeztek neki: írtak a bácsi plébánosnak és a bácskai plébániákat ellátó boszniai (nyilván az olovói) kolostor gárdiánjának, hogy gondoskodjanak utódról.¹⁷³ Petretics 1667. október 12-én bekövetkezett halála miatt a kinevezésből nyilván már semmi sem lett.¹⁷⁴

A hódolt Alföld egyházmegyéi közül leginkább a váradi püspökség szakadt ki a magyar egyházi intézményrendszerből, paradox módon éppen azért, mivel nagyrészt nem

¹⁶⁵ Lásd a 132. jegyzetben idézett forrást.

¹⁶⁶ Az érseki főszentszék ugyanis a zágrábi püspöki szentszék fellebbviteli fórumaként ekkor Győrben működött. Szabady: Nagyfalvi Gergely, 217–218.

¹⁶⁷ Személyére lásd: Molnár: *Katolikus missziók*, 205–206.

¹⁶⁸ APF SOCG vol. 382., fol. 229r. Kiadása: Tóth: *Litterae*, I. 131–133. 1618-ban a kalocsai érsek helynökeként széleskörű feloldozási felhatalmazásokat kapott a Szent Hivaltaltól hódoltsági missziójához: ACDF St. St. vol. L3–e (oldalszámozás nélküli kötet); ACDF Decreta S. O. vol. 1618., pag. 72–73.

¹⁶⁹ Molnár Antal: Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1622. évi országgyűlésen. A szentszéki diplomácia és Magyarország a harmincéves háború első időszakában. In: *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba. Sopron–Bp., 2014. (Annales Archivi Sopronienis 1.) 125–231., 208–209.

¹⁷⁰ MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 5. Kiadása: Stephanus Katona: *Historia metropolitanae Colocensis Ecclesiae*. I–II. Colocae, 1800., II. 494–495. Magyar fordításban: Katona István: *A kalocsai érseki egyház története*. I–II. Ford. Takács József. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Thoroczky Gábor – Tóth Gergely. Kalocsa, 2001–2003., II. 309–310.

¹⁷¹ Telegdy Francesco Barberinihez, Nyitra, 1631. szeptember 12. BAV Barb. Lat. vol. 6872., fol. 141rv.

¹⁷² EPL AS Acta Protocollaria, Prothocollum F., fol. 36rv. A kinevezést említi: Katona: *Historia*, II. 87.

¹⁷³ NAZ Epist. ad Episc. fasc. 4., nr. 139.

¹⁷⁴ Mijo Korade: Petar Petretić. In: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ured. Franko Mirošević – Juraj Kolarić. Zagreb, 1995. 333–339., 339.

török területen, hanem a református erdélyi fejedelmek országában feküdt. A váradi egyházfők erőfeszítéseik ellenére a püspökség tiszántúli falvaiból a 17. században már semmiféle bevételhez nem jutottak, csupán néhány hódoltsági település adóit tudták behajtani. Lelkipásztori téren egy-egy pap küldésén kívül szinte semmit sem végeztek, és rövid időszakoktól eltekintve az egyházmegye területén nem működött katolikus intézmény, ennek következtében a katolikusok száma a 17. századra drámaian lecsökkent. A század második felében a felső-magyarországi rekatolizáció hullámai elérték az egyházmegye északi részeit, Várad elfoglalása után a betelepülő délszláv katolikusokat pedig a Temesköz felől észak felé húzóódó bosnyák és bolgár ferencesek gondozták.¹⁷⁵

Összegezve a fentebb elmondottakat, világosan kirajzolódnak a magyarországi katolikus egyházi intézményrendszer hódoltsági jelenlétének legfontosabb csomópontjai. Mindenekelőtt élesen körvonalazódik a világi és egyházi intézményrendszer jelenlétének párhuzamossága, és mindkettőnek (néhány, a kalocsai érsekségre vonatkozó kivétellel) a magyar etnikumhoz és intézményekhez való kötődése. Ezek a tényezők állnak a területi különbségek, vagyis az erősebb alföldi–északi és a gyengébb dunántúli–déli jelenlét hátterében. Másrészt az analógiák mellett különbségeket is regisztrálhatunk: az egyházi struktúrák bizonyos esetekben (Pécs, Csanád) pótolták a távolság miatt elhaló világi intézményrendszert, és biztosították a magyar jelenlétet a hódolt Magyarország déli végein.

A helynökök lelkipásztori és egyházfegyelmi feladatai

A püspöki helynöki tisztség már nevében (*vicarius generalis in spiritualibus*) is magában hordozta a megbízás alapvetően, sőt elvileg tisztán lelkipásztori jellegét. A vikáriusok feladatköre a püspök helyettesítésére, az egyházmegye lelkigondozásának irányítására és szervezésére terjedt ki, egyházfegyelmi kérdésekben ordináriusi joghatósággal. A missziós lelkipásztorkodás sajátosságai, legfőképp annak a hívek szinte minden vallási–kulturális életmegnyilvánulására kiterjedő, univerzalisztikus jellege miatt sokszor nagyon nehéz szétválasztani a missziós lelkipásztorkodás elemeit a helynöki megbízásból fakadó más jellegű feladatoktól. A török területeken, a püspökök távolléte miatt nem csak a missziós munka mozgott a szokásosnál szélesebb keretek között, hanem a helynöki feladatkör is jóval kiterjedtebb volt a keresztény országokban működő püspöki vikáriusok tevékenységénél. További nehézséget jelent, hogy a különböző egyházi intézményekhez tartozó helynökök lelkipásztori munkájáról nagyon eltérő mennyiségű és minőségű forrásanyag maradt ránk. Míg az egri püspök hódoltsági megbízottjaként működő gyöngyösi plébánosok tevékenységéről Almásy András leveleiből viszonylag plastikus képet nyerhetünk, addig a váci vikáriusnak kinevezett plébánosok pasztorális feladatvállalásáról szinte semmit sem tudunk. Ugyanígy aránytalanok a három szerzetesrendi vikáriusra vonatkozó információk. A két jezsuita helynök missziós tevékenységének számos részletéről beszámolnak leveleik és jelentéseik, a szegedi ferencesekről viszont sokkal kevesebb adat maradt ránk.

¹⁷⁵ Molnár: *Tanulmányok*, 81–102. A régebbi irodalomból: Bunyitay Vince – Málnási Ödön: *A váradi püspökök a száműzetés és az újjraalapítás korában (1566–1780)*. Debrecen, 1935. (A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig IV.)

A hódoltsági helynökök működésére vonatkozó normatív forrást (az előző fejezetben idézett zsinati határozatok és kinevező oklevelek kivételével) alig ismerünk. Egy 1651-ből fennmaradt, a váci egyházmegye javainak kezelésére vonatkozó instrukció első pontja szerint a vikáriusnak hivatalból gondoskodnia kellett az egyházmegye valamennyi hívéről, és kötelessége volt a plébániák betöltése az egyházi élet folyamatosságának biztosítása érdekében.¹⁷⁶ Emellett a váci egyházmegye 1675. évi garamszentbenedeki zsinatának határozatai tájékoztatnak a hódoltsági püspöki helynök feladatairól. A vikárius a püspöktől a teljes bírói és egyházkormányzati hatalmat megkapta; három–négy tanultabb plébános közreműködésével végezte a szentszéki bíraskodást, a püspök nevében irányította a lelkipásztori tevékenységet, és ügyelt a papok és licenciátusok fegyelmére. Az egyházmegye papjait és licenciátusait évente négyszer kellett összehívnia, hogy velük az egyházmegye vallási helyzetéről és az aktuális egyházfegyelmi kérdésekről tárgyaljon. Az ő feladata volt a plébánosok beiktatása, akikkel egyházkormányzati feladatainak gyakorlása közben is testvériesen kellett eljárnia.¹⁷⁷ Ezen dokumentumok, illetve a helynökök működéséről fennmaradt szórványos adatok alapján a magyar püspökök hódoltsági helynökeinek lelkipásztori irányító és szervező tevékenysége alapvetően három tágabb feladatkör ellátásából állt. Mindenekelőtt ordináriusi joghatósággal jártak el az egyházmegye papságának és licenciátusainak fegyelmi ügyeiben. Ezzel szoros összefüggésben gondoskodtak az üresedésben levő plébániák betöltéséről, és segítették a püspököket a papi utánpótlás biztosításában. Végül az oszmán valláspolitikai hivatalos tilalma ellenére, de a helyi török hatóságok hallgatólagos elnézésével vagy sokszor kifejezett támogatásával, szervezték az egyházmegye templomainak helyreállítását és olykor új templomok építését.

A püspök lelkipásztori irányító és felügyelő tevékenységének legfontosabb eszközét a zsinatok és az egyházlátogatások jelentették. Ez utóbbi feladatkör esetében rögtön nehézségbe ütközik a missziós és a helynöki munka elemeinek szétválasztása, ugyanis a folyton úton levő jezsuita misszionáriusok és a plébániákat látogató ferencesek utazásait – még ha a vikáriusi megbízás miatt volt is ilyen aspektusuk – nem tekinthetjük egyértelműen kánoni vizitációnak. Formális, püspöki helynök vagy megbízott által végzett hódoltsági egyházlátogatásról csupán kevés adatunk maradt fenn. A gyöngyösi plébánia központi szerepét jelzi, hogy a magyar episzkopátus hódoltsági megbízottjaként működő Keresztesi Máté volt nyitrai kanonok, gyöngyösi plébános Pázmány Péter utasítására 1630 őszén hat hét leforgása alatt bejárta az alföldi plébániákat, egészen Belgrádig jutott el, és tapasztalatairól részletesen beszámolt az érseknek.¹⁷⁸ Keresztesi jelentésében hangsúlyozta az óriási paphiányt és annak veszélyeit, emiatt igyekezett papokról és licenciátusokról gondoskodni a jelentősebb alföldi katolikus közösségek számára. Makóra egy idős, de buzgó papot szerzett, Halasra jobb híján egy licenciátust rendelt, mivel a református többség a katolikus templom elfoglalásával és a

¹⁷⁶ Molnár: *Tanulmányok*, 38.

¹⁷⁷ Mezösi Károly: *A váci egyházmegye a török hódoltság idején Pongácz György báró püspök egykorú tájékoztatása alapján*. Kiskunfélegyháza, 1939. 47.; Rajz Mihály: *A váci egyházmegye a török uralom végén*. Vác, 1943. (Vácegyházmegye Multjából II.) 27–28.

¹⁷⁸ Keresztesi küldetésének legfontosabb célja az volt, hogy tájékoztassa Pázmányt a ferencesek és a jezsuiták között évtizedek óta zajló belgrádi kápolna-viszályról, hogy a szükséges információk birtokában az érsek közbenjárhasson a jezsuita misszionáriusok érdekében a Propaganda Fide Kongregációnál. A vizitáció háttéréről: Molnár: *A belgrádi kápolna-viszály*, 419.

prédikátor bevezetésével komolyan veszélyeztette a katolikus hitet. Kecskemétre két papot küldött, hogy egyikük a városban, a másik pedig a csongrádi falvakban lelkipásztorkodjon. Az egyházi fegyelmet számos ponton megszegő licenciátusokkal szemben joghatóság hiányában Keresztesi sem tudott fellépni.¹⁷⁹

A váci püspökség területéről két helynöki egyházlátogatásról maradt fenn adatunk. Korompay Péter volt váci püspöki helynök egy későbbi tanúvallomásában arról emlékezik meg, hogy helynökként vizitálta az egyházmegyét.¹⁸⁰ Bár egyházlátogatási jelentése nem maradt fenn, viszont az 1653-ban összeállított urbáriumban a püspökség birtokainak vallási viszonyaira is kitér, nyilvánvalóan vizitációs tapasztalatai alapján.¹⁸¹ A dokumentum jól reprezentálja az egyházmegyei birtok- és tizedigazgatási szervezet élén álló püspöki helynök komplex feladatkörét. Pongrácz György püspök helynöke, Cseke Mihály ecsegi plébános szintén végzett egyházlátogatást az egyházmegyében 1673–1674 telén. Cseke alig tíz hét alatt járta be az egyházmegye északi plébániáit, a déli részekre már nem jutott el. Az ő vizitációs jelentése alapján számolt be a következő évben püspöke a Szentszéknek az egyházmegye 73 katolikus falujáról, amelyet 13 pap és 32 licenciátus látott el.¹⁸²

A hódoltsági egyházmegyék számára tartott zsinatok közül szintén mindössze kettőt ismerünk. Horváth János, a pécsi püspök jezsuita helynöke 1634. április 24-én Szenterzsébeten papi gyűlést tartott, ahol Vinkovics Benedek utasítására kihirdette az 1633. évi nagyszombati tartományi zsinat határozatait.¹⁸³ A másik zsinatot a váci egyházmegye papjai és licenciátusai számára tartotta Pongrácz György váci püspök. Az ő esetében az egyházmegyei zsinat egy alaposan átgondolt főpásztori program része volt, amelynek részleteiről rendszeresen beszámolt római pártfogójának, Francesco Barberini bíborosnak.¹⁸⁴ Először 1673. szeptember 9-én írt Rómába lelkipásztori terveiről: helynökét megbízta a hatalmas, török uralom alatti egyházmegyéje vizitációjával, ezt követően zsinat összehívását tervezte, majd a Szentév (1675) alkalmából a Szentszéknek tett esküjéhez híven részletes beszámolót kívánt Rómába vinni.¹⁸⁵ Egy évvel később (1674. december 15.) a látogatás

¹⁷⁹ Tóth: *Litterae*, I. 338–341. Pázmány kísérő levele: Hanuy Ferenc: *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország primása összegyűjtött levelei*. I–II. Bp., 1910–1911., II. 166–167.

¹⁸⁰ Molnár: *Adatok*, 78–82.

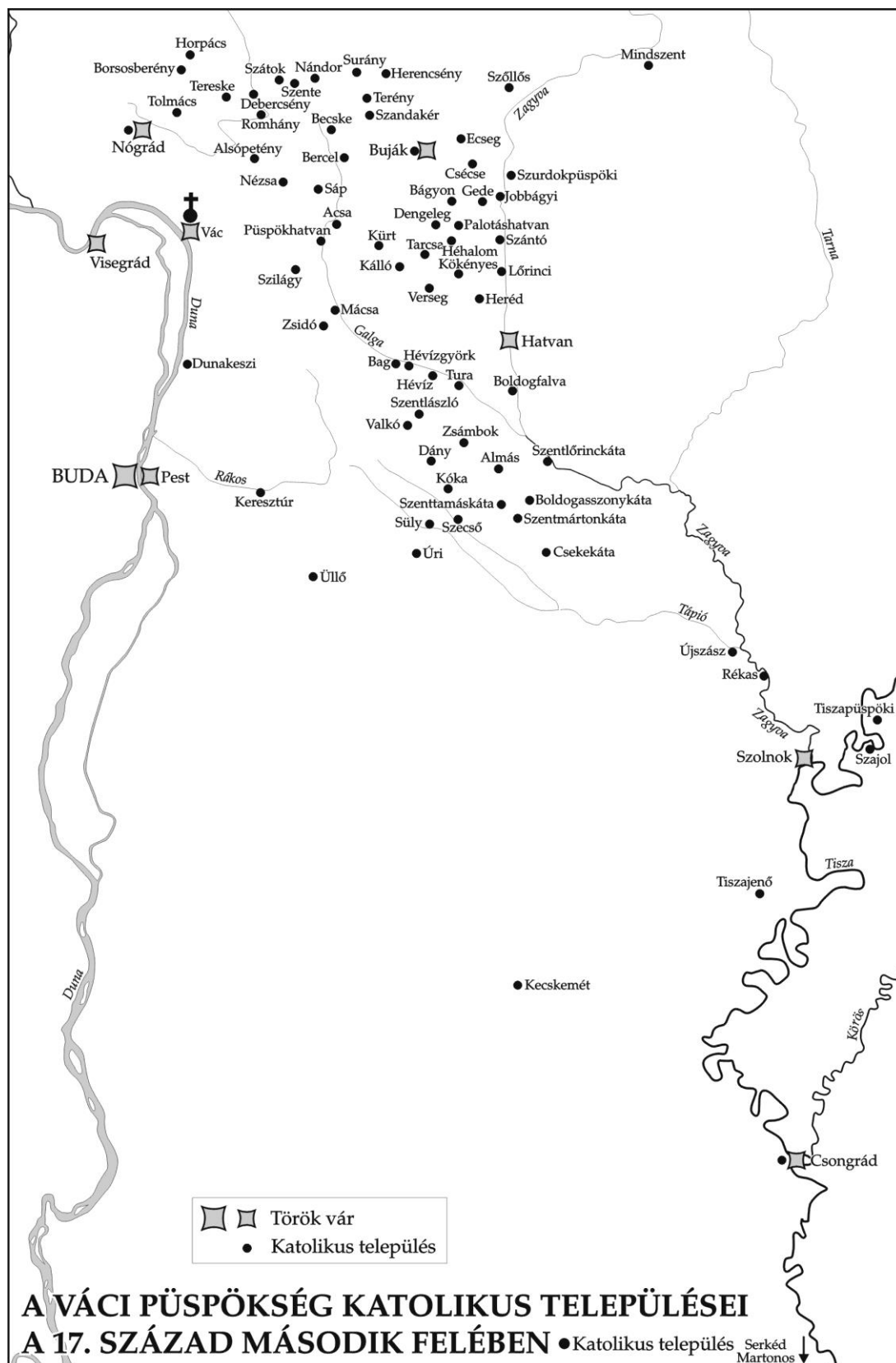
¹⁸¹ Tringli: *A váci püspökség*, 124–138.

¹⁸² Mezősi: *A váci egyházmegye*, 35., 49–51.; Szarka: *A váci egyházmegye és püspökei*, 81.

¹⁸³ APK ACA fasc. 99., nr. 1/18. Horváth működéséről és a szenterzsébeti „zsinatról” Vinkovics Pázmánynak is beszámolt (Varasd, 1635. szeptember 5.): „Et quae sua dioecesis plures per gratiam Dei habeat adhuc catholicos, quorum numerus in dies ex conversione haereticorum tam in civitate Quinque Ecclesiensi, quam [in] pagis excrescit, ut reverendus dominus Joannes Horvat, venerandae Societatis Jesu missionariorum Quinque Ecclesiis degentium superior, ac meus generalis in spiritualibus ibidem vicarius, per suas ad me datas, refert. In quibus etiam inter reliqua significat, se anno proxime praeterito conventum sive synodum apud ecclesiam certam nomine Sanctae Elysabetae denotatam celebrasse, et in ea statuta provincialis synodi Tyrnaviae anno Domini 1633 per Vestram Eminentiam celebrata promulgasse, cunctosque tam presbyteros, quam etiam licentiatos ita se morigeros exhibuisse, ut omnia quiete et pacifice peracta sint. Quam promulgationem tam ex officio, quam ex debito et praecepto Vestrae Eminentiae significandam duxi.” EPL AS Acta radicalia, Classis X., nr. 196., fasc. 7., pag. 50–51. A levél fogalmazványa: APK ACA fasc. 99., nr. 1/19.

¹⁸⁴ BAV Barb. lat. vol. 6894., fol. 51r–54r., vol. 6898., fol. 61r–72v.

¹⁸⁵ „Conabor interim proxime anno sequenti, peracta videlicet prius episcopatus mei, iam actu medio vicarii dioecesanii (in locis sat amplissimis quidem, verum omnibus sub iugo turcico existentibus, per hocque periculosissimis) instituta visitationis serie, et postmodum celebrata synodo, cum plenaria informatione, iuxta

depositam Sedi Apostolicae iuramenti formulam, me in Urbe praesentare, ac simul Eminentiae Vestrae sacras manus exosculari, ibidemque si Divinae Maiestati ita placuerit, devotionem quoque meam in Anno Sancto peragere.” BAV Barb. lat. vol. 6898., fol. 62r.

halasztását magyarázta: hasznosabbnak ítélte, ha először rendbe hozza egyházmegyéjét, elvégezteti az egyházlátogatást, megtartja a zsinatot, és csak utána, a megfelelő információk birtokában utazik Rómába.¹⁸⁶

A helynöki egyházlátogatás tapasztalatainak ismeretében végül 1675. május 1–4. között tartotta meg egyházmegyei papi gyűlését a garamszentbenedeki apátság monostorában és templomában. Hivatalosan nem egyházmegyei zsinatot (*synodus dioecisana*), hanem gyűlést (*congregatio*) hívott össze, ugyanis az eseményre nem saját egyházmegyéjében, hanem az esztergomi érsek engedélyével annak főegyházmegyéjében került sor. A gyűlésen az egyházmegyéből 11 pap és 11 licenciátus jelent meg, 2 pap és 21 licenciátus a szigorú parancs és a török menlevél ellenére sem tudott eljönni hódoltsági falujából. A tanácskozás vezérfonalát Pázmány 1629. évi egyházmegyei zsinatának rendelkezései jelentették, ennek kiegészítésére hozott a püspök határozatokat az egyházmegye lelkipásztorai számára. A dekrétumok nyilván bőven merítettek az esztergomi zsinati korpuszból, ugyanakkor számos hódoltsági sajátosságra is reflektáltak. A templomok állapota és felszerelése a keresztény országrészek viszonyaihoz képest kifejezetten nyomorúságos volt, a templom nélküli falvakban pedig a nép szegénysége és a törökök miatt nem tudtak újakat építeni, ezért a püspök előírta, hogy ilyen helyzetben jobbágytelken lakóépületnek álcázott istentiszteleti helyeket emeljenek. Amennyiben erre sem volt lehetőségük, a plébános a saját házában misézhetett és kiszolgáltathatta a szentségeket, illetve tisztességes helyen őrizhette az Oltáriszentséget és a szentelt olajat. A keresztelés szabályainak ismertetésekor külön elővigyázatosságra intett a cigányok esetében, ugyanis róluk az a hír járta, hogy többször is megkereszteltetik a csecsemőket. A házasság körüli visszaélések szintén gyakoribbak voltak a török uralom zavaros viszonyai között, az egyházmegyében bigámiáról és vérfertőző kapcsolatokról is keringtek hírek. Ugyancsak a hódoltságban előforduló török zaklatások miatt terjedhetett el a délutáni, sőt éjszakai esküvők szokása, amelyet a püspök szintén igyekezett felszámolni.¹⁸⁷

Pongrácz hosszú időn át tervezett római útjára végül 1675 őszén került sor: ő volt az egyetlen magyar püspök a 17. században, aki a kötelező *ad limina* látogatás kedvéért személyesen utazott az Örök Városba.¹⁸⁸ A látogatás alkalmával összeállított beszámolója a hódoltsági katolikus egyháztörténet egyedülállóan izgalmas forrása, adatait történetírásunk már régen használja.¹⁸⁹ A Zsinati Kongregációhoz intézett beadványában egy szerzetes segédpüspök kinevezésére tett javaslatot a váci püspökség területére, illetve Besztercebánya

¹⁸⁶ BAV Barb. lat. vol. 6898., fol. 63rv.

¹⁸⁷ Mezősi: *A váci egyházmegye*, 37–49.; Szarka: *A váci egyházmegye és püspökei*, 82–85., 95–102. Az egyházmegye 17. századi katolikus és református vallási viszonyairól összefoglalóan lásd: Szakály Ferenc: *Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében*. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*, 223–231.

¹⁸⁸ 1675. szeptember 20-án Bolognából írta, hogy egy héten belül Rómában lesz, december 15-én pedig arról tudósította a bíborost, hogy már nyolc napja ismét Bécsben van. BAV Barb. lat. vol. 6898., fol. 68r., 69r. Lásd: még: Szarka: *A váci egyházmegye és püspökei*, 102–104.; Tusor Péter: *A magyar egyház és Róma a 17. században*. *Vigilia* 64 (1999) 503–513., 509.

¹⁸⁹ Az információ egykorú tisztázását Bécsben (ÖNB Cod. 8472), 18. századi másolatát pedig a Váci Püspöki Levéltárban őrzik. Részleges korábbi kiadásai: [Bednár József:] *Sz. miklósi és óvári b. Pongrácz György váci püspök és – informatiója*. *Magyar Sion* 7 (1869) 889–904.; Karcsú: *Vác város*, V. 6–18. Teljes szövegkiadása a bécsi kézirat alapján: Mezősi: *A váci egyházmegye*, 31–55.

székhellyel vissza akarta állítani a váci káptalant hat–nyolc kanonokkal, ahol a püspök is rezideálhatott volna. Pázmány egyházmegye-rendezési tervére hivatkozva a váci püspök számára kérte egész Nógrádot, és Besztercebánya központtal a bányavárosi rekatolizáció irányítására is felajánlkozott.¹⁹⁰

A jezsuiták és a pécsi püspök kapcsolataira vonatkozó ismereteink nagy része Vinkovics Benedek kormányzásának idejéből (1630–1637) származik, hála a püspök részben fennmaradt levelezésének.¹⁹¹ Vinkovics a Pázmány által támogatott új főpap-generáció tipikus tagja volt, püspöki kinevezését is az érsek közbenjárásának köszönhetette.¹⁹² Az egyházmegye kormányzásában kiemelt szerepet szánt jezsuita helynökeinek, Paczoth Ferencnek¹⁹³ és Horváth Jánosnak.¹⁹⁴ A jezsuita vikáriusok közvetítették a püspök akaratát az egyházmegye papsága és licenciátusai felé. 1636. október 25-én a jubileumi búcsút kihirdető és a kanonizálatlan szentek tiszteletét tiltó pápai bulla közzétételére kaptak megbízást.¹⁹⁵ A pécsi püspök 1635-ben, a veszprémi 1639-ben és 1642-ben kötelezte a jezsuitákat, hogy az új naptár használatát vezessék be.¹⁹⁶ A helynöki feladatkör legnehezebb részét az egyházi fegyelem betartatása jelentette. A jezsuiták panaszai szerint a licenciátusok leszoktatták a híveket a szentségek vételéről, mondván: elég a prédikáció. Máskor pedig szenteletlen ostyával áldoztattak, ez a gyakorlat még az 1630-as években is előfordult.¹⁹⁷ Hiába adott utasítást a püspök, hogy a helynök függessze fel az ágyasságban élő licenciátusokat, azok mindig hathatós védelmet találtak a helyi szpáhiknál. A török földesurak a licenciátusokban látták a lakosság helyben maradásának zálogát, ezért a legritkább esetben túrték el, hogy a jezsuiták a püspöki parancs értelmében elmozdítsák őket.¹⁹⁸ A jezsuita helynökök idővel belátták, hogy a siker érdekében nekik is alkalmazkodniuk kell a hódoltsági feltételekhez, és

¹⁹⁰ Vanyó Tihamér Aladár: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről (1600–1850)*. Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.) 248–250.; Szarka: *A váci egyházmegye és püspökei*, 34–35.

¹⁹¹ Ő az egyetlen pécsi püspök, aki (igaz, már zágrábi főpásztorként) jelentést küldött egyházmegyéjéről Rómába. Fricsy Ádám: Pécs a XVII. század derekán. (Vinkovics Benedek pécsi püspök 1639-es relációja). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 29 (1984) 197–200.

¹⁹² Tusor Péter: Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 9 (1997) 83–146., 121–122. Modern életrajza: Mijo Korade: Benedikt Vinković. In: *Zagrebački biskupi*, 315–325.

¹⁹³ Vinkovics a pécsi jezsuitákat 1631. február 2-án tudósította püspöki kinevezéséről, és március 16-án nevezte ki Paczoth Ferencet általános helynökének. APK ACA fasc. 99., nr. 1/31–32. Paczoth maga is úgy látta, hogy a misszió előljárójának és a püspöki helynöknek egy személynek kell lennie a viták elkerülése érdekében. Paczoth Vinkovicsnak, Pécs, 1631. március 24. APK ACA fasc. 99., nr. 1/4. A triennális katalógus szerint Paczoth négy évig viselte a helynöki megbízást. ARSI Austr. vol. 26., fol. 375v.

¹⁹⁴ Horváthot a püspök 1633. október 24-én nevezte ki – Paczoth távozása miatt – vikáriusává és általános ügyhallgatójává, és egyben megküldte neki az 1633. évi nagyszombati nemzeti zsinat határozatait, hogy hívjon össze egyházmegyei zsinatot és hirdesse ki azokat. APK ACA fasc. 99., nr. 1/47.

¹⁹⁵ APK ACA fasc. 99., nr. 1/23.

¹⁹⁶ APK ACA fasc. 99., nr. 1/18.; Holovics: *A mohácsi vész*, 521.; EPL AS Acta Radicalia, Classis X., nr. 196., fasc. 11., pag. 124., 138.

¹⁹⁷ APK ACA fasc. 99., nr. 1/13.; LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 56–57. 1663-ban a jezsuiták a licenciátusok olajszentelése ellen hadakoztak: LA 1663. ÖNB Cod. 12060., pag. 14.

¹⁹⁸ APK ACA fasc. 99., nr. 1/17. Lásd még: LA 1633. ÖNB Cod. 12218., pag. 101.

ennek jegyében ők is a török segítségét vették igénybe, ha egy-egy engedetlen licenciátustól meg akartak szabadulni.¹⁹⁹

A helynökök nem csak a szpáhik ellenállása, hanem az utánpótlás megoldatlansága miatt sem léphettek fel határozottabban a fegyelmezetlen prédikátorok ellen.²⁰⁰ A jezsuiták az öreg licenciátus-nemzedék leváltásában látták a megoldást. Ennek érdekében az 1610-es évektől kezdve képeztek iskolájukban fiatalokat, közülük a gyengébbek licenciátusok, az értelmesebbek néhány év zágrábi tanulás után papok lettek. A kádercsere eredményei már 1620-ban megmutatkoztak: 15 baranyai licenciátusból 9 fiatal volt.²⁰¹ Az öreg licenciátus-gárda utolsó képviselői az 1630-as évek végére haltak ki. Az utánpótlás megszervezésében kisebb-nagyobb mértékben a püspökök is részt vállaltak, bár ezzel kapcsolatban is csak Vinkovics működéséről vannak konkrét ismereteink. A püspök anyagilag is támogatta a pécsi iskolát, és állta a pécsi növendékek zágrábi tanulmányainak költségeit.²⁰² Emellett két-két alapítványi helyet akart szerezni egyházmegyéje számára Bécsben és Grácban, illetve egyházi javadalmat kért az uralkodótól, hogy annak jövedelmeit a papnevelés céljaira fordíthassa.²⁰³ Egyik elgondolása sem vált valóra: egyrészt Rómában a nem rezideáló püspök terveit nem vették komolyan, másrészt pedig a király 1637-ben a zágrábi püspökségre helyezte át.²⁰⁴

Az andocsi jezsuita misszió esetében a veszprémi püspöki helynöki megbízás más egyházmegyénél lényegesen szorosabban kapcsolódott a térítésekhez és a végvidéki vándormissziózáshoz. Bár a 17. században a török valláspolitikája miatt nagyobb arányú térítések nem fordultak elő, Andocson mégis több tucat falu áttéréséről tanúskodnak a források, amelyek lelkipásztori ellátásának megszervezése természetesen a jezsuiták feladata volt. A térítésekkel kapcsolatos beszámolók kapcsán mindenekelőtt a kezdeti váratlan sikerek, majd az áttérők számának drasztikus csökkenése tűnik fel. Az évkönyvek az első évtizedben teljes falvak áttéréséről adnak hírt, később ez ritkábbá vált, az évi áttérők létszáma 30–80 fő körül mozgott. A változás magyarázata viszonylag egyszerű. A jezsuiták andocsi megtelepedésük után több olyan falut találtak, amelyek a paphiány miatt protestáns prédikátort alkalmaztak, és így lassanként elhagyták a katolikus vallásgyakorlatot. A beszámolók az ilyen, megszilárdult protestáns felekezeti tudattal nem rendelkező települések „visszatérítését” is büszkén sorolták a valódi térítések közé.²⁰⁵

¹⁹⁹ 1638-ban a helyi törökök megvesztegetésével sikerült két rosszéletű licenciátust eltávolítani a plébániákról. LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 60. 1667-ben szintén török segítséggel üzték el a hetényi licenciátust és vették saját kezükbe a plébániát. LA 1667. ÖNB Cod. 12064., pag. 93.

²⁰⁰ APK ACA fasc. 99., nr. 1/18.

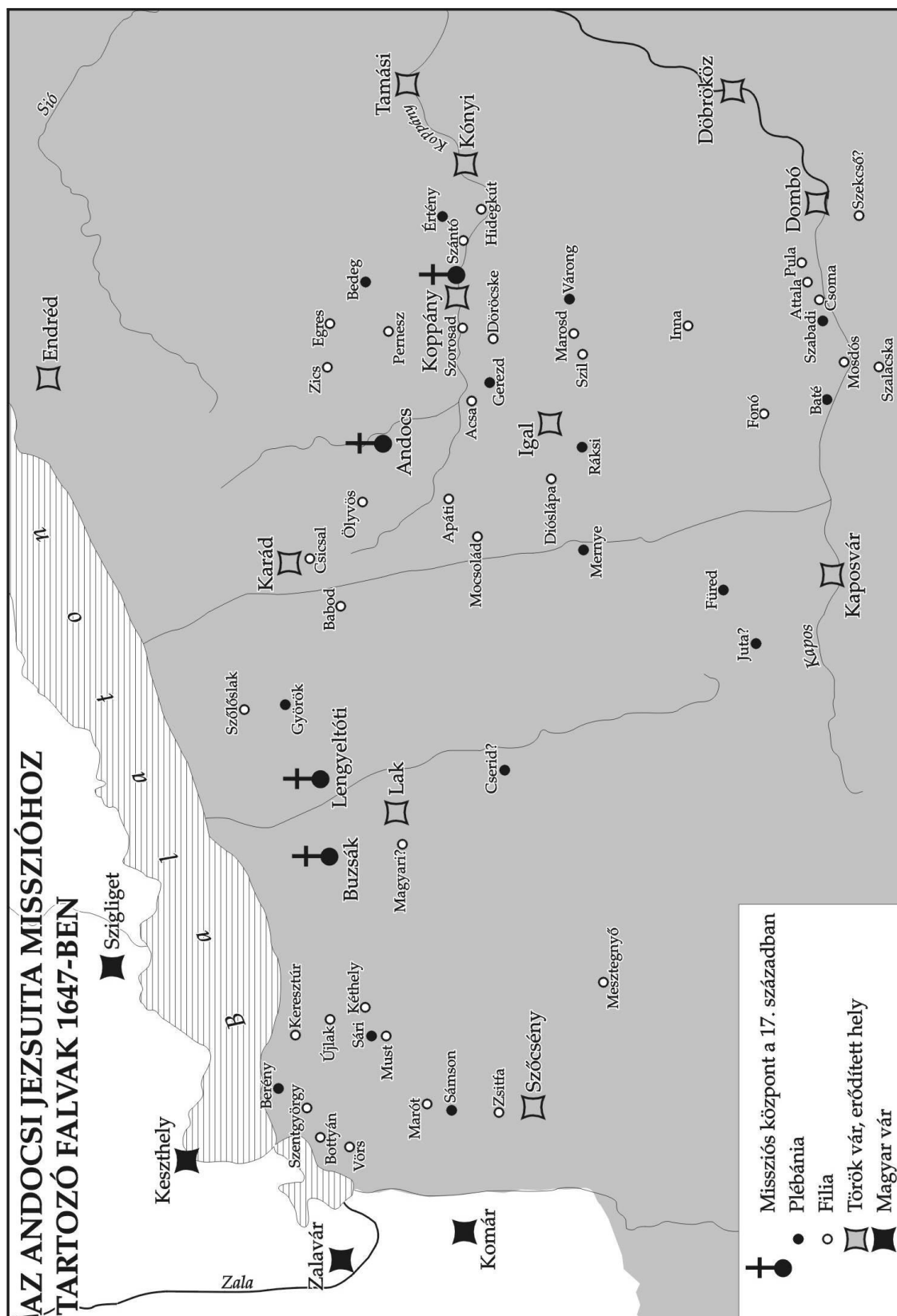
²⁰¹ Holovics: *Baranya*, 174–177.

²⁰² Molnár: *A katolikus egyház*, 91–94.

²⁰³ Ezzel kapcsolatban írt a királynak, Pázmánynak, a pápának, a Propaganda Fide Kongregációnak, Malatesta Baglioni bécsi nunciának, Antonio Barberini bíborosnak és Scipione Gonzaga római császári követnek is. Kérését minden esetben azzal indokolta, hogy egyházmegyéjében mindössze 7 pap és 30 licenciátus működött, a püspöki jövedelmei pedig nem elegendőek a papnevelés megszervezésére. A levelek fogalmazványai Vinkovics sokat idézett zágrábi levelezésében találhatók. A Rómába küldött levelek: APF SOCG vol. 78., fol. 98r., vol. 79., fol. 189r., vol. 152., fol. 239rv., vol. 396., fol. 72r. Lásd: Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 82–84.

²⁰⁴ APF Acta vol. 8., fol. 191rv., vol. 10., fol. 315r., vol. 12., fol. 25rv., 182v., 217v., 279v.

²⁰⁵ Molnár: *A katolikus egyház*, 156–158.

Az első évek felderítő munkája és térítései nyomán az 1640-es évek végére kialakult a misszió szűkebb és tágabb hatósugara. A misszionáriusok Somogy északi részén 16 plébániát, összesen 57 falut láttak el állandó jelleggel. A misszió tágabb hatósugara természetesen sokkal nagyobb volt: az 1647. évi beszámoló szerint Kanizsától Budáig és a Kapos folyótól Fehérvárig terjedt, magába foglalta a koppányi, somogyvári, kanizsai, kaposvári, simontornyai és fehérvári kerületeket.²⁰⁶ Ekkora terület rendszeres ellátását a két (sokszor egyetlen) jezsuita természetesen nem tudta megoldani, papot pedig egyáltalán nem találtak, ezért kénytelenek voltak a pécsi misszióban már kipróbált segítőkhez, a licenciátusokhoz fordulni. Míg azonban Baranyában a jezsuiták és a világi lelképászorok együttműködése, különösen a kezdeti időszakban, korántsem nevezhető problémamentesnek, addig Somogyban egyetlen konfliktusról sem szólnak a források. Ezt a különbséget szintén könnyen megmagyarázhatjuk. Baranyában a jezsuiták megjelenésekor több tucat licenciátus működött, akik féltékenyen tekintettek az új papokra, és nem fogadták el joghatóságukat.²⁰⁷ Ezzel szemben Somogyban a jezsuiták érkezésekor már licenciátusok sem működtek, így valamennyi licenciátust a jezsuiták hívták és állították a plébániák élére. Az utánpótlás minden bizonnyal a rend pécsi és gyöngyösi iskolájából származott, egykori tanítványaikkal pedig sokkal jobban együtt tudtak dolgozni, mint az egyházi hierarchiától és a katolikus egyházfegyelemtől teljesen eltávolodott, öreg baranyai katolikus prédikátorokkal. Az 1640-es évek végére elérték, hogy mind a 16 plébánián működött licenciátus, akik évi rendes elfoglaltságaik mellett adventkor és nagybőjtben külön imákra hívták össze a falvak lakosságát, majd a fiatalokat tanították a hit alapjaira. A jezsuitáknak állandóan résen kellett lenniük, egyrészt nehogy valamelyik licenciátus távozásával a református prédikátorok elfoglalják a plébániát, másrészt mihelyst egy-egy református falu lelkészi állása megürült, rögtön küldtek egy diákot, vagy személyesen vették birtokba a plébániát.²⁰⁸

Az andocsi misszió története izgalmas példával szolgál a végvári szervezet segítségül hívására egyházfegyelmi kérdésekben. Az egyházmegye reformját szíven viselő Jakusics György püspök 1642. február 6-án utasította Bessenyei István kiskomáromi várkapitányt, hogy hívassa magához a somogyi papokat és licenciátusokat, és bírság terhe alatt kötelezze őket a Gergely-naptár használatára. A püspök elpanaszolta: a gyürki licenciátusát a református prédikátorok a törökkel fenyegették meg, hogy a régi naptárt kövesse. Emellett kérte a kapitányt, hogy fogassa el Laskai Sándor egykori kiskomáromi prédikátort. Laskai Sankó Boldizsár kiskomáromi tiszttól négy katolikus falut kapott (Kéthely, Magyarai, a harmadik és a negyedik település neve a levélpapír szakadása miatt olvashatatlan), ezek lakóit bírság terhe alatt kényszerítette a református vallásra. Laskainak egyébként még egy szörnyű bűn volt a rovásán: két katolikus fiút, akik azelőtt a licenciátusoknak szolgáltak, átadott a kanizsai törököknek. „Mindezeket kegyelmed remediálhatja legjobban, inkább bírván az egész Somogysággal, hogy sem mint más valaki” – írta a püspök. A kapitány ennek ellenére a következő évben Lippay érsekhez fordult, hogy a megbízatás teljesítéséhez királyi vagy nádori parancsot eszközöljön ki, „mivel az mi földünk inkább azon [ti. református] hittel

²⁰⁶ Pfeiffer: *A veszprémi egyházmegye*, 193.

²⁰⁷ Lásd pl.: Holovics: *Baranya*, 175–177.

²⁰⁸ LA 1648. ARSI Austr. vol. 140., fol. 156r.; Pfeiffer: *A veszprémi egyházmegye*, 195. Az évkönyvek a későbbiekben is megemlékeznek a licenciátusok diszpozíciójáról, így például 1658-ban két licenciátust küldtek a falvakba: LA 1658. ARSI Austr. vol. 142., fol. 54v.

rakodott, az ő fölsége erős parancsolatjával procedálhatnék inkább, sem mint püspök uraméval.”²⁰⁹ Bessenyei egyik megbízást sem tudta teljesíteni: a régi naptár továbbra is általános maradt Somogyban és Baranyában, Laskai pedig még jó másfél évtizedig működött a hódoltsági falvakban. A jezsuiták szintén fontosnak tartották a naptárreform elfogadtatását, de átütő sikert ők sem értek el: 1646–1648 között három, 1667-ben négy faluban vezették be az új naptárt.²¹⁰

Pécshez hasonlóan az egri püspök hódoltsági megbízottja által végzett lelkipásztori szervezőmunka részleteit is gyakorlatilag egyetlen személy, Almásy András gyöngyösi plébános levelezéséből ismerjük meg. A hódoltsági megbízotti joghatóság és feladatkör Almásy leveleinek tanúsága szerint leginkább a hevesi és jászági plébániák folyamatos betöltésére, az egyházi fegyelem betartatására, az elhunyt papok hagyatékának megóvására, a templomépítések szervezésére, az egyházfők ellenreformációs lépéseinek közvetítésére, valamint hevesi és jászági bevételeinek adminisztrációjára terjedt ki.

A plébániák betöltését és a javadalomba való bevezetést a Tridentinum alapján a hazai zsinatok is részletesen szabályozták. A sikeres plébánosi vizsga után a jelöltnek a főpásztor vagy pedig a helynöke előtt le kellett tennie a hitvallást és a plébánosi esküt, ezt követően a főesperes vagy a helyette kijelölt pap a meghatározott formák (belépés a templomba, szentelt vízzel meghintés, a főoltár megcsókolása, a keresztelőkút megérintése és harangozás) kíséretében beiktatta a plébánia tényleges birtokába. Az 1638. évi nagyszombati tartományi zsinat viszont külön hangsúlyozta: amennyiben a török területen nem oldható meg az előírt módon biztonságosan a beiktatás, akkor a plébánia átadása valamely jelképes tárgy, egy gyűrű vagy egy kalap átnyújtásával is megtörténhet.²¹¹ Az országos egyházi törvényhozásnak megfelelően az egri püspöki helynök által kiállított plébánosi beiktató oklevelek is elsősorban az előjárók iránti engedelmességre, a plébániai javak megőrzésének és az elidegenített tulajdon visszaszerzésének kötelezettségére helyezték a hangsúlyt.²¹²

1667-ben Balogh Mihály tari plébános és hevesi esperes kapott megbízást Pásztói Györgynek a pásztói plébánia és filiája, Hasznos birtokába való bevezetésére. A Stenczell János püspöki vikárius által 1667. április 20-án kiállított kinevező okirat az egyetlen ilyen jellegű dokumentum az egyházmegye hódolt részeiről: a leendő plébános legfontosabb feladatául jelölte meg a püspök és helynöke iránti engedelmességet, az egyház jogainak védelmét, a plébánia terheinek viselését, javainak megőrzését és visszaszerzését, és megtiltotta számára az ordináriusi engedély nélküli plébánia-változtatást.²¹³

A hódoltságban az egri egyházmegyes plébániák betöltésének szervezése és a beiktatás a hevesi esperes feladata volt. Almásy 1665-ben nem csak Gyöngyösre kért káplánt a püspöktől, hanem tolmácsolta Zsadány, Nagyút és Méra katolikusainak kérését is. Mindhárom települést „igen jó faluknak” tartotta, és egy Seszták nevű pap aláküldését

²⁰⁹ EPL AS Acta Radicalia, Classis X., nr. 196., fasc. 11., pag. 124., 138. A prédikátor csak Sándor néven szerepel a levélben, de Laskaival való azonosítása egyértelmű. Lásd: Balázs László: Laskai Sándor református prédikátor levelei 1640–1657. *Egyháztörténet* 4 (1958) 303–340.

²¹⁰ LA 1648. ARSI Austr. vol. 140., fol. 156r.; LA 1667. ÖNB Cod. 12064., pag. 46.

²¹¹ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 368.

²¹² Erről tanúskodik az egri püspökség protokollumában 1671-ből fennmaradt plébános-kinevező okirat (*Investitura plebanis parochialibus dari solita*). EÉL Protocollum consistoriale vol. II., fol. 117rv.

²¹³ EÉL AV 1731.

javasolta a főpásztorának.²¹⁴ Ez a pap nyilvánvalóan az a Seszták Márton, aki 1664–1665-ben a nagyszombati egyetemen hallgatott teológiát,²¹⁵ és tanulmányainak befejezése után Almásy a hevesi falvakba szánta. Terve minden bizonnyal kudarcot vallott: 1670-ben az esztergomi érsekségben, a Fülek melletti Bárkány plébánosaként említi egy okirat.²¹⁶ Ugyancsak 1667-ben Gyöngyöstarjánba és Debrőre kért papot a püspöktől, és különösen is ajánlotta a mezőkövesdieket: a frissen újjátelepült faluba közel száz önálló gazda költözött, a település a nagy szaporulat miatt gyorsan növekedett. Lakói mind katolikusok voltak, és nem is engedtek más vallásút maguk közé, református földesuraik emiatt eleget zaklatták őket. A szihalmi plébános látta el őket, de amennyiben saját plébánost kapnának, könnyebben ellenállhatnának a földesúri nyomásnak – hangzott Almásy konklúziója.²¹⁷ 1670-ben Szegedy püspöktől három üres plébánia betöltését kérte: Szurdokpüspöki és filiája: Szentjakab, az új plébániának számító Jákóhalma és filiái: Dózsa és Mihálytelke, valamint Sár és filiái: Visonta és Halmaj. A sári plébános, Biriaius (?) Dávid 1670 farsangjának végén hunyt el,²¹⁸ előtte Almásy egyik közeli munkatársa volt, 1667 augusztusában őt küldte Pálffy püspökhöz Jászóra.²¹⁹

1667 nyarán a jászberényi plébánia betöltése okozott fejfájást Almásynak. A plébános halála után a ferencesek megkísérelték elfoglalni a plébániát, amit a püspök nem engedett, és kinevezte Nagy Lukácsot plébánosnak. Almásy sürgette a jászberényieket, hogy vigyék le új papjukat,²²⁰ de erre csak szeptemberben került sor. A jászberényi katolikusok közül többen valószínűleg a ferencesek pártján álltak, így végül Almásy nem is jelent meg a városban, hanem helyette 1667. szeptember 14-én Várkonyi Mátyás árokszállási plébános iktatta be a Nagy Lukácsot a javadalmába.²²¹ A jászberényi plébánia ügye a későbbiekben sem jutott nyugvópontra. 1672-ben a ferencesek a polgárok segítségével ismét megpróbáltak megtelepedni a városban, ezúttal nem kisebb méltóság, mint az esztergomi érsek támogatását kérték a tervükhöz. Almásy ezúttal is a gyorsaságban látta a megoldás kulcsát: Szegedy püspök kérje ki a váci főpásztortól a legmegfelelőbb jelöltet, Horváthi Jánost, és helyezze a megüresedett plébániára. Ha a püspök erre nem hajlandó, az egri egyházmegyéből Jelkóczi Jánost tartotta a legalkalmasabbnak, „csak a város valamely difficultást némely excessusaiért ne tegyen”. Jelkóczi helyére Ecsédre Balogh Mihályt ajánlotta, az Erdőtelken szolgáló Horváth Istvánt pedig a csányi fráterrel akarta megcserélni. „Sokszor untattak immár a csányiak, – írta Almásy – hogy tovább meg nem fogadják, magam is látom, hogy fiai végett a falu igen disgustált ellene.”²²²

Az utóbbi idézet is világosan jelzi: a diszpozíciók mellett komoly gondot okoztak a papság és a licenciátusok egyházfegyelmi ügyei. Ezek megoldása a hódoltságban lényegesen

²¹⁴ EÉL AV 1711. 1665. június 6. Az Egri Érseki Levéltárból idézett levelek döntő többségét Almásy András gyöngyösi plébános írta az egri püspököknek, ezekre csak jelzettel és dátummal hivatkozom, a más levélírók személyét mindig jelölöm.

²¹⁵ Zsoldos Attila: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Bp., 1990. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 11.) 129., 137.

²¹⁶ MNL HML XII–2/b Num. I. Div. VI. fasc. 6., pag. 4.

²¹⁷ EÉL AV 1711. 1667. augusztus 18.

²¹⁸ EÉL AV 1187., nr. 29. 1670. március 21.

²¹⁹ EÉL AV 1711. 1667. augusztus 18.

²²⁰ Uo.

²²¹ Nagy Lukács Pálffy Tamásnak, Jászberény, 1667. szeptember 25. EÉL AV 1711.

²²² EÉL AV 1261. 1672. március 24.

nehezebbnek bizonyult, mint a királyi országrészen, hiszen az egyház képviselői itt teljes mértékben nélkülözték a világi hatalom segítségét, a török hatóságok pedig általában akadályozták ilyen irányú erőfeszítéseiket. Emiatt az egyetlen megoldást a botrányos életű papoknak a hódoltságból (akár a végvári katonaság segítségével) történő eltávolítása és a püspök általi megbüntetése jelenthette.²²³ Almásy gyakori panaszaiból ítélve nem kevés valóban gyenge erkölcsi színvonalon álló pap és licenciátus húzódott a török alatti plébániákra. „Vannak rút cégéres állapotú papok, kiket se szép szó, se correptio, se büntetés szokott vétkektől el nem vonhat. Nagyságodat Isten ő fölsége alá hozván jó egészségben, akkor, ha nem compareálnak, leszen Nagyságodnak módja fölhozatásukban” – írta Pálffy püspöknek egyik levelében.²²⁴ 1665-ben egy botrányos életű, a váci püspöki helynök levelével védekező pap megbüntetését kérte a főpásztortól, akit a szegedi vásárról való visszatérte után katonákkal akart felhozatni. Ugyanekkor egy Vatai nevű „afféle régi istentelen embert” is megfosztott a hivatalától, amíg a püspök ki nem vizsgálta az ügyét.²²⁵ 1667-ben Somlai András adácsi plébánosra panaszkodott: a boritalnak adta magát, és sok istentelen dolgot cselekedett, rendszeresen lopott, sőt részegen misézett. A török miatt nem tudta megbüntetni, a püspök hívására pedig nyilván nem ment volna fel, ezért a plébános az egyetlen megoldás abban látta, ha a főpásztor katonákkal viteti magához.²²⁶ Somlai helyzetét Nagy Lukács jászberényi plébános hasonlóan reménytelennek látta: hívei nem akarták elfogadni, talán jobb lett volna Felsőszentgyörgyre küldeni plébánosnak, vagy leginkább eltávolítani az egyházmegyéből.²²⁷ Almásy hasonlóképp nem tartotta elég épületesnek Turcsányi György szenterzsébeti plébános tevékenységét. Három másik, a püspök által ajánlott „impertinens fráter”: a kisbudai és a pázmándi licenciátusok, illetve Gombasi János pedig szerinte disznópásztorságot sem érdemeltek volna, nemhogy plébániát, ezért azt javasolta Pálffynak, hogy ne alkalmazza őket az egyházmegyében.²²⁸

A szurdokpüspöki plébános, egy bizonyos páter Vidó²²⁹ botrányaira úgy derült fény, hogy megkínzott szolgálója bosszúból panaszt tett Almásynak, „minémű feslett erkölcsű volt eleitől fogvást. Ennek előtte egy esztendővel egy infamis személlyel nótában esvén, akkor emendatióra igérvén magát, büntetés által megszabadula, de immár látom, a gyalázat hogy öregbül, és az emendatio sem láttatik tőle”. Hasonló bűnben találta Udvarhelyi Mihály apci plébánost, aki inkább a plébániáját változtatta, minthogy elbocsátotta volna a vele együtt élő gyanús nőszemélyt. A megoldást mindkét esetben a papok felvitelében és az alapos vizsgálatban látta, hiszen „talán jobb módja leszen Nagyságodnak a büntetésre idefől, hogy sem távol”.²³⁰ Olykor persze fordított esetek is előfordulhattak, amikor a papjukkal való botrányos viselkedésük miatt a hívekre kérte a püspök büntetését. 1667-ben Jelkóczi János

²²³ A kapcsolattartás nehézségeire már Lippay György is utalt 1641-ben írott jelentésében. Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről. (Archivio Santacroce). *Levéltári Közlemények* 73 (2002) 199–241., 230–231.

²²⁴ EÉL AV 1711. 1667. április 16.

²²⁵ Uo. 1665. április 25.

²²⁶ EÉL AV 736. 1667. február 16.; EÉL AV 1711. 1667. március 15. Botrányos viselkedésével 1668-ban a megyegyűlés is foglalkozott: MNL HML IV–1/a vol. 3., pag. 8.

²²⁷ Nagy Lukács Pálffy Tamásnak, Jászberény, 1667. szeptember 25. EÉL AV 1711.

²²⁸ EÉL AV 1711. 1667. augusztus 18.

²²⁹ Talán azonos a nagyszombati egyetemet 1643–1644-ben látogató Vidó Jánossal. Zsoldos: *Matricula*, 40., 44.

²³⁰ EÉL AV 736. 1667. október 16.

pásztói plébánost hívei megverték, mezőtárkányi plébánost pedig egyik hallgatója, Czutor István „rútul megszidogatta”.²³¹

Az előbbi két problémakörrel, illetve ezek okával: a rendes egyházkormányzat és a keresztény világi hatóság hiányával szoros összefüggésben áll a harmadik neuralgikus kérdés, az elhunyt papok hagyatékának sorsa. A plébánosok halála után, a hatékonyan fellépő végrehajtó hiányában, részben a falubeliek, részben a koncra mindig éhes török tisztviselők és katonák igen gyorsan széthordták az elhunyt papok pénzét és ingóságait. Ráadásul a török hatóságok olykor még elvi jogot is formáltak a törvényes utód nélkül elhalt katolikus egyháziak javaira.²³²

Páter Szőlősi Jakab végrendeletét 1663. december 9-én mutatta be az egri székeséki Rágyóczy Péter kanonok, a püspök a következő nap hagyta jóvá. Szőlősi, az egykori pazmanita, 1661–1663-ban egri kanonok és szabolcsi főesperes²³³ valamelyik nagyobb hódoltsági plébánián, talán Pásztón működött,²³⁴ ugyanis végrendeletét 1665. június 6-án Almásy küldte vissza a püspöknek. A testamentum alapján Szőlősi valóban nem lehetett túlságosan gazdag: 94 forint készpénzt (további részletezés nélkül) Isten dicsőségére, zálogban levő 15 forintját pedig anyjára hagyta. Ingóságait (két lovát és két kocsiját, nyolc hordó borát, lisztjét, búzáját, szalonnáját, borsóját, dióját, aszalt szilváját, négy ezüst kanalat, könyveit, edényeit, ruháit és puskáját) széosztotta anyja és testvére családja, a püspök, a káptalan tagjai, a ferencesek, a kassai jezsuita gyógyszertár, Ádám nevű kántora, Simon nevű szolgája, néhány híve és a szegények között.²³⁵ A testamentum végrehajtása Almásy feladata lett volna, de mire 1665. június elején visszatért a hódoltságba, már minden javát széthordták. A rokonaira hagyott két lovat Kada István pásztói apát vitte el, hiába intette a törvénytelenység miatt és idézte meg, az apátúr nem volt hajlandó visszaadni az elbitorolt jószágokat.²³⁶ Szintén ez a veszély fenyegette az 1667. június 28-án elhalt jászberényi plébános javait.²³⁷ Ebben az esetben a helyzetet bonyolította, hogy a pap az egri püspöknek is tartozott. A súlyos beteg plébános Egerbe utazott a doktorhoz, és hazatérése után rögtön meghalt, így Almásy ezt már nem kérhette el tőle.²³⁸

A szabadon garázdálkodó falubelieknél és paptestvéreknél is nagyobb veszélyt jelentettek a környékbeli török tisztviselők. Néha sikerült velük megalkudni a helyieknek, például 1667 elején Vashidegi Mihály apci plébános halála után, amikor 12 tallért fizettek a parasztok a törököknek.²³⁹ Máskor rosszabbul jártak, mint 1670-ben a sáriak és a szihalmiak.

²³¹ EÉL AV 1711. 1667. április 16.

²³² Ezzel kapcsolatban a legtanulságosabb történetet, Király Mihály patai plébános esetét lásd: Molnár: *Mezőváros*, 61–65.

²³³ 1650–1656 között a Pazmaneum növendéke. Fazekas István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)*. Bp., 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.) 74.; Nováky: *Memoria dignitatum*, 213., 215–216.

²³⁴ Működési helyére nézve a végrendelet semmilyen támponttal nem szolgál.

²³⁵ EÉL AV 2045/a.

²³⁶ EÉL AV 1711. 1665. június 6.

²³⁷ A nevét sajnos Almásy nem említi, egy későbbi összeállítás szerint Baranyai Ferencnek hívták, aki „súlyos betegségtől sújtva életét a plébánián fejezte be”. Sáros András: *A jászberényi főtemplom története*. Jászberény, 2002. (KÉSZ Könyvek 1.) 150.

²³⁸ EÉL AV 1261. 1667. július 1.

²³⁹ EÉL AV 1711. 1667. március 15.

A sári pap halála után szpáhi mindent elvitt, amit a háznál talált, a maradékért pedig hatvan tallért kért a falubeliectől. Ráadásul néhányan összejátszottak a törökkel, aki érvénytelenítette a végrendeletet, a rokonoknak ezért alig maradt valami. Az egyik helybéli, Rátkai István Almásy tudta nélkül lenyúlta és eladta az ezüst tárgyakat, holott azokat a gyöngyösi plébános magához akarta váltani. Szihalmón a török a plébános teljes hagyatékát elvitte, sőt még a holttestét is kiásatta. Almásy ezeket az eseteket határozottan a hódoltsági papság helyzetének romlásaként értelmezte. Korábban ugyanis a törökök a papok hagyatékának a felét meghagyták, és ha nem voltak rokonai, ez a püspököt illette. A török hatóságok újabban viszont arra hivatkoztak, hogy a szultán azért tartja a papokat szabadságban, hogy holtuk után vagyonuk a kincstáré legyen. Almásy a megoldást abban látta, hogy a püspök tartson igényt a teljes jószágra, és a király révén a budai pasánál eszközöljön ki utasítást a katolikus papok javainak védelmére.²⁴⁰ A magyarországi török hatóságoknak a hagyatéki ügyekben való egyre fokozódó pénzéhségét egyébként nem csak az egri püspökség forrásai, hanem a 17. század második feléből ránk maradt török okiratok is bizonyítják, amelyekben a felsőbb hatóságok megtiltották a kádiknak és a pénzügyi tisztviselőknek az örökségek elosztásával kapcsolatos visszaéléseket.²⁴¹

A hevesi és jászági plébánosok szerény anyagi körülményeinek javítása érdekében a gyöngyösi plébános még egy eszközt bevetett: megpróbálta a tizedek után a papoknak járó tizenhatod (sedecima) helyett a dézsma nyolcadrészét (oktáva) visszaszerezni. A tizedjegyzékek melletti nyugtatványok tanúsága alapján a hevesi tizedekből a 16. század második felében és a 17. század első két évtizedében a (legtöbbször protestáns) lelkészek és az egri káptalan tagjai terménytípustól és jogi státustól függően negyedet, nyolcadot vagy tizenhatodot vettek fel.²⁴² A 17. században a dézsmabérlők a katolikus papoknak és a lelkészeknek már egységesen a tizedek nyolcadát szolgáltatatták ki.²⁴³ Király Mihály patai plébános 1678-ban kelt levele szerint mintegy harminc éve az összes hevesi pap és licenciátus oktávát vett fel.²⁴⁴ Ezt a jogszokássá vált helyzetet támadták meg 1676-ban az országos törvényekre hivatkozva a vármegye közgyűlésén a tizedbérletekben leginkább érdekelt földesurak: Bossányi Miklós, Forgách Ádám, Esterházy Sándor és Miklós.²⁴⁵ Törekvéseiket az országos kormányhatóságok is támogatták: Gyürky Pál azzal tért vissza kassai követségéből, hogy a Szepesi Kamara nem írta elő az oktávát a plébánosok számára, mivel a földesurak a törvény szerint csak tizenhatoddal tartoznak.²⁴⁶

²⁴⁰ EÉL AV 1187., nr. 29. 1670. március 21.

²⁴¹ Erre lásd további utalásokkal: Hegyi: *Jászberény török levelei*, 15.

²⁴² Szederkényi: *Heves vármegye*, II. 364–398., különösen 370–371.

²⁴³ A 17. századból, a tizedek visszabocsátása után csak kevés tizedjegyzék maradt fenn, hasonló árendajegyzéket pedig, mint amilyeneket Szakály Ferenc publikált a váci püspökség területéről, egyáltalán nem találtam. 1666-ban a decimátorok oktávákat adtak ki a gyöngyösi plébánosnak, a poroszlói, verpeléti és szentmiklósi prédikátoroknak, Tótfalván pedig „az ott való pap meghalt”. MNL HML XII–3/c fasc. 29., pag. 17–58.

²⁴⁴ MNL HML IV–1/b fasc. 5., 1678., nr. 59.

²⁴⁵ MNL HML IV–1/a vol. 5., pag. 142–143.

²⁴⁶ Uo. pag. 141.

1677-ben a földesurak egy része, köztük a vármegye leghatalmasabb birtokosa, Koháry István már az új rend szerint jártak el, és embereikkel elvitették a tizenhatod feletti részt.²⁴⁷ Erre a hevesi papság Almásy vezetésével a vármegyén próbált meg igazának érvényt szerezni. Almásy hevesi esperesi minőségében, „az egri püspök jurisdictiója alatt levő szegény egyházi rendek, papok és fráterek nevében” tiltakozott a vármegyénél az új eljárás miatt, elsősorban a néhai Bársony György püspök és főispán rendeletére hivatkozva, miszerint „nem akarja, hogy a legkisebb licenciátusnak is sedecima, hanem octava, úgy mint eddig szokás volt, adassék ki”.²⁴⁸ A papság a patai és a püspöki plébánost, illetve a fancsali licenciátust küldte a megyegyűlésre.²⁴⁹ A közgyűlés diplomatikusan elhárította az állásfoglalást, mondván: senkinek sem írhatja elő az oktáva kiadását; Almásy jogi úton járjon el, ebben a vármegye támogatásáról biztosította.²⁵⁰ A növekvő háborús készülődés és a szegénység, illetve a földesurak ellenállása miatt azonban ezek a törekvések nyilván nem jártak sikerrel, az oktávákat a későbbiekben nem említik a vármegyei iratok.

Ismereteink szerint a hódoltságban egyedül az egri egyházmegye hódoltsági területein működtek az egyházi jogintézmények: a hiteleshelyek és a szentszéki bíróságok.²⁵¹ A gyöngyösi plébánia központi szerepe ezeknek a funkciónak az ellátásában is megmutatkozott. 1661-ben Bágyoni Benedek gyöngyösi plébános a jászói konvent tagjaként, konventuálisaként (*conventualis*) szerepelt egy birtokbeiktatásnál, 1663-ban pedig Jelkóczi János várkonyi plébánossal és Borsod vármegyei esperessel a pásztói Monostor-malom tulajdonjoga ügyében folytattak vizsgálatot, szintén jászói konventuális minőségben.²⁵² 1666. december 3-án Jászberényi Gergely gyöngyösi káplán és jászói konventuális Miskey István nádori emberrel végzett Gyöngyösön tanúkihallgatásokat a reformátusoknak a solymosi szőlőben elkövetett hatalmaskodása ügyében.²⁵³ 1668. április 4-én Pálffy püspök kérésére a jászói konvent két konventuálisa, Jászberényi Gergely és Pozsonyi Mihály a plébánossal együtt felkereste Szántay Mátyás gyöngyösi prédikátort, és a püspök nevében felajánlották neki a jogtalanul elvett jövedelmeket.²⁵⁴ Ezek az adatok már csak azért is érdekesek, mert

²⁴⁷ Koháry István füleki kapitány talán a legbefolyásosabb végvári kapitány és hódoltsági földesúr volt a 17. század második felében, életével és tevékenységével újabb egy életrajzi monográfia és több konferencia is foglalkozott. Komjáti Zoltán Igor: *Egyetértésben a közös érdekért. A füleki végvár működtetése Koháry István főkapitányságának idején (1667–1682)*. Dunaszerdahely, 2015. Hódoltsági földesuraságára lásd: Uő: Koháry István Heves vármegyei birtokairól. In: *Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*. Szerk. Kozicz János – Koltai András. Bp.–Kecskemét, 2015. (Magyarország Piarista Múltjából 8.) 67–80.; Péterné Fehér Mária: Koháry István, Kecskemét földesura. Uo. 101–112.

²⁴⁸ MNL HML IV–1/b fasc. 5., 1678., nr. 58.

²⁴⁹ Uo. 1678., nr. 59.

²⁵⁰ MNL HML IV–1/a vol. 5., pag. 343–344.

²⁵¹ Ennek a témakörnek a tárgyalásakor nagyon érződik az egyházi jogintézmények kora újkori történetével kapcsolatos kutatások szinte teljes hiánya. A hiteleshelyek újkori fejlődéséről mindössze egyetlen doktori értekezés áll rendelkezésünkre: Papp László: *A hiteles helyek története és működése az újkorban*. Bp., 1936. (Palaestra Calasanciana 14.) Az egyházi bíróságokról pedig csupán a középkori helyzetre vonatkozó tanulmányokkal rendelkezünk: Bónis György: *Az egyházi bíráskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*. In: Uő: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.) 621–658.; Erdő: *A középkori officiális bíráskodás*.

²⁵² Nováky: *Memoria dignitatum*, 214. 216.

²⁵³ EÉL AV 1187., nr. 25.

²⁵⁴ Uo. nr. 27.

eddig a hiteleshelyeknek hódoltsági ügyekben csupán kinti, a királyságban végrehajtott intézkedéseit ismertük,²⁵⁵ az idézett dokumentumok alapján viszont egyértelműen kirajzolódik ennek az intézménynek a benti, hódoltsági tagozata is.

Hasonlóan kevés értesülésünk van a püspöki szentszék hódoltsági működéséről. Bár a Jászón, majd Kassán működő káptalan tagjaiból rekrutálódott egri püspöki szentszéki bíróság alkalmasint gyöngyösi ügyekben is ítélkezett,²⁵⁶ a szentszéki protokollumokban elvértve találunk hódoltsági vonatkozást.²⁵⁷ A század második felében (akárcsak a világi bíraskodás esetében) itt is gyakoribb lehetett a helyszíni tárgyalás, amelyet a török határ túloldalán működő plébánosokból alkalmilag összeállított bíróság folytatott le Gyöngyösön. 1675-ben a jezsuiták által Csapó János és felesége, Balog Erzsébet ellen egy malomrész ügyében indított per tárgyalását a gyöngyösi plébániaházban Almásy András vezetésével négy hódoltsági papból (Egri György, Boldogh Gáspár, Lőrincsik István és Szentdomonkosi István) álló bíróság folytatta le.²⁵⁸ 1683-ban Jelkóczi püspöki helynök utasítására szintén Almásy elnöklete alatt ült össze egy szentszéki bíróság Király Mihály néhai patai plébános végrendelete tárgyában, amelynek tagjai Tuba Ferenc patai, Boldogh Gáspár ecsédi, Kátai Gergely adácsi plébánosok és Csima Mihály gyöngyösi káplán voltak. Az egyházi és a világi bíróság közti munkamegosztás értelmében a szentszéki ítélet végrehajtásáról a vármegye közgyűlése intézkedett.²⁵⁹ Ugyancsak a kassai szentszék gyöngyösi „kihelyezett tagozata” elé idézték 1685-ben a szentivániakat, akik vonakodtak megfizetni licenciátusuk, Balogh András kialkudott bérét.²⁶⁰

Az egri püspök és kassai vikáriusa minden bizonnyal a vármegye példáját követve, a hevesi hódolt szolgabírák és hódolt esküdtek mintájára bízták meg a hódoltsági papokat hiteleshelyi és bíraskodási feladatkörrel.²⁶¹ A fenti adatok értelmében a gyöngyösi plébános, mint Heves megyei esperes és hódoltsági megbízott egyúttal a püspöki szentszék hódoltsági ügyhallgatója (vikáriusa) is volt, aki a jogban jártas plébánosokat maga mellé véve eljárhatott az egyházi bíróság illetékessége alá tartozó ügyekben. A szentszéki bíraskodás hódoltsági tagozatának létrejöttében a többször hangsúlyozott világi analógiák mellett a középkori előzmények is szerepet játszhattak. Bizonyos egyházmegyékben ugyanis különböző jogi autonómiák mentén vagy a sajátos földrajzi helyzet miatt már kialakultak ilyesfajta vidéki helynökségek, ahol a megbízott helynök a környékbeli plébánosokkal együtt bíraskodott.²⁶²

A többi hódoltsági egyházmegye püspökei és helynökei közötti levelezésben gyakran előforduló lelkipásztori ügyekkel (szentelt olaj, kegytárgyak vagy búcsúkiváltságok

²⁵⁵ Papp: *Hiteles helyek*, 30.; Szakály: *Magyar intézmények*, 34.

²⁵⁶ A varga céh Szent Mihály oltárának malomrésze ügyében folytatott perben 1630-ban a malomrészt a szentszék visszaadta Lang Pálnak, majd 1665-ben az időközben a reformátusok tulajdonába került malomrészt újra az oltárjavadalomhoz ítélte vissza. MNL HML V–101/b fasc. 28., nr. 14.

²⁵⁷ Így például három gyöngyösi polgár (Goda István, Goda Tamás és Nyíró Gergely) szentszéki idézése (1670) és annak visszavonása (1671). EÉL AV 1187., nr. 30.; EÉL Protocollum consistoriale vol. II., fol. 111v–112r.

²⁵⁸ Gyöngyös, 1675. július 1. Csapót, aki a háromszori idézés ellenére sem jelent meg, a bíróság elmarasztalta, és a végrendeletileg a jezsuitáknak hagyott malomrész használatát a pátereknek ítélte. MNL OL E 152 Registrata, Residentia Gyöngyösiensis, fasc. 1., nr. 27.

²⁵⁹ MNL HML IV–1/b fasc. 7., 1685., nr. 28.

²⁶⁰ Uo. 1685., nr. 33.

²⁶¹ A világi igazgatásra mint lehetséges mintára lásd elsősorban: Soós: A hódolt szolgabíró, 22–30.

²⁶² Bónis: Az egyházi bíraskodás, 638–639.; Erdő: A középkori oficiális bíraskodás, 121–122.

megküldése) az egri egyházmegye dokumentumaiban alig találkozunk. Almásy 1665 áprilisában két edényt küldött szentelt olajért, hogy a környékbeli plébánosoknak is tudjon belőle adni.²⁶³ Néhány esetben házassági ügyekben is eljár.²⁶⁴ 1667-ben egy közöszülésre alkalmatlan nőt vizsgáltatott meg három bábával, illetve egy alatkai katolikus menyecske református férjétől próbált meg írást szerezni, hogy nem fogja többé hitében háborgatni a feleségét.²⁶⁵

Mint fentebb említettem, a váci püspök hódoltsági helynökeinek lelkipásztori tevékenységéről gyakorlatilag nincsenek adataink. A fentebb idézett normatív szövegekből és a néhány ránk maradt adattöredékből viszont az derül ki, hogy a váci püspökség lelkipásztori életének szervezése is a többi alföldi püspökséghez hasonló keretek között zajlott. Mindenekelőtt beszédes, hogy a világi lelkipásztorok püspöki kinevezésére vonatkozó legkorábbi adatunk is a váci egyházmegyéből származik. Dallos Miklós váci püspök 1622. szeptember 21-én Nagyszombatban kelt iratában Cantzor Andrást a Nógrád megyei Nándor, Sente és Debercsény falvak világi lelkipásztorává nevezte ki. A püspök a dokumentum hosszú bevezetőjében bevett gyakorlatként mutatta be a főpásztorok azon eljárását, hogy a paphiány miatt, a hívek vallásának megtartása érdekében világiaknak engedélyt adnak egyházi funkciók (népnyelvű szentbeszédok felolvasása, keresztelezés, temetés, esketés, asszonyavatás) végzésére. Cantzornak Pyber János váradi püspök feladta a tonzúrát és a kisebb rendeket, ezért főpásztora hívei kérésére a felsorolt tevékenységek ellátását engedélyezte a számára, amíg felszentelt papot nem tud a helyére állítani. Feladatai közül kiemelte, hogy a húsvéti időszakban biztosítson papot a falvak lakóinak, akinél a gyónásukat és a szentáldozást elvégezhetik.²⁶⁶ Dallos kinevező okirata azt bizonyítja, hogy a hódoltsági püspöki székekre kinevezett magyar püspökök már a pázmányi szabályozás (1628/1629) előtt is alkalmaztak hivatalos keretek között világiakat a lelkipásztori munkában.

Ugyancsak izgalmas és a maga nemében egyedülálló az az instrukció, amelyben Korompay Péter váci püspöki helynök főpásztora megbízásából utasította a szegedi gvárdiánt a jubileumi búcsúnak a váci egyházmegye Szeged környéki plébániáin való kihirdetésére. A gvárdiánnak személyesen kellett közzétennie a búcsút a Szegedhez közeli egyházakban, egy templomot két hétre kijelölve erre a célra. A vikárius külön a ferencesek lelkére kötötte: ne árulják el, hogy minden templomban megtörténik a promulgáció, mert így a nép körmenettel vonul a szomszédos falvak templomaiba, növelve ezzel az alkalom ünnepélyességét. Miután a gvárdián elhatározta a helységek sorrendjét, a listát küldje fel a váci helynöknek. A búcsú elnyerésének feltételei a következők voltak: a híveknek a két hét alatt legalább egyszer el kellett jönniük a meghatározott templomba, hogy a pápa szerencsés uralkodásáért, az egyház felmagasztalásáért, az eretnokségek kiirtásáért és a kereszteny fejedelmek közötti békéért imádkozzanak; az egyik kijelölt héten szerdán, pénteken és szombaton böjtöljenek, majd végezzenek szentgyónást, járuljanak az Oltáriszentséghez és adjanak alamizsnát a szegényeknek.²⁶⁷

²⁶³ EÉL AV 1711. 1665. április 25.

²⁶⁴ Uo. 1667. március 15.

²⁶⁵ Uo. 1667. augusztus 18.

²⁶⁶ Dallos Miklós Följegyzései („Memoriale”), VPL jelzet nélkül, fol. 128v–129r.

²⁶⁷ [Orthmayr–Szentkláray]: Okmánytár, 221–222.

A vácegyházmegyes püspökök és helynökeik közötti kapcsolatoknál sokkal alaposabban ismerjük a csanádi püspökök és a szegedi ferencesek együttműködésének részleteit, hála a püspökök és a szegedi gvardiának töredékesen fennmaradt levelezésének. A csanádi püspök és a ferencesek közötti kapcsolatfelvétel után az első dokumentumokban kizárólag lelkipásztori és joghatósági jellegű feladatokról olvashatunk, csak Pálffy Tamás leveleiben jelent meg hangsúlyosan a gazdasági elem. A hódoltság utolsó évtizedeinek püspökei pedig gyakorlatilag hódoltsági adószedőiként kezelték a ferenceseket.

A csanádi püspökök az egyházmegyjüktől való nagy távolság miatt a szegedi ferencesektől kezdetben elsősorban rendszeres tájékoztatást vártak el a püspökség lelkipásztori helyzetéről. A híveiktől több száz kilométerre élő főpapok meglehetősen kevés információval rendelkeztek a hódoltság viszonyairól, amint azt a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásakor felvett jegyzőkönyvekben található vallomásaik is bizonyítják.²⁶⁸ A lelkipásztori tervek kialakítása és a szükséges intézkedések meghozatala ugyanakkor a szükségletek pontos ismeretét kívánta. Zongor már első, 1644. december 31-én írott levelében részletes tájékoztatást kért egyházmegyéje katolikus falvairól és az ott működő egyháziakról, valamint Makó városának helyéről és a hozzá tartozó helységekről – mindezt azért, hogy püspöki tisztének megfelelhessen, és az egyházi helyzeten segíthessen.²⁶⁹ Március 31-én megismételte kérését: felkérte a plébánosok jegyzékét, hogy gondot viselhessen papjaira.²⁷⁰ Pálffy Tamás 1654. június 1-jén magához rendelte Kolozsvári Bertalant, és alapos beszámolót kért egyházmegyéje lelki és anyagi viszonyairól.²⁷¹ Macripodari Jácint 1670. szeptember 19-én Barilovics Egyed szalvatoriánus tartományfőnökhöz írott levelének tanúsága szerint a szegedi gvardiának megadta a kért gyóntatási felhatalmazásokat, kinevezte püspöki helynökének, engedélyt adott neki ferences és világi papi plébánosok kinevezésére, és részletes jelentést kért tőle egyházmegyéje helyzetéről egészen Temesvártól kezdve, a szükségletekről, a papok és a hívek számáról. A püspök különösen arra volt kíváncsi: mely helységekre helyezhetne plébánosokat, hogyan lehetne a katolikus hitet terjeszteni és a plébánosokat eltartani, illetve a növendékek utánpótlását biztosítani?²⁷² Ezek az elemi tájékoztatást szolgáló kérdések 12 évvel Macripodari püspöki kinevezése után a korábbi intézkedések hiányára, vagy legalábbis csekély eredményére engednek következtetni. Kéry János 1679. július 25-én kelt levelében súlyos szemrehányásokkal illette a gvardiánt, akinek egyébként még a nevét sem tudta, hogy nem küldött jelentést az egyházmegyéje helyzetéről, holott a püspöknek is kellett volna beszámolót küldenie Rómába.²⁷³

A helynök lelkipásztori feladatainak legnagyobb részét a Dél-Alföldön is az egyházmegye papságának és licenciatúsainak diszpozíciója és munkájuk irányítása jelentette.

²⁶⁸ Molnár Antal: A kalocsai érsekség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 149–163.; Uő: Adalékok a csanádi püspökség 17. századi történetéhez. (A püspöki processzusok tanúvallomásai az egyházmegyeről). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 13 (2001) 1–2. sz. 67–83.

²⁶⁹ A fentiekben már idézett levelek esetében a kiadatlan iratoknak a levéltári jelzetét, a kiadottaknak csak a mértékadó kiadását közlöm. TPL fasc. A I. 2., nr. 1.

²⁷⁰ Karcsú: *Vác város*, V. 173.

²⁷¹ [Orthmayr–Szentkláray]: Okmánytár, 82–83.

²⁷² Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 289.

²⁷³ 19. századi másolata: TPL fasc. A I. 8.

Erre valamennyi helynök-kinevező irat utal, de ilyen irányú tevékenységükről alig ismerünk konkrétumokat. A csanádi püspökök közül kevésről tudjuk, hogy papokat küldött volna a hódoltságba. Macripodari 1665-ben a Propaganda Fide Kongregációhoz intézett beszámolója szerint két papot taníttatott és nevelt saját nagyszombati házában, majd felszentelésük után egyházmegyéjébe küldte őket. Egyikük azonban meghalt, másikuk pedig, a nyilván bosnyák származású Mariano Olovay egy szülőföldjéhez közelebb eső, Belgrád környéki plébániára távozott, és nem is szándékozott visszatérni a csanádi egyházmegyébe. Rajtuk kívül említi a plébániai funkciókat ellátó szegedi ferenceseket, egy bosnyák ferencest Csanádon, egy István nevű licenciátust, aki már többször járt nála beszámolni a munkájáról, valamint a temesvári és lippai plébániákat a püspökség déli részén.²⁷⁴ Kéry a szentlőrinci licenciátus fiát taníttatta Nagyszombatban, de nem volt vele szerencséje, ugyanis a fiú köszönés nélkül jött el a városból,²⁷⁵ a licenciátus pedig ígérete ellenére nem jelent meg nála, ezért megfosztotta a licenciától, és kiközösítés terhe alatt megtiltotta hivatala további gyakorlását.²⁷⁶

A szegedi ferences kolostor számára komoly lelkipásztori kihívást jelentett a század második felében a városban és környékén egyre nagyobb számban megtelepedő katolikus délszlávok, az úgynevezett dalmaták gondozása. Az új szükségleteket a püspökök is érzékelték, ezért Pálffy Tamás az újonnan kinevezett helynökét, Szlávics Jeromost a makói plébános információi alapján arra kérte, hogy a dalmaták közé küldjön egy pátert gyóntatni és más egyházi funkciókra. Tápéra szintén a helynökkel rendeltetett plébánost.²⁷⁷ A következő évben, 1657. február 27-én a püspök magához hívatta a gvárdián által Szentlőrincre szánt szláv papot és a város régi plébánosát, hogy utasításokkal lássa el őket, és mindkettő feladatait pontosan meghatározza, az esetleges viták elkerülése végett. A főpásztor örömét fejezte ki, hogy a gvárdián és a makói plébános jó viszonyban vannak egymással, ugyanis a fentebb idézett levél egyik kitétele azt sejteti: együttműködésük a korábbiakban nem volt zavartalan.²⁷⁸

A csanádi püspökök és a szegedi ferencesek közötti lelkipásztori kapcsolatok egyik legfontosabb területe a szentelt olaj, a jubileumi búcsú és a különböző kegytárgyak, könyvek megküldése volt. A krizma és a búcsú pasztorális jellegük mellett alapvető jogbiztosító jelentőséggel is bírtak: mindkettőt a területileg illetékes ordináriusnak kellett biztosítania az egyházmegyéje számára, így megküldésükkel a püspökök főpásztori joghatóságukat is kinyilvánították. Zongor 1645-ben és 1648-ban küldött pápai búcsút Szegedre, felszólítva a szegedi gvárdiánt: hívja össze a plébánosokat és hirdesse ki közöttük.²⁷⁹ Pálffy Tamás 1655-

²⁷⁴ APF Fondo di Vienna vol. 6., fol. 233r–234v., 244rv. (itt: 244v, 234r.) A dokumentumra lásd: Molnár: Egy „magyar” püspök, 235.

²⁷⁵ TPL fasc. A I. 8.

²⁷⁶ Kéry János a szegedi gvárdiánnak, Nagyszombat, 1680. július 25. MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 24. Kiadása: Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 294.

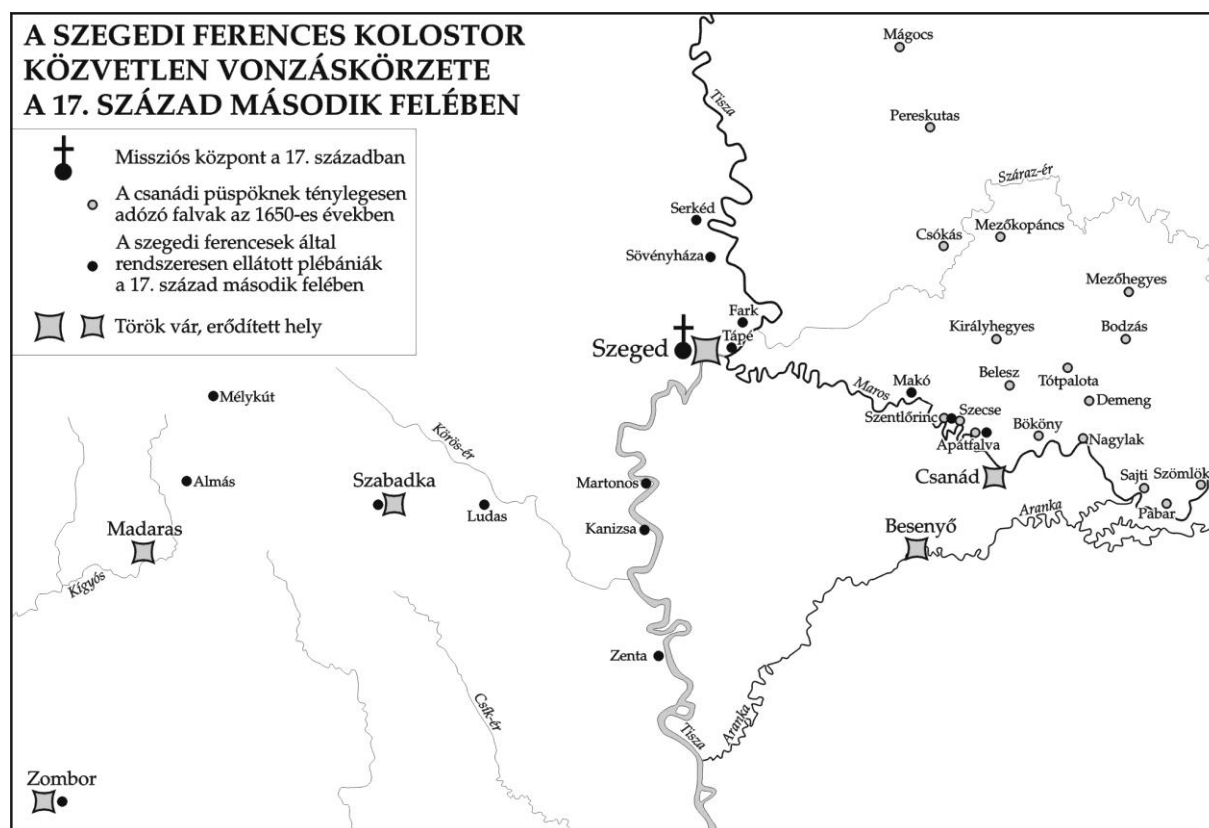
²⁷⁷ Pálffy Tamás Szlávics Jeromosnak, Nagyszombat, 1656. szeptember 2. VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 10. (hiányzik). Regesztája: Bubla: *Lajstromkönyv*, pag. 29. (rossz dátummal). Egykorú latin nyelvű másolata: VPL Althania 4. Kiadása: [Orthmayr–Szentkláray]: Okmánytár, 82.; Karcsú: *Vác város*, V. 173–174.

²⁷⁸ MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 11. 19. századi másolata: TPL fasc. A I. 2., nr. 2.

²⁷⁹ Karcsú: *Vác város*, V. 173.; Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 284–285. X. Ince 1651. évi jubileumi brevétének Kolozsvári Bertalan csanádi püspöki helynök által hitelesített másolata (Szeged, 1652. október 22.): VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 13.

ben tette ugyanezt, egyúttal külön a lelkére kötötte a vikáriusnak: a búcsú elnyerésének feltételeit jól olvassa el és magyarázza el a híveknek.²⁸⁰

A krizmát évente, a nagycsütörtöki olajszentelés után kellett a püspöknek az egyházmegyéjébe küldeni, erről a tényről Pálffy Tamás leveleiben többször megemlékezett.²⁸¹ Az olaj mellett 1654-ben három magyar katekizmust is juttatott a barátoknak, a másik kérésüket viszont nem teljesíthette: a kért rituáléból nem tudott szerezni.²⁸² Három év múlva néhány, a pápától személyesen kapott viaszmedált (*agnus dei*-t) küldött, míg a rózsafüzéreket a közeli vásárban szándékozta megvásárolni, mivel húsvét előtt Nagyszombatban nem jutott hozzá.²⁸³ Ezek a szórványosan ránk maradt adatok mindenesetre jelzik: a szakirodalom gyakori állításával szemben a püspökök nem feledkeztek meg teljesen török uralom alatt élő híveik lelki szükségleteiről sem, még ha nem is ez volt a fő gondjuk.

A szegedi ferencesek lelkipásztori hatósugara a 17. század második felében a Szeged környéki falvakon (Tápé, Fark, Sövényháza, Serkéd) túl elsősorban a Maros-menti (Makó, Szentlőrinc, Apátfalva) és Tisza-parti településekre (Martonos, Kanizsa, Zenta) és a dalmaták által lakott, a kalocsai érsekséghez tartozó bácskai városokra és falvakra (Szabadka, Ludas, Mélykút, Almás, Zombor) terjedt ki. Lelkipásztori munkájukról, annak népességmegtartó erejéről a legszebben az egyes települések által írott tanúsítványok és levelek szólnak. 1639.

²⁸⁰ Pálffy Tamás a szegedi gárdiánnak, Pozsony, 1655. június 24. MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 16. Kiadása: Karcsú: *A szeged-alsóvárosi Sz. Ferencrendi kolostor*, 518.

²⁸¹ [Orthmayr–Szentkláray]: Okmánytár, 82–83.

²⁸² Karcsú: *Vác város*, V. 173–174.

²⁸³ MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 11.

március 25-én Lantos Pál mezőszegedi bíró és a város esküdtjei igazolták, hogy a szegedi és gyöngyösi kolostorok a harminc magyar mérföldnyi sugarú körben fekvő városok és falvak katolikusait megőrizték hitükben, apostoli módon látogatva a településeket, sokszor vitatkozva az eretnekekkel, dacolva a fáradsággal és a veszélyekkel. Maguk a törökök hozták vissza a hódítás után a ferenceseket Szegedre, a két kolostor nélkül mintegy négyszáz falu eretnökké vagy törökké lett volna. A szegedi barátok Gyöngyösi Imre gvárdiánsága alatt a csanádi püspökségben fekvő Szentlőrinc falut viszatérítették a katolikus hitre.²⁸⁴ Az eddig ismeretlen dokumentum szerint tehát a Makó melletti, a hódoltság utolsó évtizedeiben folyamatosan katolikus Szentlőrinc mezőváros lakossága (illetve valószínűleg annak egy része) 1638 táján a ferencesek hatására katolizált.

A Dél-Alföld másik egyházmegyéjének főpásztorai, a kalocsai érsekek a század második felében a jelek szerint ténylegesen csak bevételi forrásnak tekintették az érseki címet, ugyanis főpásztori tevékenységükről, helynökeikkel való lelkipásztori kapcsolatukról egyáltalán nem tudunk. Érdektelenségüket jól jellemzi az egyébként kiemelkedő főpásztori buzgóságú Széchényi György példája.²⁸⁵ Királyi kinevezése után másfél évvel, 1669 májusában a császár arra hivatkozva kérte a pápai megerősítést, hogy az érsekség 100 éve török uralom alatt van, nem rendelkezik székhellyel és jövedelmekkel, ezért az uralkodó évekig nem talált alkalmas és a kinevezést elfogadó személyt a kalocsai címre. Széchényi György győri püspök viszont mindenkinél könnyebben segítheti az ottani híveket buzgósága és egyházmegyéje közelsége miatt.²⁸⁶ Széchényi 18 évet töltött az érseki székhelyen, ebből hetet a pápa által megerősített főpásztorként, 1685-ben mégis meglepő tájékozatlanságról tett tanúbizonyságot utóda, Gubasóczy János püspöki processzusa során tett vallomásaiban. Kalocsát Bács megyébe helyezte, a főegyházmegye papságáról mindössze annyit tudott, hogy néhány szerzetes és jezsuita gondozta a híveket, saját főpásztori tevékenységéről pedig egy szót sem szólt.²⁸⁷ Az egyházmegye területén alkalmasszerűen megforduló jezsuita misszionáriusok, illetve a bácskai katolikus dalmatákat ellátó szegedi ferencesek az érsekekkel vagy azok képviselőivel gyakorlatilag nem álltak kapcsolatban. A kalocsai érsekség területén az 1650-es években megfordult Ágoston Péter jezsuita misszionárius egy későbbi vallomása szerint a főegyházmegye területén működő licenciátusok a keresztelésre és az esketésre az esztergomi érsek helynökétől kaptak engedélyt, aki minden bizonnyal a fentebb említett olovói ferences lehetett.²⁸⁸ A szegedi gvárdiánok többször közbenjártak a bácskai jobbágyság érdekében a kalocsai érseknél és Koháry István füleki kapitánynál. 1658-ban Slavich Jeromos (Hieronymus ab Alba Graeca) házfőnök Szelepcsényi érsekhez fordult, hogy szolgáltatson igazságot a végvári katonák által elhurcolt és 400 forint sarcon elbocsátott négy mélykúti jobbágyának.²⁸⁹ Konstantini Lukács és Kecskeméti Gellért szegedi gvárdiánok

²⁸⁴ APF Misc. Gen. vol. 15., fol. 193r.

²⁸⁵ A győri püspökségben és az esztergomi érsekségben végzett főpásztori tevékenységéről és alapításairól összefoglalóan: Koltai András: Széchényi VI. György. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp., 2003. 310–318.

²⁸⁶ ASV Archivio Concist., Congregationes Consistoriales II. vol. 2., nr. 18.; ASV Archivio Concist., Congregationis Concistorialis, Acta vol. 1668 II., fol. 20rv. A megerősítés iratanyaga: ASV Archivio Concist., Congregationis Concistorialis, Acta vol. 1669 II., fol. 349r–359v.

²⁸⁷ Molnár: *A kalocsai érsekség a 17. században*, 154–157.

²⁸⁸ Uo. 159–161.

²⁸⁹ MNL OL A 32 nr. 942.

különösen a Szabadka melletti Ludas katolikusainak sorsát viselték a szívükön: 1677 és 1679 között több levélben is kérték Kohárytól a falusiakat pusztító füleki katonák megfékezését.²⁹⁰

A hódoltsági helynöki munka egyik legizgalmasabb részlete a templomok helyreállításában, sőt új templomok építésében való közreműködés, erről szinte valamennyi hódoltsági egyházmegye esetében maradt fenn adatunk. A pécsi jezsuiták helynöki munkájuk részeként folyamatosan gondoskodtak a falusi templomok helyreállításáról. Az 1630-as évektől kezdve a jezsuita évkönyvek rendszeresen beszámoltak a templomépítkezésekről, és ami még meglepőbb: ez volt a jezsuiták egyetlen olyan tevékenysége, amelyet a törökök egyértelműen támogattak. 1631-ben világi pap munkatársuk, Vidóczi Fábián „egy elromlott szentegyházat rakatott fel”.²⁹¹ 1634-ben két templomot építettek újjá a hívek adományaiból és a török földesurak kifejezett biztatására.²⁹² 1636-ban ugyancsak két, a hosszú török háború idején lerombolt templomot restauráltak. 1637-ben négy, 1638-ban három, 1639-ben két újabb templom felújításáról értesülünk, az egyik Pécstől egy mérföldre az unitárius falvak között, a másik pedig a veszprémi egyházmegyében, református környezetben állt.²⁹³ Az utolsó két adatunkat negyven év választja el egymástól: 1640-ben egyetlen templom helyreállításáról, majd 1680-ban az észak-baranyai Citó község Szent Jakab templomának felújításáról számol be az évkönyv.²⁹⁴ A nagyarányú templomépítési program természetesen nem valósulhatott volna meg a török szpáhik aktív támogatása nélkül, amelynek hátterében a templomok népességmegtartó ereje állt. A jezsuita források rendszeresen megemlékeznek a lakosság nagyarányú elvándorlásáról, amelynek okait az egyre gyakoribbá váló hajdúbetörésekben és a növekvő török adóterhekben jelölik meg.²⁹⁵ Ezeket az adatokat a településtörténeti kutatások eredményei teljes mértékben alátámasztják.²⁹⁶ A jobbágyság megtartásán fáradozó szpáhik a templomok helyreállításában a falvak megmaradásának zálogát látták. Az 1637. évi beszámoló szerint a török birtokosok egyenesen könyörögtek a misszionáriusoknak: az ő falvaikban is gondoskodjanak a templomok felújításáról, hogy ezzel a gátat vessenek a lakók elszéledésének.²⁹⁷

Ugyancsak a falvak szétfutásának megakadályozása érdekében támogatták az oszmán hatóságok az andocsi jezsuiták templomépítő tevékenységét, hiszen az így felújított templomok több falu lelki központjaivá váltak. 1643-ban egy, 1673-ban kettő, 1680-ban szintén két templom újjáépítéséről gondoskodtak, ez utóbbi évben egy harmadik templomba

²⁹⁰ Hegedűs Antal: A bácskai jobbágyság a török hódoltság végén (1660–1680). *Létünk* 11 (1981) 147–169., 160–167.; ŠABB Koháry család (és a Coburg hercegi család) szentantali levéltára, čast V., nr. 16322.

²⁹¹ Paczoth az adósságba került pap számára Vinkovicstől kért anyagi segítséget. APK ACA fasc. 99., nr. 1/5.

²⁹² LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 62.; APK ACA fasc. 99., nr. 1/18.

²⁹³ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 57.; LA 1637. uo. pag. 54.; LA 1638. uo. pag. 60.; LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 386.

²⁹⁴ LA 1640. ÖNB Cod. 12218., pag. 175.; LA 1680. ÖNB Cod. 12077., pag. 100.

²⁹⁵ Koller: *Historia*, VII. 55.; Jankovich Miklós: *A' Veteristákról, vagy is a' Római Catholicusok között volt üldözéstről az Új Kalendárium behozatásakor Magyar Országban*. Tudományos Gyűjtemény 17 (1833) 2. sz. 5–25., 11.; LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 51–52.

²⁹⁶ Iványosi-Szabó Tibor: Baranyai-somogyi szökött jobbágyság Kecskeméten 1677-ben. In: *Baranyai Helytörténetírás 1981*. Pécs, 1982. 107–113.; Uő: Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. In: *Baranyai Helytörténetírás 1983–1984*. Pécs, 1985. 13–24.

²⁹⁷ LA 1637. Cod. 12218., pag. 54.

harangot helyeztek el, amit egyébként tiltottak az oszmán törvények.²⁹⁸ Horváth Miklós elogiuma külön kiemeli: a páter nem csak a romos templomok helyreállítását tekintette szívügyének, hanem új templomokat is építtetett, ezek számára pápai búcsúkat szerzett, az elhagyott tornyokba pedig harangokat tett – mindezt a nép elvándorlása miatt aggódó török hatóságok támogatásával.²⁹⁹

A gyöngyösi plébános ugyancsak részt vett a hódoltsági egyházi épületek rekonstrukciójának szervezésében, mégpedig elsősorban azzal, hogy többször közbenjárt püspöknél a falusi templomok építési és javítási költségeinek előteremtése érdekében. „Itt ezen a török birodalma alá vettett földön másból az egyházi dolgokat, templom épületét nem mozdíthatjuk, ha nem a megvett dézsmának fructusából” – írta 1670-ben Szegedy püspöknek. Ennek érdekében fontosnak tartotta, hogy a települések templomuk helyreállítására maguk bérelhessék a tizedeiket. A papoknak, földesuraknak és vármegyei tisztviselőknak a dézsmák megszerzésére tett lépései mellett a települések ilyen irányú erőfeszítései is jól mutatják: a tizedek pénzbeli megváltása igen jó üzletet jelentett a bérlő számára. 1670-ben a gyöngyöstarjániak és az örsiek kérését tolmácsolta a főpásztor felé: átvette tőlük a szokott bérleti díjukat és felküldi azt, mihelyst a püspök embere Fülekre jön. A földesurakat ezek a dézsmák nem érdekelték, a plébánosok pedig korábban a maguk hasznára árendálták, miként a gyöngyöstarjáni plébános is, aki két évre elidegenítette a templomtól a tizedeket, a hívek bosszúságára és a templom kárára.³⁰⁰ A gyöngyöspüspöki dézsmát, amelyet korábban a ferencesek és a református prédikátor kapott, Almásy 1670-ben a templomra kívánta fordítani, „mivel eléggé pusztá, s azt kellene építeni”.³⁰¹ 1673-ban a hevesivániak megtagadták a dézsma kiadását a bérlőnek, mert azt egyházuk fenntartására szánták.³⁰²

Nyilván az ő támogatása állhatott más falvak hasonló jellegű törekvéseinek hátterében is. 1670. január 15-én Vasas János szászbereki bíró fordult Szegedy püspökhöz, hogy az elődje idejében megkezdett „templomocskájuk” felépítésére letehessék az árendát, és „így hátramaradott részét is templomunknak megépíthessük”.³⁰³ Február 19-én a szomszédos besenyszögiek ugyanezzel a céllal írtak főpásztornak. Ők az elmúlt két évben szintén megvették dézsmájukat, most ismét szeretnék ezt tenni, hogy az összegyűlt pénzen „építhessék és ruházhassák” templomukat. „Volna is szüksége egyházunknak, mivel a hajazása igen meglyukadozott, a tolvajok igen megfosztották az oltári keszkenőiből, azontúl az appamentumból, még a kelyhet is elvitték”. Kérték a püspököt, „hogy méltóztassa a szegény egyházunkra adni inkább árendánkat pénzéért, hogy sem valami kufárkodóknak, akik világi mód szerint kereskednének vele, hanem inkább maradjon Isten tisztességére”.³⁰⁴

A felújított templomok rekonziliációja, kiengesztelése szintén a gyöngyösi plébános feladata volt, még ha a veszélyek és a rossz közlekedési viszonyok miatt nem is mindig vágott neki az útnak. Így történt 1667 nyarán is, amikor a mezőtárkányi plébános kereste fel, „hogy

²⁹⁸ LA 1643. ARSI Austr. vol. 139., pag. 294.; LA 1673. ÖNB Cod. 12070., pag. 107.; LA 1680. ÖNB Cod. 12077., pag. 111.

²⁹⁹ ELTE EKK Ab vol. 119., pag. 50.

³⁰⁰ EÉL AV 1187., nr. 29. 1670. március 21.

³⁰¹ EÉL AS 45. 1670. augusztus 8.

³⁰² Szakály: *Magyar adóztatás*, 326.

³⁰³ EÉL AS 45. 1670. január 15.

³⁰⁴ EÉL AV 862.

most megújították templomukat, azelőtt falaik ledőltek volt”, és szerette volna, ha a gyöngyösi plébános Szent István ünnepén felszenteli. Almásy erre nem vállalkozott, mondván: a püspöktől nincsen felhatalmazása. Ugyanakkor kimondta a visszautasítás valódi okát is: „imitt amott járnia nem bátorságos most”.³⁰⁵

A fentebb idézett szentlőrinci tanúságlevél kiemeli, hogy a szegedi ferencesek nem csak buzgón gondozták a város katolikusait, hanem saját iparkodásukkal a templomot is helyreállították.³⁰⁶ Szarvas Ferenc szegedi főbíró és a városi tanács 1652. október 1-jén kiállított igazolása pedig kifejezetten arról szól, hogy a hosszú török háború után maguk a török hatóságok támogatták a kiégett kolostor újjáépítését és a ferencesek visszatérését, Szeged és környező falvak lakosságának visszatelepülése érdekében.³⁰⁷

A magyar hierarchia hódoltsági joghatóságának védelme

A magyar egyházmegyék vikáriusai közül a pécsi jezsuitáknak és a szegedi ferenceseknek a lelkipásztori munkával szoros összefüggésben, a lelki hatalom érvényesítésének érdekében egyik legfontosabb feladata a magyar hierarchia joghatóságának védelme volt a Boszniából és Szlavóniából a délszláv bevándorlással együtt észak felé húzódó balkáni papokkal és intézményeikkel szemben.³⁰⁸ Egyrészt a boszniai ferencesekkel kellett megküzdniük a plébániák feletti joghatóságért, hiszen a török zsarolások miatt állandó anyagi nehézségekkel küszködő barátok a bevételek reményében, a paphiányra hivatkozva igyekeztek minél több plébániát elfoglalni a Drávától északra fekvő, részben magyarlakta területeken is.³⁰⁹ Másrészt a hódoltsági magyar egyházmegyék, amelyek főpásztorai nem tudtak székhelyükre menni, 1624. évi alapítása óta a belgrádi missziós püspökség részét képezték. A Szentszék a különböző címekkel Belgrád székhelyre kinevezett missziós püspökökre bízta a Dráva, Száva, Duna és Tisza között, különösen pedig a Bácskában és Temesvár környékén élő katolikusok gondozását; a püspökkel nem rendelkező egyházmegyékben apostoli adminisztrátorként, a nem rezideáló megyésfőpásztorok egyházmegyéiben pedig apostoli delegátusként működtek.³¹⁰ A missziós püspökök a Propaganda Fide Kongregáció exponenseiként járták a hódolt Dél-Magyarországot, működésük körét a század derekán egyre északabbra tolták ki, emiatt szükségszerűen joghatósági konfliktusba kerültek a magyar hierarchia képviselőivel. A pécsi és a csanádi püspökségek, illetve területük egy része kiesett a magyar világi

³⁰⁵ EÉL AV 1711. 1667. augusztus 18.

³⁰⁶ Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 319.

³⁰⁷ A tanúsítvány 1656-ban készült, Fábri András gvárdián hitelesítő záradékával ellátott másolata: MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 13. Kiadása: Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 320. Az eredetit Kolozsvári Bertalan szegedi gvárdiánnak az iraton található feljegyzése szerint 1652-ben Szegedi Ferenc tartományfőnök küldte Rómába.

³⁰⁸ Erre a folyamatra máig idézett, régebbi összefoglalás: Beatus Bukinac: *De activitate Franciscanorum in migrationibus populi Croatici saeculis XVI et XVII*. Zagreb, 1940.

³⁰⁹ Összefoglalóan: Franjo Emanuel Hoško: Franjevc i Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI. i XVII. stoljeća. In: Uő: *Franjevc i u kontinentalnoj Hrvatskoj*, 89–101.; Tóth István György: Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. In: Uő: *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*. Bp., 2007. 257–309.

³¹⁰ Molnár: *Katolikus missziók*, 220.

intézményrendszer látóköréből. A pécsi püspökség Dráván túli, illetve a csanádi Maroson túli területei a török korban elvesztették a kapcsolatot megyésfőpásztoraikkal. A harmadik déli egyházmegye, a kalocsai területén az érsekek és alkalomszerűen kinevezett helynökeik már semmilyen erőfeszítést nem fejtettek ki a balkáni egyházi struktúrák visszatartására, sőt (a lentebb tárgyalt zágrábi minta szerint) vikáriusaik részben éppen a balkáni papok közül kerültek ki, itt a magyar intézményrendszer önvédelmi reflexei tehát már nem működtek.

A hódoltsági jezsuita misszió megalapítása utáni két évtized a jezsuiták és a bosnyák ferencesek közötti elkeseredett küzdelem jegyében telt, ennek tétje a hódoltság déli, gazdagabb plébániáinak birtoklása és a belgrádi kápolna feletti joghatóság megszerzése volt. Az egyháziak csetepatéja rövidesen a bosnyák és raguzai kereskedők közötti élet-halál harccá szélesedett ki, amely ekkor már a hódoltsági kereskedelemben elfoglalt pozíciókért folyt.³¹¹ A küzdelem hullámai Pécsre is elértek. A bosnyák ferencesek a belgrádi jezsuiták elűzése érdekében megpróbálkoztak a pécsi misszió ellehetetlenítésével. Ennek érdekében az 1620-as évektől kezdve szilárdan megvetették a lábukat a Dunántúlon, terjeszkedésüket a boszniai püspökök joghatósági igényei követték.³¹² A Pécs környékén működő ferenceseket különösen a magyar egyház jogait megalkuvás nélkül képviselő Cserneky János püspöki helynök bősztette, és többször megpróbálták a török bíróság segítségével eltávolítani. A magyarországi terjeszkedés hatékonysága érdekében a bosnyák ferencesek fiataljaikat a gyöngyösi ferences kolostorba küldték tanulni.³¹³ A jezsuiták és a ferencesek között különösen a somogyi plébániákért folyt kemény küzdelem. A ferencesek a szultántól és a budai pasától kiváltságleveleket szereztek, amelyek értelmében csak ők működhetnek a hódoltságban. Erre hivatkozva az 1620-as évek végén Pécsen és Koppányban is felléptek a jezsuiták ellen, a misszionáriust befogadó koppányi Szücs Pétert pedig 600 forintra büntették a pécsi béggel.³¹⁴ A ferencesek visszaszorítása érdekében Paczoth Ferenc 1630-ban azzal a javaslattal állt elő, hogy Pázmány Péter esztergomi érsek kérje a pápától a hódoltság feletti joghatóságot, és helynökök révén kormányozza a török alatti területeket.³¹⁵

A bosnyák ferencesekkel való viszályok az 1630-as évek második felében alábbhagytak, az utolsó erre vonatkozó adat 1638-ból ismert.³¹⁶ A barátok ugyanis 1632-ben elérték céljukat, és elűzték a jezsuitákat Belgrádból, majd egy évtized múlva kibékültek a raguzai kereskedőkkel.³¹⁷ A jezsuiták az 1650-es évek elején Temesvárról is eltűntek, ezzel gyakorlatilag megtörtént a hódolt Dél-Magyarország lelkipásztori szempontból való felosztása: a pécsi jezsuiták dolgoztak a dunántúli (elsősorban baranyai és somogyi) magyarlakta plébániákon, míg a délszláv bevándorlók által megszállt dunántúli, bácskai és

³¹¹ A viták részletes bemutatása: Molnár: *A belgrádi kápolna-viszály*.

³¹² Fermendžin: *Acta Bosnae*, 377–378.; APF SOCG vol. 56., fol. 212r., 248r., vol. 67., fol. 279rv. Ez utóbbi levél kiadása: Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 42–43.

³¹³ Balázs: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*, I/2. 44., 387.; ARSI Austr. vol. 20., fol. 236rv., vol. 131 I., fol. 235r.; Friczy Ádám: *Levelek a hódoltsági Pécsről 1613–1629*. In: *Baranyai Helytörténetírás 1981*. Pécs, 1982. 57–105., 104.

³¹⁴ APF SOCG vol. 72., fol. 248rv.

³¹⁵ APK ACA fasc. 99., nr. 1/1.

³¹⁶ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 59.

³¹⁷ Molnár Antal: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633). *Fons* 2 (1995) 175–219., 187–188.; Fermendžin: *Acta Bosnae*, 445.

temesközi falvakban a bosnyák ferencesek és néhány horvát világi pap működött.³¹⁸ Pécs és környéke ezzel egy időben egy másik konfliktus-sorozat színtere lett. Az 1610-es évektől kezdve a pécsi püspökök fokozott érdeklődést mutattak egyházmegyéjük (elsősorban persze anyagi) helyzete iránt, és pontosan ezekben az években fordult a Szentszék érdeklődése is a magyarországi hódoltság felé. A Dráva bal partján megjelentek az első apostoli misszionáriusok és missziópüspökök, akik igyekeztek joghatóságukat a baranyai papsággal is elismertetni. Tevékenységük komoly joghatósági vitákhoz vezetett, amelyek kereszttüzében a pécsi püspököt képviselő jezsuiták álltak.

A misszió fennállásának első negyedszázadában a római törekvések fő képviselője, Don Simone Matkovich keserítette folyamatosan az életüket. Matkovich kezdettől fogva úgy érezte, hogy a belgrádi misszióval ellentétben a pécsi irányítása kicsúszott a kezei közül, mivel az itteni páterek a magyarországi egyházi intézményeket képviselték, amelyeknek a hódoltsági joghatóságát ő mindig is tagadta. Ezért megpróbálta elérni, hogy a misszió csak a római előjáróktól és a Szentszéktől függjön. Törekvései nem vezettek eredményre, így az 1620-as évektől kezdve állandóan áskálódott a misszionáriusok ellen. Még 1638-ban, közvetlenül a halála előtt is azon mesterkedett, hogy a mohácsi bég segítségével kiebrudalja a jezsuitákat Pécsről.³¹⁹ Az első belgrádi székhelyű missziós főpásztor, Petar Katić prizreni püspök 1620-ban megpróbálta a baranyai plébániákon elismertetni a joghatóságát, és pénzt követelt a Dráván túli református templomok visszavételére. A jezsuiták a pécsi püspök jogaira hivatkozva kifejezetten elleneztek tevékenységét az egyházmegyében, Katić viszont nem ismerte el a jezsuiták helynöki megbízatását.³²⁰ A viták Vinkovics Benedek pécsi püspöki kinevezése után újult erővel lángoltak fel. Az elődeinél lelkiismeretesebb püspök mindenekelőtt törvényes felmentést akart szerezni a rezidencia-kötelezettség alól, ennek érdekében teológiai szakvéleményeket is szerzett. Emellett nem ismerte el a Szentszék által kinevezett apostoli adminisztrátor, Pietro Massarecchi antivari érsek joghatóságát egyházmegyéje területén.³²¹ A Propaganda Fide Kongregáció természetesen megvédte saját álláspontját és emberét, kijelentve: a Szentszék továbbra is ragaszkodik a püspök rezidencia-kötelezettségéhez, ellenkező esetben Massarecchi apostoli delegátusi jogkörrel működik az egyházmegyében.³²²

A viták Vinkovics utódai alatt sem szűntek meg. 1638-ban Pietro Sabbatini, a szerémségi világi papok helynöke, és Jeronim Lučić boszniai apostoli adminisztrátor tett kísérletet néhány pécsegyházmegyei plébánia megszerzésére, kétségbe vonva a jezsuiták helynöki jogait. Sabbatini a Propaganda Fide Kongregáció felhatalmazásaival, Lučić pedig török parancslevelekkel lépett fel a páterek ellen, akik „hazai pályán” viszonylag könnyen

³¹⁸ Lásd Matej Benlič belgrádi püspök jelentéseit: Borsa Iván – Tóth István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól 1651–1658. *Levéltári Közlemények* 60 (1989) 83–142. passim.

³¹⁹ Don Simone tevékenységére: Molnár: Egy katolikus misszionárius. 1638-ban végrehajtott akciójáról a jezsuita évkönyv számol be Matkovich nevének említése nélkül, de Rafael Levaković 1638. június 16-án írott levele, amelyben a jezsuiták Don Simone elleni panaszairól ír, kétségtelenné teszik az azonosítást. LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 59–60.; APF SOCG vol. 80., fol. 215v–216r. Az évkönyv szerint ellenfelük Ali mohácsi bég előtt azzal vádolta őket, hogy 600 faluból évi 5000 forintot gyűjtenek össze a magyar király számára, és csak a Mohács környéki keresztények kezessége mentette meg őket a büntetéstől.

³²⁰ Holovics: Baranya, 172.

³²¹ APF SOCG vol. 75., fol. 207r., 209r–210v., 211v. (Zágráb, 1632. március 20.)

³²² APF Acta vol. 8., fol. 191rv.; APF Lettere vol. 13., fol. 23v–24r.

visszaverték a balkáni papok jogigényeit.³²³ A Szentszék ugyanakkor továbbra is teljesen következetesen védte a missziós hierarchia hódoltsági hadállásait. 1642-ben szinte olvasatlanul dobták félre Bosnyák István pécsi püspök levelét, amelyben a Propaganda által küldött papokra panaszkodott.³²⁴ A rendkívül aktív belgrádi püspök, Matej Benlić hosszúra nyúlt egyházkormányzata (1651–1674) idején számos alkalommal összeütközött a jezsuitákkal. Először 1653–1654 folyamán került szembe Ágoston Péterrel és Blaskovich Miklóssal, akik nem ismerték el joghatóságát, nem fogadták el az általa küldött búcsút, megakadályozták a Szigetre rendelt ferences működését, és a tudta nélkül neveztek ki Lőcsre plébánost.³²⁵ A püspök panaszai nagy port kavartak Rómában. A Propaganda Fide Kongregáció a jezsuita rendfőnöktől kért magyarázatot az esetre,³²⁶ aki ingerült hangú levélben kérte számon a történeteket az osztrák tartományfőnöktől. A rendfőnök szemmel láthatólag nem tudott a helynöki megbízásról, sőt egyenesen elképzelhetetlennek tartotta, hogy a misszionáriusok ezt a fogadalmukkal teljesen ellenkező megbízatást elvállalták. A tartományfőnöknek sikerült kimagyaráznia a kínos helyzetet,³²⁷ és Ágoston visszahívása után a pécsi jezsuiták hosszú ideig jól megfértek a belgrádi püspökkel, sőt aktívan támogatták a Petar Jurjević szerémi és Marian Maravić boszniai püspökökkel folytatott viszályaiban.³²⁸

A következő évtized végén a missziópüspök és a jezsuiták viszonya ismét megromlott. Rokochich Mihály 1668-ban felbujtotta az izségi katolikusokat, hogy zavarják el a Benlić által küldött plébánost, majd a saját emberét ültette a gazdag drávaszögi plébániára. A túlbuzgó misszionárius eljárása nem találkozott a rendi előjárók helyeslésével, ezért 1669-ben visszahívták Pécsről.³²⁹ A viták 1673-ban újultak ki, amikor az elhunyt pécsi plébános utódát a jezsuiták a püspök megkérdezése nélkül nevezték ki. Ez a Miklós nevű pap állítólag olyan botrányosan viselkedett, hogy a hívek Benlićtől kértek segítséget. Benlić megpróbálta jobb belátásra bírni, de Miklós pap a jezsuitákra hivatkozva nem engedelmeskedett neki.³³⁰

A gyakori joghatósági viták ellenére a jezsuiták mégis rá voltak utalva a boszniai és belgrádi püspökökre. A missziós főpásztorok időről időre megfordultak Pécsen, kiszolgáltatták a bérálás szentségét és pappá szentelték a jezsuita diákokat. Ismereteink szerint Antun Matić scardonai püspök az 1610-es évek derekán,³³¹ Petar Katić prizreni püspök 1619-ben,³³² Albert Rengjić szendrői püspök 1627-ben,³³³ Pietro Massarecchi antivari

³²³ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 59.; APF SOCG vol. 157., fol. 255v. Kiadása: Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 157–159.; Tóth: *Litterae*, II. 957–960.

³²⁴ Fermendžin: *Acta Bosnae*, 438–439.

³²⁵ APF SOCG vol. 218., fol. 451rv., 635r. Kiadása: Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 425–428.

³²⁶ APF Acta vol. 23., fol. 50r–52r.

³²⁷ ARSI Austr. vol. 6., fol. 224v–225r., 238rv., 239v.

³²⁸ Fermendžin: *Acta Bosnae*, 485.; APF SOCG vol. 305., fol. 135rv.; ARSI Austr. vol. 7., fol. 131v.

³²⁹ APF SOCG vol. 419., fol. 326r., 327v., vol. 433., fol. 611r.; APF SC Ungheria e Transilvania vol. 1., fol. 252r.; Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 574–575.

³³⁰ APF SOCG vol. 439., fol. 172r.

³³¹ Molnár: Scardonai püspökök, 299.

³³² ACDF St. St. vol. TT1–a (oldalszámozás nélküli kötet, Belgrád, 1619. december 30.) Kiadása: Molnár Antal: Három hódoltsági levél a Római Inkvizíció levéltárából. In: Uő: *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez*. Bp., 2013. (METEM Könyvek 80.) 109–116., 112.

³³³ APF SOCG vol. 67., fol. 279r.

érsek 1632-ben,³³⁴ Marin Ibrišimović belgrádi püspök 1649 táján,³³⁵ Matej Benlič pedig 1653-ban és 1673-ban (illetve feltehetőleg még többször is) jártak a városban.³³⁶

A jezsuiták és a bosnyák ferencesek korábbi, az 1620-as években dúló elkeseredett somogyi viszályai ellenére az andocsi jezsuita misszió megalapítása után a veszprémi püspökök helynökeként működő páterek többé nem kerültek összetűzésbe a balkáni egyházi intézmények képviselőivel. A misszió óriási űrt töltött be a hódoltsági katolikusok ellátásában, hiszen olyan területen dolgoztak, ahol sem a ferencesek, sem a világi papok nem akartak megtelepedni. Nem véletlen, hogy forrásaink egyszer sem beszélnek joghatósági vitákról, mint a belgrádi, pécsi vagy gyöngyösi jezsuita missziók esetében. A Balaton környéki katolikusok között még a missziós püspökök sem mertek vizitálni. Az egész hódolt Magyarországot bejáró Matej Benlič belgrádi püspök egyedül a veszprémi püspökséget nem kereste fel, pedig az ottani négy katolikus plébánia hívta. A vizitáció egyrészt a portyázó hajdúk miatt igen veszélyes lett volna, másrészt pedig Széchényi György veszprémi püspök ragaszkodott ahhoz, hogy Benlič személyesen kérjen tőle engedélyt az egyházlátogatásra.³³⁷ A somogyi plébániákra egyedül Pavao Posilović scardonai püspök és szlavóniai apostoli vikárius merészkedett el bérnakörútja során 1648 decemberében. 12 somogyi településen (köztük Andocson) összesen 1798 hívőt bérált.³³⁸

A csanádi egyházmegye Marostól délre fekvő, nagyobbik része a 16. század végétől kezdve a dalmát, raguzai és boszniai szerzetesek és misszionáriusok egyik kiemelt célpontja volt. A 17. század első felében a néhány, világi papok által vezetett plébánia kivételével a temesvári jezsuita misszió és a karassevői bosnyák ferences rendház biztosította a temesközi katolikusok lelkipásztori ellátását. A jezsuiták 1652-ben felszámolták temesvári állomásukat, ettől kezdve a bosnyákok hegemon helyzetbe jutottak a Marostól délre fekvő, alapvetően már szinte teljesen délszláv lakosságú vidéken. Ivan Dežmanić vezetésével a bosnyák ferencesek komoly missziós bázist építettek ki a Temesközben, amelynek legfontosabb állomásai Karassevő mellett Lippa, Székás, a jezsuiták távozása (1642) után Karánsebes, majd a világi papság kiszorítása után Temesvár lettek. A Propaganda Fide Kongregáció a sikereket látva nem csak a pénzzel segítette a vállalkozást, hanem 1640-ben apostoli prefektúra rangra emelte a missziót. Dežmanić 1652-ben bekövetkezett halála után a temesközi bosnyák ferences misszió lassan szétesett: 1656-ig egy világi pap vezette a prefektúrát, majd 1659-től 1667-ig a bolgár ferencesek irányították a missziót. A bosnyákok – noha például Lippán és Karánsebesen továbbra is ők működtek – csak 1667-ben tértek vissza római missziós megbízással a Temesközbe.³³⁹

³³⁴ Molnár: *Pietro Massarecchi*, 210–211.

³³⁵ Ibrišimović vizitációs jelentéseiben Pécs nem szerepel, de egy pécsi származású bosnyák ferences, Nikola Bielanin igazolólevele említi, hogy Ibrišimović bérálta a pécsi Mindenszentek templomban. APF SOCG vol. 419., fol. 433r., 434r., 437v.

³³⁶ Borsa-Tóth: Benlich Máté, 100–101.; APF SC Bosnia vol. 2., fol. 207r.

³³⁷ Borsa-Tóth: Benlich Máté, 140.

³³⁸ Molnár: Scardonai püspökök, 312–313.

³³⁹ A temesközi missziók történetére a teljes korábbi szakirodalom felsorolásával: Molnár: *Katolikus missziók*, 131–134., 144–152., 157–159., 175., 179–180., 195–196., 252–256., 326–348. és passim. A témával kapcsolatos újabb irodalom: Tóth István György: A missziós faházból az érseki trónra. (Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról). In: *Ezredforduló*, 174–227.; Uő: „Ez a faragatlan nép annak hisz, amit lát...” Katolikus misszionáriusok a török Temesváron. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor

A balkáni missziós és a magyar egyházi joghatóság határpontjának számító Szegeden szinte valamennyi missziópüspök megfordult. Albert Rengjić szendrői püspök 1626-ban látogatta meg a temesközi katolikusokat, vizitációja során egészen Szegedig jutott el, de Bethlen magyarországi támadása és a török csapatmozgások miatt tovább nem folytatta útját.³⁴⁰ Az olasz minorita Giacomo Boncarpi, aki himeriai címmel lett a hódoltság missziós főpásztora, 1644 második felében járta be a csanádi egyházmegye falvait, július első felében jött Szegedre. Felszentelte a szeged-alsóvárosi ferences templom főoltárát, és egyházi büntetések kiszabására hatalmazta fel a szegedi gvárdiánt: a házastársukat elbocsátókat három, egyenként 15 napos kánoni terminus után közösítse ki; azokat is ezzel a büntetéssel sújtsa, akik világiak vagy nem erre felhatalmazott pap, azaz nem saját plébános előtt kötöttek házasságot; ugyanezt tegye azokkal, akik nem gyóntak húsvétkor, ha ezt augusztus 15-ig nem pótolják.³⁴¹

Az első bosnyák ferences és immár belgrádi címre kinevezett püspök, Marin Ibrišimović 1649 októberében jutott el alföldi bérnakörútja során Szegedre és Martonosra, jelentésében külön kiemelte a szegedi ferences templom szépségét, amelynél különb szerinte az egész török területen nincsen.³⁴² A belgrádi püspökség történetének legaktívabb főpásztora, Matej Benlić többször is megfordult a Temesközben és a Bácskában, a Marostól északra azonban ránk maradt jelentései szerint mindössze egyszer, első nagy vizitációja során, 1653 szeptemberében járt. A szegedi ferencesek szeretettel fogadták, munkájukkal a főpap nagyon elégedett volt, elődjéhez hasonlóan elámul a templom szépségétől, amelyről a kolostorépülettel együtt meglehetősen precíz leírást hagyott ránk. A városban 443 főt bérált meg, majd Martonos, Csanád, Apátfalva, Makó és Szentlőrinc érintésével folytatta körútját Lippa és Temesvár felé.³⁴³

A két intézményrendszer közötti konfliktusok az 1640-es évek második felében kezdődtek, ennek oka a csanádi püspöki képviselet megszervezésének, illetve a temesközi bosnyák ferencesek északi irányú terjeszkedésének időbeli egybeesése volt. A bosnyák rendtartományon belül egyre jobban elszigetelődő Ivan Dežmanić apostoli prefektus 1646-ban megpróbált a magyar ferencesektől is erősítést kérni missziója számára. A Propaganda Fide Kongregáción és a bécsi nunciuson keresztül a szalvatoriánus rendtartományból akart misszionáriusokat szerezni maga mellé.³⁴⁴ A magyar tartományfőnök, Szegedi Mihály azonban kategorikusan elutasította a kérést, mondván: az ő kolostoraik szintén eretnekek és törökök között működtek, tehát tulajdonképpen az egész rendtartomány missziónak tekinthető. A magyar ferencesek szintén emberhiánnyal küzdöttek, ráadásul a bosnyákok a lazább fegyelmet követték, és a Dél-Magyarországról érkező hírek szerint munkájuk kevés

Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanulmányok 2.) 373–413.; Miro Vrgoč: *Duhovni stupovi Bosne Srebrene. Neki značajniji bosanski franjevci od 15. do 20. stoljeća*. Sarajevo–Zagreb, 2007. 160–174.

³⁴⁰ Molnár: *Katolikus missziók*, 225–227.

³⁴¹ Uo. 321.; MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., Okmánytár vol. 1., nr. 1., 4. Kiadása: Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 312.

³⁴² Vanyó Tihamér: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 323–339., 328–329.

³⁴³ Borsa–Tóth: Benlich Máté, 109–111.

³⁴⁴ Dežmanić Banjalukai Ferencet és Gyöngyösi Krizosztomot akarta Karánsebesre hívni. APF SOCG vol. 94., fol. 48r., 59r., 177r.; APF Acta vol. 17., fol. 437v–438r. Lásd még: APF Acta vol. 16., fol. 381v–382v.

haszonnal járt.³⁴⁵ Nyilván a boszniai barátok expanziójának feltartóztatása miatt is fordult Szegedi Ferenc tartományfőnök 1651-ben a Propaganda Fide Kongregációhoz, hogy Erdélyben és a hódoltságban működő rendtársai missziós felhatalmazásokat kapjanak Rómából.³⁴⁶

Ez utóbbi értesülések a missziós prefektúra északi irányú expanziójával függtek össze. Dežmanić a szegedi ferencesek által gondozott, a temesközi viszonyokhoz mértén gazdagnak számító szentlőrinci plébániát is meg akarta szerezni. A plébániára küldte egyik munkatársát, fra Jeronimot, aki világi ruhában és felfegyverkezve érkezett a faluba, és török segítséggel igyekezett elűzni a szegedi barátokat. Adót követelt a hívektől, és el akarta vinni az egyházi felszereléseket, de végül sikerült tőle megszabadulniuk. A szentlőrinci tanács 1646-ban írott tanúsítványa azt is hangsúlyozta, hogy a szegedi barátok munkájukat Zongor Zsigmond csanádi püspök megbízásából végezték, a bosnyák ferencesek erőszakos terjeszkedésükkel a magyar főpap tekintélyét sem tartották tiszteletben.³⁴⁷ Zongor 1647. augusztus 30-án kibocsátott rendeletével püspöki joghatóságára hivatkozva Szentlőrincet kizárólag a szalvatoriánus ferences rendtartomány gondjaira bízta, felhatalmazta őket a környező települések lelkipozására, az egyházi felszerelések védelmére, és a rájuk ruházott püspöki tekintély értelmében az ő engedélye nélkül működő szerzetesek (vagyis a bosnyákok) távoltartására.³⁴⁸

Benlic elődeihez mértén kiemelkedő aktivitása maga után vonta a hódoltsági magyar püspökök rosszallását. Benlic a szegedi ferencesekkel 1652-ben lépett először kapcsolatba, amikor a csanádi püspökkel szinte egyszerre megküldte a jubileumi búcsút, hogy a gvárdián gondoskodják a kihirdetéséről.³⁴⁹ 1654-ben Pálffy Tamás csanádi püspök kifejezetten figyelmeztette a helynökét, hogy amennyiben a belgrádi püspök vizitálna, tiltakozzon előtte, nehogy az a megyéspüspök kárával (*cum praejudicio ordinarii*) történjen.³⁵⁰ 1659-ben Benlic azzal a kéréssel fordult a Propaganda Fide Kongregációhoz, hogy hagyja jóvá a szlavóniai Velika kolostorában való rezideálását. A boszniai és szlavóniai ferencesek viszályai miatt a missziós főhatóság vonakodott a szlavóniaiak pártján álló Benlic számára az engedélyt kiadni, hiszen ezzel a szakadár frakciót erősítette volna, inkább a hivatalosan a püspök adminisztratúrájához tartozó szegedi kolostort ajánlotta neki. A javaslat természetesen minden reális alapot nélkülözött, ugyanis egyrészt a bosnyák ferences püspök természetes életterét az állandó súrlódások ellenére is a saját rendtartománya kolostorai jelentették, nem pedig a szalvatoriánus rendtartomány intézményei; másrészt a szegedi rezidencia a rendes és a missziós hierarchia közötti joghatósági ellentét miatt elképzelhetetlen lett volna.³⁵¹

³⁴⁵ APF SOCG vol. 94., fol. 61r. A kongregáció elfogadta a szalvatoriánus tartományfőnök indokait: APF Acta vol. 17., fol. 575v–576r.

³⁴⁶ 1652-ben a kért felhatalmazásokat megkapták, a következő évtizedben Rómába küldött ilyen irányú kérelmeik azonban már nem értek célba. Galla: *Pápai kinevezések*, 97–98., 108., 111.

³⁴⁷ Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 319.; Tóth István György: Mint Makó Rómától. Hódoltsági katolikusok és a Hitterjesztés Szent Kongregációja. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Szerk. Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka. Bp., 2002. 123–139., 130–136.

³⁴⁸ [Orthmayr–Szentkláray]: Okmánytár, 220–221.

³⁴⁹ MFL Szegedi rendház iratai vol. 2., Okmánytár vol. 2., fasc. 3., fol. 1.

³⁵⁰ Karcus: *Vác város*, V. 174–175.

³⁵¹ Fermendžin: *Acta Bosnae*, 488.; Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 493., 534.

A Temesközben működő bosnyák ferencesek a török uralom utolsó évtizedeiben sem adták fel északi irányú expanziós terveiket, és igyekeztek megszerezni a szegedi kolostor plébániáit. Macripodari Jácint 1670. augusztus 1-jén arról értesítette Szentlőrinc, Makó, Zombor és a csanádi egyházmegye egyéb helységeinek bíráit, hogy kérésükre elbocsátotta a bosnyák ferenceseket és lelkigondozásukat a szegedi gvárdiánra bízta.³⁵² 1673-ban István makói iskolamester és egy fra Matteo da Transilvania nevű ferences fordultak a Propaganda Fide Kongregációhoz, és misszionáriust kértek a szentlőrinci plébánia számára, mivel a csanádi püspök nem küldött papot, és a római főhatósághoz utasította őket. A településen 220 protestáns és 560 katolikus család élt, az elmúlt húsz évben a makói prédikátor hatvan katolikust térített át. A tanító szerint egy Nikola Tuzlak (Nicolaus a Solun) nevű bosnyák ferences a missziós főhatóság engedélyével vállalkozott volna a feladatra.³⁵³ A két egyházi struktúra küzdelmének fényében a szentlőrincieket a csanádi püspök aligha bízta, hogy Rómához forduljanak misszionáriusért, és elképzelhető, hogy a csanádi püspök adóztató törekvéseit próbálták meg hívei ezzel a lépéssel egyházjogilag is gyengíteni.³⁵⁴ Ugyanakkor még valószínűbbnek tűnik, hogy a kérés szervesen illeszkedik abba az 1646-ban kezdődő folyamatba, amelynek során a bosnyák ferencesek meg akarták kaparintani a gazdag Maros menti plébániát a magyar ferencesektől, és az 1673. évi levelek háttérében sem a szentlőrinciek, hanem a korábbiakhoz hasonlóan a bosnyák ferencesek álltak.

Az 1670-es években egyébként a római missziós főhatóság támogatását élvező bosnyák misszionáriusok nem csak a csanádi, hanem a pécsi és a zágrábi püspökök, valamint az esztergomi érsek hódoltsági helynökei ellen is támadást intéztek a Propaganda Fide Kongregációnál, miként arról az alábbiakban még részletesen lesz szó. A szegedi ferencesek az említett néhány plébániától eltekintve a pécsi jezsuitáknál kevésbé voltak kitéve a bosnyák rendtársaik meglehetősen agresszív expanziójának, így (formálisan legalábbis) megőrizték a jó viszonyt a hódoltság utolsó missziós püspökével. Erről tanúskodik Verebélyi Mihálynak, a szegedi kolostor vikáriusának levele 1679-ből, amelyben a Ludasra készülő Matija Brnjaković belgrádi püspököt biztosította segítségéről. Nem csak a ludasi plébánost utasította a missziós főpásztor méltó fogadására, hanem meghívta Brnjakovićot Martonosra, és felajánlotta: alkalmasint szívesen elkíséri Szegedre is.³⁵⁵

Összességében megállapíthatjuk, hogy ezek a konfliktusok az egyházi joghatóság kérdésén túl döntő fontossággal bírtak a hódoltsági területek későbbi sorsát illetően. A jezsuiták és a ferencesek helynöki működésének következtében Pécs és Baranya, illetve Szeged környéke a missziópüspökök jogigényei ellenére a magyar egyházi intézményrendszer része maradt, a balkáni egyházi intézmények behatolásának és a szentszéki missziószervezés hatósugarának északi határpontját jelentette. A balkáni egyházi struktúrák természetesen a Pécs–Szeged vonaltól északra is jelen voltak a magyarországi hódoltságban (így például Pesten és Budán), de a belgrádi székhelyű missziópüspökök a magyar püspökök helynökeinek ellenállása miatt, részben a római döntések ellenére, kénytelenek voltak tiszteletben tartani a magyar hierarchia hódoltsági joghatóságát, és csupán a ferences plébániák felett gyakoroltak joghatóságot, míg a többi településen csak béráltak. Ez a

³⁵² VVL VPGL Régi levéltár fasc. 10.

³⁵³ Tóth: *Mint Makó Rómától*, 136–139.

³⁵⁴ Uo. 128–129.

³⁵⁵ APF SC Ungheria e Transilvania vol. 2., fol. 164r. Kiadása: Tóth: *Litterae missionariorum*, IV. 2740.

jogmegőrző tevékenység, akárcsak a magyar világi intézmények hódoltsági tevékenysége, jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi hódoltság területének jelentős része a Magyar Királyság intézményrendszerének része maradt a török uralom másfél száz esztendeje alatt is.

A helynőkök részvétele az adóztatásban és a birtokigazgatásban

Mint a fentebbiekben láthattuk, a magyar hierarchia összeköttetésének folyamatosságát a török uralom alá került egyházmegyékkel a 16. század második felében és a 17. század elején leginkább a gazdasági kapcsolatok, a püspöki birtokok adóztatása és a tizedszedés biztosították. A főpapok ilyen irányú törekvései egyrészt megakadályozták, hogy a főpásztor teljesen elszakadjon az egyházmegyéjétől, másrészt megteremtették az alapokat, hogy a zsitvatoroki béke után, a világi rendiség példáját is követve, a magyar püspökök is egyre pontosabban tartsák számon, és hatékonyabban hajtsák be az őket megillető jövedelmeket. Ennek érdekében a század derekára a déli egyházmegyékben is kiépült a kétagozatú birtokkormányzat, amelynek kinti (vagyis királysági) képviselői általában végvári tisztek és tiszttartók, benti (vagyis hódoltsági) munkatársai pedig helyi birtokkormányzók, főleg licenciátusok, falusi bírók, paraszt-ispánok voltak.³⁵⁶ A hódoltsági püspökségek egyház- és birtokigazgatása a királysági egyházmegyék lelki és anyagi adminisztrációjához képest kétségtelenül lényegesen egyszerűbb és tagolatlanabb volt, aminek talán legszembetűnőbb vonása, hogy a hódoltsági püspöki helynőkök hivatalosan is foglalkoztak főpásztoruk anyagi ügyeivel. Gazdasági tevékenységük kánonjogi értelemben nem tekinthető teljesen kifogástalannak. Bár a királysági püspökségek székeskáptalanjainak tagjai, sőt a helynőkök is kaphattak ilyen jellegű megbízásokat,³⁵⁷ a kánonjog azonban a püspöki vikáriusok jószágigazgatói kinevezését kifejezetten tiltotta.³⁵⁸ A hódoltsági egyházi viszonyok és a birtokigazgatás sajátosságai, mindenekelőtt a személyi feltételek szükségessége ugyanakkor elősegítették az anyagi és lelki kormányzat összekapcsolódását. Ugyanezt a tendenciát regisztrálhatjuk a déli püspökségek szerzetes-helynökeinek esetében is, noha ők az anyagi természetű megbízásokat inkább alkalomszerűen, vonakodva, előjáróik kifejezett rosszallása vagy tiltása ellenére látták el.

A püspöki helynöki megbízatás a váci egyházmegyében kapcsolódott össze a leginkább természetes módon a gazdasági feladatokkal. A tizenöt éves háború pusztításait és Vác másodszori török kézre kerülését (1620) követően a püspökség birtokigazgatását és tizedszedését is újjá kellett szervezni, ez folyamat a többi hódoltsági egyházmegye főpásztorainak ilyen irányú törekvéseivel párhuzamosan zajlott le, de a lényegesen kedvezőbb földrajzi helyzet és a 16. századi előzmények miatt sokkal látványosabb eredményekkel. Az egyházmegye tényleges székhelye 1620 és 1663 között a nógrádi vár lett, innen kiindulva

³⁵⁶ Szakály: *Magyar intézmények*, 174–211.

³⁵⁷ Így például Matkovich Mihály olvasókanonok 1651–1657 között Püsky János győri püspök jószágainak felügyelőjeként működött; Lacza Péter nyitrai kanonok 1624-ben, Zongor Zsigmond nyitrai püspöki helynök pedig 1644-től egyben püspöki jószágkormányzó is volt. Bedy: *A győri székeskáptalan*, 426.; Vagner: *Adalékok*, 194., 201.

³⁵⁸ Szeredy: *Egyházjog*, I. 481.

szervezték meg a püspökök az egyházmegye, illetve a birtokok és tizedek igazgatását.³⁵⁹ A püspöki birtokok ügyeit birtokkormányzók (provizorok és adminisztrátorok) intézték, a tizedek bérbeadásáról pedig az árendátorok gondoskodtak. A püspöki helynőkök tisztsége bármelyik birtok- és jövedelemkezelői funkcióval összekapcsolódhatott, a különböző egyházi és gazdasági feladatkörök tartalmával és egymáshoz való viszonyával kapcsolatban több következtetlenséget is regisztrálhatunk.³⁶⁰ Mindenekelőtt, akárcsak a korszak birtokigazgatásában mindenütt, meglehetősen nagy terminológiai bizonytalansággal találkozunk.³⁶¹ A püspökség anyagi ügyeit intéző hivatalnokokat felváltva nevezik provizornak vagy birtokkormányzónak, a két tisztség ketté is válhatott: egy világi megbízott intézte adminisztrátorként a birtokok kormányzását és a különböző jogi ügyeket, míg a provizor feladata a jövedelmek begyűjtésére és kezelésére korlátozódott. Néha azonban a két munkakör összekapcsolódott, és a vikárius töltötte be a birtokkormányzó tisztségét is.³⁶² A birtokok kezelőjének egyik legfontosabb feladata a birtokállomány védelme a jogtalan követelésekkel szemben, az elidegenített birtokok és haszonvételek visszaszerzése. A birtokjogi ügyek intézésének színtere a vármegyei közgyűlés volt, ahol a birtokkormányzónak személyesen vagy megbízott útján kellett képviselnie ura érdekeit. A királyságinál bizonytalanabb hódoltsági birtokviszonyok között az egyes falvak és puszták tulajdonjogának, illetve a települések határainak pontos megállapítása valóban komoly feladatot jelentett, sokszor nem kis utánajárást és hosszú pereskedést igényelt.³⁶³ Emiatt többször előfordult, hogy a vármegye közgyűlésén nem a birtokkormányzó vagy a helynök, hanem megbízott prokurátor képviselte a püspök érdekeit.³⁶⁴ A püspöki birtokkormányzók munkáját officiálisok segítették, akiknek a tizedszedés megszervezése volt a feladata. A falvakban egy-egy megbízott jobbágy tartotta a kapcsolatot a püspökkel vagy tisztviselőivel, ők munkájukért különböző mentességeket élveztek.³⁶⁵

Még többször egyesült a vikárius és az tizedárendátor tiszte. Bár alkalmasint előfordult, hogy az árendátor személye a vármegyei nemesség köréből került ki (1628–1634: Tárnoky János, 1665: Decsi István váci bíró, 1669: Bossányi Gábor, 1670–1675: Szöllősy

³⁵⁹ Molnár: *Adatok*, 70.

³⁶⁰ A váci püspökség igazgatási személyzetére a legfontosabb forrásaink Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei: Borosy András: *Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711*. I. 1638–1644. 1656–1665. Bp., é. n.; II. 1666–1680. Bp., 1984.; III. 1681–1697. Bp., 1985.

³⁶¹ A fogalomhasználat nehézségeire legújabbban: Kenyeres István: A végvárok uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. *Századok* 135 (2001) 1351–1412., 1369. Bár a provizor elnevezést a magyar szakirodalom udvarbírónak fordítja, én a fogalmi pontosság kedvéért megtartottam a latinos változatot.

³⁶² Szakály: *Pest–Pilis–Solt megye*, 167., 173.; Borosy: *Pest–Pilis–Solt vármegye*, I. 112.; Tóth Péter: *Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái (1652–1656)*. Salgótarján, 2001. (Adatok, Források és Tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 29.) 103–104.; Szarka: *A váci püspökség gazdálkodása*, 80–92., 151–165.; DRERL Ráday család levéltára, C/64–3 Ráday András és Ráday Gáspár iratai, Tizednyugták nr. 91., 93.

³⁶³ A birtokkormányzó-helynőkök ilyen irányú tevékenységére: Borosy: *Pest–Pilis–Solt vármegye*, I. 112., II. 15., 26., 29., 39., 51.

³⁶⁴ Szarka: *A váci püspökség gazdálkodása*, 133–147.; Borosy: *Pest–Pilis–Solt vármegye*, I. 34., 38., 43., II. 36.

³⁶⁵ Rusvay–Varga: *A XVII. század eleji Vác*, 38–40.; Szakály: *A hódolt megye*, 517.; Szarka: *A váci püspökség gazdálkodása*, 88–92.

Ferenc, 1681: Dúl Mihály és Demekovics János),³⁶⁶ a többi esztendőben a mindenkori vikáriusok intézték a tizedek bérbeadását.³⁶⁷ A 17. században a püspökség tizedbevételei az árendaösszegek és a dézsmált települések számának fokozatos növekedésével egyre jelentősebbek lettek. A váci püspökség tizedeit már a 16. század derekától kezdve évente bérbe adták a falvak birtokosainak, idegen földesuraknak vagy maguknak a településeknek. A bérbeadás meghirdetése a megyegyűlésen történt, leginkább áprilisban vagy májusban. Az árendátor és munkatársai az árendálás ideje alatt két-három hétig Szécsényben, később Füleken tartózkodtak. Munkájuk során szabad kezet kaptak: saját belátásuk szerint adhatták bérbe bárkinek a tizedeket. A dézsmák egy részét a püspök magának, helynökének vagy más egyházi testületnek, leginkább az egyházmegyében is lekipásztorkodó gyöngyösi ferenceseknek és jezsuitáknak tartotta fenn, egy része pedig elsősorban a bizonytalan jövedelmek miatt nem kelt el. Ezeket a dézsmákat az árendátor és a birtokkormányzó által kinevezett dézsmások hajtották be, munkájukat a püspök váci officiálisja irányította. Alkalmasint a nehezen beszédhető, és ezért elárendálatlan tizedeket végvári katonáknak adták bérbe, ingyen vagy jelképes összegért, akik gondoskodtak a tartozások behajtásáról, és hosszú távon biztosították a déli falvak dézsmálását is. Végezetül az árendáért kapott pénzt a lepecsételt és aláírt jegyzékkel együtt az árendátor a püspöknek adta át. A fenntartott tizedek miatt a püspöknek és tisztviselőinek számtalanszor meggyúlt a baja a falvak birtokosaival, akik ragaszkodtak elővételi jogukhoz. Szintén többször kerültek összetűzésbe a váci főpásztorok más egyházi testületekkel, például az esztergomi főszékeskáptalannal, a váradi és egri püspökökkel egy-egy település tizedszedési jogát illetően. A hódoltsági adóztatás sajátosságai miatt a tizedek behajtása több akadályba ütközött, mint a földesúri adóztatás. A váci püspöknek számos nehézséggel kellett megküzdenie. Mentességeikre hivatkozva nem akartak tizedet adni a kuriális falvak, a sárközi kerület községei, az újratelepült és korábban nem dézsmált települések, az egyházmegye déli határvidékének falvai, valamint gondot okozott a puszták utáni tizedszedés. A dézsmákat megtagadók ellen az árendátornak és a birtokkormányzónak jogi úton, vagy pedig végső esetben a világi karhatalom, a végvári katonaság segítségével kellett eljárnia.³⁶⁸

A vácihoz hasonló helyzetet regisztrálhatunk az egri püspökök hódoltsági képviselőjeként működő gyöngyösi plébánosok feladatkörének vizsgálatakor, amelynek a

³⁶⁶ Szakály: *Pest–Pilis–Solt megye*, 141., 146.; Borosy: *Pest–Pilis–Solt vármegye*, I. 181., II. 71., 85., 93., 105., 109., 126., 129–130., 147., 209., III. 17. Tárnoky János levele Dávid Pál püspökhöz, amelyben az elszámolás hiányosságai miatt mentegetőzik (Losonc, 1630. október 1.): VPL Althania 1. Rossz jelzettel és dátummal említi: Tóth Béla: *A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa*. Bp., 1999. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 11.) 119. Tárnokyra lásd: Jakus Lajos: Fejezetek Szécsény XVI–XVII. századi történetéből. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából*. 7. Salgótarján, 1985. 101–164., 129–131.

³⁶⁷ Lásd a fenti jegyzetben idézett vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek indexét a vikáriusok nevénél, a Ráday család levéltárából fentebb idézett tizednyugtákat, illetve: Szakály: *Pest–Pilis–Solt megye*, 162–209. passim; Uő: *A hódolt megye*, 514–515.

³⁶⁸ Az utasítás mellett lásd: Szakály: *Magyar adóztatás*, 318–329.; Uő: *A hódolt megye*, 423–424., 514–515., 523–524. Rengeteg adattal: Szarka: *A váci püspökség gazdálkodása*, 280–349. Két árendatori utasítás, amelyek elsősorban a pontos adminisztrációra és elszámolásra helyezik a hangsúlyt (1653, 1656): Uő: *Pest–Pilis–Solt megye*, 155–156., 165. A tizedek bérbeadásával, a mentességekkel kapcsolatos vitákkal és a számos tizedperrel kapcsolatban igen sok adat található: Borosy: *Pest–Pilis–Solt vármegye*, I–III. passim; Horváth Lajos: *A Galgamente történetének írott forrásai a török hódítás korából 1526–1686*. Aszód, 1981. (Múzeumi Füzetek 20.) passim.

lelkipásztori-joghatósági funkciók mellett nem kevésbé fontos eleme volt az egri püspökség hódoltsági tizedeinek adminisztrációja. Ugyanakkor a jelek szerint a gyöngyösi plébános a váci helynököktől eltérően a birtokigazgatásba kevésbé folyt bele, mivel az egri püspökök kiterjedtebb javaikat világi megbízottak útján kormányozták. Az szervezet élén az adminisztrátor állt, a birtokot két officiólátusra, úgynevezett felső jószágra és alsó jószágra osztották, amelyeket egy-egy ispán irányított, az ő munkájukat a falvakban kijelölt megbízottak, parasztispánok segítették.³⁶⁹ A hevesi tizedeket a püspökök az erre jelentkezőknek adták bérbe, de a földesuraknak elővételi joguk volt birtokaik dézsmáira. Az árendálás rendszeren a füleki várban történt, az ország törvényei szerint a licit Szent György napja (április 24.) előtt két héttel kezdődött, és az ünnep után két héttel zárult.³⁷⁰ Az árendátorok bizonyos években a vármegyei nemesek (1671-ben Zsoldos Miklós vármegyei jegyző, 1674-ben Nagy István és Zsigmondi György, 1677-ben Gyürky Pál, 1680-ban ismét Nagy István), máskor hódoltsági papok, főleg a gyöngyösi plébánosok voltak: 1659-ben Várkonyi Mátyás, 1663-ban Bágyoni Benedek, 1664-ben Jelkóczi István pástói plébános, 1665-ben, 1667-ben és 1677-ben Almásy András (ez utóbbi évben Nagy Istvánnal együtt).³⁷¹ A püspök számára kétségtelenül kedvezőbb volt a plébánosok megbízása a tizedbérletekkel, hiszen egy joghatósága alatt álló paptól mégiscsak gondosabb és kiterjedtebb jövedelemkezelést várhatott el, mint egy világi árendátortól. Másrészt viszont a plébánosok is jól jártak, hiszen részesedtek a bevételekből, és a jövedelmezőbb bérleteket megtarthatták: az árendaösszeg és a tényleges hozam közti különbség jelentős hasznot hozott a bérlőnek.³⁷²

Az egri püspökök hódoltsági képviselőinek gazdasági feladatairól ismét Almásy András leveleiből nyerünk a hódoltsági forrásviszonyokhoz képest nagyon részletgazdag képet. A gyöngyösi plébános megbízóinak küldött beszámolója alapján gondos kezelőnek bizonyult. A püspök számára természetben beszedett gyöngyösi tizedgabona és bor tárolásáról és eladásáról gondoskodott: a búzát vermekbe töltötte, a bort pedig kocsmában kimérette.³⁷³ Utánajárt a dézsmafizetés alól kibújó jobbágyoknak: némelyek az irtványföldek után nem voltak hajlandók kilencedet és tizedet fizetni,³⁷⁴ a gyöngyösiiek pedig a régi szokás ellenére nem akartak a méhek és a bárányok után dézsmát adni. Ez utóbbit arra hivatkozva tagadták meg, hogy nem Gyöngyösön elletik az állatokat.³⁷⁵ A nehezebben értékesíthető pusztákat részben gyöngyösi nemesekre, részben pedig katonákra bízta, fáradozásukért cserébe „néhány pusztán való dézsmát” ígért nekik a főpásztor nevében. A püspök-főispánnak (és persze saját magának) azzal igyekezett helyi támogatókat szerezni, hogy a jó falvakat a megfelelő embereknek kínálta: 1665-ben Oroszit az alispánnak, Halászt pedig a füleki kapitánynak adta, mert így „nagyságodnak amire kell, szívesebben szolgálnak”.³⁷⁶ Szegedy püspöknek

³⁶⁹ MNL HML XII-3/a vol. 11., pag. 32–98.

³⁷⁰ MNL HML IV-1/a vol. 4., pag. 24.

³⁷¹ MNL HML IV-1/a vol. 1., pag. 214., 255., vol. 4., pag. 317–318., vol. 5., pag. 21–22., 229–230.; Szederkényi: *Heves vármegye*, III. 304–310., illetve a fentebb idézett Almásy-levelek.

³⁷² Szakály: *Magyar intézmények*, 311–312.

³⁷³ Az eladással és a tárolással kapcsolatos nehézségekről: EÉL AV 1711. 1665. április 25.; uo. 1665. június 6.; uo. 1667. augusztus 18.

³⁷⁴ Uo. 1667. március 15.

³⁷⁵ Almásy Pálffy Tamásnak, Gyöngyös, 1667. június 23. MFL Gyöngyösi rendház iratai, Lajstromozatlan iratok.

³⁷⁶ EÉL AV 1711. 1665. június 6.

lóvásárlásban segédkezett, csak a felhozásban kérte a püspök ispánjának közreműködését, nehogy „a török bele akadjon”.³⁷⁷

A gyöngyösi plébános ugyanakkor alkalmasint függetlenítette magát a vármegyei szokásoktól és a nemesek elvárásaitól, ami konfliktusokra szolgáltatott okot. 1665-ben, első árendátori megbízásakor az alispán felszólítása ellenére sem volt hajlandó Fülekre menni az árendák meghirdetésére, mondván: öneki erre nincs módja, akinek kell, megtalálja őt Gyöngyösön.³⁷⁸ Két évvel később a sári és visontai jövedelmeket a földesurak tiltakozása ellenére is a jezsuitáknak kívánta biztosítani, és a sári plébánossal hozatta el.³⁷⁹ 1668 elejére annyira összerúgta a port a vármegyei nemességgel, hogy a gyűlés február 8-án Ebeczky Menyhért vezetésével egy kilenc tagú küldöttséget menesztett Pálffy főispánhoz a plébános elleni panaszokkal.³⁸⁰ 1679-ben Almásy András már akkora tőkével rendelkezett, hogy 2180 magyar forintért kibérelte az egész vármegye dézsmáját, amit utána János testvérének adott tovább.³⁸¹ Ezzel a lépésükkel az Almásy testvérek több megyebeli birtokos tiltakozását vonták magukra, akik ragaszkodtak elővételi jogukhoz.³⁸² Ugyanakkor a tranzakció minden bizonnyal még a pereskedést is megérte: szerencsés esetben akár négyszeres-ötszörös hasznot is remélhettek egyetlen esztendő leforgása alatt.³⁸³

Almásy már első ránézésre is elődeinél nagyságrendekkel jelentősebb pozíciókat szerzett a hódoltsági egyházi és gazdasági élet irányításában. Ennek a katolikus egyház országos térnyerésén túl kétségtelen oka volt, hogy hosszú hivatalviselése során egymást viszonylag gyorsan követő püspökökkel (Pálffy Tamás, Szegedy Ferenc Lénárd, Bársony György, Pálffy Ferdinánd, Korompay Péter) működött együtt, akik kormányzásuk rövid ideje alatt rá voltak utalva a hódoltsági és vármegyei viszonyokat kitűnően ismerő, nagy tekintélyű pap segítségére. Ez a szoros, elsősorban anyagi és egyházpolitikai természetű együttműködés jelentős tekintély-növekedéssel és (mint az egész vármegye dézsmájának megvétele is bizonyítja) busás anyagi haszonnal járt.

Bár Tassy Mihály volt alispán szerint Almásy „többet tud a breviáriumhoz vagy a gyöngyösi szőlő kapáltatásához, hogy sem mint a *juridicus cautionalis terminusokhoz*”,³⁸⁴ ennek ellenére a hódoltság idején nem volt olyan pap, aki többet szerepelt volna a füleki megyegyűléseken, mint a gyöngyösi plébános. Árendátorként és dézsmabérlőként rendszeres szereplője volt az összejöveteleknek, ezenkívül olykor rokonainak (például sógornőjének, Almásy Györgyné Szabó Erzsébetnek) a megbízottjaként lépett fel.³⁸⁵ Többször pereskedett különböző jövedelmek, így például egy nagyrédei kilenced, a mindszentiek és a pataiak dézsmája, Fogacs pusztája vagy egy gyöngyösi, „a Sárhegy alatt levő” szőlő jogtalan

³⁷⁷ EÉL AS 45. 1670. augusztus 8.

³⁷⁸ EÉL AV 1711. 1665. április 25.

³⁷⁹ Uo. 1667. augusztus 18.; uo. 1667. október 12.

³⁸⁰ MNL HML IV–1/a vol. 3., pag. 16.

³⁸¹ Kivéve Pata, Pásztó és Gyöngyös mezővárosok, Sár és Visonta birtokok, illetve az egri püspökséghez tartozó puszták tizedeit. Szederkényi: *Heves vármegye*, III. 309.

³⁸² Uo. 310.; MNL HML IV–1/a vol. 5., pag. 391.

³⁸³ Lásd Szakály számításait: *Magyar intézmények*, 312.

³⁸⁴ Tassy Mihály Huszár Imrének, Fülek, 1677. június 10. MNL OL P 518 G 11a.

³⁸⁵ 1674. április 18. MNL HML IV–1/a vol. 4., pag. 301.

elbirtoklása ügyében.³⁸⁶ A vármegyei közéletben a legnagyobb posztra akkor emelkedett, amikor a Fülek elfoglalása után 1682-től 1685-ig a Gácson tartott vármegyei tisztújításokra Korompay püspök-főispán őt nevezte ki maga helyett a gyűlés elnökének.³⁸⁷

A birtokkormányzói és a tizedárendátori megbízás egyáltalán nem volt ráfizetéses, nem véletlenül vállalták el ezeket a feladatokat örömmel a püspöki helynőkök. A birtokok irányításával és a jövedelmek kezelésével megbízott hivatalnokok fizetése az urbáriumok tanúsága szerint beépült a jobbágyok szolgáltatásaiba. A bérbe adott tizedek után az árendátort részesedés illette meg, és természetesen a legjobban jövedelmező falvakat sokszor maguk vették bérbe. A váci és egri püspökségek anyagi ügyeinek intézése a hódoltsági világi papság egy részének meggazdagodását eredményezte: a 17. század végére egy tehetős, birtokokkal rendelkező „plébános-nábob” réteg kialakulását regisztrálhatjuk, amelynek a forrásokban leggyakrabban előtűnő alakjai Horváthi János kállói majd lőrinci és Király Mihály gyöngyöspatai plébánosok voltak, de valamennyiük közül a legnagyobb volumenű gazdagodást Almásy András gyöngyösi plébános érte el.³⁸⁸ János testvére jórészt az ő tekintélyének köszönhetően emelkedett egyre magasabb vármegyei tisztségekre, és jutott el egészen az alispánságig (1693–1696, 1697–1702).³⁸⁹ Bár a família és maga András birtokgyűjtésének nagy korszaka a török kiűzését követő két évtized volt, ehhez az alapot a török uralom utolsó 20 éve alatt megszerzett hatalmi és anyagi pozíciók jelentették. A négy évtizedes gyöngyösi plébánosság anyagi eredményességét minden másnál jobban tükrözi az 1704. március 8-án kelt, 48 pontból álló végrendelete, amelyben valamennyi gyöngyösi és egri katolikus egyházi intézménynek, valamint rokonságának a korban szokásos papi testamentumoknál sokkal bőségesebb készpénzt, ingatlanokat és ingóságokat hagyott.³⁹⁰

A lelki igazgatás és a gazdasági feladatok összekapcsolódása terén a harmadik alföldi püspökségben, a csanádiban működő püspöki helynőkök munkája átmenetet jelentett az észak-alföldi világi papi és a dunántúli jezsuita vikáriusok tevékenységi köre között. A csanádi püspökök pécsi és kalocsai kollégáikkal egy időben, az 1610-es években kezdtek intenzívebben érdeklődni a hódoltságból várható jövedelmeik iránt, negyvenéves erőfeszítéseiket Pálffy Tamás határozott birtokpolitikája nyomán koronázta siker. Míg azonban a pécsi püspökök alapvetően nem zargatták jezsuita helynökeiket anyagi feladatokkal, a kalocsai érsekek alkalmyszerűen kinevezett, a század második felében általában bosnyák ferences helynökei pedig egyáltalán nem illeszkedtek be az egyébként a 17.

³⁸⁶ Almásy többször prokurátora, Laczkovits István útján intézte az ügyeit Füleken. A fentebb idézett jegyzőkönyvi helyeken kívül lásd: MNL HML IV–1/a vol. 4., pag. 139., 303., 307., vol. 6., pag. 19–20., 151., 161–162.; MNL HML IV–1/b fasc. 4. 1677., nr. 48.; Szederkényi: *Heves vármegye*, III. 310. 1669-ben egy gyöngyösi jobbágy, Szabó Gergely panaszolta be földesurának, Huszár Mátyásnak, hogy a plébános vele egy funduson vett házat, és a közösen bírt telek használatában akadályozza, „juhainak aklot, ökreinek pedig istállót csinált”. Szabó tiltására pedig azt válaszolta: „jöjjön ide csak az urad, de bizony rosszul jár itt”. Szabó Gergely Huszár Mátyásnak, Gyöngyös, 1669. május 30. MNL OL P 518 G 8a.

³⁸⁷ MNL HML IV–1/a vol. 6., pag. 183., 245., vol. 7., pag. 21–22.; MNL HML IV–1/b fasc. 6. 1682., nr. 36.; Szederkényi: *Heves vármegye*, III. 315.

³⁸⁸ Szakály: *Magyar adóztatás*, 203.; Uő: *Magyar intézmények*, 303–306., 311–312. Lásd még a kiadott árendajegyzékek és urbáriumok adatait.

³⁸⁹ Almásy Dénes: *A zsadányi és törökszentmiklósi Almásy Grófok*. Kétegyháza, 1903. 20–33. Almásy János alispáni működésére számos adat még: Szederkényi: *Heves vármegye*, IV. passim.

³⁹⁰ A végrendelet egykorú másolata: EÉL AV 739.

század második felében már olajozottan működő kétagozatú birtokkormányzat rendszerébe,³⁹¹ addig a csanádi egyházmegyében Pálffy kormányzása idején a kétagozatú birtokkormányzat egy harmadik szinttel egészült ki: a püspök kezdettől fogva „benti gondviselőinek” tekintette a helynökeket. Rögtön első, Szegedre küldött levelében utasította a vikáriust, hogy a püspökség falvaiból keressék fel őt jobbágysai az előző esztendei adóikkal.³⁹² A vikárius legfőbb feladata a jövedelemkezelés terén az adók összegyűjtése és a felküldés megszervezése volt. 1653 decemberében a püspök az éppen Szegeden vizitáló tartományfőnökkel akarta felhozatni magának a pénzt. A jogfolytonosság érdekében csak az 1652. évi adót kívánta behajtani, az azévit elengedte. A makóiaktól ötven tallért kapott, amelynek nyugtáját szintén a helynőkön keresztül juttatta el.³⁹³ 1654-ben megküldte Kolozsvári Bertalannak a falvak adótartozásainak jegyzékét; a befizetések adminisztrációja, az engedelmességre való buzdítás, sőt a püspök fenyegetéseinek tolmácsolása is a vikárius kötelességei közé tartozott.³⁹⁴ Pálffy világosan értésére adta helynökének: falvai csak abban az esetben számíthatnak a védelmére, ha adójukat időben megfizetik. Testvére, Pálffy Pál nádor közbenjárásával kívánta inteni a végvári tiszteket, hogy ne zaklassák birtokain élő jobbágyokat.³⁹⁵ A püspök tehát a vikáriusát a kinti gondviselő és a paraszispán mellett egyfajta hódoltsági tisztartójának tekintette, akinek feladata az adóztatás koordinálása, felügyelete, illetve a püspök akaratának közvetítése és a kapcsolattartás biztosítása volt. A jól szervezett és kézben tartott birtokigazgatás és jövedelemkezelés eredményeként Pálffynak mintegy 15 települést sikerült adófizetésre szorítania.³⁹⁶ Ennek következtében az adóösszegek is jelentősen megnövekedtek: a század első felében 100 forintról 300–350 forintra nőtt a püspökségnek a birtokokból származó tiszta bevétele. A jobbágyok a készpénz mellett (illetve esetenként helyett) halat és különböző „török árukat”: paplant, szőnyeget, bőrt és csizmákat szolgáltattak fel a püspök-földesúrnak.³⁹⁷

A csanádi főpásztorok Pálffy sikerei ellenére a jövedelmek behajtásában és a birtokok igazgatásában a többi hódoltsági püspökséggel összehasonlítva nem értek el tartós eredményeket. Ez a jelenség is világosan jelzi a magyar rendi hatalom határvonalát, amelyen túl a délszláv népesség adóztatását a birtokosok már erőszakkal is alig voltak képesek biztosítani. Ráadásul a püspököknek a Maros mentén az erdélyi fejedelmek és az 1660-as évektől kezdve a bujdosó kuruc földesurak jogigényeivel is meg kellett küzdeniük. Ezek a nehézségek különösen Macripodari Jácint majd másfél évtizedes püspöksége (1658–1672) idején jelentkeztek. A görög szigetvilágból származó főpásztor működése a birtokokért és azok adóiért folyó egyre reménytelenebbé váló harccal telt. A korszak egyik legerőszakosabb földesura, Balassa Imre 1662-ben a nádortól adománylevelet kapott a csanádi püspökség

³⁹¹ Molnár: *Tanulmányok*, 69–74.

³⁹² [Orthmayr–Szentkláray]: *Okmánytár*, 83–84.

³⁹³ Pálffy Tamás Kolozsvári Bertalannak, Nagyszombat, 1653. december 15. MFL Szegedi rendház iratai vol. 1., *Okmánytár* vol. 1., nr. 14.

³⁹⁴ TPL fasc. A I. 2., nr. 4. A levélben említett jegyzékek: TPL fasc. A I. 10.

³⁹⁵ [Orthmayr–Szentkláray]: *Okmánytár*, 82–83.

³⁹⁶ A fentebb említett adójegyzéken túl lásd még Pálffy Tamás 1662. évi vallomását: EFL Esztergomi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, caps. 67., fasc. 8., nr. 11. A püspököknek adót fizető falvakat lásd a térképmellékleten.

³⁹⁷ Molnár: *Adalékok*, 76–77. Pálffy Tamás bevétele 1654-ben 343 tallér, 15 pár csizma és egy paplan volt. Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*, I–II. Bp., 1896–1897. I. 231.

birtokaira, és ettől kezdve ő bitorolta a korábban a püspöknek adózó falvakat. Hiába szerzett Macripodari 1660-ban királyi védőlevelet birtokaira, hiába tiltakozott az érvénytelen nádori adomány ellen, hiába végeztetett tanúkihallgatást birtokjoga igazolására,³⁹⁸ a püspöki falvakat a végvári tisztek és az időközben a hódoltságba leköltöző Balassa folyamatosan fosztogatták.³⁹⁹ Az adóztatás nehézségei a püspöki jövedelmek drasztikus csökkenésében is megmutatkoztak: a század utolsó éveiben a korábbiaknak felére–harmadára (100–150 forintra) zuhantak vissza a birtokokból származó bevételek.⁴⁰⁰ Nem sokkal több eredménnyel dicsekedhettek a hódoltság utolsó másfél évtizedének egyházfői sem. Az ex-jezsuita Pálffy Ferdinánd 1675-ben három levelet is írt ifjabb Koháry István füleki főkapitánynak, és segítségét kérte az adók behajtásában.⁴⁰¹ Bár a ferences vikárius szerint a falvak népe Szent György napjára készült hozni a járandóságát, a püspök nem bízott bennük, ezért Bélteki Pál füleki alkapitány révén fenyegette meg őket (különösen a szentlőrincieket), a katonáknak a rablott holmi felét ígérve.⁴⁰² Az időközben nyitrai püspökké és kancellárrá előlépett Tamás nagybátyja sikeres adóztató tevékenységével, illetve az idősebb Koháry Istvánnal való együttműködésével a háttérben Pálffy Ferdinánd kifejezetten szégyenteljesnek érezte volna, ha az ő főpásztorsága alatt veszíti el a püspökség a jövedelmeit.⁴⁰³

Hasonló gondokkal küzdöttek utódai, Kéry János és Balogh Miklós is, akik a szegedi gvárdiánt és a szentlőrinci licenciátust már teljes mértékben adószedőiknek tekintették. Kéry a licenciátussal nagyon elégedetlen volt, mivel az nem válaszolt a leveleire, és nem is jelent meg előtte. Büntetésből először megfosztotta egy malom használati jogától, majd felfüggesztette. Falvait (különösen Apátfalvát és Szentlőrincet) a szegedi gvárdiánon keresztül fenyegette meg: amennyiben nem rendezik adósságaikat, a fülekietek küldi rájuk és nagy kárt szenvednek.⁴⁰⁴ Balogh elkeseredett vitát folytatott a Magyar Kamarával Makó birtokjogát illetően, és Balassa Imre törvénytelen foglalásaira, illetve az ellene foganatosított

³⁹⁸ Borovszky: *Csanád vármegye*, I. 378–379.; Juhász: *A csanádi püspökség*, VIII. 90–92. Macripodari birtokjogi harcaira vonatkozó iratok: EFL Esztergomi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, capsa 67., fasc. 8., nr. 10., 11.; MNL OL A 35 1668., nr. 32–33., 1670., nr. 321., 1672., nr. 253. Balassa hódoltsági adóztatására lásd: Szakály: *Magyar adóztatás*, 308–311.; Uő: *Az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmi és a hódoltsági magyar feudális hatalom*. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp., 1983. 59–67.; Szirácsik Éva: *Rablólovag vagy földesúr? Gróf Balassa III. Imre*. Bp., 2016. 77–83.

³⁹⁹ 1665-ben például Balassa katonái kifosztották a püspök falvait, mindenekelőtt Szentlőrincet és Földeákot. A szentlőrincieknek 451 darab marháját hajtották el, több helybéli levágtak vagy rabságba hurcoltak, az asszonyokat „földre döntötték” és leszaggatták ruháikat, a plébános házát feldúlták, mindenét elrabolták, és ha nem menekül el, meg is ölték volna. A szentlőrinciek, földesurak és Macripodari panaszai Wesselényi nádornak Balassa pusztításaira: MNL OL E 199 II. tétel, nr. 38/9., 103/1–2.

⁴⁰⁰ Molnár: *Adalékok*, 76–77.

⁴⁰¹ Pálffy Ferdinánd Koháry Istvánnak, Szuha, 1675. február 12. ŠABB Koháry család (és a Coburg hercegi család) szentantali levéltára, čast IV., nr. 1960.

⁴⁰² A hirhedten erőszakos Bélteki a hódoltsági adóztatás egyik kulcsfigurája volt. Életrajza: Szabó András Péter: *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661)*. A bevezető tanulmányt írta: Pálffy Géza. Salgótarján, 2010. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 59.) 263–265.

⁴⁰³ Tájékoztatásul megküldte falvai jegyzékét Kohárynak, a tekintélyes várható jövedelem ellenére viszont csak két szőnyeget, két paplant és két pár csizmát kapott. Pálffy Ferdinánd Koháry Istvánnak, Szuha, 1675. május 3. ŠABB Koháry család (és a Coburg hercegi család) szentantali levéltára, čast IV., nr. 1961.

⁴⁰⁴ Kéry János két levele NN szegedi gvárdiának, Nagyszombat, 1679. július 25. TPL A I. fasc. 8.; Nagyszombat, 1680. július 25. Kiadása: Juhász: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 294. A levelek tanúsága szerint az adót Koháry, Keglevich Miklós vagy Bercsényi Miklós kezéhez kellett beszolgáltatniuk.

régebbi püspöki tiltakozásokra hivatkozva vonta kétségbe a kamarának a városra formált jogát.⁴⁰⁵ A gvárdiánt már ő sem ismerte név szerint, sőt feltehetőleg formálisan ki sem nevezte helynökének, csupán a szokásra hivatkozva utasította: a szentlőrinci licenciátust és néhány értelmesebb jobbágyát küldje fel hozzá, hogy tájékoztassák birtokai felől.⁴⁰⁶ Egy későbbi levelében pedig kifejezetten felszólította a gvárdiánt, hogy a fizetéstől vonakodó jobbágyokat kényszerítse engedelmességre.⁴⁰⁷

A katonákkal való fenyegetéseket súlyos és tragikus emlékek tették ijesztővé a dél-alföldi falvak népe számára. Különösen a ferencesek által gondozott északkelet-bácskai települések katolikus dalmatái szenvedtek sokat a végvári katonák, legtöbbször éppen egykori falubelijeik zaklatásaitól.⁴⁰⁸ A szegedi ferencesek híveiknek nem csak lelki vigaszt nyújtottak, vagy – igaz, nem jószántukból – a püspöknek fizetendő adóik adminisztrálásában segédkeztek, hanem védelmükre keltek a pusztító végvári katonákkal szemben a magyar egyházi és állami hatóságok előtt. 1658-ban Szlávicz Jeromos Szelepcsényi György kalocsai érsekhez fordult, hogy szolgáltatson igazságot a végvári katonák által elhurcolt és 400 forint sarcon elbocsátott négy mélykúti jobbágyának.⁴⁰⁹ A szegedi gvárdiánok különösen a Szabadka melletti Ludas katolikusainak sorsát viselték a szívéükön: 1677 és 1679 között több levélben is kérték Kohárytól a falusiakat pusztító füleki katonák megfékezését.⁴¹⁰ Az 1677 februárjában a ludasiakat meglátogató, a falusiakon egész nap élősködő, majd a vendéglátásért hálából őket kirabló füleki katonák gonoszsága felett haragra lobbanó Konstantini Lukács így adta tudtára Kohárynak felháborodását: „... ilyen engedelmesek az ő kapitányoknak, és ilyen vitézek a mi katonáink, kedves Nagyságos Uram. Én bizony elrendeltem magamban, Nagyságos Uram, hogy ex hoc motivo valamennyi húzást vonást és tolvajlást tettenek némely katonák, amíg itt vagyok, körül belül való keresztényeken, akik lelki pásztorságunk alatt vannak, mind feljegyzem, és bizonyságokkal felmenjek Generális Uramhoz Ő Nagyságához, ott is becsületesen emlékezhetek Nagyságodraul, kötelességem szerint, és Nagyságod becsületét meg nem sértem. Mert amit cselekesznek ide alá a szegény hódultságon, bizony nem istenes, bizony nem üdvességes, bizony ezért nincsen Istennek áldása rajtok és szerencséjék. És én megmutatom Nagyságodnak, hogy excommunicatusok, excommunicatione latae sententiae.”⁴¹¹

A hódoltsági helynökök közül talán a pécsi és veszprémi püspököket képviselő jezsuitáknak sikerült a leginkább – nyilván nem kis részben a rendi előjárók ellenállása miatt – kihúzni magukat a gazdasági jellegű feladatok ellátása alól. A pécsi jezsuiták esetében a

⁴⁰⁵ EFL Esztergomi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, caps 67., fasc. 8., nr. 22–23.; Borovszky: *Csanád vármegye*, I. 381.

⁴⁰⁶ VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 17. (hiányzik). Regesztája: Bubla: *Lajstromkönyv*, pag. 72.

⁴⁰⁷ Balogh Miklós a szegedi gvárdiánnak, Nagyszombat, 1682. március 27. VVL VPGL Régi levéltár fasc. 1., nr. 18. (hiányzik). Regesztája: Bubla: *Lajstromkönyv*, pag. 72.

⁴⁰⁸ Molnár: *Tanulmányok*, 71–73.

⁴⁰⁹ MNL OL A 32 nr. 942.

⁴¹⁰ Hegedűs: *A bácskai jobbágyok*, 160–167.; Szakály Ferenc: *Török megszállás alatt (1543–1686)*. In: *Szeged története*. I. (*A kezdetektől 1686-ig*). Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 535–738., 736–737.; Egeghi Ferdinánd a Magyar Kamarának, Szeged, 1679. augusztus 18. MNL OL E 41 1679., nr. 225.

⁴¹¹ ŠABB Koháry család (és a Coburg hercegi család) szentantali levéltára, čast V., nr. 16322.

helynöki kinevezés a püspök lelki ügyekben történő képviselőjére szorítkozott,⁴¹² a jezsuiták a veszélyekre és a misszió eredeti célkitűzéseire hivatkozva egyáltalán nem kívántak részt vállalni a birtokjogi harcokban és az adószedésben.⁴¹³ A fennmaradt levelezés tanúsága szerint a püspökök általában tiszteletben tartották ezt a kérést, és valóban nem vették igénybe a jezsuiták szolgálatait.⁴¹⁴ Az adókat a kiskomáromi vagy a légrádi kapitányok és tisztek bérlették,⁴¹⁵ nekik pedig nem volt szükségük a jezsuiták segítségére. Az árenda összege 200–300 magyar forint körül mozgott, az 1650-es években elérte az 500 forintot is. Ehhez járultak még a kisebb ajándékok, általában török szőnyegek.⁴¹⁶ Ez a summa a ténylegesen behajtott jövedelemnek csak kis részét tette ki, és a püspökök sokszor még ehhez sem jutottak hozzá.⁴¹⁷ Emiatt Pyber Jánostól kezdve a püspökök megpróbálták kiiktatni a végváriak közreműködését és saját kézbe venni az adóztatást.⁴¹⁸ Törekvéseik csak a hódoltság utolsó évtizedében jártak sikerrel: Széchényi Pál volt az első, aki maga gondoskodott az adók behajtásáról, így mintegy évi 1000 forintra emelte a püspökség jövedelmeit.⁴¹⁹

Az adatok hiánya ugyanakkor nem feltétlenül jelenti, hogy a jezsuitáknak sikerült teljesen kivonni magukat a gazdasági feladatok alól. Már a misszió alapítása utáni első konfliktussorozatban jelentős szerepet kapott az a gyanúsítás, miszerint a jezsuiták segédkezet nyújtottak volna a pécsi püspök adóztató tevékenységéhez. A jezsuita évkönyvek beszámolója szerint a török engedélyével hódoltsági birtokait adóztató pécsi püspök bérbe adta a jövedelmeket Batthyány Ferencnek, aki megküldte a falvak jegyzékét Szkender kanizsai beglerbégnek, hogy a pasa biztosítsa az adók behajtását. Szkender távollétében a levél a kethüda kezébe került, aki viszont a bűnbakká tett Vásárhelyi Gergely jezsuita misszionáriust gyanította az összeírás hátterében. Az évkönyv mondataiból szinte kiérezzük Vásárhelyi méltatlankodását: hogyan fordulhatott elő, hogy ez az ostoba még nem hallott a jó ötven éves

⁴¹² A két ismert kinevező okirat csak a lelki képviselőt bízta a jezsuitákra, Vinkovics pedig külön levélben nyugtatta meg Paczoth Ferencet, hogy kérésére az anyagi ügyek intézésébe nem fogja bevonni. APK ACA fasc. 99., nr. 1/31–32. (Vinkovics levelei Paczothhoz, Zágráb, 1631. március 16., május 12.); MNL OL E 152 Irregestrata, Collegium Tyrnaviense fasc. 5., nr. 14. (Hoffmann Pál pécsi püspök általános helynökévé nevezi ki Horváth Tamást, Nagyszombat, 1656. április 12.)

⁴¹³ „Secularia negotia cum superiores simul ac institutum nostrum omnibus modis vitanda jubeant, rogo enixe, si salutem nostrorum patrum amat, bonumque suae ecclesiae desiderat, nihil nobis simile committat, aliasque sat magnis suspicionibus etiam innocentes sumus expositi.” Paczoth Vinkovicsnak, Pécs, 1631. március 24. APK ACA fasc. 99., nr. 1/4.

⁴¹⁴ Vinkovics és helynökei levelezésében nincs nyoma annak, hogy a jezsuiták belefolytak volna az adószedésbe és a püspök (egyébként igen aktív) birtokmegőrző tevékenységébe.

⁴¹⁵ Tímár György: A pécsi címzetes (választott) püspökök birtokmegőrző törekvései a török hódoltság idején. In: *Pécs a törökkorban*. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 133–169. Vinkovics árenda-szerződése: APK ACA fasc. 99., nr. 1/41–42., 45–46.

⁴¹⁶ Lásd püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyveit. Ágoston Péter így vallott a bevételek változásairól (1668): „Ante ultimum bellum turcicum fuerunt quingenti annui imperiales pro episcopo, nunc vix centum, et isti proventus solvuntur a rusticis, qui habitant in confinibus, propter metum incursionum Hungarorum, et cum permissione Turcarum, ut in pace manere possint.” ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 70., fol. 945r.

⁴¹⁷ Vinkovics Benedek 1631 és 1637 között a kialakult 1105 forint bérletösszegeből csak 781 forintot tudott behajtani. APK ACA fasc. 99., nr. 1/34.

⁴¹⁸ Pyberre lásd a fentebb elmondottakat, illetve Salamon: *Két magyar diplomata*, 278. Vinkovich hasonló erőfeszítéseire lásd a jobbagyairól írott levelét (Zágráb, 1631. február 2.): APK ACA fasc. 99., nr. 1/8.

⁴¹⁹ ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 77., fol. 488r., 489v., 493r.

jogszokásról? Hiszen a parasztnak ez a gesztusa nem csökkenti a török szuverenitását és méltóságát! Az ügy súlyosságát mutatja, hogy még a katolikusok is meghátráltak, és nem voltak hajlandók kezeseket állítani a páter kiszabadulásáért. Vásárhelyit végül Pécsre látogató kanizsai török ismerősei húzták ki a bajból, vagyonukkal és életükkel kezeskedve a jezsuita ártatlanságáért. Az ő kiállásuk hatására a pécsi katolikusok is lefizették a váltságdíjat.⁴²⁰ A beszámoló hitelességét Pyber János pécsi püspöknek Batthyány Ferenchez küldött levelei is megerősítik. Ezek szerint ugyanis a püspök 1613. április 24-től három évre árendálta el az adókat a főúrnak, aki azonban a bérösszeget a terminus lejárta után sem volt hajlandó megfizetni, hiába sürgette Pyber 1616 és 1618 között több levélben, és hiába panaszkodott a nádornak és más főméltóságoknak a főkapitány nemtörődömségére.⁴²¹

A pécsi török hatóságok később is gyakran vádolták a jezsuitákat a püspökök részére történő adószedéssel.⁴²² Nem véletlenül kérte Horváth János 1640-ben, hogy „[a püspökök] egyáltalán semmit se írjanak vagy üzenjenek világi dolgokról, adóról, behajtásokról, az alattvalók ajándékairól vagy büntetésekről. Vannak hadnagyok és katonáik, akikkel ilyen dolgokat nélkülünk is elintézhettek.”⁴²³ Nem mondhatjuk el ugyanezt a kisebb egyházi birtokosokról, akiknek nagyobb szükségük volt a jezsuiták ingyenmunkájára. Bartók István pécsváradi apát és a pécsi jezsuiták levélváltása alapján azonban a jezsuitákat mégsem nevezhetjük adóbehajtóknak, hiszen világi ügyekben végső soron semmilyen joghatóságuk sem volt, legfeljebb csak segítettek az adók felküldésében és a kapcsolattartás megszervezésében. A levelekből sokkal inkább jobbágyvédő tevékenységük körvonalazódik.⁴²⁴ Horváth János 1635-ben a németi jobbágyok panaszait közvetítette a püspök felé: a kiskomáromi katonák elrabolták a gyermekeiket, állandóan rájuk törnek, míg a gazdagabb református falvakat békén hagyják.⁴²⁵ Horváth Tamás szerint Bartók jobbágyai szívesen felvinnék uruknak a járandóságát, ha ezt biztonságosan megtehetnék, ráadásul a pápai, kiskomáromi és légrádi katonák is pénzt követelnek tőlük.⁴²⁶ Mucsei István szintén mentegette 1660-ban Bartókhoz írott levelében a szebényi jobbágyokat, akik a mohácsi bég tilalma miatt nem küldték eddig az adót. Különben is meg kell várniuk a régi naptár szerinti pünkösddöt, írta a misszionárius, hogy a pécsi vásáron megfelelő szőnyeget vehessenek az apátnak. A patacsiak csak négy forintot tudtak küldeni, mert annyira elszegényedtek a légrádi hajdúk rablásai miatt. Mucsei szerint a végváriak rablásaitól Bartóknak kellene megvédenie

⁴²⁰ *Litterae 1613–1614*, 70–72. Batthyány Ferenc nem szerepel név szerint a beszámolóban, őt Vásárhelyi és Pyber levelei alapján azonosítottam: Balázs: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*, I/1. 103.

⁴²¹ MNL OL P 1314 nr. 38927–38931. Batthyány 731 magyar forinttal, paplanokkal és szőnyegekkel tartozott Pybernek, aki ezután saját maga kívánt gondoskodni az adók behajtásáról: „Ezután magam akarom bírnia, mert ez ideig is a töröktől elég panasz volt ellenem, hogy kegyelmednek árendáltam volt.” Uo. nr. 38927.

⁴²² *Litterae 1613–1614*, pag. 70–72.; LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 50–51., 59–60.; LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 387.

⁴²³ Holovics: *A mohácsi vész*, 520.

⁴²⁴ A dunántúli hódoltság zordabb viszonyaira: Szakály: *Magyar adóztatás*, 181–185. A dunántúli hajdúságra: Zimányi Vera: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. *Századok* 99 (1960) 286–302.; Dankó Imre: A Délvidék és a hajdúság. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11 (1966) 179–190.; Rúzsás Lajos: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt–polgári fejlődés a XVI–XVII. században. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1967–1968*. Bp., 1968. 225–254.

⁴²⁵ APK ACA fasc. 99., nr. 1/21.

⁴²⁶ Koller: *Historia*, VII. 53–56.

jobbágyságot.⁴²⁷ Az apát feltehetőleg semmit sem tett ez ügyben: két év elteltével Mucsei páter még keserűbben panaszkodott a szepényi, fejéregyházi és szűri jobbágyság szenvedéseire.⁴²⁸

A parasztokkal kegyetlenkedő hajdúk olykor a jezsuitákat sem kímélték, Paczoth az elszenvedett megaláztatásait keserű szavakkal tárta püspöke elé: „...ez elmúlt napokban Farkasfalván való létemben a Rácz Geczi hajdúi két ízben ütöttek a házra, ahol voltam, és másodszor kezekbe esvén úgy bántak velem, hogy egy pogánnyal is méltatlan lett volna az olyan bánás, és mentül inkább mondtam magamat misemondó papnak lenni, annyival inkább gerjedett dühösségek, ökölrel, mezítelen szablyával jól megtámogatván fejemet, Rácz Geczihez torkomnál fogva vittének. Mindennél nehezebb lészen nyavalyám, ha a mi urainknak fülükbe esik vélek való létem, mivel itt hamar dühös nevét költik az embernek, és karóra ítélik, csak azért is, hogy vonhassanak a szegénységen.”⁴²⁹

A jezsuita misszionáriusok segítségét egyébként nem csak a királyságban élő egyházi birtokosok akarták igénybe venni, hanem maguk a török hatóságok is. Az egyre csikorgóbban működő oszmán adminisztráció tehetetlenségében egészen odáig elment, hogy az ellenséges országból érkezett jezsuiták munkáját kívánta felhasználni saját hatékonyságának növelésére – a jelenség illeszkedik ugyan a török közigazgatás és bíraskodás hanyatlásáról alkotott képbe,⁴³⁰ de a megbízás mégis példa nélküli a magyarországi hódoltság történetében. 1635-ben a budai és kanizsai pasák az elvándorlás megakadályozása érdekében összeírást rendeltek el a hódoltságban, a pécsi török hivatal a katolikusok számbavételét a jezsuitákra akarta bízni. A páter azzal mentette ki magát a kényelmetlen megbízatás alól, hogy a Pécsre érkező katolikusok közül sokan török házakban szállnak meg, ahová ő nem léphet be, a pécsi kereskedők egy része pedig nem rendelkezik ingatlannal a városban és évente csak egyszer-kétszer tűnik fel; nem is beszélve arról, hogy az esetleges szökések és hamis adatok miatt ezután neki kellene vállalni a felelősséget. „Sokkal könnyebben és jobban eleget tehet ennek a feladatnak a császári adók összegyűjtésével megbízott török hivatal” – vonta le a következtetést a páter, amit a pécsi török hatóságok is kénytelenek voltak elfogadni.⁴³¹ 1668-ban az új pécsi kádi a kanizsai pasa hagyaték-összeírási parancsát akarta a jezsuitákra testálni. Az új rendelet értelmében az elhunyt családfők utáni örökség tíz százalékát a kincstár számára kellett lefoglalni, ennek érdekében a jezsuitáknak jelenteniük kellett volna a haláleseteket. A páterek természetesen nem vállalkozhattak erre a felettébb népszerűtlen feladatra, amely teljesen diszkreditálta volna őket a híveik előtt, így viszont magukra vonták a kádi haragját, és jókora pénzbüntetést fizettek engedetlenségükért.⁴³²

A veszprémi püspökök a 17. század közepétől kezdve nem csak az egyházmegye lelkigondozását kívánták megszervezni, hanem a tizedszedés hatékonyságát is növelni

⁴²⁷ EFL Capsa Ecclesiastica, Capsa 14., fasc. 4., nr. 28.

⁴²⁸ Koller: *Historia*, VII. 61–64. Mucsei különösen Szepényi Gyurka és egy volt licenciátus, Keresztesi Deák Pál zsarolásaira panaszkodott, akiket a veszprémi és kiskomáromi kapitányok révén akart megfélemezni.

⁴²⁹ Levelében a vikárius kemény büntetést kért támadóira a püspöktől, különben nem tudnak a falvakba kijárni. „Ami a jobbágyságot illeti, szinte úgy szedi tőlük az adót, mintha Nagyságod örökbe adta volna őket Kiskomáromban lakozó Rácz Geczinek.” Paczoth Vinkovicsnak, Pécs, 1631. augusztus 18. APK ACA fasc. 99., nr. 1/5.

⁴³⁰ Hegyi: *Török berendezkedés*, 118–145.

⁴³¹ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 51.

⁴³² LA 1668. ÖNB Cod. 12065., pag. 132–133.

akarták.⁴³³ Ebben a munkában az andocsi misszionáriusok semmilyen formában nem vettek részt, ugyanakkor a veszprémi püspöknek adózó falvak parasztsága az adó és a robot emelését a püspök képviselői, tehát a jezsuiták bűnéül tudta be. Egyúttal nehezményezték, hogy a páterek nem jártak közben a terhek mérséklése érdekében, mint annak idején Horváth János tette. A parasztok felbujtották a jezsuiták ellen a szpáhikat, akik a püspökkel való kapcsolattartás, kémkedés és adóemelés miatt vádolták be őket az alajbégnél. „[A parasztok] úgy gondolják, hogy mindaddig nem lesz nyugtuk a püspöktől, amíg el nem megyünk innen” – summázta a nehézségeket Welcznovsky páter. Ráadásul 1652-ben Széchényi György püspök a török tiltások ellenére körlevélben hívta az egyházmegye hódoltsági papjait és licenciátusait egy végvárba, komoly veszélybe sodorva őket a török előtt.⁴³⁴

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a helynöki és a jövedelemkezelői funkció összekapcsolása az egyházi birtokok és a tizedek adminisztrációjában a hódoltsági világi földbirtokosoknál is meglevő kéttagozatú birtokkormányzatot (kinti–királysági és benti–hódoltsági) egy sajátos harmadik, egyházi elemmel egészítette ki, amelynek feladata a koordináció és a kapcsolattartás megkönnyítése volt a püspök és a kinti tagozat, valamint a benti tagozat és a jobbágyság között. A váci és az egri egyházmegyékben a vikáriusi tiszt mellé hivatalosan is járulhatott a tizedárendátor és a provizor vagy birtokkormányzó feladatköre. Bizonyos esetekben a helynök a három funkció összekapcsolása révén valóban a püspök teljhatalmú lelki és anyagi képviselőjévé vált, ilyenkor a kinti birtokkormányzati struktúrák (officiális, gondviselő) élére került. Máskor a vikárius csupán jövedelemkezelő provizor és árendátor volt, a birtokok tényleges igazgatását egy világi birtokkormányzó végezte, kétpólusúvá téve ezzel a kinti igazgatási struktúra vezetését. Végül számos esetben az egyházi funkció mellé nem járult a világi, vagyis a birtok- és tized-adminisztrációt teljes egészében világi tisztviselők végezték. A déli püspökségek esetében a szerzetes-helynökök gazdasági feladatvállalásának célja a koordináció és a kapcsolattartás megkönnyítése volt a keresztény és a török uralom alatti országrészek között. Míg a csanádi püspökök igénybe vették a ferenceseket gazdasági jellegű megbízások teljesítésére is, a pécsi és andocsi jezsuiták esetében ez jóval ritkábban fordult elő. A kalocsai érsekek teljes egészében a végvári szervezetre és hódoltsági falvak vezetőire bízta a jövedelmek kezelését. A 17. század második felére, akárcsak a világi struktúrák esetében, a katolikus egyház hódoltsági jelenlétének különböző elemei közül a legteljesebb mértékben az adóztatásra irányuló törekvéseket koronázta siker. A két vagy olykor három tagozatú hódoltsági jövedelemkezelés

⁴³³ A veszprémi püspököknek a tizedekkel kapcsolatos vitáira számos adatot tartalmaz a VÉL *Litteralia instrumenta iura episc. Vesprim. tangentia, Decimae episcopales* sorozata. A tizedek visszaszerzésében és a dézsma-árendálás megszervezésében különösen Ergelich Ferenc szerzett komoly érdemeket, lásd: uo. nr. 36–54. A tizedek beszédese még a század derekán sem ment zökkenőmentesen, mint arról az idézett gyűjtemény számos irata tájékoztat. Itt csak egyetlen példát idézek, III. Ferdinánd 1646-ban kiadott utasítását Szelepcsényi György veszprémi püspök érdekében a tizedszedést akadályozó keszthelyi, szentgróti, béri, kemendi és egerszegi végváriak ellen. Uo. nr. 31. A somogyi dézsmákat ugyanakkor nem a veszprémi püspök, hanem a szentmártoni (pannonhalmi) főapát élvezte, aki általában viszonylag csekély összegért árendálta el azokat. Magger Placid főapát 1662-ben 100 forintért és egy perzsaszőnyegért adta bérbe az egész Somogy vármegye tizedeit Somogyi Istvánnak és Király Ferencnek. VFL *Documenta iuris possessionarii, Simighiensis comitatus Decimalia* nr. 42. Lásd még: Molnár Szulpicz: *A pannonhalmi főapátság története*. IV. *Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-Rend fölloszlása és föléledése. 1535–1708*. Bp., 1906. 252–262.; Szakály: *Magyar adóztatás*, 317–318.

⁴³⁴ MNL OL E 152 Registrata, Collegium Jauriense fasc. 2., nr. 37., fol. 45rv., 54rv.

javuló hatékonyságát jelzik az egyre növekvő bevételek, amelyek egyúttal a hódoltsági püspökségek egymáshoz viszonyított hierarchiáját is meghatározták. A 17. század második felében a csanádi és a váradi püspökök 250–300, a pécsi 500–1000, a kalocsai érsekség 1000–3000, a váci 3000–6000 forint jövedelemhez jutottak egyházmegyéjükből.⁴³⁵

Kapcsolatok a magyar végvárakkal és a hírszerzés

Az elmúlt években a török–magyar végeken folytatott kémtevékenységgel kapcsolatban megjelent tanulmányok egyik legfontosabb tanulsága, hogy a hírek szállítása a török területről számos csatornán keresztül történt, és „ezen a szervezeten belül valószínűleg hiába keresnénk olyan tiszta profilú – magáért az ügyért szolgáló – hírszerzőket, amilyeneket a második világháborús filmekben láthatunk.”⁴³⁶ A magyar várak kapitányai az információkat leginkább a török tartományi vezetés mellett dolgozó magyar származású tisztviselőktől, a hódolt települések bíráitól és jobbágyaitól, keresztény raboktól, pribékektől és a mindkét országterületen szabadon közlekedő kereskedőktől szerezték.⁴³⁷ A kém-szerepet vállaló vagy abba kényszerített, általában hódoltsági alattvalók sokszor mindkét részre, a magyar mellett a török félnek is szállították a híreket. Általában elmondhatjuk, hogy a hadászati szempontból fontos információk áramoltatásában szinte minden, a határ két oldalán mozgó személy valamilyen formában részt vett.

Az országhatárok között viszonylag szabadon és rendszeresen közlekedő, illetve a hódoltság felől a királyi országrésszel kapcsolatot tartó csoportok közül általában kifelejtik a különböző keresztény felekezetekhez tartozó egyházi személyeket, akik – bár az ilyen jellegű dokumentumok viszonylag ritkábban szólnak róluk – a fentiekhez hasonlóan kivették részüket a hírszerzésből. A váltságdíj kifizetése érdekében török börtönbe kerülő katolikus papok és protestáns prédikátorok elleni leggyakoribb vádak éppen a keresztények részére folytatott kémkedésre vonatkoztak. A hódoltsági reformáció egyik legfontosabb képviselője, Szegedi Kis István két évet töltött török fogságban Pécsen és Szolnokon (1561–1563), letartóztatására a magyar várakba való „futkosása”, vagyis a hírek hordása szolgált jogcímmel, és amint azt Szakály Ferenc megállapította: talán nem is teljesen alaptalanul.⁴³⁸ A katolikus misszionáriusok úgyszintén gyakran találták magukat török börtönben, rájuk mint kémekre és árulókra elvileg halál várt, de természetesen a megfelelőképpen magasán megállapított váltságdíj kifizetése után viszonylag akadály nélkül visszanyerték a szabadságukat.⁴³⁹

⁴³⁵ Molnár: *A bátai apátság*, 19–20.

⁴³⁶ Szakály: *Mezőváros és reformáció*, 261. Igazában véve még az 1620-as évektől kezdve működő, úgynevezett „titkos levelezők”, vagyis a hírszerző tevékenységért a bécsi udvartól rendszeres fizetést húzó beépített személyek is „amatőrök”, általában raguzai vagy bosnyák kereskedők, illetve orvosok voltak. Lásd: Hiller István: A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás. Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.) 157–167.; Molnár: *Katolikus missziók*, 212–214.

⁴³⁷ Pálffy Géza: Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon. In: *Információáramlás*, 33–63., különösen 48–50.

⁴³⁸ Szakály: *Mezőváros és reformáció*, 111–116.

⁴³⁹ Számos példa erre a jelenségre: Tóth István György: Katolikus misszionáriusok mint török foglyok a 17. századi hódolt Magyarországon. *Keletkutatás* (1996 tavasz – 2002 tavasz) 161–183.

A török hatóságok vádaskodásainak igazságtartalmát természetesen aligha tudjuk ellenőrizni, a papok elleni bírósági hercehurcák pedig valójában inkább a magyar–török rabtartás és rabkereskedelem szokásrendjéhez, mint a tényleges jogszolgáltatáshoz álltak közelebb.⁴⁴⁰ A jelenség természetéből adódóan a papok kémkedéséről, esetleg aktív katonai tevékenységéről meglehetősen kevés konkrét ismeretünk van, a legtöbb ilyen jellegű információval éppen a zágrábi püspöki helynöki feladatokat ellátó szlavóniai ferencesekről rendelkezünk, amint erre az alábbiakban részletesen visszatérek. A Drávától északra fekvő magyar egyházmegyék helynökei közül a dunántúli és a dél-alföldi vikáriusok, vagyis a pécsi és andocsi jezsuiták, illetve a szegedi ferencesek hírszerző tevékenységéről maradtak ránk szórványos adatok. Az egri és váci helynökséget betöltő világi papok is egészen biztosan kapcsolatban álltak a magyar végváriakkal, hiszen a váci helynökök általában a nógrádi várban tartották székhelyüket, viszont az ő esetleges hírszerző tevékenységüknek forrásszerű nyoma nem ismert.

A magyar katolikus egyházi intézmények hódoltsági jelenlétét vizsgálva egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az oszmán területen működő (különösen szerzetes) papok számára a helynöki joghatóság, tágabban a Magyar Királyság intézményeivel való kapcsolattartás kevés előnye semmiképp sem állt arányban a belőle fakadó hátrányokkal. A hanyatló, egyre bizonytalanabbá váló oszmán tartományi vezetés és a kiszolgáltatott muszlim–balkáni polgári lakosság forrásaink tanúsága szerint a 17. század elejétől kezdve szinte paranoiás módon rettegett a hajdúktól és a végvári katonáktól.⁴⁴¹ A misszió történetében a balkáni és a magyarországi egyháziak egymásnak feszülése, a két eltérő joghatóság, azaz a missziós és a magyar hierarchia ellentéte rögtön a misszió megalapítása után, 1613 nyarán kémkedési vádakban öltött testet. A jezsuitákat ellenlábasaik, elsősorban a misszió alapításában kulcsszerepet játszó bosnyák pap, Don Simone Matkovich a török gyanakvását kihasználva elsősorban a magyar katonasággal és a pécsi püspökkel való összejátszásért, a parasztok lázításáért, kémkedésért és a magyar részre adózó falvak összeírásáért jelentették fel a török hatóság, főleg a páterekkel szemben meglehetősen rosszindulatú, vagy egyszerűen csak pénzéhes pécsi kethüda előtt. Ennek eredményeként a törökök megtiltották a jezsuitáknak a falvakba való kijárást, nehogy a papok a parasztok segítségével török várakat foglaljanak el.⁴⁴² A magyar királyság egyházi és katonai intézményeivel való kapcsolattartás vádja is jelentős szerepet játszott abban, hogy a misszió 1614 tavaszán ideiglenesen beszüntette működését.⁴⁴³ Az 1630-as években a jezsuiták egyre gyűlöletesebbé váltak a helyi török hatóságok előtt, a közhiedelem szerint ugyanis a páterek nem csak kémkedtek, hanem kapcsolatban álltak a hajdúkkal, nekik élelmet és szállást nyújtottak, házukban egész fegyverarzenált rejtgettek, missziós körútjaikon a török elleni összefogásra buzdítottak.⁴⁴⁴ 1637-ben egyik tehetősebb török szomszédjukat a hajdúk elfogták és Nagyszombatba vitték,

⁴⁴⁰ Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons* 4 (1997) 30–46.; Tóth: Katolikus misszionáriusok.

⁴⁴¹ Horváth János szerint (1635) „a mi törökjeink nagyon félnek minden kereszténytől és arról beszélnek, hogy biztosan nemsokára elpusztulnak.” APK ACA fasc. 99., nr. 1/18.

⁴⁴² *Litterae 1613–1614*, 69–70.

⁴⁴³ Molnár: *A katolikus egyház*, 55–57.

⁴⁴⁴ LA 1640. Cod. 12218., pag. 170–171.; LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 161.

ahol 600 forintban állapították meg a sarcát, majd kibocsátották. A török rab visszatért Pécsre, hogy a váltságdíját összegyűjtse, és rögtön a jezsuitákra támadt, mondván: csak ők árulhatták el a portyázó végváriaknak.⁴⁴⁵

A helyi hatóságok a közhangulatot kihasználva a jezsuitákat tették meg bűnbaknak, ezzel egyrészt kanalizálták a feszültségeket, másrészt pedig az állandó bírósági hercehurcák révén tisztas anyagi haszonhoz jutottak. 1649-ben a kanizsai pasa általános vizsgálatot rendelt el Pécsen a hajdúk helyi támogatóinak felkutatására: vizsgálóbiztosokat küldött a városba, az ő elnökletük alatt többször összehívták a dívánt, a jezsuiták mellett valamennyi keresztény egyházat kihallgattak. A per végül a jezsuiták felmentésével végződött, de a pécsi hatóságok végül csak a kanizsai aga kifejezett parancsára engedték szabadon Blaskovich Miklós pátert.⁴⁴⁶ 1652-ben a közbiztonság romlása miatt szabályos hajtóvadászat indult a hajdúk hódoltsági támogatói ellen, ennek során számos magyar katolikust fogságba vetettek; egyes előkelő pécsi polgárok a jezsuitákkal együtt a falvakban bujkáltak. A hajdúk segítségének vádjával 17 polgárt húztak karóba Pécsen a város négy pontján. Ugyanígy jártak a Szigetre vitt foglyok is, míg Kanizsán a határ közelsége miatt nem merték az ítéleteket végrehajtani. A jezsuita évkönyvek szerint a kétségbeesett bosszú nem javított a törökök helyzetén: a portyák még gyakoribbá váltak, egy török főembert a magyar végváriak a pécsi városkapu előtt kaszaboltak le.⁴⁴⁷ 1658-ban a végváriakkal való levelezés vádjával Horváth Tamást kiutasították Pécsről, sőt törvényen kívül helyezték és bárki büntetlenül megölhette.⁴⁴⁸ A török hatóságok ilyen jellegű akciói a misszió történetének utolsó évtizedében sem szűntek meg, csupán a forrásaink válnak egyre szűkszavúbbá.⁴⁴⁹

Az andocsi jezsuita misszionáriusoknak a pécsi kollégáikhoz hasonlóan állandó veszélyt és bizonytalanságot jelentett a veszprémi püspöki helynöki megbízás. 1643 nyarán Horváth János páter Nagyszombatban tárgyalt a tartományfőnökkel és a püspökkel a frissen alapított andocsi misszió sorsáról. A hódoltságba való visszatérése után a koppányi, kaposvári, simontornyai és somogyvári kerület prédikátorai a királlyal való kapcsolattartás, a köznyugalom megzavarása, lázítás, a prédikátorok jogtalan elűzése és új vallás hirdetése miatt feljelentették a török hatóságoknál. Horváthot egy licenciátussal együtt Koppányba hívták, és rögtön letartóztatták. Hét nap börtön után megtörtént a szokásos török bírósági ceremónia: a bég, öt kisebb tisztviselő és néhány öregebb koppányi török előtt kihallgatták a tanúként és vádlóként megjelent református lelkészeket, majd a bíróság tagjai halálbüntetést vagy száműzetést javasoltak. Néhány tapasztaltabb öreg kérésére végül beérték 100 forint pénzbüntetéssel, amelyet a koppányi dalmaták 62 forint 80 dénár, hat juh és három kecskére alkudtak le. A pénzt Horváthnak végül a győri kollégium utalta át. A bég bírósága emellett megtiltotta a jezsuitáknak, hogy református falvakba menjenek és térítsenek, amint a református prédikátorok sem működhetek ezentúl katolikus falvakban. A hódoltság elhagyásához a jövőben minden egyházi személynek a koppányi bég írásos engedélyét kellett

⁴⁴⁵ LA 1637. ÖNB Cod. 12218., pag. 56.

⁴⁴⁶ LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 165–166.

⁴⁴⁷ Az 1652. évi eseményeket bőségesen ismerteti: LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 86–88.

⁴⁴⁸ LA 1658. ARSI Austr. vol. 142., fol. 53v.; Koller: *Historia*, VII. 56.

⁴⁴⁹ A jezsuiták bebörtönzésének említései: LA 1677. ÖNB Cod. 12074., pag. 109.; LA 1682. ÖNB Cod. 12079., fol. 43v–44r. (itt a jezsuitát Pécs átadására való készületért ítélték 60 forintra); ELTE EKK Ab vol. 140., pag. 346–347.

kérni. Az ítéletet a kádi bevezette a jegyzőkönyvébe, a református lelkészek pedig a javukra hozott ítéletért cserébe fejenként egy forintot fizettek a bégnek.⁴⁵⁰ A pécsi missziós állomáshoz hasonlóan Andocson is állandósultak a hasonló hatósági zaklatások, amelyekre itt csak egyetlen példát említek. 1680-ban Landovich Györgynek egy év missziós munka után menekülnie kellett Andocsról, mivel a prédikátorok azzal vádolták, hogy együttműködik a császári katonasággal és a koppányi vár elfoglalását tervezi.⁴⁵¹

A dunántúli jezsuita missziók egész történetét végigkísérő üldözések jogosan vetik fel a kérdést: vajon tényleg kapcsolatban álltak a jezsuiták a végvári katonasággal és folytattak-e valamiféle kémtevékenységet? A kérdésre végleges választ adatok hiányában nem tudok adni. A török hatóságok és a helyi lakosság által hangoztatott vádak (végváriakkal folytatott rendszeres levelezés, hajdúk rejtegetése, parasztok felfegyverzése) teljes bizonyossággal elvethetjük, hiszen a hadi cselekményekben való közvetlen részvétel valóban öngyilkosság lett volna, és ezt egyetlen adatunk sem támasztja alá. Másfelől a jezsuita misszionáriusok kezdettől fogva elhatárolódtak az aktív törökellenes politizálástól, sőt beadványaikban éppen a törökkel való jó viszony fontosságát hangsúlyozták.⁴⁵² Ennek ellenére a jezsuiták tiszta szívükből kívánták a török kiűzését, és ha alkalmuk adódott rá, nyilván mindent megtettek ennek érdekében. Az elszórt adatforgácsokból kiderül, hogy leveleikben vagy a levélhordókon keresztül szóban tájékoztatták a királlyal címetteket (általában főpapokat és jezsuitákat) a hadi helyzetről és a csapatmozgásokról.⁴⁵³ A királlyal való visszatérésük után pedig a térség szakértőinek számítottak, akiknek értesüléseit magas politikai szinten is nagyra becsülték.⁴⁵⁴ Mindezzel együtt rendszeres kémtevékenységről aligha lehetett szó.

Lényegében hasonló a helyzet a csanádi püspöki helynöki teendőket ellátó szegedi ferences gvárdiánok esetében, azzal a különbséggel, hogy esetükben néhány pozitív adat megerősíti a hírszolgálatban való aktív részvételt. A renddel és a szegedi kolostorral szoros kapcsolatban álló Koháry István füleki főkapitányt 1678-ban Kecskeméti Gellért gvárdián tájékoztatta a török hadi előkészületek elmaradásáról: „Vevém ez el múlt napokban kecskeméti bíró uram ő kegyelme levelét, melyben írja ő kegyelme, hogy Nagyságod erősen parancsolta légyen, menjenek végére bizonyos emberek által, ha hogy az török csináltat-e az Dunán hidat Nándor Fejérvárnál, vagy nem? S micsoda hírek follyanak ott. Bíró uram tudván, hogy annak jobb mód nincsen végben vitelére, mint az szegedi páterek által, az kik az dalmatáktul meg tudhatják. Ehez képest mind az ő kegyelme instantiájára, leginkább

⁴⁵⁰ Benda Kálmán: Horváth János jezsuita szerzetes jelentése a koppányi (Somogy megye) misszió működéséről 1643. szeptember 2. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 4–5 (1984–1985) 135–138., 137.; LA 1643. ARSI Austr. vol. 139., pag. 293–294.

⁴⁵¹ LA 1680. ÖNB Cod. 12077., pag. 107.; PBFK vol. 120b. B. 5., pag. 66.

⁴⁵² Itt elsősorban Bartol Kašić memoriáléira gondolok: Miroslav Vanino: Predlozi Bartola Kašića Svetoj Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj (1613. i 1614.) *Croatia Sacra* 4/8 (1934) 217–254.

⁴⁵³ APK ACA fasc. 99., nr. 1/18.; Koller: *Historia*, VII. 63. Dobronoki György nagyszombati rektor 1636. március 19-én ezt jegyezte fel naplójába: „Hodie per quendam captivum nunciavit P. Horvat Quinecclesiis, ut hic dominis significarem, Turcas de nocte omnia tormenta e praesidiis Budam vehere eosdemque etiam in illud idem praesidium congregari. Forte Stephano Betlen ad Turcas profugo apparant auxilia contra principem Transylvaniae.” *Ephemerides seu diarii eventus Collegii et Academiae (Tyrnaviensis) 1636–1640*. ELTE EKK Coll. Pray. vol. 30., fol. 15v.

⁴⁵⁴ Vásárhelyi 1618-ban a gráci nunciaturán adta elő értesüléseit. Balázs: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*, I/2. 323.

Nagyságodhoz való igaz kötelességemtől viseltetvén, én titkon az szegedi catholicus dalmaták közül, a kik principalissok, kettőt bé hívtam az klastromban ezen dolog felől, akik is mostan érkeztenek csak onnét. Ezek ad conscientiam fateallják, semmi sincsen az dologban, hogy hidat csináltatna az török, hanem minden erejét az muszkára fordítja. Ez esztendőben nem is kell tartani tőlök, hanem ha más esztendőre indítanának valamit. Egyébirántis Nagyságod nyugodt elmével légyen, ha mit olyast hallok vagy értek itt e tájon, az Nagyságod régi igaz jó akaratja is arra viszen, hogy mentül hamarább hírré tegyem, el sem mulatom, míg itten lakom. Nagyságod pediglen ha valamit találna is írnia, csak kecskeméti bíró uram kezében kell szolgáltatni, mivel most is nem mertem csak ezen levelemet is más minden emberre bízni, hanem Kecskeméten írák, tudja Nagyságod, törökös földön lakom, szívét senkinek sem tudhatom.”⁴⁵⁵ Ez a dokumentum a ferencesek és a magyar katonai elit közötti információs kontaktus (többé-kevésbé rendszeres) meglétét igazolja, illetve jelzi a kapcsolattartás közvetett útvonalt. A veszélyek miatt a gárdián csak a török lakosság nélküli Kecskemétről, a bírón keresztül mert hadi hírekről írni. Emellett a levél a ferencesek és a szegedi dalmaták közötti jó viszonynak a hírszerzésben való kamatoztatására is érdekes példával szolgál.

A ferencesek aktívabb hírszerző tevékenységéről csupán a visszafoglaló háborúk idejéből maradt ránk néhány adat. Telek József szegedi kolostor-krónikájában az 1685. évnél megemlékezett Nagy János gárdián alapos jelentéseiről, amelyeket a török csapatmozgásokról Donatus Heissler generális számára küldött.⁴⁵⁶ Heissler társa, Ernst Peter Mercy tábornok pedig 1686. július 14-én arra kérte a szegedi gárdiánt, hogy tudósítsa a nagyvezír hollétéről és a török csapatok létszámáról, illetve Bádeni Lajos őrgrof fogságba esett embereiről.⁴⁵⁷ Ugyancsak 1685-ből maradt ránk Móra Atanáz gyöngyösi gárdiánnak Balassa Ádám gyalogsági ezredeshez írott levele: „...mind magam, s mind fraterim által szorgalmasan munkálkodtam benne, amit Nagyságod reám méltóztatott bízni, de sehonnét semmi bizonyost nem értettem. Hanem ennek utána is szorgalmasan vigyázni fogok, és ha valamit bizonyosan értek, Nagyságodat tudósítani el nem mulatom. Nagyságod tovább is méltóztatassék szegény szolgálcskájának parancsolni, amit végben vihetek, el nem mulatom.”⁴⁵⁸ A háborús időben felvállalt információs feladatok ellátása, miként azt a fentebb idézett levél is jelzi, minden bizonnyal a korábbi hasonló szolgálatok során szerzett tapasztalatokra épült.

A hódoltsági magyar és bosnyák katolikus papságot, illetve különösen a magyar hierarchiával intézményes kapcsolatban álló képviselőiket joggal sorolhatjuk tehát a török–magyar határ menti információáramlás közvetítő csatornái közé. Az egyháziak részéről a magyar végváriak számára történő hírszolgálatról fennmaradt adatok erőteljes déli, illetve dunántúli és szlavóniai súlypontjai ismét aláhúzzák a hódoltság területi tagoltságának problematikáját: a magyar világi intézményrendszer által kevésbé „belakott” délvidéki és

⁴⁵⁵ Kecskeméti Gellért szegedi gárdián Koháry Istvánnak, [Kecskemét], 1678. július 15. ŠABB Koháry család (és a Coburg hercegi család) szentantali levéltára, čast V., nr. 16874.

⁴⁵⁶ „Pariter insignis ad Budam et Szegedinum christianorum victoria sollicitissimae cooperationi P. Joannis Nagy guardiani attribuitur, qui nimirum de omnibus Turcarum moliminibus sinceram augustissimae aulae relationem exhibens, Haiszterum [sic!] caesarei exercitus ducem quasi manuducebat.” Josephus Telek: *Historia vetustissimi conventus Szegediensis B. Virginis Mariae ad Nives*. 1740. MFL Szegedi rendház iratai, vol. 4., pag. 62.

⁴⁵⁷ MFL Szegedi rendház iratai vol. 2., Okmánytár vol. 2. fasc. 1., fol. 3.

⁴⁵⁸ Móra Atanáz Balassa Ádámnak, Gyöngyös, 1685. augusztus 27. MNL OL P 1760 fasc. 4., nr. 777.

dunántúli hódoltsági területeken a magyar és horvát katonai jelenlét is erőteljesebb és agresszívabb volt. Ennek következményeként jobban épített az egyháziak hírszerző tevékenységére, illetve maguk a török hatóságok is érzékenyebben reagáltak az ilyen típusú vádakra.

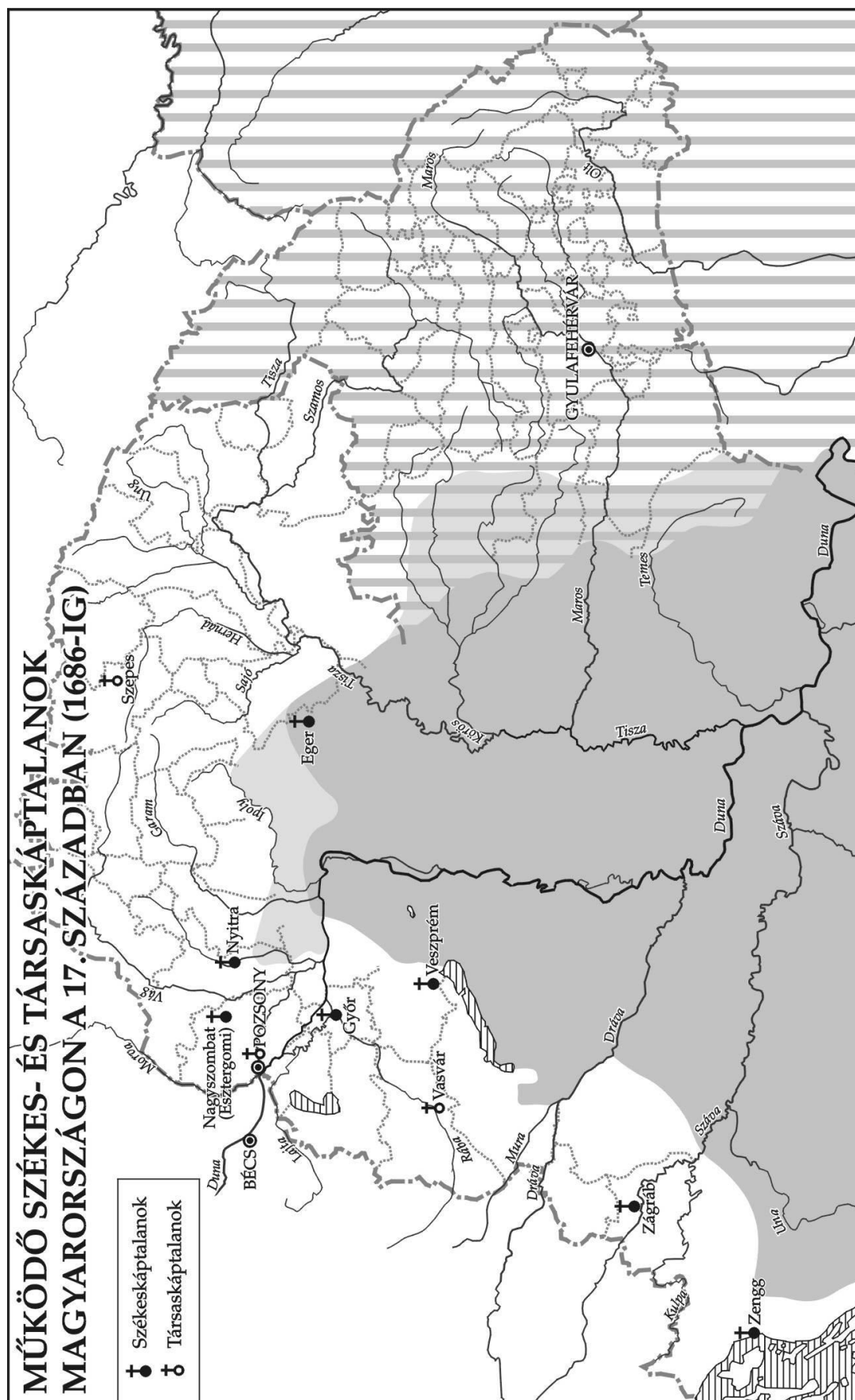
A kisebb egyházi javadalmak a hódoltságban

A magyar politikai életben fontos szerepet játszó katolikus klérusnak, az egyházi rendnek a főpapok mellett jelentős csoportját képezte az úgynevezett egyházi középréteg, vagyis a káptalani javadalmas papság. A reformáció és a török hódítás következtében a székeskáptalanok közül a szűkebb értelemben vett Magyar Királyságban csupán a győri, az esztergomi (Nagyszombatban), a nyitrai, az egri (1596 után Jászón, majd Kassán) és 1630-tól a veszprémi működött tovább, a társaskáptalanok közül pedig a pozsonyi, a szepesi és a vasvári(–szombathelyi) maradt fenn.⁴⁵⁹ Az egyházi társadalomban központi szerepet játszó középréteg száma a 16–17. században a középkorinak csupán töredékét tette ki. A megközelítőleg félszáz káptalanban a késő középkorban kb. 600–700 kanonok élt, a 17. században ez a létszám kb. 100 főre zsugorodott. Mindez az intézmények és tagságuk tekintetében mintegy 85%-os veszteséget jelent. A káptalani tisztségek a középkori állapothoz képest nem változtak, de a megcsappant jövedelmek miatt egy személy általában több beneficiumot is betöltött, sőt a jobban jövedelmező (elsősorban esztergomi, pozsonyi, győri és szepesi) javadalmakat a hódoltsági püspökök kapták. A káptalani papság elsősorban a közép- és kisnemesi családokból származott, tanulmányaikat ritkán Rómában, gyakrabban a bécsi Pázmáneumban vagy valamelyik nagyszombati szemináriumban végezték. Idejük legnagyobb részét a 17. században is elsősorban a hiteleshelyi tevékenység kötötte le, lelkipásztori és kulturális téren csak kevesen jeleskedtek. Többször előfordult viszont, hogy a paphiány miatt nagyobb vidéki plébániákon működtek. Egy klasszikus kanonoki életpálya csak ritkán vezetett a püspöki székhelyre, az ügyesebbeknek leginkább a szegényebb és kisebb káptalanokból a gazdagabbakba (pl. Veszprémből Győrbe vagy Nyitráról Nagyszombatba) való átköltözésre volt lehetőségük. Nem csoda tehát, hogy ez az alapvetően jogi műveltségű és konzervatív papi réteg volt a püspökök reformtörekvéseinek, mindeneke előtt a jezsuiták megtelepítésének legfőbb kerékkötője, hiszen ezekben az intézkedésekben elsősorban saját jogaiknak vagy éppen jövedelmekinek megkurtítását látták.⁴⁶⁰

A kanonoki javadalmak több elemből tevődtek össze, a legfontosabb részt a közös bevételek osztaléka jelentette. A káptalanoknak a középkor korai századai óta, részben a püspökök, részben a jötevők adományai folytán saját falvaik, halastavaik, szőlőik és malmaik voltak, amelyeknek földesúri adóit és egyházi tizedeit is élvezték. A székeskáptalanok esetében ehhez járult az egyházmegye tizedeiből kapott negyedrésze, a kvarta. A birtokok és

⁴⁵⁹ A horvátországi káptalanokra és a magyar kanonoki testületekhez való viszonyukra lásd a következő fejezetet.

⁴⁶⁰ A katolikus egyházi középréteg általános társadalom- és egyháztörténeti jelentőségéről, sajátosságairól itt nem szólok. Összefoglalóan lásd: Molnár Antal: Egyházi középréteg a 17. századi Magyarországon. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2018. Sajtó alatt.

jövedelmek 16. századi drasztikus csökkenése a káptalanokhoz tartozó egyéb alapítványok összevonását eredményezte: a kora újkorban a különböző oltárokhoz tartozó jövedelmeket is a kanonokok élték fel. Az egyes stallumok vagyonát a nagyobb bevételre áhítózó kanonokok már a középkorban is szerénynek találták, emiatt egyszerre több káptalanban is élveztek beneficiumokat. A *cumulatio beneficiorum* klasszikus formájára a 16. század közepétől már nem igen találunk példát, viszont az anyagi lehetőségeiket javítani szándékozó kanonokok megtalálták a jövedelmek növelésének a korszak sajátos viszonyaihoz igazított módját. A középkori kommandátor-rendszer hagyományait továbbfejlesztve megszerezték a megszűnt monasztikus rendek apátságainak és prépostságainak címét és általában töredékeiben fennmaradt birtokait – sokszor egy-egy személy egyszerre többet is, a javadalomhalmozást kifejezetten tiltó országgyűlési határozat (az 1647. évi 98. tc.) ellenére. Az apáti és préposti címeket sokszor halálukig viselték, egy-egy nagyobb javadalom elnyerésekor viszont nemritkán lemondtak a korábbi, sokszor csak titulust jelentő vagy csekélyebb hozammal járó címről. A kanonokok tehát valahogy úgy lépegettek előre az egykori szerzetesi javadalmak egyre bonyolultabbá váló rendszerében, mint a középrétegből kiemelkedő társaik a püspökségek sorában.⁴⁶¹ Ezzel a javadalomszerző tevékenységükkel nem csak bevételeiket növelték, hanem részt vállaltak az egykori katolikus egyházi testületek jogfolytonosságának fenntartásában is, illetve a török alatti területeken létezett egykori javadalmak esetében – a főpapokhoz hasonlóan, az ő példájukat követve – részt vettek a hódoltsági magyar intézményrendszer működtetésében.

A bencés, ciszterci, premontrei és ágostonos kolostorok, illetve a társaskáptalanok a 16. század végére (a három idézett társaskáptalan kivételével) mind egy szálig megszűntek létezni. A török uralom alá került területeken részben a hódítással enyésztek el, az egyházi épületeket viszont sokszor már a foglalást megelőzően erődítménnyé alakították át.⁴⁶² A nagyságrendileg kb. 250 középkori kolostor és társaskáptalan jó harmadának a címe maradt fenn valamilyen formában a 16–17. század folyamán, az esetek egy részében némi javadalommal együtt. Számuk a török kiűzése után tovább növekedett.⁴⁶³ A javadalmak és a

⁴⁶¹ Ez utóbbira lásd: Molnár: *Az egri püspökség*, 80.

⁴⁶² Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. *Somogy megye múltjából* 5 (1974) 13–47.

⁴⁶³ A középkori bencés kolostorokról, sőt kora újkori utóéletükről is kitűnő monográfiákkal rendelkezünk: A *Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B*. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp., 1902–1916. A pannonthalmi rendtörténet alább idézett kötetain kívül lásd még: Hervay F. Levente: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, 2001. 461–547. A ciszterciek esetében a középkori állapotról jó, az újkori továbbélésről már hiányosabb képet nyerünk a feldolgozásokból. Békefi Remig alább idézett monográfiáin kívül lásd: Ferenc L. Hervay: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) A premontreiek esetében a nemzetközi repertórium és a középkori kolostorhálózatról írott tanulmányok mellett a prépostságoknak a reformáció utáni viszonyairól szinte semmit sem tudunk, holott ezek a javadalmak a kora újkorban is igen jelentős jövedelemmel és funkciókkal rendelkeztek. Norbertus Backmund: *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariorum atque canoniarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis*. 2. kiad. I/2. Berolini–Novi Eboraci, 1983. 510–571. A régebbi irodalomból lásd: Oszvald Ferenc: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957) 231–254. Az újabb kutatások számos esetben pontosították a monostor-hálózatra vonatkozó ismereteinket: Körmendi Tamás: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 61–72. A társaskáptalanok esetében még esetlegesebb a feldolgozások száma és színvonala.

címek rekonstrukciója a katolikus restauráció tényleges megindulásával kezdődött meg, a világi kézre jutott egyházi vagyon visszaszerzésének egyik lépéseként. A megszűnt szerzetesi intézmények címeinek királyi adományozását az 1548. évi 12. tc. írta elő, hogy az uralkodó a pusztán maradt egyházak jövedelméből hitszónokok ellátását és iskolák fenntartását biztosítsa.⁴⁶⁴ A 16. században az apátságoknak és prépostságoknak csak kis részét töltötték be folyamatosan világi vagy világi papi kormányzóval, a legtöbbnek az adományozása a 17. század első évtizedeitől kezdve indult meg, egyrészt a növekvő számú középréteg jövedelmeinek kiegészítésére, de még inkább az egyházi intézmények jogainak megőrzése céljából. Az intézményi restaurációs kísérletet az időközben eltelt évtizedek, az iratpusztulás és a birtokviszonyok átrendeződése nagyban megnehezítették. Legtöbbször a javadalomnak csak kis részét sikerült visszaszerezni, számos esetben a birtokállomány rekonstrukciója során inkább a földrajzi közelség, mint a tényleges középkori helyzet volt meghatározó. Az intézményhálózat helyreállításának alapvetését Pázmány Péter 1629. évi egyházmegyei zsinatának aktáihoz csatolt függelék jelentette, amely számba vette az ország területén a középkorban létezett szerzetesi intézményeket. Az összeállítás ugyanakkor számos téves adatot tartalmazott, és több fiktív monostort is kreált. Ez a tendencia a 17–18. században tovább erősödött, és a minden történeti alap nélküli, sohasem létezett apáti és préposti címek száma egyre gyarapodott.⁴⁶⁵ Az egyházi testületek jogfolytonosságának biztosítása érdekében a középkorban magánkegyuraság alá tartozó préposti és apáti címek túlnyomó részét is a király adományozta,⁴⁶⁶ és csak a székeskáptalanokba bekebelezett prépostságok és néhány kisebb javadalom (pl. a pápóci perjelség vagy a felsőörsi prépostság)⁴⁶⁷ maradt meg a püspökök és a magánkegyurak joghatósága alatt.⁴⁶⁸

A 17. században adományozott mintegy 90–100 középkori apátság és prépostság jelentős része csupán címében élt tovább, birtokaikat és jövedelmeiket a 16. században világiak idegenítették el, vagy a török hódítás nyomán semmisültek meg, visszaszerzésükre különböző okokból kifolyólag nem mutatkozott esély. A birtokaikat valamilyen mértékben megőrzött apátságok és prépostságok közül a jövedelmezőbbeket a főpapok igyekeztek

Összefoglalóan lásd: F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*. Bp., 2000.

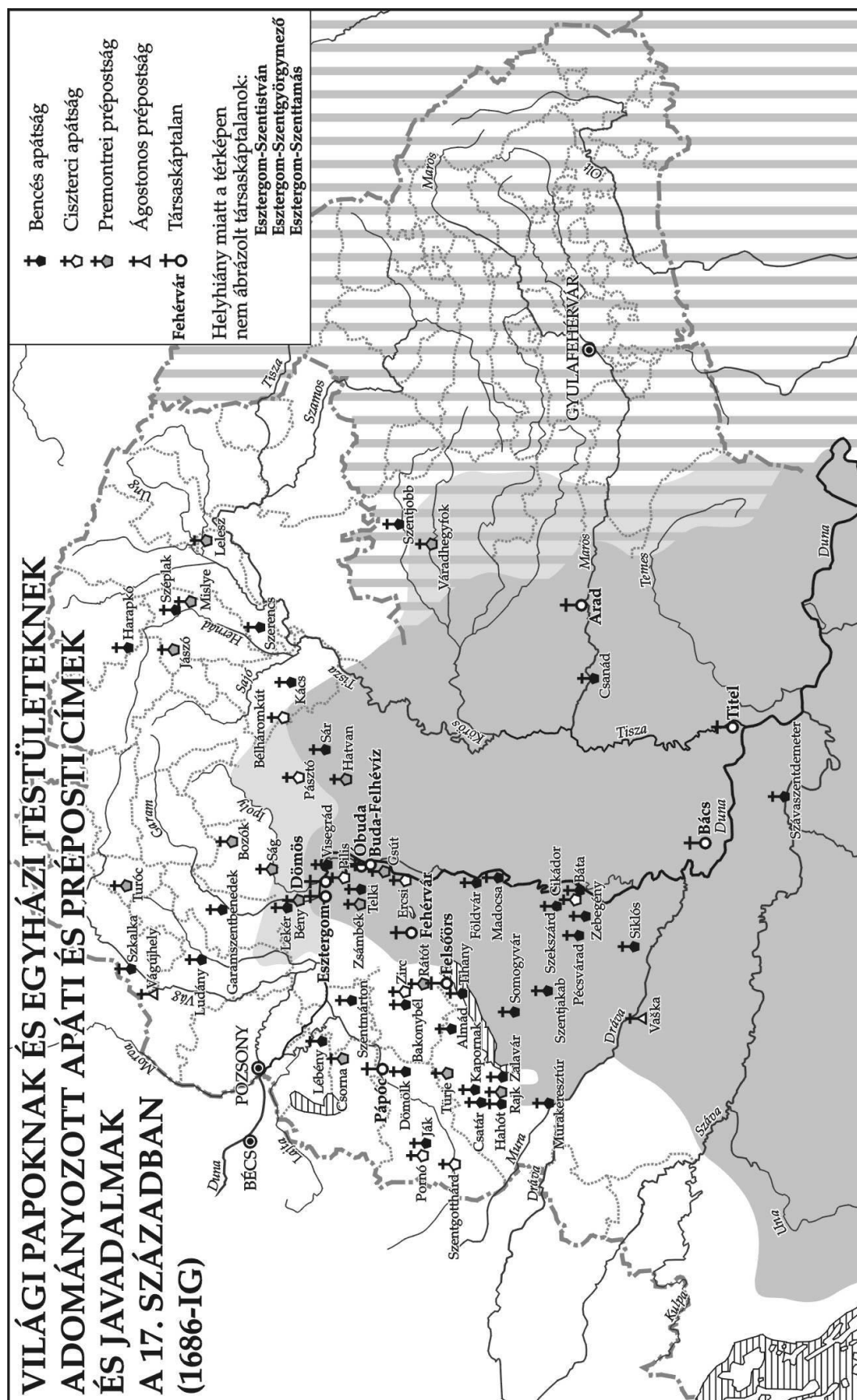
⁴⁶⁴ Bánk József: A címzetes apátok és prépostok újabb jogi helyzete Magyarországon. In: *Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*. Szerk. Angyal Pál – Baranyay Juszti – Móra Mihály. Bp., 1941. 18–74., 23–24.

⁴⁶⁵ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 273–285. A 19. század végéig a monasterológiai munkák is ezen jegyzéket vették alapul, és a bennük foglaltak bizonyítását célozták. Közülük a legismertebb: Damianus Fuxhoffer – Maurus Czinár: *Monasterologiae Regni Hungariae libri duo*. I–II. Pestini, 1858–1860. A századok folyamán kreált fiktív címekre lásd: Sörös Pongrácz: Címzetes apátságok, prépostságok. *Religio* 67 (1908) 179–180.

⁴⁶⁶ A 16. századtól kezdve adományozott apáti és préposti címekre lásd a királyi könyvek immár CD-ROM-on is hozzáférhető adatait.

⁴⁶⁷ Bedy Vince: *A felsőörsi prépostság története*. Veszprém, 1934. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 3.) 73–83.; Uő: *A pápóci prépostság és perjelség története*. Győr, 1939. (Győregyházmegye Múltjából VI.) 59.

⁴⁶⁸ A címzetes apátságok és prépostságok rendszerében a 19–20. századra három nagyobb csoport alakult ki, több alcsoporttal, amelyek azonban gyökereiket tekintve a 16–17. századra nyúlnak vissza: a tényleges javadalommal bíró, testületeknek vagy egyéneknek adományozott reális, illetve a vagyonság nélküli címzetes apáti és préposti titulusok. Harmadik lehetőségként előfordultak hibrid változatok is, amikor a javadalmat valamely intézmény fenntartására fordították, a tőle elválasztott címet pedig világi papok viselték. Bánk: *A címzetes apátok*, 19–21.

kifejezetten egyházi célra, egy-egy fontosabb testület eltartására, vagy pedig a katolikus reform érdekében fáradozó jezsuita rend javára fordítani. A Jézus Társaságához került apátságokat és prépostságokat általában már a 16. század második felétől világi papok kormányozták, így az ingatlanállományukat is kevésbé csonkították meg az önkényes foglalkók. A monasztikus intézmények közül csak a bencés Pannonhalma és a ciszterci Zirc tudta működését újrakezdeni 1607-ben, illetve 1659-ben. A többi monostor esetében csupán néhány bizonyult alkalmasnak arra, hogy birtokosa továbbra is rezidenciális javadalomként viselhesse a címét. A kevés kivétel közül a legjelentősebbek az egykori premontrai prépostságok voltak: Lelesz, Jászó és Csorna a fennmaradt székes- és társaskáptalanok prépostságaival egyenértékű javadalmak lehettek, hiszen birtokosaik – általában címzetes vagy hódoltsági püspöki címek viselői – nem egyszer igen komoly stallumokat hagytak ott ezekért cserébe. Dunántúli viszonylatban aránylag jó, székhellyel is rendelkező javadalomnak számított a türjei prépostság. A Dunántúlon a végvárrá átalakított monostorok (Tihany, Zalavár, Kapornak) címzetes apátjainak nem csak a szokásos birtokperekkel kellett lefolytatniuk, hanem a kapitányokkal és a katonasággal is el kellett ismertetniük igényeiket.⁴⁶⁹

A Magyar Királyságban található egyházi címekkel párhuzamosan, a 17. század elején kezdte meg az uralkodó a török uralom alá került, időközben felélesztett apáti és préposti címek adományozását. Az egykori titulusok felújításában az egyházi vagyon visszaszerzése mellett a hódoltsági magyar joghatóság biztosítása is szerepet játszott. A királysági és hódoltsági javadalmak birtoklása között természetesen több markáns különbséget is regisztrálhatunk. Mindenekelőtt a török területen nem léteztek olyan jövedelmező birtokegyüttesek, mint a királysági országrészben, nem véletlen, hogy itt egyetlen egyházi testületi birtokossal sem találkozunk. A legfőbb akadályt a török uralom alatti javadalmak esetében is a birtokokat elfoglaló, ezekre királyi adományt szerző végvidéki nemesség ellenállása jelentette. Másrészt ezeknek a fekvőségeknek a hasznosítása értelemszerűen a hódoltsági magyar intézményrendszer működési mechanizmusai szerint szerveződött. Az apátok és a prépostok a végvári katonaság bevonásával, a kéttagozatú birtokkormányzat segítségével tartották a kapcsolatot alattvalóikkal, a különbség inkább csak a birtokok és az adók nagyságrendjében észlelhető. Az egyházi középréteg hódoltsági megjelenését megelőzte a világi hatalom képviselőinek és a főpapoknak a hódoltsági pozíció-szerzése. A kisebb javadalmak a püspökök nyomán, részben az ő tapasztalataik és módszereik felhasználásával fogtak hozzá a vélt vagy valós egykori apátsági és prépostsági birtokállomány rekonstrukciójához.

Akárcsak a királyságban, a hódoltságban is számos egykori intézménynek csak a címe maradt fenn, a birtokok visszaszerzésére a megadományozott kanonokok különböző okokból, a távolság vagy éppen a korai megszűnés miatt nem is tettek kísérletet – noha az egykori birtokok felkutatására és megőrzésére az adománylevelek többsége kötelezte az új tulajdonosokat. Az előbbi csoportba tartoztak a dél-alföldi címek, mint a titeli és az aradi társaskáptalanok és a kalocsai székeskáptalan prépostsága, vagy éppen a szávaszentdemeteri apátság birtokosai. Már a 15. században megszűnt a visegrádi, a csanádi és a sári apátság, ezekhez a címekhez valóban bajos lett volna bármilyen ingatlanokat rendelni. Ez utóbbi

⁴⁶⁹ Számos példával: Molnár: *A bátai apátság*, 27–31.

apátság első birtokosa, Vasváry György győri kanonok próbálkozott ugyan a jogi dokumentáció megszerzésével, de a birtokok a Nyáry-család kezén voltak, így nem ért el eredményt. Utódainak birtokrestaurációs tevékenységéről nincsen adatunk.⁴⁷⁰ Ercsi a 17. század második felében a Szapáryak birtoka volt, Ottaviano Salvucci ercsi apát erőltet tájékozódási kísérlete a Magyar Kamaránál semmilyen eredményre sem vezetett.⁴⁷¹ Külön csoportot képez a két, Pannonhalma kegyurasága alá tartozó apátság, Telki és a Kőrös megyei Béla, amelyek címeit bizonyos időszakban a főapát és a király párhuzamosan adományozta. Béla esetében azzal súlyosbítva a helyzetet, hogy az uralkodó által conferált címet Baranyába helyezték – teljesen indokolatlanul. Az apátságok egyetlen birtokosának sem sikerült jövedelemhez jutnia: Telki falvait a környékbeli nemesek, Béla ingatlanait pedig a Pethők foglalták el.⁴⁷²

A viszonylag zsírosabb javadalmak egy része a hódoltság északi határa mentén helyezkedett el. Az egyik legjelentősebb apátság a pilisi lehetett. A kolostor ugyan már 1526-ban megszűnt, de a század második felében az apáti címet az egyházi középréteg csúcsán állók, általában püspökök nyerték el. 1608-tól 1642-ig egy győri kanonok, Füley Tamás bírta a pilisi apátságot. Füley a hódoltságban egyházi javadalommal rendelkező kanonok tipikus képviselője, aki 34 éves működése alatt nagyjából végigjárta azokat az állomásokat, amelyekkel a török alatti egyházi birtokok felkutatása, megszerzése, megőrzése és adóztatása járt. Amikor elnyerte az apátságot, azt sem tudta, merre keresse, ezért a heiligenkreuzi apátnál érdeklődött holléte felől. 1615-ben a győri káptalan előtt tiltakozott birtokai védelmében, főleg az óbudai és marosi lakosok ellen. 1631-ben királyi védőlevelet szerzett birtokaira, a következő évben a komáromi várkapitány ellen lépett fel falvainak elfoglalása miatt. A kamarától kikérte az apátságra vonatkozó iratokat, és megpróbálta az egykor az apátsághoz tartozó pozsonyi épületet visszaszerezni, hogy ott ismét ciszterci rendházat emeljen négy-öt rendtaggal – ez a terve nem járt sikerrel. Birtokrestaurációs erőfeszítéseikhez magas pártfogókat is szerzett, Pálffy Mátyás heiligenkreuzi perjel révén Pálffy Pálnál instanciázott a magyar kamara segítségéért. Korának egyházi életében is tevékeny részt vállalt: aláírását ott találjuk valamennyi zsinat és főpapi gyűlés jegyzőkönyvének alján. Utódai (Szelepcsényi György, Gubasóczy János, Korompay Péter, Jaklin Balázs) mind a nyitrai püspöki cím mellett kapták az apátságot, ami a javadalom magas szintjét igazolja; Szelepcsényi még esztergomi érsekként is megtartotta.⁴⁷³

A pásztói apátok közül az 1664-ben kinevezett Kada István nyitrai kanonok ment először a székhelyére és próbálkozott az apátság javainak visszaszerzésével. Az egykori birtokállomány jövedelmeit a pásztói birtokos családok és a plébános élvezték, így Kadának velük kellett volna dűlőre jutni. Természetesen a legegyszerűbbel kezdte: elzavarta a plébánost, és elfoglalta az általa használt apátsági javakat, mindenekelőtt a plébánia fő bevételeit jelentő Monostor-malmot. Kada birtokvisszaszerző akciója több éves pereskedést

⁴⁷⁰ Sörös Pongrácz: *Az elenyészett benczés apátságok*. Bp., 1912. (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története XII/B.) 53., 363., 439.

⁴⁷¹ Hetényi István: *Ercsi története*. Ercsi, 1987. 50–51.

⁴⁷² Sörös: *Az elenyészett benczés apátságok*, 457., 469–470.

⁴⁷³ Békefi Remig: *A pilisi apátság története*. I–II. Pécs, 1891–1892., II. 6–41

eredményezett a vármegye törvényszéke előtt.⁴⁷⁴ A szomszédos Bélháromkút birtokai a 16. század második felében az egri várhoz tartoztak, az apáti titulust viszont címzetesként adományozták. 1638-ban az új apát, Czegléd Albert az apáti címmel együtt a birtokokat is megkapta, ő viszont ezeket a zálogösszeg kifizetése fejében a szendrői kapitánynak engedte át. A 17. század derekán az apátság nagyjából évi 200 forintot jövedelmezett. Az uralkodó 1678-ban a javadalmat az egri káptalannak adományozta, amely a hozamot később a szeminárium fenntartására fordította.⁴⁷⁵ Arra is találunk példát, amikor nem csak a testület vezetőjének, hanem egy másik méltóságának a címét is adományozták: a székesfehérvári káptalanban a préposti cím mellett a különleges kiváltságokkal és jelentős birtokokkal rendelkező örkanonoki stallum is fennmaradt.⁴⁷⁶

Nem mellékes körülmény a javadalmak földrajzi elhelyezkedése sem: a Duna-menti és a Heves megyei titulusok mellett a legtöbb apátsággal a Dél-Dunántúlon találkozunk, pontosan azon a területen, ahol a magyar világi hatalom szinte egyáltalán nem, és az egyházi is csak korlátozottan volt jelen. A somogyi, tolnai és baranyai apátságok a kanonoki réteg viszonylag szerény jövedelem-kiegészítésén túl elsősorban rendi–„feudális” és egyházi jogmegőrző feladatot láttak el, működésük tehát az országegység igényének képviselése miatt közjogi jelentőséggel is bírt. Somogy, Tolna és Baranya középkori egyházi testületei közül a 17. századi adományozások révén tizenkettőnek maradt fenn a címe, közülük azonban csupán hét esetben találkozunk a birtokállomány rekonstrukciójára tett kísérlettel, ebből is csak három tekinthető többé-kevésbé eredményesnek.

A legtöbb adatunk a bátai apátok törekvéseiről maradt fenn, de eléggé elszánnak mutatkoztak a pécsi nagyrépostok és a pécsváradi apátok is. Bátának a török hódoltság idején 11 apátja volt; a leghosszabban, 18 évig Veresmarti Mihály, a konvertita református prédikátor és pozsonyi kanonok viselte a címet (1627–1645), a legrövidebb ideig, egy esztendeig Ciculini Ferenc (Franjo Čikulin, 1686–1687). A 11 birtokos az egyházi középélet három különböző csoportjához tartozott: nyolcan kanonokként fejezték be pályafutásukat, egyikük, Pálffy Tamás (1648–1655) – már csak arisztokrata származása és római tanulmányai miatt is – csupán átmenetileg, karrierje kezdetén tartozott a középrétegbe, és viszonylag gyorsan a főpapi elit tagja lett. Az utolsó két apát, Jany János (Giovanni Giani, 1679–1686, 1687–1694) és a már említett Ciculini pedig a balkáni címzetes püspökségeket és magyar egyházi javadalmakat megkaparintó idegen klerikusok közé tartoztak.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Ennek dokumentumait közzétette: Békefi Remig: *A pásztói apátság története*. I–III. Bp., 1898–1902., I. 507–517. Feldolgozása: Uo. 98–102.; Rajeczky Benjamin: *A pásztói apátság az újkorban 1526–1950*. Páztó, 1991. (Tanulmányok Páztó történetéből 2.) 6–8.

⁴⁷⁵ Kovács Béla: *Bélapátfalva története*. Bélapátfalva, 1996. 22–24.; Molnár: Az egri püspökség, 90.

⁴⁷⁶ Joannes Pauer: *Historia dioecesis Alba-Regalensis ab erecta sede episcopali 1777–1877*. Albae-Regiae, 1877. 113–117., 135–139.; Melhárd Gyula: *A székesfehérvári örkanonokság története*. Veszprém, 1906. 26–37.

⁴⁷⁷ Az alábbi összefoglalás a bátai apátság történetéről írott kismonográfiám alapján készült. A bátai apátokra lásd: Molnár: *A bátai apátság*, 39–43. Az apátok hódoltsági működésére vonatkozó források legjelentősebb részét a pozsonyi társaskáptalan hiteleshelyi és magánlevéltára őrzi. SNA Bratislavská kapitula, hodnoverná miesto, caps 63. fasc. 3.; SNA Bratislavská kapitula, súkromný archív, III. časť, ladula 2–3., 7., 7–8. A dokumentumok jelzett könyvem függelékében láttak napvilágot: uo. 85–150. Az apátság történetére vonatkozó források magyar nyelvű válogatott gyűjteménye: Sümegi József: *Báta a középkori és törökkori forrásokban 895–1686*. In: *Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára*. Szerk. V. Kápolnás Mária. Báta, 1993. 11–126.

Báta első világi papi apátját, Silkovich Györgyöt 1613. június 4-én nevezte ki a király. Az oklevél szerint a javadalom egy ideje üresedésben volt és világiak kezére jutott. Az emlékezet megfakulását jelzi, hogy az irat a monostort Tolna helyett Bodrog megyébe helyezte.⁴⁷⁸ Az új apátot a király kötelezte az intézmény javainak visszaszerzésére és megőrzésére, az országos és helyi tisztviselőknek pedig megparancsolta, hogy ebben a munkában Silkovichot segítsék.⁴⁷⁹ Az apátok nem egyforma mértékben és hatékonysággal fáradoztak a javadalom rekonstrukcióján és az adóztatás megszervezésén, a különbségek a szubjektív tényezők mellett elsősorban az eltérő idejű hivatalviselésből adódtak. A birtokok felkutatásának nagy lendülettel nekikezdő Silkovichnak mindössze három esztendő adatott (1613–1616), utóda, a hasonlóan tevékeny Szlatinay György (1617–1627) viszont tíz év alatt gyakorlatilag megteremtette – legalábbis a sárközi falvak tekintetében – a tényleges birtoklás és adóztatás feltételeit. Az apátok és alattvalóik közötti kapcsolat csúcspontját a címet a leghosszabb ideig viselő Veresmarti apátsága jelentette: a birtokállomány kiterjesztésének kísérlete mellett a rendszeres és közvetlen adóztatás, sőt az irodalmi szinten is megjelenő lelkipásztori gondoskodás az egész hódoltság viszonylatában egyedülállóan intenzív földesúri és pasztorális kötelékre mutat az apát és jobbágysai között.⁴⁸⁰

Az egyházi testületek birtokrestaurációs kísérletei nagyjából ugyanannyira nélkülözték a tényleges jogi alapokat és a középkori tulajdonviszonyokkal való folyamatosságot, mint a világi személyek, a végvárakban élő nemesség hódoltsági birtokszerzései. A püspökségek, káptalanok és egykori szerzetesi intézmények birtokállományának felkutatásakor legfeljebb azt a kritériumot vették figyelembe, hogy a kérdéses falu a középkorban egyházi birtok volt-e – illetve sokszor még ezt sem. Sokkal fontosabb volt a földrajzi szempont: az egykori székhely közelsége és az adott kistérség természetes határai. Ennek a jelenségnek a bátai apátság hódoltsági birtokrestaurációja ékes bizonyosságát nyújtja, hiszen a tolnai Sárközben fekvő egykori egyházi (vagy sokszor csak annak gondolt) birtokokat a bátai apátok szervezték egységes apátsági „uradalommá” a 17. században, anélkül, hogy ennek tényleges középkori előzményei lettek volna. Ezt a birtokintegrációt a 16. század közepi fejlemények is elősegítették. Az apátságot a mezővárossal együtt 1539-ben a török támadás elpusztította, és míg a település újjáéledt és megerősödött, a monostor többé bizonyosan nem támadt fel.⁴⁸¹ A javadalmat 1558-ban Horváth Stancsics György, Márk szigeti kapitány fia kapta, de a Tolnától délre fekvő települések a század közepétől egészen 1566-ig egységesen a szigeti várhoz adóztak, míg az ettől északra levő falvak Palota várának hódoltsági körzetéhez tartoztak.⁴⁸² A tolnai egyházi (és kisebb részben világi) javaknak Sziget hódoltsági körzetébe

⁴⁷⁸ „...abbatiam de Batha vocatam, a certis iam abinde annis legitimo abbate et possessore vacantem, ac in manibus saecularibus tentam et possessam, in comitatu Bodrogiensi existentem...”

⁴⁷⁹ MNL OL A 35 1613., nr. 135. Ezek a formulák a többi apát kinevező oklevelének is elmaradhatatlan részei maradtak.

⁴⁸⁰ A bátai híveihez írott hitvitázó művéről, az *Intő s tanító levélről* részletesen írtam: Molnár: *A bátai apátság*, 76–83.

⁴⁸¹ Sörös: *Az elenyészett benczés apátságok*, 131.; Kónyi Mária – Holub József – Csalog József – Dercsényi Dezső: *A bátai apátság és Krisztus-vére ereklýje*. Pécs, 1940. (Tolna Vármegye Múltjából 5.) 19–20.

⁴⁸² Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. II. Szekszárd, 1969. 5–85., 54. Sziget hódoltsági adóztatására részletesen: Szakály: *Magyar adóztatás*, 60–74.; Uő: *Magyar intézmények*, 57–59.; Varga Szabolcs: *Leónidász a végvidéken*. Zrínyi Miklós (1508–1566). Pécs–Bp., 2016. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok) 182–187.

való betagolódása szintén hozzájárult a sokféle eredetű birtok integrációjához. Ennek az egységesülő birtokszerkezetnek az örököse lett a 17. században újjáélesztett bátai apáti javadalom, amelynek birtokosai a tényleges középkori tulajdonviszonyoktól függetlenül kényszerítették adózásra a sárközi falvak magyar parasztjait.

A számos környékbeli egyházi testület közül a bátai apátság kiemelkedése a török korban több okra vezethető vissza. Mindenekelőtt olyan területen feküdt, ahol az egyházi birtok túlsúlyának emléke a 17. században is egyértelműen továbbélt, ennél fogva szükség mutatkozott egy olyan címre, amely köré szerveződve az egyházi javak restaurációja megkezdődhetett. Több tolnai apátság székhelyén (Szekszárdon, Bátaszéken, Földváron) oszmán közigazgatási központ és vár létesült, vagyis a településnek és közvetlen környékének magyar részre történő hódoltatása lehetetlennek bizonyult. Néhány apátság már jóval a hódítást megelőzően megszűnt, vagy pedig az egykori monostor környékén nem magyarok, hanem szerbek éltek, akiknek az adóztatása komoly nehézségekbe ütközött. Báta ezzel szemben a 16. században jelentős, kikötővel és vásártartási joggal bíró mezővárossá növekedett,⁴⁸³ amely a 17. századra is megőrizte magyar lakosságának töredékét; a környező falvak népessége szintén magyar etnikumú maradt, vagyis a Sárköz a magyar adóztatás szempontjából – legalábbis tolnai viszonylatban – kedvező terepnek számított.

A hódoltsági egyházi birtokstruktúra szinte mindig két, egymástól többé-kevésbé elváló körzetre oszlott: a rendszeresen adóztatott falvak kisebb és a virtuálisan igényelt települések nagyobb csoportjára. A bátai apátság esetében az első, ténylegesen adóztatott körzet alapját az 1614-ben kiadott kamarai tanúsítvány jelentette, amely szerencsés módon magyar lakosságú falvakat (Decs, Báta, Nyék, Pilis, Szeremle) tartalmazott, így az ő hódoltatásukra reális esély mutatkozott. A bátai apátsági birtokok adóztatása a hódoltsági egyházi birtokokra jellemző tendenciákat szemlélteti. A felkutatott és jogilag biztosított települések szolgálatai folyamatosan, olykor jelentős mértékben növekedtek, a magyar rendi intézményrendszer súlyának erősödésével párhuzamosan. A kezdeti 20–30 forint körüli összegek a század derekára 80 forintra emelkedtek, a hódoltság utolsó évtizedében elérték a 100–130 forintot is. Ugyanígy jelentős emelkedést mutat a természetben felszolgáltattott halak száma, míg az ajándékok (csizma, papucs, paplan, szőnyeg) mennyisége a század végére drasztikusan megcsappant. Másrészt érdemes odafigyelnünk arra a körülményre, hogy egy tájegység (jelen esetben a Sárköz) magyar részre való közös adózása és ezáltal egységes birtoktestté válása, a középkori széttagolt birtokstruktúrával szemben, a természetföldrajzilag, etnikai jellegét és műveltségét tekintve is egybetartozó térség kistáji integrációját erősítette. Az apátsági javadalom második, virtuális körzetét egy kb. 50 kilométer átmérőjű körön belül elhelyezkedő falvak és puszták együttese alkotta, amelynek végpontjain a Tolna megyei Nagymányok és a Bodrog megyei Kakucs feküdtek. Ez a majd harminc településből álló, maximális igény persze alapvetően nélkülözte a jogalapot, és még inkább a szükséges földesúri hatalmat és eszközrendszert, amelyre a számos birtokigénylő távoltartásához és a rác lakosság hódoltatásához szükség lett volna.⁴⁸⁴

⁴⁸³ A fentebb idézett munkákon kívül lásd: Olga Zirojević: *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku*. Novi Sad, 1976. (Institut za izučavanje istorije Vojvodine. Monografije 14.) 141–142.

⁴⁸⁴ Molnár: *A bátai apátság*, 57–72.

Az apátságokhoz és prépostságokhoz tartozó falvak adóztatása a püspöki birtokokhoz képest esetlegesebb volt, többször szakadt meg a kapcsolat a földesúr és a jobbágyok között, a bátai apátokhoz hasonló intenzitásra, folyamatosan működő birtokigazgatási szervezetre alig van példa. Az apátságra vonatkozó levéltári anyag fennmaradásának köszönhetően a bátai apátok ispánjainak nevét szinte folyamatos sorozatban ismerjük. Akárcsak a hódoltsági püspökök, az apátok is újvári és gyarmati végvári vitézeket vagy váci parasztpolgárokat bíztak meg a hódoltsági jobbágyaik adóinak begyűjtésével vagy beszedésével. A tiszttartók leveleiből körvonalazódik pontos „munkaköri leírásuk” is: ők feleltek a falvak hódoltatásáért, tartották a kapcsolatot az apátsági jobbágyok képviselőivel, nyomoztak az egykori birtokok után, fogadták és továbbították a hódoltságból érkező adókat és ajándékokat, védték a településeket a végvári katonáktól, hajdúktól és egyéb „csavargóktól”, képviselték az apát érdekeit a birtokkövetelőkkel szemben a végvárakban és a vármegyék közgyűlésein. Különös, hogy éppen a legaktívabb és leghosszabb ideig működő apátnak, Veresmartinak a tiszttartóit nem ismerjük, de az is elképzelhető, hogy ő többé-kevésbé kikapcsolta ezt a tisztséget a jobbágyaival való kapcsolattartásból, és közvetlenül érintkezett a helyi megbízottaival. A század második felében az apátok általában árendába adták falvaikat, 1665-től 1679-ig a győri Fördös testvérek, Mihály és Péter bérelték a négy falu adóját. A birtokokkal való mindennemű kapcsolat, az adók és az ajándékok felszolgáltatása szempontjából a legfontosabb szerepet a helyi megbízottak, a parasztispánok és a falvak küldöttei játszották. Az ő munkájuk nélkül sem az apát, sem a gondviselő vagy az árendátor nem juthatott hozzá a jövedelmeihez. A sárközi falvak „birtokközpontjává” a tájegység legjelentősebb települése, Decs vált, általában itt laktak a parasztispánok. Az ispánok alkudtak meg az adóról az apáttal vagy megbízottjával, ők gyűjtötték össze és vitték vagy küldték fel a járandóságokat a királyi országrészbe. Kezdetben feladataik közé tartozott a szomszédos falvak hódoltatása is. Legtöbbször a decsiektől szállították fel a szomszédos települések adóit, ők gondoskodtak az apátok és tiszttartók leveleinek szétküldéséről, és szintén ők számoltak be a környék falvainak állapotáról, birtokosairól és adózásáról.⁴⁸⁵

Az apátok, a tiszttartók és alattvalóik levelezéséből nem csak a kapcsolattartás gyakorlati kérdései, hanem az adóztatás elvi alapjai is körvonalazódnak, ami már csak azért is érdekes, mert a hódoltsági egyházi birtokokkal kapcsolatos, szórványosan ránk maradt dokumentumokban, főleg a jobbágylevelekben erre ritkán találunk utalásokat. A török országrészben élő keresztények magyar uraik iránti kötelezettségeivel, illetve az urak alattvalóikkal szembeni feladataival kapcsolatban a kortársak három alapelvet hangsúlyoztak. Az első a világi felsőbbtség iránti köteles engedelmség bibliai igazságára utal. A decsiektől és a pilisiek a Pál apostol rómaiakhoz írott levelében megfogalmazott, a világi hatalom isteni rendeléséről és az engedelmség kötelezettségéről szóló tanítással indokolták saját hajlandóságukat az adók megfizetésére.⁴⁸⁶ Ezen bibliai tétel kötelező erejét Veresmarti is kiemelte 1627-ben küldött hódoltató levelében: „a fejedelemségek, gondviselő uraságok az Úristennek rendelési, és hogy akik ezekhez engedetlenkednek, az Úristen rendelése ellen töreködnek.”⁴⁸⁷ Ugyancsak a decsiektől hivatkoztak a Máté evangélium híres helyére, amely a

⁴⁸⁵ Uo. 49–52.

⁴⁸⁶ Uo. 92., 100., 104–105.

⁴⁸⁷ Uo. 107.

császári adó megadásának kötelezettségére figyelmeztet.⁴⁸⁸ A török uralom körülményeit a zsidók egyiptomi rabságához hasonlították, amely gondolat illeszkedik a két nép történelmi párhuzamait hangsúlyozó reformációs történelemszemlélet eszmevilágához.⁴⁸⁹ Ezek a biblikus utalások minden bizonnyal a sárközi református lelkészek és tanítók világképét tükrözik, nagy valószínűséggel ők fogalmazták meg a falubeliek nevében írott levelek nagy részét is. A szentírási motívumok mellé társul egy másik, a középkori jogfelfogásban gyökerező gondolat: a jobbágyok a földesúrnak a védelemért cserébe nyújtják szolgáltatásaikat.⁴⁹⁰ Ezt a magyar forrásanyagban ritkán előtűnő alapelvet a decsiek talán minden korábbi oklevélnél világosabban fogalmazták meg az újvári gondviselőjükhöz 1624-ben írott levelükben: „Az Úr Isten az uraknak birtokuk alá a jobbágyokat avégre adta, hogy a jobbágyok által tápláltassanak a fő renden való emberek, és viszont hogy az uraknak gondjuk legyen a jobbágyok oltalmazására.”⁴⁹¹ A társadalom tagolódását és a különböző rétegek életrendjét szabályozó vallási és jogi alelvek mellé természetesen egy harmadik is járult: a hódoltsági magyar birtokjog princípiuma. Ennek értelmében pedig, Debreceni János gyarmati lovas hadnagy szavaival: „minden bokornak ura vagyon, és senki az övét másnak nem engedi.”⁴⁹²

Ezek az elvi megfontolások a konkrét ígéretekben, fenyegetőzésekben és mentegetőzésekben, vagyis a földesúr és a hódolt jobbágy mindennapi kapcsolatában is kitapinthatóak. Az apátok és a gondviselők hódolást és adófizetést sürgető levelei, valamint a jobbágyok fogadkozásai a paraszti szolgálat középkori alapelvére, az úr védelmére hivatkoznak, amikor cserébe a járandóságot követelik vagy ígérik. Silkovich legkorábbi fennmaradt hódoltató levelében azzal csalogatja jobbágyait Pozsonyba, hogy „ha feljöttök, meglátjátok, nem uratok, hanem atyátok akarok lenni, és mindenek ellen meg akarok oltalmazni benneteket.”⁴⁹³ Még szebben és szuggesztívebben, szinte irodalmi igénnyel fogalmazta meg a hódoltsági származású egyházi földesúr és török uralom alatt élő jobbágyai közötti kapcsolat alapját Veresmarty Mihály: „Erre pedig nem csak a tőlem való félelmek bírjon, tartván attól, hogy ha szép szóra nem jöttök, marhátokat kaptom, magatokat hozatom, tömlőcben tartom, vasban munkálkodtatom; vagy hogy idegen úrnak, végbeli kapitánynak árendába vetlek, ki mostoha kézzel nyúl hozzátok, mint nem sajátíhoz, s nem anyai módon, mint fiaihoz; ... Attól pedig ne tartsatok, hogy valami kemény és rajtatok könyörölni nem tudó úrra akadtatok: mert én földeteket laktam, inségteket láttam, szánakodni rajtatok régen megtanultam.”⁴⁹⁴ A többször említett Debreceni János a meghódoló falvak példájával serkentette a sárközi falvakat az adófizetésre: ha a földesuraik nem oltalmazták volna azokat, már rég elpusztultak volna.⁴⁹⁵

⁴⁸⁸ Uo. 101–102.

⁴⁸⁹ Uo. 101–102. A zsidó–magyar történelmi párhuzamra: Öze Sándor: „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.*” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp., 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico digesta II.)

⁴⁹⁰ Nógrády Árpád: A földesúri pénzáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. *Századok* 136 (2002) 451–468., 467–468.

⁴⁹¹ Molnár: *A bátai apátság*, 100–101.

⁴⁹² Uo. 89.

⁴⁹³ Uo. 87–88.

⁴⁹⁴ Uo. 107.

⁴⁹⁵ Uo. 88–89.

A védelem földesúri kötelezettsége a hódoltsági viszonyok között valódi tartalommal töltődött meg: a bátaiak, decsiek és pilisiek szinte valamennyi levelükben kérték és el is várták, hogy az apáturak és megbízottaik óvják őket az alájáró végváriaktól, hajdúktól és csavargóktól, sőt a rivális földesurak embereinek zaklatásától is.⁴⁹⁶ „Énnekem mindenben jó módom vagyon, mind az oltalmazásban, mind pedig az engedetlenségteket való megbüntetésben” – Debreceni János hadnagy uram ebben a fél mondatban a hódoltsági magyar jelenlét lényegére világított rá.⁴⁹⁷ A tényleges idegen uralom alatti jogigények fenntartását és a jövedelmek behajtását – Szakály Ferenc szavaival élve – „nem valamiféle lelki közösség vagy nemzeti tudat, hanem a mindenkori hadi-hatalmi helyzettől függő fegyveres kényszer” működtette.⁴⁹⁸ Ennek gyakorlati kivitelezése pedig az állandó fenyegetéssel és a többi potenciális adókövetelő kiiktatásával, távoltartásával válhatott lehetségessé.

Lényegesen kevesebbet tudunk a többi dél-dunántúli egyházi javadalom hódoltsági sorsáról. Bizonytalan előzmények után a király 1643-ban nevezte ki az első pécsi prépostot, Pécsi Andrást, aki rögtön beiktatása után hozzálátott a birtokállomány restaurációjához. Tevékenységében elsősorban a Vinkovics Benedek pécsi püspök birtokrestaurációs erőfeszítései során összegyűjtött dokumentumok voltak segítségére, ezzel is igazolva: a főpásztorok hódoltsági térfoglalását követő évtizedekben, az ő munkájuk nyomán jelentkeztek igényeikkel a kisebb javadalmak birtokosai is. Pécsi a korabeli egyházi birtokosok által követett kettős stratégiát alkalmazta: elvben valamennyi vélt vagy valós birtokára igényt tartott, de konkrét erőfeszítéseket csak a legjelentősebb település, Mányok visszaszerzése és adóztatása érdekében fejtett ki. Ezzel azonban korántsem volt egyszerű dolga. A falut a mányokiak beszámolója szerint a nyitrai püspök bírta, ő bízta rá Bucsányi Farkas kiskomáromi katonára, akinek elbocsátása után rokona, Márton továbbra is adót követelt tőlük. A Bucsányiaktól Turos Miklós kiskomáromi vajda vásárolta meg 1630 körül, aki természetesen nem engedte ki a kezei közül a falut, és kemény eszközökkel igyekezett Pécsi törekvéseit megakadályozni, amelyet a falu lakosai szenvedtek meg. A mányokiak a két birtokkövetelő közül inkább Pécsit választották, hiszen a messzebb élő és kényszerítő eszközeiben is gyengébb egyházi földesúr uralma kevesebb megrázkódtatással járt, mint egy Bucsányi- vagy Turos-féle katona közeli fenyegető jelenléte. Turos 1655-ben bekövetkezett halála után lánya, Zsuzsanna örökölte meg a jószágot, aki apjához méltó keménységgel igyekezett a falut szolgáltatásokra kényszeríteni. Pécsi becsülettel küzdött jogos tulajdonáért: győzködte a mányokiakat, és igyekezett őket megvédeni az országos főhatóságok segítségével a Turos család erőszakoskodásaitól – nem túl nagy sikerrel. 1660-ban bekövetkezett halála után utóda, Méhes Pál adóztatási törekvéseiről alig maradt fenn adatunk, a falu előbb a veszprémi nagyprépost, majd Turos Zsuzsanna és örökösei birtoka lett. A pécsi prépost adóztatási törekvései, ha nem is teljes, de legalább részleges sikerrel jártak: a jobbágyok késésekkel ugyan, de rendszeresen hordták adójukat a földesuruknak. Jóval kisebb eredményt

⁴⁹⁶ Uo. 94., 98.

⁴⁹⁷ Uo. 88–89.

⁴⁹⁸ Szakály: *Tolna megye negyven esztendeje*, 54.

tudott elérni a jobbágyság védelme terén: Pécsi minden erőfeszítése ellenére Turos rendszeresen zaklatta és rabolta a falut.⁴⁹⁹

A pécsváradi apátság címének adományozására a 17. század első évtizedétől kezdve vannak adataink: zágrábi, győri majd esztergomi és nyitrai kanonokokat találunk az egykor oly gazdag monostor birtokában. Az apátsági falvak adóztatása a század második évtizedében kezdődött meg: 1615-ben Ivánczy János győri nagyprepost és pécsváradi apát királyi védőlevelet kapott a kiskomáromi őrség parancsnokához címezve a birtokai oltalmazására. Utódai viszonylag rövid ideig viselték az apáti címet, adóztató tevékenységükről sem tudunk közelebbit. A tényleges birtokrestauráció Bartók István esztergomi apát-kanonok (1656–1664) nevéhez fűződik. Bartók részben a kamarai levéltár adatai, részben helyszíni nyomozások alapján állította össze az apátsági birtokok jegyzékét. Az összeírások közül az elsőt Jagasics Péter veszprémi kapitány és szolgája, Baranyai János diák, a másodikat Beszédes András jegyezték le, alapvetően Pécsváradon és környékén folytatott vizsgálataik nyomán. A két lajtsrom közötti különbségek és a birtokviszonyokat illető bizonytalanságok jól mutatják, hogy az 1543 után Szigethez adózó, teljesen szétesett birtokállomány helyreállítása milyen nehézségekkel járt. Az összeírások számos, a középkorban nem is az apátsághoz tartozó települést vettek számba, a regisztrált 56 falu többségét Gorup Ferenc veszprémi, majd győri nagyprepost és Pethő László kiskomáromi kapitány adóztatta. Bartók nem csak Goruptól szerzett vissza falvakat, hanem hódoltsági megbízottjai és a pécsi jezsuiták segítségével hódoltatta és adóztatta is a települések egy részét, cserébe pedig védelmet ígért a háborgatók ellen. Ez utóbbi téren ő sem mutatkozott túlságosan sikeresnek. A jezsuita misszionáriusok panaszai szerint az apát falvait a pápai, kiskomáromi és légrádi katonák folyamatosan zaklatták. A konkurencia kiküszöbölése és a biztos bevétel érdekében néhány faluját 1658-ban az egyébként is érintett Pethő Lászlónak adta bérbe 50 aranyért és egy szőnyegért.⁵⁰⁰ 1671-ben az új apát, Fenesy György 28 tallér summában, 1 skarlát szőnyegben, 1 selyem övben és 3 aranyos keszkenőben alkudott meg négy falujának jobbágyaival.⁵⁰¹ Az apátság jövedelmeiről ezt követően csak a török kiűzése után, Jany Ferenc csornai prepost pereskedései nyomán vannak adataink.

A többi baranyai és tolnai apátság birtokosai részéről csupán néhány elszórt hódoltatási kísérletet ismerünk. A Siklós melletti Szent Trinitás apátságot 1623-ban adományozták először, de a birtokait csak 1669-ben említik, amikor Suppanich György apát a légrádi kapitányt és tisztjeit bízta meg a (szerinte) az apátsághoz tartozó 45 falu behódoltatásával és az adóztatást vállalók védelmével. Ezek a települések viszont valójában a

⁴⁹⁹ Felsmann József: *Mányoki levelek a tizenhetedik századból*. Bp., 1913. (A Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó Üléséből 85.); Molnár Antal: Kiadatlan mányoki levelek a 17. századból. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. Regnum 17 (2005) 193–204. Turos tevékenységének részletes bemutatása: Arató György: Különleges karrier a dunántúli végekről. Turos Miklós (1591–1656) kiskomáromi főtiszt és családja társadalmi mobilitása. *Századok* 151 (2016) 967–1007.

⁵⁰⁰ A szigeti időszakra: Timár György: A pécsváradi apátsági birtok helységei és magyar urai 1542 és 1566. szeptember 7. között. In: *Pécsvárad*. Szerk. Füzes Miklós. Pécsvárad, 2001. 219–236.; Sörös: *Az elenyészett benczés apátságok*, 41–43.; Köfalvi Tamás: Bartók István pécsváradi apát birtokrestaurációs kísérlete (1657–1658). In: *A Koller József emlékkonferencia (2002. október 24–25.) válogatott előadásai*. Szerk. Font Márta – Varga Dezső. Pécs, 2003. (Tanulmányok Pécs Történetéből 13.) 165–187.; Molnár Antal: *A katolikus egyház*, 103–104. (Bartók és a jezsuita misszionáriusok levélváltásának adataival).

⁵⁰¹ Szakály: *Magyar adóztatás*, 264.

siklói vár tartozékai, nem pedig a középkori trinitási apátság birtokai voltak. Utódai csak a felszabadulás után próbálkoztak újra a javak visszaszerzésével, szintén sikertelenül.⁵⁰² A szekszárdi apátság már 1528-ban eltűnik a forrásainkból, a javai Szigethez kerültek, a címét 1603-tól adományozták újra. Az adóztatási kísérletekre csak a várkapitányokhoz és a kamarához küldött utasítások utalnak. A tényleges birtokrestauráció kezdete Gubasóczy János nevéhez fűződik, aki 1665-ben tíz településre szerzett királyi védőlevelet, és feltehetőleg némi adóhoz is jutott a falvakból. Az apátsági birtokegyüttes töredékének restaurációját a török kiűzése után Mérey Mihály apát végezte el.⁵⁰³ A földvári apátság 17. századi birtokosai közül Vasvári György győri kanonok, majd nagyprépost az egyedüli, aki erőfeszítéseket tett falvainak hódoltatására. Törekvéseiben elsősorban Körtvélyesy István veszprémi kapitány akadályozta, aki ellen Pázmányhoz fordult támogatásért. Az érsekhez 1630-ban írott leveléből tudjuk, hogy míg a földvári magyarok évi 20 magyar forinttal és ajándékokkal ismerték el földesuraságát, addig a rácokat, akik „a törökkel vannak egyességben”, nem sikerült hódoltatnia. A földváriakat rajta kívül Vizkelety János is adóztatta, évi 40 forintot vett meg rajtuk. A kömlői rácoktól 6 forintot kapott, a többi hét falujától semmit sem sikerült kicsikarnia, és természetesen nem hozott számára bevételt az egykor apáti jövedelemnek számító földvári piac és rév sem.⁵⁰⁴

Sajátos helyet foglalt el a tolnai apátságok között az iváni: ennek magánkegyurasága ugyanis a török időkre is fennmaradt. 1618-ban a patrónusok, Morgai Péter és György adományozták a címet Paár Krizosztom pozsonyi kanonoknak, aki a királytól védőlevelet kapott az apátság javaira a környező kapitányokhoz. Ezt követően a Morgaiak a címet többé nem adták senkinek, a javakat, illetve azok maradványát maguk adóztatták. A király viszont továbbra is adományozta az apátságot: a 17. század második felében örökös tartományokbeli papok nyerték el, akik nyilván csak a titulust viselték, a javadalommal semmilyen kapcsolatban nem álltak.⁵⁰⁵ A madocsi apátságot a 17. században egyetlen győri kanonok kivételével esztergomi kanonokok kapták. Javadalmáról nincsen adat, csupán címnek tekintették.⁵⁰⁶ Ugyanígy pusztán titulárisnak számított a Baranyában található zebegényi cím is: az apátság valószínűleg már a 15. század végén megszűnt, a címet 1629-től adományozták újra, a 17. század végén pedig már azt gondolták, hogy a monostor a Nagymaros melletti Zebegényben állt.⁵⁰⁷ A két somogyi apátságot, Somogyvárt és Zselicszentjakabot 1614-től kezdve együttesen adományozta a király, javaikról a török korban nem találunk említést.⁵⁰⁸ Leginkább az ábrahádi és cikádori ciszterci monostorok emléke enyészett el, csupán egy-két alkalommal nevezett ki az uralkodó apátot a címükre. A cikádori monostor falvai teljesen összemosódtak a bátai apátság birtokaival, a 17. században már csak a bátai apátok jelentettek be jogigényt és követeltek adókat a környékbeli településekről, majd a 18. században, a bátai

⁵⁰² Sörös: *Az elenyészett benczés apátságok*, 339–340.

⁵⁰³ Uo. 64–66.; Molnár Antal: *Murin András SJ szekszárdi útinaplója 1710-ből*. Levéltári Közlemények 77 (2006) 105–139.

⁵⁰⁴ Sörös: *Az elenyészett benczés apátságok*, 172–173.

⁵⁰⁵ Uo. 330.

⁵⁰⁶ Uo. 334.

⁵⁰⁷ Uo. 350.

⁵⁰⁸ Uo. 163., 167., 250.

apátok Báticaszékre költözésével, „báticaszéki apátság” néven olvadt össze végleg a két intézmény.⁵⁰⁹

A hódoltsági kisebb egyházi javadalmak felkutatása, védelme és adóztatása tehát a török alatti püspökségeknél regisztrált lépésekben és módszerekkel történt. A kamarai és hiteleshelyi hatóságoktól kikért adatok alapján kezdődtek meg a helyszíni nyomozások, általában végvári tisztek és hódoltsági embereik segítségével. Az így készült (részben fiktív) listák alapján próbálták meg az apátok és prépostok az időközben széthullott birtokállományt helyreállítani, és legalább a nagyobb és könnyebben megszerezhető vagy készségesebb falvakat megadóztatni. A hódoltatást részben a helyi megbízottaik, részben pedig a végváriak közreműködésével végezték, olykor ez utóbbiaknak árendálva a jövedelmeket. Munkájukat néha a hódoltsági papok, például a pécsi jezsuiták is segítették, elsősorban az egyházi birtokos és a hódoltsági parasztság közötti közvetítéssel.

⁵⁰⁹ Békefi Remig: *A czikádori apátság története*. Pécs, 1894. 60–64.

A horvát–szlavón katolikus egyház a 16–17. században

Az oszmán hódítás következményei a zágrábi püspökség területén

A történeti földrajzi keretek átrendeződése

A középkori és kora újkori horvát–szlavón területekkel foglalkozó kutatók rögtön szembesülnek azzal a sajátos helyzettel, hogy a Drávától délre fekvő országrészeknek és tartományoknak a századok folyamán többször változott a kiterjedése és elnevezése. Mindenekelőtt érdemes hangsúlyozni, hogy a horvát történetírásban újabban előszeretettel alkalmazott „török Horvátország” (*Turska Hrvatska*) kifejezés a 16–17. században sokkal szűkebb jelentésű, mint amit ma értenek alatta. Ezt a fogalmat a kora újkorban ugyanis csak a középkori Horvát Királyság oszmánok uralta területére használhatjuk, az újabb kutatás viszont Nenad Moačanin nyomán a törökök által megszállt, horvátok lakta területeket illeti összefoglalóan ezzel a névvel.¹ A mai Horvátország határait alapul vevő török (vagy magyarul inkább, bár fogalmilag pontatlanul: hódolt, egészen pontosan pedig oszmán) Horvátország esetében a 16–17. században négy területi egységgel, pontosabban azok oszmánok által megszállt részeivel kell számolnunk: a Dráván túli magyar vármegyékkel, Szlavóniával, Horvátországgal és Dalmáciával.

A Dráván túli három és fél magyar vármegye (Szerém, Valkó, Pozsega és Baranya Dráván túli része) a középkorban minden tekintetben a szűkebben vett Magyarországhoz tartozott. A Magyar Királyság eme legdélibb végeinek sorsát Belgrád 1521. évi elfoglalása pecsételte meg. 1526-ban az oszmánok elfoglalták a Szerémséget és Valkó megye nagyobb, északkeleti felét Eszékig, 1536–1537 folyamán pedig bekebelezték Pozsega vármegye nagy részét. 1541-ben Nékse, 1542-ben Rahlca és Darnóc, 1543-ban Atyina és Valpó, majd 1544-ben Velike elestével Baranya Dráván túli és Pozsega vármegye nyugati fele is az Oszmán Birodalom része lett, sőt a Szlavóniához tartozó Kőrös megye keleti végei is elvesztek.

A második kormányzati egység, a szempontunkból legfontosabb Szlavónia a középkorban a Száván átnyúló és a Gvozd-(ma Kapela-)hegységig érő Zágráb megyét, illetve a tőle északi és északnyugati irányban a Drávaig húzódó Kőrös, Verőce és később Varasd megyéket jelentette. Horvátországgal ellentétben a középkori Szlavónia sok szállal kötődött a Magyar Királyság intézményrendszeréhez. A Dráva és a Horvát Királyság közötti területek már a 10. századtól magyar fennhatóság alatt álltak, a 13. század elejéig a zalai és somogyi ispánok kormányzata alá tartoztak. Szlavónia mint önálló igazgatási egység az 1220-as években jelent meg először, mégpedig valószínűleg Béla herceg (a későbbi IV. Béla király) kormányzati reformjainak eredményeképpen. A horvát bán joghatóságának Szlavóniára

¹ Moačanin maga is felhívja rá a figyelmet, hogy a *Turska Hrvatska* inkább csak asszociatív, szimbolikus értelemben használható kifejezés. Nenad Moačanin: *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. Preispitivanja*. Zagreb, 1999. (Matica Hrvatska. Povijesna knjižnica. Knjiga 2.) 7–9.

történő kiterjesztésével, majd 1229-től az egész Szlavónia bánja (*banus totius Sclavonie*) kinevezésével egyesült a Drávától az Adriáig terjedő területek kormányzata. Ezzel megkezdődött Szlavónia leválása a szűkebben vett Magyar Királyság intézményrendszeréről és közeledése a horvátországi igazgatási struktúrákhoz, amely folyamat a 13. század végére Szlavóniának mint különkormányzattal rendelkező tartománynak a kialakulásával ért véget. A szlavón bánság strukturálisan leginkább a szintén a 13. században kialakuló erdélyi vajdasággal mutatott hasonlóságot: a szűkebb értelemben vett Magyarországtól természetes földrajzi határokkal elválasztott két országrészben a megyésispánokat egy önálló főméltóság alá rendelték, bán és a vajda széleskörű igazgatási jogkörökkel rendelkezett.²

A tartományi különkormányzat ellenére a reneszánsz kor írástudói Szlavóniát Erdéllyel együtt Magyarország szerves részeként kezelték, eltérően Horvátországtól és a társországoaktól, amelyek (Oláh Miklós sajátosan tág értelmezését leszámítva) már a középkorban sem tartoztak a szorosabb értelemben vett Magyar Királyság fogalmába. A szlavóniai származású diákok a 16. század közepéig rendszeresen hungarusként jegyezték be nevüket az itáliai egyetemi anyakönyvekbe.³ Ugyanakkor a 15–16. század fordulójától újabb lendületet nyert Szlavónia egyesülése Horvátországgal. Ennek első, adminisztratív szintű lépését a szlavón báni címnek a dalmát-horvát báni tisztséggel történő összevonása jelentette 1476-ban.⁴

A Drávától délre eső területek integrációs folyamatát azonban igazából az oszmán hódítás és annak közvetlen következményei gyorsították fel. A Szlavónia törzsterületének számító Kőrös megye Pozsega és Baranya megyék teljes bekebelezésével egyidőben vesztette el keleti területeit, az 1552. évi hadjárat során Csázma, Dombró, Gorbonok és Verőce elestével pedig az oszmánok elnyelték a teljes Verőce megyét és Kőrös megye nagy részét, amelynek csak az északnyugati negyede maradt keresztény kézen. A század második felében Zágráb megye nagyobbik, déli fele is oszmán fennhatóság alá került. Kostajnica elfoglalásától (1556) kezdve Stenicsnjak és Petrinja bevételéig az 1570-es évek végére az oszmánoknak sikerült az Una folyótól a Kulpa folyóig északra tolniuk a határt, amelyet Petrinja és Csázma visszafoglalása (1595) már nem módosított jelentős mértékben.

A déli magyar és szlavón vármegyékkel egyidőben került oszmán uralom alá a Magyar Királysággal 1102 óta perszonálunióban levő Horvát Királyság nagy része, vagyis a Gvozd-hegység, az Adriai-tenger és a Szana folyó által határolt terület több mint háromnegyede. 1522-ben Knin, 1526–1527-ben Lika-Krbava és a Jajcai Bánság, 1538-ban pedig Dubica elfoglalásával a határ az Una vonaláig, sőt azon túlra tolódott. Az utolsó jelentős török foglalat ezen a fronton Bihács bevétele (1592) jelentette a hosszú török háború kezdetén. A negyedik ország, Dalmácia a 15. század folyamán fokozatosan a Velencei Köztársaság fennhatósága alá került, de ezzel szinte egyidőben vesztették el a tengerpart

² Zsoldos Attila: Egész Szlavónia bánja. In: *Analecta Medievalia*. I. *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Bp., 2001. 269–281.

³ Klaniczay Tibor: Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban. In: Uő: *Stílus, nemzet, civilizáció*. Bp., 2001. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 4.) 70–92., 71–74.

⁴ Sokcsevits: *Horvátország*, 154–157.

városai a török előrenyomulás következtében a hegyvidéki hátországukat. Az 1576. évi velencei-török határrendezés szinte a városok faláig tolta nyugatra az oszmán felségterületet.⁵

A jelzett területek a 16–18. század folyamán jelentős átrendeződésen és ennek következtében névváltozásokon mentek keresztül. Horvátország déli és Dalmácia belső vidékei, amelyeket a 15–16. században az oszmánok elfoglaltak, a 18. századi határrendezések során véglegesen Boszniahoz kerültek, ezért már a 16–17. századra vonatkozóan is Bosznia részeként emlegetjük azokat. A Horvát Királyság szinte teljes oszmán bekebelezése miatt a horvát nemesség nagyobb része Szlavóniába települt át, szerzett birtokokat és igazgatási pozíciókat. Ezzel megkezdődött a két állam politikai, intézményes és természetesen kulturális homogenizációja, amelynek legfontosabb momentuma a két ország rendi gyűlésének 1558. évi egyesülése volt. Ez a folyamat a földrajzi fogalmak használatában is éreztette hatását: a Horvátország elnevezést egyre gyakrabban használták Szlavóniára is. A horvát jelzőt először csak Zágráb megye Kulpától délre eső, Horvátországgal határos felére alkalmazták, később az egész keresztény kézen maradt Szlavóniára. Mindez nem jelentette a Szlavónia fogalom eltűnését: kezdetben részben együtt emlegették Horvátországgal, részben Varasd és Kőrös megyék Dráva-melléki részeire használták.⁶

A zágrábi püspökök hódoltsági jelenlétének vizsgálata szempontjából a leglényegesebb kérdést a Szlavónia földrajzi terminus keletre tolódása és ennek folyamatnak a kronológiája jelenti. A horvát historiográfia ezzel a régió története szempontjából kulcsfontosságú kérdéssel nem igazán foglalkozott.⁷ Általánosan elfogadott álláspont, hogy a Szlavónia terminust a közigazgatásban a mai értelemben, vagyis a középkori Pozsega és Valkó megyék, illetve Baranya megye Dráván túli területére a 18. századtól alkalmazták, de ilyen értelmű használata már a megelőző száz évben is kimutatható.⁸ A terminológiai változás gyökerei még a 16. század derekára, a török hódítás és a horvát–szlavón politikai integráció időszakára nyúlnak vissza. Ennek legbeszédesebb példáját a Szondi Pál esztergomi és zágrábi kanonok által alapított bolognai Magyar–Illír Kollégium (*Collegium Ungarico-Illyricum*) alapítólevele (1557) nyújtja. Szondi a tanintézményt a Magyarországról és Szlavóniából

⁵ A mai Horvátország területének az oszmánokkal való harcait és kapcsolatait Ive Mažuran dolgozta fel terjedelmes, ám eléggé nehezen kezelhető monográfiájában: Ive Mažuran: *Hrvati i Osmansko carstvo*. Zagreb, 1998. A törökellenes háborúk fontosabb állomásairól, a határok változásairól és a védelmi rendszer kiépítéséről a legújabb összefoglalások is jól tájékoztatnak: *Povijest Hrvata*, II. 1–51.; Neven Budak: *Hrvatska i Slavonija u ranome novom veku*. Zagreb, 2007. (*Hrvatska povijest u ranome novom veku* 1.) 53–75. A horvátországi törökellenes védelmi rendszer kiépítésére alapvető: Milan Kruhek: *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*. Zagreb, 1995. (*Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije* 1.); James D. Tracy: *Balkan Wars. Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia and Venetian Dalmatia, 1499–1617*. Lanham, 2016. A magyar szakirodalomban fontos összefoglalás, nagyon tanulságos térképmellékletekkel: Varga: *Leónidász a végvidéken*.

⁶ Pálffy Géza: Egy fontos adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk históriájához: az 1558. évi horvát–szlavón közös országgyűlés meghívólevele. *Fons* 10 (2003) 233–248., 234–238. Ez az írás Horvátországban is megjelent: Géza Pálffy: Jedan od temeljih izvora hrvatske povijesti: pozivnica zajedničkog Hrvatsko-Slavonskog Sabora iz 1558. godine. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 23 (2005) 47–62.

⁷ Így például a Szlavóniáról összeállított, településtörténeti adattárra hasonlító hatalmas monográfia erre a terminológiai problémára még a bevezetésében sem reflektál. Mirko Marković: *Slavonija. Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*. Zagreb, 2002. 11–23.

⁸ Sokcsevits: *Horvátország*, 178., 225–227.

érkező diákok számára létesítette, ezért az alapító dokumentumban elmagyarázta, mit ért pontosan a Szlavónia földrajzi terminus alatt: a Mura, Dráva, Száva, Kulpa és Una folyók közötti területet, amely a zágrábi egyházmegyének felel meg, hozzáadva Pozsegát a Dráva–Duna torkolatig.⁹ Vagyis a két ország politikai integrációjával és a török hódítással egyidőben, a 16. század közepén a folyóköz keleti felét a kortársak már inkább Szlavónia, mint a szűkebb értelemben vett Magyar Királyság részeként érzékelték.¹⁰

Ezek a terminológiai változások azonban nem egyik napról a másikra váltak általánossá, egy évszázadig még sok bizonytalanságot és ingadozást érzékelhetünk a Horvátország és Szlavónia fogalmak használatában. Ráttkay György zágrábi kanonok horvát történetében a Werbőczy Tripartitumában Szlavóniának juttatott három megye (Zágráb, Kőrös, Varasd) mellett nem csak a folyóköz keleti megyéit (Verőce, Pozsega, Valkó és Szerém) sorolta ehhez a tartományhoz, hanem még a stájerországi Celjét is.¹¹ Az Ivan Lučić tervei alapján Joan Bleau holland kartográfus által 1668-ban kiadott *Illyricum hodiernum* című térképen Szlavónia a fenti definíció értelmében a teljes Dáva–Duna–Száva közére terjed ki, míg Horvátország a Száva és az Adria közötti területet jelenti.¹² A zágrábi püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyveiben rögzített tanúvallomások alapján pontosan a 17. század közepére datálhatjuk a Horvátország terminus állandósulását a középkori Szlavónia területére.¹³ A tanúk (Mikácsi Miklós váradi és Ergelics Ferenc veszprémi püspökök, zágrábi kanonokok és jezsuiták, Pethő Gergely és Ivanovics Tamás) 1613 és 1648 között Zágrábot Szlavóniába (in regno Sclavoniae) helyezték. Az első „megingás” Cseh János pécsi püspök vallomásában érhető tetten 1637-ben: Zágráb Szlavónia tartományban található, amelyet most Horvátországnak hívnak.¹⁴ Ugyanígy nyilatkozott Pottak János, a bécsi horvát szeminárium prefektusa 1648-ban.¹⁵ 1667-től viszont egyértelműen minden tanú Horvátországba helyezte a püspöki székhelyet, és csak néhányan említették: valójában Szlavóniában van, csak a

⁹ „Slavonia intelligi debet et comprehendit intra Muram, Dravum, Savum, Colapim et Voldanum, quantum dioecesis Zagrabiensis extenditur, adiuncta Posega usque ad Dravi ostia, ubi in Danubium se immergit. Exclusis provinciis vicinis Carinthia et Carniola et Dalmatia, quae etiam Italia Slavonia vocatur.” Anton Maria Raffo: *Appunti sull’atto di fondazione del „Collegio Ungarico” di Bologna*. In: *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*. A cura di Vittore Branca. Firenze, 1979. 391–397., 396.*

¹⁰ Zrínyi Miklós 1559-ben a királyhoz írott levelében szintén a regnum Sclavoniae-ba helyezte a Dráván túli, Pozsega környéki birtokait. Szakály: *Magyar adóztatás*, 71.

¹¹ Bene: *Egy kanonok három királysága*, 76–77.; Georgius Ráttkay: *Memoria regum, et banorum, regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, inchoata ab origine sua et usque ad praesentem annum M.DC.LII*. Viennae, 1652. Reprint: Zagreb, 2000. 24–25.

¹² A térkép története szorosan kapcsolódik a római illír intézményekben kibontakozott nemzeti vitákhoz, amelyek történetére önálló tanulmányban kívánok visszatérni. A térkép keletkezésére lásd: Miroslav Kurelac: *Povijesničar Ivan Lučić-Lucius predsjednik Zbora sv. Jeronima u Rimu*. In: *Homo imago et amicus Dei. Miscellanea in honorem Ioannis Golub*. Curavit editionem Ratko Perić. Romae, 1991. (Collectanea Croatico-Hieronymiana de Urbe 4.) 386–400. és térképmelléklet. Lásd még: Sokcsevits: *Horvátország*, 226.

¹³ A tanúvallomások válogatott kiadása: Molnár Antal: *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. Bp., 2012. (METEM Könyvek 77.) 61–89. A kiadatlan tanúvallomások pontos jelzetei: uo. 59.

¹⁴ „In provincia Sclavoniae, quae provincia iam nunc appellatur Croatia”. ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 66.

¹⁵ „Civitas Zagrabiæ vere est in Sclavonia, licet dicatur in Croatia”. Molnár: *A zágrábi püspökség*, 79.

köznelv hívja Horvátországnak.¹⁶ Pavao Ritter Vitezović és Koosz János zágrábi kanonok 1694-ben a névátvitel értelmét a két regnum egyesülésével, az egységes jogrenddel, az egy királlyal és bánnal, valamint a közös nyelvvel világították meg: Szlavónia nem más, mint Horvátország egyik része, amelyre immár ez utóbbi elnevezést használják.¹⁷ Ebből is logikusan következik, hogy a 17. század közepétől a Szlavónia elnevezést állandó jelleggel már új területre, vagyis a folyóköz keleti felére értették.¹⁸

A fentebb elmondottak értelmében, az egyszerűség kedvéért és nagyjából hűen a 17. században használatos terminológiához, a keresztény kézen maradt horvát és szlavón területeket, vagyis ahogyan a korban oly sokszor nevezték: a maradékok maradványait (*reliquiae reliquiarum*, horvátul *ostaci ostataka*) Horvátországnak nevezem, még ha ez a terület túlnyomórészt eredetileg Szlavóniához tartozott is. Az oszmán uralom alá került Dráva–Száva közötti területeket pedig, vagyis az egykori Szlavónia keleti részét (Kőrös megye keleti háromnegyedét és Verőce megyét), továbbá Pozsega megyét, Valkó megyét és Baranya megye Dráván túli részét összefoglalóan oszmán vagy hódolt Szlavóniának hívom. A Dráva–Duna–Száva közének keleti végét korszakunkban is Szerémségnek hívták, ennek a régióknak legfeljebb a nyugati határai kérdésesek.

Területi és anyagi következmények

A zágrábi püspökségnek a magyar egyházszervezetben elfoglalt helye a 17. században jelentős változásokon ment keresztül. Az újabb kutatások a világi intézményeket és a nemesi társadalmat vizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy „a kora újkorban [...] a Dráva sohasem jelentett merev határvonalat, sőt ekkor még inkább összekötötte-összekovácsolta, mint elválasztotta a Magyar Királyság és a horvát–szlavón területek sorsát.”¹⁹ Ha az

¹⁶ Így például Seliscsevics István zágrábi nagyprépost 1688-ban: „in Sclavonia vere, sed ut vulgo dicitur, in Croatia”, vagy Patacsics Boldizsár kancelláriai tanácsos 1694-ben: „in regno Croatiae inter Savum et Dravum, licet rigore loquendo in Sclavonia censeri debeat”. ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 85., fol. 902v., vol. 89., fol. 549v.

¹⁷ Ritter Vitezović: „Civitas Zagrabiensis iacet in regni Croatiae parte, quae proprie Sclavonia appellatur, quia cum unum et Sclavoniae et Croatiae regem et pro-regem habeamus, ac iisdem iuribus utamur unoque idiomate loquamur, ipsa Sclavonia nomine Croatiae communiter nuncupatur.” Molnár: *A zágrábi püspökség*, 86–87. Koosz: „Civitas Zagrabiensis proprie sita est in regno Sclavoniae, quamvis ordinarie reputetur esse in Croatia, quia per modum unius habentur ista duo regna, et denominantur Croatia, quia unus est bannus Croatiae et Sclavoniae, qui vocatur simpliciter bannus Croatiae.” ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 89., fol. 555v.

¹⁸ A névátvitelben a disszertáció utolsó fejezetében tárgyalt szlavóniai ferences mozgalomnak is jelentős szerepe volt, ennek részleteit lásd ott.

¹⁹ Pálffy Géza: Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 923–1007., 967. Ez a tanulmány horvátul is napvilágot látott: Géza Pálffy: Plešićka obitelj Budor iz Budrova u razdoblju od 15. do 18. stoljeća. *Podravina. Časopis za multidisciplinarnu istraživanja* 2 (2003) 5–75. Ugyanezek a horvát–magyar, sőt ezen felül Habsburg Monarchia-beli összefonódások, azaz közös identitások és lojalitások működtek a 16–17. századi horvátországi arisztokrácia esetében is. Pálffy Géza: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokön átívelő kapcsolatai. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*. Szerk. Bene Sándor – Hausner Gábor. Bp., 2007. (Hösgaléria) 39–65.

egyházszervezetet és az egyházi társadalmat vizsgáljuk, akkor ez a modell legfeljebb a 16. század első feléig működött.

Az 1090 és 1095 között alapított zágrábi püspökség kezdetben az esztergomi érsek szuffragáneusa volt, később a kalocsai metropólia része lett. Első szerkönyveit és egyházi felszereléseit Magyarországról, főleg Esztergomból, Győrből és bencés kolostorokból kapta. Kialakuló liturgiája emiatt számos ponton a magyarországgal, közelebbről az esztergomival mutatott közeli rokonságot, székesegyházának védőszentje pedig Szent István magyar király lett.²⁰ A zágrábi liturgiát Gazotti (Kazotić) Ágoston püspök (1303–1322) reformálta meg, mindenekelőtt a magyarországi liturgiafejlődés és a szerzetesi (ciszterci, domonkos) liturgikus hagyományok figyelembevételével. A Gazotti-féle rendezést követték a 15–16. században nyomtatott zágrábi breviáriumok és misekönyv, emiatt a 18. században a püspököt tartották a zágrábi liturgia megalapítójának. Pázmány 1633. évi zsinata, majd VIII. Orbán 1635. évi brevéje eltörölte a zágrábi egyházmegye külön liturgiáját és a római rítust tette kötelezővé, ennek ellenére a székesegyházban egészen 1788-ig, Verhovác Miksa tiltó rendelkezéséig az ősi zágrábi rítus szerint végezték a liturgiát.²¹

Az egyházmegye a középkorban nagyjából lefedte Szlavónia területét, de a Drávától északra magába foglalta a Zala megyéhez tartozó Muraközt és egy sávot a Murán túl is. Az egyházmegye főesperességeinek száma a kezdeti ingadozás után a 14. század közepére 14-ben állapodott meg.²² A püspökségalapítással nagyjából egyidőben kezdődött meg a világi igazgatás szervezése is, amely teljesen magyar minták alapján történt.²³ Ugyancsak a püspökség magyarországi kötődéseire utal, hogy főpapjai a 16. század közepéig a magyar nemesi és főúri családok tagjai voltak.²⁴ A középkorban 32 tagot számláló zágrábi

²⁰ Török József: A középkori magyarországi liturgia története. In: *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 1985. november 12–1986. február 28.* Bp., 1985. 49–66., 52–53., 56.

²¹ A liturgikus kapcsolatokra Dragutin Kniewald hívta fel a figyelmet több tanulmányában, itt csak a legfontosabb összefoglaló dolgozatára utalok: Dragutin Kniewald: *Obred i obredne knjige Zagrebačke stolne crkve 1094–1788.* Zagreb, 1940. A zágrábi liturgikus kódexek jegyzéke: Dragutin Kniewald: *Zagrebački liturgijski kodeksi XI.–XV. stoljeća.* Croatia Sacra 10/19 (1940) 1–128. A kódexek kritikai kiadása nemrég indult meg: Ivan Šaško: *Zagrebački pontifikal MR 124. (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja.* Zagreb, 2005. (Društvo povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”. Bogoslužni spomenici Zagrebačke crkve 1.) Az elmúlt években a magyar zenetörténeti kutatás újból felfigyelt a zágrábi kapcsolat jelentőségére: Csomó Orsolya: Virágvasárnapi processzió a zágrábi székesegyházban. *Magyar Egyházzene* 7 (1999/2000) 196–208.; Uő: Húsvéti processziók a zágrábi székesegyházban. *Magyar Egyházzene* 8 (2000/2001) 287–318.; Uő: A Szent Kereszt-ünnepek processziói Zágrábban. *Magyar Egyházzene* 9 (2001/2002) 11–14.

²² Bekcsény–Bekšin, Csázma–Čazma, Dubica–Dubica, Gercse–Gorica, Gora–Gora, Guscse–Gušče, Kamarcsa–Komarnica, Kemlék–Kalnik, Szvetacsje–Svetačje, Varasd–Varaždin, Vaska–Vaška, Vrbóc–Vrbovec, Zagorje–Zagorje, Zágráb–Zagreb.

²³ Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp., 1988. (Nemzet és Emlékezet) 305–330. A püspökség középkori történetére lásd: Nada Klaić: *Povijest Zagreba.* Knjiga prva. Zagreb, 1982. (Biblioteka povijesti) 299–396.

²⁴ Rokay Zoltán: Zágrábi püspökség. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század).* Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. 739–740.; Franjo Šanjek: Zagrebačka (nad)biskupija. In: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačka nadbiskupije 1094–1994.* Zagreb, 1994. 27–42. A zágrábi püspökökről két modern életrajzgyűjtemény látott napvilágot: Josip Buturac: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi 1094–1944.* In: *Kulturno*

székeskáptalan szintén a magyarországi káptalanok mintájára épült fel, és semmilyen hasonlóságot nem mutatott a tengeremelléki és dalmáciai kanonoki testületekkel.²⁵ Élén a nagyprépost állt, mellette a kispréposti címet az 1232-ben alapított, 12 tagot számláló császári társaskáptalan prépostja viselte. A testületet a három kolumnás kanonok (olvasókanonok, éneklőkanonok, örkanonok), a 12 főesperes és a 15 mesterkanonok alkotta. Legfőbb tevékenységüket a székesegyházi istentisztelet, az iskola és a birtokigazgatás mellett a magyarországi mintára szervezett hiteleshelyi munka jelentette.²⁶ Joggal állíthatjuk, hogy a zágrábi püspökségnek és a székeskáptalannak a magyar egyházi intézményrendszerhez való viszonya teljes mértékben leképezte Szlavónia erős betagozódását a Magyar Királyságba. Ehhez járult, hogy a középkorban igen szoros személyi kapcsolatokat is regisztrálhatunk a magyarországi és a szlavóniai egyházi testületek között, elég legyen itt csak a Zágráb és Pécs káptalanjai és kolostorai közötti kapcsolati hálóra utalni.²⁷

A 16. század második felétől, de még inkább a 17. században ez a párhuzamos fejlődés megszűnt, a magyar és a horvát katolikus egyházi intézményrendszer a legtöbb tekintetben más fejlődési pályára került. Ez annak ellenére igaz, hogy a két ország egyházát egyformán sújtotta a legsúlyosabb veszedelem, az oszmán előrenyomulás. A török hadjáratok és foglalások a zágrábi püspökséget sem kímélték jobban, mint magyarországi társait: az egyházmegye több mint a fele került közvetlenül a hódítók kezére, de ha a teljesen elpusztított határsávot is ide számítjuk, akkor a veszteség meghaladja a püspökség területének kétharmadát. Ráadásul a török dúlások Szlavóniában évtizedekkel korábban kezdődtek és az őslakosság szinte teljes eltűnésével jártak. Ez nem jelentett kevesebbet, mint hogy az egyházmegye hatalmas keleti és déli területeinek teljes plébánia- és kolostorhálózata megsemmisült. Az intézményrendszer természetesen a viszonylag jobban megkímélt, Zágrábtól és Kaproncától északnyugatra fekvő területeken sem maradt meg teljes épségben. A török betörések során elpusztított plébániák mellett ekkor tűntek el az egyházmegyéből a bencések, a ciszterciek, az ágostonosok és a domonkosok.²⁸

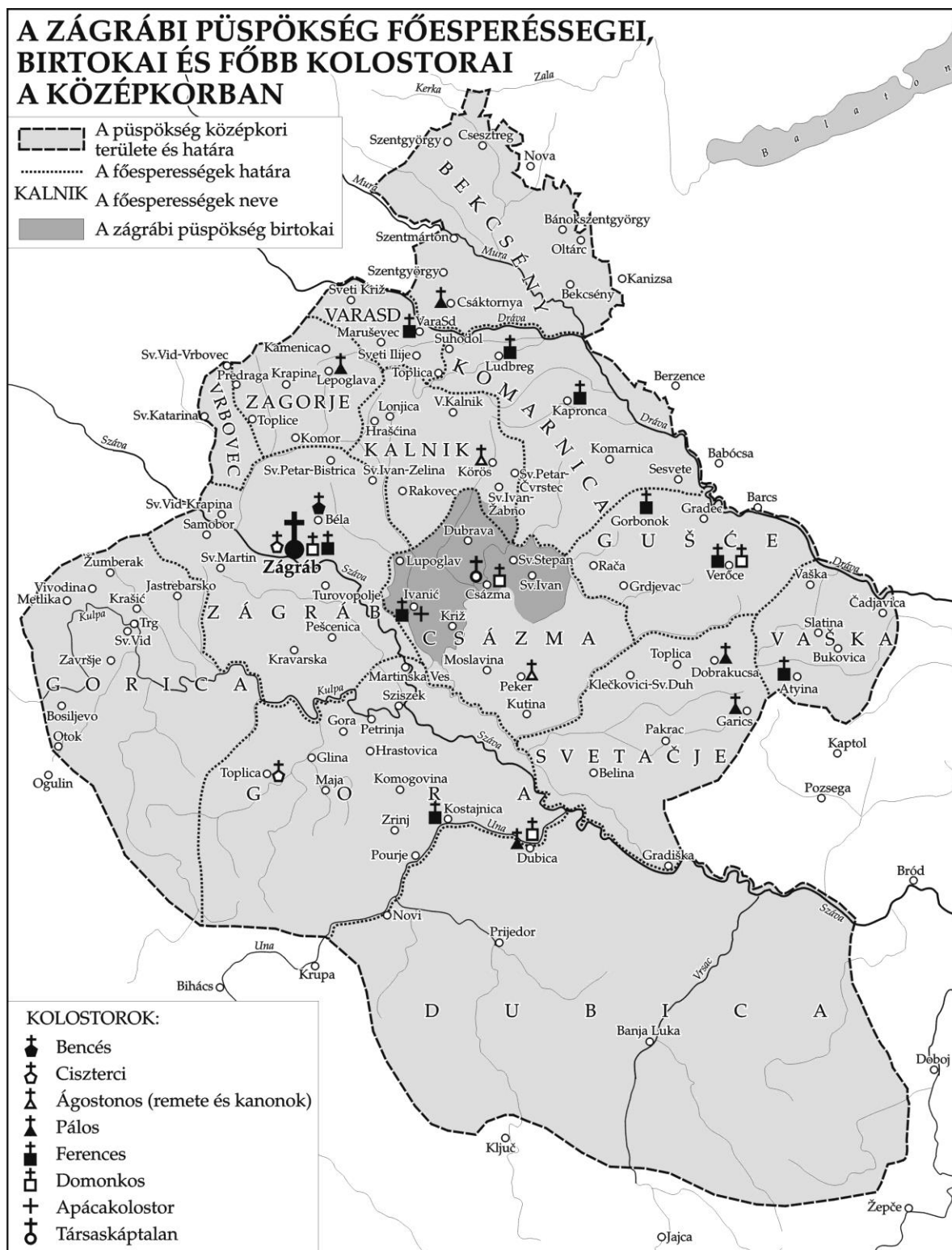
poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka. I. Ured. Dragutin Kniewald. Zagreb, 1944. (Razprave i spomenici iz hrvatske kulturne poviesti I.) 17–70.; *Zagrebački biskupi*.

²⁵ A dalmáciai káptalanok itáliai minták alapján formálódtak, a dignitások közül az első az archidiaconus, a második az archipresbiter, a harmadik a primicerius volt, mellettük működött még a thesaurarius, illetve bizonyos esetekben a theologus és a magister. A dalmáciai városokban a közjegyzői hivatal fejlettsége miatt csupán néhány káptalan (Nona, Scardona, Spalato, Zara, Knin, Traù, Zengg, Sebenico) folytatott hiteleshelyi tevékenységet, de ennek mértéke és jelentősége, éppen a közjegyzők működése miatt, nem érte el a magyarországi káptalanok közhitelű írásbeliségének színvonalát. Ante Gulin: *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre*. Zagreb, 2008. 13–18.

²⁶ Ljudevit Ivančan: *Zagrebački kaptol (1093–1932)*. *Croatia Sacra* 4 (1932) 161–275.; Ante Gulin: *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske*. Zagreb, 2001. 19–64.; Klaić: *Povijest Zagreba*, 407–415.

²⁷ Varga Szabolcs: Pécs kapcsolata a Dráván túli területekkel a 16. század első felében. In: *Tanulmányok Pécs történetéből*. 20. A 2006. és 2007. évi Előadások Pécs történetéből c. konferenciák válogatott előadásai. Szerk. Kaposi Zoltán – Vonyó József. Pécs. 2009. 29–55., 30–35. Ez az írás Horvátországban is napvilágot látott: Szabolcs Varga: *Connections between Slavonia and Southern Transdanubia in the first part of the 16th century. Podravina. Časopis za multidisciplinarnu istraživanja* 6/12 (2007) 117–136.

²⁸ Mirko Valentić: *Zagrebačka biskupija i hrvatsko-turski ratovi*. In: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*. Zagreb, 1995. 189–198.; Andrija Lukinović: *Zagreb – devetstoljetna biskupija*. Zagreb, 1995. 157–217.

A püspökség számára óriási csapást jelentett, hogy Dráva menti uradalmi török kézre kerültek, a Kőrös megyében fekvő dubravai, ivanicsi és csázmai birtokkomplexumok pedig szinte teljes egészében elpusztultak.²⁹ A püspöki uradalmak területén a 16. század derekától

²⁹ A zágrábi püspökök a 17. században többször fordultak a pápához, hogy az egyházmegye török pusztítás miatti szegénységére tekintettel per viam secretam, azaz az ilyenkor szokásos díjak elengedésével erősítse meg

kezdve – a nemesi földekhez hasonlóan – bevezették a katonai igazgatást, a birtokok központjait végvárakká alakították át. A horvát rendek első ausztriai segítségkérésétől (1522) és az I. Ferdinándot Cetinben megválasztó horvát országgyűléstől (1527) kezdve a horvát és a vend (szlavón) főkapitányságok megszervezésén át a Belső-ausztriai Haditanács felállításáig (1578) terjedő bő félszázad alatt a határvédelem finanszírozását és irányítását teljesen átvállalták Habsburg központi kormányzat és a belső-ausztriai (stájer, karintiai és krajnai) tartományok. A horvát bán katonai jogköre és ezzel együtt a horvát rendiség szerepe a védelmi rendszer működtetésében jelentősen lecsökkent, a tényleges katonai vezetést a horvát főuraktól az osztrák tartományokból érkező főtisztok vették át. A végvidékeken az erősségek egy részét a földesurak átengedték a királynak, és a magántulajdonban maradt várakba is a legtöbb esetben az uralkodó vagy a belső-ausztriai rendek által kiállított csapatokat telepítettek. Ennek egyenes következménye lett, hogy ezeken a birtokokon a földesúri hatalom csökkent vagy meg is szűnt, a polgári közigazgatás helyét pedig a horvát rendiségtől immár teljesen független katonai adminisztráció váltotta fel.³⁰

1597-től megkezdődött a vlachok folyamatos betelepítése, ami a püspök földesúri jogainak teljes megsemmisüléséhez vezetett. Nem csoda, hogy a horvát rendeknek a vlachok feletti joghatóság visszaállításáért folyó küzdelmében Zágráb főpásztorai vitték a vezető szerepet. Számukra a nagyobbbrészt a szerb ortodox egyházhoz tartozó népesség beköltözése az egyházi joghatóság szempontjából is jelentős veszteséget jelentett.³¹ A kompromisszumos megoldás érdekében a püspökök az 1630-as évektől elsősorban a katolikus vallású, *slavonci* és *predavci* névvel illetett népelemek feletti fennhatóság megszerzéséért szálltak síkra – néhány nagyon csekély eredményt leszámítva teljesen sikertelenül.³² Ergelics Ferenc nem ok nélkül panaszkolt Esterházy Miklós nádornak: birtokainak nagy részét a törökök elpusztították, másik felét a vlah betelepüléssel veszítette el, a maradékot pedig elődei adományozták tovább; neki az eredeti birtokkomplexum alig tizede maradt, jövedelméből még magát és háza népét sem tudta ellátni.³³

őket püspöki méltóságukban. Bogdán Márton 1643-ban arra hivatkozott, hogy birtokainak nagy része elveszett, a maradék a török határvidéken pusztul, jövedelme alig van, az országban uralkodó pénzhiány miatt azt is természetben kapja és rögtön fel is éli, eladásra nem marad semmi. NAZ Lib. suppl. vol. 3., nr. 6., vol. 15., nr. 22.

³⁰ Varga Szabolcs: A horvát bán katonai jogkörének változása a 16. század első felében. *Történelmi Szemle* 45 (2003) 155–174.

³¹ Tanulságos erre nézve Domitrovics Péter püspök levelezése a gráci főherceggel és katonai hatóságokkal, hogy a püspöki birtkokra telepített vlachok legalább a tizedeket fizessék meg. Radoslav Lopašić: *Spomenici hrvatske krajine*. I–III. Zagreb, 1884–1889. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 15., 16., 20.), II. 48., 54–61.

³² A *slavonci* név alatt a keresztény területről a vlachok közé menekült parasztokat, a *predavci* kifejezésen pedig a török fennhatóság alól, a hódolt Horvátországból és Boszniából érkező katolikusokat értették. Josip Adamček: *Bune i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII. stoljeću*. Zagreb, 1987. 292–307.

³³ „Quia bonorum episcopatus mei magna pars propter Turcarum tyrannidem in desolatione haeret, altera pars non mediocriter per Valachos et Praedaucios possidetur, tertia vero, quae prae manibus praedecessorum meorum episcoporum Zagrabiensium fuit, magna ex parte per eosdem praedecessores non solum masculino, sed etiam foeminino sexui jure perennali collata sunt adeo, ut ego eorundem neque decimam partem possideam, causisque ex praemissis valde accisos et adeo tenues redditus habeo, ut neque mihi, neque pauculae familiae meae de quotidianis necessariis debite prospicere possim.” Ergelics Ferenc Esterházy Miklósnak, Zágráb, 1635. november 10. MNL OL E 150 Registrata fasc. 64., nr. 24. Lásd még: Lopašić: *Spomenici*, II. 155–156., 185.

Ezek a változások az egyházmegye jövedelmeinek drasztikus csökkenéséhez, ezzel együtt Zágrábnak a magyar egyházmegyéek rangsorában történő visszaeséséhez vezettek. A zágrábi püspökség a török hódítás előtt a jobb jövedelmű főpapi székek közé tartozott. Vincenzo Guidotto velencei követ híres, 1525-ben kelt jelentése szerint a zágrábi püspök évente 18.000–20.000 velencei dukátot kapott az egyházmegyéjéből, ezzel a bevétellel az erős középmezőnybe tartozott. Megelőzte az esztergomi érsek (35.000 dukát), az erdélyi (24.000–25.000 dukát), a váradi (26.000 dukát) és a pécsi püspök (25.000–26.000 dukát). Nagyjából ugyanannyit jövedelmezett a kalocsai érsekség (20.000–22.000 dukát) és az egri püspökség (22.000 dukát), míg a többi főpap (a győri 13.000–14.000 dukáttal, a veszprémi 10.000–12.000 dukáttal, a váci 4000–5000 dukáttal, a nyitrai 4000 dukáttal, a csanádi 3000 dukáttal és a szerémi 2500–3000 dukáttal) jócskán mögötte maradt.³⁴

A 17. században a magyar és a horvát végeket érintő török pusztítások különböző nagyságrendje az egyházmegyéek jövedelmi hierarchiájának átalakulásában is tetten érhető. A püspökségek anyagi viszonyairól ebből a korszakból a legátfogóbb tájékoztatást a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei nyújtják, ugyanis az eljárás során legtöbbször a viszonyokat jól ismerő kanonokok becsülték meg az egyházmegyéek éves összjövedelmét. Zágráb esetében a püspökök birtokvisszaszerző törekvései ellenére a bevételek nem mutatnak jelentős növekedést, hanem a század első felében kialakult szinten stagnáltak még az 1680-as években is. A legkorábbi adataink 1613-ból származnak: ekkor a tanúk 2000–3000 tallér közötti összegre becsülték a püspök bevételeit. Ez az összeg a század folyamán felvett jegyzőkönyvekben is 2000–4000 rénes, illetve magyar forint között ingadozott, a legtöbb tanú 3000 forintra taksálta az éves összjövedelmet.³⁵

Magyarországon az egyházi birtokok és a tizedek visszaszerzése sokkal látványosabb nyereséget produkált, még a hódoltságban fekvő egyházmegyéekben is.³⁶ A 17. század második felében a csanádi és a váradi püspökség 250–300, a pécsi 500–1000, a kalocsai érsekség 1000–3000, a váci 3000–6000 magyar forintot termelt évente viselőjének. A nagyjából a királlyal szembe fordított országgrészen fekvő egyházmegyéek közül a legszerényebb bevétellel Veszprém rendelkezett: mindössze 6000–8000 magyar forintot jövedelmezett, vagyis kétszer annyit, mint a zágrábi. A kis kiterjedésű, viszont a török pusztítástól viszonylag védettebb nyitrai püspökség a század második felében 12000–15000 forint hasznot hozott. A győri püspökség jövedelmei a század folyamán igen jelentős mértékben növekedtek: a század derekán 5000–8000 aranyról, a század második felében, a visszafoglaló háború előtti

³⁴ *Egyháztörténelmi emlékek*, I. 213–215.

³⁵ Valamennyi tanú nyilatkozott az egyházmegye jövedelméről: 1613-ban a 20., ezt követően pedig a 9. kérdőpontra adott válaszban. A túlnyomórészt természetben beszedett jövedelmek „forintosításának” nehézségeire fontos forráskritikai szempontot fogalmazott meg Petretics Péter 1639-ben írott levele. Vinkovics megerősítésének elmaradását ugyanis – legalábbis az ő tudomása szerint – a tanúk által közölt bevételi adatok durva eltérései okozták: Petretics 3000 forintra, Daniel Bastel jezsuita viszont 8000–10000 forintra taksálta az éves bevételeket. Petretics arra hívja fel levelében az ismeretlen címzett figyelmét, hogy a természetben kapott járandóságokhoz a püspökök igen bizonytalanul jutottak hozzá, nehéz volt elkülöníteni a már meglevő készleteket a tárgyévi jövedelemtől, kötelezettségeik pedig (pl. az országgyűlési részvétel) fel is emésztették azokat. Így aztán maga Petretics nem adna még 2000 rénes forintot sem a püspöki jövedelmek bérletéért. Molnár: *A zágrábi püspökség*, 70–71.

³⁶ A 16. század második felének viszonyairól kitűnő áttekintés: Kenyeres István: Konfliktus vagy konszenzus? A katolikus egyházi vagyon sorsa 16. századi Magyar Királyságban. In: *Egyházi társadalom*, 293–317.

évtizedekben pedig már 22.000–25.000 (1661) és 40.000–50.000 (1685) magyar forintról szólnak forrásaink. Ugyanígy igen hullámzó görbét mutatnak az egri püspökség anyagi helyzetének változásai is: a 17. század elején még alig néhány ezer forintos summa a század közepére elérte a 15.000–25.000 magyar forintot. Rákóczi György 1644. évi hadjárata következtében a bevételek 6000 aranyról 3500–4000-re csökkentek. Az 1660-as és 1670-es években a jövedelmek 15.000–18.000 magyar forint körül állandósultak. A magyar hierarchia csúcsán álló esztergomi érsekség jövedelmeit Pázmány halála után 14.000–15.000 aranyra, 1685-ben pedig 30.000–40.000 (jobb időkben akár 60.000) magyar forintra becsülték.³⁷ A zágrábi püspökök tehát egyetlen, a Magyar Királyság területén fekvő egyházmegye főpásztorának jövedelmi színvonalát sem közelítették meg, hanem egy jobb hódoltsági püspökség anyagi helyzetével voltak egy szinten.

Az óriási vérveszteségek és a sanyarú anyagi helyzet ellenére a zágrábi egyházmegye mégiscsak jobb állapotban vészelte át a vészterhes 16. századot, és a 17. század elejétől kezdve az intézményrendszer rekonstrukciója is sokkal hatékonyabban ment végbe, mint a magyarországi püspökségek esetében. Ennek alapvetően két oka volt: egyrészt a protestantizmus csekély mértékű horvátországi jelenléte, másrészt pedig ezzel szoros összefüggésben a katolikus nemesség és a katolikus egyházi intézményrendszer kontinuitása az egyházmegye északnyugati területein, amely biztos alapként szolgált a 17. századi megújuláshoz.

A zágrábi püspököknek két, a hitegységet fenyegető kihívással kellett szembenézniük a 16–17. században: a protestantizmussal és a szerb ortodox egyházhoz tartozó népesség betelepülésével. Míg az első esetben a politikai hatalom által támogatott ellenreformáció gyakorlatilag teljes sikert aratott, addig az ortodoxok uniója a számos próbálkozás ellenére látványosan megbukott.

A reformáció és a szerb ortodoxok betelepülése

A reformáció eszméi a 16. század harmincas éveitől kezdve Horvátországban is megjelentek, de a magyarországitól teljesen eltérő feltételek között a protestantizmus sorsa teljesen másképp alakult.³⁸ Az új eszmék jelenléte elsősorban a magyar és a belső-ausztriai

³⁷ Molnár: *A bátai apátság*, 19–20.

³⁸ A reformáció történetével Horvátországban elsősorban irodalomtörténeti és nyelvészeti kutatások foglalkoznak, hiszen a protestáns központokból kiinduló balkáni szláv misszió irodalmi programja jegyében készült bibliafordítás és vallásos könyvek fontos állomást jelentenek a horvát nyelv- és irodalomfejlődés történetében. Nyilván ezzel is összefügg, hogy a horvátországi protestantizmus történetéről a legutóbbi időkig nem állt rendelkezésre korszerű összefoglalás, noha ezt a kutatás állandóan sürgette. Lásd pl.: Alojz Jembrih: *Stipan Konzul i „Biblijski zavod” u Urachu. Razprave i građa o hrvatskoj knjižnoj produkciji u Urachu (1561.–1565.) i Regensburgu (1568.) Prilog povijesti hrvatskoga jezika i književnosti protestantizma*. Zagreb, 2007. 203–204. A munka végén alapos bibliográfia található: 367–381. A régebbi, ma is leginkább használható összefoglalások: Franjo Bučar: *Širenje reformacije u Hrvatskoj u XVI. stoljeću*. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 2 (1900) 65–77., 201–214., 3 (1901) 218–236.; Uő: *Povijest hrvatske protestanske književnosti za reformacije*. Zagreb, 1910. (Crtice iz hrvatske književnosti 5.), különösen 9–30.; Uő: *Povijest reformacije i protureformacije u Medjimurju i susjednoj Hrvatskoj*. Varaždin, 1913.; M.[atthias] Murko: *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Prag–Heidelberg, 1927. 1–24. A legújabb, kizárólag szakirodalom alapján készült összefoglaló: Stanko Jambrek:

arisztokráciával szoros kapcsolatokat ápoló főurak (a Zrínyiek, az Erdődyek, az Ungnádok, a Tahyak) udvarában, illetve a horvát végvárok német őrsege között mutatható ki. A városok közül egyedül Varasdona alakult jelentősebb evangélikus közösség, míg homogén evangélikus településhálózatot csak a Zrínyiek muraközi birtokain találunk.³⁹ A horvát és a magyar fejlődés közötti legnagyobb különbség, hogy a horvát rendiség soha nem állt olyan egységes erővel a protestantizmus mellé, mint a magyar, és a szűkülő autonómiájú horvátországi városokban sem jöttek létre kulturálisan is meghatározó jelentőségű közösségek. A politikai és társadalmi háttér hiányában a felekezetszervezés lépései sem történtek meg, és nem alakultak ki azok az intézmények, amelyek a protestáns felekezetek túlélését Magyarországon a politikailag kedvezőtlen körülmények között is biztosították. Ennek következtében a Draskovics György püspökségétől (1563–1584) kezdve meginduló és egyre nagyobb erővel ütő ellenreformációs intézkedésekkel szemben az elszigetelt közösségek és személyek védtelenek voltak. A horvát *sabor* már 1567-ben kimondta, hogy protestánsnak nem lehet birtoka és nem viselhet hivatalt Horvátországban, a 17. század első felében pedig, a magyarországi korlátozott vallásszabadságot biztosító törvények ellenpontjaként, számos újabb törvény tiltotta a protestáns vallásgyakorlatot Horvátország területén.⁴⁰ A 16–17. század fordulóján Erdődy Tamás⁴¹ és Péter⁴², illetve Zrínyi György katolizálásával⁴³ a protestánsok az utolsó hazai támaszaikat is elvesztették. A 17. századi ellenreformáció lépésről lépésre

Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVIII. stoljeća. Zaprešić, 1999. Magyar nyelven készült összefoglalás, a korabeli horvát szakirodalom alapos feldolgozásával, de tárgyi tévedésekkel és még korához képest is rémes felekezeti elfogultsággal: Tarczay Erzsébet: A reformáció Horvát-Szlavónországban. *Theologiai Szemle* 5 (1929) 195–287. A zágrábi püspökök ellenreformációs lépéseire: Franjo Bučar: Prilozi protestantizmu u Hrvatskoj u nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 6 (1904) 192–220.

³⁹ Nataša Štefanec: *Heretik Njegova Veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu.* Zagreb, 2001. 203–221. A muraközi reformáció és ellenreformáció történetéről újabban két összefoglalás is napvilágot látott: Vladimir Kalšan: *Međimurska povijest.* Čakovec, 2006. 74–83., 93–97. (igen gyarló kompiláció); Gene S. Whiting: *Zrinski, Međimurje i reformacija. Prilozi poznavanju povezanosti Zrinskih, Međimurja i reformacije u drugoj polovici 16. stoljeća.* Zagreb, 2009. 123–165.

⁴⁰ Tarczay: A reformáció Horvát-Szlavónországban, 231–237.

⁴¹ Erdődy Tamás katolizálása minden bizonnyal még a 16. század utolsó évtizedében megtörtént, és ilyenformán egybeesett a korai magyarországi áttérésekkel, hiszen 1596-ban már Szent Kereszt tiszteletére állítottatott oltárt a szomolányi kastély kápolnájában. Bubryák Orsolya: „In Deo vici”. Kegyeség és reprezentáció Erdődy Tamás (1558–1624) horvát bán műpártolásában. In: *Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében.* Szerk. Veres Gábor–Berecz Mátyás. Eger, 2008. (Studia Agriensia 27.) 261–282., 277–278. Ugyanő 1601-ben letelepítette a ferenceseket Jaszlán, és 1607-ben a templomuk főoltára számára egy értékes antependiumot adományozott. Marko Bedić: Velikaška obitelj Erdődy – uspon i rad. *Kaj* 29 (1996) 3. sz. 31–55., 37–38.

⁴² Erdődy Péter katolizálásáról Gersei Pethő Gergely számolt be Domitrovics Péter kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvében. A püspökjelölt „[...] contra haereticos concionando semper acerrime insurrexit, et multos haereticos suis concionibus et congressibus ad veram fidem convertit, et inter caeteros nuper dominum comitem Petrum Erdődy, paucos ante dies defunctum.” ASV Arch. Concist, Processus Consist. vol. 14., fol. 113v. Erdődy Péter halálának pontos dátumát szintén Pethő Gergely krónikájából ismerjük: Pethő Gergely: *Rövid magyar krónika.* Kassán, 1753. Reprint: Bp., 1993. 180. Lásd még: Benda Borbála: Az Erdődy család 17. századi genealógiája. *Turul* 80 (2007) 109–125., 110., 114–115.

⁴³ Zrínyi (V.) György katolizálását a szakirodalom Pázmány Péter közvetlen hatásának tulajdonítja, és 1625 utánra teszi. Nataša Štefanec: IV. és V. Zrínyi György. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében,* 87–112., 104–105.

felszámolta a varasdi evangélikus közösséget. Ferdinánd belső ausztriai főherceg nagykorúsításától (1596) kezdve az 1660-as évekig folyamatosan megszűnt a végvárok protestáns vallásgyakorlata. A század végére a folyamatos üldözések hatására a muraközi falvak katolizáltak, hosszas huzavona után 1688-ban Légrádról is véglegesen elűzték a prédikátort.⁴⁴

Ezeknek a folyamatoknak a jelentősége a horvát fejlődés szempontjából aligha túlbecsülhető, hiszen ez a harcok, az oszmán hódítókkal és a protestáns magyarokkal szembeszálló, az ország politikai és kulturális életében is nagy súlyt képviselő „végvidéki” katolicizmus a horvát identitás talán legfontosabb formáló ereje lett a kora újkorban.⁴⁵ A koraújkor horvát nemzettudat katolikus komponensének nagyon releváns példája a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásában megkérdezett tanúk vallomása a püspökök katolikus származását firtató, harmadik kérdőpontra, amelyben egyöntetűen vallották: az ő hazájukban nincsen eretnek, csak katolikus. A szinte kivétel nélkül horvát nemzetiségű tanúk közül többen kifejezetten megfogalmazták: aki horvát, katolikus.⁴⁶

A fenti sikertörténettel szemben a Horvátországban letelepített, ortodox vallású vlahok közötti térítómunka teljes kudarcra végződött. A zágrábi püspökök által tető alá hozott úgynevezett márcsai unió a maga bizonytalanságaival jó példáját nyújtja az ilyesfajta próbálkozások összes buktatójának. A horvát határőrvidék vlah népessége egyházi szempontból továbbra is az ipeki pátriárka joghatósága alatt állt, püspökük a vretanjei címet viselte.⁴⁷ Ez titulus szó szerint ugyan a brit szigeteket jelenti, de valójában a távoli nyugat, konkrétan Horvátország szinonimája volt.⁴⁸ A zágrábi főpásztorok minden eszközzel igyekeztek a püspökség anyagi, egyházi és pasztorális súlyát növelni, ennek a restaurációs törekvésnek a részét képezték a vlahok uniója, majd az egyházszervezeti beillesztésük érdekében kifejtett erőfeszítések. 1611-ben Simeon vretanjei püspök Rómában unióra lépett a katolikus egyházzal, ezzel megindult a katolikus hittérítés a vlahok között. Valójában azonban az ortodox és a katolikus fél sem azt kapta, amit remélt. Az ortodox vlahok számára az unió tétje egyházi autonómiájuk biztosítása és beilleszkedésük megkönnyítése lett volna. Mindez nem jelentette a hagyományos egyházi és kulturális kapcsolatok megszakadását, hiszen

⁴⁴ Ezekre az eseményekre számos adat található Franjo Bučar és Tarcay Erzsébet fentebb idézett írásaiban. A korábbi szakirodalom jó összefoglalása: Daniel Patafta: *Protureformacija u sjevernoj Hrvatskoj. Podravina. Časopis za multidisciplinarnu istraživanja* 4/8 (2005) 33–46.

⁴⁵ Összefoglalóan: Varga Szabolcs: *Etnikum, felekezeti és migráció a Dél-Dunántúlon és Szlavóniában a 16–17. században*. In: *Vallás és etnikum Közép-Európában. Tanulmányok*. Szerk. Kupa László. Pécs, é. n. [2008.] 44–56., 47–49.

⁴⁶ Itt a püspökökről valló valamennyi tanút fel lehetne sorolni, csak néhány kifejezőbb megfogalmazást idézek: „... neque enim in nostris partibus sunt haeretici, praesertim communis populus.” (Pethő Gergely, 1613., ASV Arch. Consist., Processus Consist. vol. 14., fol. 113r.) „Tota patria est catholica.” (Patacsics István, 1613., uo. fol. 115v.) „In illa patria nunquam fuerunt haeretici.” (Daniel Bastel SJ, 1637., ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 66.) „Natus est [Petretics] ex honestis et catholicis parentibus, quia ambo fuerunt Croatae, ubi omnes sunt catholici.” (Ivanovics Tamás, 1648., ASV Arch. Consist., Processus Consist. vol. 50., fol. 983r.) „... et cum parentes eiusdem [Petretics] fuerint Croatae, absque dubio fuerunt catholici, neque enim in Croatia adsunt haeretici, et multo minus stipendia dantur illis [az apjára utal].” (Pottak János, 1648., uo. fol. 987r.)

⁴⁷ A horvát határőrvidék szerb lakosságára és egyházára legújabbban: Dušan Lj. Kašić: *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 2004. 141–156., 321–344.

⁴⁸ Radoslav M. Grujić: „Vretanijska ostrva” u svečanoj titulaturi pečkih patrijaraha XVII. i XVIII. veka. *Glasnik Skopskog naučnog društva* 13 (1934) 203–208.

püspökeik továbbra is az ipeki pátriárkával szenteltették fel magukat, szerzeteseik pedig szoros kapcsolatban álltak a szerbiai és szerémségi szerb kolostorokkal. Vagyis ők nyilván egy külsődleges aktusnak, politikai kompromisszumnak értékelték az uniót, amely vallási életüket és kulturális kötődéseiket egyáltalán nem érintette.

Nem véletlen, hogy a közöttük megforduló horvát és rutén misszionáriusok vagy a zágrábi püspökök a papságot és a híveket továbbra is egyértelműen szakadárnak minősítették. A zágrábi püspökök viszont hallani sem akartak egy önálló unitus püspökség felállításáról egyházmegyéjük területén, hiszen ezzel tovább növekedett volna amúgy is tekintélyes joghatósági veszteséglistájuk. Jellemző körülmény, hogy az első hat püspök esetében még megfelelő címet sem sikerült találni az egyesült püspökök számára. Róma az egyébként fiktív *svidnici* címet nem engedélyezte, mondván: keleti rítusú püspök nem viselhet latin titulust. Bécs a Magyar Korona püspökségei közé beilleszthetetlen vretanjeihez nem járult hozzá, Zágráb pedig nem is önálló püspökségben, hanem csupán rítusvikáriátusban gondolkodott. Nem csoda tehát, ha az unió egyébként sem túl erős hatása a század második felére tovább gyengült, hogy végül az ipeki pátriárka és a szerb tömegek 1690. évi bevándorlása végzetesen behatárolja az egyesült közösségek számát.⁴⁹

Ha ezek után közelebbről vizsgáljuk a zágrábi püspökség intézményrendszerének és egyházi társadalmának állapotát a 17. században, alapvetően két körülmény tűnik fel azonnal. Egyrészt a horvát katolicizmus alapjai a magyarénál jobban kiépültek, intézményei hatékonyabban és a század második felétől a római előírásoknak inkább megfelelően működtek. Másrészt viszont a horvát és a magyar katolikus egyház közötti kapcsolatok csatornáit a század folyamán egyre jobban beszűkültek, a középkorban (és a nemesi

⁴⁹ A vlahok közötti uniós kísérletek politika-, társadalom- és egyháztörténeti szempontokat egyaránt érvényesítő modern feldolgozása: Zlatko Kudelić: *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini (1611.–1755.)* Zagreb, 2007. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka hrvatska povijesnica. Monografije i studije III/36.) A szerző korábban a kérdéskörre vonatkozó több fontos forrást is közreadott és problémát tisztázott. Zlatko Kudelić: Izvješće zagrebačkoga biskupa Benedikta Vinkovića apostolskom nunciju Casparu Mattheiju o Marčanskoj biskupiji i Vlasima iz 1640. godine. *Povijesni prilozi* 19 (2000) 153–179.; Uő: Prvi marčanski grkokatolički biskup Simeon (1611.–1630.) *Povijesni prilozi* 23 (2002) 145–192.; Uő: Prijedlog dvorskih savjetnika caru Leopoldu I. o smjenjivanju marčanskog biskupa Gabrijela Mijakića i sužavanju vlaških povlastica iz 1668. godine. *Croatia Christiana Periodica* 26/51 (2003) 79–100.; Uő: Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije („biskupije Vlaha”) zagrebačkog biskupa Petra Petretića iz 1662. godine. *Povijesni prilozi* 25 (2003) 187–216.; Uő: Izvješće zagrebačkog biskupa Petra Petretića o Svidničkoj (Marčanskoj) biskupiji caru Leopoldu I. iz 1667. godine. *Povijesni prilozi* 26 (2004) 69–97.; Uő: Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658. i 1666. godine i o marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću (1663.–1670.) *Povijesni prilozi* 32 (2007) 119–182. Régebbi dokumentumközlések: Nicolaus Nilles: *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*. I–II. Oenipontae, 1885., II. 699–812.; Aleksa Ivić: Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII. veka. *Vjesnik Kraljevskog Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 18 (1916) 2. sz. 1–21.; Ioannes Šimrak: *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. secundum selecta documenta nondum edita, ex Tabulariis Romanis Vaticanis, S. Congregationis de Propaganda Fide et almae Ecclesiae Zagradiensis eruta*. I. *De rebus gestis unionis in confiniis Croatiae ab episcopo Simeone Vratanja usque ad Sabbam Stanislavić (1611.–1661.)* Zagreb, 1926. (Hrvatska Bogoslovska Akademija 7.) A magyar szakirodalomban az egyetlen áttekintés: Horányi Lukács: A márcsai görögkeleti püspökség kialakulása. *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv* 1 (1936) 150–176. A szerbek uniójának nehézségeiről általában: Molnár Antal: A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században. In: Uő: *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből*. Bp., 2008. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) 76–89.

társadalomban olykor még a kora újkorban is) megfigyelhető átjárás a magyar és horvát struktúrák között a 16. század végére egyre ritkább lett. Bár a zágrábi püspökség mindvégig a magyar epizkopátus szerves része maradt, és az ebből fakadó előnyökről a horvát papság nem is kívánt lemondani, ugyanakkor számos tekintetben önállósították magukat, és határozottan felléptek a magyar egyház hegemonizáló törekvéseivel szemben.

A zágrábi püspökség intézményrendszerének változásai

A káptalan

A zágrábi egyházmegye jogainak és identitásának legfőbb öre a székeskáptalan volt.⁵⁰ A középkori 32 kanonoki stallumból a Trienti Zsinat után négyet megszüntettek, jövedelmeiket a szeminárium, a tanító és az orgonista fenntartására fordították, így csak 28 helyet töltöttek be.⁵¹ Ebből négy a magyar káptalanokban is szokásos kolumnás kanonok (nagyprépost, olvasókanonok, éneklőkanonok és örkanonok) volt, ez utóbbi a magyarországi szokással ellentétben a zágrábi testületben sorrendben csak a főesperesek után következett.⁵² A középkori 14 főesperességből 17. századra összesen 11 betölthető stallum maradt. Ezek közül két hódoltsági egyáltalán nem jövedelmezett, de a császári is csak névlegesen. Vaskai főesperesség emléke a birtokok adóztatása miatt megmaradt, és ugyancsak betöltötték az egyházmegye legdélebbi főesperességét, a dubicait is. A kánoni kivizsgálások tanúi a szintén török alá került guscseit és szvetacsjeit egyszer sem említik, és szintén nem szólnak a gorai főesperességről, noha ez 4–5 plébániával (a középkori 42-vel szemben!) a 17. században is fennmaradt. Ennek oka nyilván az volt, hogy a gorai főesperességet a zagorjeivel együtt már a középkorban a nagypréposti stallumhoz kapcsolták, a guscsei és a szvetacsjei pedig a császári préposthoz tartozott. 1639-től kezdve a nagyprépostok és megbízottaik látogatták a gorai kerület néhány megmaradt plébániáját.⁵³ A Trienti Zsinat által megkövetelt teológus és penitenciárius stallumot Zágrábban sem hoztak létre. Hiányukat némileg pótolták a jezsuita kollégiumban tartott morálteológiai előadások és a kanonokok prédikációi, illetve a fenntartott esetek feloldozására pápai felhatalmazással rendelkező kanonokok gyóntatói megbízása.

A mesterkanonokok száma 10–13 fő körül mozgott. A zágrábi káptalannak kispréposti címmel tagja volt a császári társaskáptalan prépostja, ő látta el a székesegyház melletti Szűz

⁵⁰ Az alábbiak forrását – ahol mást nem jelölök – a kánoni kivizsgálásoknak a zágrábi püspökségre vonatkozó tanuvallomásai (Molnár: *A zágrábi püspökség*, 61–89.), illetve Ergelics püspök 1634. évi ad limina beszámolója jelentik. Ez utóbbi kiadása: Vanyó: *Püspöki jelentések*, 329–334.

⁵¹ Ljudevit Ivančan tanulmányában nem tudta meghatározni a kanonoki helyek csökkenésének időpontját. Farlati monumentális szintéziséből kiindulva, aki adatait Tomo Kovačević zágrábi kanonoktól (1694–1724) kapta, a 17. századra teszi a négy stallum eltűnését. Ivančan: *Zagrebački kaptol*, 185. Ugyanakkor Mikácsi püspök tanuvallomásából nagyon valószínűsíthető, hogy ez már a 16. század második felében, Draskovics György működése idején bekövetkezett. Molnár: *A zágrábi püspökség*, 62.

⁵² Ivančan: *Zagrebački kaptol*, 220–221.

⁵³ *Kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije*. I. *Gorski arhidakonat*. Svezak 1. 1639.–1726. Prired. Andrija Lukinović, Antun Dević i Stjepan Razum. Ured. Andrija Lukinović. Zagreb, 2006. (Društvo povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”. Povijesna vrela Zagrebačke crkve 1.) 33–36. és passim.

Mária templom plébániáját. A császári káptalan a város török kézre kerülése előtt, 1548 táján Zágrábba menekült, és a kanonokok – külön testületként, saját egyházi felszerelésekkel és levéltárral – javadalmazás papokként a zágrábi káptalan tagjai lettek. A székesegyház 12 prebendáriusa közül általában 9 császári kanonok volt, legfőbb feladatukat a székesegyházi istentisztelet végzése és a hiteleshelyi tevékenység jelentette.⁵⁴ A székesegyház papsága a 17. században stabilan 40 fő körül mozgott, mellettük 15–20 seminarista vett részt rendszeresen az istentiszteleteken.

A török portyák és a hódítás, illetve a vlahok betelepítése a püspöki birtokokhoz hasonlóan a káptalani javakat sem kímélte,⁵⁵ ennek ellenére a káptalan tagjainak jövedelmei – a püspöki bevételektől eltérően – nem maradtak alatta a magyarországi átlagnak. A zágrábi kanonokok magyarországi kollégáikhoz hasonlóan részben a káptalani jövedelmek szétosztásából, részben az egyes stallumokhoz tartozó birtokok bevételeiből éltek. Az egykor közös káptalani birtoktest jelentős részét a 14. század elején Gazotti Ágoston püspök osztotta fel a stallumok között prédiúmokra, amelyekre üresedéskor a kanonokok optálhattak. A század közepén minden kanonok kapott készpénzben 100 forintot, emellett az opciós rendszernek köszönhetően az idősebbek jobb hozamú, a fiatalabbak gyengébb birtokokat műveltettek.⁵⁶

Az egyes stallumokhoz kapcsolódó jövedelmek – akárcsak a püspökség bevételei – a bizonytalan körülmények miatt eléggé ingadoztak. A kanonokok átlagos jövedelmét a század közepén 100 forint körülire becsülték, de akadt olyan tanú is (Dianasevics Miklós kanonok), aki inkább 200 forintra taksálta ezt az összeget. A főesperesek a kanonoki juttatásokon felül kerületük vizitációjáért a plébánosoktól kapták az eredetileg a püspöknek fizetendő katedratikumot. A század második felében a kanonokok bevételei szerény emelkedést mutattak: a nagyprépost jövedelmét a megkérdezett tanúk 500–1000 forintra, a dignitásokét 300–500 forintra becsülték, míg a mesterkanonokok továbbra is évi 100, a prebendáriusok 50–100 forintból voltak kénytelenek megélni.

A zágrábi káptalan stallumai és éves jövedelmei magyar forintban a 17. század derekán⁵⁷

Stallum	1637	1648

⁵⁴ A processzusok tanúvallomásai mellett lásd: Josip Buturac: Iz povijesti Čazmanskoga kaptola. In: *Čazma u prošlosti i danas. Zbornik radova čitanih na simpoziju o 750. obljetnici osnivanja Čazme održanom u Čazmi studenoga 1976.* Čazma, 1979. 65–80., 77–79. A császári káptalan a török kiűzése után sem tért vissza székhelyére, hanem 1807-től Lepoglavára költöztek, majd 1811-től folyamatosan Varasdra tették át székhelyüket.

⁵⁵ Josip Adamček: *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća.* Zagreb, 1980. (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske. Knjiga 18.) 242–262. passim.

⁵⁶ Az optálás rendszerét és az egyes prédiúmokat részletesen ismerteti: Ivančan: *Zagrebački kaptol*, 171–183. A rendszerben rejlő igazságtalanságok miatt Ergelics püspök ad limina jelentésében az optálás megszüntetésére tett javaslatot: Vanyó: *Püspöki jelentések*, 330–331.

⁵⁷ Molnár: *A zágrábi püspökség*, 69., 83–84.

Nagyprépost	200	300
Olvasókanonok ⁵⁸	500	400
Éneklőkanonok ⁵⁹	200	160
Csázmai prépost ⁶⁰	0	0
Székesegyházi főesperes	180	160
Dubicai főesperes	0	0
Kamarcsai főesperes	14	40
Gorikai főesperes	70	140
Kemléki főesperes	30	30
Vaskai főesperes	0	0
Csázmai főesperes	1	2
Bekcsényi főesperes	—	218
Varasdi főesperes	25	50
Vrbóci főesperes	70	90
Zagorjei főesperes	12	—
Órkanonok ⁶¹	300	300

A zágrábi viszonyok értékeléséhez érdemes megvizsgálnunk a magyarországi káptalanok létszámát és jövedelmi viszonyait. A szűkebb értelemben vett Magyar Királyságban a 17. században öt székeskáptalan és három társaskáptalan működött, összesen mintegy 100 taggal. Az ország legrangosabb káptalanja, az esztergomi főszékeskáptalan a középkorban 40 főből állt, 1543 után Nagyszombatban tartotta a székhelyét, a 17. században 22–24 tagot számlált. A század közepén a nagyprépost jövedelme 1000, a kanonokoké 500 forint körül mozgott, a főesperesek a kanonoki javadalmon felül évi 200–300 forintot is kaptak. Győrben a középkorban 34 kanonok élt, a 17. században 12–15 stallumot töltöttek be. A kanonoki jövedelmek a század derekán jelentősen megemelkedtek: a dignitások 300 arany forint, a kanonokok 200–250 forint körüli összeget kaptak. A század végén a prépost 1000, a kanonokok nagyjából 500 forint járandóságot élveztek. A nyitrai a kisebb székeskáptalanok közé számított, többek között ezt jelzi, hogy csak három dignitást tartott el, nagyprépostja nem volt. A késő középkorban 12 kanonokkal rendelkezett, ezt a számot a 17. századra is nagyjából megőrizte. A század második felében a lector 700, a cantor 600, a custos 500, a kanonokok pedig átlagban 300 forintot kaptak évente. Az egri székeskáptalan, amely 1596-ban Kassára, majd Jászóra költözött, a késő középkorban 20 tagból állott, ez a szám a 17. század elejére 12–16 kanonokra apadt. A 17. század közepén a nagypréposti stallum éves jövedelmét 500, a dignitásokét és a kanonokokét 200–400 forintra tették, a legkisebb jövedelem 140 forintra rúgott. A veszprémi káptalan a középkorban 32 tagot számlál, az 1552. évi török foglalás után az intézményt csak 1630-ban állította vissza Sennyey István

⁵⁸ A jövedelméből tartotta el az iskolamestert és a káptalani jegyzőt.

⁵⁹ A jövedelméből tartotta el a succentort.

⁶⁰ A csázmai prépost és a főesperesek jövedelméhez minden esetben hozzá kell adni a kanonoki stallumuk alapján járó 100 forintot, a táblázatban megadott összegek csak az ezen felüli jövedelmeiket (a katedratikumot) jelentik.

⁶¹ A jövedelméből tartotta el a sekrestyést.

püspök. A káptalan 5–6 tagja közül 2–3 kanonok tartózkodott Veszprémben, a többiek (megfelelő jövedelmek híján és a paphiány miatt) nagyobb plébániákon tevékenykedtek. A kanonokok jövedelme az alapításkor 25 forint volt, míg a nagyprépost 50 forintot kapott, a 17. század derekán már 300–400 (a nagyprépost 600) forintot is kaptak évente. A társaskáptalanok személyi és anyagi viszonyairól még vázlatosabb ismereteink vannak. A szepesi káptalanban középkorban 16 kanonok élt, a 17. században itt is 10–12 főre csökkent a kanonokok száma. A pozsonyi társaskáptalannak a reformáció előtt 14 kanonokja volt, a rendelkezésre álló stallumok száma a kora újkorban 12-re csökkent. Az ország legszerényebb koraújkorai kanonoki testületének minden bizonnyal a vasvári számított. A 15. század elején még 12 kanonokot tartott el, de a középkor végére a számuk 4-re csökkent, és a 17. században sem találunk 4–5 főnél többet az ekkor már Szombathelyen működő testületben. A három társaskáptalan jövedelmi viszonyairól nem rendelkezünk a székeskáptalanokéhoz hasonló, összefoglaló adatokkal, a szepesi és pozsonyi testület egy átlagos székeskáptalani, a vasvári pedig egészen szerény jövedelemmel bírhatott.⁶²

A fentiek alapján viszonylag pontosan ki tudjuk jelölni a zágrábi testület helyét a magyarországi káptalanok rendszerében. A magyarországi adatokkal összevetve rögtön szembetűnik: a horvát főváros káptalanja a legnépesebb kanonoki testület volt a Magyar Korona országaiban. Egyedül az esztergomi mérhető hozzá, de az is alatta maradt, a többiek pedig fele-harmada tagsággal működtek. Másképp fogalmazva: az öt magyarországi székeskáptalan összlétszáma alig érte el a zágrábinak a két és félszeresét. Mindez teljesen világosan érzékelteti azt a politikai és kulturális tekintélyt, amelyet ez az intézmény a jóval kisebb területű és lakosságú, gyengébb rendiséggel bíró országban képviselt. A jövedelmek tekintetében a zágrábi káptalan a magyar testületek középmezőnyébe tartozott, és inkább a bevételek nagy különbségei a feltűnők. A magyar káptalanok dignitásai mintegy a dupláját kapták a mesterkanonokok illetményének, míg ez az arány Zágrábban – szélső értékekkel számolva – akár tízszeres is lehetett. Jobb években a zágrábi nagyprépost az ország legjobb jövedelmű káptalani dignitásai közé is tartozhatott, míg egy mesterkanonok kevesebbet kapott, mint a leggyengébben dotált egri vagy veszprémi kollégája. Mindent egybevetve és középső értékeken számolva, a zágrábi káptalan anyagi szempontból nem szakadt le a magyarországi kanonoki testületektől, és valahol azok középmezőnyében foglalt helyet.

A kanonokok életpályájának proszopográfiai jellegű vizsgálata pontosan leképezi a horvát és a magyar katolikus egyház nagyon hasonló fejlődésének és a 16–17. században kezdődő távolodásának kettősségét.⁶³ A zágrábi kanonokok társadalmi jogállásáról nem sokat tudunk. A proszopográfiai adatsorok alapján leginkább köznemesi származásúak voltak, hiszen sokan jöttek a püspöki székhelytől délre fekvő Túrmezőről, illetve mezővárosi–városi környezetből érkeztek a káptalanba. Arisztokraták csak elvétve fordultak elő a kanonokok között: a 17. században a jól ismert Ráttkay Györgyön kívül a fiatalon elhunyt Erdődy Ferenc (1631–1632), Orehóczy Péter báró (1656–1666) és Mikulics András Ignác báró (1668–1688), a későbbi püspök képviselték a horvát társadalom elitjét.⁶⁴ Idegenekkel Magyarországhoz

⁶² Molnár: *A bátai apátság*, 16–19.

⁶³ Az alábbiak forrását egy alapos, de mindmáig kéziratban maradt adattár jelenti: Ljudevit Ivančan: *Podatci o zagrebačkim kanonicima*. Pretipkao Kamilo Dočkal. Zagreb, 1924. A kéziratból több másolat is létezik Zágrábban, én a Zágrábi Érseki és Főszékeskáptalani Levéltár kutatótermében levő példányt használtam.

⁶⁴ Ivančan: *Podatci*, 524., 588–589.

hasonlóan Zágrábban sem találkozunk, a szerzetesek (a ferences Rafael Levaković vagy az ágostonos Ivan Agatić) és a dalmáciai-boszniai jövevények (mint a segédpüspöki tisztig felkapaszkodó Marnavics Tomkó János) is kivételnek számítottak. Ugyancsak nagyon ritka a magyarországi tag is; az erdélyi származású Nagy Marcell és a körmöcbányai Himmelreich György számára csak átmenetet jelentett a zágrábi káptalan, az előbbi nyitrai kanonokságra, az utóbbi pannonthalmi kormányzó apátságra cserélte korábbi posztját.⁶⁵

Szintén a magyarországi viszonyokra emlékeztető jelenség a kanonok-neposok megjelenése, számos kanonok hozta be valamelyik unokaöccsét a káptalanba. A szeminárium-alapító Baltazar Napulji és testvére, Blaž Napulji nagybátyjuknak, Valentin Napuljinak, Nikola Budovci Stjepan Budovcinak, Grgur Mišić pedig Ivan Mišićnek köszönhatték a helyüket. Heresinczy Péter későbbi püspök unokaöccsét, Istvánt új állomáshelyére, Győrbe is magával vitte. Sztankovacszy Gáspár püspök szintén két rokonát, Stjepan Medakot és Vinko Mišlenovićot emelte be a testületbe, ebben utódai is követték: Zelniczey Miklós Zelniczey Pétert, Bratulics Simon Martin Antolivićet, Vinkovics Benedek Vinkovics Andrást, Borkovics Márton pedig Borkovics Pétert segítette kanonoki stallumhoz.⁶⁶ A kapcsolatrendszer mozgatása fordítva is működhetett: Domitrovics Péter későbbi püspököt anyai nagybátyja, Kristofor Giani hozta be a káptalanba.⁶⁷

A zágrábi kanonokok tanulmányairól viszonylag egyenletesebb képet alkothatunk, hiszen majd valamennyien a káptalan által vezetett és az alábbiakban részletesen tárgyalt három papnevelő valamelyikében készültek a papi hivatásra, emellett találkozunk velük Rómában és Grazban is. Szintén a Drávától északra megfigyelhető jelenségekre rímel a káptalani tagság belső mobilitása. A későbbi kanonokok általában rögtön pályájuk kezdetén káptalani szolgálatba álltak, ritkábban kerültek kívülről a káptalanba, ilyen példákat főleg a püspök és a káptalan viszályai esetén találunk. Bratulics püspök a káptallal kiobbant konfliktus után az uralkodó környezetéből „erősített”, és kanonokká nevezte ki Pavao Jaguštíćot, Rudolf császár törvénytelen fiának, Gyulának a nevelőjét.⁶⁸ Hasonlóan járt el Vinkovics Benedek is, aki a helynöki megbízás szándékával Santics Mátyást hozta be a testületbe, mert a káptalanból senkit sem akart kinevezni.⁶⁹ Tomkó zágrábi kanonokságának is hasonló háttere lehetett: Ergelics püspök bizalmi embere és segédpüspöke volt.⁷⁰ A legtöbben egészen fiatalon jutottak stallumhoz, amelynek jövedelméből finanszírozták bolognai vagy római tanulmányaikat, majd hazatérve folyamatosan araszoltak előre a ranglétrán.

A 16. század végéig a Zágráb-felsővárosiak (gradeciek) nem kaphattak káptalani javadalmat. Emiatt kellett lemondania Herovics Mátyásnak a kanonokságról 1595-ben, ő később pozsonyi kanonok és csanádi püspök lett.⁷¹ A nagyobb települések (így például Sziszek, Szamobor, Csáktornya, Krapina, Ozalj, Légrad, Varaždinska Toplica, Szeszvet, Ivanics, Kapronca, Jaszka) plébánosai a 17. század elejétől jutottak be a testületbe, a század végén már a leginkább ez a réteg jelentette a legfontosabb utánpótlási forrást. Előfordult,

⁶⁵ Vagner: *Adalékok*, 169–171.; Molnár: *A pannonthalmi főapátság története*, IV. 75–85.

⁶⁶ Ivančan: *Podatci*, 432., 447., 454., 458., 473., 477., 490., 550., 573., 652.

⁶⁷ ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 14., fol. 107r.

⁶⁸ Ivančan: *Podatci*, 486.

⁶⁹ Uo. 561–562.

⁷⁰ Galla Ferenc: *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*. Bp., 1940. 39–42., 100–106.

⁷¹ Ivančan: *Podatci*, 462.

hogy egy-egy kanonok egy plébánia jövedelmét is élvezte, és itt káplánt tartott, aki megörökölte a stallumát.⁷² Fordított mozgásra is van példa: Nikola Filipović 1660-ban a varasdi plébániára cserélte a kanonoki posztját.⁷³ Többen a császári káptalanban kezdték a pályájukat, utána kaptak zágrábi stallumot. Mint azt az alábbiakban látni fogjuk: a 16. század közepétől a káptalani karrier csúcsát a székváros püspöki címe jelentette.

Fontos eltérés viszont a magyarországi káptalanoktól, egyúttal nagyon világosan jelzi a zágrábi egyházmegye intézményeinek bezárkózását, hogy a kanonokok külső migrációjára alig van adat. Magyarországon a 17. században szabályos „vándormozgalmat” figyelhetünk meg a szegényebb testületekből a gazdagabbak irányába: Győrbe elsősorban Veszprémből és Vasvárról, Nagyszombatba pedig szinte mindenhonnan, de főleg Nyitráról, Pozsonyból, ritkábban Győrből és Egerből érkeztek a kanonokok. A szepesi a jelek szerint eléggé zárt testület volt, leginkább a szepességi plébániákról lehetett bekerülni, és viszonylag ritka volt a továbblépés is, ilyenkor elsősorban Nagyszombat jöhetett szóba.⁷⁴

A késő középkorban bőségesen találunk hasonló példákat Zágráb esetében is. A 15. században és a 16. század elején számos zágrábi kanonok bírt egyidejűleg vagy egymás után bácsi, veszprémi, váradi, ritkábban esztergomi, erdélyi, csanádi, egri vagy pozsonyi kanonoki stallumot.⁷⁵ A legszorosabb kapcsolatot a szomszédos pécsi székeskáptalannal ápolták. A 13. század végétől kezdve vannak adataink a két káptalan közötti személyi összefonódásokra: a zágrábi kanonokok előszeretettel keresték fel pécsi kollégáikat fontos okleveleik átírása érdekében, a 14. század elejétől találunk pécsi kanonokokat Zágrábban.⁷⁶ 1345 és 1526 között 20 kanonokot ismerünk, akik mindkét testületben bírtak javadalommal, emellett többször egymás ügyeiben állítottak ki közhitelű okleveleket, közösen végeztek vizsgálatokat és birtokba iktatásokat.⁷⁷

Ilyen vertikális mozgás Zágráb esetében a 16. század közepétől már csak elvétve fordult elő. A már említett Himmelreich Györgyön és Nagy Marcellen kívül azért néhányan elhagyták Zágrábot a jobb javadalom érdekében: Zalatnaky György egri nagyprépost, Heresinczy Péter esztergomi kanonok, Matkovics Mihály pedig győri nagyprépost lett.⁷⁸ A ritka kivételek egyike még Verbanovics Gáspár: 1598–1618 között a zágrábi káptalan tagja volt, 1618-ban Erdődy János egri püspök, akivel még Bolognából ismerték egymást, magával vitte örkanonoknak. A püspök halála (1625) után visszatért Zágrábba, ahol örkanonok,

⁷² Uo. 490.

⁷³ Uo. 557.

⁷⁴ Molnár: *A bátai apátság*, 22.

⁷⁵ Ivančan: *Podatci*, 150., 157–158., 170., 190., 203–205., 213., 254., 263–268., 272., 300–309., 329–333., 340., 349–350.

⁷⁶ Koszta László: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353)*. Pécs, 1998. (Tanulmányok Pécs Történetéből 4.) 94–95.

⁷⁷ Fedeles Tamás: Egyházi kapcsolatok Pécs és Zágráb között. (Pécsi kanonokok a zágrábi székeskáptalanban, 1345–1526). *Egyháztörténeti Szemle* 6 (2004) 2. sz. 59–79. Az írás horvátul is napvilágot látott: Tamás Fedeles: Crkvene veze između Pečuha i Zagreba. Pečuški kanonici u zagrebačkom stolnom kaptolu (1345.–1526.) In: *Etnografija Hrvata u Mađarskoj*. Bp., 2004. 141–161.

⁷⁸ Ivančan: *Podatci*, 547–549.

szemináriumi prefektus, majd vaskai apát lett.⁷⁹ Ugyancsak igen ritka a szerzetesnek álló kanonok: Nikola Krajačević (Sartorius) 1616-ban a jezsuita rendbe lépett.⁸⁰

A zágrábi kanonokok magyarországi kollégáikhoz hasonlóan viszonylag gyakran megkapták egy-egy több-kevesebb vagy éppen semekkora jövedelmet hozó címzetes apátság és prépostság címét: leginkább a bélai és a gotói apátságot, illetve 1611-ig a glogovicit, amelyet utána a jezsuiták szereztek meg.⁸¹ A zágrábi püspökök a 16. század derekától jövedelem-pótlék gyanánt folyamatosan viselték a toposzkói ciszterci apátság címét.⁸² A hódoltsági címek (így például a vaskai prépostság és apátság vagy a pozsegi prépostság) adományozása a 17. század közepén kezdődött, püspökök a hódoltsági tájékozódásával egyidőben. A címzetes püspökségek titulusait a nagyprépostok és a helynökök nyerték el, leginkább a scardonai, sebenicói és korbáviai címek voltak népszerűek.⁸³

A zágrábi kanonokok tevékenységi köre szinte teljesen megegyezett a magyarországi káptalanok tagságának elfoglaltságaival. Esetükben ugyanúgy a jogi műveltség dominált, magyar kollégáiknál többen szereztek jogi doktorátust, leginkább Bolognában. A leggyakoribb külső feladatot a közös kezelésben maradt birtokok irányítása jelentette, kevesen úszták meg, hogy néhány évet ne töltsenek a sziszeki, petrovinai, metlikai vagy varaždinske toplicei uradalmak ispánjaként, pályája során majd mindegyikük foglalkozott tizedek adminisztrációjával, felügyelte a káptalani szőlőket, halastavakat és erdőket. Emellett természetesen hiteleshelyi tevékenységet folytattak, képviselték a testületet a horvát és a magyar országgyűléseken. A zágrábi káptalan, akárcsak magyarországi és európai társai, nem kifejezetten lekipásztori funkciójú intézmény volt, ennek ellenére tevékenységi körében ez az elem az átlagosnál talán erőteljesebben jelen volt. A kanonokok a dignitások kivételével meghatározott sorrendben prédikáltak a székesegyházban, igazgatták a három rájuk bízott szemináriumot, és viszonylag jól együttműködtek a jezsuitákkal. Előbb-utóbb a legtöbben főesperesi hivatalt is betöltöttek, és ebben a minőségben, legalábbis az 1620-as évektől kezdve biztosan, a magyarországi gyakorlatnál rendszeresebben vizitálták kerületük plébániáit.⁸⁴ Ugyanakkor a kanonokok plébániai lekipásztorkodására nem találtam adatot, nyilvánvalóan erre a horvátországi viszonylagos papbőség miatt szükség sem volt.

A testületnek a horvát rendi struktúrában betöltött kiemelt pozíciójára utal a törökellenes harcban betöltött szerepe. A káptalan a Kulpa és a Száva közének védelmére a két folyó torkolatánál 1552-re megerősítette a sziszeki várkastélyt, és több kisebb, Sziszek alá tartozó erősséget állított fel, ezzel egy olyan regionális védelmi rendszert szervezett meg, amely a hosszú török háború első éveiben sikeresen állt ellen a boszniai pasa támadásainak.⁸⁵ A sziszeki helyőrségben két kanonok tartózkodott állandó jelleggel: a vár parancsnoka egy főesperes, a birtokok ispánja pedig egy mesterkanonok volt. 1591 és 1593 között többen

⁷⁹ Uo. 474–475.

⁸⁰ Uo. 503.

⁸¹ Uo. 460.

⁸² Lukinović: *Zagreb*, 161.

⁸³ A magyarországi apáti és préposti címekre a 16–17. században: Molnár: *A bátai apátság*, 25–37.

⁸⁴ Ez a tény egyértelműen kiderül a fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusából: Metod Hrg – Josip Kolanović: *Kanonske vizitacije zagrebačke (nad)biskupije*. Zagreb, 1989. (Croatia Christiana – Fontes 4.)

⁸⁵ Kruhek: *Krajiške utvrde*, 128–140.; Andrej Žmegač: *Biskupske i kaptolske prototurske utvrde*. In: *Zagrebačka biskupija*, 199–202. A vonatkozó forrásokból bőséges válogatás: *Sisak u obrani od turaka. Izbor građe 1543–1597*. Ured. Josip Kolanović. Zagreb, 1993. (Monumenta Historica 2.)

személyesen is részt vettek Sziszek védelmében: Gašpar Granda és Matija Fintić harc közben vesztették életüket, Andrija Kovačić (Fabricius) pedig isztambuli fogságban halt meg. A káptalan 1593-ban Sziszek újjáépítésére megkapta a királytól a pornói apátságot, ennek javait is egy kanonok adminisztrálta.⁸⁶ Ivan Filipašić sziszeki plébános annak köszönhetette kanonoki stallumát 1645-ben, hogy 1640-ben a városra támadó törököket megfutamította, jónéhányat pedig meg is ölt közülük.⁸⁷ A zágrábi kanonokok virtusára jellemző Martin Bužanić sziszeki kanonok-ispán (1608–1611) esete. A derék pap párbajra hívott ki egy török tisztet, ez viszont ahelyett, hogy megvívott volna vele, feljelentette őt a bánnál, aki pedig továbbította a kihívó levelet a püspökhöz. Martin atya az inkriminált irományban – a műfaji szabályoknak megfelelően – igencsak pocskondiázta török szomszédját: a címzett még arra is méltatlan, hogy a lovát fárassza vagy a kardját kivonja miatta, és arra hivatkozva, hogy amaz bizonyosan megirigyelte a szakállát, disznószőrt küldött neki bajusz és róka farkat szakáll gyanánt.⁸⁸

A zavaros viszonyok és a sokirányú, a vallási szférától meglehetősen távol álló elfoglaltság persze nem tettek jót az egyházi fegyelemnek. A 16. század végéig komoly gondok voltak a cölibátus betartásával: Monoszlay János püspök eltávolította a káptalanból az ellenszegülő kanonokokat, így Ladislav Skalićot 1578-ban és Antun Vramecet 1582-ben.⁸⁹ Bár jelentéktelennek tűnő história, de a kor felfogására és temperamentumára jellemző Martin Košutić dubicai főesperes esete 1600-ban. A tisztelendő úr a precedencia kérdésében nem tudott megegyezni társaival, erre a vesperás alatt eldobta a zsolozsmáskönyvét, majd ordítózni kezdett, és az őt csitítgató püspöki helynök fejéhez vágta a könyvet. Büntetésből egy évre és egy napra kizárták a káptalanból.⁹⁰ Teljesen más okból kifolyólag, de hasonló sorsra jutott fél század múlva a híres történetíró, Ráttkay György is. Őt nagy nyilvánosságot kapott szerelmi ügyei miatt – meg persze a püspöki székért folytatott rivalizálás utórezgéseként – száműzte 1664-ben az olvasókanonoki stallumból püspöke, Petretics Péter a Száva menti Kraj falu plébániájára.⁹¹ Talán nem véletlenül figyelmeztette Petreticset püspöki kinevezése után négy nappal pécsi püspöktársa, Széchenyi György: egyházában a papság fegyelme és erkölce súlyosan megromlott, különösen a testi bűn területén, ezért az új püspök, aki egyébként tunya, borissza és korrupt ember hírében áll, igyekezzen, hogy ne váljon méltatlanná a császár bizalmára, és tegyen rendet az egyházmegyéjében. Az őszinteség illik a testvérhez, nem a hízélgés – hangzik a levél végén a magyarázat a szokatlanul éles hang miatt.⁹² Bár az egyházi reformokat képviselő jezsuiták megtelepedése nem szült olyan erős indulatokat, mint Nagyszombatban vagy Győrben,⁹³ a birtokok körüli huzavonák azért Zágrábban sem

⁸⁶ Ivančan: *Podatci*, 414–415., 425–426.; *Sisak u obrani*, 703–704.; Kruhek: *Krajiške utvrde*, 303–323.; Lukinović: *Zagreb*, 176–179.

⁸⁷ Ráttkay: *Memoria regum*, 223–224.

⁸⁸ Ivančan: *Podatci*, 480.

⁸⁹ Uo. 413.

⁹⁰ Uo. 450–453.

⁹¹ Bene: *Egy kanonok három királysága*, 5–44. Az ellene lefolytatott per anyaga: uo. 211–236. Az írás horvátul is megjelent: Sándor Bene: Ideološke koncepcije o staleškom državi zagrebačkoga kanonika. In: Juraj Ráttkay: *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. Zagreb, 2001. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povjesnica. Hrvatska latinistička historiografija 4.) 4–103.

⁹² Széchenyi György Petretics Péternek, (Sümege)Prága, 1648. február 9. NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 10.

⁹³ Ezekről a konfliktusokról legújabbán Győr példáján: Kádár: A jezsuiták letelepedése.

hiányoztak: a zágrábi kanonokok éppúgy igyekeztek akadályozni a páterek birtokhoz jutását, mint magyarországi kollégáik.⁹⁴

Az egyházi középréteg Zágrábban, akárcsak Magyarországon, életfelfogásában és stratégiáiban nem sokat változott a középkor vége óta – a róluk fennmaradt adataink legtöbbször ház- és birtokvásárlásról, szőlők vagy rétek megszerzéséről, zálogosításáról vagy elidegenítéséről szólnak. Végrendeleteik tanúsága alapján legtöbbjük tisztos vagyont halmozott fel készpénzben, birtokokban és szőlőkben. Ugyancsak a testamentumokból tudjuk, hogy a szerzett javakból sokat visszaforgattak egyházi tulajdonba. Bőségesen hagyományoztak a székesegyháznak, ahol főleg oltáralapítványokat tettek; a káptalan joghatósága alatti templomoknak, a zágrábi szemináriumnak, a ferenceseknek és később a jezsuitáknak, az ispotályoknak vagy éppen a foglyok kiváltására. A papi dinasztiák kialakulását segítették elő az egyházi hivatást választó családtagok taníttatását szolgáló alapítványok. Életformájuk, tevékenységük számos ponton rokonította őket azon társadalmi réteggel, amelyből többségük kikerült, azaz a birtokos nemességgel és a városi, mezővárosi polgársággal. Míg azonban Magyarországon az európai trendnek megfelelően ez a középréteg az egyházi reformok ellenzékeként a katolikus megújulás által alakított vallási és kulturális élet perifériájára szorult, addig Zágrábban a papnevelésben játszott szerepe miatt ezen a téren is biztosította a pozícióit.

A papnevelés

A zágrábi székeskáptalan súlyát jól mutatja, hogy a testület más egyházmegyéknél sokkal inkább kivette a részét a papnevelés irányításából, meghatározó szerepet játszva ezzel az utánpótlás kiválasztásában és formálásában.⁹⁵ Zágráb szeminárium-hálózata a katolikus megújulás jegyében lényegesen jobban kiépült, mint a Drávától északra bármelyik egyházmegyében, csak az esztergomi érsekség intézményeivel lehet összevetni. A magyarországi papképzés központja a menekült esztergomi érsekek székhelye, Nagyszombat volt. Az első lépéseket, még a Trienti Zsinat papképzésre vonatkozó határozatainak⁹⁶ megszületése előtt Oláh Miklós esztergomi érsek tette meg, amikor 1554-ben egyesítette a nagyszombati városi iskolát az esztergomi káptalan tanintézetével. Erre a bázisra építve kísérelte meg az első szeminárium-alapítást 1558-ban, amikor az iskola új szabályzatában előírta a teológia tanítását és a papságra készülők ingyenes eltartását. Az iskola továbbfejlesztése érdekében telepítette le a jezsuitákat a városban 1561-ben. A szemináriumot formálisan, királyi jóváhagyással 1566-ban alapította meg 10 klerikus számára, káptalani vezetéssel és jezsuita tanárokkal. A káptalan szemináruma a jezsuiták Nagyszombatból való távozása (1567) és az érsek halála (1568) után sem szűnt meg, bár működésére nagyon

⁹⁴ Claudio Acquaviva rendfőnök Giovanni Argenti tartományfőnöknek, Róma, 1611. május 5. ARSI Austr. vol. 2 II., pag. 447., 448.

⁹⁵ Összefoglalóan, sok adattal: Hrvoje Petrić: O katoličkoj obnovi i obrazovanju na prostorima senjske, modruške i zagrebačke biskupije u 17. stoljeću. *Podravina. Časopis za multidisciplinarna istraživanja* 4/8 (2005) 147–166., 153–156.

⁹⁶ A Tridentinum papképzésre gyakorolt hatásának összefoglalása a magyar kutatások számára: Gárdonyi Máté: *A papi élet reformja a Trienti Zsinat korában*. Bp., 2001. (Studia Theologica Budapestiensia 27.)

szórványos adatokkal rendelkezünk.⁹⁷ Az előrelépést Pázmány Péter esztergomi érsek alapítványai jelentették, aki 1630-ban megalapította a Szent István szemináriumot, amely ezt követően minden bizonnyal egyesült a káptalani szemináriummal. Pázmány utódai szintén követték a nagy prímást alapításaikat. Lósy Imre 1642-ben Pozsonyban küsszemináriumot (*Seminarium Emericum*), Lippay György 1649-ben Nagyszombatban az egész országra kitejedő rekrutációval központi szemináriumot (*Seminarium Generale* vagy *Collegium Rubrorum*), Szelepcsényi György 1678-ban szintén a székvárosában egy szegény és elsősorban konvertita nemesfjak számára kollégiumot (*Seminarium Marianum*), végül Széchényi György 1687-ben a felszabadult Budán papnevelőt alapított. Az esztergomi érsekségen kívül a győri püspökség (Dallos Miklós alapítása 1627-ben, majd Széchényi György alapítása 1684-ben) és az egri püspökség (*Seminarium Sancti Ladislai Kisdiarum*, 1665) rendelkezett saját papnevelő intézettel a 17. században.⁹⁸ Az országhatárokon kívül a magyar papnövendékek az 1579-ben Rómában alapított és 1580-ban a Collegium Germanicummal egyesített Collegium Germanicum et Hungaricumban,⁹⁹ illetve az 1624-ben Bécsben, Pázmány által 1623-ban létrehozott magyar papnevelő intézetben, a Pázmáneumban¹⁰⁰ végezheték tanulmányaikat.

A horvát klerikusok számára elsőként Szondi Pál esztergomi és zágrábi kanonok, segédpüspök alapított kollégiumot Bolognában (*Collegium Ungarico-Illyricum*). Szondi 1551-ben vásárolt házat a tanintézmény részére, az első két diák 1553-ban érkezett az ősi egyetemi városba. 1557-ben az alapítólevél a kollégium vezetését a zágrábi káptalanra bízta, amely egy fiatalabb, tanulmányait végző kanonokot állított rektorként az intézmény élére. Kezdetben négy diák lakott házban, a 17. századra számuk 10–12-re növekedett, a kollégium teológusok mellett horvát nemeseknek is biztosította a felsőfokú tanulmányok lehetőségét.¹⁰¹ Bár az alapító a magyarok és a horvátok (pontosabban a szlavóniaiak) számát egyenlő mértékben határozta meg,¹⁰² a zágrábi káptalan kiválasztási joga miatt ez az arány döntően a horvátok javára billent el.¹⁰³

⁹⁷ A legújabb összefoglalás: Fazekas István: Oláh Miklós, az Ősrégi Szeminárium alapítója. *Magyar Sion. Új foljam* 11/53 (2017) 215–228.

⁹⁸ A magyarországi papnevelés történetéről összefoglalóan lásd: Mihályfi Ákos: *A papnevelés története és elmélete*. I–II. Bp., 1896., I. 182–251.; Török József: Papnevelés (katolikus). In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, középkor és kora újkor*. IX. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp., 2009. 55–62. A fent elsorolt papnevelő intézetek közül csak a győregyházmegyei papnevelés történetéről rendelkezünk monográfiával: Bedy Vince: *A győregyházmegyei papnevelés története*. Győr, 1937. (Győregyházmegye múltjából II.)

⁹⁹ Bitskey István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Bp., 1996. (Italianistica Debreceniensis. Olasz Felvilágosodás és Romantika Kutatóközpont. Monográfiák 2.); Uő: *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*. Roma, 1996. (Studi e Fonti per la storia dell'Università di Roma. Nuova serie 3.)

¹⁰⁰ Fazekas István: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. Zombori István. Bp., 2002. 9–176.; Uő: *A bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói*.

¹⁰¹ Az intézményt 1783-ban záratta be II. József császár. Történetére: *Annali del Collegio Ungaro-Ilirico di Bologna 1553–1764*. A cura di Gian Paolo Brizzi – Maria Luisa Accorsi. Bologna, 1988. (Gian Paolo Brizzi, Damir Barbarić és Sárközy Péter tanulmányaival).

¹⁰² Sőt eredetileg az alapító kifejezett szándéka szerint magyar kollégiumnak (*Collegium Hungaricum*, *Collegium Hungarorum*) nevezték. Raffa: *Appunti sull'atto di fondazione*, 394.

¹⁰³ A zágrábi káptalan a kollégium ügyében Rómába küldött Jászkay Ambrus ajánlólevelében már kifejezetten a horvát haza javát szolgáló intézményként szól az intézményről: „Locus enim ille, licet sit exiguus, reipublicae

A következő szemináriumot Zágrábban alapította Draskovics György püspök 1576-ban, a török rabságba került és később iszlamizált kanonok, Franjo Filipović kúriájában.¹⁰⁴ Ez a szeminárium is a káptalan vezetése alatt állott, kezdetben 10–12, a század derekán 15–20, a végén már 25–30 növendéke volt. A jezsuita kollégium alapítása (1612) után a jezsuiták is foglalkoztak a zágrábi szeminaristák oktatásával, a püspöki processzusok szerint mintegy 10 papnövendék járt át a páterek kollégiumába tanulni.¹⁰⁵ A szemináriumban 1746-ig, a spekulatív teológiai tanulmányok kezdetéig csak kauzisztikai oktatás folyt.¹⁰⁶

A harmadik oktatási intézményt, a bécsi horvát kollégiumot (*Collegium Croaticum Viennense*) Monoszlay János püspök 3000 forintos, Ergelics Ferenc püspök 2000 forintos és Baltazar Dvorničić-Napulji nagyprépost 24.000 forintos alapítványaiból szervezte meg Vinkovics Benedek nagyprépost. 1626-ban házat vásárolt a jezsuitáktól, amelybe 1627-ben költöztek be az első diákok; 1629-ben állította össze a kollégium rendtartását. A bolognai kollégium mintájára a bécsit is a zágrábi káptalan vezette, élén az első félszázadban egy, a hallgatók közül kinevezett kurátor, ezt követően pedig egy kanonok-rektor állt. A diáklétszám a 17. század közepén 10 fő volt, a 18. századra ez a szám megduplázódott. A növendékek leginkább a bécsi egyetem filozófiai fakultását látogatták, a teológiát és a jogot csak elvétve. A bolognai intézményhez hasonlóan Bécsben is laktak világi konviktorok. A bécsi kollégium egyúttal a horvát egyház és a rendek képviselőit is ellátta a császárvárosban: a rektorok a zágrábi püspökök ágensei voltak, az egyházi és világi vezetők gyakran szálltak meg a kollégium falai között bécsi látogatásaik alkalmával.¹⁰⁷

Bécs mellett jelentős volt még a grazi jezsuita egyetem hozzájárulása a horvát egyházi és világi értelmiség felsőfokú képzéséhez,¹⁰⁸ nem véletlen, hogy Ergelics és Napulji-Dvorničić eredetileg Grazban kívántak kollégiumot alapítani.¹⁰⁹ Hasonlóképpen találkozunk a zágrábi egyházmegye diákjaival más közép-európai egyetemen is, legfőképpen Klagenfurtban, Olmützben¹¹⁰ és Nagyszombatban¹¹¹.

tamen christianae perutilis, utpote ex quo multi, praesertim in hac misera nostra patria summe necessari, in vineam Domini cultores prodeunt.” A zágrábi káptalan VIII. Orbán pápának, Zágráb, 1632. március 9. BAV Barb. Lat. vol. 6900., fol. 78r.

¹⁰⁴ Ivan Škreblić: *Odgoj i nastava u zagrebačkom sjemeništu 1587–1900*. In: *Kulturno poviestni zbornik*, 673–704.; Lukinović: *Zagreb*, 168–169.; Jozo Sopta: Juraj Drašković. In: *Zagrebački biskupi*, 255–266., 262–263.

¹⁰⁵ Molnár: *A zágrábi püspökség*, 70., 86., 88.

¹⁰⁶ Ivančan: *Podatci*, 191.

¹⁰⁷ Ezt az intézményt is II. József szüntette meg 1783-ban. Kamilo Dočkal: *Hrvatski kolegij u Beču 1624–1684*. Wien–Zagreb, 1996. (Hrvatski povijesni institut u Beču. Dissertationes et subsidia I.) A kollégium tagjainak névsora: uo. 378–387. A bécsi egyetem horvát hallgatóinak jegyzéke: Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Bp., 2004. (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 13.) 365–397.

¹⁰⁸ Franjo Fancev: *Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16. vijeka – Hrvatski djaci gradačkoga sveučilišta god. 1586–1829*. *Ljetopis JAZU* 48 (1936) 165–209., 171–185.; Johann Andritsch: *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782)*. Graz 1965. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 22.) Legteljesebb összeállítás: Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789*. Bp., 2004. (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 12.) 221–295.

¹⁰⁹ Dočkal: *Hrvatski kolegij*, 48., 52–53.

¹¹⁰ Varga: *Magyarországi diákok*, 296–304.

¹¹¹ A nagyszombati egyetem matrikulája rendszertelenül tartalmazza a tanulók származási helyét, de a nagyszámú horvát név mindenesetre jelzi a Dráván túli hallgatók viszonylag nagy számát. Zsoldos: *Matricula*;

A zágrábi papnövendékek Itáliában Bologna mellett Rómában is tanulhattak, ugyanis a német-magyar kollégiumban a zágrábi püspökségnek két helye volt, ide szintén a káptalan küldött két-háromévente egy-egy alumnust: a 16. században ötöt, a 17. században negyvenkettőt, a következő évszázadban pedig már háromszor ennyit.¹¹² Ugyanakkor érdekes körülmény, hogy a római magyar kollégium alapításának legfőbb előmozdítója, a jezsuita Szántó István külön kérte a római illetékeseket: nehogy a dalmatákkal (amely elnevezés alatt Dalmácia mellett a szűkebben vett Horvátország és Szlavónia lakóit is értette) legyen közös a magyar papnevelő. Szántó szerint az ötszázéves együttlakás nagyon hasonlatossá tette ugyan a két nemzetet, de a magyarok szüksége nagyobb, ők az uralkodó nemzet, és a végén a dalmaták innen is kitúrnák őket, akárcsak a horvát pálosok a magyarokat a római zarándokházból. Ezért a katolikus (déli) szlávok kizárását és külön illír kolégium alapítását javasolta a római illetékeseknek.¹¹³

Ehhez képest figyelemre méltó, hogy a zágrábi egyházmegye a katolikus déli szlávok, korabeli elnevezésük alapján az illírek számára alapított itáliai kollégiumokban nem rendelkezett saját helyekkel, és nem is próbált növendékeket küldeni, holott a korabeli szűkebb Illíria-fogalomba a zágrábi püspökség területét jelentő történelmi Szlavónia egyértelműen beletartozott.¹¹⁴ A legjelentősebb itáliai illír tanintézmény, a loretoi illír kollégium (*Collegium Illyricum Lauretanum*, 1580–1593, 1624/1627–1860) leginkább a dalmáciai egyházmegyéek növendékeit fogadta, de kisebb számban érkeztek bosnyák, bolgár, albán és szerbiai katolikus fiatalok is. A Dráva–Száva közötti hódoltságnak egy helye volt a kollégiumban, erre a boszniai vagy a belgrádi püspökök küldtek növendékeket, összesen mintegy tucatnyit. A zágrábi püspök növendékével az 1686-ig kiadott katalógusban nem találkoztam.¹¹⁵ A másik szemináriumot, a fermói illír kollégiumot (*Collegium Illyricum*

Kádár Zsófia – Kiss Beáta – Póka Ágnes: *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatósága 1635–1773*. Bp., 2011. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 26. Varia Theologica – PPKE HTK 3.)

¹¹² Veress Endre: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. I. *Anyakönyv (1559–1917)*. Bp., 1917. (Fontes Rerum Hungaricarum II.) 315–317.; Bitskey: *Hungariából Rómába*, 80. és 231–265 passim. Az Itáliában tanuló horvát származású diákok névsorát Veress Endre adatai alapján összeállította: Szlavikovszky Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken*. I. Bp., 2007. (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 16.) 132–152.

¹¹³ Ladislaus Lukács: *Monumenta Antiquae Hungariae*. I–IV. (1550–1600). Romae, 1969–1986. (Monumenta Historica Societatis Iesu 101., 112., 121., 131.), I. 760–761., 840–841., 888–891., 940–941.

¹¹⁴ Magyarul kitűnő áttekintés: Bene: *Egy kanonok*, 124–158. Az itáliai illír kollégiumokra összefoglalóan: Ratko Perić: *Hrvatski zavodi u Italiji*. In: *Crtajte granice, ne precrtaite ljude. Zbornik radova u povodu imenovanja vrhobosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalu*. Prired. Marko Josipović – Mato Zovkić. Sarajevo–Bol, 1995. (Studia Vrhobosnensia 7.) 731–754.

¹¹⁵ Josip Jurić – Mijo Korade: *Iz arhivske građe o Ilirskom Kolegiju u Loretu*. *Vrela i prinosi* 13 (1982) 61–105. A kollégium történetére lásd: Josip Jurić: *Ilirski Kolegij u Loretu 1580–1860*. *Vrela i prinosi* 13 (1982) 23–60.; Slavko Kovačić: *Il Collegio Illirico presso il santuario della Santa Casa di Loreto 1580–1798*. In: *Pellegrini verso Loreto. Atti del Convegno Pellegrini e Pellegrinaggi a Loreto nei secoli XV–XVIII. Loreto 8–10 novembre 2001*. A cura di Floriano Grimaldi – Katy Scordi. Ancona, 2003. (Studi e Testi. Nuova Serie 21.) 217–249. A Balkán-félsziget és Itália közötti kapcsolatrendszer kontextusába ágyazva tárgyalja a loretoi és fermói illír kollégiumok történetét: Marco Moroni: *I collegi illirici delle Marche e la penisola balcanica in età moderna*. In: *Adriatico. Un mare di storia, arte, cultura*. A cura di Bonita Cleri. Ripatransone, 2000. 183–202.; Uő: *Rapporti culturali e forme devozionali tra le due sponde dell’Adriatico in età moderna*. In: *Pellegrini verso Loreto*, 181–216. A két utóbbi tanulmány a szerző több, az Adriai-tenger két partja közötti kora újkori kapcsolatrendszer

Firmanum Sanctorum Petri et Pauli, 1663–1746) az eredetileg Raguzába tervezett balkáni papnevelde utódaént hozta létre a Propaganda Fide Kongregáció.¹¹⁶ Ez a határozott missziós jelleg a növendékek összetételében is tükröződött: fennállásának 83 éve alatt a 193 növendék jó negyede érkezett csupán Dalmáciából, nagyjából ugyanennyien a déli (montenegrói, koszovói és hercegovinai) katolikus szórványokból, de sokan jöttek Albániából is; mellettük találkozunk moldvai, bolgár, görög, sőt orosz fiatalokkal is. Boszniát és a Szerémséget 3–3 papnövendék képviselte. Zágrábból mindössze egyetlen fiatal érkezett 1705-ben, de őt a következő évben már ki is csapták.¹¹⁷

A papnevelő intézetek számbavétele a primer tanulságok mellett (hol és hány papot képeztek az adott egyházmegye számára) még egy érdekes vizsgálati szempontot tartogat: egy-egy püspökség vagy egyháztartomány kollégiumhálózata, papnevelésének és általában peregrinációjának geográfiája nagyon plasztikusan leképezi az adott egyházigazgatási egység regionális és kultúrföldrajzi kötődéseit. Zágráb egyházi és kulturális szempontból a mediterrán és a közép-európai katolicizmus határmezsgyéjén helyezkedett el, ugyanakkor ez utóbbi kultúrkör identitásformáló ereje sokkal erősebbnek bizonyult. Erre utal egyrészt az önálló kollégiumhálózat (Bologna, Bécs, Zágráb) működése, másrészt pedig a zágrábi növendékek jelentős száma a római magyar-német kollégiumban és a közép-európai tanintézményekben, illetve teljes hiánya az itáliai illír tanintézményekben.

A püspökök

Ugyanezt a részbeni kívülállást figyelhetjük meg, ha a zágrábi püspökök életpálya-modelljét összehasonlítjuk a magyar főpásztorok karrier-stratégiáival. A magyar püspök-kinevezési rendszer jelentősen eltért a Trienti Zsinat által rögzített lelkipásztori elvektől és az európai gyakorlattól, részben a főkegyúri jog ereje, részben pedig a török hódítás okozta sajátos körülmények miatt. A rendszer lényegét az jelentette, hogy a főpapok karrierjük során meghatározott sorrendben araszolgattak az egyre nagyobb jövedelmet jelentő püspöki székek

tárgyaló írásával együtt megjelent az alábbi tanulmánykötetben: Marco Moroni: *Tra le due sponde dell'Adriatico. Rapporti economici, culturali e devozionali in età moderna*. Napoli, 2010. (Territorio e ricerca 1.)

¹¹⁶ A Raguzában hosszú vajúdas után 1636-ban alapított kollégium (Collegium Orthodoxum) a Raguzában tartózkodó trebinjei püspökök vezetése alatt állt, és a 18. század elejéig működött néhány, elsősorban a trebinjei egyházmegye számára taníttatott növendékkal. Milan Rešetar: Toma Natalić Budislavić i njegov „Collegium Orthodoxum” u Dubrovniku. *Rad JAZU* 206 (1915) 136–141.; Ratko Perić: Budislavićev pravovjermi zavod. *Vrela i prinosi* 20 (1994/1995) 29–41.

¹¹⁷ Vittorio Bartocetti: Il Collegio di San Pietro e Paolo di Fermo 1663–1746. *Studia Picena* 9 (1935) 1–34.; Carlo Verducci: Il Collegio Illirico di Fermo. *Deputazione di Storia Patria per le Marche. Atti e Memorie. Nuova serie* 82 (1977) 175–196. Mindkét tanulmány közli a növendékek listáját, de Verducci nem ismerte a negyven évvel korábban megjelent Bartocetti-írást. Itt érdemes megemlíteni a negyedik itáliai illír kollégiumot, amelyet az apuliai Monte Garganon alapított a Propaganda Fide Kongregáció védnöksége alatt Deziderije Nenkić raguzai domonkos szerzetes öt rendtársával együtt 1636-ban. 1638-ban a tanintézménynek négy diákja volt, fennállásáról 1647-ig vannak adataink, végzett növendékekről viszont nem tudunk. Josip Burić: Ilirski kolegij u Garganskom gorju u 17. stoljeću. In: *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*. I–II. (Mandićev zbornik). Rim, 1965. 235–252.

felé. A tisztán címzetesnek tekintett, olykor egyenesen fiktív balkáni titulus (Ansaria, Almissa, Korbávia, Novi, Roson, Scardona, Skopje, Szendrő, Trebinje stb.) után egy délhódoltsági cím következett. Közülük a legalsó fokon álltak a jövedelem nélküli boszniai, szerémi és tinini, ezt követték a már némi bevételt hozó csanádi, pécsi és váradi, az utóbbi kettő némileg magasabb haszonnal. Ezt követően a váci, utána a veszprémi és nyitrai cím volt esélyes. A karrier csúcsát a győri és egri püspökségek, illetve ezek mellé a kalocsai érsekség, végül a legszerencsésebbeknek az esztergomi érsekség jelentette. A rendszerből némileg kilógott az erdélyi titulus: jövedelme és székhelye ennek sem volt, viszont a fenti rendszerbe nem kapcsolták be; viselői közül néhányan egyet továbbléptek ugyan, de legtöbbjük számára az erdélyi püspöki cím a főpapi karrier csúcsát jelentette. Természetesen mindez nem jelentette, hogy egy-egy püspök valamennyi állomást megjárta, a balkáni cím sokszor kimaradt, és „ugorni” is lehetett.¹¹⁸

Zágrábi püspökök a török korban

<i>püspök neve</i>	<i>királyi kinevezés, pápai megerősítés, székiüresedés</i>			<i>káptalani, rendi tagság</i>	<i>korábbi – későbbi főpapi cím</i>
1. Erdődy Simon	1518	1519	1543	egri kanonok	—
2. Oláh Miklós	1543	—	1548	esztergomi kanonok	– Eger, Esztergom
3. Gyulai Farkas	1548	—	1550	pálos	
4. Gregoriánc Pál	1550	1550	1557	zágrábi (egri, pozsonyi) kanonok	Pécs – Győr, Kalocsa
5. Bruman Mátyás	1557	1560	1563	zágrábi nagyprépost	—
6. Draskovics György	1563	1564	1578	váradi kanonok, pozsonyi prépost	Pécs – Győr, Kalocsa
7. Monoszlay János	1578	1578	1584	zágrábi nagyprépost	Pécs –
8. Heresinczy Péter	1585	—	1587	zágrábi nagyprépost	Tinin – Győr
9. Sztankovacszy Gáspár	1588	1589	1596	zágrábi nagyprépost	—
10. Zelniczey Miklós	1598	1600	1602	zágrábi nagyprépost	Szerém, Pécs –
11. Bratulics Simon	1603	1604	1611	pálos rendfőnök	Szerém –
12. Domitrovics Péter	1611	1613	1628	zágrábi nagyprépost	Pécs –
13. Ergelics Ferenc	1628	1629	1637	zágrábi nagyprépost	Bosznia, Veszprém –
14. Vinkovics Benedek	1637	1642	1642	zágrábi nagyprépost	Pécs –
15. Bogdán Márton	1643	1643	1647	zágrábi nagyprépost	—
16. Petretics Péter	1648	1649	1667	zágrábi nagyprépost	– Kalocsa
17. Borkovics Márton	1667	1668	1687	pálos rendfőnök	– Kalocsa
18. Mikulics András Ignác	1688	1688	1694	zágrábi nagyprépost	Tinin –
19. Seliscsevics István	1694	1695	1703	zágrábi nagyprépost	Korbávia–

¹¹⁸ Ennek az informális hierarchiának az alapját természetesen az egyházmegyék bevételeinek rangsora határozta meg. Molnár: *A bátai apátság*, 19–20.

Ebben a rendszerben Zágráb főpásztorai jelen voltak ugyan, de magyar kollégáiknál sokkal kisebb mértékben, az elzárkózás ebben a tekintetben is erősödött a 17. század folyamán. A középkori tendenciával ellentétben a 16. század közepétől a zágrábi püspökök már kizárólag a hazai jelöltek közül kerültek ki, mégpedig a három (egyébként szintén horvát) pálost és Draskovics Györgyöt leszámítva mindig a székeskáptalan nagyprépostjai emelkedtek a püspöki méltóságba. Közülük többen már nagyprépostként elnyerték egy szomszédos, hódoltsági püspökség (Bosznia, Szerém, Tinin, Pécs, Ergelics kivételesen Veszprém) címét, de ez inkább előjáték volt a zágrábi kinevezéshez, nem pedig egy, akár négy-öt állomásból álló főpapi karrier kezdete. A továbblépést a 16. század második felében három alkalommal (egyébként érdekes módon követve a horvát migráció irányát) a győri püspöki cím elnyerése jelentette, olykor kiegészítve a kalocsai érsekséggel. A 17. században a győri út is bezárult, csupán két esetben nyerték el Zágráb főpásztorai püspökségük megtartása mellett, pusztán a tekintély- és jövedelemnövelés érdekében, a kalocsai címet.

Ezek a folyamatok persze logikusak, és teljesen egybevágnak a többi itt tárgyalt jelenséggel. A zágrábi püspök a horvát rendi struktúrában és politikai életben betöltött szerepe miatt komoly tekintélyt képviselt hazájában, hiszen a püspök a bán mellett az ország legfőbb közjogi méltósága volt; Draskovics György, Sztankovácsky Gáspár és Borkovics Márton püspökök a bán, illetve a báni helytartó tisztét is betöltötték. Ezt a pozíciót nyilván csak horvátként, komoly helyismerettel és tapasztalattal lehetett megalapozni – külső jelöltek számára ez egyre inkább lehetetlenné vált. Másrészt törekvés sem igen volt a magyar főpapjelöltek részéről Zágráb irányába, már csak a magyarországi viszonyokhoz képest csekély jövedelmek miatt sem. Mindez persze nem jelentett merev elzárkózást a magyar egyházi és világi rendektől, amit politikai szereplésükön túl néhányuk magyar nyelvtudása is bizonyít. Domitrovics Pétert tízesztendőskorában Mikácsi Miklós zágrábi kanonok, későbbi váradi püspök vitte Szombathelyre tanulni, hogy ott sajátítsa el a magyar nyelvet.¹¹⁹ Magyartudásának bizonyítéka, hogy több horvátországi főúrtól kapott magyar nyelvű levelet.¹²⁰

A fenti kép még határozottabb kontúrokat kap, ha a püspökök képzettségét és tevékenységét hasonlítjuk össze a magyarországi főpapokéval. A 16. század második felétől kezdve szinte valamennyien (már akiről ezt egyáltalán tudjuk) a fentebb bemutatott intézményrendszer keretei között végezték tanulmányaikat. Heresinczytól Seliscsevicsig kilencen tanultak a bolognai kollégium növendékeként, hatan a rektori tisztséget is betöltötték.¹²¹ Bécsben négyen végezték a tanulmányaikat,¹²² a római tanintézményt pedig a két pálos püspök (Bratulics, Borkovics) látogatta. Emellett Bogdán és Mikulics Grazban, Borkovics pedig Olmützben végezték a filozófiát. A század derekától a magyar püspöki kar nagy része a római kollégium és a bécsi Pázmáneum növendéke volt, vagyis már képzésükben

¹¹⁹ „Dixit cognosco ipsum Petrum Domittrovith a pueritia, nam ego ipsum deduxeram puerum tunc decennem ad studia Sabariensia et ad perdiscendam linguam ungaricam.” ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 14., fol. 107r.

¹²⁰ Domitrovicsen kívül még Borkovics Mártonhoz írott magyar nyelvű levél ismeretes a zágrábi püspökökhöz írott levelek gyűjteményéből. Fodor–Nagy: Magyar főurak levelei.

¹²¹ Draskovics, Heresinczy (rektor), Sztankovacs (rektor), Zelniczey, Domitrovics (rektor), Ergelics, Vinkovics (rektor), Bogdán (rektor), Mikulics, Seliscsevics (rektor).

¹²² Sztankovacs, Vinkovics, Petretics (kurátor), Seliscsevics.

is elkülönültek a két ország főpapjai. Ugyanakkor tudományos fokozatot a magyarokhoz hasonlóan a horvát papnövendékek sem szereztek. A püspökjelöltek kánoni kivizsgálása során meghallgatott tanúk egyöntetűen nyilatkoznak: mi horvátok és magyarok nem törekedünk ilyesfajta fokozatok után.¹²³

Hasonlóan átmeneti helyzetet regisztrálhatunk, ha a zágrábi püspökök főpásztori tevékenységét hasonlítjuk össze magyar kollégáikéval.¹²⁴ Egyrészt, mint a Magyar Korona alattvalói és a magyar episzkopátus tagjai, hasonló közjogi keretek között dolgoztak, problémáik és lehetőségeik között is számos párhuzamosság figyelhető meg. A 17. század első harmadáig a zágrábi püspökök számára is az egyik legnagyobb gondot a püspöki birtokok restaurációja jelentette. A vlachokkal szemben – mint arra már utaltam – ez ugyan nagyrészt reménytelen volt, de a 16. században elidegenített vagy elfoglalt javaknak a horvát nemesektől való visszaszerzése olykor sikerrel járt. Zágráb főpásztorai számára a legsúlyosabb belső ellenzékét szintén saját káptalanjuk jelentette, még akkor is, ha szinte valamennyien ebből a testületből emelkedtek a püspöki méltóságra. A konfliktusok különösen Bratulics, Ergelics és Vinkovics kormányzása idején erősödtek fel, és ezúttal is püspökök autokratikus reformelképzelései és a kánonok testület jog- és birtokvédelme közötti feszültségekből táplálkoztak. Bratulics a székesegyház és a szeminárium felújítására a kánonokok jövedelmeit is fel akarta használni, törekvései különösen a nagyprépost, az egyébként szintén szemináriumalapító Baltazar Napulji ellenállásán buktak meg.¹²⁵ Ergelics a viszály során már nagyprépostként a püspök oldalára állt, ami a későbbiekre is baljós előjelnek mutatkozott.¹²⁶ A harc azonban utóda, Vinkovics főpásztorsága idején tetőzött, aki ugyanazzal a hévvel szállt szembe korábbi testületének ambícióival, mint amekkorával nagyprépostként védte azokat. A püspök – akárcsak korábban Bratulics – a kánonokok javadalmait kívánta felhasználni a papképzés intézményrendszerének megszilárdítására: részben a teológus stallum felállítására, részben pedig a szeminárium jövedelmeinek növelésére. Mindkét törekvése a testület heves ellenállásába ütközött, de a püspök erejét mutatja, hogy végül kompromisszumos megoldás született, végrehajtását csak Vinkovics halála akadályozta meg.¹²⁷

A joghatósági és anyagi konfliktusok ellenére a zágrábi püspökök számos tekintetben hasonló eredményeket könyvelhettek el, mint magyarországi kollégáik: Bratulics Simon már pálos rendfőnökként is jó kapcsolatot ápolt a jezsuitákkal, 1606-ban szerepe volt a rend zágrábi megtelepítésében.¹²⁸ A rövidesen kollégiummá fejlődő intézmény a horvát egyházi és

¹²³ „... nos Croatae et Ungari re ipsa contenti huiusmodi graduum dignitates non ambimus.” Ezt Mikáci Miklós korábbi zágrábi kánonok, váradi püspök jelentette ki büszke öntudattal 1613-ban, Domitrovics vizsgálati eljárása során. Ugyanezt vallotta Ergelics is: „in his nostris partibus hoc non sit in usu.” ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 14., fol. 107v., 110r. Ugyanígy nyilatkozott Patacsics Boldizsár és Pavao Ritter-Vitezović 1694-ben: ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 260.

¹²⁴ Az alábbiak forrásául a zágrábi püspökökről összeállított három életrajzgyűjtemény adatai szolgáltak: Farlatus: *Illyricum Sacrum*, V. 522–592.; Buturac: *Zagrebački biskupi*; *Zagrebački biskupi*.

¹²⁵ Farlatus: *Illyricum Sacrum*, V. 553–556. Napulji személyére lásd: M. Stahuljak: Baltazar Dvorničić-Napulj. Civitatis Caproncensis decus. *Zbornik Muzeja grada Koprivnice* 1 (1946) 7–11.

¹²⁶ Mijo Korade: Franjo Ergelski. In: *Zagrebački biskupi*, 307–313., 308.

¹²⁷ Farlatus: *Illyricum Sacrum*, V. 573–575.

¹²⁸ Miroslav Vanino: *Isusovci i hrvatski narod*. I–III. Zagreb, 1969–2005., I. *Rad u XVI stoljeću. Zagrebački kolegij*. Zagreb, 1969. 83.

kulturális élet egyik fontos központja lett, amelyet a főpásztorok közül szinte mindegyik támogatott. Ugyancsak mindegyikük épített-szépített valamit a székesegyházon, amire szükség is volt, hiszen a század folyamán kétszer (1624-ben és 1645-ben) is leégett.¹²⁹ Bár a vlahok rendi-egyházi integrációjában nem értek el eredményt, az ellenreformáció terén valamennyi magyarországi kollégájuknál sikeresebbek voltak. Vinkovics és Petretics értekezéseket írtak az egyházmegye történetéről,¹³⁰ Domitrovics és Petretics pedig a katekizmusok és posztillás könyvek megírásának ösztönzésével és kiadásával jelentős mértékben hozzájárultak a kaj-horvát irodalom és nyelv fejlődéséhez.¹³¹

Ugyanakkor Zágráb nem csak földrajzi, hanem egyházi-kulturális szempontból is közelebb volt Rómához, bizonyos értelemben átmenetet jelentett az erős itáliai hatások alatt álló dalmáciai és az államegyházi szabályrendszere szerint működő magyarországi püspökségek között. Jól mutatja ezt a püspökök pápai megerősítésének aránya is. A 17. században a magyar egyházmegyéek főpásztorainak mintegy fele-kétharmada nyerte el Rómából a konfirmációt. A szórás persze igen nagy volt: az esztergomi érsekség száz százalékával szemben ott áll a szerémi püspökség példája, ahol a király által kinevezett 17 püspök közül mindössze három bírt római hozzájárulással, vagy a balkáni címek, amelyeknek birtokosai csak kivételesen kaptak pápai konfirmációt. Szintén számos esetben előfordult, hogy a továbblépés esetén a korábbi címre megerősített püspök nem kért újabb szentesítést, hiszen immár felszentelt püspökként működhetett új egyházmegyéjében.¹³² A horvát főváros főpásztorai ezzel szemben a 16. század második felétől egyetlen kivétellel pápai megerősítés birtokában kormányozták egyházmegyéjüket.¹³³ A római jóváhagyás sokszor még a királyi kinevezés évében megérkezett, de Vinkovics Benedek sajátos esetét¹³⁴ leszámítva többiek sem vártak egy-két évnél tovább. Ennek fényében meglehetősen érdekes, hogy a Szentszékkal való kapcsolattartás másik fontos intézményére, a püspökök *ad limina* látogatására és az

¹²⁹ Lelja Dobronić: Doprinios zagrebačkih biskupa hrvatskoj kulturi. In: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094–1994*. Zagreb, 1994. 43–66., 54–57.

¹³⁰ Stjepan Antoljak: *Hrvatska historiografija*. 2. kiad. Zagreb, 2004. 92–94., 105–106.

¹³¹ Jerko Fučak: *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*. Zagreb, 1975. (Analecta Croatica Christiana VIII.) 263–265.; Mijo Korade: Petar Domitrović. In: *Zagrebački biskupi*, 297–304., 302.; Uő: Petar Petretić. Uo. 333–339., 335–336.

¹³² Erre lásd az előző fejezetben mondottakat.

¹³³ Oláh és Gyulai ebből a szempontból még egy korábbi időszak szereplői, Heresinczy pedig nyilván a rövid zágrábi működés miatt nem jutott hozzá a pápai konfirmációhoz.

¹³⁴ Vinkovics csak kinevezése után öt évvel, néhány hónappal a halála előtt nyerte el a pápai konfirmációt, aminek összetett okai voltak: korábbi vitái a nunciussal és az esztergomi érsekkal, a megerősítésért járó díjak megfizetésének elvi szinten való elutasítása és a személyével kapcsolatban Rómába érkező rágalmak. Korade: Benedikt Vinković, 320–321. Vinkovics ellen a zágrábi káptalantól 1637. augusztus 5-én súlyos vádat tartalmazó feljelentés érkezett a Szentszékhez, miszerint a kinevezett, de a pápa által meg nem erősített püspök főpapi funkciókat végzett a nép botrányára, illetve gyalázta és simóniával vádolta a római kúriát a megerősítésért járó díjak miatt. A levél Vinkovicsot könnyelmű, fősvény és összeférhetetlen embernek mutatja be, aki magát zágrábi pápának tartotta és az egész káptalannal szembeszegült, sőt mindenki őt gyanúsította az általa halálosan gyűlölt Marnavics Tomkó János megmérgezésével. A feljelentők szerint nem megerősíteni kellene a püspöki tisztségben, hanem idézzék a római inkvizíció elé. BAV Barb. Lat. 6900., fol. 83r–84r. Vinkovics megerősítésére és a korszak horvátországi egyházpolitikai küzdelmeire vonatkozó, a Zágrábi Főszékeskáptalan Levéltárában őrzött dokumentumok nyomtatásban is megjelentek: Ivan Kukuljević Sakcinski: *Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovini XVII. vieka*. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 10 (1869) 1–222., 145–222 passim.

ilyenkor szokásos jelentésekre Zágráb esetében is nagyon sporadikus adataink vannak: a 17. századból mindössze három jelentést (1607, 1634, 1675) és ezen kívül két, prokurátor útján teljesített látogatást (1619, 1622) ismerünk.¹³⁵

Ha a püspökök tevékenységét nézzük, rögtön szembetűnik: a magyarországi kollégáikhoz képest sokkal inkább szem előtt tartották Tridentinum előírásait. A papnevelés ügyéről fentebb már részletesen szoltam: a zsinat által előírt szemináriumi rendszer egyetlen magyar egyházmegyében sem működött olyan olajozottan, mint Zágrábban. Hasonló a helyzet a másik fontos intézmény, az egyházmegyei zsinatok esetében. A Trienti Zsinat évenkénti összehívást írt elő, ez természetesen – főleg folyamatosan – egyetlen egyházmegyében sem valósult meg, az egyházmegyei zsinat funkcióját az egyházlátogatások, illetve az ott hozott rendelkezések vették át.¹³⁶ Magyarországon egyedül az esztergomi érsekek tartottak több-kevesebb rendszerességgel zsinatokat, de ezek egy része az egyháztartomány főpásztorai számára összehívott tartományi, sőt nemzeti zsinat volt.¹³⁷ Ezen kívül csak elvétve találkozunk egyházmegyei zsinattal, így a győri püspökségben 1579-ben,¹³⁸ a pécsiben 1634-ban,¹³⁹ az egriben 1635-ben¹⁴⁰ vagy a váciban 1675-ben¹⁴¹. A zágrábi püspökök ebben a tekintetben is jócskán leelőzték magyar kollégáikat: 1535 és 1690 között összesen 14 egyházmegyei zsinatról van tudomásunk, ez majdnem annyi, mint a magyarországi egyházmegyek összes szinódusa ebből a bő másfél évszázadból. Erdődy Simon 1535-ben celebrált zsinatáról közelebbit nem tudunk. Draskovics György püspök három zsinatának (1566, 1570, 1574) a Tridentinum zágrábi kihirdetésében és a protestantizmus feltartóztatásában volt jelentős szerepe. Munkáját Sztankovacs Gáspár (1591) és Zelniczey Miklós (1602) folytatták. Ergelics zsinatai (1630, 1634) részben elődei nyomdokain haladtak, részben Zágráb autonómia-törekvéseit juttatták kifejezésre Pázmány egységesítő törekvéseivel szemben. Vinkovics Benedek 1642-ben az 1638. évi nagyszombati nemzeti zsinat határozatait hirdette ki. Az egyházmegyei törvényalkotást Borkovics Márton (1669, 1673, 1677, 1687) és Mikulics Ignác Sándor (1690) zsinatai tették teljessé: az általuk hozott törvények az egyházi élet szinte minden fontosabb területére kiterjedtek.¹⁴² Ugyanezt

¹³⁵ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 328–335.; Atanazije J. Matanić: Izvještaji zagrebačkih biskupa i nadbiskupa sačuvani u Vatikanskom arhivu. *Bogoslovska Smotra* 45 (1975) 117–126.; Metod Hrg: O izvještajima đakovačkih i zagrebačkih biskupa i nadbiskupa u Vatikanskom arhivu. *Croatica Christiana Periodica* 2 (1978) 64–74.

¹³⁶ Erdő Péter: Az egyházmegyei zsinat intézménye a történelemben. In: Uő: *Egyházjog*, 19–24., 22–23.

¹³⁷ A 16–17. századi nagyszombati zsinatok rendelkezései más középkori és kora újkori zsinati dokumentumokkal egyetemben a 18–19. századi zsinati gyűjteményekben láttak napvilágot, modern szövegkiadásuk nincsen: Péterffy: *Sacra Concilia*, II.; Ignatius Batthyány: *Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli, 1785–1827.; Michael Szvorényi: *Synopsis critico-historica decretorum synodaliū pro Ecclesia Hungaro-Catholica editorum*. Vesprimii, 1807.

¹³⁸ Koltai András: A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 7 (1995) 3–4. sz. 41–60.

¹³⁹ Molnár: *A katolikus egyház*, 95.

¹⁴⁰ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 334–346.

¹⁴¹ Mezösi: *A váci egyházmegye*, 31–55.

¹⁴² A középkori és kora újkori zágrábi zsinatokra és dokumentumaikra a fentebb idézett zsinati kollekciók mellett lásd: Janko Barlé: Naše diecezanske sinode. *Bogoslovska smotra* 4 (1913) 157–178., 265–281.; Velimir Blažević: *Concilia et synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata*. Vicetiae, 1967.; Uő: *Crkveni*

mondhatjuk el az egyházlátogatásokról is, amelyek jegyzőkönyvei főesperességenként az 1620-as évektől kezdve folyamatos sorozatban ránk maradtak.¹⁴³ Zágráb püspökei tehát, akárcsak az egyházmegye intézményei, a magyar struktúrák részeként, de azoktól egyre több tekintetben távolodva formálták a horvát katolicizmus sajátos, alapjaiban közép-európai, de a magyartól mind hangsúlyosabban elkülönülő arculatát a 17. században.

Az egyházi intézményrendszer rekonstrukciója

A tengerparti Zengg mellett Zágráb volt az egyetlen püspöki székhely a 16–17. századi Magyar–Horvát Királyságban, amelyet a törökök soha nem foglaltak el. A magyarországi székvárosok egy része egyházmegyéjükkel együtt megsemmisült (Kalocsa, Csanád, Diakóvár, Pécs, Várad, Gyulafehérvár). Az északabbi püspökségek területük kisebb-nagyobb részét megőrizték, ugyanakkor székhelyüket védettebb várakba, városokba tették át (Esztergom–Nagyszombat, Veszprém–Sümeg, Vác–Nógrád, Eger–Jászó, Kassa). Még a két legnyugatibb egyházmegyei központ, Győr és Nyitra is rövidebb időre török uralom alá került (Győr: 1594–1598, Nyitra: 1663–1664). Ezek a változások gyakorlatilag megsemmisítették az egyházmegyei központok gazdag egyházi-művelődési infrastruktúráját.¹⁴⁴ Az újonnan kiépülő centrumok közül egyedül Nagyszombat közelítette meg elődeinek vallási-kulturális színvonalát.¹⁴⁵ Győrből erődváros lett, püspökei a török foglalás éveiben és a 17. század első felében leginkább a rákosi nyaralójukban tartózkodtak,¹⁴⁶ míg Nyitra perifériális helyzete és szegénysége miatt nem tekinthető reprezentatív példának.

A zágrábi püspöki székhely esetében a 16. századi negatív változások éreztették ugyan hatásukat, de semmiképpen sem hoztak a magyarországi egyházi központokhoz hasonló leépülést. A késő középkori (külön káptalani és szabad királyi városból, a Kaptolból és Gradecből álló) Zágráb székeskáptalanával, a külvárosokat is számolva négy plébániájával, domonkos, ferences, ciszterci és (remete-hegyi) pálos kolostoraival, valamint négy ispotályával kifejezetten a jelentősebb egyházi központok között foglalt helyet a magyarországi városhálózatban.¹⁴⁷ A kora újkorban a város plébániaszerkezete valamelyest átalakult ugyan, de négy plébánia továbbra is működött: a Kaptolban a Szűz Máriáról, a Gradecben a Szent Márkról, a latin negyedben (Vicus Latinorum) a Szent Péterről, a Nova Ves nevű külvárosban pedig a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett plébániaegyházak.¹⁴⁸ A

partikularni sabori i dijeceanske sinode na području Hrvatske i drugih južnoslavenskih zemalja. Zagreb, 2012. (Croatia Christiana – Fontes XXVIII).

¹⁴³ Lásd az egyházlátogatási jegyzőkönyvek fentebb idézett katalógusát: Hrg–Kolanović: *Kanonske vizitacije*.

¹⁴⁴ Molnár: *A bátai apátság*, 14–16.

¹⁴⁵ Összefoglalóan: Braunecker M. Margit: *Nagyszombat mint irodalmi központ 1560–1640*. Bp., 1933.; Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Bp., 2004.

¹⁴⁶ Bedy Vince: *Győr katolikus vallásos életének múltja*. Győr, 1939. (Győregyházmegye múltjából V.) passim; Bán János: *Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi és kulturális története*. Fertőrákos, 2000. (Fertőrákosi Füzetek 1.) 26–28.

¹⁴⁷ Kitűnő összefoglalás bőséges további szakirodalommal: Varga Szabolcs: *Zágráb szerepe a magyarországi városhálózatban a késő középkorban*. In: *Urbs. Magyar Városháztörténeti Évkönyv*. III. Bp., 2008. 269–273.

¹⁴⁸ Ez a négy plébánia működött Zágrábban egészen a 20. század első felének alapítási hullámaig. Lásd: Hrg–Kolanović: *Kanonske vizitacije*, 273–274.

ferences és pálos kolostorok megszakítás nélkül továbbéltek, a megszűnt domonkos és ciszterci kolostorok helyett 1606-ban a jezsuiták, 1618-ban pedig kapucinusok alapítottak új rendházakat. Az ispotályok száma is csak eggyel csökkent: a Kaptolban működött a püspöki és a káptalani, a Gradecban pedig a városi szegényház. A székesegyházi Corpus Christi Társulat mellett a század folyamán a Szent Márk plébánián, illetve a ferences és jezsuita templomokban alakultak új konfraternitások.¹⁴⁹

Nem csak a székváros, hanem az egyházmegye keresztény kézen maradt területének egyházi intézményrendszere is sokkal épebben vészelte át a 16–17. század kataklizmáit, mint a magyarországi katolicizmus struktúrái bárhol az országban. Ezt az állítást a legjobban a plébánia- és kolostorhálózat számszerű bemutatásával tudjuk bizonyítani.

A zágrábi egyházmegye plébániáiról két késő középkori összeírás maradt fenn 1334-ből és 1501-ből. Ezeket a forrásokat régóta ismeri a horvát egyháztörténetírás,¹⁵⁰ és immár mindkettő korszerű kiadásban hozzáférhető.¹⁵¹ A korábbi plébánianévsor 412 plébániát sorol fel; a későbbi az egyházmegye papjait veszi számba: 423 plébánost, 337 káplánt, javadalmas papot és altaristát (ebből 68-at név nélkül), 12 csázmai kanonokot és 6 prebendáriust. A zágrábi székeskáptalan nem említett mintegy 40 kanonokjával és javadalmasával együtt az egyházmegye klérusa a 16. század elején hozzávetőleg 818 személyből állt. Az egyik legszorgalmasabb horvát egyháztörténész, Josip Buturac a két összeírás és egyéb kiegészítő adatok alapján az egyházmegye területén a középkor folyamán összesen 596 plébániát nevezett meg, amelyek jelentős részét sikerült lokalizálni is.¹⁵²

Mennyi maradt meg a plébániahálózathoz az egyházmegye nagyjából felére csökkent területén?¹⁵³ Az 1574. évi egyházmegyei zsinat aktái 206 plébániáról tesznek említést.¹⁵⁴ Bratulics püspök 1607. évi ad limina jelentésében 60 plébániáról írt.¹⁵⁵ 1634-ben Ergelics Ferenc mintegy 200-ra taksálta ugyanezt a számot, bár hangsúlyozta: a török határvidék változásai miatt pontos adatot nem tud megadni.¹⁵⁶ Petretics Péter kanonok 1637-ben 150-re becsülte az egyházmegye plébániáinak számát.¹⁵⁷ A 17. században, annak is elsősorban a második felében működő plébániák és plébánosok összességéről a fentebb már idézett, 1615-

¹⁴⁹ Zágráb 17. századi egyházi intézményeire lásd a fentebb többször idézett kötetem függelékében közzétett tanúvallomásokat.

¹⁵⁰ Első modernnek tekinthető kiadásuk: Franjo Rački: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. *Starine JAZU* 4 (1872) 201–229.

¹⁵¹ Josip Buturac: Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334. In: *Kulturno poviestni zbornik*, 409–454.; Stjepan Razum: Popis svećenika Zagrebačke biskupije iz 1501. godine. *Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu zagrebačke nadbiskupije* 7 (2003) 291–446.

¹⁵² Josip Buturac: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. *Starine JAZU* 59 (1984) 43–108.

¹⁵³ Az arány csak nagyon hozzávetőleges, egyrészt mivel a határőrvidéki vlahok miatt a keresztény terület egy része is gyakorlatilag elveszettnek tekinthető, másrészt pedig a nagy kiterjedésű dubicai főesperességben a török betörések miatt már a középkori összeírások is arányaiban kevés számú plébániát rögzítettek.

¹⁵⁴ Ivan Kr. Tkalčić: Prilog za povjest zagrebačkih sinoda u XV. i XVI. veku. *Starine JAZU* 16 (1884) 117–129.

¹⁵⁵ Ez utóbbi számot Metod Hrg kevesli, és legalább 150-re teszi a működő plébániák számát, míg Hrvoje Petrić realisnak tartja. A korábbi és a későbbi adatok fényében én is Hrg álláspontját érzem valószínűbbnek. Lásd: Hrg: O izvještajima, 66.; Petrić: O katoličkoj obnovi, 150.

¹⁵⁶ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 333.

¹⁵⁷ Molnár: *A zágrábi püspökség*, 70.

től kezdődő egyházlátogatási jegyzőkönyvek¹⁵⁸ mellett a plébánosok által letett hitvallások és eskütételek regisztruma,¹⁵⁹ illetve Borkovics Márton 1669. évi zsinatán résztvevő papok névsora alapján alkothatunk fogalmat. Az 1669. évi zsinati jegyzőkönyv a kanonokokkal és jezsuitákkal együtt 184 papról tudósít.¹⁶⁰ Ha valamennyi említett dokumentumból kigyűjtjük a plébánosok névsorát, akkor szinte pontosan 200 működő plébániát regisztrálhatunk az egyházmegye területén, ezek közül mintegy 170 a Károlyváros–Kapronca tengelytől nyugatra, vagyis a viszonylag védettebb területeken feküdt. Ha térképre vetítjük a 200 plébániát, akkor az említett vonalon belül egy területileg teljesen kiegyenlített, nagyobb hiátusok nélküli plébániahálózat képe tárul elénk.¹⁶¹

Ezek a számadatok tényleges súlyukat a magyar–török határ mentén fekvő nyugat-magyarországi egyházmegyék (Veszprém, Győr és Esztergom) plébániahálózatával összevetve nyerik el. A különbségeket a Drávától északra és délre fekvő területek között világosan jelzi az a tény is, hogy a paphiány miatt kényszermegoldásként működő világi lelképásztorokról, licenciátusokról a zágrábi püspökség területén, egy-két zalai esetet leszámítva, nincsenek adataink.¹⁶²

A zágrábi püspökség keresztény kézen maradt területeinél valamivel nagyobb győri egyházmegyében 1661-ben Pálffy Tamás egri püspök szerint mintegy 140, Ivanovics Pál pálos szerzetes, scardonai püspök szerint pedig 150 plébánia működött, amelyek egy részét licenciátusok gondozták.¹⁶³ A papság létszámáról átfogó adat csak a század végéről áll rendelkezésünkre: az 1696–1698 közötti, egész egyházmegyét felölelő egyházlátogatás 177 papról tudósít az egyházmegye területén, nagyobb részük az egyházmegye nyugati, német- és horvátlakta falvaiban működött.¹⁶⁴ A magyar településeken elsősorban licenciátusok

¹⁵⁸ Hrg–Kolanović: *Kanonske vizitacije*. Lásd még: Josip A. Butorac: *Popis župa zagrebačke biskupije g. 1650. Croatia Sacra* 8/15–16 (1938) 87–96.

¹⁵⁹ Stjepan Razum: *Najstarije sačuvane župničke prisega u Zagrebačkoj nadbiskupiji*. *Knjiga župničkih prisega (1648.–1674.) Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu zagrebačke nadbiskupije* 8 (2004) 113–199.; Uő: *Vjeroispovijedi i župničke prisega Zagrebačke nadbiskupije. Professiones fidei et iuramenta parochorum ecclesiae Zagradiensis, 1648.–1997*. Zagreb, 2010. (Društvo povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”. Radovi 21.) 19–76.

¹⁶⁰ Stjepan Razum: *Biskupijska skupština (sinoda) Zagrebačke biskupije iz 1669. godine*. *Prva biskupijska skupština biskupa Martina Borkovića. Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu zagrebačke nadbiskupije* 8 (2004) 7–112.

¹⁶¹ Hrvoje Petrić idézett dolgozatában a vizitációk alapján 1640-ben 131, 1670-ben 175, 1700 körül pedig 187 plébániát számolt össze: Petrić: *O katoličkoj obnovi*, 151.

¹⁶² Az 1669. évi zágrábi zsinaton összesen három licenciátus jelent meg, Boross István, Csirári Imre és Kis Miklós, valamennyien a Murán túli zalai falvakból. Razum: *Biskupijska skupština*, 26., 29., 39.

¹⁶³ Széchenyi György győri püspök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveiben nyilatkoztak az egyházmegye kiterjedéséről: ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 63., fol. 298v–299r., 300rv.

¹⁶⁴ Fazekas István: *A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. Történelmi Szemle* 35 (1993) 101–131., 104.

dolgoztak: a vasvári főesperességben 20, a győriben 4, a pápaiban 3 világi lelkipásztor működött, ez utóbbiban felszentelt pap nem is volt.¹⁶⁵

Az esztergomi érsekség hatalmas területének ugyan csak a délkeleti, bár a székváros elvesztése miatt központi jelentőségű területei kerültek török uralom alá, a plébániahálózat így is drasztikusan megritkult. A rekonstrukció első eredményeiről Lippay György 1647. évi kéziratos sematizmusa és 1650. évi ad limina jelentése számol be. Az első forrás a középkori 976-tal szemben mindössze 172 plébánosról és 71 licenciátusról tudósít,¹⁶⁶ a Rómába küldött beszámolóban pedig 158 lelkészkező papról és 68 licenciátusról ír. A közel 220 katolikus plébánia mellett a főegyházmegye területén mintegy 1000 protestáns település állt.¹⁶⁷

A legszembetűnőbb eltérést a zágrábi és a tőle északra fekvő veszprémi püspökség összehasonlításával regisztrálhatjuk: ez utóbbi területén a középkori hozzávetőleg 600 plébániával szemben a 17. században legfeljebb egytucatnyi működött, de mai ismereteink szerint ezek sem folyamatosan.¹⁶⁸ A plébániák száma 1687-ben sem volt több 10–12-nél, és az alapos kutatások a 18. század első felében is mindössze 33-at regisztráltak, ezek közül 1710-ben legfeljebb 25 működött. A nagyarányú plébániaszervezés a 18. század közepére 128, az egyházmegye felosztásának évére (1777) 187 plébániát eredményezett – ez a szám még mindig nem érte el a zágrábi püspökség 17. századi kétszázas plébániaszámát.¹⁶⁹

Jól jelzi a kontrasztot a teljesen elpusztult intézményrendszerű veszprémi, illetve a sokkal jobban strukturált zágrábi püspökség között Bogdán Márton vallomása 1629-ből. Bogdán elmondása szerint Ergelics Ferenc zágrábi püspökjelölt veszprémi főpásztorként vizitált és a zsinati rendelkezések végrehajtására törekedett, de a törökök és protestánsok üldözése elől visszamenekült a horvát fővárosba. A veszprémi egyházmegye számára zágrábi papnövendékeket szentelt, ennek ellenére a paphiány miatt általában egyedül, asszisztencia nélkül misézett.¹⁷⁰ Nyilván a két szomszédos egyházmegye intézményrendszere közötti drasztikus különbségek eredményezték a 18. század elején a zágrábi püspökség északi, Dráván túli (dél-somogyi és Kanizsa környéki) expanzióját a veszprémi egyházmegye rovására, amely részben követte a horvát lakosság északi irányú migrációját, és amelyet a veszprémi püspököknek csak 1777-re sikerült teljesen visszaverni.¹⁷¹

Az egyházmegyék eltérő struktúráltasága miatt a zágrábi püspökség jelentős szerepet játszott a magyarországi egyházmegyék papi utánpótlásában, míg fordított irányú mozgásról gyakorlatilag nincsen ismeretünk. Az alsópapságot illető proszopográfiai vizsgálatok Magyarországon ugyan még csak kezdeti stádiumban vannak, ennek ellenére néhány részletvizsgálat adatai már érzékeltetik az arányokat. Bár a győri püspökség horvát anyanyelvű papjainak nagyobb része helyi, nyugat-magyarországi születésű volt, az

¹⁶⁵ Juhász: *Laien im Dienst der Seelsorge*, 125–126.

¹⁶⁶ Tusor Péter: Lippay IV. György. In: *Esztergomi érsekek*, 296–303., 298. A forrás kiadása: Bojtos Anita: *Az első esztergomi főegyházmegyei sematizmus 1647*. Bp., 2014. (Magyar Herald. Series I. A katolikus megújulás forrásai 1.)

¹⁶⁷ Huszár Elemér: *A visitatio liminum*. Bp., 1904. 82.

¹⁶⁸ Molnár: *A katolikus egyház*, 122.

¹⁶⁹ Hermann István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században (1700–1777)*. Veszprém, 2015. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 37. A veszprémi egyházmegye múltjából 28.) 46–108.

¹⁷⁰ ASV Dataria Ap., Processus Datariae vol. 8., fol. 190rv.

¹⁷¹ Pehm [Mindszenty] József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 2.) 273–298.

egyházmegyében viszonylag sok horvátországi származású pap szolgált.¹⁷² Ugyancsak több horvát anyanyelvű pap került be a győri káptalanba, akiknek szintén csak kisebb része származott a zágrábi egyházmegyéből,¹⁷³ a többiek a nyugat-magyarországi horvát közösség tagjai voltak.¹⁷⁴ A magyarországi egyházi javadalmakra máshol is gyakran akadt horvát jelentkező. Ezt a „piacot” a zágrábi püspökség papjai a fentebb ismertetett elzárkozó tendenciák ellenére sohasem tévesztették szem elől.¹⁷⁵ Jó példát nyújtanak erre a törekvésre a soproni oltárjavadalmak, amelyekre a 17. században zágrábi püspökök és kanonokok is gyakran pályáztak, általában nem sikertelenül.¹⁷⁶

Hasonló tendenciákat és arányokat regisztrálhatunk a magyarországi és horvátországi kolostorhálózat összevetése során. A zágrábi egyházmegye középkori kolostorainak jelentős része a magyarországihoz hasonlóan a 16. század folyamán elpusztult, a Drávától délre sem találunk többé bencés, ciszterci, ágostonos és domonkos rendi intézményeket, egyedül a ferencesek és a pálosok tudták rendházaik egy részét megőrizni.

A Szűz Máriáról nevezett (mariánus) magyarországi ferences rendtartomány Horvátországban két házat (Zágráb és Varasd), Magyarországon három kolostort (Nagyszombat, Pozsony és Sopron) tudott megmenteni. Ehhez járult az 1655. évi szétválás előtt 9 magyarországi (Érsekújvár, Győr, Kismarton, Malacka, Németújvár, Nyitra, Pruszká, Szentkatalin, Szombathely) és 5 horvátországi (Ivanics, Kapronca, Kőrös, Krapina, Remetinec) alapítás, amelyeket 1659-ben Csáktornya egészített ki. Míg a magyarországi ferences kolostorhálózat a szalvatoriánus rendtartomány gyorsan szaporodó rendházaival gyarapodott, addig a zágrábi püspökség délnyugati részén a bosnyák–horvát rendtartomány kolostorai (a késő középkori eredetű Kotari, Berdovec /Marija Gorica/, illetve a 17. századi alapítású Jaszka, Szamobor, Klanjec és Károlyváros) alkottak viszonylag sűrű hálózatot.¹⁷⁷

A pálosok esetében a középkori alapítású fennmaradt házak tekintetében szintén 3–3 az arány (Magyarországon Máriavölgy, Elefánt és Bánfalva, Horvátországban Csáktornya, Lepoglava és Remete), amelyekhez a 17. században járult még Horvátországban 2 kolostor (1627-ben az Ozalj melletti Svetice és 1667-ben Kőrös), Magyarországon 6 kolostor és rendház (Sátoraljaújhely, Pápa, Töketerebes, Sajólad, Varannó és a nagyszombati papnevelő), valamint számos missziós állomás és plébánia, mindenekelőtt az egri püspökség, a Szepesség és Árva megye területén.¹⁷⁸ Ezt a szerzetesi intézményhálózatot egészítette ki

¹⁷² Az 1641 és 1714 közötti győregyházmegyei vizitációk 16 horvátországi származású papról emlékeznek meg. Fazekas: *A győri egyházmegye*, 109.

¹⁷³ Így például a 16. század második felében Zlatári Péter, illetve a Draskovics György püspök udvarához tartozó papok: Terepusics László zágrábi kanonok, Makovics György és Haznics Ambrus; a 17. században Berdóczy György, Bellesics Péter vagy a már említett Matkovics Mihály nagyprépost.

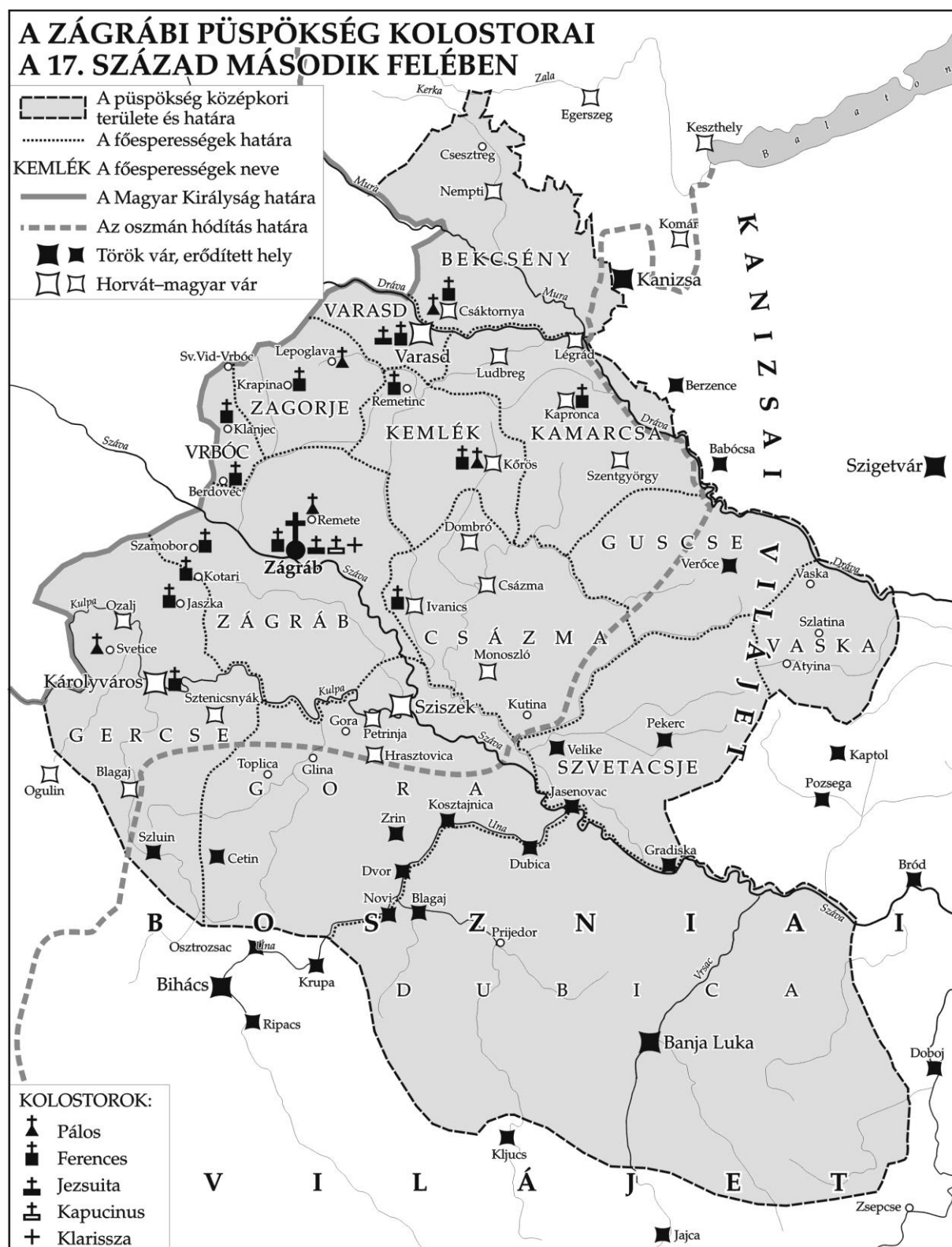
¹⁷⁴ Bedy: *A győri székeskáptalan*, 376., 389–390., 417., 421., 426–427 és passim; Johann Karall: A győri székeskáptalan horvát anyanyelvű kanonokjai a 18. századtól. In: *In labore fructus*, 235–245.

¹⁷⁵ Ennek fontos emléke az 1633. évi nemzeti zsinattal kapcsolatos horvát tiltakozás, amelyre lásd az alábbi alfejezetet.

¹⁷⁶ Dominkovits Péter: Javadalmak – javadalmasok – patrónusok. (Adatok és szempontok Sopron szabad királyi város egyháztörténetének, várospolitikájának a kutatásához, a 17. század első feléből). In: *In labore fructus*, 77–102., 85., 87., 88., 91., 97.

¹⁷⁷ Karácsonyi: *Szt. Ferencz rendjének története*, I. 143–301., II. 307–330., 399–410. Zágrábban 1649-től a klarisszáknak is állt kolostora. Uo. II. 532–533.

¹⁷⁸ Kisbán Emil: *A magyar pálosrend története*. I–II. Bp., 1938–1940., I. 162–260.; Milan Kruhek: Povijesno-topografski pregled pavlinskih samostana u Hrvatskoj. In: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786. Slikarstvo*,

kiparstvo, arhitektúra, umjetnički obrt, književnost, glazba, prosvjeta, ljekarstvo, gospodarstvo. Zagreb, 1989. 67–94. A pálos missziókról lásd: †Galla Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*. Sajtó alá rendezte Fazekas István. Bp.–Róma, 2015. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 11.) A késő-középkori horvátországi pálos kolostorok topográfiájára legújabbban: Tatjana Pleše: *Medieval Pauline Monasteries in North-Western Croatia*. In: *Der Paulinerorden. Geschichte – Geist – Kultur*. Hrsg. von Gábor Sarbak. Bp., 2010. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/2.) 439–458.

1606-tól a jezsuiták a zágrábi rezdienciája (1612-től kollégium) és 1632-től a varasdi rendházuk (1678-tól kollégium),¹⁷⁹ illetve a kapucinusok már említett zágrábi állomása 1618-tól¹⁸⁰.

A horvát és magyar szerzetesrendi struktúrák összevetésének legfontosabb tanulsága, hogy a megmaradt zágrábi egyházmegye a keresztény kézen lévő Magyar Királyság területének mintegy tizedét tette ki, ugyanakkor püspökség településeinek működő kolostorok száma a ferencesek és a pálosok esetében bizonyos időszakokban megközelítette, illetve elérte a magyarországi rendházak számát. Másképp fogalmazva: a kolostorhálózat sokkal sűrűbbnek és egyenletesebbnek bizonyult, ennél fogva jelentősége is lényegesen nagyobb volt Drávától délre, mint attól északra. Bár egy ilyen összehasonlító vizsgálat előfeltételei még nem adóttak, de annyit már most tudunk, hogy a horvátországi pálosok magyarországi rendtársaiknál fokozottabb mértékben kötődtek a helyi arisztokráciához, és a maguk eszközeivel erőteljesen bekapcsolódtak rendi politizálásba.¹⁸¹ A ferences és pálos rendtartományok esetében a horvátországi súlypont megnövekedése a 17. század folyamán számos belső konfliktushoz vezetett, amelyek 1655-ben a Szent Lászlóról elnevezett szlavóniai ferences rendtartomány, 1699-ben pedig a horvát pálos rendtartomány alapítását eredményezték.¹⁸² Ezek az ellentétek elsődleges lelkipásztori és szervezeti következményeiken túl a kora újkori horvát patriotizmus, sőt nemzeti identitás első megfogalmazását eredményezték.¹⁸³

A zágrábi püspökség sajátosan átmeneti helyzetét a katolikus egyház központi hatóságai is érzékelték. Az egyházmegye egyrészt a török határvidéken feküdt, ennek minden személyi, anyagi és lelkipásztori következményével, másrészt viszont a folyamatosan rezideáló püspök, a sűrű kolostor- és plébániahálózat miatt Rómában is teljesen más lelkipásztori megítélés alá esett, mint a sokkal foghíjasabb struktúrájú magyarországi egyházmegyék.

A püspökség szegénysége és a határhelyzet miatti állandó fenyegetettség pasztorális téren komoly problémákat okozott.¹⁸⁴ A püspökök egyházmegyéjük nehéz helyzetére és a

¹⁷⁹ Vanino: *Isusovci*, I. 79–508.; II. *Kolegiji dubrovački, riječki, varaždinski i požeški*. Zagreb, 1987. 325–500.

¹⁸⁰ Zdenko Tenšek: *Provincija bl. Leopolda Bogdana Mandića franjevaca kapucina* – Zagreb. In: *Franjo među Hrvatima. Zbornik radova franjevačkih zajednica u prigodi 750. obljetnice smrti Franje Asiškoga (1226.–1976.)*. Ured. Hrvatin Gabrijel Jurišić. Zagreb, 1976. 169–173., 170.

¹⁸¹ R. Várkonyi Ágnes: A pálosok a Zrínyiek történetében. In: *Pálos rendtörténeti tanulmányok*. Szerk. Sarbak Gábor. Csorna, 1994. (Varia Paulina 1.) 126–136.; Tusor Péter: Zrínyi a pálosok történetében. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*, 333–343.

¹⁸² Franjo Emanuel Hoško: *Franjevačka obnova u sjevernom dijelu Banske Hrvatske sredinom 17. stoljeća*. In: *Uő: Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj*, 147–171.; Varga Szabolcs: Szempontok a szlavóniai ferencesek kora újkori történetéhez. In: *Nyolcszáz esztendő a Ferences Rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális–művészeti szerepéről*. Szerk. Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Őze Sándor. Bp., 2013. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 8/1.) 237–252.; Kisbán: *A magyar pálosrend*, I. 299–306.; Ante Sekulić: *Pregled povijesti pavlina*. In: *Kultura pavlina u Hrvatskoj*, 31–40., 37.

¹⁸³ Erről lásd az alábbi alfejezetet.

¹⁸⁴ Domitrovics Péter 1613-ban még többek a paphiányra hivatkozva kérte gyors püspökké szentelését a kánoni kivizsgálási eljárás aktáihoz mellékelte levelében: „Nam cum ego solus in hoc Slavoniae regno episcopus sim, verendum esset, ne ulterior mora tam in fidelibus animabus ob inopiam sacerdotum, quam etiam in reliquis administrationibus ecclesiasticis magnum secum impotartura foret detrimentum.” ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 14., fol. 103r.

paphiányra való tekintettel rendszeresen írtak Rómába,¹⁸⁵ kértek és kaptak különböző felhatalmazásokat, leginkább a fenntartott esetek alóli feloldozásra, illetve papjaik kánoni időn kívüli és az előírt időközök mellőzésével történő felszentelésére.¹⁸⁶ Ugyancsak jellemző Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnök érvelése, aki a horvátországi katolicizmus nehéz helyzetére való tekintettel ragaszkodott minden anyagi és személyi nehézség ellenére a zágrábi kollégium megalapításához.¹⁸⁷ Másrészt viszont a szentszéki hatóságok tudatában voltak az egyházmegyei intézményrendszer kiépítettségének, amit egyértelműen bizonyít, hogy a Propaganda Fide Kongregáció a zágrábi püspökség területére csak kivételes esetben adott missziós felhatalmazást, mondván: a püspök és papjai megfelelően ellátják híveiket, ezért itt misszionáriusokra – ellentétben a magyarországi területekkel – nincsen szükség.¹⁸⁸

A zágrábi püspökség és a magyarországi egyházmegyék összehasonlító vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy Zágráb a kora újkorban még a magyar epizkopátus szerves részét képezte, fejlődése alapvetően a magyarországi struktúrák változásaival együtt értelmezhető. Ugyanakkor a 16. század második felétől intézményes szinten már világosan kitapinthatóak a különbségek is: a horvát katolicizmus mindvégig erősebb maradt, intézményes és személyi feltételei sokkal jobbak voltak, így az egyházi élet határozottan konzervatív jellege ellenére a tridentinumi megújulás számos eleme erősebben megjelent a Drávától délre, mint a folyótól északra. A sokkal virulensebb horvát katolicizmus egyre kevésbé érzett hajlandóságot a magyar egyházzal való közösségvállalásra, a magyarországi egyház legfeljebb mint felvevőpiac jöhetett számításba a karrierjüket építő horvát egyháziak számára. A magyar egyház joghatósága és befolyása egyre inkább névlegessé vált, az ennek erősítésére irányuló törekvések pedig kemény ellenállásba ütköztek.

Az 1634. évi zágrábi zsinat: a horvát nemzeti felekezetszervezés kezdetei

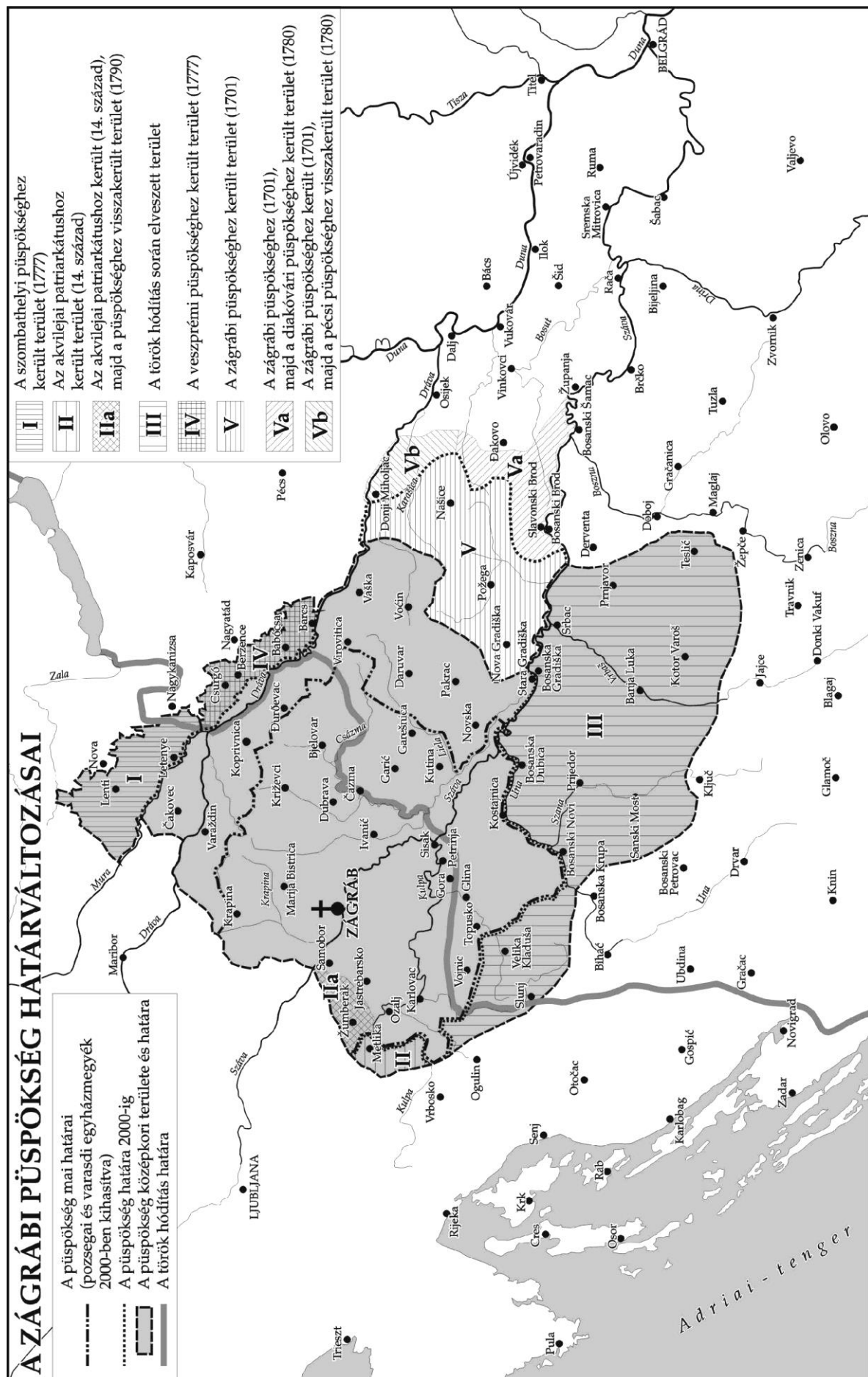
A magyar történészek az elmúlt másfél évtizedben számos esetben mutatták ki, hogy a Magyar–Horvát Királyság társadalmi struktúrái és intézményei a középkorban és a kora újkorban szorosan kötődtek egymáshoz, magyar és horvát származású főurak és köznemesek

¹⁸⁵ Bratulics Simon püspök az egyházmegyéjében korábban soha nem tapasztalt paphiányra hivatkozva kérte a szentelési fakultások megküldését: „Dioecesis enim mea in amplum se extendit, ad oras etiam Turcis confines, laborat autem ea penuria sacerdotum, qua vix hominum a memoria laboravit.” Bratulics Simon Scipione Borghese bíborosnak, Bécs, 1610. február 2. ASV Segr. Stato, Vescovi e Prelati vol. 19., fol. 23r.

¹⁸⁶ Galla Ferenc: *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából*. I. Bp., 1947. (Regnum-könyvek I. Egyháztörténeti Források 1.) 34., 62., 64., 67., 69., 71., 82., 84., 88., 90.; Vanyó Tihamér Aladár: *A bécsi pápai követtség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786*. Bp., 1986. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 304. Egy datálatlan beadványban a zágrábi püspök (valószínűleg Domitrovics Péter) az egyházmegye nagy kiterjedésére (Horvátország, Szlavónia, sőt Magyarország egy része is hozzá tartozik), Rómától és Béctől való távolságára, a török határon élő papok veszedelmére, illetve az eretnekek és szakadások agresszív terjeszkedésére való tekintettel kérte a szentelési felhatalmazást és a rokonházasságok alóli felmentést. NAZ Lib. suppl. vol. 3., nr. 16. Az Ergelics Ferenc püspök pápai megerősítéséért 1628-ban Rómába utazó Bogdán Márton kanonok „propter urgentissimos dioecesis istius necessitates” kért a Szentszéktől szentelési fakultásokat. BAV Barb. Lat. vol. 6900., fol. 76r.

¹⁸⁷ Erről tanúskodnak a zágrábi alapítás ügyében a tartományfőnökökhöz, a zágrábi előjárókhoz és páterekhez írott levelei: ARSI Austr. vol. 2 I., pag. 311., 314., 344., 370., 399., 481., 482.

¹⁸⁸ Galla: *Pápai kinevezések*, 80., 110., 123.

otthonosan mozogtak a határ mindkét oldalán, a későbbi századok nemzeti konfliktusainak még nem találjuk nyomát. Mint azt a zágrábi püspökség intézményrendszerének vizsgálata során láttuk, ez a modell legfeljebb a 16. század első feléig működött. A század második felében már megjelentek azok a repedések, amelyek 1600 után egyre nagyobbak lettek, és a 18–19. században áterjedve a világi társadalomra, értelmiségre és intézményrendszerre, előkészítették az utat a két nemzet közötti szakadáshoz.

A magyar és a horvát rendek közötti első jelentősebb, elvi síkon is megfogalmazott ellentétet a reformációhoz való viszony különbsége jelentette. A horvát sabor 1604-től folyamatosan sorjázó protestánsellenes, és ezzel nyíltan a magyar rendekkel szembe forduló határozatai mellett a horvát történeti irodalom és publicisztika egészen a 20. századig előszeretettel emlegette Draskovics János (1596–1607) és Erdődy Tamás (1583–1595, 1608–1615) bánoknak a katolikus vallás melletti kardcsörtető kirohanásait, amelyek értelmében inkább elszakadtak volna a Magyar Koronától, minthogy hozzájáruljanak a protestáns vallásgyakorlat engedélyezéséhez Horvátországban.¹⁸⁹ A magyar–horvát valláspolitikai ellentétek csúcspontját az 1625. évi soproni országgyűlés híres afférja jelentette. A diéta alatt, a II. Ferdinánd király és a magyar rendek közötti kompromisszum kimunkálása során váratlanul pattantak ki a felgyülemlett feszültségek, amikor Vinkovics Benedek zágrábi nagyprépost a főrendek előtt tiltakozott a vallásügyi cikkelyek szövegezését önhatalmúlag megváltoztató protestáns követek eljárása ellen. Protestáns kollégái hatásköri túllépésre hivatkozva rátámadtak a prépostra, a földre teperték, megtépték a szakállát és a haját. A király és közvetlen tanácsadói Ferdinánd főherceg küszöbön álló koronázásának érdekében az ügy eltussolása mellett döntöttek, és megelégedtek egy meglehetősen megalázó, de mégiscsak ártalmatlan bocsánatkérési ceremóniával a garázda követek részéről. A zágrábi prépost kárpótlásul a felsőtábla tagja lett, és az uralkodó közbenjárására VIII. Orbán pápa engedélyezte számára a zágrábi székesegyházban a főpapi jelvények viselését. A botrány ugyanakkor hallatlan volt a magyar országgyűlések történetében, a konfliktus mögött kitapintható a protestáns magyar és a katolikus horvát–szlavón rendek közötti több évtizedes vallási és politikai szembenállás is.¹⁹⁰

Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés: ezek a hosszú évtizedeket, akár egész évszázadot átívelő változások, a magyar és horvát egyházi és világi intézmények és elit útjainak szétválása köthetőek-e emblematisztikus eseményekhez, időpontokhoz? Mikor fogalmazódik meg a legkorábban a horvát–magyar viszony új alapra helyezésének szükségessége? Az eddigi kutatások, elsősorban Bene Sándor monográfiája jogosan látták Ráttkay György zágrábi kanonok történeti szintézisében az új viszonyrendszer első irodalmi–történetírói megfogalmazását. Ráttkay a könyvét az 1640-es években kezdte el írni, és 1652-

¹⁸⁹ Tarczay: A reformáció Horvát-Szlavónországban, 233–234.

¹⁹⁰ Az esetről részletesen írok, a vonatkozó források közzétételével: Molnár Antal: Egy pápai diplomata történetírói műhelyében. Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1625. évi soproni országgyűlésen. Megjelenés alatt az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés történetéről 2015-ben Sopronban rendezett konferencia előadásait tartalmazó kötetben, Pálffy Géza szerkesztésében. Az országgyűléseken a magyar és a horvát–szlavón rendek közötti vallási konfliktusok a 17. század derekán is folytatódtak. Az 1646. évi pozsonyi országgyűlésen a horvát rendek ismét harcosan elleneztek mindenfajta vallásszabadságot országaikban, ennek eredményeként III. Ferdinánd 1647-ben újból megerősítette a katolikus vallás kizárólagos jogait Horvátországban. E.[milij] Laszowski: Borba Hrvata za rimokatoličku vjeru. god. 1646.–1647. *Croatia Sacra* 1/1 (1931) 101–108.

ben jelent meg Bécsben, politikai üzenete pedig, hogy a magyar–horvát államközösségben a horvát fél alárendelt szerepét fel kell számolni, és a jövőben az együttműködést egyenlő alapokra kell helyezni. Ráttkay maga is a zágrábi székeskáptalan kanonokja volt, többször is jelölt a püspöki székre, személye világosan mutatja tehát, hogy a politikában a 17. század második felétől megjelenő eszmék gyökerei a zágrábi káptalanhoz, általában a horvát egyházi intézményrendszerhez vezethetők vissza.¹⁹¹

A zágrábi püspökség történetét vizsgálva nagyon pontosan meghatározható az a pont, amikor a felszín alatti feszültségek az egyházi törvénykezés szintjén is megjelentek, és elvi síkon is megfogalmazásra került a magyarországi egyházszervezettel való viszony újrendezésének szükségessége. Ez a történelmi pillanat az 1634. évi zágrábi egyházmegyei zsinat volt, amikor a zsinaton résztvevő kanonokok egy része, részben magát a püspököt is háttérbe szorítva, szembefordult a tartományi zsinat rendelkezéseivel, és saját partikuláris jogait védelmezve az esztergomi érsekhez, illetve a pápához kívánt fellebbezni.¹⁹²

A kora újkori magyarországi partikuláris zsinatok az európai tendenciának megfelelően, bár mintegy félszázados késéssel, a Trienti Zsinat határozatainak átvételét és ennek szellemében a helyi egyház életének szabályozását célozták.¹⁹³ Ennek első lépése (néhány elszigetelt próbálkozást követően) Forgách Ferenc esztergomi érsek 1611-ben Nagyszombatban tartott tartományi zsinata volt, amely elsőként emelte be a hazai katolikus egyházi törvényhozásba országos szinten a Trienti Zsinat dekrétumait.¹⁹⁴ Forgách kodifikációs tevékenységét utóda, a magyarországi katolikus konfesszionalizáció legnagyobb alakja, Pázmány Péter folytatta. Pázmány érsekségének 21 esztendeje alatt 2 tartományi és 4 egyházmegyei zsinatot hívott össze, amelyek közül 4 zsinat határozatai maradtak ránk, összesen 84 dekrétum.¹⁹⁵ A státútumokból nagyon világosan kirajzolódik a törvényhozó érsek azon szándéka, hogy a katolikus konfesszionalizáció kánonjogi alapjait a nemzeti egyház keretein belül a lehető legegységesebb formában teremtsen meg – a hatékony és egységes fellépés érdekében megszüntetve a középkori eredetű kiváltságokat és exemptiókat, amelyek a doktrinális, liturgikus és egyházfegyelmi egységesülésnek, vagyis magának a katolikus

¹⁹¹ A folyamat alapos bemutatása: Bene: *Egy kanonok három királysága*.

¹⁹² Bizonyos értelemben az itt tárgyalt konfliktus előzményének is tekinthetjük Domitrovics Péter zágrábi püspök meglehetősen fejlett öntudatra és hiányos realitásérzékre valló fellépését Pázmány Péter esztergomi érsekkel szemben 1618-ban. Náprágyi Demeter kalocsai érsek javaslatára ugyanis a nuncius Domitrovicsra bízta a Herovics Mátyás csanádi püspök, székesfehérvári prépost és Pázmány közötti joghatósági konfliktus kivizsgálását. Ennek értelmében a zágrábi püspök maga elé idézte az érseket, aki nagy önuralommal, de igen határozottan igazította el a püspököt afelől, hogy mit is gondol a kettejük közötti hierarchikus viszonyokról: „Ne higgye Főtisztelendőséged, hogy egy érsekkel és a Szentszék követével annak saját megyéjében úgy lehet elbánni, mint az urak templomaikban szoktak a káplánokkal.” Fraknoi [Frankl] Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. I–III. Pest, 1868–1872., I. 479–481.; Hanuy: *Pázmány Péter bíbornok*, I. 156–157.

¹⁹³ Az egyházmegyei zsinat intézményére összefoglalóan: Erdő: *Az egyházmegyei zsinat*.

¹⁹⁴ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 190–218.; Sörös: *Forgách Ferenc nagyszombati zsinata*.

¹⁹⁵ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 219–333.; Fraknoi: *Pázmány Péter*, II. 364–374., III. 111–114.; Hermann: *A katolikus egyház története*, 246–248.; Szántó Konrád: *Pázmány főpásztori tevékenysége*. In: *Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulóján*. Szerk. Lukács László – Szabó Ferenc. Róma, 1987. 269–304., 279–286.; Szuromi Anzelm Szabolcs: *A Pázmány Péter (1616–1637) által összehívott zsinatok tekintélye és rendelkezései*. In: *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis. IV. Emlékkönyv Pázmány Péter halálának 370. évfordulója alkalmából az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papságának szentelési és halálozási adataival (1892–2006)*. Szerk. Beke Margit. Bp., 2008. 21–26.

konfesszionizációnak az útjában állhattak. A nemzeti konfesszionizáció leghatározottabb megnyilvánulását az jelentette, hogy Pázmány a tartományi zsinatokat egyben nemzeti zsinatoknak is definiálta, ugyanis nem csak a metropolitai, hanem a prímási egyháztartomány valamennyi főpapját kötelezte a megjelenésre.¹⁹⁶ A kettős elnevezés okát abban kereshetjük, hogy a Trienti Zsinat (a konciliarista válság utóhatásaként) nem szólt a nemzeti zsinatokról, vagyis ezek a nemzeti egyházi összejövetelek legalábbis gyanúsaknak számítottak Rómában. Ugyanakkor mint prímási tartományi (azaz kimondatlanul, de *per definitionem* nemzeti) zsinatok beilleszthetőek voltak a tridentinumi jogi keretekbe.¹⁹⁷

A Pázmány által alkotott egyházi törvények nemzeti keretek között egységesen szabályozták az egyházi élet minden területét, leginkább az egyházi javadalmak betöltését, az egyházfegyelmet, az egyházkormányzatot, a vagyongazdálkodást, a szentségi gyakorlatot, a papnevelés kérdését, illetve a liturgikus életet. Erőfeszítéseit az elvi megfontolásokon (vagyis a Tridentinum által képviselt centralizációs modell követésén) túl elsősorban gyakorlati szempontok vezették. Mindenekelőtt teljesen világos volt, hogy a katolikus egyház megerősítése csakis az egész országra kiterjedő, egységes szabályozással lehetséges, ami eleve kizárta a partikuláris jogok és kiváltságok szövevényének megőrzését. Másrészt a római liturgia, elsősorban a misekönyv és a breviárium bevezetése éppen az egyházmegyei liturgikus könyvek hiánya miatt jelentős mértékben megkönnyítette a szabályozott keretek közötti liturgikus gyakorlatot. Végül pedig az önmagukban szegény, részben vagy egészen oszmán uralom alatt lévő egyházmegyek számos feladatot, leginkább a papnevelés megszervezését, csakis együttesen, a prímás irányításával tudtak megoldani, önmagukban erre semmilyen esélyük sem volt.¹⁹⁸

A pázmányi törvényhozást követő egyházmegyei zsinatok, legalábbis a négy ismertből három (Pécs–Püspökszenterzsébet: 1634, Nyitra: 1634 [ez bizonytalan adat!], Eger–Jászó: 1635) teljes mértékben átvették és továbbfejlesztették a nagyszombati tartományi zsinatok határozatait.¹⁹⁹ Pázmány nemzeti konfesszionizációs törekvéseivel szemben egyedül a zágrábi püspökség tanúsított ellenállást: a káptalan képviselője az 1633. évi nemzeti zsinaton hivatalosan is tiltakozott a számukra sérelmesnek vélt dekrétumok ellen.²⁰⁰ Az 1634. június 19–21. között rendezett egyházmegyei zsinaton pedig a püspök és káptalana dekrétumok formájában szállt szembe a tartományi zsinat rendelkezéseivel. A fentebb már vázolt különutas fejlődés eredményeként Zágráb nem kívánt közösségben maradni a magyarországi katolikus egyházi intézményrendszerrel, hanem több területen a saját útját kívánta járni. Ennek különlegességét európai összehasonlításban is az jelenti, hogy itt az egyházmegyei

¹⁹⁶ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 298–299., 305–307., 325–326.

¹⁹⁷ Hermann Josef Sieben: *Die Partikularsynode. Studien zur Geschichte der Konzils-idee*. Frankfurt a. M. 1990. (Frankfurter Theologische Studien 37.) 39–78.

¹⁹⁸ Pázmány törekvéseire lásd a 195. jegyzetben idézett műveket. A római liturgia bevezetésére lásd: Füzes Ádám: Rítusváltás vagy liturgikus reform? Pázmány Péter liturgikus rendteremtése a XVII. században. *Praeconia. Liturgikus szakfolyóirat* 1 (2006) 22–33.

¹⁹⁹ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 334–346.; Knauz Nándor: A magyar egyház régi szokásai. *Magyar Sion* 3 (1865) 401–413.; Fraknói: *Pázmány Péter*, III. 115.; Molnár: *A katolikus egyház*, 95.; Mihalik Béla Vilmos: Mérföldkövek az egri egyházmegye megújulásában. Az 1635. és 1734. évi egri zsinatok. In: *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 2014. 175–193.

²⁰⁰ Kukuljević Sakcinski: *Književnici u Hrvatah*, 151–153.

zsinat nem az integráció és a jogharmonizáció, hanem a partikuláris érdekek érvényesítésének, az egyházi központtól való önállóság kinyilvánításának jogi eszközeként funkcionált. A zágrábi zsinat ellenállása felfogható két konfesszionalizációs modell ütközésének, illetve két nemzeti keretek közötti konfesszionalizáció egymásnak feszülésének.

Az 1634. évi zágrábi egyházmegyei zsinat három pontban találta sérelmesnek az 1633. évi nagyszombati nemzeti zsinat határozatait. Először is nem óhajtott a közös magyarországi papnevelő intézet fenntartásához hozzájárulni, az elhunyt főpapok hagyatékának átengedésével, hiszen a zágrábi egyházmegye három saját szemináriumot tartott fenn (Zágráb, Bécs, Bologna). A püspökség irányítói tehát úgy látták, hogy a saját országhatárokkal és külön nyelvvel rendelkező egyházmegye joggal fordítja jövedelmeit saját intézményrendszerének működtetésére. Ugyanígy nem volt hajlandó lemondani saját liturgiájáról, amelyet több évszázada végeztek, és amely Zágráb különállásának legfontosabb szimbolikus megnyilvánulását jelentette. A harmadik sérelmes pont a javadalmak betöltésére vonatkozó zsinati határozat volt, amely a magyarországi javadalmakat a magyarországi papságnak tartotta fenn, azt a gyanút keltve a horvátországi klérusban, hogy ezzel a rendelkezéssel kizárják őket ezek betöltéséből.²⁰¹

A zsinat eseményeit, vitáit nem ismerjük pontosan, csupán az első nap napirendjéből,²⁰² illetve néhány később Pázmányhoz címzett magyarázkodó levélből tudjuk rekonstruálni a történeteket.²⁰³ Az öreg és befolyásolható püspök, Ergelics Ferenc két ellentétes frakció törekvései között őrlődött. Helynöke, Marnavics Tomkó János Pázmány és a római kúria ügynökeként a magyar és római szempontokat próbálta meg érvényesíteni, míg a káptalan, különösen Vinkovics Benedek és a környezetéhez tartozó kanonokok foggal-körömmel ragaszkodtak a zágrábi egyházmegye minél nagyobb önállóságához, és a zsinaton gyakorlatilag rákényszerítették a püspököt a nemzeti zsinattal szembeni tiltakozásra. A zágrábi határozatokat azonnal felküldték Pozsonyba Pázmány Péternek, aki saját kezével vezette rá glosszáit a beadványra.²⁰⁴ A néhány mondatos megjegyzések világosan tükrözik Pázmány álláspontját: hallatlan dolognak tartotta, hogy az egyházmegyei zsinat szembefordult a tartományi zsinattal, illetve az utolsó pontot teljesen megalapozatlan aggodalomnak látta, hiszen a Szent István Koronájához tartozó egyházmegyék papjai nyilvánvalóan semmilyen szempontból nem számítottak idegeneknek az egyházi javadalmak betöltésekor. Ergelicshez címzett levelében felháborodottan vetette a felelősséget kanonokjaira hárító püspök szemére: az egyházmegyei zsinaton az egyetlen törvényhozó a püspök, a káptalannak és az

²⁰¹ A zsinat történetére és határozataira lásd: [Franciscus Thauszy:] *Constitutiones synodales dioecesis Zagrabienensis pro usu cleri ejusdem dioecesis impressae*. Zagrabiae, 1766. 13–20.; Farlatus: *Illyricum Sacrum*, V. 565–570.; Maximilianus Verhovacz: *Constitutiones synodales Ecclesiae Zagrabienensis pro clero dioecetano recusae*. Zagrabiae, 1805. 122–134.; Szvorényi: *Synopsis critico-historica*, 251–259.; Barlé: *Naše diecezanske sinode*, 174–178.; V. Blažević: *Concilia et synodi*, 103.; Uő: *Crkveni partikularni sabori*, 191–192.; Korade: *Franjo Ergelski*, 312.

²⁰² NAZ Acta Ecclesiastica fasc. 8., nr. 50.

²⁰³ A zsinattal kapcsolatos levelek részben nyomtatásban is megjelentek: Kukuljević Sakcinski: *Književnici u Hrvatah*, 155–158.; Hanuy: *Pázmány Péter bíbornok*, II. 618–619.; Tusor Péter: *A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus reform korában. (A kongregáció alapításától 1689-ig). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 11 (1999) 1–2. sz. 33–64., 55–57.*

²⁰⁴ APK ACA fasc. 95., nr. 26.

egyházmegyei papságnak nincsen ügydöntő jogköre, csak tájékoztatják a püspököt, és tudomásul veszik a döntéseit.²⁰⁵

Pázmány glosszáinál is érdekesebb felfedezést jelentett az érseki levéltárban egy mind ez ideig a kutatás számára teljesen ismeretlen kézíratos értekezés, amely a zágrábi zsinati határozatok eszmei hátterét mutatja be, felvázolva a magyar–horvát együttélés eddigi történetét és új alapokra helyezésének szükségességét.²⁰⁶ A dokumentum szerzője Zaich János egykori pálos főperjel, aki a pálos rend reformjával szembeni ellenállás vezéralakja volt, ebben az értelemben Pázmány ellenlábasa és általában a Rómából érkező reformkísérletek ádáz ellensége.²⁰⁷ Zaich emlékiratának célja, hogy történelmi példákkal és gazdag érvanyaggal bizonyítsa, hogy a horvátországi klérusnak is joga van a magyarországi egyházi javadalmak betöltésére. Zaich a horvátok egyenjogúságának bizonyítására történelmi, etnikai és közjogi/politikai érveket is mozgósított. Történetírók alapján bizonyította, hogy a horvátok (korabeli terminológiával az illírek) őshazája Pannónia, amelyet ő a korabeli Magyarországgal azonosított, vagyis az illír kontinuitás értelmében a horvátok a befogadó nemzet, míg a magyarok csak később érkeztek. Másrészt az illírek (amely elnevezés alatt itt már a Kárpát-medencében élő szlávokat érti) egyértelműen többségben éltek Magyarországon, történelmi és lelkipásztori szempontból is jogosultak saját nyelvüket beszélő papokra. Ezt követően bemutatta az ezeréves illír–magyar barátság legfontosabb csomópontjait, amelynek tanulsága, hogy a két nép történelme folyamán mindig is szoros szövetségben élt és harcolt, sőt olyan mértékben kötődnek törvényeik és szokásaik által, hogy sokszor a külföldiek össze is keverték őket. Zaich egyfajta sajátos pannon illírizmus képviselőjeként úgy látta, hogy a nemzeti zsinat horvátokra sérelmes határozata ezt az ezeréves szoros barátságot rombolta le. Ehelyett éppen a kapcsolatok újragondolására, a magyar–horvát viszony egyenlő alapokon, a horvátok történelmi jogainak elismerésével történő újrendezésére lett volna szükség.²⁰⁸

A zágrábi káptalan és a horvátországi pálosok környezetéből kiinduló, és rövidesen a horvát rendek között is nyitott fülekre találó horvát patrióta eszmekör intézményesen nem érhetett el sikert. Az egyházmegyei zsinat kánonjogi értelemben két szempontból is teljesen szabálytalan volt. Egyrészt szembefordult a tartományi zsinattal, amihez nem volt joga, másrészt pedig a zsinaton egyedül a megyéspüspök hozhat törvényt, vagyis a székeskáptalan kanonokjai semmilyen értelemben nem kényszeríthették volna a püspököt akaratával ellentétes törvények meghozatalára. A jogi értelemben vett bukás tehát már csak ezért is elkerülhetetlen volt, és akkor még nem is beszéltünk a tényleges erőviszonyokról, amelyek egyértelműen Pázmány győzelmét indokolták.

²⁰⁵ Hanuy: *Pázmány Péter bíbornok*, II. 618–619.

²⁰⁶ NAZ Acta Ecclesiastica fasc. 8., nr. 60.

²⁰⁷ Andreas Eggerer: *Fragmen panis corvi proto-eremitici seu reliquiae annalium eremi-coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae*. Viennae, 1663. 324–329.; Kisbán: *A magyar pálosrend*, I. Bp., 1940. 206–207.; Galla Ferenc: *A pálosrend reformálása a XVII. században. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1940–1941*. Bp., 1941. 123–222., 129–142 passim.

²⁰⁸ A 17. századi illírizmusok tipológiájára lásd: John V. A. Fine Jr.: *When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, 2006.; Zrinka Blažević: *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb, 2008. Zaich pannon illírizmusa minden bizonnyal a rendi illírizmus egy erősen regionális egyházi változatát jelenti.

A zágrábi egyházmegyei zsinat határozatait az érsek felülvizsgálatra Rómába küldte, VIII. Orbán pápa 1635. szeptember 28-án brevében megsemmisítette a rendelkezéseket.²⁰⁹ A pápai brevét a zágrábi püspökségben november 20-án hirdették ki, négy hetes haladékkal kötelezővé téve a római rítust az egyházmegye templomaiban, amit később 1636 Húsvétjáig meghosszabbítottak.²¹⁰ Ugyanakkor a formális kudarc a történelmi fejlődés irányát, a magyar és a horvát katolikus egyházi intézményrendszer, illetve ezen túl a két nemzet egyházi és később politikai elitjének egymástól egyre távolodó tájékozódását nem változtatta meg. A pápai breve ellenére a lényeg változatlan maradt: a zágrábi püspökség a továbbiakban is egyre inkább önállósuló intézményrendszerének fenntartására fordította a jövedelmeit, a zágrábi liturgiát a székesegyházban egészen 1788-ig megtartották, a horvátországi papok pedig továbbra is sikerrel célozták meg a magyarországi egyházi javadalmakat.²¹¹

A zsinat és a vele kapcsolatban megfogalmazott elképzelések jelentősége mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy egy gondolkodási folyamatot indított el a közös államról és a magyar–horvát viszony újrafogalmazásáról. Nem nehéz tehát észrevenni azt a kapcsolatot, amely a zágrábi püspökök, kanonokok és szerzetesek részéről megnyilvánuló autonómia-törekvések és a horvát nemzeteszme korai megfogalmazása között fennáll. A 17. század első felének egyházi viszályai az ekkor már félévezredes közös múlt egy új szakaszának nyitányát jelentették. Ezekben a vitákban kereshetjük a következő két évszázad magyar–horvát nemzetépítő konfliktusainak gyökereit.

A magyar–horvát egyházszervezet déli végvidéke: a zengg-modrusi püspökség

Középkori előzmények

A középkori Horvát Királyság egyházi intézményrendszere jóval gazdagabb és tagoltabb volt, mint a tőle északra fekvő Szlavónia vagy akár a Magyar Királyság egyházszervezete. Horvátország adriai partvidékének egyházi struktúrái a késő ókorra nyúlnak vissza, a dalmáciai püspökségek rendszere a 4–6. századra épült ki, majd a népvándorlás pusztításai után a 10–11. században szerveződött újjá, a Salonából Spalatóba átköltöző érsekség joghatósága alatt. A spalatói egyháztartományhoz a 13–14. században tíz egyházmegye tartozott: a késő-antik és koraközépkori eredetű tengerparti püspökségek (Nona /Nin/, Traù /Trogir/, Scardona /Skradin/, Lesina /Hrvar/ és Zengg /Senj/) mellett a 13. században alapított sebenicói (Šibenik) és a 14. századi makarskai, illetve a belső szárazföldi hegyvidéken létrejött tinini (Knin), korbáviai (Krbava) és duvnói püspökségek is. Dalmácia északi szeglete a 12. század közepétől önálló egyháztartományt alkotott: a zárai (Zadar) püspökség a 12. század közepén emelkedett érseki rangra, szuffraganeusai az arbei (Rab), osserói (Osor) és vegliai (Krk) püspökségek voltak.

²⁰⁹ A breve eredetije: APK ACA fasc. 117., nr. 41.; a breve másolata: EPL AEV nr. 166.; a breve regisztruma: ASV Sec. Brev., Reg. vol. 827., fol. 37rv.

²¹⁰ I. Kukuljević Sakcinski: Književnici u Hrvatah, 155–158.

²¹¹ Molnár: *A zágrábi püspökség*, 55. A zágrábi rítus eltörlésére lásd: Kniewald: *Obred i obredne knjige*, 57–58.

A dalmáciai városok birtokáért a középkor folyamán a Velencei Köztársaság és a Magyar Királyság folytatott évszázados küzdelmet, amely a 15. század folyamán Velence javára dőlt el. Bosznia és Hercegovina török kézre jutása (1463, 1482) után néhány évtized alatt a tengerparti városok hátszágát jelentő horvát területek is oszmán uralom alá kerültek. Ennek következtében a 16. század végére a Magyar Királysággal továbbra is perszonálunióban levő Horvát Királyság területe, a középkori értelemben vett Szlavóniát nem számítva, drasztikusan lecsökkent: a Velebit hegység alatti tengerparti sávra, illetve a Slunj–Otočac vonaltól Belső-Ausztriáig terjedő szűk hegyvidéki területre terjedt ki. Ez nem csak azt jelentette, hogy az ország alapterülete a 15. század elejéhez viszonyítva mintegy ötödére zsugorodott, és ennek következtében a horvát nemesség szinte teljes egészében északra, a középkori Szlavóniába költözött fel, hanem azt is, hogy a középkori horvátországi egyházszervezet is megtizedelődött és strukturálisan is átalakult. A spalatói érsekség és a hozzá tartozó egyházmegyék területe a 16. századra gyakorlatilag a székvárosokra és néhány tengerparti településre szűkült össze, a metropólia püspökségei a velencei egyházi intézményrendszer részeivé váltak. A belső horvátországi, sőt némely tengerparti egyházmegyéket a török hódítás nyom nélkül elpusztította, ekkor semmisültek meg a tinini, duvnói, skardonai és makarskai püspökségek. Közülük néhányat a 17. századi római missziószervezés során újjáépítettek fel hosszabb-rövidebb időre.²¹² Az alábbiakban vizsgált térségben, tehát a Horvát Királyság 16–17. századi területén a középkorban három püspökség létezett: a zenggi, a korbáviai (később modrusi, majd vinodoli), illetve a rövid életű otočaci egyházmegye.²¹³ Az 1640 körül kánonilag egyesült zengg-modrusi püspökség egy igen gazdag középkori egyházszervezeti tradíció egyetlen örököseként a 17. század derekán a magyar egyházszervezet részévé vált, és annak legdélibb, minden tekintetben végvidéki és sajátos fejlődése miatt számos különleges tulajdonsággal bíró elemét jelentette.²¹⁴

A Horvát Királyság északi felének egyházi központja a 12. századtól Zengg városa volt. Az adriai kikötőváros a velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok fontos csomópontja, 1185-től a templomosok, 1271-től pedig a Frangepán család birtoka volt. 1469-ben Mátyás király visszavette a várost, a török fenyegetés miatt megerősítette és kapitányság székhelyévé tette. Ettől kezdve Zengg a Magyar–Horvát Királyság törökellenes védelmi rendszerének fontos déli bástyája lett.²¹⁵ A kereskedelmi, majd katonai központi szerep mellett a város a 12. század derekától egyházi székhelyként is működött. Bár a korábbi és bizonyos esetekben a mai történészek is elfogadják a zenggi püspökség késő antik, 5. századi előzményeire

²¹² A horvátországi és dalmáciai egyházszervezet középkori és kora újkori történetének rövid összefoglalása, további bőséges irodalommal: Molnár: *Katolikus missziók*, 36–46. Itt csak két, az egyházszervezeti változásokra kiemelt figyelmet fordító összefoglalót idézek: Josip Buturac – Antun Ivandija: *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima*. Zagreb, 1973.; Mile Vidović: *Povijest Crkve u Hrvata*. Split, 1996.

²¹³ Az egyházmegyék rövid története, a püspökök archontológiájával és életrajzi vázlatával: Mile Bogović: *Moji predšasnici biskupi u Senju, Otočcu, Krbavi, Modrušu, Vinodolu i Rijeci*. Senj, 2017.

²¹⁴ A két egyházmegye történetéről a 18–19. századi egyháztörténeti irodalom is sok fontos dokumentumot és adatot napvilágra hozott: Farlatius: *Illyricum Sacrum*, IV.; Manoilo Sladović: *Povēsti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*. Trst, 1856. Reprint: Gospić, 2003.; Ivan Črnić: *Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rapskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*. Rim, 1867.

²¹⁵ Zengg középkori történetéről nem készült összefoglaló írás. A város kereskedelmi szerepéről lásd: Teke Zsuzsa: *Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században*. Bp., 1979. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 86.) 39–57.

vonatkozó adatok hitelességét, a püspökség legkorábbi biztos említése egy 1169-ben kelt pápai oklevélben található, amelyben III. András pápa felszólította Mireus zenggi püspököt, hogy elődeihez hasonlóan ismerje el a spalatói érseket metropolitájának.²¹⁶ Az egyházmegye (újra)alapítása nyilvánvalóan összefüggött a zárai metropólia létrehozásával (1154), amelynek célja az ekkor velencei uralom alatt álló Zára és az alá rendelt vegliai, arbei, osserói és rövid ideig a lesinai püspökségek kiemelése a magyar–horvát egyházi és világi fennhatóság alól. A horvát tengerparton és hegyvidéken korábban joghatóságot gyakorló vegliai és arbei püspök horvátországi működésének megtiltása és a velebiti plébániák spalatói érsekséghez csatolása már előkészítette a terepet a spalatói metropólia alá rendelt zenggi püspökség megalapításához.²¹⁷ Az egyházmegye határait az 1185. évi spalatói tartományi zsinat rendezte: központja végérvényesen Zengg lett, a zenggi és a gackai plébániák tartoztak hozzá, illetve talán még a bužani és vinodoli egyházközségek és Lika tartomány fele.²¹⁸ A középkori egyhajós székesegyház előzményeül szolgáló templom 1000 körül épült, első okleveles említését 1271-ből ismerjük, korábban minden bizonnyal plébániatemplomként szolgált.²¹⁹

A zenggi káptalanról az első említés 1185-ből származik. Egy 1333-ból származó adat szerint püspökválasztási joggal is bírt, de az 1340 körül összeállított statútumok erről már nem szóltak.²²⁰ A zenggi káptalan felépítésében a dalmáciai káptalanokat követte, az oszlopos kanonokok az archidiaconus (*arhižakan*), az archipresbiter (*arhiprvad*) és a primicerius (*primancer*) voltak. Az intézmény a statútuma alapján a középkorban 12 kanonokból állt, és joga volt a zenggi kerület plébánosainak megválasztására. A templom és a káptalan gondnoka és anyagi ügyeinek intézője az évente választott *santiz* volt. 1392-ben Zsigmond királytól pecséthasználati jogot kapott és ezzel hiteleshellyé vált. A káptalan egészen a 18. század végéig állított ki nagyjából latin, kisebb részt glagolita közhitű iratokat a zenggi székesegyház sekrestyéjében.²²¹

A régió másik püspöksége immár bizonyosan nem újjászervezés, hanem *ex novo* alapítás volt. A korbáviai püspökséget az 1185. évi spalatói tartományi zsinaton hozták létre, a zenggi püspökség felújításával megkezdett egyházszerkezési folyamat betetőzéseként, és alá

²¹⁶ A zenggi püspökség középkori történetének jó összefoglalása: Dario Nekić: Senjska biskupija u srednjem vijeku. *Senjski zbornik* 24 (1997) 31–84.

²¹⁷ Slavko Kovačić: Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću. In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23–24. travnja 1986. godine*. Ured. Mile Bogović. Rijeka–Zagreb, 1988. (Analecta Croatica Christiana XXV.) 11–39., 20–23.

²¹⁸ A bizonytalanság abból ered, hogy az 1185. évi spalatói tartományi zsinat aktáinak spalatói és traui kéziratai eltérő plébánianévsort őriztek meg. Nekić: *Senjska biskupija*, 36–38.

²¹⁹ A székesegyház történetéről máig a legalaposabb feldolgozás: Melita Viličić: Grafička rekonstrukcija katedrale sv. Marije u Senju. *Senjski zbornik* 3 (1967–1969) 54–87.; Uő: Arhitektonski spomenici Senja. *Rad JAZU* 360 (1971) 65–129., 97–104. A régebbi irodalomból lásd még: Josip Frančišković: Stolna crkva u Senju sa zvonikom iz 1000. godine. *Bogoslovska smotra* 15 (1925) 417–432.; Uő: Posveta stolne crkve u Senju. *Bogoslovska smotra* 20 (1932) 83–87. A székesegyházról legújabban összeállított terjedelmes írás, miként alcíme is jelzi, inkább a város és püspökség történetét foglalja össze, és viszonylag kevés figyelmet szentel magának az épületnek. Juraj Lokmer: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. stoljeća. (Prilog cjelovitij povijesti grada Senja). *Senjski zbornik* 42–43 (2015–2016) 235–326.

²²⁰ A korábbi kutatás a statútumok keletkezését 1380-as évekre tette. Mile Bogović: Crkvene prilike u Senju u 14. stoljeću i statut senjskog kaptola. *Senjski zbornik* 13 (1988) 15–28.

²²¹ Gulin: *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia Dalmacije*, 311–327.

rendelték Krbava, Drežnik, Plas és Modrus plébániákat, illetve talán még Lika egy részét, Bužanit, Novigradot (ma Todorovo Boszniában) és Vinodolt. Az új püspökség északi határát a Rječina és a Kupa folyók, illetve a zágrábi püspökség, déli határát pedig a Novigradi öböl és a nonai püspökség jelentették.²²² A püspökség székhelye Korbávia (Krbava) volt, Szent Jakabnak szentelt székesegyházának maradványait ma is látni Udbina mellett, Karija település határában.²²³ Az új egyházmegye a spalatói érsekség szuffraganeusa lett, a metropólia központjához való szoros kötődést jelzi, hogy a korbáviai klérus választása alapján az első főpapjának egy spalatói kanonokot, Mate Maurutint választották.²²⁴

A székváros török veszélyeztetettsége miatt a püspökök sokszor nem tartózkodtak egyházmegyéjükben, hanem diplomáciai és udvari szolgálatot láttak el. Amennyiben mégis székhelyükre mentek, általában nem Korbávián, hanem a 15. század elejétől már Modruson laktak, ahová II. Pius pápa 1460-ban hivatalosan is áthelyezte az egyházmegye székhelyét. Az új püspöki központ Modrus Szent Márk plébániatemploma, a későbbi Szűz Mária székesegyház körül épült ki.²²⁵ A török előrenyomulás következtében 1493-ban, a megsemmisítő horvát vereséggel végződő udbinai csata után Modrus külvárosa elpusztult, a püspök Novi Vinodolskiba költözött át, új székesegyháza a város Szent Fülöp és Jakab plébániatemploma lett. A menekülő püspök, Kristofor Dubrovčanin sírköve (1499) ma is látható a templomban.²²⁶ A korbáviai káptalanról csak a 14. századból vannak adataink, horvát nyelvű, glagolita írással készült hiteleshelyi oklevelei pedig csak a modrusi székhelyről, a 15. század második feléből maradtak fenn. A modrusi káptalan a zenggihez hasonló felépítésű volt: a dignitások az archidiaconus (*arkižakan*), archipresbiter (*arkipravad*) és a primicerius (*primancer*) voltak, mellettük még néhány, talán nyolc-tíz kanonok működött. A Novi Vinodolskiba való átköltözés után a kanonokok egy része a plébániákon, az úgynevezett falusi káptalanokban nyert elhelyezést, és a két püspökség egyesülése után a modrusi káptalan megszűnt létezni.²²⁷

A két egyházmegye területén a középkorban igen gazdag szerzetesi intézményrendszer alakult ki. A már említett templomos lovagok (1184–1269) mellett a zenggi püspökségben négy bencés (Sv. Juraj Lisački, Sv. Križ és talán Sv. Dujam Zengg mellett, Sv. Nikola Otočacon) és két pálos kolostor (Ljubotina /Senjtől délre, ma Spasovac/ és Vlaška Draga /Senjtől északra, ma Sv. Jelena/) működött. A korbáviai egyházmegyében szintén valószínűleg négy bencés (a bužani Sv. Marina, illetve a bizonytalan korbáviai, vinodoli és krakari monostorok) és hat pálos (Turn /ma Turjanski/, Modruški Gvozd, Crikvenica, Novi, Zažično /Donje Pazarište/, Kosinj) kolostor létrejöttének vannak adataink. A koldulórendek közül a ferenceseknek Zenggben, illetve Modruson, Krbaván, Udbinán, Trsaton és Slunjban, a

²²² A bizonytalanságot ebben az esetben is a spalatói zsinat eltérő kéziratok hagyománya okozza. Mile Bogović: Pomicanje sjedišta krbavske biskupije od Mateja Marute do Šimuna Kožičića Benje. In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, 41–82., 42–52.

²²³ Milan Kruhek – Zorislav Horvat: Sakralna arhitektura Like i Krbave na području krbavsko-modruške biskupije. In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, 187–233., 188–195.

²²⁴ Ivan Ostojić: *Metropolitanski kaptol u Splitu*. Zagreb, 1975. (Analecta Croatica Christiana VII.) 88.

²²⁵ Zorislav Horvat: Pregled sakralne arhitekture Modruša i okolice u srednjem vijeku. In: *Krbavska bitka i njezine posljednice*. Ured. Dragutin Pavlović. Zagreb, 1993. 130–150., 134–136.

²²⁶ Bogović: Pomicanje sjedišta krbavske biskupije 73–79.; Uő: Srednjovekovna vinodolska Crkva i Novi Vinodolski kao biskupsko sjedište. *Novljanski zbornik* 4 (2000) 29–45.

²²⁷ Gulin: *Hrvatski srednjovekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske*, 191–197.

domonkosoknak Zenggben, Brinjëben és Modruson, az ágostonosoknak pedig Brinjëben állt kolostoruk.²²⁸

A régió harmadik egyházmegyéje, a kérészéletű otočaci püspökség egy sajátosan a tartományúri hatalomhoz kötődő (magán)püspökség volt. Bizonyos értelemben az otočaci püspökség előzményének tekinthetjük a 14. században létrejött „horvát püspök” (*episcopus Chroatensis*) intézményét. Ez a cím először a tinini (knini) püspökséggel kapcsolatban adatható 1020–1090 között, amikor Velence elfoglalta a dalmát püspöki városokat, a horvát király pedig Velencétől független püspököt akart saját országa számára. Az *episcopus Chroatensis* tehát állandó rezidenciával nem rendelkező udvari püspök (mint ilyen, a királyi kápolna vezetője, alkalmasint királyi kancellár) volt a horvát királyi udvarban, amellyel együtt kezdetben Nonában, majd Kninben tartózkodott. A horvát királyi család kihalásával megszűnt a „horvát püspök” szerepe, de a cím véglegesen csak a 12. század végén enyészett el, helyét az 1185-ben alapított knini püspökség vette át.²²⁹ Szempontunkból fontosabb a „horvát püspök” (*episcopus Croatensis*) tisztségének továbbélése a késő középkorban, ezzel az elnevezéssel szereplő főpásztorok működésére 1352 és 1578 között vannak adataink. A kérdésről alapos tanulmányt készítő Marijan Žugaj szerint a címet a Šubićok alapították tartományúri hatalmuk legitimációja céljából, és missziós jellege miatt a boszniai (*episcopus Bosnensis*) és a korábbi dalmáciai püspökséghez (*episcopus Delmitensis*, ez utóbbit Žugaj megkülönbözteti a duvnóitól) hasonlóan a püspökség címe egy tartományt, nem pedig egy székhelyet jelölt meg, és közvetlenül Rómának volt alárendelve. Területe nagyjából a középkori Horvátország déli, hegyvidéki régiójára (Glamoč–Ključ–Bihács) terjedt ki.²³⁰

A Šubićok tartományúri hatalmat legitimáló egyházszerző tevékenységéhez hasonlítható a környék másik nagyúri dinasztiája, a Frangepánok száz évvel későbbi püspökségalapítása. Az otočaci püspökség felállítása Frangepán Zsigmond uralmi törekvéseihez köthető, aki gackai uradalmának autonómiáját kívánta megerősíteni önálló egyházi intézményrendszer kiépítésével. A középkori eredetű Szent Miklós bencés monostor és templom mellett építette ki saját uradalmi központját 1449-től kezdve, a templomot gazdag adományokkal látta el, és hat papot telepített a kolostorba a plébánosi teendők végzésére. Mindezt nyilván már egy önálló püspöki székhely alapításának perspektívájában tette. Intézkedéseit III. Kallixtus pápa 1456-ban hagyta jóvá, majd II. Pius pápa 1460-ban megalapította az otočaci püspökséget, első püspöke a raguza domonkos Blaž Nikolić lett. Az egyházmegye Gacka területére terjedt ki, talán a brinjei kerülettel együtt, illetve egy időben hozzá tartozott a délre eső bužani kerület is. Négy vagy öt püspökének neve ismert, a főpásztor mellett itt is működött székeskáptalan, amelyben az archipresbiter vezetése alatt öt

²²⁸ A két egyházmegye középkori szerzetességéről számos könyvfejezet és tanulmány látott napvilágot. Ivan Ostojić: *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. I–III. Split, 1963–1965. II. *Benediktinci u Dalmaciji*. 201–212.; Mile Bogović: Pavlini u Senju. *Senjski zbornik* 13 (1988) 109–120.; Kruhek: Povijesno-topografski pregled; Marinko Ivanković: Pavlini u krbavskoj biskupiji. In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, 95–102.; Franjo Emanuel Hoško: Franjevci u krbavskoj biskupiji. In: Uő: *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*. Zagreb, 2000. (Analecta Croatica Christiana XXIII.) 73–86.; Zorislav Horvat: Franjevački samostani u Krbavsko-modruškoj biskupiji u srednjem vijeku. In: *Nastanak zapadnohrvatske franjevačke pokrajine Bosne-Hrvatske prije 500 godina*. Ur.: Franjo Emanuel Hoško. Rijeka, 2015. 51–75.

²²⁹ Miho Barada: *Episcopus chroatensis*. *Croatia Sacra* 1/2 (1931) 161–215.

²³⁰ Marijan Žugaj: Hrvatska biskupija od 1352. do 1578. godine. *Croatia Christiana Periodica* 10/17 (1986) 92–112., 10/18 (1986) 1–26.

kanonok élt. Frangepán Zsigmond a magyarországi viszonylatban szokatlan egyházalapítással nem csak a jelentős területtől megfosztott zenggi püspök, hanem a főkegyúri jogok felett éberen örködő Hunyadi Mátyás magyar király neheztelését is kiváltotta. A zenggi püspök valószínűleg nem ismerte el az új főpap joghatóságát, hiszen 1486-ban a zenggi püspök otočaci vikáriusáról tesznek említést. A püspökség 1530-ban vagy 1534-ben szűnt meg létezni, területe visszakerült a zenggi püspök joghatósága alá.²³¹

Mint a fentiekből is látszik, a zenggi és a modrusi egyházmegyék a középkorban sok szálon kötődtek a dalmáciai egyházi intézmények és műveltség itáliai–szláv világához, amelynek egyik északi végpontját jelentették, míg észak, azaz Szlavónia vagy Magyarország felé sokkal kevesebb kapcsolat fűzte őket.²³² Ennek az ekkor még egyirányú vallási–kulturális orientációnak talán a legfontosabb elemét az egyházi szláv liturgia és az ehhez szorosan kapcsolódó glagolita írásbeliség jelentette. A 9. században megalkotott egyházi szláv nyelvű liturgia a katolikus szláv területek közül egyedül Dalmáciában és Horvátország tengerparti részein maradt fenn az újkorig. A 9–11. században Róma inkább ellenségesen viszonyult a szláv liturgikus nyelvhez, a 13. századtól kezdve azonban többször is kifejezetten engedélyezte használatát, így a zárai, spalatói és aquileiai egyháztartományok területén egyre inkább elterjedt a glagolita istentisztelet. A dalmáciai püspöki székvárosok latin liturgiájú káptalani és szerzetes papságával szemben a vidéki klérus (különösen a tengerparton és a szigeteken) szinte teljes egészében az úgynevezett glagolita papokból (*glagoljaši*) állt. Az egyházi szláv liturgia dalmáciai fennmaradásának nyilván összetett okai voltak, a jelenség leginkább a régió határhelyzetével, a keleti liturgiák közelségével függhet össze. Ennek a magyarázatnak az sem mond ellent, hogy a katolikus dél-horvátországi területeken és Boszniában a glagolita papok nem tudtak terjeszkedni, ugyanis ott a ferencesek állták útjukat.²³³

A zenggi és modrusi püspökség területe, a Kvarner szigetekkel együtt, a 11. századtól kezdve a glagolita liturgia és írásbeliség egyik központja volt.²³⁴ Az egyházi szláv liturgia legitimációjában fontos lépés volt, amikor IV. Ince pápa, a katolikus egyház új keleti missziós

²³¹ A kérészéletű püspökség történetével újabban több tanulmány is foglalkozott. Mile Bogović: Otočka biskupija. *Grad Otočac* 3 (1997) 27–45.; Petar Runje: Otočac, srednjovjekovna biskupija i kulturni centar. *Senjski zbornik* 33 (2006) 51–62.; Marko Medved: Nastanak i nestanak Otočke biskupije. In: *Gacka u srednjem vijeku*. Ured. Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac. Zagreb–Otočac, 2012. 137–153.; Milko Brković: Diplomatičko-povijesni sadržaj bule pape Pija II. o osnutku Otočke biskupije i grada Otočaca (5. III. 1460.) Uo. 155–179.; Ante Gulin: Otočka biskupija, Kaptol i biskup Petar Andrijević. Uo. 181–193.

²³² A zágrábi püspökséggel való kapcsolatrendszerre lásd: Mile Bogović: Veze Senjsko-modruške biskupije i Zagrebačke nad/biskupije. In: *Zagrebačka biskupija*, 283–293.*

²³³ Összefoglalóan: Vidović: *Povijest Crkve*, 86–97.; Darko Žubrinić: *Hrvatska glagoljica. Biti pismen – biti svoj*. 2. kiad. Zagreb, 1996. Ennek az inkább népszerűsítő munkának különösen az igen bőséges irodalomjegyzéke tanulságos: 360–392. Az újabb kutatási eredmények számbavétele: *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb–Crk 2.–6. listopada 2002.)* Ured. Marija-Ana Dürri – Milan Mihaljević – Franjo Velčić. Zagreb–Crk, 2004.

²³⁴ A zenggi glagolita írásbeliség és liturgikus hagyomány történetére alapvető az 1994 évi zágrábi konferencia anyaga: *Senjski glagoljaški krug 1248–1508. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 21. i 22. studenog 1994. godine u povodu 500. obljetnice senjskoga glagoljskoga misala*. Zagreb, 1998. Összefoglalóan lásd: Mile Bogović: *Senjska glagolska baština. Senjski zbornik* 35 (2008) 11–26.; Petar Runje: U spomen modruškim glagoljašima. *Modruški zbornik* 2 (2008) 53–62.

célkitűzéseinek jegyében, 1248-ban engedélyezte Fülöp zenggi püspök számára a glagolita liturgia végzését egész Szlavóniában, vagyis horvát nyelvű területeken, ahol ez a szokás létezett. Az engedély nem az egyházmegye, hanem a püspök számára szólt, hiszen az alsópapság ószláv nyelven végezte liturgiát. Valószínűleg a korbáviai püspök is kapott hasonló engedélyt, de annak nem maradt nyoma.²³⁵ A Kvarner-szigetek és Dalmácia püspökei latin nyelven végezték a szertartásokat, míg az alsópapság túlnyomó része a glagoljašok közül került ki, egyedül a zenggi székesegyházban végeztek ószláv liturgiát. Bár a glagolita kultúra forrása továbbra is Veglia szigete maradt, az engedély nyomán Zengg vált a glagolitizmus legfőbb támaszpontjává, ahová a nagyobb lehetőségek miatt számos pap települt át a szigetről. Veglián a székesegyház liturgiája latin maradt, így a káptalanban sem nyílt pály a glagolita papságnak, ellentétben az ószláv liturgikus hagyományú zenggi káptalannal, amely így a glagolita liturgia központi intézménye lett. A glagoljašok a zenggi és modrusi egyházmegyékből pedig folyamatosan húzódtak északra, a zágrábi püspökség déli plébániáira.²³⁶ A glagolita írást nem csak a horvát szerkesztésű egyházi szláv nyelvű liturgikus művekben használták, hanem a vegliai grófok, a Frangepán-család kancelláriájának horvát nyelvű iratait is glagolita írással jegyezték le.²³⁷ A zenggi és a modrusi vagy korbáviai püspökségek területéről számos glagolita liturgikus kódex maradt fenn a 14. századtól kezdve. 1493-ban Velencében jelent meg a vrbniki (Veglia) származású zenggi kanonok, Blaž Baromić munkájának eredményeként az első glagolita nyomtatott könyv, a breviárium. Ő alapította meg Zenggben az első horvátországi glagolita nyomdát 1494-ben, amely 1508-ig hét könyvet (misekönyvet, szertartáskönyvet, lelkipásztori segédkönyveket, hagiográfiai és homiletikai műveket) jelentetett meg.²³⁸

A magyarországi vagy akár a szlavóniai egyházi struktúrákkal összehasonlítva a korbáviai-modrusi püspökség intézményrendszerének legkülönlegesebb szervezeti egységét az úgynevezett falusi káptalanok (*seoski, ruralni, ladanjski kaptoli*) jelentették. Már a korbáviai püspökség alapítási dokumentumában említett plébániák sem a mai értelemben vett plébániák voltak, hanem több települést átfogó egyházi és világi igazgatási egységek, amelyek dékánátusokká, archipresbiterátusokká, falusi káptalanokká váltak, és több mai értelemben vett plébániát fogtak át. A káptalanok keletkezéséről, alapítóikról semmit sem tudunk, minden bizonnyal természetes fejlődéssel jöttek létre, a közös papi élet általános előírásai alapján, a vegliai és isztriai falusi káptalanok mintájára. A káptalani hagyományt a modrusi káptalan Vinodolba költözése és a kanonokok plébániákra való szétküldése tovább erősítette. Ugyanakkor a vinodoli területen már a modrusi káptalan 1493. évi áttelepülése előtt is voltak falusi káptalanok, amelyek tagjait szerzeteseknek (*redovnici*) hívták.²³⁹

²³⁵ Vanda Kraft Soić: Otpis Inocenta IV. senjskom biskupu (1248.) pod patronatom sv. Jeronima. *Croatia Christiana Periodica* 40/77 (2016) 1–23., 40/78 (2016) 17–37.

²³⁶ Mihovil Bolonić: Stoljetne veze krčkih i senjskih glagoljaša. *Senjski zbornik* 6 (1975) 81–140.; Uő: *Otok Krk – Kolijevka glagoljice*. Zagreb, 1980. (Analecta Croatica Christiana XII.) 100–102. A glagolita liturgia és papság dalmáciai és horvátországi jelenlétének forrásait kiadta: Luka Jelić: *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae a XIII ad XIX saeculum*. Veglae, 1906.

²³⁷ Petar Runje: Glagoljaši javni bilježnici. *Senjski zbornik* 26 (1999) 115–122.

²³⁸ Az igen bőséges irodalomból csak két újabb összefoglalást idézek: Petar Runje: Senjski kulturni krug i senjska tiskara. *Senjski zbornik* 35 (2008) 91–114.; Anica Nazor: O glagolskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima. *Senjski zbornik* 41 (2014) 211–244.

²³⁹ Hreljin (1403, 4 pap), Buccari (1445, 1 arhipred és 3 kanonok), Novi (1445) és Grobnik (1493).

A falusi káptalanok felépítését és működését leginkább a vegliai intézmények példáján ismerjük. A falusi káptalanok együtt élő papi közösségek voltak, amelyek a vidéki plébániai központokban, nagyobb településeken (*kašteli*) alakultak ki a 11. század végétől kezdve, és egészen a 19. századig álltak fenn, meghatározva ezzel az észak-horvát egyházmegyék intézményrendszerének jellegét. Önálló és független testületekként működtek, saját statútumokkal, eredetüket tekintve leginkább az észak-itáliai pieve-rendszerhez hasonlíthatók. Kanonoki közösségek módjára mondták a közös karimát és végezték az istentiszteletet, illetve a környező falvak lelkipásztori ellátásáért voltak felelősek. Veglia szigetén a püspöki székváros plébániáját a latin rítusú székesegyházi káptalan látta el, míg a hat falusi káptalan papsága a vidéket gondozta. Egy-egy káptalanhoz több, olykor akár húsz kisebb település és még több településen kívüli kápolna is tartozhatott, amelyeket a testületek fiatalabb tagjai rendszeresen látogattak. A káptalanokban glagolita rítusú papok és diakónusok éltek, egy-egy falusi káptalanban a 16–17. században tíz-húsz pap és néhány, legfeljebb tíz diakónus élt együtt, de a papok létszáma olykor a félszázat is meghaladhatta. A káptalan élén a plébános (*plovan*) állt, akit a klérus és a nép választott és a püspök erősített meg, míg a többi tisztségviselőt a testület jelölte ki. A plébános munkáját elsősorban a helyettese, a *podžup* vagy *viceplovan* segítette. A templom körüli teendők ellátása a sekrestyés (*santiz*) feladata volt, a tizedjövedelmeket a decimator (*dižmar*) kezelte, a birtokokkal a procurator (*prokuradur*) foglalkozott. A káptalanok legfontosabb küldetése a glagolita liturgia és írásbeliség őrzése volt, a testületek és tagjaik a karimához és a lelkipásztori munkához gazdag liturgikus kéziratos könyvanyaggal rendelkeztek, amelyek jelentős része máig fennmaradt. A papnövendékek képzése a káptalanokban történt, a jelölteket szentelés előtt a püspök vizsgáztatta. Főbb jövedelmeik a tizedekből, a közös javak utáni osztalékokból, a misealapítványokból, a vidéki kápláni szolgálat stóladíjaiból, illetve az egyes kanonokok magánbirtokaiból származtak. Minden pap a saját házában lakott, földműveléssel, állattenyésztéssel és halászattal, olykor kézműipari, kereskedelmi vagy jegyzői tevékenységgel foglalkozott.²⁴⁰

Az oszmán hódítás következményei

A két egyházmegye életében az oszmán hódítás több súlyos következménnyel járt. A korbáviai-modrusi püspökség székhelyének változásai mellett az egyházmegyék területe drasztikusan összezsugorodott, a keresztény kézen maradt térség militarizálódott, ez a folyamat az egyházi intézményrendszert is szétzilálta. Mindennek logikus eredménye lett a 17. század közepén a két püspökség összevonása, illetve az egyházi jurisdikciónak a világi igazgatáshoz történő illesztése azzal, hogy az immár kánonilag is egyesült zengg-modrusi püspökség a magyar egyházszervezet részévé vált.

A Horvát Királyság hadereje, Derencsényi Imre bán vezetésével a szerbek Kosovo Polje-i (1389) és a magyarok mohácsi (1526) katasztrófájával mérhető vereséget szenvedett Jakub boszniai pasa seregétől Udbina mellett 1493. szeptember 9-én, amelyben horvát

²⁴⁰ Mihovil Bolonić: Seoski kaptoli u Krčkoj biskupiji. *Bogoslovska smotra* 36 (1966/1) 122–145.; Uő: *Otok Krk*, 47–75.

nemesség jelentős része életét vesztette. Bár a csatavesztés konkrét területvesztéssel nem járt, eszmei–morális súlya óriási volt, és az évtizedek óta tartó török pusztítások ekkortól öltöttek elviselhetetlen mértéket. Ennek következtében a 16. század elejére a modrusi püspökség belső területei teljesen elnéptelenedtek, az északra menekülő horvátok helyét, akárcsak Kelet-Szlavóniában, nagyrészt ortodox vallású vlahok foglalták el.²⁴¹ Beriszló Péter horvát-szlavón bán (1513–1520) sikeres védelmi harcai a véget csupán késleltetni tudták. A horvát védelmi vonal Nándorfehérvár eleste (1521) után omlott össze: a törökök 1522-ben elfoglalták Knint és Scardonát, 1527–1528-ban Obrovacot, Udbinát, Jajcát és Banja Lukát, 1537-ben a sokáig ellenálló, legdélibb horvát erősség, Klissza is elesett. Az oszmán terjeszkedés a század derekán is folytatódott, betetőzését Bihács elfoglalása jelentette 1592-ben.²⁴² A korbáviai erősségek török kézre kerülése bevégezte a 15. század akindzsi-portyáival megkezdődött folyamatot: a zenggi és a korbáviai-modrusi egyházmegyék intézményrendszere szinte teljesen elpusztult, híveik száma drasztikusan lecsökkent, területük pedig a novigradi öböltől és Karlobagtól Tersattoig terjedő tengerparti sávra, illetve Slunj–Otočac vonal és a Kupa folyó közötti hegyvidékre szűkült össze. A zenggi püspökség, akárcsak dalmáciai sorstársai, a 16. század közepére szinte a székvárosra szorult vissza, Zenggen kívül az otočaci és brinjei erősségekben működő katolikus papokra vannak elszórt adataink.²⁴³ A modrusi püspökségben a 16–17. század fordulóján csak a vinodoli kerület egyházközségei működtek, a Kapela hegységen túli terület kikerült a püspökök látóköréből. Az egyesült egyházmegye modrusi részén működő plébániák száma viszont folyamatosan nőtt, a század végére meghaladta a húszat.²⁴⁴

Az egyházmegye keresztény kézen maradt részein nem csak az állandó török fenyegetés, hanem ezzel szoros összefüggésben a terület évszázadokig tartó militarizálódása is bénítólag hatott az egyházi életre, és gyakorlatilag teljes mértékben megakadályozta a katolikus reform megindulását. Zengg már a török elleni védelmi rendszer kiépítésének kezdetekor katonai székhellyé vált. A kettős végvárvonalat és az egységes határvédelmi rendszert megszervező Mátyás király 1469-ben vette vissza a Frangepánoktól a várost, és az 1476-tól egyesített horvát-szlavón bán irányítása alatt kapitánysági székhellyé emelte. Zengg az északi végvári vonal legnyugatibb erőssége lett, a déli védelmi vonal összeomlása, főleg Knin, Scardona és Klissza török kézre kerülése után jelentősége még inkább megnövekedett. A Bosznia felől portyázó török csapatok elleni hatékonyabb védekezés érdekében a krajnai, karintiai és stájerországi (1564-től összefoglaló nevükön belső-ausztriai) rendek 1521-től küldtek csapatokat a horvát végvidékre, 1527–1528-tól az osztrák rendek által fizetett katonaság állomásozott Klissza és Bihács mellett Zenggben is. 1538-ban felállították (a Magyar–Horvát Királyság újjászervezett védelmi rendszerének első szervezeti egységeként) a régi horvát végvidéki főkapitányságot, amely két kapitányságra, a bihácsira és a zenggire oszlott, ez utóbbihoz tartozott az otočaci, a brinjei és a brlogi véghely, illetve egy kisebb

²⁴¹ Az udbinai csata történetéről és következményeiről fontos megállapításokat tartalmaznak a csata 500. évfordulóján rendezett konferencia kötetének tanulmányai: *Krbavska bitka*.

²⁴² A horvátországi oszmán előrenyomulás részleteire lásd: Mažuran: *Hrvati i Osmansko carstvo*, 40–164. passim; Tracy: *Balkan wars*, 43–44., 69–78., 116–117., 123–126., 260–262. Magyarul jó rövid áttekintés: Sokcsevits: *Horvátország*, 153–159., 171–175.

²⁴³ Mile Bogović: *Prijelazno stoljeće senjske Crkve (1450–1550)*. *Senjski zbornik* 17 (1990) 69–92.

²⁴⁴ Lásd a következő fejezetben elmondottakat és a vonatkozó térképmellékletet.

adriai flotta is, amely a partvidéket tartotta folyamatos ellenőrzés alatt. 1556-ban a horvát végek is az újonnan alakult udvari Haditanács irányítása alá kerültek, ekkor nevezték ki az egyesített horvát-szlavón (vend) végvidéki főkapitányság élére Ivan Lenkovićot, aki 1538–1548 között zenggi kapitánnyként működött. A horvátországi hadügy érdemi irányítása végleg kikerült a bán hatásköréből, parancsnoki jogköre csupán (a kerületi főkapitányokhoz hasonlóan) a horvát–szlavón vármegyék csapataira és a báni haderőre korlátozódott. 1568-ban a két főkapitányság ismét kettévált, a horvát (később horvát–tengermelléki) főkapitányság székhelye 1580-tól Károlyváros, a szlavón végek központja pedig Varasd lett. A horvát és szlavón végvidék és vele együtt a zenggi kapitány 1578-ban átkerült a grazi székhelyű Belső-ausztriai Haditanács igazgatása alá.²⁴⁵ Zengg és Klissza katonai jelentőségével magyarázható, hogy a horvát végek a Jagelló-kortól kezdve önálló kapcsolattartásra törekedtek a Szentszékkal.²⁴⁶ A század második felében Zengget a pápai diplomácia Itália bástyájának tekintette, és attól tartottak, hogy elestével először Isztria és Friaul, majd az egész Appennin-félsziget török uralom alá került volna.²⁴⁷

Zengg történetét az 1530-as évektől egészen 1618-ig az uszkókok jelenléte határozta meg, ennek az irreguláris haderőnek a tevékenysége emelte az egyébként jelentéktelen észak-adriai véghelyet az európai politika figyelmének középpontjába a 16. század végén és a 17. század első két évtizedében.²⁴⁸ Az uszkók elnevezés a horvát–szerb uskočiti (menekülni) igéből származik, és a 16–17. század folyamán az oszmán uralom elől menekülő balkáni, elsősorban a félsziget nyugati területeiről (Horvátország belső, hegyvidéki területei, Bosznia, Hercegovina) az adriai partvidék irányába húzódó, etnikailag (vlah, szerb, horvát, bosnyák és albán) és vallásilag (katolikus és ortodox) vegyes népességet hívták uszkóknak. Nem nemzetiségi vagy vallási hovatartozást jelent tehát, hanem a menekült lét, a katonáskodó életforma és a jogviszony alapján egységesnek tekintett népesség megnevezésére szolgált, akárcsak a balkáni és magyarországi hajdú (hajduk) vagy a velencei–oszmán határvidéken a

²⁴⁵ Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle* 38 (1996) 163–217. passim; Uő: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle* 39 (1997) 257–288., 281–283.; Kruhek: *Krajiške utvrde*, 160–175., 248–269. A zenggi kapitányságra és a kapitányok archontológiájára lásd: Anna Maria Gruenfelder: Senj i njegovi kapetani. Prilog povijesti austrijske uprave u Vojnoj krajini u 16. stoljeću. *Senjski zbornik* 23 (1996) 141–160.

²⁴⁶ Nemes Gábor: Folytonosság vagy újrakezdés? Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mohács előtt és után. In: *Egyházi társadalom*, 115–133., 118., 126–127.

²⁴⁷ *Grazer Nuntiatur*. 3. Band. *Nuntiatur des Girolamo Portia und Korrespondenz des Hans Kobenzl 1592–1595*. Bearbeitet von Johann Rainer, unter Mitarbeit von Heinz Noflatscher und Christian Rainer. Wien, 2001. 143., 225–226., 231., 254–255., 309., 325.

²⁴⁸ A zenggi uszkókok történetének máig mértékadó monografikus feldolgozása: Bracewell: *The Uskoks of Senj*. Korábbi jó összefoglalások: Ekkehard Eickhoff: Die Uskoken in der Adria. Ein Kapitel südeuropäischer Seegeschichte. *Annales Universitatis Saraviensis* 5 (1956) 196–225.; Gligor Stanojević: *Senjski uskoci*. Beograd, 1973.; Fulvio Babudieri: Gli uscocchi. Loro formazione e loro attività a terra ed in mare. In: *Le genti del mare mediterraneo*. I. A cura di Rosalba Ragosta. Napoli, 1985. (Biblioteca di Storia Economica 5.) 445–497. A legújabb: Tracy: *Balkan Wars*, 169–172., 213–215., 266–269., 340–344. Az alábbi összegzés ezen munkák legfőbb tanulságait foglalja össze.

morlak elnevezés. Tévedés tehát az uszkókokban horvátokat, illetve a törökök és Velence ellen folytatott harcaikban a horvát nemzeti függetlenségért folytatott küzdelmet látni.²⁴⁹

A lényegében rablásból és fosztogatásból élő, irreguláris uszkókokból, a szlavóniai vlahokhoz hasonlóan, a 16. század elején alakítottak ki állandó hadszervezetet vajdák és kapitányok parancsnoksága alatt, hiszen az oszmánok elleni gyűlöletük miatt jelentős utánpótlást és kiegészítést jelentettek a horvátországi védelmi rendszer számára. Első fontosabb központjuk Klissza vára volt, ahol 1530-tól Krusith Péter parancsnoksága alatt harcoltak, itt alakították ki a kishajós kalózkodásra épülő harcmódot, amely a későbbiekben hadviselésük legfőbb jellemzőjévé vált. Klissza török kézre kerülése (1537) után megkapták Zengg várát, és berendezkedtek a partvidék többi erődjében (Trsat, Ledenice, Karlobag) is. A zenggi vár uszkók hadereje a 16. század végén 200-300 katonából állt, a 17. század elején a város összlakossága 2000 fő körül lehetett. Bár sok tekintetben a horvát végvidék legütőképesebb haderejének számítottak, rendszertelen fizetésük, rablóportyákra épülő hadviselésük és életmódjuk, a grazi haditanáccsal és a zenggi kapitánnyal szembeni engedetlenségük miatt a század végére komoly politikai feszültségek forrásaivá váltak. A szárazföldi, elsősorban boszniai rablókörutakat a hegyvidék szegénysége miatt hamarosan kalózkodásra cserélték fel, amelyre az észak-dalmát partvidék tagoltsága és szigetvilága miatt kiválóan alkalmasnak bizonyult. A velenceiek a törökökkel való háborúik (1537–1539, 1570–1570) során szintén éltek az uszkókok szolgálataival, akik viszont békeidőben a török hajók mellett a nagyobb zsákmány reményében egyre gyakrabban megtámadták a velencei és raguzai hajókat is. Az oszmánok az 1540. évi béke után Velencétől várták el az adriai hajózás biztonságának szavatolását, Velence pedig Bécsset, illetve Grazot hibáztatta az uszkókok elszabadulása miatt. Ettől kezdve több mint félszázadon át az uszkókok kalózkodásukkal szinte folyamatos politikai és katonai feszültséget okoztak az adriai térségben, gyakorlatilag megbénították az észak-adriai hajóforgalmat. Emiatt Velence több alkalommal blokád alá vette Zengget és támadást intézett a Habsburg fennhatóság alá tartozó adriai városok ellen. A Belső-Ausztriai Haditanács valóban meglehetősen erélytelenül lépett fel az uszkókok ellen, hiszen haderejükre a védelmi rendszer fenntartása érdekében rá volt szorulva. A 17. század első évtizedében több tervezet is született a letelepítésükre, többek között a Zrínyiek horvátországi birtokaira és a magyar Alföldre, de ezek az uszkókok és az érintett földesurak ellenállása miatt megghiúsultak.²⁵⁰ A 17. század első évtizedére az uszkók-kérdés az európai diplomácia egyik kulcsproblémája lett, a feszültségek 1615-ben nyílt háborúskodássá fajultak Velence és a Habsburg Monarchia között, amely nagyon súlyos pusztításokat okozott a vinodoli partvidéken és főleg Isztriában. A lokális háborút a Velence által fogadott holland zsoldosok részvétele és a városállamnak nyújtott francia támogatás, illetve az osztrák

²⁴⁹ Lényegében a horvátok nemzeti önállóságáért folytatott küzdelmének korai állomásaként értékeli az uszkókok történetét a zenggi Nehaj várában látható kiállítás és annak korábbi katalógusa: Ante Glavičić – Miroslav Glavičić: *Senjski uskoci i Senjska primorska kapetanija. Katalog izložbe*. Senj, 1990. Az új katalógus már nem említi az uszkókok vallási-nemzeti törekvéseit, de a kiállítás máig ebben a szellemben beszél az uszkókokról: Blaženka Ljubović: *Tvrđava Nehaj Senj 1558.–2008*. Senj, 2008. Természetesen függetlenségi harcos paradigmát a horvát történészek sem tekintik egységesen érvényesnek: Ivan Pederin: *Gospodarski i ideološki pristup uskočkom ratu i uskočkom mitu. Senjski zbornik* 9 (1981) 183–201.

²⁵⁰ Benda Kálmán: Az uszkókok Tiszántúlra telepítésének terve 1605–1608-ban. In: *A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1977*. Debrecen, 1978. 195–200.

Habsburgoknak adott spanyol katonai segítség tette valóban európai jelentőségű konfliktussá. A célok között az uszkók-kérdés rendezése mellett az észak-itáliai pozíciók biztosítása és a kereskedelmi utak felügyelete is jelentős súllyal volt jelen. A friauli vagy más nevén gradiscai háborút lezáró madridi béke (1617) után az uszkókokat egy év leforgása alatt áttelepítették a partvidékről a belső horvátországi erődökbe, az Isztriai-félszigetre és a krajnai Sichelberg (Žumberak) vidékére, ezzel lezárult nyolc évtizedes viharos történetük. A zenggi várban ettől kezdve „német” katonaság állomásozott.²⁵¹ A zengg-modrusi püspökség keresztény kézen maradt területeire az uszkókok helyett a 17. század elejétől, szintén boszniai és hercegovinai területekről, katolikus vallású bunjevacok érkeztek, ez a migrációs folyamat egészen a 18. század végéig tartott.²⁵²

Az egyházszervezeti változások hűen követték a világi, elsősorban katonai igazgatás fejlődését. A területi (és ezzel együtt intézményes és bevételi) veszteségek miatt a két egyházmegye gyakorlatilag nem volt önállóan működőképes, ezért már a 16. század első harmadától megindult az egyesülés folyamata. Az utolsó tényleges modrusi püspök Šimun Kožičić Benja volt, halála (1536) után egy ideig a címet adományozta a római kúria, az egyházmegye adminisztrációját a vegliai, majd a zenggi püspökre bízta.²⁵³ A két püspökséget VIII. Orbán pápa 1630-ban egyesítette egyenlő jogokkal a zenggi püspök kormányzása alatt.²⁵⁴ A zenggi betöltése császári kinevezés alapján történt, a modrusit viszont pápai kúriában szabad adományozásának tekintették. A Konzisztoriális Kongregáció még a kánoni egyesítés után is ragaszkodott ehhez a különbségtételhez, noha gyakorlati jelentősége alig volt, hiszen a modrusi címre is a császár által zenggi püspökségre jelölt személyt nevezte ki a pápa. A magyar királyok által a többi balkáni titulushoz hasonló elven kinevezett modrusi címzetes püspököket a Szentszék sohasem ismerte el. A katonai igazgatás miatt a terület erősen kötődött Grazhoz, nyilván ez volt az oka, hogy a grazi nunciatura működése idején (1580–1622) a püspökség ehhez a szentszéki követséghez, és nem a bécsi vagy prágai udvar mellett működő császári nunciushoz tartozott.²⁵⁵

Az egyesített püspökség határhelyzetét a dalmáciai és a pannóniai, tágabban az itáliai és a magyar–német kulturális régiók között jól mutatja a metropolitai joghatóság változása. A zenggi és a korbáviai püspökségek a középkorban a spalatói metropoliahoz tartoztak, ami pontosan jelezte egyházi intézményrendszerük és liturgiájuk kapcsolódási pontjait. Az oszmán hódítás és Velence dalmáciai expanziója ezt a régiót elvágtatta déli szomszédaitól. Míg

²⁵¹ A fentebb idézett irodalmon kívül lásd még: Anna Maria Gruenfelder: Senj i rat protiv uskoka. *Senjski zbornik* 24 (1997) 49–84.; Uő: Uskočki rat. Međunarodni aspekti. *Senjski zbornik* 30 (2003) 211–258.

²⁵² Stjepan Pavičić – Ante Glavičić: Naseljavanje bunjevaca krmpočana u senjskoj planini i primorju u prvoj polovici XVII stoljeća. *Senjski zbornik* 10–11 (1984) 151–155.; Dragutin Pavličević: O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na bunjevce. In: *Krbavska bitka*, 203–220.

²⁵³ Kivétel persze akadt: 1587-ben a Bonaventura Mancinelli nem kapta meg a királyi kinevezésekor a modrusi adminisztrátorságot, arra egy velencei ferences, Angelo Gretti pályázott, aki ellen viszont a magyar főpapok tiltakoztak. *Consistorialia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1626–1605)*. Közreadja: Tusor Péter – Nemes Gábor. Budapest–Róma, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 7.) 180–181.

²⁵⁴ Luc Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš en Croatiae habsbourgeoise, de la Contre-Réforme aux Lumières (1650–1770)*. Turnhout, 2008. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Section des Sciences Religieuses 132.) 60.

²⁵⁵ Vanyó: *A bécsi pápai követség*, 327–329.; Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 94–95.

a tenger mellék többi püspöksége Velence fennhatósága alá került, és így ezek felett a magyar király főkegyúri joga sem érvényesült többé, addig Zengg és immár Modrus püspökeit továbbra is a magyar király nevezte ki, vagyis ilyen értelemben az egyházmegye a magyar egyházszervezet részének tekinthető. Másképp fogalmazva: azzal, hogy Horvátország északi részének maradéka, Szlavóniával és Magyarországgal együtt, a Habsburg birodalom része lett, a zengg-modrusi püspökség kikerült a dalmáciai egyházszervezet kötelékéből, és a magyar és részben örökös tartományi egyházi központokhoz kapcsolódott a kora újkor és az újkor évszázadaiban. Az északi orientáció felemás jellegét mutatja, hogy az egyházmegye intézményei és társadalma, liturgiája, kulturális arculata és írásbelisége továbbra is több hasonlóságot mutattak a dalmáciai, mint a zágrábi vagy főleg a magyarországi püspökségekkel, és a korabeli történeti és földrajzi irodalom is jobbra Dalmácia részeként említi.²⁵⁶

Az egyesített püspökség kb. 1640-ig a spalatói érsekség szuffragáneusa volt, bár az eltérő politikai fennhatóság miatt a Spalatóval való kapcsolatnak a 16–17. században már nincsen nyoma.²⁵⁷ A dalmáciai egyházmegyék felett a velencei, míg a zengg-modrusi püspökség ügyeiben 1622-ben bekövetezett megszűnéséig a grazi, utána pedig a bécsi nuncius volt illetékes.²⁵⁸ A változások irányát mutatja a római követségből hazatérő Pázmány Péter Buccariban 1632. június 23-án kiadott rendelkezése, amelyben prímási és apostoli legátusi joghatóságára hivatkozva tiltotta el a Zrínyi grófokat a zenggi és modrusi püspökség javaival való visszaélésektől.²⁵⁹ A *de facto* hatalmi helyzet elismerése mellett a zengg-modrusi püspökség északi orientációjának egy másik oka is lehetett, mégpedig a magyar egyházi intézményrendszer virtuális déli expanziója. Ennek során, a középkori uralmi viszonyokra és a főkegyúri jogra hivatkozva, illetve az oszmán uralom utáni egyházi fennhatóság biztosítása érdekében a 17. század derekától a magyar kancellária és a bécsi udvar egyre több balkáni püspöki címet (többek között a számunkra elsődlegesen érdekes korbáviai vagy modrusi titulusokat) nyilvánított a királyi kinevezési jog alá tartozónak, mint egykor a Magyar Korona alá tartozó püspökségeket. A dalmáciai és belső-balkáni címekre a magyar káptalanok kanonokjain és a segédpüspökökön túl elsősorban az udvarban szolgáló osztrák, német, olasz vagy spanyol papokat nevezett ki az uralkodó. Ez a rendszer részben kettős kinevezési gyakorlatot eredményezett, amelynek értelmében az adott címet egy, a magyar király által kinevezett címzetes és egy, a pápa által nominált rezideáló püspök is birtokolta, illetve súlyos konfliktusokhoz vezetett a magyarországi és a missziós hierarchia között.²⁶⁰ A

²⁵⁶ Részben ebből a kultúrföldrajzi perspektívából dolgozta fel az egyházmegye történetét a 17. század második fele és a 18. század vége közötti hosszú évszázadban Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 59–158.

²⁵⁷ A 16. századi konzisztoriális előterjesztések is hangsúlyozták, hogy a zenggi püspökség a spalatói érsekség szuffragáneusa volt, de a város a magyar király uralma alatt állt, és a kinevezések is az ő jelölése alapján történtek. *Consistorialia documenta pontificia*, 176–177.

²⁵⁸ Ezt példázzák püspökjelöltek kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei, amelyeket a zengg-modrusi jelöltekről 1622 előtt a grazi, ezt követően a bécsi nunciatúrán vettek fel. Tusor Péter: Magyar püspökök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei 1605–1711. (Historiográfia és projektterv). In: *Magyarország és a Római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Szerk. Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. Budapest–Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 15.) 243–315., 271., 281.

²⁵⁹ Fraknoi: *Pázmány Péter*, III. 47.; Hanuy: *Pázmány Péter bíbornok*, II. 329–330.

²⁶⁰ Molnár: *Katolikus missziók*, 45–46 és passim; Joachim Bahlcke: A „Magyar Korona püspökei”. Adalék az egyház 17–18. századi társadalom- és alkotmánytörténetéhez. *Történelmi Szemle* 48 (2006) 1–24.

vázolt jelenségek együttesen abba az irányba hatottak, hogy a zengg-modrusi püspökséget 1640-től egyre inkább az esztergomi érsek-prímás joghatósága alatt levőként említik a források, noha az átsorolásra semmilyen pápai rendelkezés nem ismert. Így inkább egy, az egyházmegye tényleges geopolitikai helyzetét figyelembe vevő, pragmatikus szemléletváltásról, mint kánonjogi rendezésről beszélhetünk, amely nem kifejezetten az esztergomi érseki tartományba helyezte a püspökséget, hanem csak a magyar egyházszervezet részeként értelmezte, a prímás joghatósága alatt.²⁶¹

A török kiűzése után az egyesített püspökség területe megnövekedett, részben mert a tinini püspökség nem állt helyre, részben pedig mert a nonai és zágrábi püspökségek nem érvényesítették jogaikat középkori egyházmegyéik bizonyos periférikus területeire, amelyek így a zengg-modrusi püspökséghez kerültek. Hasonló módon egyébként, mint ahogyan a zágrábi püspök megszerezte a pécsi püspökség Dráván túli területeit a boszniai püspökkel való viszály során. A magyar királyok a 17. században folyamatosan adományozták a korbáviai címet címzetes püspökségként. Krbava 1689. évi felszabadulása után a címet viselő zágrábi kanonok, Stjepan Dojčić megpróbálta felújítani a püspökséget, ugyanis már nem voltak bizonyosak abban, hogy a modrusi püspökség voltaképpen egyenlő a korbáviaival. A kísérlet végül 1702-ben kudarcot vallott, és ettől kezdve a félreértések elkerülése végett „modrusi vagy korbáviai” volt a püspökség neve. Szintén a török kiűzése után Stefano Cosmi spalatói érsek 1693 körül kísérletet tett metropolitai jogainak visszaszerzésére a zengg-modrusi püspökség felett. Törekvéseiben Sebastijan Glavinić zengg-modrusi püspök is támogatta a könnyebb kapcsolattatás miatt, de erre a velencei fennhatóság alatti érseknek egy Habsburg területen fekvő egyházmegye esetében már semmilyen esélye sem volt. A horvát területek egyházigazgatási egységesedése felé mutatott, hogy a zengg-modrusi püspökség 1703-tól 1788-ig a zágrábihoz és a boszniaihoz hasonlóan a kalocsai érseki metropólia része lett. A változások jól jelzik a régió határhelyzetét és a török hódítás hosszú távú következményeként a központok északra tolódását.²⁶²

²⁶¹ Erre utal Luzsénszky Joakim esztergomi kanonok tanúvallomása is, aki feltűnően jól ismerte az egyházmegye viszonyait, ugyanakkor inkább a kalocsai érseket gondolta az egyházmegye metropolitájának, mert csak így tudta magyarázni, miért nem jelennek meg a zengg-modrusi püspökök a nagyszombati zsinatokon. „Scio esse suffraganeum archiepiscopo Colossensi, de causa scientiae, quia legi libros, qui de hoc locuntur, et quia vedi, quod non veniunt ad sinodum Strigoniensem, neque enim sunt alii archiepiscopi, quam Strigoniensis et Colossensis.” ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 87. (Luzsénszky Joakim, 1647). Az esztergomi szuffragáneusság és ezzel a magyar egyházszervezethez való tartozás formális jellegét bizonyítja, hogy a zengg-modrusi püspökök valóban nem vettek részt a nemzeti és tartományi zsinatokon. Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 216–217., 374–375., 384–385. A 17. századi országgyűlések résztvevőiről készített lajstromokon viszont rendszeresen szerepelnek: Tatjana Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. *Levéltári Közlemények* 76 (2005) 2. sz. 93–148., passim.

²⁶² Ezt követően II. József reformjai értelmében 1817-ig a ljubjanai, majd másfél évtizednyi közvetlen szentszéki alárendeltség után 1833-tól ismét a kalocsai, 1852-től pedig a zágrábi egyháztartomány része lett. 1969-ben megalakult a rijeka-senji érsekség, amelyből 2000-ben kivált a gospić-senji püspökség. Az itt leírt egyházszervezeti változásokról jó összefoglalások: Makso Pelozo: Razvoj crkvenopokrajinske pripadnosti senjske i krbavsko-modruške biskupije. *Senjski zbornik* 6 (1973–1975) 219–259.; Uő: *Riječka metropolija: prošlost i sadašnost*. Rijeka, 1973.; Mile Bogović: Osnivanje Gospićko-senjske biskupije. In: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*. Prired. Lovorka Čoralić – Slavko Slišković – Gordan Ravančić. Zagreb, 2009. 687–707.

A püspökség intézményrendszerének változásai

A zengg-modrusi püspökség minden értelemben végvidéki egyházmegyének számított. Egyrészt a területének négyötödét érintő oszmán hódítás, a keresztény kézen maradt vékony határmenti sáv teljes militarizálódása és az ortodox népesség migrációja miatt a katolikus Európa határvidékét jelentette, másrészt viszont a két egyházi–kulturális régiónak és ennek következtében a magyarországi és a dalmáciai egyházszervezetnek is a végpontján helyezkedett el. Ennek következtében intézményrendszere kifejezetten szegényes és hiányos maradt, számos archaikus elemet őrzött meg, a katolikus reform jelenségei pedig még a magyarországi egyházmegyékhez képest is késve és töredékesen jelentkeztek.²⁶³

Zenggi, majd zengg-modrusi püspökök a török korban²⁶⁴

<i>püspök neve</i>	<i>királyi kinevezés, pápai megerősítés, székiüresedés</i>			<i>káptalani, rendi tagság</i>	<i>korábbi – későbbi főpapi cím</i>
1. Franjo Jozefić	?	1521	1549	obszerváns ferences (Zengg)	– Trieszt
2. Franjo Živković	?	1551	1558	obszerváns ferences (Zengg)	—
3. Juraj Živković	1559	1560	1583	obszerváns ferences	—

²⁶³ A kora újkori katolikus felekezetszervezés jelenségeire a zengg-modrusi egyházmegye területén lásd Luc Orešković idézett monográfiáját: *Le diocèse de Senj-Modruš*.

²⁶⁴ A táblázat és alábbi elemzés forrásai: van Gulik–Eubel: *Hierarchia Catholica*, III. 299.; Gauchat: *Hierarchia Catholica*, IV. 309.; Ritzler–Sefrin: *Hierarchia Catholica*, V. 349.; Bogović: *Moji predšasnici biskupi*, 58–66., 92–109.; Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 96–99. A püspökség 17. századi történetének legfontosabb áttekintő forrásai a püspökjelöltek kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveiben az egyházmegye helyzetéről tett tanúvallomások, illetve a püspökök ad limina jelentései. A 17. századból összesen kilenc püspöki processzus jegyzőkönyvét ismerjük, ebből nyolcat a Vatikáni Titkos Levéltár nyolc őrzött meg (Martena: 1613, Agatić: 1617, Mariani: 1642, Francisci: 1647/1648, Smolianović: 1666, Dimitri: 1680, Glavinić: 1689, Brajković: 1698). Jegyzéküket közzétette: Tusor: Magyar püspökök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei, 281. A legkorábbi fennmaradt jegyzőkönyv (de Dominis: 1600) a windsori St. Georg's Chapel kincstárában található, amely 1938-ban vásárolta meg egykori dékánjának a korábbi püspökségére történő pápai megerősítése előtt készített vizsgálati jegyzőkönyvét a Sotheby's aukcióján. A vizsgálat Girolamo Portia grazi nuncius előtt készült 1600. március 22–24. között. A jegyzőkönyv ismertetése és horvát fordítása: Edo Pivčević: Kako je de Dominis postao senjski biskup. *Crkva u svijetu* 18 (1983) 178–192. Lásd még: Vesna Tuđina Gamulin: Senjska biskupija i Marko Antonije de Dominis prema dokumentu iz godine 1600. *Senjski zbornik* 20 (1993) 119–126. A zenggi majd zengg-modrusi püspököktől a 17. századból négy ad limina jelentést őrzött meg a Zsinati Kongregáció levéltára (de Dominis: 1602, Martena: 1615, Dimitri: 1684, Glavinić: 1695). Az első hármat eredetiben, a negyediket szabad fordításban közzétette: Vanyó: *Püspöki jelentések*, 353–371. Újabb kiadásuk: Mile Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija. Izvješća biskupa Svetoj stolici (1602–1919)*. Zagreb, 2003. (Monumenta Croatica Vaticana 4.) 115–155. A zenggi püspöki és káptalani levéltár ugyan már a 15. századtól tartalmaz dokumentumokat, de anyaga a 18. századig rendkívül szegényes. A levéltár részletes fondjegyzéke, a 15–18. századi iratok darabszintű jegyzékével nyomtatásban is megjelent: Vladimir Kraljić: Sumarni prikaz današnjeg stanja i sadržaja Biskupskog i kaptolskog arhiva u Senju. *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu* 16 (1971) 285–291.; Uő: Popis arhivske građe arhiva Biskupije u Senju i arhiva Stolnog kaptola u Senju. *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu* 20 (1975–1976) 231–299., 21 (1977) 311–350., 22 (1978) 165–201.

				(Zengg)	
4. Mihovil Piperković	1583 vagy 1584	1584	1586	obszerváns ferences (Cetina)	—
5. Bonaventura Mancinelli	1586 vagy 1587	1587	1591	obszerváns ferences (L'Aquila)	—
6. Antonio de Dominis	1591	1593	1596	kanonok (Arbe)	—
7. Marcantonio de Dominis	1597	1600	1602	jezsuita	– Spalato
8. Marcello Marchesi	1605 előtt	1605	1613	római kúria levéltárának scriptora	—
9. Vincenzo Martena	1613	1613	1616	Grazban és Triesztben működött	—
10. Ivan Kr. Agatić	1616 vagy 1617	1617	1640	ágostonos (Fiume)	—
11. Pietro Mariani	1640	1644	1665	kanonok (Olmütz, Zengg, Veszprém, Győr, Esztergom)	– Szerém –
12. Andrea Francisci	1647	–	1652	pálos	Szerém –
13. Ivan Smoljanović	1665	1667	1678	kanonok (Buccari), főesperes (Modrus)	—
14. Franjo Čikulin	1678	–	1680	prépost (Windischgráz)	– Skopje
15. Hijacint Dimitri	1680	1681	1686	domonkos	Budva –
16. Sebastijan Glavinić	1689	1690	1697	főesperes (Modrus) plébános (Slovenska Konjica)	—

A zenggi, majd zengg-modrusi püspökségnek a középkori Magyar Királyság bukása és a török kiűzése közötti időszakban tizenhat püspöke volt.²⁶⁵ A főpásztorok személyének akárcsak felületes vizsgálata alapján is világosan látszik, hogy a püspökség nem vált a magyarországi katolikus hierarchia szerves részévé, még annyira sem, mint a zágrábi püspökség. Magyarországon ugyanis a 16. és főleg a 17. században a prelátusok általában a káptalanokból érkeztek, egymás után több püspöki címet is betöltöttek, vagyis egy sajátos karrierívet és mozgást figyelhetünk meg a püspökségek között, amikor a főpapok egy címzetes vagy hódoltsági címtől araszolgattak az egyre jövedelmezőbb és nagyobb presztízsű püspöki vagy érseki titulusok felé. Ennek a kánonjogi és pasztorális szempontból teljesen szabálytalan rendszernek köszönhetően törökkori főpapjaink egy része akár féltucatnyi püspökség címét is elnyerhette egymást követően. Ezen a cím-piacon a 17. században már a zágrábi püspökök is mérsékelten vettek részt, míg a zengg-modrusiak szinte teljesen kimaradtak belőle. Másképp fogalmazva, a bizonytalan metropóliai hovatartozás, a magyar viszonyokhoz képest is rossz anyagi helyzet és főleg az egyházmegye vallási-kulturális

²⁶⁵ Az alábbi elemzés alapját a fenti lábjegyzetben idézett irodalom és forrásanyag jelenti.

mássága és zártsága miatt a zenggi, majd zengg-modrusi püspökök sohasem léptek feljebb egy magyarországi püspökségre vagy érsekségre, és a magyar egyháziak sem kerültek, kerülhettek a horvátországi püspökség élére. Kivételt csak a század második felétől néhány címzetes püspöki cím (Szerém, Skopje, Budva) jelentett. A Dalmáciában folytatódó egyházi karrierre is csupán egyetlen példát ismerünk, Velence politikai törekvéseit buzgón támogató Marcantonio de Dominis spalatói érseki kinevezését. De Dominis az egyházmegye legismertebb és legkalandosabb életű püspöke volt. Az arbei származású jezsuita szerzetes nagybátyja, Antonio de Dominis halála után, Velencével és a Habsburgokkal egyaránt kialakított kiváló kapcsolatainak köszönhetően nyerte el a püspökséget 1597-ben. A két hatalom közötti feszültséget politikai közvetítéssel kívánta enyhíteni, ezért tervet dolgozott ki az uszkókok áttelepítésére belső-horvátországi erődökbe, amelyre végül az uszkókok ellenállása, Giuseppe Rabatta császári kapitány meggyilkolása (1601) miatt nem került sor. A súlyos konfliktus-sorozat ódiума végül a püspökre hullott vissza, aki többé nem térhetett vissza egyházmegyéjébe, ezért kárpótlásul a következő évben Velence közbenjárásával elnyerte a spalatói érseki széket.²⁶⁶

A püspökök rekrutációjának vizsgálata megerősíti az egyházmegye magyar hierarchián belüli teljes különállásának, illetve az északi irányú orientáció megerősödésének tényét. A zenggi püspökök a 16. század végéig obszerváns ferencesek voltak, az első négy főpap helyi, az ötödik itáliai származású. Ez a körülmény az egyházmegyei javadalom szegénységére, illetve a ferencesek központi szerepére utal. A 17. században a kép nagyon vegyes. A tizenegy főpásztor közül csak ketten jöttek a szűkebb értelemben vett helyi papságból: Ivan Smoljanović és Sebastijan Glavinić modrusi főesperesek voltak. A szomszédos Arbe szigetéről érkezett a két de Dominis püspök, a fumei ágostonos kolostorból Agatić, míg a cattarói származású domonkos Dimitri mögött komoly helyi missziós munka állt. A három itáliai származású püspök (Marchesi, Mariani, Martena) közül a második kettő pályája Magyarországhoz és az örökös tartományokhoz kötődött, és ugyanezt állapíthatjuk meg a Szentszék által nem megerősített két személyről (Francisci, Čikulin) is. 1613-tól kezdve tehát az egyházmegye irányítói hazai vagy biztos terepismerettel rendelkező személyek voltak, illetve az örökös tartományokból érkeztek Zenggbe. Az északi orientációt a püspökök tanulmányi helyeinek vizsgálata is megerősíti: az itáliai egyetemeket a 17. században egyre inkább felváltották az ausztriai, magyarországi és horvátországi tanintézmények.²⁶⁷

A zenggi főpapok nagyon vegyes rekrutációja (szerzetesek, misszionáriusok, plébánosok, kívülről érkezett és olykor máshol is sok konfliktust gerjesztő javadalmas papok) nyilvánvalóan jelzi a püspökség marginális helyzetét, még magyar–horvát viszonylatban is

²⁶⁶ Későbbi sorsával (joghatósági konfliktusaival, aposztáziájával, angliai önkéntes száműzetésével, majd Rómába való visszatérésével és bebörtönzésével, végül holttestének és írásainak nyilvános elégetésével) és írói munkásságával itt nem foglalkozom. Lásd a személyéről és munkásságáról rendezett konferencia előadásait: *Marko Antun de Dominis splitski nadbiskup, teolog i fizicar. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. do 18. rujna 2002. godine u Splitu*. Ured. Vesna Tadjina. Split, 2006. (Biblioteka Knjiga Mediterana 42.) Zenggi működésére lásd: Mile Bogović: *Biskupije senjska i modruška u vrijeme Dominisove uprave*. In: *Marko Antun de Dominis splitski nadbiskup*, 33–40.

²⁶⁷ A zenggi püspökök tanulmányai: Antonio de Dominis: Padova, Marcantonio de Dominis: Verona, Padova, Martena: Nápoly, Agatić: Urbino, Mariani: Zágráb, Bécs, Smoljanović: Zágráb, Graz, Dimitri: Padova, Firenze, Glavinić: Graz, Bécs, Nagyszombat.

kirívóan rossz anyagi körülményeit és kedvezőtlen jogi környezetét. A zenggi és a modrusi püspökség területe a középkorban lényegében két nagyúri família, a Šubićok és a Frangepánok kezén volt, akik jelentős kegyúri jogokat gyakoroltak birtokaik egyházi intézményei felett.²⁶⁸ A késő középkorban tartományúri hatalmuk egyházi legitimációja érdekében, mint azt fentebb láttuk, mindkét család hosszabb–rövidebb ideig működő saját püspökséget is alapított, amelyek területét nagyrészt a zenggi és modrusi egyházmegyék területéből hasították ki. Az óriási területveszteségek ellenére a Šubićoktól származó Zrínyiek és a Frangepánok egészen a Wesselényi-féle mozgalmat követő megtorlásig (1671) megőrizték pozícióikat a vidéken, és a kora újkorban is továbbélt az a középkorban kialakult patrónusi gyakorlat, amelynek értelmében a birtokaikon működő egyházakat, sőt püspökségeket is tulajdonképpen saját egyházaiknak tekintették. Kegyúri jogokat gyakoroltak az egyházmegye felett, beleszóltak a püspökök kinevezésébe, és szívósan ragaszkodtak jelöltjeikhez, akár a király által kinevezett és a pápa által megerősített püspökök működésének ellehetetlenítése árán is, sokszor a jövedelmeket is lefoglalták.²⁶⁹

A püspökök kiszolgáltatottságát a hagyományok mellett az egyházmegyének a központi hatalomtól való távolsága, ütközőzóna jellege és az ebből származó anyagi nyomorúság tovább növelte. A 16–17. század fordulóján, akárcsak a többi dalmáciai város esetében, az Oszmán Birodalom gyakorlatilag Zengg falainál ért véget. A város szegénysége és katonai véghely jellege miatt a püspökök nem tartózkodtak székhelyükön, a rezidencia épülete a 17. században végig romos, lakhatatlan állapotban volt.²⁷⁰ A 16. században a püspökök a késő középkori hagyományokat követve többször diplomáciai szolgálatot láttak el.²⁷¹ Marcello Marchesi a római kúria levéltárának scriptoraként működött kinevezése után is. Hadtudományi munkákat írt, és Rómában halt meg 1613-ban anélkül, hogy nyolcesztendő püspöksége alatt Zenggbe utazott volna.²⁷² A püspökök a 17. század első felében általában a polai egyházmegyéhez tartozó Fiumében, a század második felében pedig a Zrínyiek birtokközpontjában, Buccariban tartózkodtak. A főpásztorok beköltözése a Zrínyi-fészekbe gyakorlatilag kiteljesítette azt az évszázados folyamatot, amelynek értelmében a Zrínyiek saját kegyuraságuk alá tartozónak tekintették a püspökséget.²⁷³ Ivan Agatić már püspöki kinevezése előtt szoros kapcsolatban állt a Zrínyi családdal, Martena püspöki jelentése szerint

²⁶⁸ Mihovil Bolonić: Crkveni patronat na području senjsko-modruške biskupije. *Senjski zbornik* 5 (1973) 219–318.

²⁶⁹ Vanyó: *A bécsi pápai követség*, 326–327.; Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 78–84., 91–92. Lásd még Pázmány Péter fentebb idézett, 1632. évi rendeletét. A Zrínyiek kegyúri jogaiból fakadó hatalmáról Marcantonio de Dominis is szól ad limina jelentésében. A magyar király a Zrínyiek egyetértésével bízta a zenggi püspökökre a modrusi egyházmegye adminisztrációját 1569-től kezdve, a főpásztorok kinevezése körül azonban joghatósági konfliktusok voltak a kegyúri jogokat birtokló család és az uralkodó között. Martena püspök jelentése alapján a modrusi egyházmegyében Tersatto Ferdinánd főherceg, Vinodol a Frangepánok, míg a többi város a Zrínyiek földesúri és kegyúri hatalma alatt állott. Vanyó: *Püspöki jelentések*, 355., 360–361.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 119., 127–128.

²⁷⁰ Erre lásd a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyveit, amelyekben szinte minden tanú nyilatkozik a püspöki palota romos állapotáról.

²⁷¹ Különösen Franjo Jozefić zenggi püspök. Követségére és a horvát származású főpapok túlsúlyára a magyar szentszéki diplomáciában legújabbán: Nemes: *Folytonosság vagy újrakezdés*, 109., 122–123.

²⁷² Bogović: *Moji predšasnici biskupi*, 65.

²⁷³ Uo. 103.

a Zrínyek az ő működése idején megtették őt modrusi püspöknek.²⁷⁴ Nyilván tényleges főpapi kinevezését és királyi tanácsosi címét is a támogatásuknak köszönhetette, és a segítségükkel dolgozhatott majd negyedszázadon át sikeresen a tridentinum megújulás érdekében egyházmegyéjében. Pietro Mariani elődjével ellentétben nem tudott együttműködni a Zrínyi családdal, és különösen az apostoli misszionáriusból lett jószágkormányzó, az olasz minorita Francesco Cosmi da Mogliano miatt keveredett vitába a szerzetest alkalmazó Zrínyiekkel, akik végül 1647-ben eltávolították a püspökségből.²⁷⁵ Mariani kárpótlásul a szerémi püspöki címet és az esztergomi kanonokságot kapott. Helyette a király a Zrínyiek emberének számító Andrea Francisci pálos szerzetest, szerémi püspököt nevezte ki zengg-modrusi püspöknek, aki azonban nem szerzett pápai megerősítést, és öt év után a cserét visszacsínálták: mindkét püspök visszakapta eredeti címét.²⁷⁶ Az összefonódás Agatić és Francisci után Smoljanović esetében jutott el a csúcspontra. Buccari kanonokként Zrínyi Péter házi káplánja, gyóntatója és fiának tanítója volt. Zrínyi Péter ajánlására nevezte ki őt a császár zengg-modrusi püspöknek, és püspöki tevékenységét is a Zrínyi és Frangepán családok támogatásával végezte. A Zrínyi–Frangepán-féle összeesküvésben viszont nem vett részt, ugyanis Zrínyi Péter társainak elfogásakor Smoljanović zavartalanul vizitálta a bribiri és grobniki káptalanokat, majd ezt követően I. Lipót titkos tanácsosává nevezte ki.²⁷⁷ Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf kivégzése és birtokaik elkobzása után megszűnt a püspökség feletti magánkegyúri joggyakorlás több évszázados hagyománya is.

A zenggi, majd zengg-modrusi püspökök jövedelmi viszonyai meglehetősen bonyolultak voltak.²⁷⁸ A két püspökség bevételeit az egyesülés után is alapvetően külön kezelték, a birtokok és tizedfizető plébániák pusztulása miatt a főpásztor jövedelmei számos kisebb egységből álltak össze.²⁷⁹ A 16. század második felében a zenggi püspökség teljes elszegényedése miatt a magyar királyok a püspököknek adományozták a fiumei tizedeket, amelyet azok bérbe adtak,²⁸⁰ de a jövedelmek így sem emelkedtek 200–300 tallér, illetve scudo fölé.²⁸¹ 1600-ban de Dominis püspöki processzusának tanúi szerint a zenggi püspöknek a székvárosából 12 tallér vagy 20 dukát, a vinodoli tizedekből 400 dukát, a fiumeiekből pedig

²⁷⁴ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 361.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 128–129. Agatić működésére lásd: J. J. Gavigan: *Johannes Baptista Agatic OSA, (1570–1640), materials for his biography from Roman and Austrian sources. Analecta Augustiniana* 43 (1980) 225–252.*

²⁷⁵ Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. Sajtó alá rendezte: Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 2.) 74–75.

²⁷⁶ Bogović: *Moji predšasnici biskupi*, 98–102.

²⁷⁷ Uo. 102–104.

²⁷⁸ A különböző pénznemekben megadott bevételek átszámítása nem egyszerű feladat, hiszen a számítási pénzek és a vert pénzek értékviszonyai időben és területenként is változtak. A 17. században 1 rénes forint kb. 0,8 magyar forintnak, 1 aranyforint (dukát) kb. 3 magyar forintnak, 1 tallér koronként változva nagyjából 1–1,8 magyar forintnak felelt meg; 1 aranyscudo kb. 0,9 dukátot vagy 0,8 rajnai aranyforintot, 1 ezüstscudo kb. 0,8 tallért ért. Ezek a hozzávetőlegesen megadott átszámítási arányok legfeljebb nagyságrendi becslésekhez nyújtanak támpontot. Lásd: Huszár Lajos: *Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban*. In: Dányi Dezső – Zimányi Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Bp., 1989. 23–61., 48–61.; Tusor Péter: *Barokk pápaság*. Bp., 2004. 259.

²⁷⁹ Az alábbiaknál lényegesen kevesebb adatot ismert a jövedelmekről az egyházmegye 17–18. századi történetének modern monográfiája: Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 100–101.

²⁸⁰ Kraljić: *Popis arhivske građe*, I. 239.

²⁸¹ *Consistorialia documenta pontificia*, 176–177., 180–181., 208–210.

200 dukát bevétele volt, emellett 100 forintot kapott Ferdinánd főhercegtől. Petar Kušić fiumei ágostonos szerzetes az összjövedelmet 800 forintra becsülte.²⁸² Az 1602. évi ad limina jelentés szerint a püspöknek a székvárosból néhány hordó boron kívül biztos bevétele nem volt, ezért Ferdinánd főherceg a püspöknek engedte át a fiumei tizedeket és vámokat, amelyek 200 dukátot tettek ki, és általában bérbe adták őket. A modrusi püspökség haszonvételeit viszont a kegyúri jogokat gyakorló, ekkor még protestáns Zrínyiek lefoglalták és a török elleni védelmi kiadásokra fordították, a püspök csak bizonyos összeg, általában 200 scudo lefizetése után juthatott hozzá a nagyjából 600 scudót érő tizedekhez. A Zrínyiek megfélemezése miatt javasolta de Dominis püspök a pápának a két egyházmegye kánoni egyesítését és a Zrínyiek kegyúri jogainak megszüntetését.²⁸³

Vincenzo Martenának sem volt könnyebb dolga, leginkább mivel a Rómában tartózkodó Marchesi püspökségének évtizede alatt még a korábban rendelkezésre álló bevételi forrásokra is a világiak és a szomszédos egyházmegyék intézményei tették rá a kezüket. Martena pápai megerősítése előtt felvett kihallgatási jegyzőkönyvben Gašpar Stepanović karlobagi kapitány szerint a püspök évente nagyjából 1000 dukátot kapott a fiumei, vinodoli és zenggi tizedekből. Johannes stájer és karintiai ágostonos tartományfőnök ugyanebben a jegyzőkönyvben részletezte a bevételeket. A püspök a Zrínyi grófoktól 300 tallért kapott a vinodoli tizedek után, amiből százat visszafizetett a kegyúri jogok elismeréseként. 100 forinthez jutott Zenggből; tersattói tizedek bérlete 40 dukátot tett ki. A novi tizedek után a Frangepánoktól 100 forintot, Ferdinánd főhercegtől a fiumei tizedek harmadáért 200 tallért kapott.²⁸⁴ Martena 1615-ben Rómába küldött jelentése alapján a zenggi egyháznak a környékből kapott báránytizedből és borkvartából alig 15 arany(dukát) bevétele volt, amit a helynökének adott fizetség gyanánt. A grazi főhercegek az egyházmegye szükségét látva minden évben 100 forintot adtak a fiumei vámokból, illetve a tizedek felét, ami évente 400 aranyat tett ki, a másik felét a fiumei ágostonosok és a helyi papok kapták. A modrusi tizedekből korábban 340 aranyhoz jutott, de Novi velenceiek általi elpusztítása után ez az összeg 300 aranyra esett vissza. Ő is folytatta a Zrínyiekkel és protestáns birtokkormányzóikkal való küzdelmet a jövedelmekért, nem sok sikerrel.²⁸⁵

Utódának, Agaticának a kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvében (1617) nagyjából 1000 forintra becsülték az egyházmegye jövedelmeit, csak éppen nem jutott hozzá a püspök, hiszen Marchesi és Martena távolléte miatt a fiumei tizedeket (300 forint) a várkapitány, a vinodoliakat (300–400 forint) pedig a Zrínyiek tartották meg.²⁸⁶ A század második felének tanúvallomásai még zavarosabb képet nyújtanak, ami nem elsősorban a tanúk tájékozatlanságának, hanem a bevételek teljes bizonytalanságának köszönhető. A biztos jövedelmeket általában 300, illetve néha 600–700 forintra taksálták, a bizonytalanokat 1000, de olykor 2000–3000 forintra becsülték.²⁸⁷ A zenggi viszonyokban meglepően tájékozott Luzsénszky Joakim esztergomi kanonok 1647-ben azt is tudni vélte, hogy a császártól a

²⁸² Tuđina Gamulin: *Senjska biskupija*, 122–123.

²⁸³ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 355–356.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 118–120.

²⁸⁴ ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 14., fol. 160r., 161v.

²⁸⁵ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 359–361.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 125–126., 128.

²⁸⁶ ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 5.

²⁸⁷ ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 64., fol. 562r., vol. 80., fol. 630v.; ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 247.

katonák zsoldjával együtt küldött 100 magyar aranyforint mellett a zenggiek a kalózkodás zsákmánya után is fizettek tizedet főpásztoruknak.²⁸⁸ Dimitri ad limina jelentése alapján Zenggben évi 2 scudót, az egyházmegye plébániáiról pedig 15 scudót kapott, míg a modrusi plébániákról 765 scudo bevételhez jutott.²⁸⁹

Nem könnyű a durva, eltérő és bizonytalan értékű pénznemekben megadott, olykor teljesen ellentmondásos becsléseket összehangba hozni egymással. A többi magyarországi egyházmegyére vonatkozó adatokkal összevetve egyrészt a jövedelmek összetettsége és nagyfokú bizonytalansága a feltűnő, ami a török hódítás és az egyházmegye tagoltsága mellett a katonai hatóságok és főleg a Zrínyiek foglalásaival magyarázhatók. Másrészt nem igazán van még egy olyan rezidenciával rendelkező magyarországi egyházmegye, amelynek kevesebb jövedelme lett volna, mint a zengg-modrusinak. Talán nem tévedek nagyot, ha a bevételeket a fenti adatok alapján átlagosan évi 1000 és 2000 magyar forint közötti összegre becsülöm. Ez azt jelenti, hogy alatta maradt a zágrábi vagy a váci püspökök jövedelmének, és meg sem közelíti a székhellyel rendelkező magyarországi főpásztorok anyagi lehetőségeit. Leginkább a hódoltsági püspökségekkel, Péccsel vagy Kalocsával lehet összevetni; a legszegényebb rezidens főpásztor, a veszprémi legalább háromszor-négyszer több anyagi forráshoz jutott évente, mint zengg-modrusi kollégája.

A püspöki jövedelmek számbavételéből világosan kiderül, hogy az egyesült egyházmegye anyagi szempontból igazán fontos részét a modrusi püspökség maradék területe, különösen Vinodol és a Fiume környéki települések jelentették, Zengg és hozzá tartozó plébániák bevételei elenyészők voltak. Ugyanakkor a modrusi püspökségnek a 16. század harmadától nem volt főpásztora, sem pedig székeskáptalana. A két püspökség egyetlen szakrális központja már a tényleges egyesítés előtt is Zengg lett, annak ellenére, hogy a püspökök nem tartózkodtak rendszeresen székvárosukban.²⁹⁰ Székesegyháza, amely egyúttal a város egyetlen plébániatemploma volt, elfogadható állapotban volt, bár a boltozata felújításra szorult, és a sekrestyében őrzött egyházi felszerelés is szegényes volt.²⁹¹

A püspöki székváros legfontosabb egyházi intézménye a 17. században is a székeskáptalan volt. A középkori 12 kanonoki stallumból a 17. század elején a jövedelmek csekélysége miatt csak 6–8 javadalmat töltöttek be, ez a szám a század végére 9–10-re emelkedett, és csak a 18. századtól lett ismét teljes a kanonoki testület. A városban működő papok száma a kanonokokkal együtt a század végére sem érte el a húsz főt, mellettük 4–6 klerikusról vannak még adataink. Valamennyien a lekipásztorkodásban szolgáltak, olykor vidéki plébániákon is, és glagolita liturgiát végeztek. A három dignitás (archidiaconus, archipresbiter, primicerius) közül a püspökjelöltek kánoni kivizsgálása során megszólaló tanúk sokszor csak kettőt emlegetnek.²⁹² A kanonokokat a káptalan választotta, az

²⁸⁸ ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 87.

²⁸⁹ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 362–364.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 132–134.

²⁹⁰ Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 86–89.

²⁹¹ Mile Bogović: *Senjska katedrala u biskupskim izvješćima za Rim i u postupecima za biskupska imenovanja. Senjski zbornik* 22 (1995) 81–94., 85–87. A városban a székesegyház mellett 1684-ben négy kisebb, rossz állapotú templom működött. Vanyó: *Püspöki jelentések*, 362.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 132.

²⁹² A káptalanról és a zenggi papságról valamennyi fentebb idézett ad limina jelentés és kánoni kivizsgálási jegyzőkönyv megemlékezik.

archidiaconust viszont a városi kegyuraság miatt a zenggi polgárok, az archipresbitert és a primiceriust a püspök. Prebendák nem léteztek, a kanonokok a közös jövedelmet osztották el, valamennyi jövedelmük volt még a miseadományokból, illetve a század első felében a belső-ausztriai főhercegtől a katonákkal együtt kaptak zsoldot.²⁹³ Jövedelmük, akárcsak a főpásztoruké, meg sem közelítette a magyarországi vagy akár zágrábi kanonokok fizetését. Dimitri jelentése szerint évi 15 scudót kaptak, a század második felében a püspöki processzusok jegyzőkönyvei alapján a dignitások évente 60–100 forintot, olykor valamivel többet, a kanonokok 40–60, esetleg 100 forintot kaptak évente. A testület csak ünnepeken misézett közösen, a karimát nem mondták, Dimitri püspök csak nagy munkával és büntetésekkel fenyegetve tudta bevezetni a napi misemondást.²⁹⁴ Zágrábi kollégáikhoz hasonlóan a zenggi káptalan tagjai sem idegenkedtek a fegyverforgatástól. A balsikerű klisszai ütközetben 1596. május 27-én elesett Antonio de Dominis püspök és néhány papja, míg két kanonok, Juraj Bogutić és Nikola Župčić török fogságba esett, őket később kivágtattak.²⁹⁵

A szerzetesség a török hódítás mértéke miatt ugyanolyan katasztrofális ütemben pusztult, mint Magyarországon, a kolostorhálózat sokkal foghíjasabban maradt fenn, mint a zágrábi egyházmegyében.²⁹⁶ A gazdag bencés–pálos–ferences intézményrendszerből csupán két ferences és három pálos kolostor élte túl a török hódítást. A legenda szerint a názáreti szent háznak a loretoi végleges állomáshely előtt három esztendeig (1291–1294) helyet adó Tersatto (Trsat) kegytemploma és a hozzá tartozó ferences kolostor bizonyos értelemben az egyházmegye szakrális központja volt. A kolostort 1455-ben alapította Frangepán Miklós, a szent ház ideiglenes tersattói megpihenésének legendája a 17. század elején terjedt el. Ettől kezdve a zenggi püspökök és a kegyúri jogokat gyakorló Frangepánok jelentősen támogatták a kolostor és a búcsújáráshely fejlődését, a főpásztorok közül négyen (Agatić, Mariani, Smoljanović és Čikulin) a tersattói ferences templomban nyertek végső nyughelyet.²⁹⁷ A rend másik kolostora Zengben működött, a városfalakon kívüli kolostort az 1540-es években Ivan Lenković zenggi kapitány a többi falakon kívüli épülettel együtt leromboltatta. A szerzetesek beköltöztek a városba, új templomuk 1558-ra épült fel.²⁹⁸ A pálos kolostorok közül kettőt (Crkvenica és Novi Vinodolski) a 15. században a Frangepánok alapították, a zenggit viszont Agatić püspök 1634-ben, amikor átadta a rendnek az ekkor megszűnt domonkos kolostor épületét.²⁹⁹ Szintén az ágostonos Agatić püspöksége idején, az 1620-as években telepedtek meg rendtársai rövid időre a püspöki székvárosban.³⁰⁰ A kolostorok létszáma minimális volt,

²⁹³ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 354–355.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 117–118.; ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 5.

²⁹⁴ ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. vol. 80., fol. 630r.; ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 247., 280.; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 362.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 131.

²⁹⁵ Bogović: *Moji predšasnici biskupi*, 64.

²⁹⁶ Az egyházmegye 17. századi szerzetességéről összefoglalóan: Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 116–127.

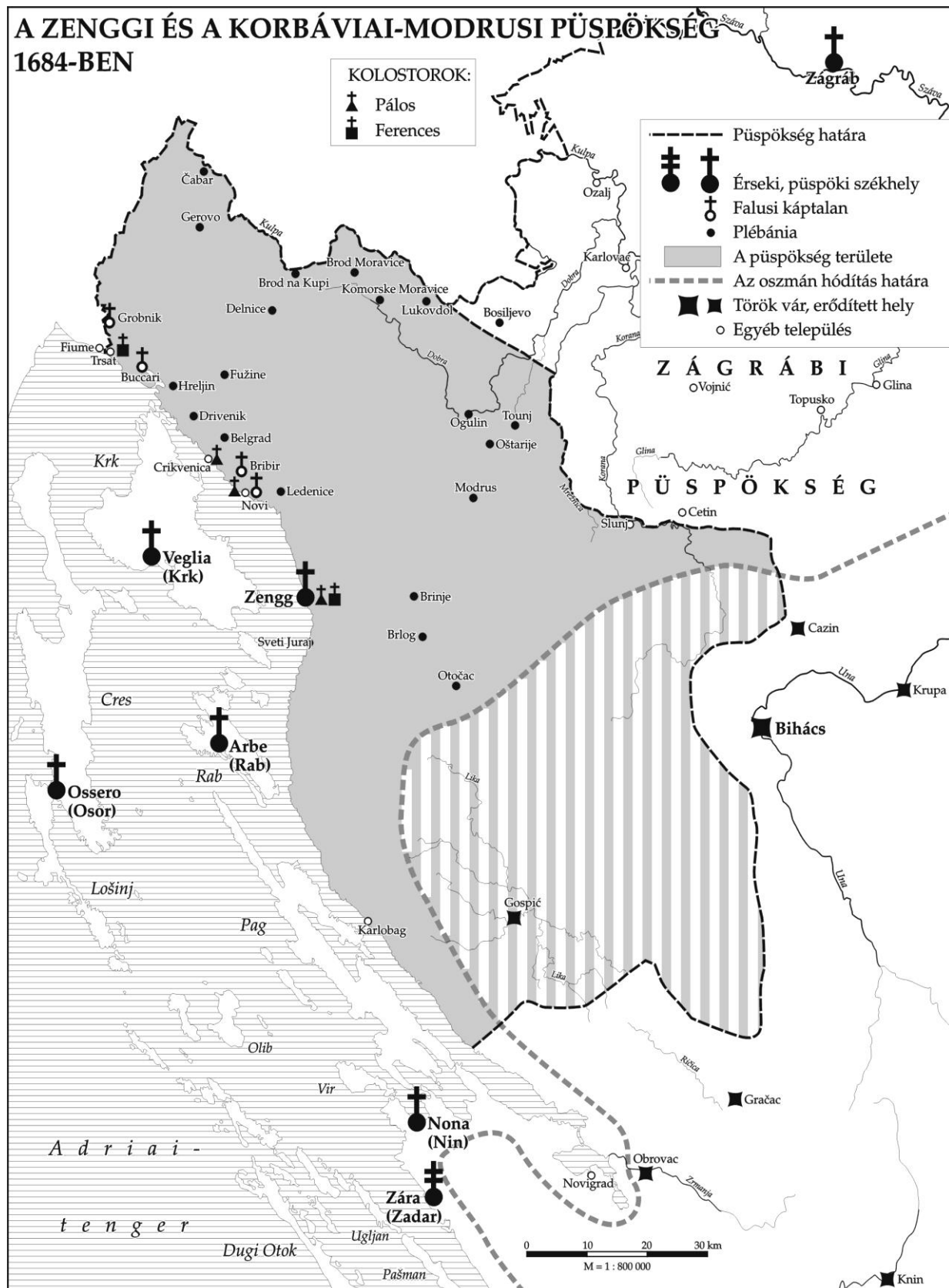
²⁹⁷ Mile Bogović: Trsatsko svetište i krbavski te senjsko-modruški biskupi. *Dometi* 24 (1991) 1–3. sz. 1–6.

²⁹⁸ A zenggi ferences templom a város 1943. évi bombázásakor pusztult el. Damir Demonja: Prilog interpretaciji crkve Sv. Franje u Senju. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 22 (1998) 23–33.

²⁹⁹ Bogović: Pavlini u Senju, 112–114.; Kruhek: Povijesno-topografski pregled, 71., 76., 82.; Radmila Matejčić: Pavlini na Frankopanskom feudu u Hrvatskom primorju. In: *Kultura pavlina*, 223–234.

³⁰⁰ Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 118.; Bogović: *Moji predšasnici biskupi*, 10.

A ZENGGI ÉS A KORBÁVIAI-MODRUSI PÜSPÖKSÉG 1684-BEN

általában 2–4 fő körül mozgott.³⁰¹ Az egyházmegye vallási életében a fenti kolostoroknál nagyobb szerepe volt a fiumei jezsuita kollégiumnak és a kapucinus kolostornak. A jezsuiták iskolájukkal és a misszióikkal jelentősen hozzájárultak a katolikus reform megindulásához a püspökség területén.³⁰²

Az állandó török fenyegetés, a katonai jelenlét, a leromlott és szegény intézményrendszer a püspöki székváros és a vidéki plébániák vallási életét is szűk keretek közé szorította. Zengg lakossága a 17. század elején 2000 fő körül mozgott, a század második felében inkább 4000 körüli lélekszámról szólnak a források. Az egyházmegye dalmáciai kötődéseit a vallásos társulatok és az ispotály jelenléte igazolja. A zenggi székesegyházban forrásaink a Szűz Mária és a Krisztus Teste konfraternitás folyamatos működéséről tudósítanak, egy 1613. évi tanúvallomás a Szent Antal társulatot is említi. A Szentlélek ispotály a városi polgárság kezelésében volt, a püspökök és a püspökjelöltek kivizsgálása során megszólaltatott tanúk is egyértelműen a rossz kormányzásról és a jövedelmek feléléséről nyilatkoztak.³⁰³

A városi lakosság megélt vallásosságáról fennmaradt kevés forrás közül kiemelkedik Vincenzo Martena püspök 1615. évi ad limina jelentése, amely az uszkók-korszak végnapjainak vallási mindennapjairól nyújt plasztikus képet. Martena szintén 500 házra és 2000 lakosra becsülte Zengg lakosságát, akik tíz régi zenggi család kivételével mind császári zsoldból élő, kizárólag katonáskodással, elsősorban kalózkodással foglalkozó uszkókok voltak. A lakosság katolikus volt ugyan, de semmilyen hittani ismerettel nem rendelkeztek, és hitéletük eltért minden egyházi előírástól, egyfajta sajátos katona–kalóz népi vallásosság normarendszere szerint éltek, amelyre a püspök számos érzékletes példát hozott fel. A zsákmányból először mindig a székesegyházba vittek adományt, a kalóztámadásra szentelt gyertyákkal indultak, amelyeket éjszaka meggyújtva nagyobb zsákmányt reméltek. A klerikusok is részévé váltak a kalóztársadalomnak és a rablógazdaságnak, ugyanis azok a papok és szerzetesek, akik a szentelt gyertyákat átadták, a zsákmányból is részt követeltek maguknak. Ezt a püspök kiközösítés terhe alatt megtiltotta, hiszen általában keresztényeket raboltak ki. A zenggi kalózek a helyi Szentlélek társulatnak adott egykori pápai kiváltságra hivatkozva abban a hiszemben éltek, hogy minden bűn, így a fenntartott esetek alól is feloldozást nyerhetnek jubileumi búcsú formájában. A házasságokat otthon és nem templomban kötötték, kihirdetés nélkül, nem vezettek anyakönyveket, nem létezett hitoktatás, a gyóntatók nem hallottak az *In Coena Domini* bulláról, és ezért minden bűn alól feloldozták híveiket. A papok a gyónásokat összevissza, a helynök engedélye nélkül hallgatták, azt gondolván, az érvényes gyóntatáshoz elegendő a papi rend. Az egyháziak egyébként is élen jártak a városi mulatságokban: az újmisék után táncoltak, először az újmisék lejtett egy asszonnyal, majd az archipresbiter folytatta. A lakodalmakon a pap ült a menyasszony mellett. Ugyanilyen szabálytalanságokat regisztrált a szentmisék bemutatásánál: a mezőn a vadállatok előtt nyitva álló, romos templomokban is mondtak misét, egy meggyújtott

³⁰¹ Erre általában utalnak a fentebb idézett római források. Lásd pl.: Vanyó: *Püspöki jelentések*, 362.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 132.

³⁰² Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 122., 125–127.

³⁰³ A székváros lélekszámáról, a konfraternitásokról és az ispotályról minden ad limina jelentés és kánoni kivizsgálási jegyzőkönyv megemlékezik. A Szent Antal Társulatra lásd: ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 14., fol. 160v.

gyertyával és egy vízzel kevert boros ampullával, majd püspök módjára háromszor megáldották a népet. Tiszteletlenül bántak az oltáriszentséggel az úrnapi szertartások alatt és a betegekhez való kivitelkor, vihar idején pedig a templom körül hordozták, amíg az ítéletidő meg nem szűnt. A püspök számos babonás szokást is felsorolt. A vízbefúltakat arccal lefelé temették el, hogy megmeneküljenek a viharoktól, az özvegyek esküvőjekor zajongtak, az ágyas papok feloldozás nélkül miséztek. A kanonokok nagybőjti szombatokon a város glagolita nyomdájában kiadott Szűz Mária mirákulum-gyűjteményből azokat a csodákat olvasták, amelyekben a rablók sok gonosztett után némi Szűz Mária iránti ájtatosságért cserébe megmenekültek a haláltól.³⁰⁴

A vidéki plébániák száma a 16. században a kolostorokhoz hasonlóan drasztikusan lecsökkent. A zenggi püspökségnek a század végére a székvároson kívül mindössze két plébániája maradt, Otočac és Brinje, ehhez járult a következő században Sveti Juraj és Brlog néhány filiával. A modrusi püspökségben viszont, elsősorban a vinodoli tengerparton, mintegy 10 plébánia élte túl a török háborúkat,³⁰⁵ számuk a török uralom végnapjaiban már meghaladta a húszat.³⁰⁶ De Dominis a 17. század elején az egyházmegye tengerparti részeinek lakosságát 15.000 főre becsülte. 1615-ben Martena püspök a modrusi részeken 4000 hívőről és az őket ellátó 60 papról, 7 diakónusról és 20 klerikusról írt Rómába.³⁰⁷ A hívek száma a két egyházmegyében a 17. század derekán 20.000 fő körül mozgott.³⁰⁸ A török kiűzése utáni első átfogó jelentést Sebastijan Glavinić küldte Rómába, ennek adatai szerint a zenggi püspökségnek 4 plébániája, 3 filiája és 7000 katolikus híve volt, a székvárosban 10 kanonok, 6–7 világi pap, 8 ferences és 5 pálos szerzetes működött. A modrusi püspökségnek 23 plébániáján a mintegy 24.000 hívőt 24 kanonok, 25 pap, 30 ferences (Tersatto) és 6–7 pálos (Novi, Crikvenica) gondozta. Az újonnan visszafoglalt likai részeken új plébániát alapítottak a mintegy 3000 katolikus számára.³⁰⁹ Az egyesített egyházmegyében mintegy 70–80 glagolita pap működött, akiket az Itáliából érkezett püspökök vagy éppen a tanúként megszólaló Luzsénszky kanonok meglehetősen műveletlennek, világias életmódúnak találtak: latinul nem tudtak, világi ruhában jártak, földet műveltek vagy halásztak a megélhetésükért.³¹⁰ A század elején a klerikusokat a főesperes vagy egy kanonok tanította, a század második felében a papnövendékeket Fiuméba, Grazba és Zágrábba küldték tanulni, ezzel is igazodva a püspökség északi orientációjához.³¹¹ A modrusi részen a kora újkorban fennmaradtak a falusi

³⁰⁴ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 356–358.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 123–125.

³⁰⁵ Az 1613 és 1617. évi püspöki processzusok jegyzőkönyvei a ledenicei, novi-i, bribiri, grižanei, kotori, drevniki, hreljii, buccari-i, grobniki és tersattói plébániákat említik. ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 14., fol. 156v., 161r; ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 5.

³⁰⁶ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 362–364.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 132–134.

³⁰⁷ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 355., 360.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 119., 128.

³⁰⁸ ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 87. (Luzsénszky Joakim, 1647).

³⁰⁹ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 364–371.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 138–155.; Uő: Restauracija katoličke crkve u Lici i Krbavi nakon oslobođenja Turaka. *Sensjki zbornik* 20 (1993) 103–118.

³¹⁰ Luzsénszky így vallott róluk: „... in dioecesi praedicta ecclesiastici ut plurimum vestiuntur, ac si essent laici, et solum accipiunt indumenta ecclesiastica, quando eunt ad ecclesiam ad sua munera, et ut plurimum sunt rudes linguae latinae, quia, ut dixi, faciunt cultum divinum in sua lingua sclavonica.” ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 87.

³¹¹ ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 80., fol. 629r., 630v.; ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi nr. 247.; Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 107–109.

káptalanok, a 17. századból a buccari, grobniki, novi és bribiri káptalanok működéséről szólnak a forrásaink, amelyekben a század végén 7–10 kanonok élt, élükön a plébánossal. Zenggben a püspöki helynök, Modrusban pedig a főesperes irányította a lelkipásztori munkát, ez utóbbi olykor jobban engedelmeskedett a Zrínyi grófoknak, mint a püspöknek. A század második felében a migráció következtében megjelentek az egyházmegye területén a szerb ortodoxok is, és például Brlogon a templomot a katolikusokkal közösen használták.³¹² Valódi lelkipásztori problémát azonban csak a Lika visszafoglalása után, a 17. század végétől jelentenek majd.³¹³

A számos nehézség és akadály miatt a püspökök (igaz, meglehetősen eltérő intenzitású) reformintézkedései meglehetősen csekély eredményeket értek el, és a katolikus reform megindulásáról érdemben csak a 18. században beszélhetünk.³¹⁴ A 16. századból nagyon elszórt adatok tanúskodnak a püspökök főpásztori tevékenységéről, mint például a Bonaventura Mancinelli által összehívott buccari egyházmegyei zsinat 1589-ben.³¹⁵ Marcantonio de Dominis mint egykori jezsuita szerzetes rendelkezett ugyan az egyházi reformok iránt affinitással, de az uszkókokkal való konfliktusa miatt rövid időn belül el kellett hagynia Zengget. 1602. évi ad limina jelentésében a két egyházmegye kánoni egyesítésében, az ekkor még protestáns Zrínyi grófok kegyúri jogainak megszüntetésében és a tengerparti Horvátország apostoli vizitációjában látta az egyházi reformok előfeltételét.³¹⁶ Az egyházmegye vallásos életéről érzékletes jelentésben beszámoló Vincenzo Martena saját bevallása szerint sokat tett a visszaélések megszüntetéséért és az egyházi fegyelem helyreállításáért, nem sok sikerrel.³¹⁷ A zengg-modrusi püspökségben a katolikus megújulás lényegében Ivan Agatić püspökkel kezdődött meg, aki az egyházi fegyelem erősítése mellett sokat tett a liturgia megújítása érdekében.³¹⁸ 1620-ban zsinatot hívott össze Bribirben, ahol többek között a glagolita liturgikus könyvek nyomtatásáról határoztak. Megbízta Franjo Glavinic tersattoi ferences gvardiánt glagolita nyomda alapításával és a liturgikus könyvek nyomtatásának előkészítésével. A fiumei nyomdaalapítás végül nem valósult meg, mivel az elkobzott urachi protestáns nyomda erre a célra kiválasztott szláv betűkészlete végül Rómába, a Propaganda Fide Kongregáció tulajdonába került, amely ennek segítségével adta ki az egyházi szláv misekönyvet 1631-ben. Ezzel vette kezdetét az a több évtizedes munka, amelynek során Róma vezetésével megszületett a modern egyházi szláv liturgikus

³¹² Vanyó: *Püspöki jelentések*, 362–364.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 132–134.; Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 95. A falusi káptalanokról a kánoni kivizsgálások során megszólaltatott tanúk is rendszeresen megemlékeztek.

³¹³ A kérdéskör alapos összefoglalása: Mile Bogović: *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*. 2. kiad. Zagreb, 1993. (Analecta Croatica Christiana XIV.) A zengg-modruši püspökség intézményrendszere és az ortodoxok közötti kapcsolatokra: Orešković: *Le diocèse Senj-Modruš*, 327–345.

³¹⁴ Josephus Burić: *Le Diocesi di Segna e di Modrusa durante l'episcopato di Giovanni Antonio Benzoni (1730–1745)*. Roma, 1968. Ez az eredetileg 1948-ban Rómában megvédett doktori disszertáció (amelynek csak az első fele jelent meg nyomtatásban 1968-ban) horvátul is napvilágot látott: Josip Burić: *Biskupije Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću*. Gospić–Zagreb, 2002. Alapos áttekintés a 18. század első felének reformtörekvéseiről: Orešković: *Le diocèse Senj-Modruš*, 159–279.

³¹⁵ Mile Bogović: *Vinodol i njegova Crkva*. Gospić, 2015. 44–46.

³¹⁶ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 355–356.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 120.

³¹⁷ Vanyó: *Püspöki jelentések*, 358.; Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 125.

³¹⁸ A folyamatról röviden: Petrić: *O katoličkoj obnovi*, 149–150., 152–158 passim.

irodalom.³¹⁹ Elődjétől eltérően Pietro Mariani az egyházi szláv liturgia felszámolásában és a glagolita papság latinizálásában látta az egyházi reformok esélyét, tervei a helyi papság ellenállásán és a római kúria ekkor már eltérő irányú liturgikus koncepcióján véreztek el.³²⁰ A püspökség sajátos periférikus helyzetét és az ebből adódó bizonytalanságokat példázza Franjo Čikulin esete. A zenggi püspökségre a Szentszék elismerte a magyar király főkegyúri jogát, a modrusira azonban elvileg nem. Ez adott lehetőséget Rómának, hogy 1678-ban megvétózza a korábban egy stájerországi apácakolostor vizitációja során a Szentszék által küldött vizitátorral joghatósági konfliktusba került és ezért kiközösített Čikulin püspöki kinevezését. Francesco Buonvisi nuncius két éven át fáradozott Čikulin kinevezésének visszavonásán, ami a magyar király főkegyúri jogaihoz ragaszkodó bécsi udvar és az alkalmatlannak tartott jelölt eltávolítását követelő Szentszék között komoly feszültségeket okozott. Hijacint Dimitri kotori származású domonkos szerzetes jelentős balkáni és isztriai missziós munka után lett zengg-modrusi püspök. Kinevezése után szerzetesi ruhában, lóháton bejárta egész püspökségét, és 1682-ben Buccariban zsinatot tartott, amelyen számos egyházfegyelmi intézkedést hozott, próbált kapcsolatokat kiépíteni a frissen betelepedett szerb ortodoxokkal. Székhelyét elődei példáját követve ő is Buccariban tartotta, és sokat tett a plébánosok és káplánok életfeltételeinek javítása érdekében. A korszakhatárt Sebastijan Glavinić kormányzásának nyolc esztendeje jelentette, a püspökség az ő kormányzása alatt nyerte vissza, illetve kapta meg Lika és Krbava adminisztrációját, ahová a főpásztor személyesen ugyan nem látogatott el, de papokat és misszionáriusokat küldött.³²¹

Az egyházmegye vallási élete a 17. században még sokkal közelebb állt a dalmáciai örökséghez, mint a magyar–osztrák szakrális világhoz. A glagolita liturgián és papságon kívül a falusi káptalanok vagy a vinodoli plébániákon működő konfraternitások, a szenttisztelet jellegzetességei vagy a loretoi Szűz Mária kegyhely kultuszának erős hatása mind a dalmáciai és itáliai kötődéseket bizonyítják.³²² Bár a déli orientáció a későbbiekben sem múlt el nyomtalanul, a 18. században meginduló egyházi reformok, a határőrvidék kiépülésével párhuzamosan, már sokkal inkább az északi kapcsolatokat erősítették. Az itáliai és horvát családok mellett a határőrvidéken egyre több német és osztrák katona és hivatalnok telepedett le, akiknek lelkipondozására számos szerzetes és világi pap érkezett az örökös tartományokból, vagy ott nyerte kiképzését. Az egyházmegye püspökeinek lelkipásztori gyakorlata számos rokon vonást mutatott a belső-ausztriai és tiroli főpásztorok által képviselt egyházkormányzati és lelkiségi modellekkel. A jezsuiták és a kapucinusok említett növekvő szerepén túl ezt az északra tolódást jelezte, hogy a bosnyák–horvát rendtartományt 1688-tól krajnai Szent Mihály rendtartománynak nevezték 1708-ig, amikor is a horvátok tiltakozására

³¹⁹ Molnár: *Katolikus missziók*, 385–393.; Stjepan Krašić: *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik, 2009. 225–254.

³²⁰ Mariani a papság latintudásának fontosságát az országgyűléseken való részvétellel, a hiteleshelyi tevékenységgel és a Magyarország felől érkező eretnokség elleni harc fontosságával indokolta. Emellett meglehetősen kisebbségi érzéssel konstata, hogy a magyarországi és szlavóniai egyházmegyék papsága mennyivel tudósabb az ő tudatlan papjainál, és a Magyar Királyságban még a mesteremberek (mechanici) is tudnak latinul. Bogović: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija*, 410–413. Mariani főpásztori tevékenységére lásd még: Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 107.

³²¹ Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 96–99.; Bogović: *Moji predšasnici biskupi*, 105–109.; Galla: *Pápai kinevezések*, 116–117. Čikulin esetét alaposan ismerteti: Fraknoi: *A magyar királyi kegyúri jog*, 393–399.

³²² Orešković: *Le diocèse de Senj-Modruš*, 129–158.

horvát–krajnai Szent Kereszt rendtartományra változtatták a nevét. A vallásos élet mindennapjait egyre inkább áthatották a Habsburg Monarchiából érkező lelkeségi áramlatok, az itáliai és ausztriai hatások egyensúlyát felváltotta ez utóbbiak hegemoniája. A 17. század közepétől a magyar egyházi hierarchiába betagozódott zengg-modrusi püspökség a 18. század közepére számos tekintetben a dél-ausztriai szakrális nagytáj részévé vált.³²³

³²³ Luc Orešković: Un diocèse des Alpes Dinariques. La rencontre des influences italienne et germanique (XVIIe–XVIIIe siècles). *Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen* 12 (2007) 183–200.

A zágrábi püspökök joghatósága a hódoltságban

A zágrábi püspökök hódoltsági képviselőjének háttere

A horvát–szlavón rendiség és az oszmán Szlavónia

A magyar katolikus egyház hódoltsági jelenlétének és a horvát–szlavón katolikus egyház magyarországitól elkanyarodó fejlődésének tárgyalása után logikusan következik a két témakör metszéspontjának, a horvát–szlavón katolikus egyházi intézményrendszer hódoltsági jelenlétének bemutatása. Ezzel egyrészt teljessé válik a széles értelemben vett magyarországi katolikus egyházi hierarchia hódoltsági képviselőjéről rajzolt képünk, másrészt pedig egy újabb területet vonhatunk be az európai oszmán–keresztény határviszonyok vizsgálatába. A sajátos magyar esetet a vele államközösségben levő, hasonló berendezkedésű, részben közös intézményrendszerrel rendelkező és társadalmi szempontból számos ponton összefonódó ország hódolt területeinek adottságaival tudjuk a legpontosabban kontextualizálni. A horvát–szlavón példa a földrajzi szomszédságon és a természetes kötődéseken túl azért is jobb a balkáni és lengyelországi analógiáknál, mert a hódolt és a keresztény kézen maradt országrészek aránya mindkét esetben nagyjából hasonló volt.

Mint azt a magyarországi kondomínium esetében láthattuk, a török területeken az egyházi szervezet sokszor a világi kiegészítőjeként vagy meghosszabbításaként működött, és valamilyen formában mindig kapcsolódott hozzá és támaszkodott rá. A zágrábi püspökök hódoltsági képviselőjének vizsgálatához, a magyar főpapok tevékenységével való hasonlóságok és különbségek tudatosításához éppen ezért nagyon lényeges a horvát–szlavón rendiség török területeken való jelenlétének szemrevételezése. Már első közelítésre is feltűnik, hogy míg a magyar (egyházi és világi) rendek a 17. század elejétől szívós munkával helyreállították joghatóságukat az oszmánok által megszállt országrész nagyobb felében, addig az oszmán Szlavóniában és Horvátországban keresztény részről történő adóztatásról és jogmegőrzésről alig szólnak a forrásaink. Másképp fogalmazva, az ugyanazon határvidék északabbi szakasza mentén kimutatható jelenség délebbre egyáltalán nem jellemző. A hódoltsághoz való viszonyban tetten érhető differencia, meglátásom szerint, szimptomatikusan mutatja a két ország rendi struktúráinak elkanyarodó fejlődését a vizsgált korszakban.

A magyar rendek hódoltsági jelenlétének jogi megalapozását a Magyar Királyság területi integritásának alapelve jelentette, gyakorlati kivitelezését a zsitvatoroki béke (1606) után a nemesi birtoklás helyreállítása és működtetése tette lehetővé. Számos korabeli forrás hangsúlyozza: az összes hódoltsági falunak, sőt minden egyes bokornak van magyar ura. A hódoltságra vonatkozó királyi és nádori birtokadományok száma a 17. század derekán jelentősen megnövekedett, elsősorban a hosszú török háború pusztításait követő újjátelepüléssel párhuzamosan. A század közepén az összes adomány mintegy ötöde

vonatkozott a hódoltságra, ami ugyan alatta marad a török terület egyharmados arányának, de a körülményekhez képest így is számottevő részesedésnek tekinthető. A megadományozottak nagy része a végvári főtisztek és tisztek közül került ki, de találunk több vármegyei hivatalnokot is, akik nem katonai, hanem adminisztratív vonalon voltak közel a tűzhöz.¹ A teljes birtokos-lefedettség nem csak a hódoltság határközeli és magyarlakta részein érvényesült, hanem a Drávaig és az Al-Dunáig mindenhol. Jó példa erre a Bácska esete: Bács-Bodrog vármegye monográfiája az 1535 és 1682 közötti időszakból 58 adományt gyűjtött össze, amelyek legnagyobb része a 17. század két középső évtizedéből származik, az új tulajdonosok pedig leginkább a nógrádi várak tisztjei voltak.²

Hasonló birtokadományokat a 17. századból a hódolt Szlavónia területére hiába keresünk. A 16. századi nemesi társadalomban még élt a két folyó közének emlékezete. Pozsega elfoglalása után félszázadon keresztül kértek birtokadományt vagy a régi tulajdon megerősítését Pozsega, Valkó és Szerém megyei birtokokra. Ugyanakkor jelzésértékű, hogy a másféltucat oklevélből csak kettő vonatkozik a Szerémségre, és Pozsegára is kétszer annyi, mint a tőle keletre fekvő Valkóra. 1583-ban ez a három megye eltűnik a királyi adománylevelekből, és többé fel sem bukkan a török kiűzéséig.³ Ennek elsődleges oka, hogy míg a szűkebben vett magyarországi területeken a magyar végvárak hadinépe egészen a Drávaig, az Al-Dunáig és a Marosig tényleges erőt képviselt, addig a Drávától délre ez a befolyás már nem működött. A Dráván túli megyékben a magyar hatalom csak egészen rövid ideig tudta érvényesíteni hatalmát. Horváth Márk szigeti kapitány az 1560 előtti években adózásra tudta szorítani a Pozsega és Eszék környéki falvakat. Zrínyi Miklós a Dráván túl egészen Raholcsáig és Valpóig, sőt a Duna mentén Laskóig és Erdődig szedte az adókat. Sziget eleste (1566) után a Drávától délre magyarországi végvári katona legfeljebb csak kivételes esetben juthatott el.⁴ Ennek következtében a két folyó között hódoltsági adóztatásról is alig beszélhetünk. Szimptomatikus, hogy Josip Adamček a kora újkori Horvátország agrárviszonyairól (és ezen belül jórészt az agrárnépesség adózásáról) írott, hatalmas forrásbázist mozgó 850 oldalas monográfiájában egy kilencsoros bekezdést szentel a kérdésnek, ahol két példát hoz fel a török alatti területek keresztény részre történő adófizetésére: a Zrínyiek muraközi uradalmához adózó néhány hódoltsági falu és a zágrábi püspökök vaskai birtokának adóztatását említi.⁵

Ugyanezt a nagyon szórványos, esetleges példákra korlátozódó összképet erősítik a török kiűzése után lefolytatott kamarai vizsgálatok jegyzőkönyvei, amelyeket 1697-ben, 1698-ban és 1702-ben állítottak össze, változó alapossággal, de nagyjából azonos szempontok

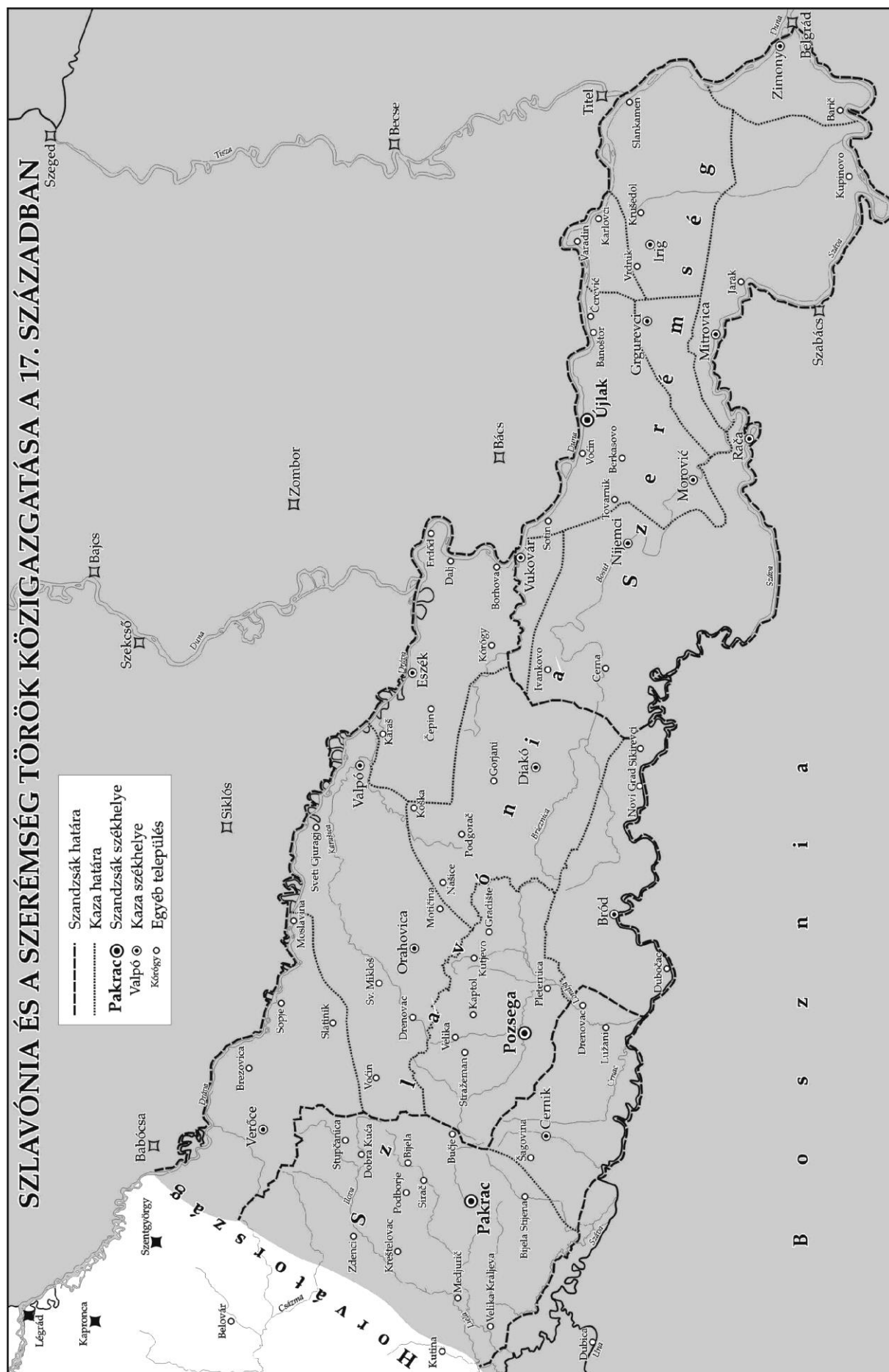
¹ Szakály: *Magyar intézmények*, 24–36.

² *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája*. Szerk. Dudás Gyula. I–II. Zombor, 1896., I. 247–255.

³ Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Bp., é. n. A Horvátországra vonatkozó királyi adománylevelek 1582-ig nyomtatásban is megjelentek: Ivan Bojničić: *Kraljevske darovine, odnoseće se na Hrvatsku*. Iz kraljevskih registraturnih knjiga „Libri regii”. *Vjesnik Kr.[aljevske] hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva* 7 (1905) 178–208., 236–276., 8 (1906) 1–33., 105–13., 9 (1907) 1–47.

⁴ Szakály: *Magyar adóztatás*, 70–71., 176–177.; Varga Szabolcs: A vár és mezőváros története 1526 és 1566 között. In: *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából*. Szerk. Bösze Sándor – Ravazdi László – Szita László. Szigetvár, 2006. 45–91., 83.; Uő: *Leónidasz a végvidéken*, 183.

⁵ Adamček: *Agrarni odnosi*, 706.

szerint.⁶ A vizsgálóbiztosok a legtöbb esetben rákérdeztek a falvak török alatti birtokviszonyaira is. A parasztok kivétel nélkül mindig közölték a török földesúr nevét és a neki fizetett adó összegét, míg a keresztény birtokosról az esetek túlnyomó többségében semmit sem tudtak. A keresztény uraságról még a falu 150 éves örege sem hallott semmit – mondták a Dráva-parti Marijanci parasztjai;⁷ ilyen és hasonló vallomások százával ismétlődnek a jegyzőkönyvekben. A kivételt az a néhány nagyobb település jelenti, ahol valamit hallottak a középkori birtokosról. Valpón Gerébi Pétert nevezték meg kétszáz évvel ezelőtti földesuruknak – egyébként helyesen, sőt még nádori méltóságáról is tudtak.⁸ A velikaiak szintén jól emlékeztek középkori földesuruk, Velikay István nevére.⁹ Érdekes a Velikától keletre fekvő Vetovo lakóinak közlése: nekik a török előtti időkből valami despota derengett.¹⁰ Itt talán a despotai címet is viselő és a környéken birtokos Beriszló Péter alakját őrizte meg az emlékezet, vagy ami sokkal valószínűbb, hogy a „despoták módjára” való adófizetésből alkotott a képzelet középkori földesurat. Ezt a Szerbiából érkezett vlahok adófizetésére használatos kifejezést a pozsegai és szerémi szandzsákok kánunjai is említik.¹¹

A hódolt Szlavóniában a középkori birtokviszonyokkal a törökkor végének adózási gyakorlata semmilyen összefüggésben nem állott, még annyira sem, mint Magyarországon. A falvak túlnyomó többsége senkinek sem fizetett a határ túloldalára, kivételt a zágrábi püspököknek adózó vaskai birtok mellett csak a Draskovicsoknak és a Zrínyieknek fizető néhány Dráva-melléki község jelentette. A valpói kerület kilenc faluja vallotta törökkori földesurának a Draskovics családot, néhány település évente vitt is nekik a török kiűzéséig valami jelképes, másfél és három forint közötti összeget, de ennek jogcímét nem tudták. A miholjaci kerületben öt falu a Zrínyieknek, hat pedig a Draskovicsoknak adózott hasonló nagyságrendben: évente egy-két forintot, vagy egy csizmát és egy hízott ártányt szolgáltatott ajándék gyanánt. Ugyanígy a moslavinai kerület két, a verőcei kerület három falujából is fizettek valamit a Draskovicsoknak. Ez utóbbi körzet öt faluja a Magyar Kamarának küldött bizonyos összegeket a szentgyörgyi kapitány közvetítésével.¹²

A zágrábi püspök rendszeresen szedett csekély összegű adót a vaskai főesperesség néhány Dráva-melléki falujából, elsősorban Vaskaszentmártonból. Az 1552-ben török uralom alá került Verőce mögött, az oszmán határvidéken fekvő és a 17. században már katolikus falu adóztatására az első adataink az 1630-as évek végéről származnak. Vinkovics Benedek, Bogdán Márton és Petretics Péter püspökök Toma Natulia szigeteci, majd kaproncai vajdát

⁶ Nagyobb részüket a bécsi Hofkammer levéltárából már 1891-ben közzétette Tade Smičiklas, az ő anyagát egészítette ki zágrábi levéltári anyag alapján Ive Mažuran. Tade Smičiklas: *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*. I–II. Zagreb, 1891. (Djela JAZU 11.) II. 38–336.; Ive Mažuran: *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine*. Osijek, 1966. (Historijski arhiv u Osijeku. Građa za historiju Osijeka i Slavonije. Knjiga 2.)

⁷ Smičiklas: *Dvijestogodišnjica*, II. 111.

⁸ Uo. II. 94–95. A terület középkori birtokviszonyaira lásd az Engel Pál által szerkesztett, fentebb idézett digitális adatbázist.

⁹ Smičiklas: *Dvijestogodišnjica*, II. 143.

¹⁰ Mažuran: *Popis*, 146–147. Az első értesülésnek van történelmi alapja, a másodikról nincsen adatunk. Vetovo a középkorban a pozsegai káptalan uradalmához tartozott, és valószínűleg a káptalan volt a földesura a török hódításig.

¹¹ Močanin: *Slavonija i Srijem*, 14.

¹² Mažuran: *Popis*, 18–76 passim.

bízták meg a püspökség hódoltsági birtokának gondviselésével. Natulia a szlavón végvidék vitézlő rendjének tipikus képviselője volt.¹³ Személyében a katonai és polgári igazgatási funkciók, illetve az ezekből egyenesen következő anyagi és társadalmi emelkedés szorosan összefüggtek; testvérével, Benedikttel együtt többször volt a város bírója. 1630-ban az ő kérésére erősítette meg II. Ferdinánd Kapronca szabad király városi kiváltságait, szolgálataiért 1632-ben nemességet kapott.¹⁴ A zágrábi püspökök megbízásából, officiálisként két évtizeden át szedte be a vaskaszentmártoniak adóit a főpapok számára. Megbízásának jellege és munkaköre teljesen megegyezett a hasonló feladatokat ellátó magyar végváriak funkcióival. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a zágrábi püspök vaskai adóztatásának forrásvidéke a horvát főpapok és a magyar rendiség közötti szoros kapcsolatokban, illetve a magyar püspökök hódoltsági adószedésének példájában keresendő. A vajdának az adók felszolgáltatása mellett a legfontosabb feladata az oszmán határ túloldalán fekvő falu védelme volt a kiskomáromi, légrádi és szentgyörgyi katonák és hajdúk gyakori zaklatásai ellen. Ehhez többször a püspöki tekintélyt is latba kellett vetni, a panaszok sűrűségéből következően nem sok sikerrel. A végváriak rendszeresen dúlták és fosztogatták a falut, a püspöknek fizetendő adók többszörösét rabolták el a jobbágyoktól, és vármunkára kényszerítették őket.¹⁵ 1657-ben Petretics püspök a vajdát Nikola Poderković kaproncai plébánossal együtt Zrínyi Miklós bánhoz küldte, hogy érjék el a legrádi katonák megfékezését és az elhurcolt vaskaszentmártoni jobbágyok szabadon bocsátását.¹⁶ Natulia 1661 táján bekövetkezett halála után Poderković plébános örökölte az officiálisi megbízatást. A vaskaiak nem igazán voltak vele elégedettek, a hajdúktól való hatékonyabb védelem érdekében inkább a szentgyörgyi alkapitányt szerették volna ispánjuknak. A légrádi és dernyői vitézek védelmi pénzt zsaroltak ki a parasztokból, egy Kaproncai Mihály nevű hajdú 80 tallért és egy 20 tallér értékű lovat kapott azért, hogy ne gyűjtsa fel a települést – miután megkapta a követelését, mégis lángra lobbantotta és kirabolta a települést.¹⁷ A török uralom végén a vaskaszentmártoniak Zágrábba küldött adója mindinkább jelképes értékű lett. 1679-ben Borkovics Márton úgy nyilatkozott a kaproncai kapitányhoz írott levelében, hogy évente csak egy 5 rajnai forint értékű ágyterítőt (*coopertorium*) kap a jobbágyaitól földesúri jogainak elismeréseként.¹⁸

A püspökök egyúttal főpásztori kötelességeiknek is igyekeztek eleget tenni, bár ez sem volt mindig egyszerű. Vinkovics Benedek volt pécsi püspök jellemző módon nem közvetlenül Zágrábból, hanem a pécsi misszió felől igyekezett segíteni vaskai jobbágyain. 1640-ben

¹³ A horvát–szlavón–magyar végvidéken katonáskodó és később nemesi rangra emelkedő végvári nemességről kitűnő esettanulmány: Pálffy Géza: Egy szlavóniai köznemesi familia.

¹⁴ A. E. Brlić: Prilozi za povijest obitelji Natulia. *Zbornik Muzeja grada Koprivnice* 3 (1948) 108–112.; Hrvoje Petrić: *Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*. Samobor, 2005. (Biblioteka historia Croatica 41.) 165.

¹⁵ Erről a vaskaszentmártoniak, Natulia, és a püspökök kaj horvát nyelvű levelei tájékoztatnak. Lopašić: *Slavonski spomenici*, 4–7., 10–12.; Smičiklas: *Dvjestogodišnjica*, II. 4–6.

¹⁶ Lopašić: *Slavonski spomenici*, 12.

¹⁷ A püspök azt javasolta a plébános-ispánnak, hogy egy szentgyörgyi alkapitányt vagy vajdát vegyen maga mellé helyettesnek, és együtt próbálják megvédeni a jobbágyokat. Lopašić: *Slavonski spomenici*, 18–20. Poderković személyére lásd: Rudolf Horvat: *Poviest slob. i kr. grada Koprivnice*. Zagreb, 1943. Reprint: 1995. 159–160.; Petrić: *Koprivnica*, 226. A plébánia 16–17. századi történetére lásd: Hrvoje Petrić: *Župa Koprivnica do kraja 17. stoljeća. Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu zagrebačke nadbiskupije* 8 (2004) 201–150*.

¹⁸ Lopašić: *Slavonski spomenici*, 54.

elküldte közjük turbéki papját, Vidóczi Fábiánt, aki lesújtó képet festett a Dráva-melléki plébánia helyzetéről. A faluban korábban működő Fülöp nevű ferences aposztatált, megnősült és kálvinista módon szolgáltatotta ki a szentségeket. Az őt követő licenciátus, Petrovics György szintén megátalkodott bűnös és eretnek volt, ennek köszönhetően a faluban sem virágzott a hitélet, a vizitáló papot pedig a püspök levele miatt majdnem karóba húzták. Vidóczi kérésére Vinkovics Krizsán András licenciátust küldte a faluba 45 arany segéllyel, ami bőven meghaladta a falu által fizetett éves adót.¹⁹ Krizsán András 1653-ban a Dráva-melléki Sveti Barnaba falu nevében írott levelében a légrádi hajdúktól való védelem mellett egy horvát posztilláskönyv kiadását is kérte a főpásztortól, a horvát–szlavón haza javára.²⁰ 1666-ban a vaskaszentmártoniak Gašpar Škriljanić nevű plébánosukra panaszkodtak, akit kiváltottak a török fogságból, de a pap elszökött a faluból, és még a püspök által küldött kelyhet is magával vitte. Poderković kaproncai plébános-ispánnak egy Mornarić nevű papot kellett volna visszaküldenie, de csak abban az esetben, ha abbahagyja a féktelen ivást.²¹

A magyar főpapok és a zágrábi püspökök hódoltsági adóztatásának a számos hasonlóság mellett az alapvető különbségei az érdekesek. Míg a magyarországi püspökök olykor egész egyházmegyényi területekről, de legalábbis több tucat településről tudtak adót szedni, addig a zágrábi püspöknek egyetlen határmenti faluból és talán a közvetlen környékéről sikerült némi jelképes bevételhez jutnia. Jellemző az a latin nyelvű feljegyzés, amely a vaskaszentmártoniak 1642-ben Natuliához küldött levelének hátoldalán olvasható: a török Szigethez tartozó zágrábi egyházmegyes falvak csak a lelki joghatóságot ismerték el, de adót nem fizettek.²² Nyilván ezzel a lokális és végeredményben elenyésző súllyal magyarázható, hogy a magyarországi példától eltérően a zágrábi hódoltsági helynökség kialakulása a 17. század derekán semmilyen összefüggésben nem állt a püspökök adóztató tevékenységével. Másképp fogalmazva, míg a magyar püspökök a világi intézményeket követve, és elsősorban az adóztatás révén kezdték saját joghatóságukat kánonjogi és közjogi értelemben is kiépíteni a hódoltságban, addig ez a párhuzamosság a zágrábi püspökség esetében egyáltalán nem állt fenn. Jó lelkiismerettel írhatta 1673-ban Borkovics Márton Rómába: Zágráb hódoltsági jogainak védelme nem anyagi érdekből történik, hiszen nem kap a török területekről semmit, hanem csak segíteni kívánja minden lehető módon az ottani keresztényeket, nehogy a rábízott püspökség jogai sérüljenek.²³

Bár nyilvánvalóan ezek az elszórt adatok a további célirányos vizsgálatok szükségességére hívják fel a figyelmet, annyit azonban már most világosan látunk: az oszmán

¹⁹ Smičiklas: *Dvijestogodišnjica*, II. 1–4.; Bučar: Prilozi protestantizmu u Hrvatskoj, 195–198. A tágabb kontextusra, helytörténeti megközelítésben lásd: Boros Gyevi László: A pécsi egyházmegye horvátjai a XVII. század végéig. In: *A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981*. Pécs, 1981. 128–151. Újra közölve: In: *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből*. I. Szerk. Friczy Ádám. Pécs, 1993. 131–158.

²⁰ Kaj horvát nyelvű levelének igen zavaros latin utóíratában: Smičiklas: *Dvijestogodišnjica*, II. 6.

²¹ Lopašić: Slavonski spomenici, 18–20.

²² „Pagi episcopatus Zagrabiensis ad Szigeth Turcicum: Martinchi, Hrasztovczi, Benedikoveczi, Bresanczi, Oressie, Krisevczi communitatem spiritualem participant cum superioribus, sed non in taxa ad ullos dominos, alioquin seniores ex populo dicunt a suis maioribus se accepisse eosdem spectasse ad superiores.” A levelet kiadó Smičiklas a feljegyzést nem közölte. Smičiklas: *Dvijestogodišnjica*, II. 4–5.; NAZ Epist. Div. vol. 8., nr. 2.

²³ „Non deffendo loca iurisdictioni episcopatus Zagrabiensis subiecta ob commodum aliquod temporale, cum nunquam obellum acceperim, paratus afflictos christianos omni possibili modo juvare, sed ne jura episcopatus sui mihi commissi laedentur.” NAZ Epist. Episc. vol. 2., nr. 43., 52.

Szlavóniában alig harminc, a magyar és a horvát határhoz egyaránt közel fekvő Dráva-melléki falu kivételével nem adóztak keresztény részre. A kamarai vizsgálatok alapján ez az adófizetés is felettebb bizonytalan, rendszertelen és nagyon kis összegű volt; földrajzi kiterjedését és általános volumenét tekintve sem említhető egy lapon a magyarországi hódoltság magyar részre történő adóztatásával. A közeli végvárba elvitt néhány forint vagy egy-két csizma még nem jelentett jogilag rendezett tulajdonviszonyokat, hiszen a török kiűzése után, a várt tendenciával éppen ellenkező módon, ezek a szolgáltatások megszűntek, és a kihallgatott falubeliek a legtöbb esetben teljesen bizonytalanok voltak afelől, milyen címen történt ez a kontribúció. Nagyon valószínű tehát, hogy inkább a határhoz közeli falvak valamiféle védelmi pénzéről lehetett inkább szó, amit magyar mintára adtak nagyhatalmú, a báni méltóságot is többször betöltő arisztokrata családoknak vagy a zágrábi püspöknek, hogy ennek fejében védjék meg őket a végváriak portyái ellen. Erre utal a fizetésnek a török hódoltság kiűzése utáni azonnali beszüntetése, valamint az is, hogy ezt az adót néha magyar adónak (*tributum hungaricum*) hívták.

Összegezve a fentieket elmondhatjuk, hogy a Dráva–Száva közén sem a rendszeres adóztatás nem épült ki, sem a birtokrendszer nem állt helyre. A közvetlenül, azaz anyagilag érdekelt földesúri jelenlét hiányában pedig magától értetődően hiába keresnénk a világi igazgatás egyéb szerveit és fórumait, a birtokigazgatást és megyei adminisztrációt. A horvátországi hatalom hódoltsági jelenléte legnagyobb részben néhány határközeli végvár hajdúinak rablókörútjaiban és dúlásaiban merült ki. A szlavóniai hódoltság tehát – Szakály Ferencnek az eredetileg a Dunántúlra alkalmazott szellemes megfogalmazását kölcsönvéve – sokkal zártabb és zordabb volt, mint magyarországi társa.

Vajon miért alakultak a Drávától délre fekvő hódoltság viszonyai olyannyira másképp, mint a folyótól északra fekvő területeken? Az okok alapvetően két nagyobb csoportra oszthatók: egyrészt Horvátországban nem létezett a hódolt területeken is terjeszkedni tudó, erős rendi hatalom, másrészt pedig az oszmán Szlavóniában nem élt a keresztény ország jogintézményeit elfogadó, a középkorival többé-kevésbé kontinuus népesség. Ilyen értelemben inkább Dalmáciával vagy Podóliával, mint Magyarországgal mutat hasonlóságot. Mindkét körülmény a török pusztításoknak, majd pedig az ország területének nagyobb részét elnyelő foglaltságnak volt köszönhető, de míg paradox módon Magyarországon ez a végvidék-jelleg erősen felértékelte a rendiség pozícióit, addig Horvátországban és Szlavóniában a terület-, vér- és erőforrás-veszteség oly nagynak bizonyult, hogy a védőbástya-szerepből fakadó politikai előnyöket déli szomszédaink már nem tudták kiaknázni.

A horvát–szlavón rendiség viszonylagos gyengeségének több oka is volt. A kora újkorban a Drávától délre egy erősen kevert nemesi társadalom alakult ki, amelynek egy részét az őshonos szlavóniai, másik részét viszont a 16. század elejétől kezdve folyamatosan észak felé települő horvátországi nemesség alkotta. A délről érkezett családok korábbi pozícióiknak és sikeres alkalmazkodóképességüknek köszönhetően néhány évtizeden belül már nem hogy alárendelt, hanem kifejezetten vezető szerepet játszottak új hazájuk megyei és tartományi igazgatásában. Mindez persze azzal is járt, hogy a horvátországi eredetű nemesség

elvi szinten sem tarthatott igényt a hódolt Szlavónia területén fekvő birtokokra – az ő hazájuk jóval délebbre és katonailag még inkább elérhetetlen hegyvidéken feküdt.²⁴

A török uralom alá került birtokok iránti igény felélesztésével vagy életben tartásával egyébként szlavóniai társaik sem foglalkoztak, ami a körülményeket ismerve érthető is. Egyrészt a szlavón bánoknak, akárcsak az erdélyi vajdáknak, már a késő középkorban is jelentős befolyásuk volt a szlavóniai vármegyék működésére, így Varasd, illetve a közös igazgatás alatt álló Zágráb és Kőrös megyék apparátusa korántsem jelentette a rendi hatalom olyan erős bástyáját, mint magyarországi társaik.²⁵ Az pedig a magyarországi hódoltság példájából is nyilvánvaló: a nemesség hódoltsági jelenléte és az erős vármegye kölcsönösen feltételezték egymást. Másrészt pedig történetileg megalapozott jogigényekről a szlavóniai nemesek is legfeljebb Kőrös és Verőce megyék elfoglalt részein gondolkodhattak volna – az ettől keletre fekvő vármegyék területén a középkorban elsősorban nem a szlavóniai, hanem a délvidéki magyar arisztokrácia rendelkezett jelentősebb birtokokkal. Ezen családok nagy része, így a Csuporok, Garaiak, Gerébek, Kanizsaiak, Marótiak, Szapolyaiak és az Újlakiak a 16. századra kihaltak, kisebb részük pedig jelentősebb magyarországi (Bánffyak vagy Hédervályak) és szlavóniai (Erdődyek) birtokokkal rendelkezett, így a mélyen benn a hódoltságban fekvő egykori birtokaikkal kapcsolatos aspirációik nem voltak. Ebben az érdektelenségben jelentős szerepet játszott az a szinte totális pusztulás, amely ezeket a területeket a 15–16. században sújtotta: a Dráván túli magyar vármegyékből, Kőrösből és Zágráb Kulpán túli feléből egyszerűen nem is lett volna mit behajtani.²⁶

A török területek felé való tájékozódás hiányát elsősorban persze nem a birtokos társadalom összetételében és a birtokjogokban beállott cezúra indokolja, hiszen Magyarországon sem ez volt a hódoltsági térfoglalás fő mozgatórugója, hanem – miként ezt az említett bácskai birtokadományok szinte kivétel nélkül igazolják – a tényleges katonai erőviszonyok. A magyar és a horvát végvidék közötti legalapvetőbb különbség éppen ebben ragadható meg: a horvát–szlavón rendeknek ugyanis sokkal kisebb befolyásuk volt a határvédelmi rendszer működtetésére, mint a magyarországi nemességnek, és ez a tény a török területek iránti érdeklődésüket is erősen korlátozta.

²⁴ A folyamatra összefoglalóan, példákkal: Pálffy Géza: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. *Fons* 9 (2002) 107–121., 109–115. A leghatalmasabb, délről (Likából) északra menekült családról, a Draskovicsokról legújabban: Marko Bedić: Velikaška obitelj Drašković Trakoškanski. *Kaj* 35 (2002) 4. sz. 59–81. A horvát nemességnek a török hódítást követően Szlavóniába és Magyarországra menekülését Ivan Jurković dolgozta fel doktori disszertációjában: *The Fate of the Croatian Noble Families in the Face of Ottoman Advance*. Phd-disszertáció. Central European University. Bp., 2004. Az értekezés több fontos eredménye tanulmány formájában napvilágot látott: Ivan Jurković: Raseljena plemićka obitelj za osmanske ugroze: primjer Berislavića de Werhreka de Mala Mlaka. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 20 (2002) 125–164., 21 (2003) 119–181.; Uő: Socijalni status i prisilni raseljenici podrijetlom iz hrvatskih plemićkih obitelji u zemljama njihovih doseoba za trajanja osmanske ugroze. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 23 (2005) 63–85.; Uő: Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet. *Povijesni prilozi* 25/31 (2006) 39–69.; Uő: Ugrinović od Roga – raseljena obitelj plemenitog roda Šubića Bribirskih za trajanja osmanske ugroze. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 26 (2008) 71–85.

²⁵ Pálffy: Horvátország és Szlavónia, 115–116.

²⁶ A középkori birtokviszonyokra pontos eligazítással szolgál az Engel Pál által szerkesztett, többször idézett digitális adatbázis.

A horvát rendek első ausztriai segítségkérésétől (1522) és az I. Ferdinándot Cetinben megválasztó horvát országgyűléstől (1527) kezdve a horvát és a vend (szlavón) főkapitányságok megszervezésén át a Belső-ausztriai Haditanács felállításáig (1578) terjedő bő fél század alatt a határvédelem finanszírozását és irányítását teljesen átvállalták a Habsburg központi kormányzat és a belső-ausztriai (stájer, karintiai és krajnai) tartományok. Ennek következtében a horvát bán katonai jogköre jelentősen lecsökkent, a tényleges katonai vezetést a horvát főuraktól az osztrák tartományokból érkező főtisztek vették át. A végvidékeken az erősségek egy részét a földesurak átengedték a királynak, és a magántulajdonban maradt várakba is a legtöbb esetben az uralkodó vagy a belső-ausztriai rendek által kiállított csapatokat telepítettek. Ennek egyenes következménye lett, hogy ezeken a birtokokon a földesúri hatalom csökkent vagy meg is szűnt, a polgári közigazgatás helyét pedig a horvát rendiségtől immár teljesen független katonai adminisztráció váltotta fel.²⁷

A magyar, illetve a horvát–szlavón végvidék és hódoltság másik alapvető különbségét az jelentette, hogy a Drávától délre eső területek sokkal nagyobb mértékben pusztultak el a török támadások következtében, mint a Dunántúl és (a Délnyugat-Bácska kivételével) a magyar Alföld. Az elmúlt évtizedekben kiadott tahrir defterekből egyértelműen kiderült, hogy a magyarországi hódoltság falvai a hosszú török háborúig nem szenvedtek el jelentősebb emberveszteséget, és ugyanezt állíthatjuk a magyar végvárak hátszágát jelentő hódoltsági peremvidékekről is.²⁸ Engel Pál kutatásaiból közismert: az oszmán Szlavónia központi területének számító Valkó megye népessége és anyagi javai az 1390-es években kezdődő török betörések és a megye teljes elfoglalása (1536) közötti másfél évszázad alatt 90%-os pusztulást szenvedtek el. Ezt az arányt Engel a környező megyékre (Pozsegára és Szerémre) is elfogadhatónak tartja.²⁹

A pusztítás mértéke a keresztény kézen maradt vidékeken sem bizonyult kisebbnek. A 15. század második felében a belső-ausztriai tartományok felé portyázó oszmánok mérhetetlen károkat okoztak a horvát és szlavón területeken, a pusztítás a 16. század első felének folyamatos háborúi során vált teljessé. Óvatos becslések szerint a szlavóniai uradalmak az 1470-es évek dúlásai következtében a jobbágynépességük mintegy felét elveszítették. Bár a pusztításokat a földesurak a 15. században új telepítésekkel még kompenzálni tudták, a 16. század újabb inváziói után a határvidék települései már nem voltak képesek regenerálódni. A védhetetlen falvak lakossága részben török fogságba került, részben pedig, hol magától, hol földesurai segítségével belső-szlavóniai és nyugat-magyarországi birtokokra települt át. A század közepén rögzülő határvidéken, vagyis a Szentgyörgyvár–Kapronca–Kőrös–Ivanics vonal mentén az oszmán–szlavón határsáv lakatlan senkiföldjévé változott, de nagyon súlyos pusztítások érték a Kőrös megye megmaradt, illetve Zágráb és Varasd megyék keleti részeit is. Mindez egyúttal az elpusztított területeken a hagyományos

²⁷ Varga: A horvát bán.

²⁸ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Uő: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp., 2005. 13–52.

²⁹ Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok* 134 (2000) 267–321., 282. Lásd még: Engel Pál: A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció nehézségei. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 297–312.

gazdasági és társadalmi szerkezet és kapcsolatok összeomlásához, a régi jogi és igazgatási struktúrák megszűnéséhez vezetett.³⁰

A 14. században meginduló népességpusztulással egyidőben megkezdődött az oszmánok háborúi és foglalásai által generált balkáni népességmozgás, amelynek elsődleges iránya nyugat és észak volt. Ennek a néhány nagyobb és számos kisebb hullámban egészen a 18. század elejéig folyamatosan tartó, nagyrészt spontán és gazdasági motivációjú folyamatos migrációnak a pontos története megfelelő források hiányában még nagy vonalakban is alig követhető. Bizonyos, hogy a nagyobb török pusztítások utáni időszakokban, így a 15. század második felében, a várháborúk évtizedeiben, a hosszú török háborút követően és a visszafoglaló háború során jelentős balkáni szláv és vlah népesség nyomult a Dráva–Száva közének először keleti és középső, majd egyre nyugatibb területei felé. A pusztítás és az újjátelepülés párhuzamosan zajló folyamata következtében a 17. századra teljesen, adott esetekben többször is lecserélődött az oszmán Szlavónia és a szlavón végvidék teljes középkori népessége.³¹

A szlavón végvidék katonai adminisztrációja számára döntő fontosságúnak bizonyult, hogy az évszázados pusztítások során teljesen elnéptelenedett horvát–szlavón határvidéket magas harcértékű, egyúttal gazdaságilag is hasznosítható népességgel telepítse be. Ehhez a legkézenfekvőbb és legolcsóbb megoldást a fegyverforgatáshoz értő balkáni menekültek katonaparaszti státusban való letelepítése jelentette, akiket mind a végvárak ellátásában, mind az erődítési munkák során, mind pedig a katonai védelemben fel lehetett használni, ráadásul a szabadparaszti mivoltukból adódóan közvetlenül érdekeltek voltak saját földjeik védelmében. Az Oszmán Birodalomban élvezett jogállásuk alapján összefoglalóan vlahoknak nevezett népesség megtelepítése a 16. század elején indult meg, de tömeges méreteket csak a század végére öltött. Az első privilegizált vlah telepek az elpusztított belső területeken, a Krajnához tartozó Sichelbergben (Žumberakban) jöttek létre 1535-ben, az ő kiváltságaik a későbbiekben

³⁰ Adamček: *Agrarni odnosi*, 58–69., 242–262.; Karl Kaser: *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze (1553–1881)*. Wien–Köln–Weimar, 1997. (Zur Kunde Südosteuropas II/22.) 18–35.; Dragutin Pavličević: *Opće političke i vojničke prilike u Podravini (1527.–1765.) Podravina. Časopis za multidisciplinarna istraživanja* 1 (2002) 83–98.; Budak: *Hrvatska i Slavonija*, 104–109.

³¹ Az oszmánok által megszállt horvát területekről a legújabb áttekintés: Željko Holjevac – Nenad Moačanin: *Hrvatsko–slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb, 2007 (Hrvatska povijest u ranome novom veku 2.) 109–175. A vonatkozó fejezetet Nenad Moačanin írta. Szlavónia népesedési viszonyaira: Nenad Moačanin: *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690*. Leiden–Boston, 2006. (The Ottoman Empire and Its Heritage 35.) 15–35. Pozsega és környékének törökkori történetét az oszmán adóösszeírások alapján feldolgozta: Nenad Moačanin: *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.–1691.)* 2. kiad. Jastrebarsko, 2003. (Biblioteka Posegana 5.) A kötet, különösen a hibás és hiányzó helynévazonosítások súlyos kritikája: Pál Engel: *Novi izvori za srednjovjekovnu topografiju Požege. Radovi. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zavod za hrvatsku povijest* 30 (1997) 291–293. Moačanin nem túl meggyőző válasza: Nenad Moačanin: *Osmansko-turski porezni popisi i historijska geografija*. Uo. 294–299. A pozsegai szandzsák egyik legrészletesebb tahrir-deftere horvát fordításban is napvilágot látott: *Popis sandžaka Požega 1579. godine*. Ured. Stjepan Sršan. Prevela Fazileta Hafizović. Osijek, 2001. (Građa za povijest Osijeka i Slavonije XII.) A régebbi irodalomból jó összefoglalás: Ive Mažuran: *Požega i Požeška kotlina za turske vladavine*. In: *Požega 1227–1977*. Slavonska Požega, 1977. 161–198. Szlavónia oszmán kori közigazgatására a régebbi irodalomból alapvető: Hazim Šabanović: *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo, 1959. (Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine. Djela. Knjiga XIV. Odjeljenje istorisko-filoloških nauka. Knjiga 10.) 60–65., 217–222.

mintául szolgáltak a határvidéki kolóniák számára is. A teljes pusztulás és a katonai igazgatás sajátos igényei tették lehetővé a korábbiaktól teljesen eltérő jogrendre épülő társadalmi struktúra létrehozását. A keresztény területre áttelepülő vlahok közvetlenül a katonai adminisztráció fennhatósága alá kerültek, megtarthatták saját önkormányzatukat, felmentették őket minden adó és szolgáltatás alól, és semmilyen tekintetben sem tartoztak az adott területet egyébként *de jure* továbbra is birtokló földesúr joghatósága alá. Ezek az intézkedések meghagyták ugyan a korábbi tulajdonviszonyokat, viszont igazgatási és adózási szempontból teljesen kisajátították a szóban forgó földbirtokokat. A Dráva–Száva közének vlah telepeit a II. Ferdinánd által 1630-ban kibocsátott *Statuta Valachorum* foglalta egységes jogi keretbe. A vlahok letelepítése oly módon teljesítette be a horvát rendeknek a határvédelemből történő kiszorítását, hogy még saját földjeik egy részének tényleges birtoklását is kivette a kezük közül. Nem véletlen, hogy a horvát belpolitika legakutabb kérdése a 17. század folyamán éppen a rendi hatalom, vagyis a földesurak, az országgyűlés (*sabor*) és a bán joghatóságának helyreállítása lett a vlahok által lakott területeken.³²

A horvát–szlavón és a magyar határvidék lakosságának militarizálódása tehát teljesen eltérő modell alapján ment végbe. A Magyar Királyság középső területei 1541 után olyan gyors ütemben kerültek oszmán uralom alá, hogy itt a hódítás után határvidékké váló dunántúli és észak-alföldi területek lakossága sokkal kevesebb veszteséget szenvedett, így a végvárvonal is sűrűn lakott és főleg a Dunántúlon erős nagybirtok által igazgatott háttérországgal bírt. Ennek következtében a privilegizált (leginkább hajdútelepeken élő) katonaparasztság csak a 17. században jelent meg, de ezután is sokkal kisebb jelentőséggel bírt, mint a horvát–szlavón végvidéken, és továbbra is földesúri joghatóság alatt maradt.³³

Ezek a folyamatok szempontunkból elsősorban azért izgalmasak, mert tovább csökkentették, illetve pontosabban fogalmazva teljesen ellehetetlenítették a horvát rendek hódoltsági behatolását. Azon rendekét, akik egy vastag határmenti sávban még a keresztény területeken sem voltak képesek saját birtokjogukat és anyagi érdekeiket érvényesíteni. A határ túloldalán pedig szintén elég széles zónában, hasonló privilégiumokkal felruházott, balkáni eredetű vlah népesség élt, csak éppen az oszmán katonai intézményrendszerbe tagolva. Moačanin többször idézett monográfiáiban az oszmán Szlavóniát két részre osztja. Nyugati harmadát az oszmán határvidék, a *szerhadd* berendezkedésének megfelelően várak és kisebb erősségek tagolták, falvaiban vlah és más katonaparaszti népesség lakott. A régió kétharmadát jelentő középső és keleti területeken a klasszikus balkáni berendezkedéshez hasonló módon adózó agrárnépesség és városi lakosság élt.³⁴ Nyilván teljesen illuzórikus lett volna a határ két oldalán megtelepedett vlahokkal szemben bármiféle horvát földesúri vagy akármilyen

³² Adamček: *Agrarni odnosi*, 499–503., 519–541.; Kaser: *Freier Bauer*, 35–47 és 81–139 passim. A balkáni vlahok kutatástörténetét és történetét legújabban Zef Mirdita dolgozta fel: *Vlasi u historiografiji*; Uő: *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Zagreb, 2009 (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povijesnica. Monografije i studije III/50.) A magyar irodalomból lásd: Somogyi Éva: A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. (Horvátországi parasztfelkelés 1653–59). *Történelmi Szemle* 5 (1962) 149–172.

³³ A horvát és magyar modell összevetése: Géza Pálffy: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch* 123 (2003) 111–148, 142–147.

³⁴ Moačanin: *Slavonija i Srijem*; Uő: *Town and Country*. Ezen kívül lásd az Oszmán Birodalomban élő vlahokról a legújabb rövid összefoglalást: Mirdita: *Vlasi starobalkanski narod*, 113–124.

jogigényt támasztani, amint ezek a kísérletek a balkáni bevándorlók esetében – bizonyos mértékű adóztatást leszámítva – a magyarországi hódoltságban sem vezettek eredményre.³⁵ De ha a horvát rendeknek sikerült is volna ezt a határ mindkét felén szétterjedő vlah puffert valamilyen módon „átugorni”, a Pozsega és Diakóvár környéki falvak katolikus parasztjai között sem jártak volna több sikerrel. Ezeknek a horvát határtól messze eső, katonailag is nehezen megközelíthető területeknek a lakossága ugyanúgy a hódítást követő évtizedekben vándorolt be Bosznia katolikusok lakta vidékeiről, mint a vlahok Szerbiából és Boszniából.³⁶ Számukra a horvát–szlavón világi és egyházi jogrend tehát éppúgy értelmezhetetlen és fiktív rendszert jelentett, mint a nagyobb részt ortodox vlahok számára.

Katolikus egyház az oszmán Szlavóniában

Vizsgálódásunk tárgyát a dolgozat hátralevő részében az oszmán Horvátország (Turska Hrvatska) Dráva és Száva folyók közötti területe jelenti, amelyet a fentebbi történeti-földrajzi megfontolások alapján oszmán Szlavóniának nevezünk. A 17. századi értelemben szűkebben vett Szlavónia mellett a vallási és kulturális kapcsolatok sűrű szövedéke miatt ide számítjuk az önálló történeti tájnak tekintett Szerémséget is. A régió határai nagyrészt természetesek, a Dráva–Duna–Száva által körbefogott területről van szó. Nyugati végeit az oszmán–Habsburg határsáv, vagyis a törökök által elfoglalt Monoszló, Csázma, Dombró, Racsá és Verőce, illetve a keresztények birtokában maradt Sziszek és Szentgyörgy közötti senkiföldje jelölte ki.

Az oszmán Szlavónia területén a középkorban négy püspökség osztozott.³⁷ A 11. században a teljes Dráva–Száva köze az 1009-ben alapított pécsi püspökséghez tartozott. A régió egyházszervezete a 11. század végétől kezdve folyamatosan vált egyre tagoltabbá.³⁸ 1090 után a zágrábi püspökség alapításával megszilárdult a pécsi egyházmegye Dráván túli területeinek nyugati határvonala, amely a középkori Szlavónia keleti határával esett egybe.³⁹ A 11. század végén kerülhetett a kalocsai érsekséghez a Kelet-Szerémség, az egész régió 1229-ben, a szintén a kalocsai érsekséghez tartozó szerémi püspökség megalapítása után vált le a pécsi püspökségről, először Kő (Bánmonostor), majd 1247-től Szerémvár (Szenternye)

³⁵ Szakály: *Magyar adóztatás*, 178–185.

³⁶ Nenad Močanin: *Katolici u Požeštini za turske valdavine*. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, 77–83.

³⁷ A délvidéki egyházszervezés történetének a magyar szakirodalomban máig sokat idézett összefoglalása: Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae VII.), különösen 31–69. A középkori szlavóniai egyháztörténet kutatása megmaradt a sokszor működvelő helytörténetírás keretei között, amelynek bizonytalan eredményei nem álltak össze szintézissé. A régió bizonyos értelemben a horvát medievisztika mostohagyereke. Jó historiográfiai áttekintés a feladatok kijelölésével: Stanko Andrić: *Mogućnosti istraživanja crkvene povijesti Slavonije u srednjem vijeku*. In: *Uó: Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*. Slavonski Brod, 2001. (Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirminesia et Baranyensia. Studije 5.) 273–283. A kötet számos részlettanulmányban tisztázza a szlavóniai és szerémségi középkori egyházi intézmények történetének vitás kérdéseit, eredményeit az alább többször idézett pécsi egyházmegyétörténet is bőségesen kamatoztatta.

³⁸ Kiss Gergely: *A püspökség határai*. In: *A pécsi egyházmegye története*. I. *A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József. Pécs, 2009. 43–54.

³⁹ A zágrábi püspökség középkori intézményrendszerével itt nem foglalkozom, mivel azt már az előző fejezetben tárgyaltam.

székhellyel; mindkét helyen székeskáptalan működött.⁴⁰ Az utolsó területi veszteséget a boszniai püspök Diakóvárra költözése jelentette. Az 1089 előtt alapított és eredetileg felváltva Spalatóhoz, Raguzához vagy Antivarihoz tartozó boszniai püspökség viszontagságos és itt nem részletezett előzmények után a 13. század első harmadától folyamatosan közeledett a magyar egyházszervezet felé. 1240 körül a püspök Diakóvár környékén birtokokat kapott Kálmán szlavóniai hercegtől, amelyeket IV. Béla 1244-ben erősített meg. 1247-ben a kalocsai érsek szuffragáneusa lett, 1252 táján pedig székhelyét is Diakóvárra tette át, ahová követte a káptalanja is. A következő évszázadban a boszniai térítést és lelkipásztorkodást az országban 1291-ben megtelepedő és 1339-től önálló vikáriába szerveződő ferencesek vették át. A Magyarországra költözött püspök elvesztette a kapcsolatot eredeti egyházmegyéjével, főpásztori joghatóságát kizárólag magyarországi birtokain, Valkó megyében, a Diakóvár körüli plébániákon gyakorolta.⁴¹ Ezeknek a falvaknak egy része (Diakóvár mellett például Dragotin és Garcsin) túlélte a török hódítást, és a 17. században a bosnyák ferencesek közül kikerülő boszniai püspökök szlavóniai terjeszkedésének jogalapját és bázisát jelentették.⁴²

A Dráva–Száva közének a középkori Szlavónia és Szerémség közötti része, Diakóvár környékét leszámítva, egészen a török hódításig a pécsi egyházmegyéhez, annak valkói, aszúági, pozsegi és marchiai főesperességeihez tartozott. Középkori forrásaink, különösen az 1332–1337 között készült pápai tizedjegyzékek a Drávától délre jóval ritkásabb plébániahálózatról számolnak be, mint a baranyai és tolnai részeken.⁴³ Bár az egyházmegye egyes területeire vonatkozó kutatások nagyon eltérő mélységűek, az arányok a nagyságrendeket mégis jól jelzik. A négy tolnai és baranyai főesperességben majd 700 plébániáról tudunk a középkorban, ez a szám a Drávától délre fekvő, a baranyai–tolnai résznél valamivel nagyobb területet lefedő négy főesperességben csak 260 körül mozog, tehát az északi terület plébániaszámának bő egyharmada.⁴⁴

Hasonlóak az arányok a szerzetesházak esetében is. Az egyházmegye összesen 77 kolostorából 22 állt a Drávától délre, attól északra pontosan két és félszer ennyi; a 22 kolostor fele ferences volt, 3–3 ágostonos és johannita, 2–2 bencés és domonkos, egy ciszterci és egy beginaház.⁴⁵ Az egyházmegye déli végeinek legfontosabb egyházi intézménye a pozsegi Szent Péter társaskáptalan volt. A káptalant a 12–13. század fordulóján vagy a 13. század

⁴⁰ A szerémi és boszniai egyházmegyéek összefoglaló története: Emericus Gašić: *Brevis conspectus historicus Diocesum Bosnensis-Diacoviensis et Sirmiensis e fontibus historicis concinnatus curriculisque vitarum auctus*. Essekini, 1944. Ugyanez horvátul is napvilágot látott: Emerik Gašić: *Kratki povijesni pregled biskupija bosansko-đakovačke i srijemske*. Osijek, 2000.

⁴¹ Andrija Šuljak: Bosanski biskupi od prelaza u Đakovo do 1526. godine. In: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi Simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije 1089–1989*. Prired. Želimir Puljić – Franjo Topić. Sarajevo, 1992. 269–282.; Ive Mažuran: Đakovo i bosansko-đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine. *Diacoviensia – teološki prilozi* 3 (1995) 1. sz. 107–156. A boszniai és a szerémi káptalanok történetére lásd: Gulín: *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske*, 151–190.

⁴² A fentiekén kívül lásd: Molnár: *Katolikus missziók*, 74–83., a további gazdag irodalom felsorolásával.

⁴³ Kiss Gergely: Főesperességek. In: *A pécsi egyházmegye története*. I. 247–271.; K. Németh András: Egyházak helyek, patróniumok. Uo. 273–282.

⁴⁴ K. Németh András – Szeberényi Gábor – Fedele Tamás: Az egyházmegye templomos helyeinek adattára. In: *A pécsi egyházmegye története*. I. *A középkor évszázadai (1009–1543). Rövidítések, adattárak, mutatók*. Szerk. Fedele Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. XCVII–CCXLVII.

⁴⁵ Kiss Gergely – Sarbak Gábor: Szerzetesség a középkori egyházmegyében. In: *A pécsi egyházmegye története*, I. 285–335. Az egyes kolostorokra lásd a térképmellékletet.

elején alapították, az új intézmény illeszkedett a Magyar Királyság periferiáján ekkor létesülő egyházigazgatási központok láncolatába. Prépostja egyúttal pozsegai főesperes volt, tehát a püspöki központtól távol fekvő terület egyházi előljárója, miként az esztergomi érsekségben a szepesi és a szebeni prépostok. A káptalanban 12 kanonoki javadalom létezett, de a javadalomhalmozás miatt átlagban 7–8 kanonok lakhatott egyszerre Pozsegán. A dignitások közül az örkanonok, az éneklőkanonok és a dékán mellett az olvasókanonoki stallumot csak a 13. század végén szervezték meg. Kanonokjai jórészt a környék birtokos nemességéből és mezővárosi társadalmából kerültek ki, túlnyomó többségüknek nem sikerült Pozsegáról kiindulva az egyházi ranglétrán továbblépni. Az intézmény tehát elsősorban lokális jelentőséggel bírt, a pécsi egyházmegye Dráván túli részei egyházigazgatási központjának számított, hiteleshelyi működése révén pedig a Dráva–Száva köze hivatali írásbeliségének talán legfontosabb színhelye volt. Tevékenységéről utolsó adataink az 1520-as évek végéről származnak. A káptalant az 1536. évi oszmán hódítás söpörte el.⁴⁶

A fentebbiekben már részletezett oszmán előrenyomulás 1526 és 1552 között bekebelezte a Duna–Dráva–Száva közét, török uralom alá került a folyóköz három egyházmegyéje (Szerém, Bosznia és Pécs), illetve a zágrábi püspökség keleti végei, egészen Csázmáig és Dombróig. A 14–15. századtól állandósuló török pusztítások és a hódítás nyomán bekövetkező, korábban taglalt népességpusztulás, illetve az ennek pótlására Bosznia és Hercegovina felől érkező migráció eredményeképp a késő középkori szlavóniai népesség a 16. századra teljesen lecserélődött. A magyar elem Baranya és a Dráva-mellék néhány települését leszámítva teljesen eltűnt. Az ortodox szerbek a Szerémség keleti felét és a Voćin–Cernik vonaltól nyugatra eső területeket szállták meg, míg a katolikus bosnyákok a Nyugat-Szerémség és a Pozsega–Velika vonal közötti területekre költöztek, nagyjából az egykori Valkó megyébe, Pozsega megye keleti felébe, illetve a középkori Baranya Dráván túli nyúlványába (Valpó–Eszék–Nekcse háromszög). Homogén tömbjeiket elsősorban az egyre szaporodó muszlim települések törték meg, különösen Pozsega és Cernik környékén. A városok lakossága ezen a vidéken is nagyrészt muszlim volt, ugyanakkor (a Drávától északra fekvő területektől eltérően) Szlavóniában a keresztény falvakban is hódított az iszlamizáció. Emellett horvát református kisebbség élt a Drávától délre, Valpó, Eszék és Vukovár környékén. Josip Buturac számításai szerint a török uralom utolsó évtizedeiben az oszmán Szlavónia és a Szerémség mintegy 222.600 lakójának egyharmada volt katolikus, fele muszlim, 13,7 %-a ortodox és 5 %-a református.⁴⁷

A boszniai eredetű és dél felől folyamatosan gyarapodó szlavóniai katolikus népesség lett a hódoltsági katolicizmus „talapzata”, gazdag plébániái nagyban hozzájárultak a boszniai ferences kolostorok és a missziós egyházszervezet fenntartásához. Szlavónia középkori egyházi intézményeit az oszmán hódítás nyom nélkül elsöpörte, a kolostoroknak és plébániáknak a hódolt Magyarországon jellemző túléléséről a Drávától délre nincsenek adataink. Ennek következtében, akárcsak a világi struktúráknak, a középkori egyházi testületeknek az emléke is elenyészett.⁴⁸ A megszűnt kolostorok és plébániák helyére bosnyák

⁴⁶ Gulin: *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske*, 107–148.; Koszta László: A pozsegai társaskáptalan. In: *A pécsi egyházmegye története*, I. 235–246.

⁴⁷ Buturac: *Katolička Crkva u Slavoniji*, 25–56.

⁴⁸ A középkori templomok közül viszont nagyon sok fennmaradt az oszmán Szlavóniában. Molnár Antal: Szlavónia és a Szerémség katolikus templomai a 17. században az egyházlátogatások és a kamarai összeírások

ferencesek érkeztek, akik missziós hagyományaik jegyében és követve a folyamatosan észak felé vándorló katolikus lakosságot a török hódítással együtt megjelentek a Száván túli területeken. A szlavóniai, szerémségi és bácskai települések plébániáit már a 16. század folyamán elfoglalták, és jórészt az itteni gazdag egyházközségek jövedelmeiből tartották fenn a boszniai kolostoraikat.⁴⁹ A 16. század utolsó harmadában a Dráva–Száva közének katolikusait három bosnyák ferences kolostor látta el. Pozsega környékét és a Száva-melléket a velikai barátok gondozták, akik 1575 táján telepedtek meg a település egykori ágostonos kolostorában. Diakóvár és Verőce vidékét az 1591-től a forrásokban szereplő našicei, a Dráva-melléket és a Szerémséget a šarengradi (voćini) kolostorok pasztorálták.⁵⁰ Ez utóbbi kolostort a tizenöt éves háború vihara 1597 után elsöpörte. A szerémségi katolikusok egy 1634-ben kelt beadványa szerint a šarengradi gvárdiánt, fra Gaspar Olovčićot a törökök keresztény katonák rejtegetésének vádjával Újlakon lefejezték, és kettőbe vágott testét karóba húzták.⁵¹

A bosnyák ferencesek északi terjeszkedésének legfontosabb egyházi következményeként a soraikból kinevezett boszniai püspökök a 16. század második felétől Belgrádban és a püspök nélküli hódoltsági településeken vizitálhattak és püspöki tevékenységet folytathattak, tehát gyakorlatilag apostoli vizitátori megbízással rendelkeztek.⁵² Ezzel az intézkedéssel a Szentszék, elméletileg legalábbis, biztosított püspököt Szlavónia és tágabb értelemben a hódolt Magyarország katolikusai számára. A gyakorlatban természetesen a boszniai püspökök működési területe nem fedte le a hódolt Magyarországot, hanem csupán a bosnyák ferencesek által ellátott szlavóniai és szerémségi plébániák területére korlátozódott.⁵³ A püspökök két irányban is állandó konfliktusoknak voltak kitéve: egyrészt a ferencesek expanzióját akadályozó világi papok és raguzai misszionáriusok, másrészt pedig a boszniai ferences provincia vezetése részéről. Ez utóbbi a plébániák feletti joghatóságban nem akart a püspökkel osztozni, működését kizárólag a szentségkiszolgáltatásra kívánták

tükrében. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Bp., 2010. 393–433.

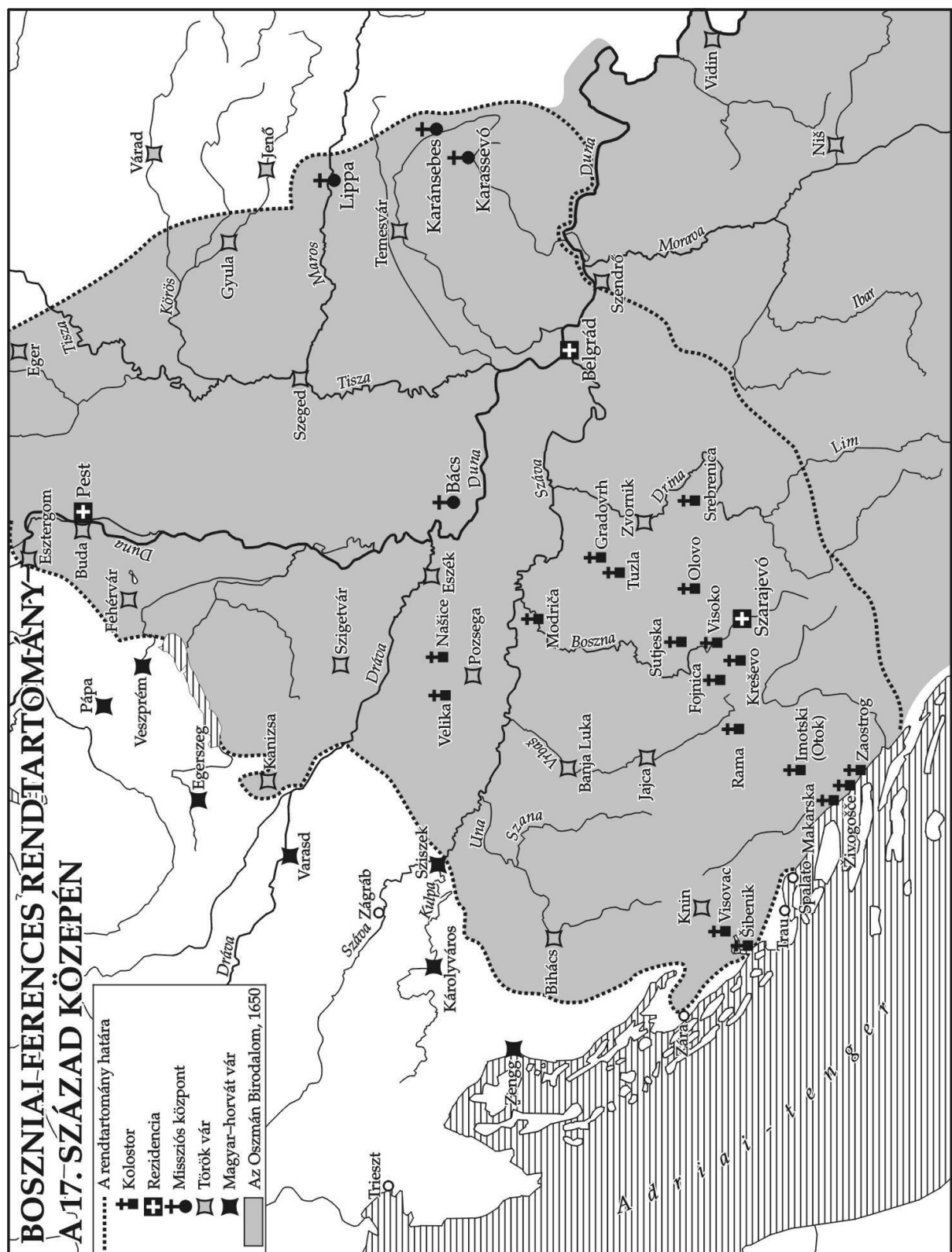
⁴⁹ Buturac: *Katolička Crkva u Slavoniji*, 169–176.; Hoško: Franjevci Bosne Srebrene, 89–101.; Srećko M. Džaja: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*. München, 1984. (Südosteuropäische Arbeiten 80.) 190–194.

⁵⁰ Erről Franjo Baličević boszniai püspök emlékezik meg 1600-ban összeállított egyházlátogatási jelentésében: Hodinka Antal: *Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből*. Bp., 1898. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XVII/3.) 103–114., különösen: 105–107. Forrást a bosnyák kutatási is közzétette: Karlo Horvat: Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 21 (1909) 1–104., 313–324., 505–517., 68–75. Lásd még: Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 27–28.; Hoško: Požeški franjevci, 105–106. Szlavónia török kori katolikus egyháztörténetében főszerepet játszó velikai kolostor történetére lásd: Paškal Cvekan: *Velika i njena bogata prošlost*. Velika, 1982. 24–50.; Josip Poletto: Velika i franjevci. *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 1 (2012) 47–55.

⁵¹ APF SOCG vol. 152., fol. 394r–395v. Šarengrad pusztulására: Karácsonyi: *Szt. Ferencz rendjének története*, II. 362.

⁵² Ezt az apostoli vizitátori felhatalmazást Franjo Baličević boszniai püspök bullája (1588. november 14.) kifejezetten említi: Belgrádban és a környező, püspök nélküli területeken apostoli vizitátorként főpapi funkciókat gyakorolhatott. ASV Sec. Brev., Reg. vol. 170., fol. 582r–583r. Lásd még: Julijan Jelenić: Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878). *Starine JAZU* 36 (1918) 81–162., 87.; ACDF Decreta S. O. vol. 1608., pag. 381.

⁵³ Erről megbizonyosodhatunk Franjo Baličević boszniai püspök 1600. évi jelentéséből, ahol ismerteti vizitációinak eredményeit. Hodinka: *Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből*, 103–114.

visszaszorítani, és emellett az ordinárius ellátásának anyagi terheit sem mindig szívesen vállalták. Számos surlódásra adott okot az a körülmény is, hogy a boszniai püspök az egyik ferences kolostorban (általában a tartomány központjának számító boszniai Fojnicán) lakott, ahol a tartományfőnökkel és a gvárdiánnal mindennaposak voltak az együttélésből származó kisebb-nagyobb összetűzések. Ezeket csak tetézte a török hatóságok pénzhétsége, amelynek következtében a püspök elszállásolása olykor meglehetősen sokba került a kolostornak. Az állandó viszályok ellenére a ferencesek mégsem tiltakoztak, hogy a boszniai püspököt soraikból nevezze ki a pápa. Számukra ugyanis a ferences püspök léte missziós tevékenységük védelmét és egyben egyházi jogi legitimációját jelentette, ebből a szempontból igen nagy jelentőségű volt a boszniai püspökök joghatóságának kiterjesztése a Szávától északra fekvő területekre. A boszniai ferencesek és püspökök számára is a Dráva jelentette expanziójuk felső határát, attól északabbra a 17. század derekáig csak a Dél-Bácskában és a Duna mentén (igaz, ott egészen Budáig) tudtak terjeszkedni.⁵⁴

Az oszmán Szlavónia a balkáni típusú hódoltság végvidéke, északi határzónája volt, a Szávától délre fekvő területekhez képest gazdag bosnyák–horvát katolikus falvakkal, ennek köszönhetően minden balkáni katolikus expanziós törekvés elsődleges célpontjának számított. A szlavóniai és szerémségi katolicizmus 16–17. századi története nem más tehát, mint a különböző katolikus egyházi intézmények konfliktusainak története. Ezeknek a küzdelmeknek a történetét többször idézett monográfiámban a 17. század közepéig gyakorlatilag minden megismerhető részletre kiterjedően bemutattam, így itt csak a legfontosabb momentumokra utalok. A legjelentősebb egyházi intézményt Szlavóniában is a sokszáz főt számláló, ezért az egész Oszmán Birodalom legnagyobb katolikus egyházi testületét alkotó bosnyák ferences rendtartomány jelentette. A barátok szívós munkával szorították ki a világi papokat a szlavóniai, majd később a szerémségi plébániákról. A század elején megjelenő raguzai bencés és horvát–dalmát jezsuita misszionáriusok szintén csak egy-két évtizedig tudták hadállásaikat tartani a hatalmas emberfölénnyel és strukturális háttérrel, valamint kitűnő oszmán kapcsolatokkal rendelkező bosnyák ferencesekkel szemben. A barátokat az 1622 után megalakuló Propaganda Fide Kongregáció sem tudta megtörni, és nem voltak hajlandóak intézményeiket és lelkipásztori gyakorlatukat a római missziós ideálokhoz alakítani. A kongregáció által küldött misszionáriusok és püspökök ellen ugyanolyan kíméletlenül létek fel, mint helyi riválisaikkal szemben. Közben persze a ferences provincia sem alkotott monolitikus, teljesen együtt mozgó szervezetet. Az Adriai-tengertől Bulgáriáig, Hercegovinától Budáig és Erdélyig terjedő hatalmas rendtartományban a 16–17. században számos belső ellentét jelentkezett. A 17. század elején a római reformkísérletek osztották meg a provinciát, ugyanis a rendtartomány kevésbé intranzigens része egy idő után megpróbált együttműködni a missziós főhatósággal, amit az idősebb barátok egy csoportja árulásnak tekintett. Talán még ennél is súlyosabb volt az egész balkáni szláv világra kiterjedő rendtartományt megosztó regionalizmus, amelynek következtében a bulgáriai, erdélyi, dalmáciai és szlavóniai kolostorok megpróbáltak elszakadni a boszniai törzsterülettől, és

⁵⁴ Molnár Antal: Ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában. In: Uő: *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből*. Bp., 2008. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) 54–75., 63–69.

önálló őrsegekbe vagy provinciákba szerveződni.⁵⁵ Ezek a törekvések Bulgária (1624-ben önálló őrség, majd 1640-ben önálló rendtartomány) és Erdély (1640-ben önálló őrség, majd 1729-ben önálló rendtartomány) esetében sikerrel jártak, míg a dalmáciai kolostorok csak 1735-ben, a szlavóniai és magyarországi házak pedig 1757-ben tudtak önálló rendtartományként függetlenedni.⁵⁶

A különböző egyházi testületek és csoportok harcát a területi átfedésekkel és bizonytalan határokkal életre hívott missziós püspökségekre kinevezett főpapok joghatósági viszályai tovább bonyolították. Az oszmán uralom alá került balkáni szláv területeket a 16. század végéig a boszniai püspök gyakorlatilag egyedül látta el. A 17. század elején a Szentszék kialakította a középkori államalakulatok területét nagyjából lefedő missziós püspökségek rendszerét. A már működő boszniai püspök a *Regnum Bosnae*, a makarskai püspök a *Regnum Dalmatiae*, a belgrádi püspök a *Regnum Hungariae*, végül a szófia püspök, majd érsek a *Regnum Bulgariae* főpásztora lett.⁵⁷ Az új főpapok és a boszniai ferencesek és püspökök között kezdettől fogva számos konfliktus keletkezett, ezek közül számunkra a boszniai és a belgrádi püspökök viszályai érdekesek. Az első belgrádi székhelyű missziópüspököt, Petar Katicót 1618-ban nevezte ki a Szentszék prizreni címmel és Belgrád székhellyel, és rábízta a szerbiai és szerémségi katolikusok lelkipozítását, székhelyül pedig Belgrádot jelölte ki.⁵⁸ A magyarországi missziópüspökség formális megalapítására csak hat évvel később, Pietro Massarecchi későbbi antivari érsek apostoli vizitációjának tanulságaira építve került sor. A Propaganda Fide Kongregáció 1624. december 17-i ülésén döntött Albert Rengjić raguzai ferences kinevezéséről a szendrői püspöki címre Belgrád székhellyel, és rábízta a Dráva, Száva, Duna és Tisza között, különösen pedig a Bácska és Temesvár vidékén élő katolikusok gondozását. A püspökkel nem rendelkező egyházmegyékben apostoli adminisztrátorként, a nem rezideáló püspökök egyházmegyéiben pedig apostoli delegátusként kellett működnie.⁵⁹ A szendrői titulus középkorban valószínűleg nem létezett, ismereteim szerint csak a 16. század elején jelent meg címzetes püspökségként. A 16. század közepétől a pápa három bosnyák ferencset is szendrői címmel nevezett ki püspöknek Boszniába: Blaž Kovačićot, Toma Skorojevićet és Nikola Ugrinovićot. 1625-től kezdve a szendrői püspöki cím a hódolt magyarországi missziós püspökség állandó titulusává vált egészen 1647-ig,

⁵⁵ Molnár: *Katolikus missziók*, 139–365 passim.

⁵⁶ Ezekre a változásokra lásd a dalmáciai ferencesek évkönyvének 1985. évi tematikus kötetében megjelent tanulmányokat: Andrija Nikić: Društveno-politički uvjeti podjele Bosne Srebrene. *Kačić* 17 (1985) 69–84.; Ignacije Gavran: Podjele bosanske provincije u XVIII. stoljeću i Bosna Srebrena. Uo. 85–93.; Franjo Emanuel Hoško: Slavonsko-podunavski dio Bosne Srebrene u doba njezinih dviju dioba. Uo. 95–125.; Karlo Jurišić: Franjevačka provincija Svetoga Kaja pape i mučenika u Dalmaciji. (Prvo desetljeće Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja 1735.–1745.) Uo. 127–196.

⁵⁷ Đuro Kokša: L'organizzazione periferica delle Missioni in Ungheria e in Croazia. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. (350 anni a servizio delle missioni 1622–1972). I/2. (1622–1700)*. Dir. Josef Metzler. Rom–Freiburg–Wien, 1972. 274–291.; Bazilije Pandžić: L'opera della S. Congregazione per le popolazioni della Penisola Balcanica centrale. Uo. 292–315.; Pietro Tocanel: Laboriosa organizzazione delle Missioni in Bulgaria, Moldavia, Valachia e Transilvania. Uo. 239–273.

⁵⁸ Miroslav Premrou: Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd. *Archivum Franciscanum Historicum* 17 (1924) 489–508., 18 (1925) 33–62., I. 499–500.; Buturac: *Katolička Crkva u Slavoniji*, 69–72. Bullája: ASV Sec. Brev., Reg. vol. 624., fol. 511r–512r.

⁵⁹ APF Acta vol. 3., fol. 167v–168r.

amikor felváltotta a belgrádi cím.⁶⁰ A belgrádi székhelyű missziópüspökök⁶¹ joghatósága kinevező okiratuk szerint az oszmán Szlavóniára, a magyar Alföldre és a Temesközre terjedt ki, ugyanakkor gyakorlatilag csak délvidéki, leginkább szlavóniai és szerémségi plébániákon végeztek tényleges főpapi tevékenységet. A Temesközben, Bácskában és Szeged környékén legfeljebb vizitáltak, a magyarok lakta hódoltsági területeken pedig még azt is csak nagy ritkán.⁶² Ismét előállt tehát a balkáni missziók történetének alapesete, miszerint a különböző címekre kinevezett főpásztorok nagyjából ugyanazon a területen kívántak működni, és jövedelmeiket is ugyanattól a néhány vagy néhány tucat közösségtől várták. Hiába kapták meg a belgrádi püspökök elvileg az egész hódolt Magyarországot, és ennek értelmében hasztalan próbálták meg a boszniai püspökök „átzavarni” őket a Dráván túlra, praktikusán csak a szlavóniai ferences kolostorokban és a hozzájuk tartozó plébániákon tudtak rendszeresen működni, és bevételeket is csak innen remélhettek. A boszniai püspököknek elvileg ott volt egész Bosznia, viszont a felduzzadt létszámú kolostorok és az ezeket mindinkább zsaroló török hatóságok olyan mennyiségű pénzt emésztettek fel, hogy a szlavóniai plébániákról húzott bevételeket ők sem tudták nélkülözni. A boszniai és a belgrádi püspökök és az őket támogató egyháziak Rómába küldött, hódoltsági viszonylatban elképesztő mennyiségű levelét olvasva az a kutató benyomása, hogy a 17. századi szlavóniai egyháztörténet nem szól másról, csak a missziós főpásztorok civakodásáról.⁶³

Nem véletlen, hogy a megoldást a helyi egyháziak közül többen egy Boszniától és Magyarországtól független szlavóniai püspökség létrehozásában látták. A belgrádi jezsuita misszió megalapítása után Bartol Kašić 1613-ban az észak-balkáni katolikus hierarchia teljes újjászervezésére tett javaslatot Rómában. Beadványa értelmében az európai török hódoltság katolikus egyházának élén a Belgrád székhelyű szerémi érsek állna, alája tartoznának a pozsegai–valpovói, a pécsi, a mohácsi és a temesvári püspökök. Felvetette a szandzsákbeosztás alapján kialakítandó egyházmegyék megalapításának gondolatát is.⁶⁴ Albert Rengjić halála után egy öreg világi pap, Don Luca Salinate vetette fel 1629-ben Rómába küldött leveleiben az önálló, diakovári vagy pozsegai székhelyű szlavóniai püspök kinevezésének szükségességét. Szerinte a szendrői püspök ki sem mozdult Belgrádból, a boszniai adminisztrátorként működő scardonai pedig a ferencesekkel járta a két folyó között, adót szedett a plébánosoktól, a barátok elzavarták a világi papokat. Emellett állandó

⁶⁰ *Opći Šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji 1974.* Zagreb, 1975. 338., 655., 658.; Jelenić: Spomenici, 86–87.

⁶¹ A hódolt Magyarország apostoli adminisztrátorai és apostoli delegátusai: Petar Katić prizreni püspök (1618–1622), Albert Rengjić szendrői püspök (1625–1630), Pietro Massarecchi antivari érsek (1630–1634), Giacomo Boncarpi himériai püspök (1640–1647), Marin Ibrisić belgrádi püspök (1647–1650), Matej Benlić belgrádi püspök (1651–1674), Korlátovics Róbert belgrádi püspök (1675), Matija Brnjaković belgrádi püspök (1675–1707). Premrou: *Serie dei vescovi*; Tóth István György: *Missziós püspökök a magyarországi török hódoltságban.* In: Uő: *Misszionáriusok*, 28–67.

⁶² Leginkább Marin Ibrisić és Matej Benlić egyházlátogatásairól maradtak fenn forrásaink. Fermentžin: *Acta Bosnae*, 467–468., 508–512.; Vanyó: *Belgrádi püspökök*; Krista Zach: *Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrisić in Türkisch-Ungarn (1649).* *Ungarn-Jahrbuch* 8 (1977) 1–31.; Borsá – Tóth: *Benlić Máté belgrádi püspök*; Jačov: *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia*, I. 619–670.; Tóth: *Relationes missionariorum*, 177–182.; Uő: *Egy bosnyák missziópüspök.* Ez utóbbi írás a forrásfüggelék nélkül újból megjelent: Uő: *Misszionáriusok*, 68–75. Benlić modern életrajza: Vrgoč: *Duhovni stupovi*, 241–282.

⁶³ A viták legalaposabb áttekintése: Buturac: *Katolička Crkva u Slavoniji*, 69–147.

⁶⁴ Vanino: *Predlozi Bartola Kašića*, 247–252.

viszályaikkal csak zavart és anyagi veszteséget okoztak a híveknek. A szlavóniai püspökséggel végre függetleníteni lehetne ezt a népes vidéket Boszniától, és a mintegy 150 egyház ellátása önálló főpásztor kezébe kerülne.⁶⁵

Szintén a szlavóniai egyházi joghatóság tisztázása érdekében szállt síkra hódoltságai működésének utolsó éveiben a nagy tapasztalattal rendelkező korábbi apostoli vizitátor, a magyarországi apostoli adminisztrátori megbízást is elnyerő Pietro Massarecchi antivari érsek. Véleménye szerint a boszniai adminisztrátor nem tudta megfelelően ellátni az általa elfoglalt hatalmas területeket, vagyis majdnem az egész Szlavóniát, a Pozsega, Našice és Diakóvár környéki plébániákat, a Dráva-melléket egészen a Bosut folyóig és Tovarnik faluig. Massarecchi úgy tudta, hogy a Dráva–Száva között a középkorban csupán két egyházmegye létezett: a szerémi és a zágrábi, a kettő közötti határ a Pozsega–Orahovica vonal lehetett.⁶⁶ Az érsek azt javasolta, hogy a szendrői püspök kinevező iratában foglaltassék bele a szerémi adminisztrátor címe, és ezzel megkapná a szlavóniai plébániákat, vagyis Eszéket, Kuzmincit, Valpovót, Križevcit, Ivankovót, Našicét és Diakóvár környéki falvakat, meghagyva a scardonai püspöknek Pozsega vidékét.⁶⁷ Rómába küldött leveleiben sokszor visszatért a szlavóniai helyzetre, és a megoldást továbbra is a szendrői püspök joghatóságának kiszélesítésében látta. Véleménye szerint a viták kizárólagos oka a plébániák (tegyük hozzá: és az onnan származó jövedelmek) birtoklásának kérdése volt. A bosnyákok ennek érdekében a törökkel is összefogtak, kolostoraikban csak ferences jelölteket voltak hajlandóak tanítani, a boszniai adminisztrátor nem is szentelt fel világi papokat. A provinciális a legvadabb barátokat küldte a Szávától északra, és itt elkövetett botrányaik után ahelyett, hogy büntetést kapnának, inkább kitüntették őket. Massarecchi szerint nem igaz, hogy a szlavóniai plébániák jövedelme nélkül nem tudnák eltartani boszniai kolostoraikat, ugyanis megreformálván életmódjukat (pl. kevesebb jelentkező felvétele, kicsapongásaik megszüntetése) nem lenne szükségük ezekre a bevételekre. A megoldást tehát egyedül a bosnyák ferencesek távoltartása jelenthette volna a szlavóniai plébániákról, amelyek ezután a szendrői püspök alá tartoznának.⁶⁸

A boszniai ferences rendtartomány számos belső konfliktusa közül számunkra ezúttal a regionális ellentétek, a Bosznia-központú vezetéssel szembe forduló szeparatista mozgalmak az izgalmasak, amelyekre az 1640-es évek közepétől vannak adataink. Először a dalmáciai ferencesek kezdtek mozgolódni, akiket a háborús helyzet szigetelt el a rendtartományon belül. A makarskai, zaostrogai és živogošćei kolostorok vezetői 1645-ben és 1646-ban a Propaganda Fide Kongregációhoz intézett beadványaikban a boszniai rendtartománytól való elválasztásukat kérték. Panaszaik szerint a tartományfőnök ritkán vizitálta őket, a spanyol király adományából és más közös pénzalapokból nem részesültek, gyakorlatilag ki voltak zárva a rendtartomány vezetéséből, sőt a boszniaiak török segítséggel a gazdagabb plébániákat is elvették tőlük. A boszniai kolostoroktól elszakadva az új rendtartományukban a rendi reform végrehajtását tervezték. Rómába küldött követük Pavao Horičić volt, aki

⁶⁵ APF SOCG vol. 57., fol. 61r., 62r.

⁶⁶ Ez az elképzelés nyilvánvalóan téves, mivel az oszmán Szlavónia nagy része, miként azt a fentebb láttuk, a pécsi püspökséghez tartozott.

⁶⁷ APF Vis. e Coll. vol. 10., fol. 1r–5v.

⁶⁸ Uo. fol. 26r–27v.; APF SOCG vol. 75., fol. 400r–401v.

nyilván római kapcsolatai révén lett honfitársai szószólója.⁶⁹ A dalmáciai ferencesek 1645 nyarán kirobbant lázongása hosszabb előzményekre tekintett vissza. A ferences kolostorok korántsem vettek részt egyenlő mértékben a rendtartomány irányításában, a vezetést gyakorlatilag néhány közép-boszniai kolostor (Fojnica, Sutjeska, Olovo és Kreševo) monopolizálta. Az iszlamizáció és a katolikusok elvándorlása miatt több kolostor eljelentéktelenedett. A folyamatra jó példa a kelet-boszniai Srebrenica. 1645-ben Ivan Pečušanin srebrenicai gvárdián arról panaszkodott, hogy a kolostor körzetében már alig élt katolikus. Ő maga 14 éve irányította a kolostort, mivel senki sem akarta átvenni tőle a feladatot.⁷⁰

A tengerparti rendházakhoz hasonlóan a velikai és našicei kolostorok is több beleszólást követeltek a rendtartomány vezetésébe. A szlavóniai ferencesek elszakadási törekvései jelentős mértékben épültek a fentebb ismertetett területi autonóm hagyományokra. A jórészt pozsegi, bródi, dragotini és cerniki származású barátok sérelmezték, hogy évtizedek óta a velikai kolostor plébániái tartották el a boszniai püspököket, a provinciából küldött szerzetesek pedig az adományokat, sőt a templomok kegytárgyait és könyveit is Boszniába vitték. A gazdag szlavóniai plébániák jövedelmére elsősorban a boszniai kolostorok hatalmas adósságai miatt volt szükség, ugyanakkor ebből a pénzből a szlavóniaiak iskolákat és templomokat építhettek volna, amit a helyi török hatóságok és a szpáhik is támogattak. Ez utóbbiak nyilván jobban szerették volna maguk megkaparintani a boszniai kollégáiknak szánt pénzeket. A szlavóniai ferencesek a helyi, elsősorban pozsegi és diakóvári kereskedőkkel összefogva egyházszervezetileg is önállósulni szerettek volna. Rómába küldött beadványaikban kérték a kolostorok leválasztását a boszniai rendtartománytól és kezdeményezték a szlavóniai provincia megalapítását, ezen túl egy szintén önálló szlavóniai püspökség felállítását akarták elérni. Kérésüknek demográfiai érvekkel is nyomtatékot adtak: a Szávától északra fekvő területeken a kivándorlás következtében rohamosan nőtt a katolikusok száma, amelyet a levélírók mintegy 40.000 főre becsültek, míg a boszniaiaké egyre csökkent. A szlavóniai barátok és kereskedők lázadásának egyik vezetője a ferences rendi előljárókkal szembekerült korábbi custos, a pozsegi származású Marin Ibrišimović lett, aki számára honfitársai mozgalma újabb perspektívákat nyitott a boszniai püspöki cím elnyeréséért és a Rómában boszniai adminisztrátorrá kinevezett Marijan Maravić volt tartományfőnök elleni harcban.⁷¹ A velikaiak Ibrišimović vezetésével a budai pasától szereztek utasítást, miszerint boszniai rendtársaik nem léphetik át a Szávát; az iratot hitelesítették Kanizsán, Pozsegán, Bródon és Diakóváron a helyi török hatóságokkal is. A rendi vezetés gyakorlatilag tehetetlen volt a lázadással szemben. A tartományfőnök és a definitórium leváltotta ugyan a velikai gvárdiánt, Petar Nikolićot, utódát azonban, az egyébként szintén pozsegi származású, de a boszniaiak szekerét toló Stjepan Mihajlovićot a

⁶⁹ APF SOCG vol. 126., fol. 252rv., vol. 172., fol. 404rv.

⁷⁰ APF SOCG vol. 90., fol. 129rv.

⁷¹ A két szerzetes évtizedes küzdelméről a rendtartomány vezetéséért, majd a boszniai püspökségért lásd. Molnár: *Katolikus missziók*, 287–316.; Hoško: *Požeski franjevci*, 111–118. A horvát és bosnyák irodalmat összefoglaló modern életrajzuk: Vrgoč: *Duhovni stupovi*, 175–225.

szerzetesek nem fogadták el. A két gárdián viszályába a pozsegi bég és a kádi is beavatkozott, természetesen a szlavóniai érdekeket védő Nikolićek javára.⁷²

A bosnyák ferences rendtartomány súlypontjának és politikai orientációjának északra tolódását jelezte Ibrišimović bécsi akciója, amelynek során elődei mintájára a császári kinevezés megszerzésével próbálta meg ellehetetleníteni az 1645-ben duvnói püspöki címre kinevezett Maravić boszniai működését. A provincia intranzigens, sokáig Rómával szemben álló csoportja az 1630-as évek elejétől kezdve tartotta a kapcsolatot bécsi udvari körökkel, ezért a frakcióhoz tartozó Ibrišimović számára is természetes volt, hogy ezen az úton jut hozzá a püspöki címhez.⁷³ Lépéseivel előkészítette a talajt a szlavóniai ferenceseknek a magyarországi hierarchiához, jelesül a zágrábi püspökhöz történő közeledése számára. Kinevezése érdekében bécsi összekötője, Juraj Bielavić tinini püspök már 1643 novemberében elkezdte puhítani a császárt, és kérte, hogy a lemondott Toma Mrnavić boszniai püspök helyére az ausztriai ház iránt elkötelezett Ibrišimovićot nevezze ki.⁷⁴ 1644. február 3-án a súlyos beteg Mrnavićtal is irattak egy levelet a császárhoz, amelyben a megzsarolt püspök utódául kérte Ibrišimovićot. Mrnavić beadványa szerint Ibrišimović korona iránti hűsége a biztosíték arra, hogy Rómában is védeni fogja a főkegyúri jogokat a Béccsel politikailag szemben álló pápai család, a Barberinik által támogatott jelöltekkel szemben.⁷⁵ Nem csoda tehát, hogy Bécsben sokkal szívesebben látták volna Ibrišimovićot, mint Maravićot a boszniai püspöki székben.

A két jelölt küzdelme végül nem egészen a várakozásoknak megfelelően dőlt el. Ibrišimović kinevezése a nuncius erőfeszítéseinek köszönhetően már május elején lekerült a napirendről, noha Szelepcsényi György veszprémi püspök, Johann Gans jezsuita császári gyóntató és a bécsi rendtársai támogatásának köszönhetően kis híján elérte a célját.⁷⁶ A viszály elrendezésébe Szelepcsényin kívül Lippay György esztergomi érsek és Philipp Mansfeld győri főkapitány is bekapcsolódtak. A két főpap és a főkapitány rávették Ibrišimovićot, hogy mondjon le Maravić javára a boszniai címről, cserébe Maravić gondoskodik tartományfőnökké választásáról, illetve megkapja a Giacomo Boncarpi betegsége miatt megüresedő magyarországi missziós püspökséget.⁷⁷ Az egyesség értelmében 1646. szeptember 4-én III. Ferdinánd kinevezte Maravićot boszniai, Ibrišimovićot pedig budvai püspökké, ez utóbbit emellett a király ajánlotta a Propaganda Fide Kongregációnak a belgrádi apostoli adminisztráció elnyerése érdekében.⁷⁸ A magyarországi vezető egyházi körök és a bécsi udvar törekvéseit a két ferences kibékítésére, illetve Maravić személyének

⁷² Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 98–99.; Hoško: Luka Ibrišimović i sukobi, 103–111. A konfliktus eseményei és háttere a boszniai és szlavóniai ferencesek beadványaiból hüvelyezhetők ki: APF SOCG vol. 63., fol. 96r., 97r., 98r–99r., vol. 126., fol. 147r., 148r., 164r., 166r., 240r–241v., 254rv., vol. 172., fol. 403r., 416r., 417r.; APF Acta vol. 16., fol. 463v–464r., vol. 17., fol. 151rv. A migrációra vonatkozó megállapítások: APF SOCG vol. 126., fol. 240r., 254r.

⁷³ Molnár: *Katolikus missziók*, 304–314.

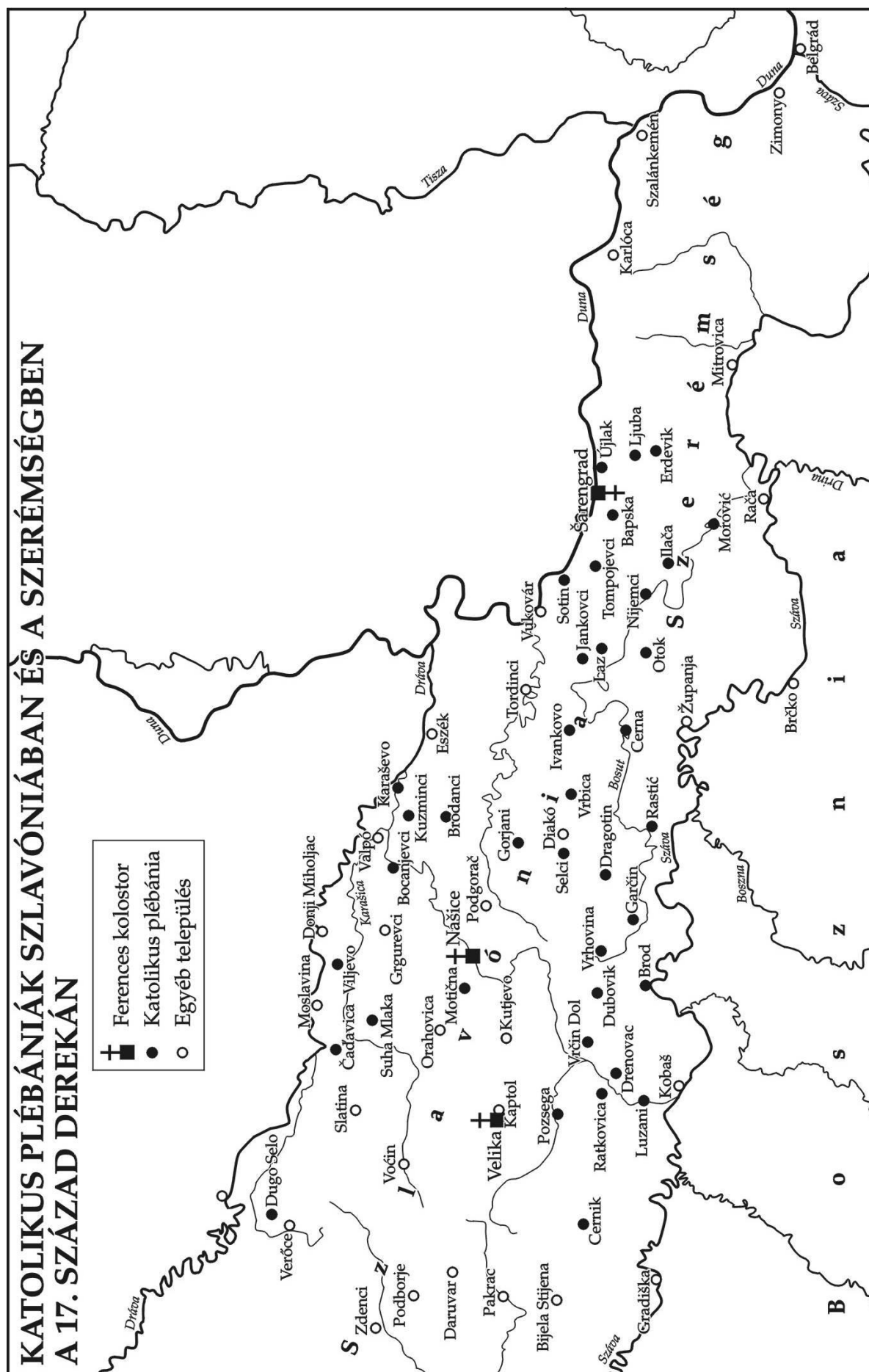
⁷⁴ MNL OL A 32., Nr. 475.

⁷⁵ MNL OL A 33., 1644., Nr. 9.

⁷⁶ Fermendžin: *Acta Bosnae*, 461.; APF Acta vol. 17., fol. 152rv.; APF Lettere vol. 24., fol. 87r.

⁷⁷ Mansfeld, Lippay és Szelepcsényi levelei Francesco Ingolihoz, a kongregáció titkárához Ibrišimović missziós püspöksége érdekében: APF SOCG vol. 176., fol. 244r., 245r., vol. 320., fol. 54rv.

⁷⁸ Fermendžin: *Acta Bosnae*, 461–462.; MNL OL E 229., vol. 1., pag. 495–496.; MNL OL A 35., 1646., Nr. 371. A történetek elbeszélése Ibrišimović nézőpontjából: APF SOCG vol. 320., fol. 203rv.

elfogadását az erőviszonyok és az esetleges következmények józan mérlegelésének eredményeként értékelhetjük. A fentebb idézett levelezésből egyértelműen kiderült, hogy Ibrisićot török kapcsolatai miatt nem lehetett egyszerűen lesöpörni a színről, ráadásul a barát minden valószínűség szerint fontos szerepet játszott a bécsi politika, illetve a boszniai és szlavóniai katolikusok közötti kapcsolattartásban. Másrészt viszont Maravić pápai kinevezése gyakorlatilag eldöntötte a vitát, hiszen az 1640-es években, a főkegyúri jog körüli viták kiéleződésekor a bécsi udvarnak aligha állt érdekében, hogy Róma jelöltjével szemben egy másik bosnyák ferencst nevezzen ki Boszniába püspökké.⁷⁹

Az 1646. évi bécsi egyességgel nem volt mindkét fél egyformán elégedett. A következő évben a boszniai barátok szabályos offenzívát indítottak Rómában, hogy Ibrisić pápai megerősítését és különösen missziós püspöki megbízását megakadályozzák. Ennek érdekében a szokásos vádakat szórták a pozsegi barát fejére, különösen hogy a szlavóniai plébániákat a török hatóságok útján joghatósága alá vonta. A helyette megválasztott Mihovil Bogetić tartományfőnök azzal érvelt, hogy a rendtartomány nem tud ennyi püspököt eltartani. Pavao Posilović scardonai püspöknek a háború miatt elpusztult az egyházmegyéje, a boszniainak elvették az eltartására rendelt Száván túli plébániákat, Ibrisić hibájából pedig óriási összegeket kellett kifizetniük a török hatóságoknak. Bogetić szerint aki püspököt kreál, az gondoskodik az eltartásáról is.⁸⁰ A bécsi egyházpolitika kompromisszumkészsége, illetve az évtizedek óta húzódó, immár több síkon is zajló boszniai és szlavóniai konfliktusok lezárásának vágya a Propaganda Fide Kongregációt is egyfajta áthidaló, a realitásokkal számot vető megoldás felé mozdította el. A kongregáció a bécsi ajánlólevelek Rómába érkezése után elfogadta Ibrisić személyét, és 1647. június 17-én javasolta a belgrádi püspökségre, a szendrői püspökség adminisztrációjával és a magyarországi apostoli vikáriussággal együtt.⁸¹ A pápa a kongregáció határozatát július 15-én hagyta jóvá, a hivatalos megerősítés az október 10-én tartott konzisztóriumon történt.⁸² Ibrisić kinevezésével elhárult az akadály Maravić boszniai püspöksége előtt is, ezért július 24-én a pápa áthelyezte a duvnóiról a boszniai egyházmegye címére.⁸³

⁷⁹ A Szentszék és a bécsi udvar közötti nézeteltérésekre lásd: Fraknoi: *A magyar királyi kegyúri jog*, 367–381.; Uő: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal*. I–III. Bp., 1901–1903., III. 353–361.; Galla Ferenc: Simándi István vál. erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. In: *Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*. Szerk. Angyal Pál – Baranyay Juszti – Móra Mihály. Bp., 1941. 561–587.

⁸⁰ APF SOCG vol. 172., fol. 389r., 390r., 419rv., vol. 176., fol. 230r–235r., 247r., 271rv., 282r., 283r., 290r., 291r., vol. 178., fol. 97r., vol. 320., fol. 187r., 188r., 190r.

⁸¹ A 200 scudo ellátmányt azonban egyelőre megtagadták tőle. APF Acta vol. 17., fol. 421r., 439v–440r.

⁸² Uo. fol. 467v–468r.; Premrou: *Serie dei vescovi*, II. 46. Ibrisić elődeihez hasonlóan egész Magyarországra, vagyis a Dráva, Száva, Duna és Tisza közötti területre, különös tekintettel a Bácskára Temesvárig kérte az apostoli adminisztrátori megbízást a püspök nélküli egyházmegyékben, illetve apostoli vikáriusi megbízást a nem rezideáló püspökökkel rendelkező egyházmegyékben. A kongregáció október 14-én tartott ülésén a pápai felhatalmazások ügyében a Szent Hivatalhoz utalta, a brevét pedig csak Ingoli közbenjárására kapta meg, mivel a bíborosok túl nagynak találták a rábízott területeket. APF SOCG vol. 413., fol. 74r.; APF Acta vol. 17., fol. 542rv.; ACDF Decreta S. O. vol. 1647., fol. 153r.

⁸³ Fermentžin: *Acta Bosnae*, 463.; Dominik Mandić: *Hercegovački spomenici franjevačkog Reda iz turskoga doba*. I. (1463–1699). Mostar, 1934. 144–145.; Uő: *Duvanjska biskupija*, 62–63.

A magyarországi missziók történetének sajátos paradoxona, hogy ezt a győzelmet a boszniai ferencesek igazából vereséggént élték meg az egyre radikálisabb önállósulási igényekkel fellépő szlavóniai rendtársaikkal vívott küzdelemben. A Rómával az 1620-as és 1630-as években szembenálló ferencesek az 1640-es években a szlavóniai kolostorok lázadásának élére álltak, ily módon szerevezve pozíciókat a kongregáció által támogatott rendtársaikkal szemben, és éltetve tovább a lázadás szellemét. Így lett a Rómával szembeszegülő Andrija Tomanović tartományfőnök legközelebbi harcostársa, Marin Ibršimović a szlavóniai ferencesek támogatásával belgrádi püspök. 1651. január 21-én bekövetkezett halála után kinevezett utóda, Matej Benlić szintén Tomanović legszűkebb környezetéhez tartozott. Benlić hosszú főpásztori működése alatt azonban a konfliktus eredeti törésvonalai elhalványultak, a belgrádi püspök boszniai kollégáihoz hasonlóan kiválóan együtt tudott működni a Propaganda Fide Kongregációval. A század második felének hódoltsági missziótörténetét a belgrádi és boszniai püspököknek a szlavóniai plébániákért folytatott küzdelme határozta meg. A harcban a belgrádi püspökök legbiztosabb támaszai a bosznai rendtartománytól elszakadni kívánó szlavóniai kolostorok lettek.⁸⁴

A zágrábi püspökök hódoltsági helynökei

A helynöki megbízás kialakulása és állandósulása

A fenti vizsgálatok legfőbb tanulsága, hogy a horvát–szlavón rendiség és ennek részeként az egyházi intézményrendszer számos ponton markánsan különbözött a magyarországi struktúráktól, ennek következtében a horvát katolicizmus az oszmán területeken is más módon és mértékben tudott megjelenni. Az etnikai és a birtokviszonyok eltérései, a magyar hódoltságától teljesen különböző egyházi intézményes és lelkipásztori valóság, az adóztatás és a világi intézményrendszer szinte teljes hiánya a zágrábi püspökök hódoltsági joggyakorlását is szűk keretek közé szorították. Ugyanakkor egyértelmű, hogy még ezt a foghíjas jelenlétet is a magyar főpapok példája ösztönözte. A magyar katolikus hierarchia részeként a zágrábi püspök a hódoltsági lelkipásztori és jogbiztosító tevékenységét is jelentős mértékben a magyar katolicizmus jogi és pasztorális normarendszere szerint alakította. Ennek jegyében adóztatta a török határ túloldalán levő faluját, és ezt a mintát követve, a jogigény folytonosságának jeleként nevezett ki a 17. század első harmadától címzetes főespereseket, apátokat és prépostokat a hódoltsági területre. A 17. században a püspökök folyamatosan

⁸⁴ A hódoltsági katolikus missziók utolsó évtizedeiről összefoglalóan: Premrou: *Serie dei vescovi*, II. 45–59.; Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 101–147. Érdekes, hogy Buturac igen alaposan kiaknázza a Propaganda Fide Kongregáció római levéltárában őrzött forrásokat, míg a Zágrábi Érseki Levéltárban őrzött igen gazdag levelezésanyagot nem ismerte, noha a zágrábi egyházi levéltárakban sokat kutatott, és a káptalani levéltárat ő maga rendezte. Legújabbán: Tóth: *Missziós püspökök*, 61–67.; Kisvarga Gábor: A hódoltsági missziós püspökség a 17. század végén. Mattia Berniakovich és egyházkormányzata. *Századok* 150 (2016) 1009–1028. Kisvarga a témára vonatkozó bőséges horvát és bosnyák szakirodalmat egyáltalán nem ismeri. A korszak hódoltsági missziótörténetének a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában őrzött dokumentumaiból az elmúlt években gazdag válogatás látott napvilágot Tóth István György és Antun Dević idézett forráskiadványaiban, amelyek bőségesen illusztrálják a fenti összefoglalások állításait.

betöltötték a dubicai és a vaskai főesperesi címet, de jövedelme egyiknek sem volt.⁸⁵ A vaskai prépostság⁸⁶ címét először Gašpar Verbanović kapta meg 1631-ben, utána általában a legidősebb mesterkanonok viselte, és amikor főesperes lett, átadta a következő rangidős kanonoknak.⁸⁷ Ez a cím inspirálhatta a fiktív vaskai Szűz Mária apátság titulását, amelyet 1645-ben említettek először, és 13 viselője volt a török kiűzéséig.⁸⁸ A fikciós teret bővítette tovább a pozsegi prépostság címének adományozása a zágrábi püspökök részéről, hiszen ez a társaskáptalan a török hódítás előtt a pécsi püspökség területén működött. Nyilván a gesztus már jelezte a zágrábi püspökök szlavóniai expanziójának szándékát, a régió etnikai–kulturális változásait, és a teljes egészében oszmán uralom alá került pécsi püspökség Dráván túli joghatóságának elhalványulását. A pozsegi prépostság titulását 1646-tól kezdve folyamatosan viselték, első birtokosa Nikola Filipović volt; 1687-ig összesen 13 zágrábi kanonok kapta meg a címet.⁸⁹ Ez utóbbi címzetes prépostság első betöltése pontosan egybeesik a zágrábi püspök hódoltsági helynökségének első említésével, ami nyilván ugyanazon tájékozódás két eltérő megnyilvánulása. A magyarországi hódoltság és az oszmán Szlavónia alapvető intézményes különbségei miatt ugyanakkor a zágrábi püspök hódoltsági jelenlétének legfontosabb eleme, a hódoltsági püspöki helynök kinevezése és tevékenységének irányítása a kétségtelen magyar minta ellenére teljesen más kiindulópontra vezethető vissza és más szabályrendszer szerint formálódott.

Nem véletlenül foglalkoztam az előző fejezetben olyan részletesen a szlavóniai egyházi joghatóság kérdésével, a bosnyák ferencesek és a missziós püspökök belviszályaival. Az 1640-es évek derekán állandósuló konfliktusok során formálódott ki a boszniai és szlavóniai ferencesek egymással szemben álló frakcióiban az az új stratégia, miszerint könnyebben és hatékonyabban célt érnek, ha a római hatóságok helyett a bécsi udvarban és a magyar főpapokkal tárgyalnak.⁹⁰ Ezeket a törekvéseket az oszmán Balkán felé orientálódó, ott egyre inkább egyházi joghatóságra is igényt tartó Habsburg egyházpolitika képviselői tárt karokkal fogadták.⁹¹ A kölcsönös közeledésnek a török területek felé óvatosan tapogatózó zágrábi püspök és a magyar epizkopátusban patrónusokat kereső bosnyák ferencesek egymásra találása lett a következménye.

A szlavóniai ferencesek szeparatista mozgalma Ibrišimović és Maravić boszniai püspökségért folytatott viszályai során alakult ki, és a fentiek értelmében logikusnak tűnt, hogy a püspökségre törő ferencesek és a mögöttük álló frakciók riválisaikat többek között a zágrábi püspök joghatóságára hivatkozva kívánják távoltartani Szlavóniából.⁹² A kapcsolat első, forrásszinten ismert nyoma Marin Ibrišimović Pozsegáról 1646. szeptember 20-án Bogdán Márton zágrábi püspökhöz intézett levele, amely elvezet a zágrábi hódoltsági helynöki megbízás forrásvidékéhez. A tinini (pontosabban romlott írásmóddal és ezért másik

⁸⁵ A vaskai főesperesek más hódoltsági címeket is elnyertek. Petar Kuprešić előtte pécsi prépost volt, Matija Slovenčić utána kalocsai prépost, Nikola Filipović pedig pozsegi prépost lett. Ivančan: *Podatci*, 504., 542., 566.

⁸⁶ A 13. századtól 1526-ig ágostonos prépostság volt. F. Romhányi: *Kolostorok és társaskáptalanok*, 71.

⁸⁷ Ivančan: *Podatci*, 476.

⁸⁸ Uo. 543., 1172–1173.

⁸⁹ Uo. 566., 1171.

⁹⁰ A folyamatról összefoglalóan: Hoško: *Požeški franjevci*, 118–123.

⁹¹ Molnár: *Katolikus missziók*, 304–314.

⁹² Hoško: *Luka Ibrišimović i sukobi*, 105–111.

titulusként értelmezett *Temniensis*) püspöki címért és a belgrádi–szendrői adminisztrátori megbízásért lobbizó Ibrišimovićot Szelepcsényi György magyar kancellár úgy tájékoztatta, hogy hazája, a pozsegai tartomány (*contato di Posegha*) a zágrábi egyházmegyében fekszik. Ibrišimović ennek bizonyítékát Szent István levelében (*nelle lettere del Santo Stefano re d'Ungaria*) is megtalálta. Ezért a zágrábi püspökhöz folyamodott, hogy nevezze ki őt helynökének a pozsegai tartományba, és ennek határait írásban küldje meg a számára, cserébe hűséges szolgálatait ígérte a püspöknek.⁹³ Tervét belgrádi püspökké történő kinevezése (1647) után sem adta fel, hanem missziós főpászori joghatóságára hivatkozva akadályozta a boszniai és a scardonai püspökök főpásztori tevékenységét Pozsega környékén, és nem késlekedett a bécsi és a zágrábi ferencesek közvetítésével instanciázni a zágrábi püspöknél a hódoltsági vikáriusi megbízatásért, mondván: a török területre a püspök „officiálisai” úgysem jutnak be, ezért a ferences barát biztosíthatná Zágráb joghatóság a saját hazájában, Pozsegában.⁹⁴

Mindeközben ellenfele, Maravić boszniai püspök sem tétlenkedett, és pontosan ugyanezért a helynöki megbízásért fordult az új püspökhöz, Petretics Péterhez. 1650–1651-ben Rómában, Pietro Giacomo Favilla püspökkari ágenssel válllvetve próbálta meg visszaszerezni az egykor a boszniai püspökséghez tartozó öt szlavóniai plébániát (Pozsega, Ratkov Potok, Garčin, Selce és Dragotin), és egyúttal megkísérelte az oszmán Szlavónia apostoli adminisztrációját megkaparintó Pavao Posilović scardonai püspököt kiszorítani a Dráva–Száva közéből.⁹⁵ Maravićot ugyanis az új belgrádi püspök kinevezése után 1647-ben, majd az egyházmegyei határrendezés során 1648-ban a Propaganda Fide Kongregáció Boszniába száműzte, és gyakorlatilag kitiltotta a Szávától északra fekvő plébániákról.⁹⁶ Az 1642-ben scardonai püspökké kinevezett Posilović 1644–1645-ben a hódolt dalmáciai püspökségek apostoli adminisztrátoraként működött, de a velencei–török háború kitörése miatt menekülni kényszerült. Az egyházmegye nélkül maradt főpap éppen kapóra jött a Propaganda Fide Kongregációnak, amely Maravić és Ibrišimović viszálykodásának megoldásaként 1648-ban szlavóniai apostoli adminisztrátorrá nevezte ki. Posilović még 1648 folyamán vizitálta a szlavóniai és a dunántúli plébániákat.⁹⁷ Róma az önálló szlavóniai apostoli adminisztrátúra létrehozásával kiemelte a régiót a viszálykodó felek (boszniai és belgrádi püspökök, boszniai és szlavóniai ferencesek) érdekköréből, és (igaz, csak

⁹³ Ibrišimović szerint a határok pontos felderítéséért a kancellár is hálás lesz a zágrábi püspöknek, akitől a szükséges diszkrétciót kérte, ennek érdekében a levelezést a pécsi jezsuitákon, Blaskovics Miklóson keresztül kívánta intézni. NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 7.

⁹⁴ Lopašić: Slavonski spomenici, 9–10.

⁹⁵ NAZ Epist. ad Episc. vol. 100., nr. 9.

⁹⁶ NAZ Epist. Div. vol. 1., nr. 1., 2. A Propaganda Fide Kongregáció 1648. évi szlavóniai határrendezése: Premrou: Serie dei vescovi, II. 47.; Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 101–102. A dekrétumot megelőző, valószínűleg még 1647 folyamán készült tervezet a Dráva–Száva között levő plébániákat a zágrábi püspökséghez tartozónak tudta. NAZ Epist. Div. vol. 1., nr. 91.; APF SC Bosnia vol. 1., fol. 25rv.; Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [II.] 14. Ugyanebben az értelemben kellett tájékoztatnia a császárt Camillo Melzi nunciának a Propaganda Fide Kongregáció 1648. augusztus 17-én kelt utasítása értelmében, amely szerint a boszniai püspököt át sem szabadna engedni a Száván, hiszen Pozsega a zágrábi, Diakóvár pedig a szerémi püspökséghez tartoztak. APF Istr. Div. vol. 2., fol. 128v–130r.

⁹⁷ Molnár: Scardonai püspökök, 281–282., 310–314.; Franjo Emanuel Hoško: Biskupsko djelovanje Pavla Posilovića u Slavoniji. In: *Uő: Franjevci i poslanje Crkve*, 35–45.

ideiglenesen) önálló egyházkormányzati egységet hozott létre a folyóközben. Ezzel viszont súlyosan megsértette valamennyi érdekelt fél joghatóságát. Így állhatott elő az a paradox helyzet, hogy a középkori magyar egyházmegyei határokat a török hódítást követően tudatosan semmibevevő boszniai püspök volt az, aki Rómában a magyar király főkegyúri jogainak védelmében lépett fel. Maravić plébániáinak elvételét a Magyar Korona jogainak sérelmeként találta Bécsben és Zágrábban, összekapcsolva a saját ügyét a magyar király érdekeinek képviselésével. Maravić szerint a Propaganda Fide Kongregáció által kialakítandó missziós egyházszervezet valamennyi magyar püspök hódoltsági joghatóságára nézve súlyos veszélyeket jelent, ezért a szintén érintett pécsi, szerémi és zágrábi püspököknek tanúskodniuk kell a boszniai püspök jogai mellett Rómában.⁹⁸ Római és bécsi instanciázásának eredményeképp Ibrišimović halála után, 1650-ben sikerült Posilovićot is kiszorítania Szlavóniából.⁹⁹ Maravić magyar orientációjának logikus folytatása volt, hogy felajánlotta szolgálatait Petretics Péter zágrábi püspöknek, aki minden jel szerint ki is nevezte hódoltsági helynökének. 1651 augusztusában a boszniai püspök Olovóról küldött levelében ígérte, hogy a zágrábi püspökséghez tartozó és a boszniai püspökre bízott szlavóniai plébániákat rövidesen vizitálni fogja.¹⁰⁰ Matej Benlić belgrádi püspök egy 1658-ban Antonio Barberini bíborosnak küldött levelében arról emlékezett meg, hogy a zágrábi püspök 1650 táján valóban Maravićot nevezte ki hódoltsági helynökének és segédpüspökének; a megbízást csak 1651-ben, Benlić belgrádi püspökké történt kinevezésekor vonta vissza, és ruházta át rá a helynöki megbízást.¹⁰¹

Ibrišimović és Maravić viszályai a szlavóniai plébániák birtokáért és jövedelmeiért, illetve a zágrábi püspöki joghatóság bevonása a küzdelembe már előrevetítette a zágrábi hódoltsági helynökség kialakításának lehetőségét. A folyamatot a magyar püspökök hódoltsági képviseleti rendszerének megszilárdulása tovább gyorsította, bár a magyar példára érdekes módon elsősorban nem a zágrábi főpásztorok, hanem a Bécsben és Pozsonyban gyakran megforduló szlavóniai ferencesek hivatkoztak előszeretettel. A barátok gyorsan felismerték a római missziós főhatóság központosító szándékait az önálló szlavóniai lelkipásztorkodás megszervezésével, ami pontosan az általuk tervezett, az ő irányításuk alatt álló szlavóniai püspökség ellentéte lett volna. Ezért feladták eredeti tervüket, és a zágrábi püspök tényleges főpásztori beavatkozással aligha járó fiktív szlavóniai joghatósága mögé bújva igyekeztek minél nagyobb önállóságra szert tenni a boszniai és más titulusra kinevezett missziópüspökökkel szemben.¹⁰² Az 1658/1659. évek eseményei és a zágrábi hódoltsági vikáriátus intézményének megszilárdulása világosan jelezték a fentebb vázolt dichotómiát: a rendszer jogi alapját a magyarországi gyakorlat, tényleges mozgatórugóját viszont a balkáni

⁹⁸ NAZ Epist. ad Episc. vol. 100., nr. 9.

⁹⁹ Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 104.; Hoško: Biskupsko djelovanje, 44. Posilović 1653-ban rövid időre visszamenekült Velikára. APF SOCG vol. 267., fol. 65rv.

¹⁰⁰ A levél két példányban is fennmaradt: NAZ Epist. ad Episc. vol. 3., nr. 76., vol. 101., nr. 12. Lásd még: Fermentžin: *Acta Bosnae*, 471. Maravić 1651–1655 közötti boszniai és szlavóniai vizitációjának jegyzőkönyve: APF Misc. Div. vol. 20., fol. 360r–384v. A forrást Maravić 1645–1650 közötti egyházlátogatási jegyzőkönyveivel együtt rövidesen közzéteszem.

¹⁰¹ Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 484–486.

¹⁰² Hoško: Luka Ibrišimović i sukobi, 112.

egyházi érdekcsoportok, a regionális érdekek és törésvonalak mentén egymással szembekerülő missziós főpapok és bosnyák ferences kolostorok és klánok jelentették.

A Propaganda Fide Kongregáció 1650. december 21-i dekrétumával a korábban Posilović adminisztratúrájához tartozó szlavóniai plébániákat Maravić boszniai püspök alá rendelte, a belgrádi püspök egyedül Dragotint tarthatta meg. Maravić ez utóbbit is szeretne megszerezni, ezért a kongregáció, beleunva az állandó viszálykodásba, 1653–1654 folyamán örök hallgatást rendelt el a szlavóniai plébániák ügyében. Maravić erre új eszközhöz folyamodott Benlić joghatóságának további szűkítése érdekében: a bécsi udvarban elérte közeli harcostársa, Petar Jurjević olovói gárdián szerémi püspöki kinevezését (1654). A 16–17. században a szerémi címre a magyar királyok folyamatosan neveztek ki püspököket, akiknek azonban esélyük sem volt a székhelyük elfoglalására. Jurjević viszont könnyűszerrel rezideálhatott volna bármelyik szerémségi plébánián, és ezzel a folyóköz maradék területéről is kiszoríthatta volna a belgrádi püspököket. A Propaganda Fide Kongregáció természetesen hallani sem akart Jurjević pápai megerősítéséről, így Benlić ügye ismét kedvezőbb megítélésre számíthatott Rómában.¹⁰³ A belgrádi püspök és az őt támogató velikai és našicei ferencesek ugyanis az 1650-es években sem nyugodtak meg a kongregáció döntésében. Benlić folyamatos magyarországi vizitációi mellett elsősorban a velikai kolostorban tartózkodott, a szlavóniai ferencesek saját püspöküknek tekintették. A barátok igyekeztek a *de facto* helyzetet kánonjogilag is rendezni, ezért egy évtizeden át folyamatosan ostromolták a missziós főhatóságot, hogy engedje át a belgrádi püspöknek a szlavóniai plébániák feletti joghatóságot, és Maravićot küldje vissza Boszniába. Bár Maravić 1650–1651-ben a zágrábi püspök vikáriusaként működött, a velikai ferencesek ellenállása miatt Benlić valószínűleg az igazat írta Rómába, miszerint 1651 után a zágrábi püspök már nem a boszniai püspöket, hanem őt tekintette helynökének a hódoltságban. Ugyanerről emlékezett meg Jeronim Paštrić egy negyedszázad elteltével Borkovics zágrábi püspökhöz intézett levelében: a folyóköz apostoli vikáriusaként működő missziós főpásztort 1651-ben elődje a hódoltsági plébániáira vikáriusává nevezte ki.¹⁰⁴ Nagy valószínűség szerint a belgrádi püspök a római tiltás ellenében pontosan ezen a jogcímen, a zágrábi püspök hódoltsági vikáriusaként végzett főpapi funkciókat Szlavóniában az 1650-es években.¹⁰⁵ A zavaros helyzet rendezése érdekében 1658–1659-ben mindkét püspök Rómába utazott. Benlić mellett szólt szlavóniai elfogadottsága, sokéves főpásztori munkája és a hódoltsági egyháztörténelemben páratlan intenzitású vizitációs tevékenysége, míg jogi szempontból, az 1650. évi római határozat értelmében Maravićnak volt igaza, ráadásul – lévén egy magyar közjogi szempontból értelmezhető püspöki cím birtokosa – őt támogatta a bécsi udvar és a magyar püspöki kar is.¹⁰⁶

Minden bizonnyal ez volt az a pont, ahol a szlavóniai ferencesek újból támadásba lendültek, és a zágrábi püspök egy évtizede inkább csak hallgatólagosan tudomásul vett szlavóniai joghatóságát formálisan is érvényesíteni akarták. Maravić növekvő étvágát és

¹⁰³ Premrou: *Serie dei vescovi*, II. 52–53.; Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 104–108.

¹⁰⁴ NAZ Epist. ad Episc. vol. 9., nr. 67.

¹⁰⁵ Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 106–111. A Buturac által idézett források jelentős része nyomtatásban is megjelent: Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 396–507. passim; Uő: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [II.] 13–75. passim.

¹⁰⁶ Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 109–111.

agresszivitását a zágrábi joghatóság aktiválásával kívánták ellensúlyozni, Benlić pozícióit pedig a vikáriusi megbízással megerősíteni. 1658 augusztusában a pozsegi katolikusok vezetői és a velikai ferencesek hosszú levélben fordultak Petretics zágrábi püspökhöz, hogy védje meg püspöksége joghatóságát Szlavóniában, és ezzel tiltsa meg a boszniai püspök jogtalan adománygyűjtését egyházmegyéje hódolt területein. Ennek érdekében kérték, hogy a korábbi szokásnak és a magyar püspökök gyakorlatának megfelelően nevezze ki újra Benlićet a zágrábi püspökség szlavóniai vikáriusának.¹⁰⁷ Benlić Rómába menet 1658 októberében megjelent Zágrábban, és megszerezte Petreticstől a vikáriusi kinevezést. Ez az 1658. október 8-án kelt dokumentum az első ismert zágrábi hódoltsági helynök-kinevező okirat. Petretics a kinevező pátenstben megemlékezett Benlić korábbi buzgó főpapi működéséről a Dráva–Száva közén és a Dráván túl, ezért újból szuffragáneusává, sőt vikáriusává nevezte ki, és felhatalmazta, hogy a nevében lelki joghatóságot gyakoroljon egyházmegyéje hódolt részein; híveinek és papjainak engedelmisséget parancsolt irányában. A kinevező irat részletezi a Zágrábhhoz tartozó hódoltsági körzetet: a Dráva, a Száva és a szerémi püspökség által határolt terület, amelyben benne foglaltatik Dubica vármegye és főesperesség, Velika kerület, Pozsega kerület azaz vármegye, Valpó, Berzence és Verőce vármegyék, a Dráván túl Alsó- és Felső-Vaska kerület és főesperesség, valamint Zala (Zalatnak) tartomány, a pécsi, váci, veszprémi és győri püspökségek határáig.¹⁰⁸ A kongregáció kezdetben nem zárkózott el Zágráb jogainak elismerésétől, sőt a megyéspüspökben látta a marakodó missziópüspökök potenciális megzabolázóját, de támogatásának – mint tudjuk – lehetetlen feltételt szabott: Petretics püspöknek eredeti okiratokkal kellett volna igazolnia a Pozsega és Diakóvár környéki plébániák Zágrábhhoz tartozását.¹⁰⁹ Erre természetesen nem került sor, így a szlavóniai ferencesek és Benlić stratégiája teljes kudarcot vallott Rómában. Hiába hivatkozott a belgrádi püspök Zágráb ősi jogaira a szlavóniai plébániák felett, amelyeket ő próbált védelmezni, a kongregáció ismét Maravić javára döntött, és megerősítette a szlavóniai plébániák feletti joghatóságát. Benlićnek ugyan engedélyezte a velikai rezidenciát, viszont a főpapi funkciók végzése nélkül, és feloldozta az engedély nélküli szlavóniai működés miatti egyházi büntetések alól.¹¹⁰

A római kudarc az akció mögött álló velikai szerzeteseket és magát Benlićet sem keserítette el, hanem a kreatív újratervezésre ösztönözte őket. A belgrádi püspök és az ügyét támogató, nagy befolyású római dalmát pap, Jeronim Paštrić egy másik megoldási módot ötlöttek ki.¹¹¹ Paštrić Petreticshez intézett levelében méltatlankodott az olaszok (*Itali*, értsd a kongregáció vezetői) méltatlan magatartásán Benlićtyel szemben, ezért a missziós püspök támogatását a magyar főpapok és különösen a zágrábi kötelességének tartotta, hiszen

¹⁰⁷ Lopašić: *Slavonski spomenici*, 12–17.; Fermendžin: *Acta Bosnae*, 482–484.

¹⁰⁸ Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 483–484. Petretić tanúsítványa a Propaganda Fide Kongregációhoz Benlić érdekében: uo. 482–483.; Fermendžin: *Acta Bosnae*, 491–492.

¹⁰⁹ Erre szólította fel Dionisio Massari, a kongregáció titkára 1658. november 30-án Zágrábba küldött levelében. NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 10.

¹¹⁰ Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 484–486. A kongregáció 1658. december 16-án kelt határozata: uo. 487–488.

¹¹¹ Paštrić a 17. századi római horvát kolónia talán legizgalmasabb figurája, ennek ellenére nem készült róla korszerű életrajz. Egy régebbi alapos, ámde meglehetősen áttekinthetetlen feldolgozás: Jovan Radonić: Jeronim Paštrić, istorik XVII veka. In: *Glas Srpske akademije nauka*. CXC. Drugi razred 95. Beograd, 1946. 45–195. Dalmát illirizmusára lásd: Blažević: *Ilirizam*, 238–254.

helyettük dolgozott a hódoltságban, ez utóbbinak ráadásul vikáriusa is volt. Petreticset felszólította: kutassa ki egyházmegyéje határainak leírását, és hitelesítve küldje el Rómába, ahol Cristoforo Vidman, a Propaganda Fide Kongregáció területileg illetékes bíborosa és Girolamo Colonna német bíborosprotektor segítségével kell joghatóságát megvédenie.¹¹²

A római lépések mellett a helyszínen is biztosítania kellett jurisdikcióját. Ennek érdekében a velikai ferencesek, Petar Nikolić volt gvárdián vezetésével 1659 tavaszán és nyarán több levélben fordultak Petreticshez. Kinyilvánították hűségüket a zágrábi püspökséghez, amelyhez ősidők óta tartoztak, és kérték a püspököt, védje meg jogait Szlavóniában, és segítsen a bitorló boszniai püspököt távoltartani a folyóközből; ők megtették a magukét, és visszaküldték Boszniába a pünkösdi táján küldött szentelt olajat. A ferencesek arra biztatták, hogy szerezzen kapcsolatokat Rómában és főleg Bécsben, hiszen Maravićot barátai, Szelepcsényi érsek-kancellár és Kristofor Marianović császári tolmács hathatósan támogatták. A helyi jogvédelem módját Nikolićék szerint szintén a magyar püspökök példájából tanulhatja meg: a kalocsai érsek, az egri és a pécsi püspök ferenceseket és jezsuitákat állítottak helynöknek a török alatti egyházmegyéikbe – kövesse őket és nevezzen ki ő is egy ferencset vikáriusnak maga helyett a hódoltságba. Nikolić olyannyira nem bízta a véletlenre és Petretics tehetetlenségére az ügyet, hogy még egy levélformulát is átküldött, amellyel Szelepcsényi kalocsai érsek egy bosnyák ferencset hódoltsági helynökének nevezett ki.¹¹³ Benlić a kongregáció tiltó intézkedése miatt nem vállalta többé a helynöki megbízást, és a szlavóniai ferencesek vezetőjének számító Nikolićot javasolta maga helyett.¹¹⁴

A ferencesek és a missziós püspök ösztönzésére a zágrábi főpap a pozsonyi országgyűlésen 1659. október 13-án kelt oklevelében kinevezte Nikolićot szlavóniai helynökének, rábízta az egyházmegye török alatti plébániáinak vizitációját, a papságot és a híveket a vikárius elismerésére és engedelmességre intette.¹¹⁵ A kinevező oklevél még decemberben sem ért el Velikára, a helynöki kinevezésről csak a varasdi ferencesektől hallottak. A szlavóniai barátok ettől függetlenül a zágrábi püspök joghatósága alá adták magukat, és harcos védelmet kértek az országgyűlésen és a nunciushoz a boszniai püspök ellen.¹¹⁶ A noszogatás megtette a hatását, Petretics jelentette Rómában a vikárius kinevezésének tényét, és feloldozási felhatalmazásokat kért a számára, illetve engedélyt egy közeli püspök igénybevételére a bérmláshoz, papszenteléshez és egyházi edények megáldásához.¹¹⁷

Ezzel a lépéssel Petretics egy évtizedes folyamat végére tett pontot. A magyar egyházi joggyakorlat mintájára általános helynök kinevezésével biztosította joghatóságát az oszmán Szlavóniában, sőt jogainak érvényesítését Rómában is igyekezett elismertetni. A Marin Ibrišimović által 1646-ban javasolt egyházi tisztség első birtokosai Marijan Maravić boszniai

¹¹² NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 11. Benlić a visszaúton, Zágrábból a szentgyörgyi várba érkezve sürgette Petreticset, hogy írjon egyházmegyéje érdekében Paštrićnak (1659. március 15.) Uo. nr. 14.

¹¹³ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 15., 20. (dupluma: vol. 101., nr., 17.), 36.

¹¹⁴ Uo. nr. 19.

¹¹⁵ A kinevező okirat csak 17. század végi másolatokban maradt fenn: NAZ Acta ecclesiastica nr. 314., vol. II., pag. 119–120.; Arhiv HAZU cod. IV. c. 10., fol. 134v–135r.; PPL fasc. 1600–1700., nr. 21.

¹¹⁶ Nikolić Petreticshez intézett levelét rossz dátummal regisztrálták (a tényleges 1659. december 13. helyett 1617. december 13.) NAZ Epist. ad Episc. vol. 1., nr. 16.

¹¹⁷ NAZ Lib. Suppl. vol. 1., nr. 18.

(1650–1651 körül) és Matej Benlić belgrádi (1651 után, 1658–1659) püspökök voltak. 1659. október 13-tól, Petar Nikolić kinevezésétől egészen a török kiűzéséig a velikai ferencesek töltötték be ezt a posztot. Petreticset 1667-ben a magyar király a zágrábi püspökség megtartásával kalocsai érsekké nevezte ki.¹¹⁸ Az újdonsült érsek nominációja után rögtön megerősítette Nikolić zágrábi helynöki megbízását. A vikárius köszönő levelében hangsúlyozta: kalocsai érsekként a belgrádi püspök immár szuffragáneusa lett, tehát kánonjogilag teljesen szabályos módon bízhatja rá a szlavóniai plébániák főpásztori ellátását. Petretics érsek-elődje, Szelepcsényi példájára a főegyházmegyébe is egy bosnyák ferencset kívánt vikáriusnak állítani, az alkalmas személy felkutatásához zágrábi helynöke segítségét kérte.¹¹⁹

Petretics halála (1667) után a magyar király 1667. november 19-én nevezte ki az új zágrábi püspököt Borkovics Márton pálos rendfőnök személyében.¹²⁰ A velikai ferencesek rekordsebességgel, már december 12-én bejelentkeztek az új főpásztornál, és kérték, hogy elődei nyomán nevezze ki az általuk megválasztott rendtársukat, a korábbi helynököt, Petar Nikolićot egyházmegyéje török alatti részeire vikáriusnak.¹²¹ A formális kinevező okirat nem maradt ránk, a levelezésből arra következtethetünk, hogy Nikolić helynöki tisztének megerősítésére 1668. június 25-én került sor.¹²² Az új püspök júliusban kérte a római rendi vezetés hozzájárulását Nikolić helynöki megbízásához, amelyet szeptemberben meg is kapott.¹²³ A püspöknek a ferences rendfőnökhöz intézett levele a szlavóniai joghatóság Zágráb identitásában betöltött szerepének megfogalmazása miatt érdekes. Borkovics szerint az egykor hatalmas zágrábi egyházmegye még maradékaiban is nagy területet foglalt magába, földjén az eretnység nem harapódzott el, püspökei sohasem hagyták el székhelyüket, ráadásul a törökök által elfoglalt vidékein is fennmaradt a katolikus hit, hála a főpásztorok gondoskodásának és helynökeik munkájának.¹²⁴ A vikáriusság római engedélyeztetése során ismét előkerült Szlavónia geopolitikai identitásának kérdése, ezúttal ferences rendkormányzati keretekben. Rómában a régió határhelyzete miatt nem tudták eldönteni, hogy a Dráva–Száva közének kolostorai a boszniai rendtartomány részeként az itáliai biztos (*commissarius Italiae*) felügyelete alatt állnak-e, vagy pedig a Habsburg Monarchiában levő zágrábi püspökség joghatósága okán a német biztos (*commissarius Germaniae*) alá tartoznak.¹²⁵

¹¹⁸ Korade: Petar Petretić, 339.

¹¹⁹ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 139.; Molnár: *Tanulmányok*, 75–76.

¹²⁰ Ante Sekulić: Martin Borković. In: *Zagrebački biskupi*, 341–361., 344. A régebbi irodalomból lásd: Janko Borković: Prilog povijesti biskupa Martina Borkovića i zagrebačke biskupije u drugoj polovici XVII. vijeka. *Starine JAZU* 35 (1916) 375–395.; Dragutin Nežić: Biskup Borković. In: *Kulturno povijesni zbornik*, 705–726.

¹²¹ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 143. A velikaiak kérését a ladiszlita ferences kommisszárius, Pavao Budimir is támogatta. Uo. vol. 5., nr. 5.

¹²² A velikai szerzetesek 1668. július 18-án írott levelükben köszönték meg a püspök június 25-én írott levelét, amelyben Nikolićot vikáriusának nevezte ki. NAZ Epist. ad Episc. vol. 5., nr. 19.

¹²³ A rendfőnöki engedély csak 17. század végi másolatban maradt ránk: PPL fasc. 1600–1700., nr. 33.

¹²⁴ Lopašić: *Slavonski spomenici*, 20–21.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 5., nr. 19., 51.; NAZ Epist. Episc. vol. 3., nr. 15.; Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 133.

¹²⁵ A választ Nikolić szerint ebben a kérdésben a rendtartományi keret, vagyis a boszniai–itáliai kötődés adta meg, de Zágráb joghatóságát ezen belül is kiemelten hangsúlyozta. NAZ Epist. ad Episc. vol. 5., nr. 26.

Az öreg Nikolić a halála előtti évben elkezdte felépíteni utódát, Luka Ibrišimović (1626–1698) velikai gvárdiánt, és melegen ajánlotta a zágrábi püspök jóidulatóba.¹²⁶ Ibrišimović a bosnyák ferences elithez hasonló karrierutat járt be. Gyöngyösön és Ferrarában tanult, majd hazatérve 1652 és 1655 között Ratkov Potokon plébános, velikai lektor, 1658 és 1662 között a rendtartomány legészakabbi rendházában, Budán házfőnök. Ezt követően öt évig az oszmán Szlavónia „fővárosában”, Pozsegán plébános, 1672-től pedig velikai gvárdián.¹²⁷ Nikolić 1675. február 16. előtt hunyt el a velikai kolostorban, a kijelölt utód, Ibrišimović a gyászjelentéssel együtt bejelentkezett Borkovicsnál a vikáriusi megbízatásért.¹²⁸ A püspök a felajánlkozást rögtön elfogadta, és március 22-én írott válaszában felkérte a barátot a szlavóniai helynöki tisztt betöltésére, ugyanazokkal a feltételekkel és felhatalmazásokkal, amelyekkel elődei ellátták ezt a feladatot.¹²⁹ A hivatalos kinevező okirat ezúttal sem maradt ránk, ennek okairól a vikárius egy későbbi levele tájékoztat. A törököktől való félelmében levelezését nem a kolostorban, hanem egy katolikus házában tartotta, és amikor a ház leégett, összes irata elpusztult. Emiatt 1680. július 30-án a kinevezés újbóli megküldését kérte a püspöktől, hogy szükség esetén bemutathassa az új belgrádi püspöknek, Matija Brnjakovićnak.¹³⁰ Ibrišimović a török kiűzése után is, egészen haláláig, 1698-ig viselte a vikáriusi tiszteletet. A ferencesek lelkipásztori súlyát és a szlavóniai vikáriátus intézményének jelentőségét mutatja, hogy a zágrábi főpapok egészen 1754-ig nevezték ki helynököket a barátok soraiból Szlavóniába, és csak Franjo Thauszy püspök (1751–1769) adta át a terület egyházkormányzatát a világi papságnak.¹³¹

Joghatósági konfliktusok a missziós püspökökkel

Az 1646–1651 között kialakuló, 1659-ben végleges formát nyerő, és egészen 1754-ig fennálló szlavóniai püspöki helynökség intézménye a magyar főpapok hódoltsági vikáriátusának rendszerét alapul véve formálódott ki. Az alapvető eltérést a magyar példától az jelentette, hogy a zágrábi püspök nem saját jószántából nevezte ki hódoltsági helynökét, hanem a bosnyák ferencesekkel és a boszniai püspökkel marakodó szlavóniai ferencesek ösztönzésére, sőt nem is saját egyházmegyéje török uralom alatti részeire, hanem a középkori egyházmegyei határok elmosódása miatt a pécsi püspökség területére. Az általa létrehozott új jogintézmény tehát csak formálisan simult bele a magyarországi hódoltsági vikáriátusok rendszerébe, lényegileg különbözött attól. Ez a különbség a helynökök működésének jellegében és súlypontjaiban is világosan tükröződött. A zágrábi püspök hódoltsági vikáriusának legfontosabb feladata a horvát egyház jogainak védelme volt a boszniai püspök és a missziós

¹²⁶ Uo. vol. 7., nr. 49., 64.

¹²⁷ Hoško: Luka Ibrišimović i sukobi, 103–104. Életútjának tágabb kontextusára lásd: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*.

¹²⁸ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 30–32. Luka Ibrišimović zágrábi püspöki vikáriusságáról rövid összefoglalás: Vitomir Belaj: Vikarijat zagrebačkoga biskupa u Slavoniji i fra Luka Ibrišimović. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, 25–33.

¹²⁹ Lopašić: Slavonski spomenici, 35–36.

¹³⁰ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 100.

¹³¹ Robert Skenderović: Nasljednici fra Luke Ibrišimovića u službi slavonskog vikara zagrebačke biskupije. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, 127–134., 132.

hierarchia képviselőinek szlavóniai jogigényeivel szemben. Egy olyan jogvédelem tehát, amelyet nem a püspök kért, akinek ráadásul nem is volt joghatósága a kérdéses területen.

Az 1659 és 1683, vagyis a vikáriátus megszilárdulása és a Bécs elleni oszmán hadjárat közötti huszonnégy esztendő szlavóniai katolikus egyháztörténete lényegében a boszniai és belgrádi püspökök, illetve a szlavóniai ferencesek közötti viszályok története, amelybe több-kevesebb határozottsággal beleszóltak a bécsi udvar és a magyar katolikus hierarchia, a szentszéki hivatalok és különböző érdekcsoportok, a végvári tisztek és a helyi török hatóságok. Ennek a soktényezős és számos érdek mentén formálódó konfliktussorozatnak a zágrábi püspök a szlavóniai ferencesek törekvéseit képviselő hódoltsági helynöke révén egyik főszereplőjévé vált. A történeteket a Propaganda Fide Kongregáció levéltárának anyaga alapján igen alaposan és lényegretörően bemutatta Josip Buturac sokszor idézett monográfiájában, így az alábbiakban csak a szempontunkból lényeges összefüggésekre térek ki. A vizsgált negyedszázad szlavóniai egyházi konfliktusaiban a frontvonalak alakulása szerint négy csomópontot különíthetünk el. Az első Nikolić helynöki kinevezése (1659) és Maravić boszniai püspök halála (1660) közötti alig egy esztendő, amely alatt a szlavóniai ferencesek és Benlić belgrádi püspök a zágrábi joghatóságra hivatkozva igyekeztek kiszorítani a boszniai püspököt a Dráva–Száva közéből. Az 1660 és 1669 közötti boszniai széküresedés idején a velikai és našicei ferencesek Benlić boszniai püspöki kinevezésének támogatásával megpróbálták egyházszerkezeti szinten is önállósulni Boszniától, sikertelenül. 1669-től kezdve, az új boszniai püspök, Nikola Ogramić kinevezése után újból fellángoltak a konfliktusok a boszniai főpásztorral és kolostorokkal, amelyek csak 1680 táján csendesedtek el. 1677-től kezdve, Matija Brnkjaković belgrádi püspöki kinevezésével új frontvonal nyílt, hiszen az új missziós főpap általános támadást indított a magyar püspökök hódoltsági joghatósága ellen, fő célpontja – működési területének súlypontja miatt – a zágrábi püspök hódoltsági helynöke volt.¹³²

Maravić életének utolsó évében kétségbeesetten próbálta meg visszaszerezni Szlavónia feletti joghatóságát, vagy legalább a korábban neki ítélt négy plébániáját megtartani. A velikai ferencesek és a pozsegi kereskedők pedig mindent megtettek ennek megakadályozására, és a kanizsai pasától kértek a boszniai főpap ellen határozatot.¹³³ A török kapcsolat mellett nem engedték el a római és bécsi szálakat sem, Nikolić vikárius a zágrábi püspököt igyekezett rávenni a határozottabb érdekérvényesítésre.¹³⁴ A helynök szerint Maravić eredményesen lobbizott a királynál és Szelepcsényi kancellárnál Bécsben, illetve a Propaganda Fide Kongregációnál és a ferences rendfőnöknél Rómában, amit csak hasonlóan hatékony fellépéssel lehetne ellensúlyozni. Ennek érdekében azt javasolta, hogy Petretics tárgyaljon Pozsonyban az országgyűlésen az uralkodóval, a nunciussal és a magyar

¹³² Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 104–147.

¹³³ Uo. 112–113.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 23.

¹³⁴ A szlavóniai ferencesek és a pozsegi katolikusok 1657–1658-ban Rómába küldött levelei: APF SOCG vol. 305., fol. 68rv., 85rv., vol. 314., fol. 435rv., 438r., 439r–440v., 483r–484r., 487rv.; APF SC Bosnia, vol. 1., fol. 91rv., 110rv., 113rv., 116r–118r., 123rv., 125rv., 127r–128r.; APF Acta vol. 28., fol. 64r. A kongregáció elfordulását Maravićtól jól jelzi Dionisio Massari titkár feljegyzése az 1650-es évek derekáról, amelyben a boszniai püspököt fősvény és nyughatatlan embernek írta le, követeléseit megalapozatlannak tartotta, erre érvként azt hozta fel, hogy az általa igényelt Diakó Boszniában, míg Diakóvár Szlavóniában található. APS SC Bosnia vol. 1., fol. 62r–64r.

főpapokkal, mutassa be nekik egyházmegyéje pontos határait, ezzel ellensúlyozva a Maravić érdekében a diétán forgolódo Jurjević szerémi püspök tevékenységét. Továbbá védje meg joghatóságát Rómában a pápa és a ferences rendfőnök előtt. Tartalmilag a legfontosabbnak a diakovári titulus bitorlásának megtiltását gondolta, hiszen ezzel jogilag is kihúznák követeléseitől a talajt. Nikolić némi alappal aggódott a kérdés iránt igazából nem túl nagy érdeklődést mutató Petretics tunyasága miatt: kígyó van a fűben – riogatta főpásztorát, hiszen ha most elveszítik a szlavóniai plébániákat, később már nem tudják azokat visszaszerezni. A helynök püspöke munkáját a zágrábi joghatóság alatt álló plébániák és templomok jegyzékének összeállításával kívánta segíteni, amelyen majd' fél évet dolgozott, és végül 1660. május 28-án küldte el Zágrábba.¹³⁵

Maravić 1660. szeptember 14-én hunyt el Olovón. Halála után a szlavóniai ferencesek azonnal jelentkeztek Zágrábban a javaslatukkal, miszerint Petretics lépjen fel Bécsben Benlić boszniai püspöki kinevezése érdekében, akinek lojalitása biztosíték lehetett volna a zágrábi joghatóság tiszteletben tartására és ezzel a szlavóniai ferencesek autonómiájára.¹³⁶ Nikolić annyira fontosnak tartotta az ügyet, hogy (valószínűleg vikáriusi működése alatt először és utoljára) a török határon túlra, Kőrösre és Varasdra utazott, hogy a Benlić kinevezése érdekében írott ajánlások Bécsbe továbbításáról személyesen intézkedjék, és megszerezze Zrínyi Miklós horvát bán, Walter Graf von Leslie varasdi főkapitány és Szelepcsényi kalocsai érsek támogatását.¹³⁷ Benlić sem bízta a véletlenre a dolgot, Budán és Győrön keresztül Bécsbe utazott, ahol a zágrábi püspök és a szlavóniai barátok által szerzett nagyhatalmú pártfogók támogatásával 1661. január 29-én elnyerte a királyi kinevezést a boszniai püspöki címre. A bécsi udvar és a magyar főpapok koncepciója logikus és következetes volt: a magyar király főkegyúri jogának védelmében a szlavóniai és a boszniai egyházakat az uralkodó kinevezési joga alá tartozó szerémi és boszniai püspök gondjaira kell bízni, az újonnan kreált belgrádi címet pedig, amely kimondottan a magyar struktúráktól független missziós hierarchia része volt, meg kell szüntetni.¹³⁸

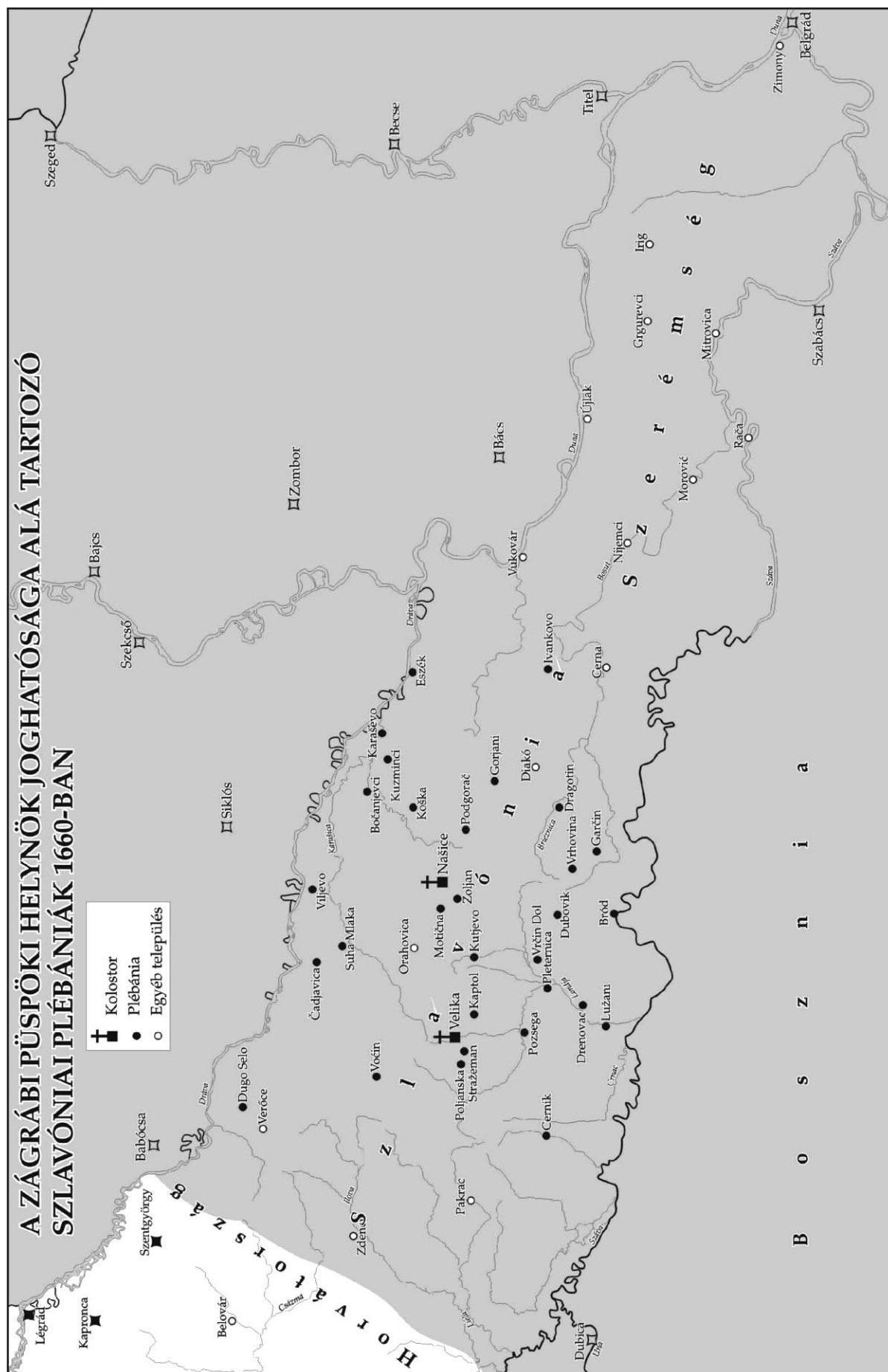
Rómában természetesen nem fogadták el a magyar király javaslatát, és a Propaganda Fide Kongregáció kategorikusan megtagadta Benlić boszniai kinevezésének megerősítését, hiszen ebben az esetben is, akárcsak Jurjević szerémi püspök királyi nominációjakor, saját

¹³⁵ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 32., 36., 38., 40., vol. 5., nr. 2. A plébániajegyzék nyomtatásban is megjelent: Fermendžin: *Acta Bosnae*, 492–498.; Janko Barlé: Popis župa u donjoj Slavoniji od god. 1660. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 9 (1907) 161–172. A jegyzékben szereplő templomokra és a 32 plébániára lásd az általam összeállított szlavóniai templom-topográfiát: Molnár: Szlavónia és a Szerémség katolikus templomai, illetve az itt mellékelt térképet. Az időben következő összeírást a zágrábi egyházmegye szlavóniai helynöke által ellátott plébániákról a török kiűzése után, 1694-ben állította össze Luka Ibrišimović vikárius, amely 30 plébániát tartalmaz, az 1660. évi jegyzéknél többet Velika környékén, viszont kevesebbet a Dráva mentén. Franjo Emanuel Hoško: Ibrišimovićev popis slavonskih župa zagrebačke biskupije 1694. godine. In: *Uő: Franjevci i poslanje Crkve*, 63–72. A dokumentum korábbi kiadása, amelyet Hoško nem idéz és Buturac sem ismert: Jul.[ius] Kempf: Iz požeškoga franjevačkog arkiva. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 10 (1908) 71–79., 77–78.

¹³⁶ Nikolić 1660. október 6-án, Benlić október 18-án írt erről Petreticsnek. NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 42., 43.

¹³⁷ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 44., 47.

¹³⁸ Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 118., 123. Útjáról Nikolić számol be: NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 49. A magyar katolikus főpapok már az 1648. évi nemzeti zsinaton a belgrádi püspökség megszüntetését kérték a Szentszéktől. Fraknoi: *A magyar királyi kegyúri jog*, 368–369.

nehezen összetákolta magyarországi missziós intézményrendszerét látta – jogosan – veszélyeztetve. Emellett a kongregáció számára gyanús volt a ferencesek szinte bálványozó lelkesedése Benlić iránt, amit csak azzal tudtak magyarázni, hogy a missziós főpásztor inkább barát, mint püspök (*più frate, che vescovo*), és ha ő lesz Maravić utóda, akkor az episzkopális egyházmodell teljesen összeomlik Boszniában.¹³⁹ Ezért a Szentszék rögtön saját jelölt kereséséhez fogott, akit meg is talált egy hódolt dalmáciai ferences barát, Marijan Lišnjić személyében. Lišnjić 1660-ban került kapcsolatba Mario Alberizzivel, a kongregáció titkárával, aki saját pozitív tapasztalatai mellett a szófiaai érsek és a velencei nuncius támogatásának köszönhetően 1660 decemberében őt javasolta a pápának a boszniai püspökségre, amit az egyházfő el is fogadott. Kinevezésére azonban nem került sor, a püspöki szék helyett rövidesen börtönben találta magát, ugyanis a jelölését ellenző boszniai ferencesek megvádolták az általa korábban Nápolyban kapott adományok elsinkófálásával. Ártatlanságára csak hat hónap után derült fény, de közben boszniai püspöksége, részben a bécsi udvar ellenállása miatt, lekerült a napirendről. A póruljárt barátot a pápa kárpótlásul 1664-ben makarskai püspökké nevezte ki, és később (akárcsak korábban Posilović) megkapta a duvnói és scardonai püspökségek adminisztrációját is. A háború és a ferencesekkel való viszállyai miatt rendkívül nehéz körülmények között működött a hódolt Dalmáciában egészen 1686-ban bekövetkezett haláláig.¹⁴⁰

A Benlić és Lišnjić kinevezése körüli patthelyzet mellett a bosnyák ferences provincia súlyos belső válsága vezethetett oda, hogy a boszniai püspöki széket végül majdnem egy évtizeden át nem sikerült betölteni. A szlavóniai ferencesek önállósulási törekvései 1661–1664 folyamán majdnem a rendtartomány végleges szakadásához vezettek. A római rendi vezetés az egyházmegyei határok változásait nem tekintette elégséges oknak a rendtartomány felosztására, és a különböző területek ferenceseinek a rendi kormányzatba történő bevonásával kívánta lecsillapítani a szeparációs törekvéseket, lényegében sikertelenül. 1661-ben a boszniai kolostorok vezetői török segítséggel megakadályozták, hogy a pozsegai származású vizitátor, fra Martin Velikára hívja össze a káptalan, és lázadás miatt feljelentették Rómában szlavóniai és dalmáciai rendtársaikat. Erre a szintén pozsegai születésű tartományfőnök, Franjo Ogramić megtagadta az új káptalan összehívását, és a szakadár frakció a rendfőnökkel akarta kineveztetni a boszniai rendtartomány új vezetőit. A Propaganda Fide Kongregáció nem fogadta el a javaslatot, hanem a római rendi vezetéssel szembefordulva a bulgáriai Serafin Primit küldte megbízottjaként a káptalanra, aki ezt a boszniai kemény mag központjába, a fojnicai kolostorba hívta össze. A szlavóniaiak és dalmáciaiak, a hozzájuk csatlakozott tuzlai, gradovrhi és modrićai barátokkal együtt az új vezetőség megválasztása előtt kivonultak a gyűlésről. A káptalan maradéka 1662. január 15-én a banja lukai Franjo Miletićet választotta provinciálissá. Közben Sebastiano a Gaeta általános rendi megbízott, a Propaganda Fide Kongregáció határozatát semmisnek tekintve, engedélyezte a korábbi vizitátornak, Martin Poženaninnak a káptalan összehívását Velikára. A velikai káptalanon a szlavóniai, dalmáciai és a hozzájuk csatlakozott boszniai gárdiánok

¹³⁹ Ezt nagyon világosan kifejtette Alberizzi kongregációs titkár egy 1662. augusztus 14-én írott levelében. APF SC Bosnia vol. 1., fol. 181r–182r.

¹⁴⁰ Bazilije Pandžić: Marijan Lišnjić makarski biskup (1609–1686). *Nova et vetera* 27 (1977) 1. sz. 23–55., 26–29.; Jurišić: *Katolička Crkva*, 71–75. A hódolt Dalmáciáról 1672-ben összeállított nagy jelentése nyomtatásban is megjelent: Jačov: *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre*, 248–271.

1662. február 19-én tartományfőnökké választották a drniši, vagyis dalmáciai Ivan Živkovićot. Ezzel a provincia gyakorlatilag kettászakadt, hiszen két tartományfőnök és definitórium irányítása alá került. A kongregáció Franjo Soimirović ohridai érseket és Vitale Andrijašević raguzai ferencset küldte Boszniába rendet teremteni, akik a szlavóniaiak által megválasztott Živkovićot támogatták, mert a boszniaiak akadályozták küldetésüket. Az ismételt kudarc után a római missziós főhatóság 1663-ban Mijo Jelavićot bízta meg, hogy Živkovićtól vegye el a rendtartomány pecsétjeit és adja át Mileticnek, aki azonban nem törekedett Miletic hatalmának visszaállítására, hanem (immár harmadik) tartományfőnökként próbálta meg irányítani a rendtartományt. A ferences generális a velikai káptalant ismerte el, míg a velikaiak küldötteit a kongregáció utasítására a nápolyi nuncius börtönbe záratta. Ugyanez a sors várt a szakadást előidéző velikai káptalant engedélyező általános helynökre, Sebastiano da Gaetára, aki büntetését Nápolyban és a római Ara Coeli kolostorban töltötte le. A kongregáció hasonló szigorral törte le a szlavóniai barátok ellenállását is, elvetette a rendfőnök közvetítő javaslatát, és 1665-ben megtiltotta a velikai kolostornak a novíciusok felvételét, megszüntetve ezzel a szlavóniai ferences utánpótlás nevelését. Ezt követően a kongregáció az ismétlődő kérésekre sem volt hajlandó engedélyezni a velikai noviciátus újbóli megnyitását. 1671-ben egy, majd négy növendék felvételét engedélyezték, a tilalom teljes feloldására csak 1676-ban került sor. A kongregáció hosszú évekre kizárta a szlavóniai barátokat a boszniai rendtartomány vezetéséből.¹⁴¹

A szlavóniai barátok megpróbálták ebbe a bonyolult konfliktussorozatba a zágrábi püspököt a saját oldalukon bevonni, hogy támogassa Rómában Benlić áthelyezésének és a két szlavóniai kolostor önállóságának ügyét. Petretics a jelek szerint valóban ellenezte Lišnjíc kinevezését. A barát a zágrábi és bécsi visszautasításért a velikai és našicei ferenceseket okolta, és befeketítette őket Albrizzi kongregációs titkáránál is. Nikolić értelmezése szerint végső soron ez állt a missziós főhatóság ellenük hozott határozatának hátterében is.¹⁴² 1665–1666 folyamán, a szlavóniai ferencesek ellenségének számító Albrizzi kongregációs titkár távozása után Nikolić és Benlić még egy rohamot indított a boszniai püspökségre történő pápai megerősítés elnyeréséért, ehhez folyamatosan kérték a zágrábi püspök támogatását is. Buturac állításával szemben a Zágrábba küldött levelekből egyértelmű, hogy az 1660-as évek második felében a belgrádi püspök Szlavóniában főpásztorként működött. A bázisa továbbra is a velikai kolostor volt, hosszabb távolléteit magyarországi vizitációs körútjai indokolták.¹⁴³ 1667 márciusában, bácskai egyházlátogatásából Velikára visszatérve felajánlkozott a frissen kalocsai érsekké kinevezett Petretics hódoltsági helynökének, hiszen véleménye szerint a hódoltsági vikáriusok számának szaporítására nem volt szükség.¹⁴⁴ Benlić boszniai

¹⁴¹ Dominik Mandić: *Franjevačka Bosna. (Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.–1735.)* Rim, 1968. 191–196.; Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 127–130.; Hoško: Luka Ibrišimović i sukobi, 111–116. A vonatkozó nagyszámú forrásra itt még jelzésszerűen sem utalok, legtöbb vonatkozó levél: APF SOCG vol. 305., 306.; APF SC Bosnia vol. 1., amelyek közül Antun Dević sokat közzétett idézett forráskiadványaiban. A Propaganda Fide Kongregáció határozatai a velikai noviciátussal kapcsolatban: APF Acta vol. 36., fol. 19r–20r., 165v–166r., vol. 38., pag. 24–25., 74–75., 131–132., 506–507., vol. 41., fol. 53v., 251r–252v., 275v–276r., vol. 44., fol. 4rv., 248r., 310rv.

¹⁴² Megpróbáltak a Propaganda Fide Kongregációval szemben a Püspöki és Szerzetesi Kongregációnál eljárni az ügyekben, a jelek szerint sikertelenül. Fermendžin: *Acta Bosnae*, 499.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 50., 58.

¹⁴³ Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 127.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 107., 131., 132., 135.

¹⁴⁴ NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 26.

püspökségének terve a majd' egy évtizedes erőlködés ellenére kudarcot vallott, ezért 1674. január 30-án bekövetkezett haláláig belgrádi püspökként működött. A kongregáció hallani sem akart a címcseréről, formálisan már csak azért sem, mert Rómában Boszniát elvileg nem tekintették a magyar király főkegyúri jogához tartozó országnak, mégha a Szentszék sokszor engedményre is kényszerült ebben a kérdésben. Másrészt a szentszéki álláspont szerint a főkegyúri jog nem tette lehetővé a püspök áthelyezését egyik egyházmegyéből a másikba. Végül, és nyilván ez volt a legnyomósabb érv: az egész akció legfőbb célja a magyar hierarchiától független missziós hierarchia felszámolására irányult, ezzel Rómában is pontosan tisztában voltak.¹⁴⁵

A szlavóniai egyházi viszályok egyik legizgalmasabb, mindenesetre legravaszabb szereplője Nikola Ogramić-Olovčić boszniai püspök volt.¹⁴⁶ Franjo Ogramić tartományfőnök rokona, feltehetőleg Olovón született, de Pozsegán nőtt fel. Itáliai és spanyolországi tanulmányai után 1665-től a ljubljanai ferences kolostorban működött lektorként. Ennek az állásnak köszönhetően kerülhetett kapcsolatba a zágrábi püspökkel és bécsi udvari körökkel. Benlić áthelyezésének végleges kudarca után, az egyre nehezebb körülmények között működő Lišnjić makarskai püspök esetleges boszniai ambícióinak megghiúsítása érdekében, Petar Nikolić ajánlotta a pozsegai Ogramićot 1668 őszén Borkovics zágrábi püspök figyelmébe. A helynök szerint egyedül egy szlavóniai származású püspök kinevezésével tudnák megakadályozni, hogy a Maravić idején megtapasztalt konfliktusok újra kezdődjenek. Ennek érdekében hosszú történelmi fejtegetést küldött Zágrábba, miszerint Diakóvár a zágrábi püspökség keleti határvárosa volt, emiatt az új püspök címében a *Diacoviensis* jelző nem szerepelhet.¹⁴⁷ Ogramić szintén felismerte a zágrábi kapcsolatban rejlő lehetőségeket, és 1668 elején több levelet is írt a püspöknek az egyházmegye hódoltsági jogainak védelmében, amelyekre szerinte a legnagyobb veszélyt Benlić főpapi működése jelentette.¹⁴⁸ Borkovics egy későbbi visszaemlékezése szerint valóban ő ajánlotta a bécsi udvar figyelmébe a fiatal ferences tanárt,¹⁴⁹ aki ennek köszönhetően 1669-ben elnyerte a királyi kinevezést a boszniai püspökségre, ezt 1671-ben követte a pápa megerősítés.¹⁵⁰ Személyét minden jel szerint olyan kompromisszumnak tekintette minden érintett fél, amely hosszú távon garantálja majd az egymással vetélkedő egyházi joghatóságok egyensúlyát a hódolt Szlavóniában.

A történések azonban teljesen más irányban alakultak. Az 1670-es években gyakorlatilag pontosan megismétlődtek az 1650-es évek konfliktusai, szinte csak a neveket

¹⁴⁵ Premrou: *Serie dei vescovi*, II. 49–51.; Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 126. 1668-ban már maga Benlić is lemondott a boszniai cím megszerzéséről. *NAZ Epist. ad Episc.* vol. 5., nr. 26.

¹⁴⁶ Két életrajz is született róla: Stjepan Bäuerlein: *Fra Nikola Ogramić-Olovčić biskup đakovački. Croatia Sacra* 13–14/22–23 (1944) 127–160.; Vrgoč: *Duhovni stupovi*, 283–315. Szlavóniai tevékenységére összefoglalóan, a helyi egyháztörténetírásban kialakult meglehetősen negatív kép árnyalásának szándékával: Andrija Šuljak: *Fra Luka Ibrišimović-Sokol i biskup Nikola Ogramić-Olovčić*. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, 49–64. 1672–1675 közötti egyházlátogatásainak jegyzőkönyve: Jelenić: *Spomenici*, 132–152.

¹⁴⁷ *NAZ Epist. ad Episc.* vol. 5., nr. 28.

¹⁴⁸ Fermendžin: *Acta Bosnae*, 512–514.

¹⁴⁹ Lopašić: *Slavonski spomenici*, 31–32.

¹⁵⁰ Vrgoč: *Duhovni stupovi*, 287–288.

kell kicserélnünk a kölcsönös vádaskodásokat tartalmazó nagyszámú levélben.¹⁵¹ Az első években a szokásos, már-már unalmas keretek között vitatkoztak a felek, vagyis a zágrábi püspök és helynöke, továbbá Luka Ibrišimović velikai gvárdián és Benlić az egyik oldalon, Ogramić pedig a másikon. Veszekedtek helyben, főleg Pozsegán és környékén, többkevesebb rendszerességgel írtak Rómába és Bécsbe, támogatást kérve vélt joghatóságuk megvédéséhez.¹⁵² A korábbiakhoz képest legfeljebb annyi változást regisztrálhatunk, hogy Borkovics, talán részben Ogramić aknamunkájának köszönhetően, Benlićtel is szembefordult, és 1672-ben feljelentette őt Rómában és Bécsben joghatóságának megsértése miatt, amelyet a missziós főpap a szentelt olajak szétküldésével követett el. Borkovics felháborodását azzal indokolta, hogy a zágrábi püspök mindig is rezideált, papokat szentelt és helynököket nevezett ki, vagyis egyházmegyéje területén nincsen szükség más püspökre vagy apostoli vikáriusra. Az új frontot a velikai ferencesek teljesen kontraproduktívnak tartották, így nyilván az ő közbenjárásukra a nunciushoz áthelyezett vizsgálat maga a feljelentő, vagyis a zágrábi püspök kérésére szép csendben elaludt.¹⁵³ A Propaganda Fide Kongregáció, immár sokadszor megunva a marakodást, 1673. augusztus 7-én a boszniai püspököknek csak a már korábban is odaítélt négy plébánián (Pozsega, Ratkov Potok, Garčin és Selci) engedélyezte a működést, Szlavónia többi településén továbbra is a belgrádi püspök gyakorolta a főpásztori funkciókat.¹⁵⁴

A helyzet 1674/1675 folyamán változott meg gyökeresen. 1674 januárjában elhunyt Benlić, majd 1675 februárjában Nikolić is, ami generációváltást jelentett a zágrábi fronton is. Egyrészt Benlić utódlásának kérdése újratermelte a konfliktusokat, másrészt Nikolić örököse, Luka Ibrišimović sokkal határozottabban és harciasabban képviselte Zágráb érdekeit a hódoltságban, és célja immár nem a boszniai püspök szlavóniai tevékenységének lokalizálása volt, hanem teljes kiszorítása a Száván túlra. A Gyöngyösön tanult és ezért „protomagyarón” Ibrišimović elődjénél sokkal tágabb perspektívában tekintett a zágrábi püspök szlavóniai joghatóságára, az ő víziójában Szlavónia zágrábi orientációja hosszú távon a régiónak a töröktől való felszabadítását és a Magyar–Horvát Királysághoz való csatlakozását készítette elő.¹⁵⁵ Ebben a küzdelemben elkötelezett partnert talált az elődjénél, Petreticsnél sokkal

¹⁵¹ Az 1670-es évek szlavóniai egyházi konfliktusainak jó összefoglalása: Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 133–142.; Hoško: Luka Ibrišimović i crkvene prilike, 126–127. Lásd még a fentebb idézett Ogramić-életrajzokat.

¹⁵² Lopašić: *Slavonski spomenici*, 22–26.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 10., 14–16.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 101., nr. 42.; NAZ Epist. Episc. vol. 2., nr. 10., 16.

¹⁵³ Lopašić: *Slavonski spomenici*, 26–28.; APF SOCG vol. 439., fol. 170r.; APF SC Ungheria e Transilvania vol. 1., fol. 437r.; APF Lettere vol. 61., fol. 26v.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 3., nr. 87., vol. 6., nr. 57., vol. 7., nr. 1., 49.; NAZ Epist. Episc. vol. 2., nr. 42., 43., 52.; NAZ Epist. Div. vol. 1., nr. 11.; NAZ Lib. Suppl. vol. 1., nr. 20.

¹⁵⁴ Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 614–615.; NAZ Epist. Div. vol. 1., nr. 12. Ebben az értelemben intette Borkovics Ogramićot a további jogbitorlástól: NAZ Epist. Episc. vol. 2., nr. 63. Benlić közvetlenül halála előtt, 1673 végén újra kérte a Propaganda Fide Kongregációtól a szlavóniai plébániák egyházkormányzatát, hiszen a zágrábi püspök a török alatti területekre nem jöhet be. A kongregáció ugyanakkor a zágrábi főpásztort – saját önértelmezésének megfelelően – rezideáló püspököknek tekintette, ezért az egyházmegye hódolt részeinek irányítását is a zágrábi püspök, nem pedig az apostoli adminisztrátor kötelességének tartotta, viszont elvárta a püspöktől, hogy az elmaradt vizitációt pótolja. Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 627–628.; APF Acta vol. 44., fol. 8v–9r.; APF Lettere vol. 63., fol. 8v–9r.

¹⁵⁵ Már ebben a perspektívában ismertette életrajzát Radoslav Lopašić is. Lopašić: *Dva hrvatska junaka*, 133–147. Lásd erre Lopašić művének magyar összefoglalóját: Margalits: Péter Lukács, 217–222.

határozottabb és tekintélyesebb Borkovicsban, aki a magyar hierarchiát és a római császári diplomáciát is hatékonyabban tudta mozgósítani a zágrábi egyházmegye szlavóniai expanziója érdekében. A másik oldalon viszont Ogramićban is emberükre akadtak. A boszniai főpap egyrészt sokkal képzetebb volt elődeinél, verzátus kánonjogásznak számított, aki ráadásul jól kiismerte magát a magyar jogban és történelemben is, ezért sokkal biztosabban eligazodott püspökségének múltjában és bonyolult joghatósági viszonyaiban. Másrészt ravaszabb és gátlástalanabb volt elődeinél, ezért az elhúzódó vitákban többször váltogatta álláspontját, így a meglehetősen túlerővel szemben olykor jelentős lépéselőnyre tett szert.

Az 1674 és 1678 között tetőpontjára hágott konfliktusok talán legfontosabb tanulsága, hogy a korábbiaknál sokkal világosabban körvonalazódtak a szemben álló felek történelmi és jogi érvei, amelyek alapján kirajzolódik az oszmán Szlavónia két egymás mellett élő hagyománya, a magyar–szláv és a balkáni (boszniai)–szláv kultúrkör egymásnak feszülése, és ezzel a régió jövőjével kapcsolatos eltérő egyházi és politikai koncepciók is. A velikai és našicei ferencesek bizonyítékai az évtizedek alatt nem sokat fejlődtek. Részben elismerték, hogy a plébániákra a kolostorok fenntartása miatt van szükségük. Szerintük a boszniai püspök által bitorolt négy plébánia a földrajzi elhelyezkedése miatt sem tartozhatott soha Boszniához, hiszen Szlavónia közepén voltak, a zágrábi püspökség többi plébániájától körülvéve; Pozsegából a Szávához csak nyáron lehetett eljutni. A brodi Szent Antal plébánia Száván túli (tehát már Boszniában levő) falvai sem akartak soha a boszniai püspökhöz tartozni, halottaikat a boszniai püspök tiltása ellenére is mindig áthozták folyó túlsó partján levő temetőbe. A történelmi argumentumok magját a boszniai címhez kapcsolt Diakóvár és a régió központját jelentő Pozsega, a pozsegai prépostság ősidők óta Zágrábhoz tartozása jelentette. És ezt vajon honnan tudták? Petretics mutatta meg nekik a hiteles dokumentumokat, sőt írásbeli tanúsítványt is küldött róla. Persze mindebből semmit sem tudtak prezentálni, hiszen a háborús években a törököktől való félelmükben az iratokat elégették, így Petretics egykori titkáranak és a zágrábi kanonokoknak az emlékezetében bíztak.¹⁵⁶

A zágrábi püspök érvelésének történelmi része nem sokkal alaposabb a ferencesek argumentációjánál, kánonjogi szempontból viszont elképzelései jobban illeszkedtek a római kúria gondolkodásmódjához. Borkovics beadványai alapján Szent László király a zágrábi püspökséget Szlavónia számára alapította, és a török hódításig az egész ország a joghatósága alá tartozott. Ennek a történelmi elgondolásnak a fényében a Szlavónia földrajzi név 17. századi keletre tolódása miatt Petretics és Borkovics számára magától értetődött, hogy ha Szlavónia keleti végei a Szerémségig érnek, akkor egyházmegyéjük határa is ugyanaddig terjedt. Ezen az alapon logikusnak tűnt tehát, hogy Diakóvár és Pozsega is a zágrábi püspökséghez tartoztak a török hódítás előtt. Borkovics egyik levelében Diakóvárt a kamarcsai főesperességbe lokalizálta, teljesen tévesen, hiszen ennek központja Kapronca volt. A boszniai püspök, miként a neve is mutatja, Bosznia, nem pedig Szlavónia főpásztora volt, a belgrádi püspökség pedig 1647 előtt nem is létezett. Legfontosabb és a római hatóságok által is többször akceptált érve a zágrábi püspökök folyamatos rezideálása, és ennek köszönhetően az egyházmegye katolikus hitben való megtartása volt. Szlavóniai joghatóságának bizonyítékai pedig a hívek tanúsítványai és folyamatos főpásztori tevékenységük: a zágrábi püspökök vikáriusokat neveztek ki, papokat szenteltek, és évente küldték a szentelt olajat a

¹⁵⁶ NAZ Epist. ad Episc. vol. 5., nr. 28., vol. 7., nr. 88.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 28.

hódoltságba. A missziós püspökök pedig csak a megyéspüspök engedélyével működhetek legitim módon Szlavóniában.¹⁵⁷ Okleveles történeti bizonyító dokumentumok helyett Pázmány Péter 1629. évi egyházmegyei zsinatának híres egyháztörténeti függelékére hivatkozott, amely a pozsegi társaskáptalant a zágrábi püspökséghez sorolta.¹⁵⁸

Míg a zágrábi joghatóságot támogató érveket már a viták korábbi szakaszából is nagyjából ismertük, a boszniai püspök Száván túli működését alátámasztó bizonyítékokat Ogramiéc foglalta először jól áttekinthető rendszerbe. Mindenekelőtt nagyon udvariasan, szinte behízelt hangon írt Borkovicsnak, elismerését fejezte ki egyházmegyéje iránti buzgalma miatt. Ugyanakkor nem értette, hogy kollégája miért exponálja magát a ferencesek vitáiban a Pozsegi Mező (*Campus Posegiensis*) birtoklásáért, amely sohasem tartozott a zágrábi püspökséghez. A boszniai főpapok a diakóvári címet a magyar királytól kapták a boszniai mellé, ezzel a vitát le is zárhatják, hiszen Diakóvár a Pozsegi Mező központi települése, annak egyházmegyei hovatartozása a királyi oklevélben szereplő cím miatt eldöntött kérdés. A zágrábi püspök „történeti” érvei, vagyis a pozsegi katolikusok, a velikai és našicei barátok 1658-ban írott levelei nem bizonyítanak semmit, hiszen újkeletűek, és csak azért írták őket, hogy megszabaduljanak az akkori boszniai püspöktől. Ezeknek a leveleknek és aláírásoknak, amelyeknél egyébként maga Ogramiéc is jelen volt, semmilyen történeti vagy jogi bizonyító erőt nem tulajdonított. A boszniai joghatóságot sokkal öregebb emberek bizonyíthatják, mint a zágrábit – hangzott a püspök konklúziója.¹⁵⁹ Egy később, 1689-ben Rómába küldött jogtörténeti összefoglalójában ennél sokkal nyíltabban támadta meg a zágrábi püspök szlavóniai jogigényeit, és a részben történeti érvekkel, részben pedig az elbirtoklás jogelvével érvelt. Történeti okfejtésének lényege, hogy – a Maholányi János kancelláriai titkártól kapott Bonfinit és Oláh Miklós Hungariáját alaposan és nyilván szándékosan félreértve – a boszniai püspökség első központját Diakóvárra helyezte, azaz szerinte a diakói püspökség csak Bosznia megtérése után terjeszkedett a Szávától délre fekvő tartományba. Ugyancsak a diakói püspökséghez tartozott Pozsega is, amelyet a Pázmány féle katalógus tévesen, az akkor zágrábi kanonoki stallumot betöltő Marnavics Tomkó János boszniai püspök hamis információi alapján helyezett a zágrábi püspökségbe. A Pázmány-féle jegyzék hódoltsági részéről amúgy is lesújtó véleménye volt, hiszen a török alatti egyházmegyek püspökei sohasem jártak székhelyükön. Pozsegának a diakóvári püspökséghez tartozását egy érdekes logikai bukfencsel bizonyította: a török hódítás után a pozsegi kanonokok azért menekültek a távolabbi és nehezebben megközelíthető Pécsre, mert korábban oda futottak a diakóvári kanonokok is.¹⁶⁰ Az, hogy a Pécsre menekülésből sokkal világosabban következett a történeti

¹⁵⁷ Lopašić: *Slavonski spomenici*, 41., 43–44.; NAZ Epist. Episc. vol. 2., nr. 16.; NAZ Epist. Div. vol. 1., nr. 14.; APF SOCG vol. 454., fol. 173rv.

¹⁵⁸ Péterffy: *Sacra Concilia*, II. 276.; Arhiv HAZU cod. IV. c. 10., fol. 135r.

¹⁵⁹ Lopašić: *Slavonski spomenici*, 28–29.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 8., nr. 94.

¹⁶⁰ Ez utóbbi állítás egyébként valóban igaz, ugyanis a boszniai káptalan kincseit 1536-ban Pécsre menekítették. Lásd: Entz Géza, ifj.: A pécsi székesegyház kincseinek sorsa. *Pannonia* 7 (1941/1942) 329–341., 333–334., 339. A pozsegi kanonokok menekülésénél Istvánffy Miklós történeti munkájára hivatkozik, aki históriájának XIII. könyve elején emlékezik meg a káptalan futásáról: „Az papok pozsegi Szent Péter nevű káptalanához is, mely közel, csak egy mérföldnyire vala onnét, az Dráván általköltözvén s Pécs felé bátorságos helyekre szaladván az papok belőle, szintén oly könnyen juta [ti. a török – MA].” *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tálljai Pál XVII. századi fordításában*. I/1–3. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Bp., 2001–2009. (Történelmi Források I.), I/2. 12. Az egyházi testületek és kincstáraik török hódítást követő meneküléséről átfogó értékelés:

igazság, vagyis hogy a pozsegai társaskáptalan a pécsi egyházmegyéhez tartozott, láthatóan nem zavarta meg a gondolatmenetét. Diakóvár és Pozsega szlavóniai fekvését sem tartotta ellenérvnek, hiszen a konkurens zágrábi püspökség is három *regnumra*, Horvátországra, Szlavóniára és Magyarországra terjedt ki. Érvrendszerének másik jogi pillére az elbirtoklás volt. A török foglalás óta a boszniai püspökök látták el a szlavóniai plébániákat, Pozsegán mindig ők végezték a főpapi funkciókat, többen közülük Szlavóniában voltak eltemetve. Az elbirtoklást Ogramiće annál is jogszerűbbnek vélte, mivel a törökök nem akadályozták a püspökök és papok működését a hódoltságban, ezért a zágrábi püspök is gondoskodhatott volna egyházmegyéjéről, ha akart volna. Mindez azonban a horvát főpapokat 140 éven át nem érdekelte, csak Petretics és Borkovics kezdett el joghatóságot követelni magának Szlavóniában, leginkább a Marijan Maravić boszniai püspök anyagi igényeivel szembe forduló velikai és našicei ferencesek ösztönzésére. Ogramiće szerint az anyagi érdekből Zágráb védelme alá futó szerzetesek levelei nem bizonyítanak semmit, ha ugyanis a zágrábi püspök rendelkezett volna írásos történeti bizonyítékkal a joghatóságára, a sértetlen zágrábi levéltárból ezt minden bizonnyal már régen előszedte volna. A két utolsó püspök próbálkozásai, az olajküldés, a helynök kinevezése és a papszentelés tehát semmilyen bizonyító erővel nem bírt, még ha – miként azt önkritikusan elismeri – korábban ő is elhitte ezeket, és Zágráb jogai mellett nyilatkozott. A boszniai püspökök ezzel szemben sok szenvedés és áldozat árán tartották meg a katolikus hitet Szlavóniában, vagyis a térítés jogán is az egyház birtokosai lettek – hangzott Ogramiće konklúziója.¹⁶¹

A vitába a zágrábi püspök oldalán szólt bele az 1680-as évek második felében a fiatal Pavao Ritter-Vitezović, a protonacionalista illirizmus egyik legnagyobb hatású képviselője, a nagyhorvát eszme előfutára.¹⁶² Borkovicshoz intézett datálatlan levelében a Szlavónia és Bosznia földrajzi fogalmak különbségéből indult ki. Diakóvár a római Pannonia Inferior, majd a későbbi Szlavónia városaként soha nem tartozott Boszniához, sem a boszniai pasa tartományához. A magyar király adományozott ugyan diakóvári birtokokat a boszniai püspöknek, hogy Budára menet legyen hol megszállnia, de ettől még nem alapított ott püspökséget, és nem is szüntette meg a zágrábi püspök joghatóságát, miként a zenggi püspökök fiumei tartózkodása miatt a város nem került a polai egyházmegyéből a zenggi püspökséghez. Diakóvárra mindig a zágrábi püspök rendelt plébánost. Végezetül a királyi kinevezőirat szóhasználata semmit sem bizonyít, hiszen ott a kérvényben használatos névformát rögzítik, különösebb utánajárás nélkül. Azért tehát, mert Ogramiće vagy elődei félrevezették a Magyar Kancelláriát, a csalás még nem vált igazsággá.¹⁶³

A fenti argumentációkat összegezve megállapíthatjuk, hogy mindkét fél érvelése eléggé messze állt a történeti tényektől, hiszen a vitatott területek legnagyobb része, mint azt

Mikó Árpád: A késő középkori székesegyházak liturgikus felszerelésének sorsa a kora újkori Magyarországon. In: *Identitás és kultúra*, 201–210.

¹⁶¹ APF SC Bosnia vol. 3., fol. 414r–420r.

¹⁶² Antoljak: *Hrvatska historiografija*, 176–205.; Blažević: *Ilirizam*, 295–318. A magyar kutatásban Vitezović életét és munkásságát összefoglalta: Berlász Jenő: Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja: magyar–horvát viszony a 17–18. század fordulóján. *Századok* 120 (1986) 1003–1039. A legújabban Vitezović életművének nagyszabású konferenciát szenteltek: *Pavao Ritter Vitezović i njegovo doba (1652–1713). Zbornik radova s 3. međunarodne kroatološke konferencije*, Zagreb, 26–28. rujna 2013. godine. Prired. Alojz Jembrih – Ivana Jukić. Zagreb, 2016.

¹⁶³ NAZ Epist. ad Episc. vol. 100., nr. 90.

fentebb láttuk, a pécsi püspökséghez tartozott. A legkevesebb jogalapja a zágrábi püspöknek volt a közép-szlavóniai plébániákra, hiszen egyházmegyéje keleti határai nyugatabbra voltak, mint Pozsega vidéke. Az ő szerepét Ogramić határozta meg a legpontosabban: feleslegesen keveredett bele a helyi ferencesek viszályaiba, és aggódott olyasmi miatt, amihez valójában semmi köze nem volt. De a boszniai püspök követelései sem bizonyultak sokkal megalapozottabbaknak. A középkori diakóvári rezidencia tényéből ugyanis valóban nem következett, hogy az egész tartomány a középkorban a boszniai püspökhöz tartozott volna. Bár a boszniai püspökség a 14. században valóban áterjedt a Száván túlra, és kihalított egy éket a pécsi püspökség területéből, a boszniai püspökök által rendszeresen igényelt és általában odaítélt négy plébánia közül valószínűleg csak Garčin és Selci tartozhattak a boszniai egyházmegyéhez a török hódítás előtt.

Az 1670-es évek viszályai még egy érdekes újdonsággal szolgáltak a megelőző időszak történéseihez képest. Bár a magyar katolikus hierarchia példája kezdettől fogva meghatározó volt a zágrábi püspök hódoltsági képviselőjének megszervezésében, de a magyar főpapok igazából csak 1674 után kezdtek el érdeklődni a szlavóniai joghatóság alakulása iránt. 1673-ban a Borkovics Márton Mario Alberizzi bécsi nuncius, a Propaganda Fide Kongregáció korábbi titkára utasítására a területileg illetékes érsek-metropolitához, Széchenyi György kalocsai érsekhez fordult, hogy döntse el a boszniai püspökkel folytatott területi vitáját. Az érsek egyértelműen a zágrábi püspök szlavóniai joghatósága mellett foglalt állást, kitiltotta a boszniai püspököt Szlavóniából, és megfenyegette, ha nem nyugszik, zsinati bíróság elé fogja idézni. A döntés hatására Ogramić néhány hónapra tényleg visszavonult Boszniába.¹⁶⁴ A zágrábi püspök Széchenyiben erős támogatót talált, hiszen az egykori veszprémi, majd győri püspök a Rómából párhuzamosan kiépített hódoltsági missziós hierarchia esküdt ellenségének és a magyar hierarchia jogai harcos védelmezőjének számított. Ő volt az egyetlen magyar püspök, aki korábban személyes engedélykéréshez kötötte Benlic vizitációját veszprémi egyházmegyéje hódolt plébániáin.¹⁶⁵ Borkovicshoz írott levelében nagyon határozottan foglalt állást a magyar püspökök hódoltsági jogai mellett, folyamatosan tárgyalt a császárral, a nunciussal és az esztergomi érsekkel, hogy akadályozzák meg a missziós püspökök jogsértéseit. Minden alkalmat kihasználta erre, a nunciust elkapta Győrben az úrnapi körmenet után, bécsi útjai alkalmával is állandóan győzködte a pápai diplomatát, sőt rendszeresen írt Rómába ezügyben. Az érsek alapelve az volt, mint korábban Veszprémben: a missziós főpásztorok csakis a megyéspüspökök engedélyével dolgozhatnak a hódoltságban, lelkipásztori működésükkel nem sérthetik meg az egyházi törvényeket.¹⁶⁶ Borkovics és Széchenyi kitartó küzdelmének köszönhetően a szlavóniai joghatóság kérdése a következő év elején ismét a római kúriához került, ezúttal az uralkodó megbízásából az örökös tartományok

¹⁶⁴ A kalocsai érsek 1674. január 5-én tájékoztatta döntéséről zágrábi kollégáját. Arhiv HAZU cod. IV. c. 10., fol. 126rv. Borkovics, Nikolić és Ibršimović leveleikben gyakran hivatkoznak a kalocsai érsek utasítására. NAZ Epist. Episc. vol. 2., nr. 82.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 7., nr. 64.; Barbarić-Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibršimovića*, 22. 1674 májusában Borkovics már kifejezetten arról nyilatkozott Ibršimović velikai gvárdiánnak, hogy a pozsegai prépostság címét a szlavóniai jogvédelem céljából adományozta egyik kanonokjának. Lopašić: *Slavonski spomenici*, 31.

¹⁶⁵ Borsa-Tóth: Benlich Máté, 140.

¹⁶⁶ NAZ Epist. ad Episc. vol. 8., nr. 4. Ugyancsak támogatásáról biztosítja Borkovicst Ogramić elleni harcában egy 1677. szeptember 9-én írott levelében. Széchenyi érsek vitatott születési dátumához adalék, hogy a levélben 74 évesnek mondja magát. Uo. vol. 11., nr. 16.

bíborosprotektora, Carlo Pio di Savoia foglalkozott vele. A kardinális viszont az alapvető információk hiányában tehetetlen volt, ezért a nunciuson keresztül a zágrábi püspöktől kért alapos tájékoztatást igényeiről és sérelmeiről.¹⁶⁷ Nyilván a tényleges történeti és jogi bizonyítékok hiányában szakadt meg ismét a folyamat, és a két püspök jogvitája csak 1677-ben került újból terítékre. Most Ogramić akarta az ügyet Rómába vinni és a Propaganda Fide Kongregáció elé terjeszteni, míg Borkovics számára Széchényi kalocsai és Szelepcsényi esztergomi érsekek támogatása miatt a magyarországi bírói fórum lett volna kedvező. Ennek érdekében szövetkezett a nagy hódoltsági tapasztalattal rendelkező Pálffy Tamás nyitrai püspökkel és magyar kancellárral, aki a kalocsai érsek mellé szegődött bírótársnak a perben, és nyomozást folytatott a kancellárián a diakói cím korábbi adományozása ügyében.¹⁶⁸ A levéltári vizsgálódás negatív eredményt hozott, a diakói titulusról hallgattak a kancelláriai protokollumok. A kutatást végző Tenturich István regisztrátor számára annyira nem mondott semmit a Diakóvár földrajzi név, hogy arra gondolt: az 1623-ban boszniai püspökök kinevezett Deáky László nevéből következtethetett valaki püspökség „Diakoviensis” elnevezésére.¹⁶⁹ A két püspök viszálya ezt követően ismét Francesco Buonvisi nuncius asztalán kötött ki, aki a korábbiaknál sokkal alaposabb és összeszedettebb bizonyításokat várt a felektől, mert a zavaros és terjengős okfejtésekben már senki sem igazodott el.¹⁷⁰

Az előzményeivel együtt majdnem évszázados szlavóniai *invidia clericalis* szereplőinek igazi céljai és történeti–jogi érvei nem véletlenül tűntek Bécsben és Rómában is reménytelenül kuszának – mert hogy tényleg szétszálazhatatlanul zagyvák és teljesen megalapozatlanok voltak. A reménytelenség érzése csak fokozódik az évszázadokkal későbbi olvasóban, amikor a szereplők sok tucat levelét olvassa az 1670-es évek második feléből. A szlavóniai ferencesek heti rendszerességgel tájékoztatták a zágrábi püspöket Ogramić vélt vagy valós szlavóniai szándékairól, a rémhírekről, miszerint átjön a Száván és orvul vizitálni vagy bérálni próbál, esetleg Bécsben vagy Rómában mesterkedik a zágrábi püspök ellen.¹⁷¹ A korábbiakhoz képest lényeges változást csupán az jelentett, hogy Ogramić az ortodox vladikák mintájára szultáni kinevező iratot, berátot kért a püspökségére, és a költségek visszafizetése érdekében a szerb főpapok példájára *agnus paschalis* címén rendszeres adókat szedett a plébániákon.¹⁷² Ennek köszönhetően még hagyományos szövetségeseit, a boszniai rendtartomány vezetését is elidegenítette magától, ezért Antun Travničanin tartományfőnök a zágrábi püspök mögé sorakozott be.¹⁷³ A patthelyzet, a szembenálló egyháziak megfáradása,

¹⁶⁷ NAZ Lib. Suppl. vol. 2., nr. 89.

¹⁶⁸ NAZ Epist. ad Episc. vol. 10., nr. 42., vol. 11., nr. 66., 72.; NAZ Epist. Episc. vol. 3., nr. 35.; NAZ Lib. Suppl. vol. 1., nr. 61.

¹⁶⁹ Arhiv HAZU cod. IV. c. 10., fol. 134rv.

¹⁷⁰ Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [II.] 244–245.; APF Acta vol. 45., fol. 157v–158v.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 11., nr. 84.; NAZ Epist. Episc. vol. 3., nr. 5., 37. Borkovics az esztergomi érseknél is próbálkozott, hátha a nunciustól a saját bírói fóruma elé viszi az ügyet. NAZ Epist. Div. vol. 1., nr. 92.

¹⁷¹ Csak illusztrációként idézek néhány forráshelyet: Lopašić: Slavonski spomenici, 34–35.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 24., 40., 72., 74., 76–78., 80., 84–86.; NAZ Epist. Episc. vol. 2., nr. 82., vol. 3., nr. 114.

¹⁷² Ogramić berátjára lásd: APF SC Bosnia vol. 3., fol. 12rv.

¹⁷³ Az erre vonatkozó panaszok számtalanszor feltűnnek a boszniai ferencesek és Ogramić viszálya ügyében Rómába küldött levelekben. Lásd például: APF SOCG vol. 460., fol. 268r–308v. passim, vol. 462., fol. 214r–216v., 242rv., 243v. és különösen APF SC Bosnia vol. 2. passim (igen sok kölcsönös feljelentés). A

és főleg az új frontvonalak kialakulása miatt a boszniai–zágrábi viszályok a visszafoglaló háború előtti utolsó években elcsendesedtek. Ogramić 1678. július 5-én Borkovicsnak írott levelében szövetséget ajánlott, és régi ellenfelének közös bécsi fellépést javasolt az új veszély, a belgrádi püspök vikáriusának jogbitorlása ellen. Ogramić a közeledés alapját abban látta, hogy mindkét püspökség a középkor óta jelen volt Szlavóniában, és a magyar király főkegyúri joga alá tartoztak, szemben az autszájder belgrádi missziópüspökkel, akinek kiebrudalását a rendszerből közös felelősségüknek tartotta. A boszniai főpásztor ezért békejobbot nyújtott zágrábi kollégájának, és még azt is hajlandó volt elismerni, hogy a pozsegi prépostság zágrábi püspökséghez tartozott. Persze vér nem válik vízzé, Ogramić a barátkozásért cserébe egy káptalani javadalmat kért új bajtársától.¹⁷⁴ A boszniai főpap békülési szándékát komolyan gondolta, ugyanis korábbi esküdt ellensége, Ibrišimović a következő nyáron már szövetségesként emlékezett meg róla, 1681 elején pedig a velikai kolostorban pihente ki múlt évi fáradalmait.¹⁷⁵

Ogramić Zágráb felé való (vissza)fordulását a közös ellenség, az új belgrádi püspök és a nevében eljáró vikárius korábbinál sokkal agresszívabb fellépése indokolta. A kifejezetten békés természetű és együttműködő Benlić utóda, Matija Brnjaković ugyanis az egész konfliktussorozatot új dimenziókba emelte. Neki nem a zágrábi vagy a boszniai püspök néhány plébániájára fájt a foga, hanem az egész kialakult egyházi struktúrát, vagyis a magyar király főkegyúri jogán és a magyar hierarchia joghatóságán alapuló hódoltsági katolikus egyházi intézményrendszert támadta meg. Brnjakovićot X. Kelemen pápa a Benlić halálát követő szokásos tülekedés,¹⁷⁶ illetve Korlátovich Róbert volt mariánus ferences tartományfőnök kérésére,¹⁷⁷ 1675. májustól októberig tartó püspöksége¹⁷⁷ után 1675. december 20-án nevezte ki belgrádi püspökké, szendrői adminisztrátorrá és a hódolt Magyarország apostoli vikáriusává. A mindössze 23 éves újdonsült főpap kinevező brevije azt a feltételt tartalmazta, hogy püspökké szentelésével a Propaganda Fide Kongregáció új rendeletéig várni kell. Brnjaković tehát folytatta tanulmányait Tivoliban, míg a hódoltsági egyházak adminisztrációját 1676-tól 1679-ig Ivan Branković iz Dervente lippai misszionárius látta el apostoli vikáriusi minőségben. Brnjaković 1679. május 31-én kapta meg a püspökségét megerősítő brevét és szentelték fel püspökké. A fiatal missziós főpap 1679 második felében érkezett a hódoltságba, ahol 1683-ig, a török hadjárat miatti meneküléséig működött.¹⁷⁸

Minden bizonnyal joggal látja Brnjaković püspöki kinevezésében Kisvarga Gábor a Szentszék missziós stratégiájának megváltozását, hiszen a Propaganda Fide Kongregáció ezúttal nem csak ahhoz járult hozzá, hogy a hódolt Magyarország főpásztora bosnyák ferences legyen, hanem az európai katolikus országok gyakorlatához hasonlóan azt is támogatta, hogy

tartományfőnök levelei a zágrábi püspöknek: NAZ Epist. ad Episc. vol. 7., nr. 55., 68. Lásd még: Lopašić: Slavonski spomenici, 43–44.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 36–38., 66.

¹⁷⁴ Lopašić: Slavonski spomenici, 49–51.

¹⁷⁵ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 94., 110.

¹⁷⁶ A püspökség elnyeréséért folytatott küzdelmek részleteire itt nem térek ki. Egyrészt ezeket a fenti lábjegyzetekben idézett munkák alaposan tárgyalják, másrészt pedig a legaktívabb önjelöltre, fra Luka Marunčićra az utolsó alfejezetben még visszatérek.

¹⁷⁷ Premrou: *Serie dei vescovi*, II. 54–56.

¹⁷⁸ Brnjaković hódoltsági működésére lásd: Premrou: *Serie dei vescovi*, II. 56–59.; Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, 142–147.; Tóth: *Missziós püspökök*, 61–66.; Kisvarga: *A hódoltsági missziós püspökség*, 1010–1024.

a főpap a helyi gazdasági–társadalmi elithez tartozó családból kerüljön ki.¹⁷⁹ Az oszmán Balkánon a hagyományos világi elit, azaz a földbirtokos arisztokrácia és a városi patríciusok hiányában a kereskedők játszották a felekezetszervező világi elit szerepét. Az első ilyen kereskedőelitet a raguzai kereskedők alkották Balkán-szerte, majd a helyükre a megerősödő boszniai és bulgáriai katolikus kereskedők léptek.¹⁸⁰ Funkciójuk nyugat-európai kollégáikhoz hasonlóan sokoldalú volt: az egyházszervezés meghatározó faktoraiként a 17. század végén sok esetben már ők jelölték a missziós főpásztorokat, anyagilag fenntartották és támogatták az egyházi intézményeket, képviselték érdekeiket a török bíróságok előtt, és fizették az olykor hatalmas büntetéseket. Az ő nevükhöz kötődött a vallásos irodalom mecénatúrája, és nem utolsósorban maga a papi (elsősorban ferences) utánpótlás is ebből a rétegből rekrutálódott. Ennek a komplex szerepnek köszönhetően a század végére hordozóivá váltak az egyre inkább (kora újkori értelemben vett) nemzeti jegyeket felmutató egyházi kultúrának, és alakítóivá a katolikus felekezetszervezésnek.¹⁸¹ A 17. században felemelkedett új bosnyák kereskedő-arisztokrácia legismertebb képviselője az a Brnjaković család lett, amely az 1650-es évektől kezdve gyakorlatilag a boszniai ferenceség legfőbb fenntartójának és támogatójának számított.¹⁸² Matija püspök testvérei, Filip és Jakov Brnjaković elsősorban török és raguzai kapcsolataik segítségével védték a ferences kolostorokat az oszmán hatóságoknál. A család az 1670-es években már az egész mediterrán térséget átfogó üzleti kapcsolatrendszerrel rendelkezett, és a visszafoglaló háborúban is kiemelkedő politikai szerepet játszott.¹⁸³ Egyik legfontosabb akciójuk az 1660-as évek végétől kezdve a bosnyák ferencesek külföldi kolduló körútjainak szervezése és az adományok adminisztrációja volt. Az ortodox kolostorok mintájára az oszmánok a 17. században a bosnyák ferences kolostorokat is elzálogosították, tehát lényegében elkobozták a szerzetesektől, és hatalmas összegekért adták csak vissza korábbi tulajdonosaiknak.¹⁸⁴ A bosnyák barátok a szerb szerzetesek példáját követve külföldi kolduló körutakkal igyekeztek összegyűjteni az oszmánoknak járó hatalmas summákat. Míg a szerbek útja főleg Oroszországba vezetett, addig a bosnyákok a nyugat-európai országokat (Lengyelországtól Spanyolországig) célozták meg. A szerzetesek utazásait a pénzgyűjtésen

¹⁷⁹ A szerző ugyanakkor a vonatkozó horvát és bosnyák szakirodalom ismeretében nyilván nem gondolná, hogy a Brnjaković családról és a püspökről általa leírtak lényegesen módosítanak a korábbi kutatások által megrajzolt képet. Kisvarga: A hódoltsági missziós püspökség, 1013–1014.

¹⁸⁰ Molnár: A belgrádi kápolna-viszály, passim.

¹⁸¹ Összefoglalóan: Džaja: *Konfessionalitét*, 170–177.

¹⁸² Nem „túléltek» az adriai térség kereskedelmi viszonyainak átalakulását a század végére”, miként Kisvarga véli, hanem pontosan ezeknek a változásoknak köszönhatték felemelkedésüket. Kisvarga: A hódoltsági missziós püspökség, 1013. Ezekre a változásokra lásd az alábbi jegyzetekben idézett irodalmat.

¹⁸³ Ivan Rendeo: Baruni Brnjakovići od Olova. *Napredak. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva „Napredak” u Sarajevu* 4 (1931) 1–2. sz. 12–16., 39–45.; Gavro Gavrančić: Spor sutjeskog samostana i baruna Filipa Brnjakovića. (Jedan prilog k poznavanju povijesti bosanskih franjevaca pod konac 17 stoljeća). *Franjevački vijesnik* 46 (1939) 138–155.

¹⁸⁴ A szerb kolostorok elzálogosításának problémáját Aleksandar Fotić tisztázta alapvető tanulmányaiban: Aleksandar Fotić: The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II. *Turcica* 26 (1994) 33–54.; Uő: Konfiskacija i prodaja manastira (crkava) u doba Selima II (problem crkvenih vakufa). *Balkanica* 28 (1996) 45–77. A bosnyák ferences kolostorok elzálogosítására: Džaja: *Konfessionalitét*, 165–167. A vagyoneklobzás az oszmán pénzügyigazgatás egyik fontos bevételi forrása lett a 16. század végétől, ennek szerepére és formáira lásd: Fodor: *Vállalkozásra kényszerítve*, 125–144.

túl mindkét esetben a politikai kapcsolatrendszer kiépítése is motiválta – ez a kapcsolati tőke különösen az európai hatalmak törökellenes politikai és katonai akciói esetén vált érdekessé.¹⁸⁵ A Szentszék a fiatal szerzetes kinevezésével lényegében a család súlyát ismerte el a boszniai katolicizmus életében, és egyúttal biztosítva látta a püspök megfelelő eltartását is.

A szlavóniai ferencesek, a zágrábi püspök és római támogatójuk, Jeronim Paštrić természetesen más jelöltekben gondolkodtak. Szóba került Marijan Matković világi pap, a belgrádi püspök szerémségi vikáriusa, Antun Travničanin bosnyák tartományfőnök és elsősorban a régi harcostárs, Luka Ibrišimović velikai gvárdián.¹⁸⁶ Zágráb szempontjából nyilván ez utóbbi lett volna a legjobb választás, Borkovics többször ajánlotta őt Alberizzi nuncius jóindulatába, de a volt kongregációs titkár, feltehetőleg a szlavóniai ferencesek iránti régi ellenszenv miatt, hallani sem akart róla.¹⁸⁷ Korlátovich kinevezését a velikai barátok komolytalannak tartották, lemondását üdvözlötték, mondván: jobb hogy nem jött a hódoltságba, hiszen jó eséllyel érkezése pillanatában mártírhálált halt volna.¹⁸⁸ Brnjaković kiválasztása valószínűleg minden érintett felet meglepett, viszont mivel Ogramić nagyon ellenezte, ezért a zágrábiak alapvetően elégedettek voltak vele. Paštrić pozitívan kommentálta a római döntést Borkovicshoz írott levelében, és azt javasolta, hogy Benlicéhez hasonlóan őt is nevezze ki vikáriusának a hódoltsági plébániáira. Nem tartotta elképzelhetőnek, hogy az új belgrádi püspök valaha is kétségbe vonná Zágráb joghatóságát a folyóközben.¹⁸⁹ Az előjelek azonban mást mutattak. 1676–1677 folyamán a Zágrábbal korábban kifejezetten lojális Matković szerémségi vikárius és kilenc másik plébános, valamint Brnjaković helynöke, Ivan Branković hosszú beadványokban panaszkodtak a Propaganda Fide Kongregációnak a „birodalmi” püspökök (*vescovi d'imperio*) hódoltsági vikáriusaira. A levelekből valódi joghatósági káosz rajzolódik ki: a pécsi püspök egy jezsuitát, a csanádi egy szegedi ferencset, a zágrábi a velikai gvárdiánt, az esztergomi érsek pedig a bosnyák rendtartomány legzűrösebb szerzetesét, Luka Marunčićot nevezte ki helynökének. A nagyszámú helynök joghatósági és egyházfegyelmi felfordulást okozott a hódoltsági lelkipásztorkodásban, és nem fogadták el a kongregáció joghatóságát, emiatt sürgették a missziós püspök érkezését, hogy rendet tegyen ebben a zűrzavarban.¹⁹⁰ Branković helyben sem tétlenkedett, rendszeresen megfordult Pozsegán, ahol felváltva gyalázták egymást Ogramić boszniai püspökkel. Ibrišimovićtyal és a velikai barátokkal azonban nyíltan nem konfrontálódott, sőt Filip Brnjaković, a belgrádi püspök nagyhatalmú testvére kifejezetten a zágrábi püspök közbenjárását kérte öccse

¹⁸⁵ Ennek az akciónak a történetét önálló tanulmányban kívánom feldolgozni.

¹⁸⁶ Lopašić: Slavonski spomenici, 30–31., 33–34.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 44., 48.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 8., nr. 10., 64.; NAZ Epist. Episc. vol. 2., nr. 99.

¹⁸⁷ Erről Pálffy Tamás kancellár tájékoztatta zágrábi püspököt 1675. szeptember 15-én. NAZ Epist. ad Episc. vol. 9., nr. 3.

¹⁸⁸ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 32., 44. Korlátovich titkon megvallotta Mario Alberizzi nunciusnak, hogy öregsége és betegsége mellett igazából azért utasította vissza a püspökséget, mert a bosnyák ferencesek sohasem fogadták volna el őt kívülállónak és magyarként főpásztoruknak. APF SC Bosnia vol. 2., fol. 342r–343v.

¹⁸⁹ Lopašić: Slavonski spomenici, 39–40. Paštrić Bolla Péterrel, a pálos rend római prokurátorával közösen lépett fel a római fórumokon Zágráb érdekében. Lásd pl.: NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 41.; Lopašić: Slavonski spomenici, 39–41. Bolla személyére: Galla: *Pálos missziók*, 244., 260–261.

¹⁹⁰ Tóth: *Litterae missionariorum*, IV. 2696–2697., 2721–2725.; APF SOCG vol. 467., fol. 83rv.

kinevezésének megerősítése érdekében.¹⁹¹ Ibršimović leveleiből már ekkor kihüvelyezhető a belgrádi vikárius harcias fellépésének háttere. A boszniai kolostorok közül a legkatasztrofálisabb mértékben az olovói búcsújáráhely adósodott el, emiatt az 1670-es években az olovói barátok megpróbálták minél több szlavóniai, bácskai, Maros-menti és temesközi plébániát megszerezni. 1677-ben már a Buda alatti plébániák szétosztásáról tárgyaltak a boszniai kolostorok között. Az olovóiak expanziója újabb feszültségeket gerjesztett a boszniai kolostorok között és a boszniai püspökkel is. A Brnjaković család olovói eredetű volt, és nagyon erősen kötődött a kolostorhoz. Emiatt segítették a kolostor magyarországi terjeszkedését, hiszen a plébániák jövedelmei a búcsújáráhely anyagi helyzetének konszolidációjához is hozzájárultak. Nagy valószínűséggel Filip Brnjaković öccse püspökségét Olovo magyarországi expanziójának főpapi megtámogatása miatt is erőltette.¹⁹²

Ennek ellenére a Brnjaković érkezése utáni első tapasztalatok, a vészjosló előjelek ellenére, nem tűntek ammyira ijesztőnek. Belgrádban durván összekülönbözött a raguzai kereskedőkkel, eltávolította a plébánost és egyházi tilalom alá helyezte az egész várost, ami a szentségkiszolgáltatás tilalmát és az egyházi élet teljes leblokkolását jelentette. Velikán közölte Ibršimovićyal, hogy valamennyi nem rezideáló megyésfőpásztor egyházmegyéjében apostoli vikáriusi joghatósága van, de a zágrábi püspök joghatóságát elismerte. Ibršimović helynöki megbízását elfogadta, és mellé 1680. július 20-án kinevezte Franjo Gabrić világi papot az elhunyt Ivan Branković helyére szerémi és bácskai vikáriusnak.¹⁹³ Nyár végére azonban kitört a háború a belgrádi püspök és a hódoltsági magyar egyházi intézményrendszer képviselői között. Brnjaković mind helyben, mind Rómában megpróbálta apostoli vikáriusi joghatósága alá kényszeríteni a magyar püspökök hódoltsági képviselőit. Ibršimović beszámolóí alapján Brnjaković nem engedélyezte a magyar helynökök működését, a plébániákra csak ő küldhetett szentelt olajat, és a boszniai püspökhöz hasonlóan *agnus paschalis* címen adót szedett a plébániákon. Súlyosan összekülönbözött Széchényi Pál pécsi püspök jezsuita vikáriusával, és a főpap levelét válaszra sem méltatta. A csanádi püspök képviseletét ellátó szegedi ferences gárdián helynöki joghatóságát sem fogadta el, velük azonban nyíltan nem konfrontálódott, sőt a szegedi kolostor vikáriusa (gvárdián-helyettese), Verebélyi Mihály tájékoztatta őt a magyar hódoltsági helynökök működési gyakorlatáról.¹⁹⁴ A velikai barátokkal viszont minősíthetetlen stílusban veszekedett, kiszáradt ökröknek és gyalázatos barátoknak titulálta őket, megtiltotta a plébániai koldulásukat, pedig a fiatal főpap szolgáját és négy lovát is a kolostor költségén tartotta. Ibršimović összefogásra biztatta a magyar (általa győri, pozsonyi és sümegi püspököknek nevezett) főpapokat, és a zágrábi főpásztor segítségével a nunciusnál akart eljárni Brnjaković megfékezése érdekében. Úgy

¹⁹¹ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibršimovića*, 4–6., 84–86. Az első levél kelte a kiadásban hibás, helyesen nem 1672, hanem 1677.

¹⁹² Erre utal Ibršimović is, és kifejezetten kérte, hogy ha a Buda alatti plébániákat szétosztják a kolostorok között, akkor a szintén adósságokkal küszködő Velikára is gondoljanak. Arról is hallott, hogy a lippaiak az olovóiakkal való viszályaik miatt a velikai kolostor alá akartak tartozni. Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibršimovića*, 6–8. Az olovói kegytemplom és kolostor 17. századi történetét önálló tanulmányban dolgozom fel.

¹⁹³ Uo. 96–98., 100. A belgrádi eseményekre legújabban lásd: Kisvarga: A hódoltsági missziós püspökség, 1017–1019.

¹⁹⁴ APF SOCG vol. 481., fol. 242r.

látta, hogy a Szentszék nagyot tévedett a fiatal, tudatlan és alkalmatlan barát missziópüspöki kinevezésével.¹⁹⁵

Az „episcopus novellus” ugyanakkor igazából semmi mást nem akart, mint a brevéjében biztosított joghatóságát gyakorolni a négy folyó által közre fogott hódolt magyarországi egyházmegyékben. A magyar püspökök nem számítottak rezideáló főpásztoroknak, így az általuk működtetett helynöki rendszer a missziós jog szempontjából nem volt legitimnek tekinthető. Brnjaković 1680-ban egy sor panaszt küldött a Propaganda Fide Kongregációnak, amelyekben a négy vikáriust szidta, akik a jogbitorláson túl nem járultak hozzá vizitációinak költségeihez, sőt a terepen teljesen idegenül mozgó missziópüspököknek még az utat sem mutatták meg. Brnjaković szerint a magyar helynökök összevissza és felhatalmazás nélkül adtak felmentéseket házassági akadályok alól és oldozták fel a gyónókat a fenntartott esetek alól, a pécsi vikárius pedig a boszniai püspökhöz küldte a szentelendő klerikusokat.¹⁹⁶ Valamennyi hódoltsági helynököt a saját joghatósága alá kívánta rendelni, amit az egyik beadványához csatolt szakvélemény teljesen esélytelennek ítélt, hiszen a magyar hierarchia értelemszerűen ragaszkodott a saját joghatóságához.¹⁹⁷

Joggal merül fel a kérdés, miért éppen Brnjaković idején került szembe egymással ilyen gyorsan és élesen a két rendszer, míg korábban, elsősorban a boszniai püspök és a boszniai ferencesek távoltartásának érdekében, a magyarországi missziópüspökök a kisebb surlódások ellenére alapvetően együttműködtek a magyar és zágrábi hódoltsági helynökökkel. A válasz legalább három részből tevődik össze. Egyrészt a fiatal és tapasztalatlan, ugyanakkor megfelelően gazdag és befolyásos családi háttérrel rendelkező püspök helyismeret-hiánya és arroganciája biztosan sokat rontott a kompromisszum lehetőségén. Másrészt éppen a vikáriusok összessége elleni fellépés bizonyítja, hogy a török uralom utolsó éveire a magyar katolikus hierarchia hódoltsági képviselője szilárd és komplex struktúrát jelentett, még a helyi viszonyokban járatlan missziópüspök is együtt értelmezte a helynöki hálózatot. Ezért az egész rendszer, pontosabban annak déli és bosnyák ferences szekciója ellen vette fel a harcot, hiszen az északi, magyarlakta váci és egri püspökségek helynökeiről, a nógrádi és a gyöngyösi plébánosok tevékenységéről valószínűleg nem is tudott, de mindenesetre kívül estek érdeklődésének fókuszán. Másképp fogalmazva, az 1670-es évekre a hódoltság jelentős részének virtuális visszafoglalása nem csak a világi intézmények, hanem a magyar epizkopátus révén is megtörtént. Végezetül jelentősen növelte a püspök harci kedvét az olovói kolostor hódoltsági expanziója, amelyet a Brnjaković család támogatott, és amelyet a magyar egyház jogait féltékenyen őrző pécsi, csanádi és zágrábi hódoltsági helynökök akadályoztak. Az olovói ferencesek a Propaganda Fide Kongregációhoz címzett beadványukban egyéb sérelmeik mellett a missziópüspök munkáját akadályozó és zavart keltő magyar vikáriusokra is panaszkodtak.¹⁹⁸ A kongregáció a sűrűsödő feljelentések ellenére sem tudta a hódoltsági magyar egyházkormányzatot felszámolni.¹⁹⁹ Szokás szerint

¹⁹⁵ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 102–110.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 66.

¹⁹⁶ Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 667–669.; Uő: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [II.] 248–250.; APF SOCG vol. 479., fol. 10rv., vol. 481., fol. 237rv., 242rv.; APF SC. Ungheria e Transilvania vol. 2., fol. 1r., 2r., 182r.

¹⁹⁷ APF SOCG vol. 479., fol. 11rv.

¹⁹⁸ APF SOCG vol. 481., fol. 253r–254r.

¹⁹⁹ APF Acta vol. 50., fol. 151v–152v.

Buonvisi nunciushoz utalta az ügyet további felvilágosításért, aki erre méltatlankodva írt Filip Brnjakovićnak: ha helyben nem rendelkeznek pontos információkkal a renitens püspökökről, akkor ő Bécsből hogyan tájékozódjon?²⁰⁰ A belgrádi püspökről az utolsó szlavóniai híradás 1682 márciusából származik, ekkor úgy hírlett, ismét Sziget és Pécs felé indult bémálni.²⁰¹ Kara Musztafa seregének érkezésekor, 1683 májusában elmenekült Belgrádból,²⁰² és soha többé nem tért vissza a hódoltságba. Raguzában, Rómában és Spalatóban élt, végül az anconai várban hunyt el elborult elmével 1707. január 10-én.²⁰³

A helynökök lelkipásztori feladatai

A zágrábi püspöki helynöki megbízás kialakulásának sajátosságai meghatározták a vikáriusok munkakörét is. Míg a magyarországi vikáriusok tevékenysége alapvetően gazdasági, lelkipásztori, jogmegőrző és minimálisan hírszerzői feladatokból tevődött össze, addig a zágrábi helynökök esetében a jogvédelem szupremáciája minden más funkciót befolyásolt, sőt lényegében elhomályosított. Nikolić és Ibišimović lelkipásztori munkáját, annak preferenciáit teljes egészében a zágrábi püspök joghatóságának harcos védelme, a boszniai és belgrádi püspökök távoltartása határozta meg. A két ferences vikárius ezért ragaszkodott a zágrábi főpásztor által szentelt olajhoz, ezért küldték klerikusaikat felszentelni és egyházi edényeiket megáldani Zágrádba, és ezért kérelmezték Zágrábon keresztül a búcsúkiváltságokat.

A püspökök és helynökeik közötti levélváltás leggyakoribb témája a nagycsütörtöki misén megszentelt olajok eljuttatása a hódoltságba. A krizmaszentelési misén az egyházmegye papjai a püspökkel koncelebrálnak, a szertartás után a szétosztják az olajokat, amelyeket a plébánosok jövő húsvétig használnak, ezzel is kifejezve a főpásztorral való egyégüket.²⁰⁴ A nagycsütörtöki olajszentelés tehát az egyházmegye összetartozásának szimbóluma, nem véletlen, hogy a szlavóniai helynökök a jogmegőrzés szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítottak a szentelt olajnak. A boszniai püspök idézett beadványai szerint a zágrábi olajküldés csak Petretics püspökségétől kezdve igazolható. Ez valóban így is van. Az első forrás, amely a zágrábi krizmát említi, Mijo iz Cernika velikai gvárdián és elődje, Marijan Poženanin 1659. március 15-én Petreticshez küldött levele, amelyben arra kérték a főpásztort, hogy megyéspüspöki jogainak biztosítása érdekében a szentgyörgyi kapitányon keresztül küldjön olajat Szlavóniába.²⁰⁵ A boszniai püspökkel való szembefordulásuk jeleként Maravić krizmáját visszaküldték, mondván: a saját főpásztoruktól Zágrábból már húsvétkor

²⁰⁰ APS SC Bosnia vol. 3., fol. 231r.

²⁰¹ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibišimovića*, 112.

²⁰² Ibišimović 1683. május 17-én arról tudósította Borkovicsot, hogy a missziópüspökök a török seregek felvonulása miatt mind eltűntek. Uo. 128. 1683. szeptember 6-án referálták a kongregáció ülésén Brnjaković dátum nélküli levelét, amelyben a török hadjárat miatt engedélyt kért a Rómába menetelre. APF SOCG vol. 487., fol. 389r–390r.

²⁰³ Premrou: *Serie dei vescovi*, II. 58–59.

²⁰⁴ Verbényi István – Arató Miklós Orbán: *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája*. Bp., 1989. 183–184., 189–190.

²⁰⁵ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 15.

megkapták az olajat, miként a Balaton környéki plébániák a veszprémi, a Pécs környékiek a pécsi, a többiek pedig a csanádi püspöktől.²⁰⁶

Ezt követően szinte minden tavasszal, a húsvéti ünnepek után megérkezett Zágrábból Velikára a szentelt olaj, általában egy ládikában elhelyezett három-négy kis korsóban. A törékeny edényekben tárolt folyékony anyag szállítása nem volt egyszerű, sokszor érte a küldeményt baleset. 1660 tavaszán az ampullákat nem jól dugták be, ezért az olaj egy része útközben elfolyt,²⁰⁷ 1666-ban a szentgyörgyi várban egy pap megdézsmálta a továbbküldésre váró korsókat.²⁰⁸ Nikolić többször kérte a püspöktől, hogy ne háromszögletű alakú edényben küldje az olajokat, mert ezeket nehéz volt mozgatni.²⁰⁹ 1665-ben Petretics új ládát készíttetett megfelelő korsókkal.²¹⁰ 1668-ban nem kapták meg időben a krizmát az új zágrábi püspöktől, ezért a belgrádi püspök segítette ki őket, de a helynök fontosnak tartotta, hogy a jogmegőrzés érdekében Borkovics késve is küldön olajat, visszatámozott levél kíséretében.²¹¹ 1678-ban Kőrösön vesztek el az edények, amelyeket a kaproncai gárdián testvére tartott magánál.²¹² A krizma útvonala Zágrábtól Velikáig nagyjából rekonstruálható. A püspöki székvárosból általában a kaproncai plébánoshoz vagy ferencesekhez küldték a csomagot, onnan vitték Szentgyörgyre, az utolsó keresztény végházba. A szentgyörgyi kapitány, vicekapitány, vajda vagy plébános juttatta el a török határ túloldalán fekvő Dugo Selo falu világi pap plébánosához, ide már a ferencesek mentek érte.²¹³ Máskor Kaproncáról közvetlenül a hódoltságba, Otokra vitték a küldeményeket. Olykor utazó ferencesekre bízta a püspök, máskor Isztambulból menekülő fogoly vitte vissza az edényeket. A helynök húsvét után, általában késő tavasz és nyár folyamán osztotta szét az olajat a velikai és našicei kolostor plébániáin, majd ősszel küldte vissza az ampullákat ugyanezen az úton Zágrábba.²¹⁴ Az olajjal való bánásmód, annak sorsa a püspöki joghatóság tiszteletének vagy megvetésének szimbóluma volt. 1660-ban a boszniai püspök olaját, sőt még az ampullák tetejét is egy kutya ette meg.²¹⁵ 1673-ban Marunčić velikai gárdián elvette a helynöktől a zágrábi krizmát, elzárta a szobájában és elégette.²¹⁶ Ogramić szerint a helynöki címet viselő barátok az olajat nem osztották szét, hanem elégették a velikai kolostor lámpáiban.²¹⁷

²⁰⁶ Uo. vol. 4., nr. 20., 36.

²⁰⁷ Uo. vol. 4., nr. 40.

²⁰⁸ Uo. vol. 4., nr. 132.

²⁰⁹ Uo. vol. 4., nr. 91., vol. 5., nr. 41., vol. 6., nr. 9., vol. 7., nr. 1.

²¹⁰ Uo. vol. 4., nr. 107.

²¹¹ Uo. vol. 4., nr. 19.

²¹² Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 84., 86.

²¹³ A szentgyörgyi várról és plébániájáról a 17. század második felében lásd: Rudolf Horvat: *Povijest Gjurgjevca*. Zagreb, 1940. 14–21.; Milan Kruhek: *Stari đurđevački grad u sistemu granične obrane od 16. do 19. stoljeća*. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 8–9 (1982–1983) 85–105.

²¹⁴ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 24., 36., 38., 40., 42., 50., 58., 89., 91., 123., vol. 5., nr. 44., vol. 7., nr. 49., 64., 59.; NAZ Epist. Episc. vol. 3., nr. 35.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 34., 40., 42., 52., 56., 60., 62., 82., 114., 124. 1664-ben Nikolić azt kérte a püspöktől, hogy a szentgyörgyi plébánosnak írásbeli megbízást adjon a közvetítésre. NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 96.

²¹⁵ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 38.

²¹⁶ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 14–16.; NAZ Epist. Episc. vol. 2., nr. 62.

²¹⁷ APF SC Bosnia vol. 3., fol. 416r.

A helynökök rendszeresen küldtek liturgikus tárgyakat, kelyhet, lunulát²¹⁸ vagy hordozható oltárt megáldani Zágrábba.²¹⁹ A benedikciós gyakorlat a boszniai püspök részéről is a joghatóság megnyilvánulása volt. Ibrišimović méltatlankodva számolt be Ogramić velikai harangszenteléséről, amelyeket ráadásul a sümegi (azaz veszprémi) püspökség hódolt plébániáira vittek.²²⁰ A velikai kolostorból küldött levelek postásai nagyon gyakran Zágrábba küldött klerikusok voltak, akiknek felszentelését vagy taníttatását, ugyancsak a joghatóság kinyilvánítása érdekében, a helynök a püspöktől kérte.²²¹ Máskor Itáliába készülő ferences klerikusokat irányított Zágrábba, hogy a főpásztor szerezzen nekik engedélyt a tanulmányokhoz a római előjáróktól.²²² Szintén az egyházmegye jogainak igazolása miatt igényeltek helyet a zágrábi tanulók számára az itáliai kollégiumokban. Benlić 1659-ben a zágrábi püspökség két hódoltsági növendékét akarta a Propaganda Fide Kongregáció kollégiumába, a Collegio Urbanóba küldeni. A kongregáció azzal a feltétellel támogatta a kérést, hogy a jelöltek igazolást hoznak zágrábi és hódoltsági származásukról.²²³ Nikolić 1671-ben a Bullarium Romanumból kérte a loreto illír kollégium alapítólevelének másolatát, mert úgy emlékezett rá, hogy a Dráva–Száva közének is van két helye a tanintézményben.²²⁴ Olykor a Propaganda Fide Kongregáció is elismerte a zágrábi püspök hódoltsági kompetenciáját, ennek példája, hogy 1666-ban a nunciust Petreticshez utasította felvilágosításért a szerémi vikárius iskolamesterre vonatkozó kérésével kapcsolatban.²²⁵ Horvátország felől viszont szinte egyáltalán nem érkeztek papok a hódolt területekre. A kevés kivételhez tartozott az a világi pap, aki 1672-ben Zágrábból Berzence környékére, a török határvidékre jött dolgozni.²²⁶ A horvát végeken rendszeres pasztorációt csak a jezsuiták végeztek. A zágrábi és varasdi rendházak atyái Kaproncán, Károlyvárosban, Kotoribán, Kőrösön, Légradon, Szentgyörgyön, Szigetecen és más végvárakban, illetve a környékükön fekvő határmenti falvakban, sokszor a Boszniából frissen érkezett telepesek között tartottak missziókat, míg a fiumei páterek a zenggi püspökség településeit keresték fel.²²⁷

A török hódoltság területén a kegyhelyeknek igen nagy jelentősége volt, hiszen a katolikusok számára az Oszmán Birodalmon kívüli zarándoklat komoly nehézségekbe ütközött. Emellett a búcsújárás jelentősen erősítette az oszmán uralom alatt másodrendű alattvalóként élő hívek vallási identitását, összetartozás-érzését, belső kohézióját, egy-egy sajátos lelkiséghez való kapcsolódásukat. A két szlavóniai kolostor közül a našicei regionális

²¹⁸ A monstrancia része, amelybe a szentostyát elhelyezik.

²¹⁹ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 14., 30., 56., 62., 70., 74., 90.

²²⁰ Uo. 86.

²²¹ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 36., vol. 7., nr. 49., 59., 64., vol. 7., nr. 88.; Lopašić: *Slavonski spomenici*, 32.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 24., 86., 92. A szlavóniai ferences növendékek közül többen a ladislaita rendtartomány kolostoraiban végezték tanulmányaikat.

²²² NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 96.

²²³ Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 498.; NAZ Epist. Div. vol. 1., nr. 5., 6.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 47. 1669-ben Nikola Dianasević nagyprépost a határozat megújítását kérte a kongregációtól. Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 570–573.; APF Acta vol. 38., pag. 295–297.

²²⁴ NAZ Epist. ad Episc. vol. 6., nr. 9. VIII. Orbán 1627. évi brevéje alapján a Dráva–Száva közéből egyszerre egy növendéket fogadhatott a loretoi illír kollégium. Jurić: *Ilirski kolegij u Loretu*, 53.

²²⁵ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 137.

²²⁶ Uo. vol. 6., nr. 57.

²²⁷ A horvát végvári missziókra vonatkozóan számos forrást közzétett: Miroslav Vanino: *Misijska izvješća XVII. i XVIII. vijeka. Vrela i prinosi* 1 (1932) 106–182., 2 (1933) 53–102.

jelentőségű búcsújáróhely volt, augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén nagyon sokan jöttek Szlavóniából a ferences templomba.²²⁸ Nem véletlen, hogy számos barokk kori búcsújáróhely gyökerei a török időkre nyúlnak vissza,²²⁹ és az sem, hogy a hódoltsági templomok búcsúkiáltásainak megszerzése a szlavóniai püspökök jogvitáinak is kiemelt terepe volt. A zágrábi püspökök helynökeik közvetítésével 1658-ban és 1667-ben egy sor szlavóniai egyház számára szereztek búcsúengedélyt Rómában, ami a későbbiekben fontos érvként szolgált Zágráb szlavóniai joghatósága mellett.²³⁰ 1676-ban Ogramić is ehhez a fegyverhez nyúlt, és *sub titulo dioecesis Bosnensis* búcsúkiáltást kapott Rómából a pozsegai templom számára, amelyet Borkovics sikertelenül próbált meg a Szentszékkal visszavonatni.²³¹

A szlavóniai ferencesek részéről a zágrábi püspök szolgálata ürügyén magától értetődő lett volna, ha koldulórendi mivoltukra és nehéz helyzetükre hivatkozva rendszeresen kérnek anyagi segítséget főpásztoruktól. Erre azonban alig került sor, ami csak első közelítésre meglepő, voltaképpen teljesen logikus. A barátok számára ugyanis nem Zágráb (amúgy is kevés és nehezen kikönyöröghető) pénze, hanem joghatósága volt fontos, és nyilván tudták: túlzott követelözésükkel fő céljukat is elvéthetik, és a zágrábi püspök nem kér a ráoktrojált, drága és rövid távon haszontalan joghatóságból. Persze olykor kértek és hálásan fogadtak szerényebb adományokat a püspöktől.²³² 1664. augusztus 1-jén, a vesperás idején egész Szlavóniában jégvihar söpört végig, a szőlőt és a búzát is teljesen elpusztította. Az erdők és a ligetek olyanok voltak, mint télen, annyi gabonájuk maradt, amennyit korábban learattak, ezért nagyon nélkülöztek.²³³ Némi pénzsegély reményében számoltak be több-kevesebb rendszerességgel a velikai kolostor és a plébániatemplomok építkezéseiről. 1666 augusztusában Nikolić a kolostor tetejét akarta kijavítani, amelyhez nyolcezer lécet már előkészített.²³⁴ 1669-re a velikai kolostorépület felújítása miatt annyira eladósodtak, hogy a zágrábi egyházmegyébe küldték Fülöp testvért koldulni.²³⁵ Ibrišimović 1672-ben arról számolt be, hogy az előző években felújíttatta a velikai templom tetejét, a kolostorhoz új cellasort húzott fel, Pozsegán szintén renoválta a templomot és iskolát is alapított; Pleternicán a Szent Miklós, Gnojnicán (?) a Szent György templomot újította fel alapjaitól.²³⁶ 1675-re

²²⁸ NAZ Epist. ad Episc. vol. 6., nr. 57.

²²⁹ Lásd erről megjelenés alatt álló tanulmányomat: Molnár Antal: A barokk búcsújárás törökkori gyökerei.

²³⁰ Brod, Páduai Szent Antal templom, Mária mennybevétele, 7 évre (1658. szeptember 5.); Bučje, Szent Demeter, búcsúnap, 7 évre (1667. október 27.); Kaptol, Szent Péter és Pál, búcsúnap, 10 évre (1667. október 27.); Bučje, Szent Márton, búcsúnap, 10 évre (1667. október 27.); Garčin, Havas Boldogasszony, Kisasszony, 10 évre (1667. október 27.); Pleternica, Szent Miklós, búcsúnap, 7 évre (1667. október 27.); Podgorje, Szent Katalin, búcsúnap, 10 évre (1667. október 27.); Odvori (bučjei plébánia), Szent György, búcsúnap, 10 évre (1667. október 27.); Pozsega, Szentlélek, Pünkösöd, 10 évre. (1667. október 27.) NAZ Bullarium vol. 3., nr. 65., 74., 75., 77–82. 1675-ben Ibrišimović újabb templomoknak kívánt búcsúengedélyt szerezni, kifejezetten jogmegőrző szándékkal. Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 18., 46.

²³¹ Lopašić: Slavonski spomenici, 43–44.; Dević: *Đakovačka i Srijemska biskupija*, [I.] 660–663.; NAZ Epist. Episc. vol. 3., nr. 35., 114. A kongregáció a nunciuson keresztül utasította a zágrábi püspököt, hogy a plébániákat hagyja a boszniai püspököknek. APF Acta vol. 48., fol. 77rv.; APF Lettere vol. 67., fol. 21rv.

²³² NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 69., vol. 5., nr. 44., 58.

²³³ Uo. vol. 4., nr. 96.

²³⁴ Uo. vol. 4., nr. 135.

²³⁵ Uo. vol. 101., nr. 31.

²³⁶ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 12., 44.

ismét megjavíttatta a velikai templom és a cellák tetőszerkezetét,²³⁷ a következő évben pedig arról írt, hogy összesen hat templomot építtetett teljesen újjá.²³⁸ Szerény viszonzásként a ferencesek is küldtek olykor ajándékot a zágrábi főpásztornak, leginkább hímzett kendőket, máskor ezüst fogtisztítót, török módra készített késeket, lábszárvédőket.²³⁹ Nikolić 1669-ben a püspöknek megküldte a bosnyák rendtartomány kiváltságairól kiadott füzetet²⁴⁰ és egy saját nyomtatott művecskáját, amely a rontások ellen általa összeállított imákat tartalmazta.²⁴¹

A szlavóniai ferencesek újdonsült főpásztoruktól a missziós püspökökkel szembeni védelmen kívül csak két esetben kértek jogi-hatalmi segítséget: az 1660-as években a szerb ortodox főpapok követelése, az 1670-esekben pedig a végváriak rablásai ellen. A szerb vladikák az oszmán jövedelembérleti rendszert követő, a bevezető fejezetben tárgyalt kinevezési gyakorlatuk miatt az oszmán kincstárnak fizetendő adóik összegyűjtésekor a katolikusoktól is pénzt követeltek. A fizetési kötelezettség alól a katolikusok az oszmán hatóságok lefizetésével, védőlevelet szerezve szabadulhattak. A katolikus–ortodox konfliktusok a magyarországi hódoltságban az 1640-es évektől szaporodtak meg,²⁴² Szlavóniában az 1660-as években váltak elviselhetetlenné a katolikus közösségek számára. 1661-től Nikolić több-kevesebb rendszerességgel panaszkodott a püspöknek az elviselhetetlen anyagi terhek, az oszmán hatóságoknak kifizetett csillagászati összegek, a helyi törököktől felvett uzorakölcsönök, a közösségek és kolostorok teljes eladósodása miatt. Általában a boszniai, banja lukai és szarajevói konfliktusok hullámai érték el a Száván túlra. A helynök egyrészt adományokat várt a horvátországi főuraktól és főtisztektől, esetleg a zágrábi püspöktől és kanonokoktól, másrészt pedig a varasdi főkapitány és a császári követ közbenjárásában bízott, amely révén megfékezhetik a szerb főpapok kapzsiságát. Ugyanakkor minden levelében a püspök lelkére kötötte: a szerbekre vonatkozó információit a horvát határőrvidéken élő vlahokkal való kapcsolatok miatt tartsa titokban, csak a legmagasabb szinten tegyen lépéseket ellenük.²⁴³

Ennél is súlyosabbak voltak a végvári katonaság, különösen a hajdúk rablásai a szlavóniai katolikus falvakban. A szlavóniai ferencesek még a magyar hódoltság papságánál is ellentmondásosabb viszonyban voltak a horvát végvidék katonanépével. Mint láttuk, a zágrábi püspökkel és a horvátországi egyháziakkal való kapcsolattartás legfontosabb közvetítő állomásai a kaproncai és szentgyörgyi végvárak voltak, és az alábbi fejezetben kiderül majd az is, hogy a határmenti hírszerzésben a szlavóniai ferencesek magyarországi kollégáiknál sokkal intenzívebben vettek részt. Ugyanakkor a horvát–szlavón rendiségnek a

²³⁷ Uo. 48.

²³⁸ Uo. 54.

²³⁹ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 96., 123., vol. 6., nr. 57., vol. 7., nr. 59.

²⁴⁰ Ez a kiadvány a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában ma is megtalálható: APF SOCG vol. 218., fol. 266r–272v. Lásd: Zach: *Die bosnische Franziskanermission*, 47–48.

²⁴¹ „...impressas certas orationes contra maleficia etc. quae composui ego.” NAZ Epist. ad Episc. vol. 5., nr. 44. Ebből a kiadványból, amely Nikolić irodalmi tevékenységének egyetlen emléke, nem ismerek példányt.

²⁴² Molnár: *Katolikus missziók*, 345.

²⁴³ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 50., 58., 135., 139., vol. 5., nr. 41., 44.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 88. A pozsegi szerb püspököt Nikolić 1667. július 22-i levelében megnevezi: Saravion Popovich a Orahovicza. NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 142. Ez a szerb főpap nem ismert a kutatás számára. Lásd: Sava episkop šumadijski [Vuković]: *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*. Beograd–Podgorica–Kragujevac, 1996.

hódoltságtól való távolmaradása, a szervezett horvát adóztatás és a kondomínium hiánya a szlavóniai hódoltságot sokkal jobban kiszolgáltatta a végváriak rablásainak, mint Magyarország török megszállta területeit.²⁴⁴ A velikai ferencesek, akárcsak szegedi rendtársaik, gyakran és erőteljesen szólaltak fel a zágrábi püspöknél és a végvidék katonai parancsnokainál a katonaság megfélemezése érdekében.

Az első ilyen jellegű adatunk egy rendhagyó esetről számol be. 1665. augusztus 15-én Zágrábban elfogtak két pozsegi katolikus kereskedőt, elvették áruikat és börtönbe zárták őket. Ráadásul egyikük, Petar Marković Nikolić helynök rokona volt. A vikárius a püspöknél és Zrínyi Péter horvát bánnál instanciázott kiszabadításuk érdekében, amelyre végül novemberben került sor.²⁴⁵ 1669-ben a Pakrac melletti Badljevína faluból vitetett el a bán Csáktornyára katolikus parasztokat egy rác fogoly adóssága miatt.²⁴⁶ A helyzet 1675-re durvult el, az új helynök, Ibrišimović számos levelében panaszkolt fel a hódoltsági katolikusokat ért atrocitásokra. A szentgyörgyi és kaproncai katonák a török foglyok fizetésképtelensége miatt a sokszor kétfelé adózó keresztény parasztokat rabolták el és kínozták a váltságdíj érdekében, emiatt csak 1675-ben három határmenti falu futott szét.²⁴⁷ 1675 végén egy Maksim nevű szentgyörgyi rác és társai hat katolikust elevenen elégettek, majd felgyújtották házaikat is. A szerb vitéz egy Augustin Maričić nevű katolikus férfi negyvenfős családját is kiirtással fenyegette meg, ha nem fizetnek neki. Ibrišimović, akárcsak Konstantini Lukács szegedi gárdián, azt javasolta a szentgyörgyi harcosoknak, hogy ha kemény katonáknak tartják magukat, dühüket inkább a törököknek, és ne a védtelen katolikus pórnépnek töltsék ki.²⁴⁸ A következő években a végváriak kegyetlensége nem csillapodott. Ibrišimović a hódoltsági katolikusokat pusztító hajdúk számát mindössze 35 főre becsülte, akik viszont rosszabbak voltak a törököknél. A panaszok különösen a szentgyörgyiek ellen voltak súlyosak, de a kaproncaiak és a körösiak is jeleskedtek a pusztításban: katolikusokat égettek meg, állatokat hajtottak el, váltságdíj reményében foglyokat ejtettek, köztük a cerniki plébános testvérét is.²⁴⁹ 1677 nyarán egy Milovan nevű vlah a ferencesek aklából lopott el négy sátrat, egy fémbográcsot, két bárdot és egy ökröt, ami csak onnan derült ki, hogy ő maga dicsekedett el vele.²⁵⁰ 1679-ben Ibrišimović legközelebbi horvátországi munkatársával, a ladiszlaita ferences Jankovics Lászlóval közösen fordult Louis Raduit Graf de Souches varasdi főkapitányhoz, hogy fékezzék meg a körösi, kaproncai és szentgyörgyi végváriak kegyetlenkedéseit a hódoltsági katolikusokkal szemben.²⁵¹ A határvidék viszonyainak eldurvulását jelzi, hogy 1683-ban a cerniki plébániához tartozó és keresztény részre is adózó Britvić nevű faluból a sziszeki kapitány papja egy pár csizma tartozás miatt tíz katolikust hurcoltatott el a hajdúkkal. Négy foglyot magánál tartott, négyet a petrinjai plébánoshoz küldött Kostajnicába, hogy adja el őket, kettőt pedig egy Sziszek

²⁴⁴ Erre lásd a horvát–szlavón rendiség és a hódoltság kapcsolatairól fentebb elmondottakat.

²⁴⁵ NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 122., 123., 125.

²⁴⁶ Uo. vol. 5., nr. 52.

²⁴⁷ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 40–42. Borkovics püspök ezügyben a körösi ezredesnél tiltakozott. Lopašić: *Slavonski spomenici*, 37–38.

²⁴⁸ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 50–52.

²⁴⁹ Uo. 54., 74.

²⁵⁰ Uo. 78.

²⁵¹ Lopašić: *Spomenici hrvatske krajine*, II. 363–366.

melletti faluban őriztek. Pedig szerencsétlenek még a csizmát is megküldték a papgazdának, de a várbeliek megtartották a lábbelit. Ibršimović szerint nincs az a török, barbár vagy szkíta, aki egy pár csizma miatt tíz keresztényt fogságba vet, ezért nagyon kérte a püspököt, hogy tiltsa el papjait a határvidéki falvak szipolyozásától.²⁵²

Hívei védelmének és egyúttal a hódoltsági helynőkök együttműködésének érdekes példája Ibršimović 1675. december 28-án írott, címzés nélküli levele, amelyet a tartalom alapján nagy valószínűséggel a horvát nemzetiségű és korábban Zágrábban is működő Horváth Miklós andocsi misszionáriushoz, a veszprémi püspök hódoltsági helynökéhez intézett. A címzett missziójához tartozó falu plébánosát, fra Josip iz Modričét a törökök társával együtt a nyáron elfogták és hatvan napon át fogvatartották. A karóba húzástól, amelyre a keresztények gyalázatára a templom melletti temetőben készültek, végül egy pozsegai katolikus, Antun Poženanin mentette meg, aki kezesnek adta magát a barát kiszabadításáért. Fra Josip visszatért a plébániájára, de az ígért summával nem jelentkezett, és a hírek szerint nem is szándékozott kezesét az adósságtól megszabadítani. Erre a póruljárt Antun felkerekedett Pozsegáról, hogy megkeresse a hálátlan frátert, és behajtsa rajta a tartozását. Ibršimović arra kérte andocsi helynök-kollégáját, hogy a hitelezőt segítse eljárni a ferences plébánossal szemben. A címzettet üdvözölte Jakov Poženanin aranyműves, akit még Székesfehérvárról ismert, és akinek fra Jakov szintén adósa maradt.²⁵³

A legsúlyosabb esetet egy ferences barát, Matej Jakšić našicei gvárdián meggyilkolása jelentette. Jakšić Ibršimović legközelebbi harcostársa volt, a helynök és a tartományfőnök megbízásából többször járt követségben Bécsben, Pozsonyban és Zágrábban.²⁵⁴ 1677. május 15-én egy Dráva-melléki faluban vizitált, amikor tizenkét hajdúval találkozott. Ezek nyolc lövéssel leterítették, a haldoklót levetkőztették, majd bedobták a folyóba. Az őt kísérő három papot az erdőben tartották fogva, és 200 tallér váltságdíjat követeltek értük. Az eset még a szlavón végvidék durva viszonyai között is hallatlan volt. Ibršimović két hét alatt kinyomozta, hogy a kaproncai kerülethez tartozó virjei hajdúk követték el a gyilkosságot, egy bizonyos Filipak vezetésével. A helynök az ivanicsi, a püspök az illetékes körösi kapitánynak írt, hogy fogassa el és példásan büntesse meg az elkövetőket.²⁵⁵ Erre valószínűleg nem került sor, a következő év elején ugyanis a gonosztevők még mindig szabadon kószáltak.²⁵⁶ Nem véletlen, hogy a végváriak megfékezése volt az egyetlen olyan közös ügy, amelyben a zágrábi és a boszniai püspökök és képviselőik egységesen, egymást támogatva léptek fel a horvát egyházi és világi hatóságoknál.²⁵⁷

²⁵² NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 83.

²⁵³ MNL OL E 152 Irregestrata, Collegium Jauriense fasc. 13., fol. 312rv.

²⁵⁴ NAZ Epist. ad Episc. vol. 8., nr. 64.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibršimovića*, 48.

²⁵⁵ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibršimovića*, 68–70.; Lopašić: Slavonski spomenici, 46–47.

²⁵⁶ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibršimovića*, 78., 80.

²⁵⁷ Ogramić levele Borkovichhoz a kaproncai és szentgyörgyi végvárakban raboskodó katolikusok érdekében: NAZ Epist. ad Episc. vol. 8., nr. 94. Ogramić 1676-ban a Propaganda Fide Kongregáció közbenjárását kérte a császárnál a végvidéki katolikusok érdekében, akiket papjaikkal együtt Erdődy Miklós bán portyázó hajdúi dúltak. Az ügyben a nuncius intézkedett. APF SOCG vol. 459., fol. 208., 212v.; APF Acta vol. 46., fol. 111r.; APF Lettere vol. 65., fol. 35r. Borkovics és Ogramić közös fellépésének eredménye volt az 1677-ben a hódoltsági katolikusok védelmében kiadott királyi parancs. APK ACA fasc. 100., nr. 12.

A hírszerzés dimenziói

A magyar és a horvát végvidék–hódoltság kapcsolatrendszer különbségeit nagyon jól megragadhatjuk az egyháziak kémtevékenységének eltérő dimenzióival. Mint a magyar helynőkök funkcióinak ismertetésekor már volt róla szó, a hódoltsági jezsuiták és ferencesek legfeljebb alkalomszerűen szolgáltattak katonai jellegű híreket a keresztény oldalra, ennek ellenére a kémkedés és a katonai szervezkedés vádja állandóan veszélyeztette munkájukat. Szlavóniában a püspöki helynőkök, különösen Luka Ibrišimović rendszeresen jelentették a törökkel kapcsolatos híreket Zágrábba és a végvárakba, sőt már 1683 előtt is részt vettek katonai jellegű cselekményekben, ennek ellenére a helyi oszmán hatóságok a jelek szerint kevésbé háborgatták őket. Ugyanakkor a határok „zordságára” utal, hogy a két szlavóniai helynök sokkal kevésbé tudott kimenni a hódoltságból, mint magyar kollégáik. Nikolić és Ibrišimović leveleiben folyamatosan előbukkan a zágrábi utazás terve, de a lezárt határok miatt erre nem mertek vállalkozni. A török végvári katonák a hajdúktól való félelem miatt, különösen háborús időszakban, még a határokon egyébként legitim módon átjáró foglyokat sem engedték át a keresztény területre, a ferencesek számára pedig valóban életveszélyes volt az utazás, mint ezt Matej Jakšić példájából láthattuk. A levelezés tanúsága alapján Nikolić csupán egyetlen alkalommal, 1660-ban utazott Horvátországba, de egy hosszabb körösi kitérő miatt elkerülte a püspököt. Ibrišimović többször átment a határ túloldalára, kezeltette magát Kaproncán, de például 1679-ben azért nem látogatta meg Borkovicsot, mert úgy értette: a főpásztor Grazban, és nem Gradecben tartózkodott.²⁵⁸

A hírszerzés szempontjából nagyon világosan elválik a két püspöki helynök, Nikolić és Ibrišimović működési ideje. Míg Nikolić ritkábban és óvatosan írt a törökkel kapcsolatos híreket püspökének, addig Ibrišimović leveleinek egyik központi témája volt a katonai jellegű információküldés. Jellemző példa, hogy Nikolić sokszor nem írta ki a 'török' szót a levélben, hanem az 'etc.' rövidítéssel utalt rájuk. Másrészt az első vikárius leveleiben a török hírek általában nem öncélúak voltak, érdemi információt alig közölt,²⁵⁹ inkább saját helyzetük bemutatása érdekében írt a katonai helyzetről. 1660–1661-ben a csapatmozgások és a Szlavóniában áttelelő török katonaság miatt szenvedtek, ami a török kiűzése iránti vágyukat erősítette.²⁶⁰ Ugyanígy elvétve olvasunk török híreket a boszniai püspök és a bosnyák ferencesek Zágrábba küldött leveleiben.²⁶¹

²⁵⁸ Arhiv HAZU cod. IV. c. 10., fol. 137v–138r.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 36., 38., 40., 42., 44., 89., vol. 5., nr. 2., 58., vol. 6., nr. 57., vol. 7., nr. 1., vol. 8., nr. 10., vol. 101., nr. 31.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 38., 60., 88., 94.

²⁵⁹ Szinte az egyetlen kivétel, amikor a Temesvár alatt gyülekező török seregekről írt 1662. május 29-én, amelyek a hírek szerint Buda felé indultak vagy Újvár megtámadására készültek. NAZ Epist. ad Episc. vol. 4., nr. 59.

²⁶⁰ Uo. vol. 4., nr. 36., 48., 49., vol. 5., nr. 2. Ugyanígy virágnyelven utalt 1674. január 16-án írott levelében a törökök chozimi vereségére (1673. november 10.): „Luna orientalis eclipsim ac eladem maximam passa est.” Uo. vol. 7., nr. 49.

²⁶¹ Ogramić 1673-ban a Szarajevóban csorda módjára áthajtott lengyel foglyokról, a boszniai pasa hadi előkészületeiről (Klissza vagy a kozákok ellen), szakadár gyerekek tömeges adásvételéről írt Borkovicsnak. Lopašić: *Slavonski spomenici*, 24–26. Ugyancsak a lengyelek elleni katonai előkészületekről tudósított Antun Travničanin bosnyák tartományfőnök 1674. február 26-án. NAZ Epist. ad Episc. vol. 7., nr. 55.

Az 1670-es évekig tehát a szlavóniai egyháziak és a keresztény országrész egyházi, világi és katonai hatóságainak politikai–katonai együttműködése nagyságrendileg nem különbözött a magyarországi hódoltsági papság ilyen jellegű tevékenységétől. A hírszolgáltatás és a katonai kollaboráció dimenziói Luka Ibrišimović színrelépésével változtak meg gyökeresen. Ibrišimović számára a zágrábi orientáció nem csak és talán nem is elsősorban egyházszervezeti, hanem politikai és katonai szempontból volt döntő jelentőségű. A visszafoglaló háború előtti két évtizedben szisztematikusan dolgozott a Dráva–Száva köze horvát egyházszervezethez illesztéséért, és ezzel a majdan keresztény uralom alá visszakerülő területeknek a Horvátországhoz csatlakozásáért. Jó érzékkel ismerte fel, hogy ebben a folyamatban a boszniai egyházi kapcsolatok csak akadályt jelentenek, ezért mindent megtett Szlavónia Boszniától való elszakítása érdekében. Egyházzogi harcaihoz kapcsolódott folyamatos hírszerző tevékenysége. 1675 után szinte minden Zágrábba írott levelében közölt a törökökkel kapcsolatos hadi és politikai értesüléseket, nagyban hozzájárulva ezzel a horvát politikai elit és a katonai vezetők tájékoztatásához.²⁶² Bár legkorábbi, török híreket tartalmazó levelei az 1670-es évek elejéről ismertek, hírszolgáltató tevékenységét egészen biztosan korábban kezdte. 1675-ben belgrádi püspöki kinevezését ő maga és rendtársai is azzal kívánták megtámogatni, hogy kiemelték: a háborús években élete kockáztatásával buzgón jelentett a horvát végvidék kapitányainak.²⁶³

Az Ibrišimović által közölt török hírek nagy része a Szlavóniában és Boszniában érzékelhető katonai mozgásokra, csapatösszevonásokra, hadi előkészületekre vagy éppen ezek hiányára vonatkozott. Ebben a tekintetben az 1670-es évek derekán és második felében leginkább a lengyel front volt meghatározó, így az értesülések jelentős része is erre utalt.²⁶⁴ 1674–1676 között nyugalmi időszokról és az orosz követ béketárgyalásairól tudósított.²⁶⁵ 1677-től sűrűsödnek a háborús előkészületekkel kapcsolatos hírek. 1677 márciusában a törökök nagy mennyiségű fegyvert és lőszert szállítottak Gradiškából Belgrádba, ácsokat rendeltek Edirnébe a hidak újjáépítésére a hadfelvonuláshoz, ezért Ibrišimović Horvátország elleni támadástól tartott. A szultán parancsára a budai, egri, temesvári, boszniai és kanizsai pasák a mohácsi mezőre mentek, hogy a hódoltsági alattvalók helyzetéről vizsgálatot folytassanak, mert a hírek szerint az adók elviselhetetlen mértéket öltöttek.²⁶⁶ 1678 elején a helynök Erdélyből érkezett információkra hivatkozva Magyarország elleni támadás veszélyét vizionálta, erre utaltak a katonai összeírások, az erőltetett hídépítés és az élelmiszerfelhalmozás is.²⁶⁷ A nymwegeni francia–Habsburg békekötés (1679. február 5.) a törökök között riadalmat keltett, ennek érzékeltetésére Ibrišimović biztató csodajelekről számolt be: Budán vad madarak támadták meg a verebek és fecskék fészkeit, és fiókáikat megölték. Szintén Budán a törökök egy borjúfejű, borjúlábú, egyszemű halat fogtak.²⁶⁸ 1680–

²⁶² Ibrišimović tevékenységének komplexitását hangsúlyozza múlt századi életrajza is: Lopašić: *Dva hrvatska junaka*, 140–150. Leveleinek sokoldalú tartalmára lásd: Josip Barbarić: Pabirci iz pisama Luke Ibrišimovića zagrebačkim Biskupima. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, 35–48.

²⁶³ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 44.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 8., nr. 64.

²⁶⁴ Lásd pl.: Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 70., 78., 86., 98., 108.

²⁶⁵ Uo. 22., 26., 50.

²⁶⁶ Uo. 60.

²⁶⁷ Uo. 78., 82. Beszámolt Kara Musztafa nagyvezír és a Raguzai Köztársaság viszályáról is: Uo. 90.

²⁶⁸ Uo. 96–98.

1681 folyamán folyamatosan a Horvátország és Magyarország elleni offenzíva előkészületeiről szóltak a jelentések, Károlyváros és Kőrös elleni támadástól lehetett tartani, Budán és Belgrádban csapatokat vontak össze, és felröppentek álhírek a szultán meggyilkolásáról is.²⁶⁹ A feszültség a következő évben csak fokozódott, a szokásos előkészületek (összeírások, csapatösszevonások, hadifelszerelések átcsoportosítása, hajóhidak építése) mellett az év végén a janicsárokat Szlavóniába küldték telelni. Immár senki sem kételkedett a közelgő oszmán hadjárat felől, leginkább egy Győr elleni támadást valószínűsítettek. A szlavóniai ferencesek ennek ellenére úgy érezték, hogy a keresztények nem készültek fel a sorsdöntő összecsapásra.²⁷⁰ 1683 tavaszán a hadjárat ténylegesen megindult, Ibrišimović tavaszi leveleiben részletesen beszámolt a török hadfelvonulásról, a szultán jövetelének előkészületeiről, majd Belgrádba érkezéséről, a lakosság kiszipolyozásáról. Az oszmánok haderejének ismeretében Ibrišimović nem sok esélyt adott a kereszténységnek, és Isten különös segítségével kívül másban nem nagyon bízott.²⁷¹

Az 1683. évi oszmán hadjárat és az azt követő visszafoglaló háború a hódoltsági katolikus egyháztörténet korszakhatárát jelentette. A háború egyrészt nagyon jelentős pusztítást okozott a hódoltság lakosságának soraiban, másrészt szétzilálta az egyházi struktúrákat is. A visszafoglalt területeken immár teljesen más feltételrendszerrel kezdődött meg a lassú és ismét számos intézményes és joghatósági vitával járó újjászervezés. Szlavóniában ez a határpont még inkább kiemelkedik, hiszen a ferencesek egy része Luka Ibrišimović vezetésével bekapcsolódott a törökellenes harcokba. A helynök 1684-ben a hegyekbe menekült,²⁷² és 1687-ig onnan irányította a szlavóniai gerillaháborút az oszmánok ellen. Ez a fordulat logikus folytatása volt annak az évtizedes hagyománynak, amelynek részeként a szlavóniai ferencesek, és különösen Ibrišimović részt vettek a határvidéki hírszerzésben, és szoros kapcsolatokat ápoltak a horvátországi végvári katonasággal. Luka Ibrišimovićot, ragadványnevéen a Sólymot Szlavóniában máig a törökellenes háborúk legendás hőseként tisztelik.²⁷³

A pesti bosnyák ferences rendház és az esztergomi érsek hódoltsági helynöke

Első közelítésre nyilván különösnek tűnik, hogy a magyar katolikus hierarchia feje, az esztergomi érsek hódoltsági helynökével nem a magyar intézményrendszer keretein belül, esetleg annak élén foglalkozunk, hanem a zágrábi püspök szlavóniai helynökségének függelékeként. Ennek oka nem más, mint hogy az esztergomi érsek kérészéletű budai

²⁶⁹ Uo. 98., 100., 104., 108., 110.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 66.

²⁷⁰ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 112., 114–116.

²⁷¹ Uo. 120–130. Izgalmas az egyik kiadatlan levelében (hely nélkül, 1683. július 27.) a szigetvári Szulejmán-sírra vonatkozó hír: IV. Mehmed szultán fel akarta keresni (Ibrišimović szerint meggyilkolt) öse sírját Szigeten, ezért 2000 kos összegyűjtését parancsolta meg, amelyeket ott akart feláldozni. „Imperator Othomanus decrevit visitare sepulchrum sui proavi sub Szigetto occisi, ad hunc finem mandavit colligi duo millia arietum immolandum pro anima illius.” NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 83.

²⁷² Lopašić: *Slavonski spomenici*, 68–69.

²⁷³ Ennek részleteire lásd: Lopašić: *Dva hrvatska junaka*, 147–159. A nemzeti hős kultusza különösen a 19. században virágzott, ennek részleteire: Agneza Szabo: *Tradicija i odjeci Ibrišimovićeve djela u hrvatskoj povijesti i kulturi 19. stoljeća*. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, 99–112.

(valójában pesti) vikáriátusa nem a magyar katolicizmus hódoltsági képviselőjének részeként alakult ki, hanem a zágrábihoz hasonlóan a bosnyák ferencesek belviszályainak terméke volt. Míg azonban a zágrábi helynöki megbízás évtizedekig, sőt a török kiűzését követő továbbélésével szinte pontosan egy évszázadig tartott, és nagyon komoly egyházszerkezeti, sőt ezen túlmenően nemzeti–területi következményekkel járt, addig az esztergomi alig három évet élt meg (1676–1679), és emléke olyannyira elenyészett, hogy csak az elmúlt évtizedek egyháztörténetírása fedezte fel ismét.²⁷⁴ Az esztergomi érsekségnek összterületéhez képest csupán elenyésző része, igaz, pontosan a székvárosa és környéke került oszmán uralom alá 1543 után, ezt követően csak 1664-ben veszített ismét jelentősebb területeket Érsekújvár elfoglalásával. A hatalmas főegyházmegye lelkipásztori ellátása éppen elég feladatot adott az érsekeknek és Nagyszombatban székelő általános helynökeiknek, a hódoltsági területekkel nem foglalkoztak önálló pasztorális egységként. Ugyanez vonatkozott az érsekség török uralom alá került exempt plébániáira, amelyek jórészt oszmán–balkáni lakosságú közigazgatási és katonai központok lettek.²⁷⁵ Nyilván ezek a körülmények játszottak közre abban, hogy az érsekeknek egészen a 17. század végéig eszükbe sem jutott, hogy kollégáikhoz, az egri, váci, pécsi, veszprémi, csanádi, kalocsai és zágrábi főpásztorokhoz hasonlóan helynökről kellene gondoskodniuk hódoltsági híveik számára. Szelepcsényi György esztergomi érsek vikáriusa, Luka Marunčić ugyanúgy felhasználta a bosnyák provincia belviszályában a magyar hierarchia és rendiség egyre erősebb hódoltsági jelenlétét és jogigényeit, mint tették azt ellenfelei, a zágrábi püspök támogatását élvező velikai ferencesek.

A budai helynökség genezisének megértéséhez voltaképpen két tényezőt kell figyelembe vennünk: a bosnyák ferencesek dunántúli és pesti jelenlétének sajátosságait, illetve Marunčić különös oppozícióját a szlavóniai ferencesek autonomia-küzdelmében. A bosnyák ferencesek alapvetően más formák között voltak jelen a Dráva–Duna vonalától északra, mint Boszniában, Dalmáciában és Szlavóniában. Ez utóbbi területeken ugyanis kolostorokat alapítottak, amelyekből kiindulva látták el a környező plébániákat, Magyarországon viszont a hódoltság 150 éve alatt egyetlen kolostor sem alakult, hanem a plébániák a boszniai és szlavóniai intézményekhez tartoztak. Magyarország tehát a boszniai rendtartomány számára a folyamatos ferences jelenlét ellenére mindvégig perifériának számított.²⁷⁶ A Dunántúlon a bosnyák ferencesek viszonylag későn, az 1620-as évektől kezdve és kisebb számban telepedtek meg. Az elszórt adatok tanúsága szerint az olovói és főleg a našicei kolostor szerzetesei működtek Kanizsán, Szigeten, Atádon és Bátaszéken,²⁷⁷ illetve az úgynevezett „balatoni plébánián”, amely a katolikus horvátok és bosnyákok lakta

²⁷⁴ Tóth István György: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról 1678-ban (Forrásközlés). In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv*, 251–257.; Molnár: *A katolikus egyház*, 176–181.; Uő: Az esztergomi érsek hódoltsági vikáriátusának történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 14 (2003) 1–2. sz. 13–17.

²⁷⁵ Lásd az egykor török területen levő esztergomi főegyházmegyes plébániák plébánosainak névsorát: Ludovicus Némethy: *Series parochiarum et parochorum archidioecesis Strigoniensis usque annum 1894*. Strigonii, 1894. passim.

²⁷⁶ Magyarország működésüket legújabbán összefoglalta: Tóth: Bosnyák ferencesek.

²⁷⁷ APF SOCG vol. 306., fol. 65v–66r., vol. 320., fol. 105r., vol. 446., fol. 257r., 258r.; APF SC Bosnia vol. 1., fol. 136r.; Bors–Tóth: Benlich Máté, 136.

somogyi településeket foglalta magába.²⁷⁸ Budainak nevezett, valójában pesti rendházukat 1633-ban alapította fra Filip Kamengradanin a reformátusoktól elvett és Szent Józsefnek szentelt templom mellett. Az 1640-es évektől kezdve a missziópüspökök vizitációs jelentéseiből értesülünk a kis ferences közösség és templom működéséről.²⁷⁹ A pesti ferences rendház nem emelkedett kolostor rangra, hanem a belgrádi és szarajevói állomásokhoz hasonlóan rezidenciaként működött, amely élén a házfőnök, prezidens állt. A házban az 1660-as évek végéig két barát tartózkodott, a prezidens látta el a pesti híveket, társa pedig a környező, Buda melletti bosnyák falvakban működött. A hódoltság utolsó másfél évtizedében a rezidencia létszáma jelentősen megugrott: egy 1674. évi rendtartományi névsor szerint hat pap és egy testvér lakott Pesten,²⁸⁰ 1679-ben pedig négy barátról ír Franjo Sudić (Franciscus a Varadino) rendtörténeti összefoglalásában.²⁸¹ A barátok számának gyarapodása a rendház jelentőségének növekedésére, illetve az észak-dunántúli bosnyák betelepülés fokozódó ütemére enged következtetni. A rezidencia a hódoltsági plébániáktól eltérően sohasem tartozott egy kolostor alá, hanem közvetlenül a tartományfőnöknek rendelte alá. Ő kapta meg a jövedelmeit is, és ebből fedezte a tartományi káptalan összehívásával kapcsolatos tetemes költségeket.²⁸² A bevételek igen jelentősek lehettek: Luka Ibrišimović szerint egy harmincfős kolostor megélhetését is biztosították volna, ezért helyesebbnek gondolta, ha szétsztyák azokat a növendékeket is nevelő szegényebb kolostorok között.²⁸³

A boszniaiak ragaszkodása ellenére a pesti rendház elöljárói általában a szlavóniai barátok közül kerültek ki, prezidensei között megtaláljuk Luka Ibrišimovićot (1658–1662) és Luka Marunčićot (1662–1665, 1671–1674) is.²⁸⁴ A barátok Pest nagyobb és Buda elenyésző számú bosnyák katolikus híve mellett a két jelentősebb oszmán közigazgatási központ, Esztergom és Fehérvár katolikusait gondozták. Az 1670-es években írott levelek négy plébániát említenek a prezidentátus joghatósága alatt: Pest, Tököl, Besnyő és Varbica (Varbita vagy Varbizza).²⁸⁵ Ez utóbbi azonosításával nem sikerült megbirkóznom, ugyanis sem a jelenlegi, sem a korabeli forrásokban fennmaradt településnevekkel nem egyeztethető. Legvalószínűbb, hogy lakossága a visszafoglaló háborúk során pusztult el.²⁸⁶

²⁷⁸ A „parochia di Balatin” alá tartozó somogyi településeket felsorolja Pavao Posilović 1648. évi egyházlátogatásáról készített jelentése, azonban a falvak névalakjait annyira eltorzítva adta meg, hogy azonosításuk komoly nehézséget okoz. Molnár: Scardonai püspökök, 313. A balatoni plébániák említése: APF SOCG vol. 305., fol. 317rv. A Somogy megyei Miháldon 1664-ben a miséző bosnyák ferencset a templomba betörő tatárok kaszabolták le. Vanyó: Belgrádi püspökök, 331.

²⁷⁹ Molnár: *A katolikus egyház*, 171–175.

²⁸⁰ APF SOCG vol. 450., fol. 127v.

²⁸¹ Franciscus a Varadino: *Descriptio Provinciae Bosnae-Argentinae Anno 1679*. Szabadka, é. n. [1909.]

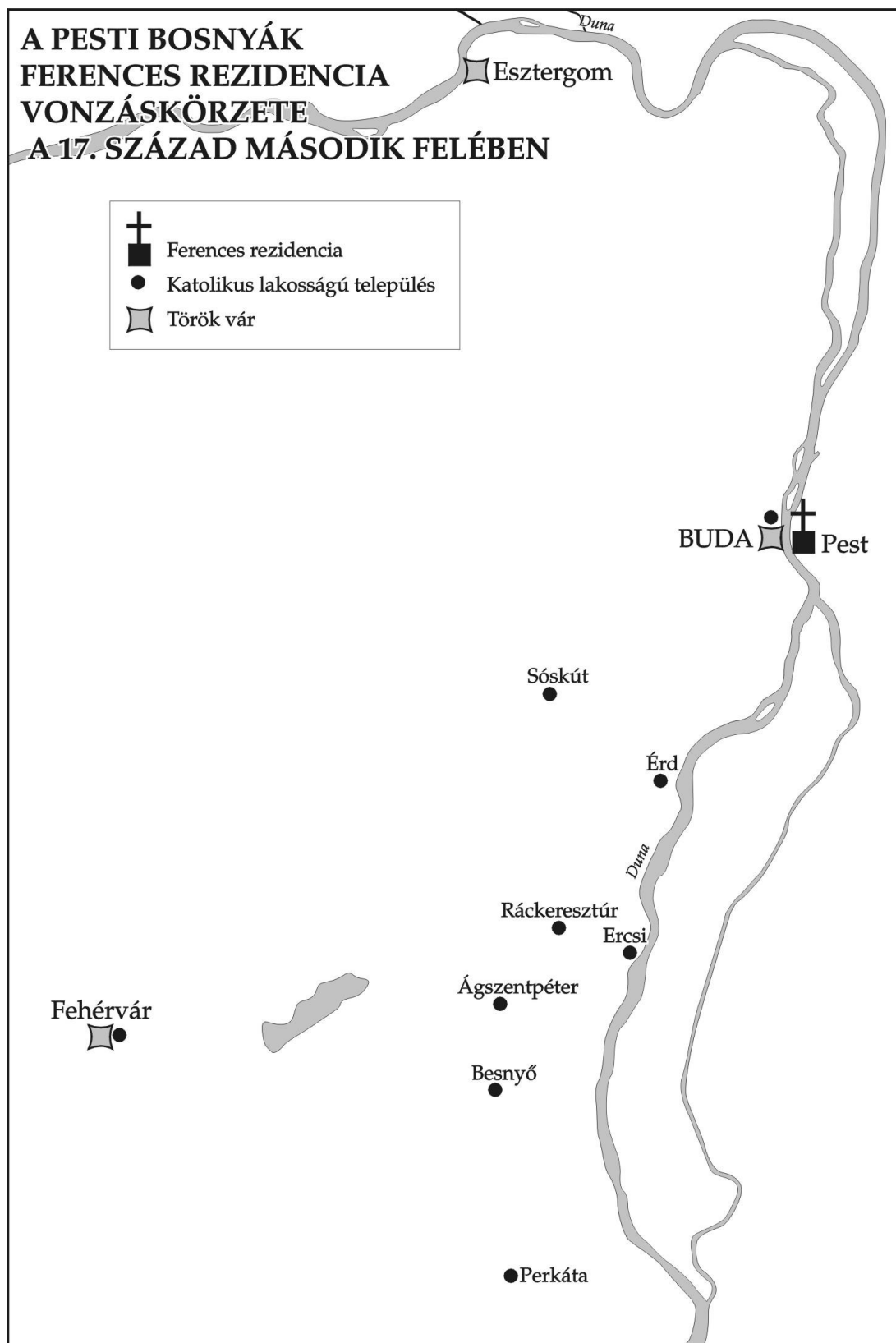
²⁸² M.[ijo] V.[jenceslav] Batinić: Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti. *Starine JAZU* 17 (1885) 116–150., 83.

²⁸³ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 2–4.

²⁸⁴ Molnár: *A katolikus egyház*, 173–174.

²⁸⁵ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 4.; APF SC Bosnia vol. 3., fol. 27rv., 70r.; APF SOCG vol. 465., fol. 167rv.

²⁸⁶ 1683 és 1686 között Fejér megye 21 délszláv települése közül 16 vált elhagyottá: Jenei Károly: A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében. In: *Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*. II. *A Dunántúl településtörténete*. 1. (1686–1768). *A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga* (1975. május 26–27.) Szerk. Farkas Gábor. Veszprém, 1976. 187–199., 193. A 18. század első felében a pesti rendházhoz Tököl, Érd (Hamzsabég), Ercsi és Perkáta falvak tartoztak. Ivan Stražemanac:

A pesti rendház tehát több szempontból is kiemelt helyet foglalt el a boszniai rendtartomány intézményi hálózatában. Mindenekelőtt az Oszmán Birodalom európai felének egyik legfontosabb hatalmi központja mellett állt, a szűkebb értelemben vett Magyarország egyetlen formális bosnyák ferences intézményeként. A budai pasák közelségét a ferencesek a 17. század második felében megszorodó bírósi ügyeik során kamatoztathatták. Másrészt a rezidencia a budai, pesti, esztergomi és fehérvári bosnyák kereskedők és kézművesek, illetve a gazdag dunántúli falvak adományainak köszönhetően komoly bevételekkel rendelkezett. Végezetül pedig nagyon messze esett a rendtartomány többi kolostorától, egyúttal közel a Magyar Királyság határához, nem véletlen tehát, hogy az 1670-es években a rendtartomány vezetésével szembeforduló, önállósulni kívánó szerzetesek ellenállásának fő fészkevé vált.

A bosnyák ferences provincia fentebb alaposan bemutatott konfliktusainak egyik kulcsfigurája Luka Marunčić volt. Ő volt az egyetlen jelentősebb szlavóniai származású ferences, aki nem csatlakozott honfitársai önállósulási mozgalmához, hanem a boszniai püspökök szlavóniai jogigényét támogatta. Állásfoglalása és tevékenysége mögött nagyrészt egyéni ambíciói állhattak, amelyek – legalábbis kezdetben – nem tűntek teljesen megalapozatlannak. Marunčić 1623. október 10-én született Pozsegán, vélhetően kereskedő-családban, nagybátyja Matej Benlić belgrádi püspök volt.²⁸⁷ 1640. október 28-án lépett be a rendbe, 1647. augusztus 6-án szentelték pappá, 1651-ben Benlić püspök titkára lett. 1662-től 1665-ig a pesti rendház elöljárója volt, ezalatt falat építtetett a templom köré, és liturgikus felszereléseket szerzett. 1665-től velikai gvárdián, 1668-ban rendtartományi kormánytanácsos, ebben a minőségében renováltatta a našicei templomot és kolostort. Az 1660-as évek viszályaiban még egyértelműen a szlavóniai ferencesek joghatósági törekvéseit támogatta.²⁸⁸ 1671-től ismét pesti házfőnök volt, újjáépíttette a pesti Szent József templomot, és saját bevallása szerint sok eretneket megtérített.²⁸⁹ Ekkor kerülhetett kapcsolatba Szelepcsényi György esztergomi érsekkel, akinek Drahosóczy András komáromi magyar főkapitány-helyettesen keresztül küldött híreket a török területről.²⁹⁰ 1673-ban Ogramiće boszniai püspök és a bosnyák tartományfőnök embereként velikai gvárdián lett, egyúttal a boszniai főpap – a zágrábi helynökség ellentételezéseként – kinevezte szlavóniai vikáriusának is.²⁹¹ A szlavóniai ferencesek ellenállása miatt a következő év elején kénytelen volt lemondani tisztségéről. Ettől kezdve Marunčić esküdt ellensége volt a zágrábi püspök hódoltsági joghatóságának és az azt védelmező Luka Ibrišimovićnak, lényegében Ogramiće törekvéseinek szlavóniai képviselője lett.²⁹² A már említett egyén ambíciók mellett választásában

²⁸⁷ Legalábbis erre utal testvérenek, Ivan Marunčićnak Rómába küldött panaszos levele, hogy a tartományfőnök feltörte fra Luka velikai celláját, és onnan elvitte harmadik testvérük, Đuro értékes áruját, amelyet az megőrzésre hagyott a kolostorban. APF SOCG vol. 449., fol. 228r.

²⁸⁸ Erről tanúskodik rendtársainak 1667-ben ellene írott feljelentése, amelyből kiderült, hogy már ekkor nagyon otthonosan mozgott az oszmán hatóságok előtt. A boszniai tartományfőnököt, Franjo Miletićet és titkárát 1662-ben egy török nyelvű beadványban vádolta meg Ali temesvári pasánál, hogy adót visznek a pápának és elárulják az országot. A feljelentést az olovói és fojnicai gvárdiánok pénzért szereztek vissza a pasa udvaroncától. APF SOCG vol. 306., fol. 232r–233v.

²⁸⁹ Önéletrajza: APF SOCG vol. 447., fol. 47r.

²⁹⁰ HHStA Ungarische Akten, Specialia, fasc. 324., Konv. E, fol. 62r., 63r.

²⁹¹ APF SC Ungheria e Transilvania vol. 1., fol. 422rv.

²⁹² A számos vele kapcsolatos panaszlevél közül lásd: Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 16.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 101., nr. 42.

bizonyosan szerepet játszott Szlavónia egyházszervezeti és tágabban politikai–kulturális identitásáról vallott eltérő koncepciója. Akárcsak az oszmánok vazallus államaiban vagy a birodalomban működő ortodox egyházakban, úgy a bosnyák ferences rendtartományban, különösen annak szlavóniai kolostoraiban is kialakult a 17. század második felére egy törökellenes és egy törökös vízió a terület jövőjéről. Ibrišimović tevékenységének egészével az előbbi elképzelést szolgálta, míg a boszniai kötődést szorgalmazó barátok hosszú távon az oszmán birodalom keretei között képzelték el sorsukat, ezért is ellenezték az elszakadást a rendtartomány központjától.

Benlić 1674-ben bekövetkezett halála után kilakult tülekedésben Marunčić is meg akarta szerezni a belgrádi püspöki címet, de a rendtartomány és különösen a szlavóniai ferencesek, a zágrábi püspök és Jeronim Paštrić egyöntetűen a kinevezése ellen foglaltak állást.²⁹³ Rómában előszedték az ellene szóló régi feljelentéseket, miszerint erőszakosan elvette a plébániákat a világi papoktól, feljelentette rendtársait a török hatóságok előtt, férjes asszonnyal folytatott viszonyt, és gyanús nőket hordott fel a cellájába. Ezért a Propaganda Fide Kongregáció kizárta őt a püspökjelöltek sorából.²⁹⁴ 1675 derekán hazatért Rómából, és kémkedés, az ellenséggel való összejátszás, továbbá a kolostorok és plébániák kirablása vádjával feljelentette ellenlábasát, Luka Ibrišimovićot a diakóvári Ali Sokolović pasánál.²⁹⁵ Luka Petrović nevű rendtársával, aki egy vizsgálati jegyzőkönyv szerint a rossz szelleme volt, megvádolta tartományfőnököt, hogy az újra megnyitott velikai noviciátusban rabszolgákat öltöztetett be, és így szöktette ki őket az oszmán területről, emellett Ibrišimovićtyal Magyarországról és Velencéből csapatokat akartak behívni a török kiűzésére.²⁹⁶ Ennek következtében Marunčić teljesen marginalizálódott a provincián belül. A ferences rendfőnök a Propaganda Fide Kongregáció kérésére kizárta a provinciális-jelöltek sorából, a ferences rend általános kommisszáriusa pedig egy itáliai kolostorba kívánta őt száműzni.²⁹⁷

Ilyen előzmények után a boszniai rendtartományban nem sok érvényesülési lehetősége maradt, emiatt 1676-ban új eszközökkel próbált meg egyházi tisztséghez jutni. Petrovićtyal összefogva akciót indított a pesti rendház megszerzésére és a bosnyák rendtartománytól való

²⁹³ Lopašić: Slavonski spomenici, 30–31., 34–35.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 7., nr. 75., 84., vol. 8., nr. 64.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 2., nr. 98.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 18–20., 28., 34.; APF SOCG vol. 448., fol. 225rv., vol. 449., fol. 187r–189r.; APF CP vol. 23., fol. 1r–106v., különösen: 58r–59v., 66r., 74r., 76r., 81rv., 83rv., 86r–93r., 97r., 100r–101r. A viszályok ismertetése: Hoško: Luka Ibrišimović i sukobi, 116–118.; Uő: Luka Ibrišimović i crkvene prilike, 130–133.

²⁹⁴ APF Acta vol. 46., fol. 67v–68r., 182r–183v.; APF Lettere vol. 63., fol. 23v–24r.

²⁹⁵ Lopašić: Slavonski spomenici, 42–43.; Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, 54., 302–306. Nikola iz Iloka, a bosnyák ferencesek római prokurátora hazatérve Fojnicára és Velikára több levélben számolt be Jeronim Paštrićnak Marunčić akcióiról Antun Travničanin tartományfőnök és Ibrišimović ellen. APF SC Bosnia vol. 2., fol. 415rv., 417r., 418r., 419r.

²⁹⁶ Emellett Petrović Nikolić halála után a zágrábi püspökhöz írt levelet, amelyben Ibrišimovićról azt állította, hogy törvénytelen származású és eretnekséget, mohamedánságot prédikál. A nagyrészt pozsegai tanúk szerint a két barát konfliktusának oka a zágrábi helynökség volt, amelyre nyilván Petrović is pályázott. APF SOCG vol. 461., fol. 204r–213v. Lásd még: APF SOCG vol. 458., fol. 154r–159v.; APF Acta vol. 46., fol. 182r–183v.

²⁹⁷ APF SOCG vol. 455., fol. 241r.; NAZ Epist. Div. vol. 5., nr. 21., 26. Tanulságos, hogy a korábbi tartományfőnök, Antun Travničanin 1675-ben egyenesen a császárhoz fordult, hogy mint apostoli király ne engedje Rómát közvetlenül beavatkozni Marunčić érdekében a tartományfőnök-választásba. Ez még a főkegyúri jogokra nagyon ügyelő Magyar Kancelláriának is sok volt, és a memorialét megjegyzés nélkül átadták a nunciusnak, mondván: az ügy nem tartozik rájuk. APF SOCG vol. 455., fol. 238r., 239rv.

függetlenítésére. Ennek érdekében Petrović Rómába utazott, és egy Andrea Renalducci nevű szentszéki tisztviselőt lefizetve megpróbálta elérni, hogy a Propaganda Fide Kongregáció nyilvánítsa missziónak a budai rendházat.²⁹⁸ A jogilag misszióként működő plébániák ugyanis kikerültek a rendtartomány irányítása alól, és jövedelmeiket is önállóan kezelték, miként ez a temesközi plébániák esetében történt. Emiatt a bosnyák provincia nyilvánvaló anyagi és joghatósági érdekből hevesen ellenzett minden misszióalapítást az általa pasztorált területeken.²⁹⁹

Miután római erőfeszítéseik kudarcot vallottak, a két renitens barát a hódoltságban érdekelt másik fél, a magyar katolikus hierarchia irányába tett lépéseket. 1676 végén Marunčić felkereste Szelepcsényi György esztergomi érseket, és – akárcsak két évtizeddel korábban Petar Nikolić a zágrábi püspöknek – felajánlkozott a főpap hódoltsági joghatóságának védelmére, és kinevezette magát budai székhellyel az esztergomi érsek hódoltsági helynökévé; Petrović pedig megkapta a varbikai plébániát. Ezt követően Budára mentek és távozásra kényszerítették a prezidenst, Nikola Perišićet, és átvették a budai rendház irányítását.³⁰⁰

Marunčić és Petrović akciója két éven át borzolta a kedélyeket Rómában és Boszniában. Ügyük különösen akkor került az érdeklődés homlokterébe, amikor Marunčić Luka Cozianovich álnéven próbálkozott a kongregációtól kedvező határozatot kicsikarni, majd amikor ez nem sikerült, ő maga hamisított egy római dekrétumot, amellyel biztosította magának a budai rezidenciát. Lázadásuk jelentősége a vikáriusi megbízás elnyerésével messze kiemelkedett a szokásos boszniai ferences csetepaték sorából, az események a magyar püspökök és a missziós hierarchia küzdelmének részévé váltak. Az 1677–1679 között Rómába küldött levelekből világosan kirajzolódtak a viszályban részt vevő felek érdekei és szempontjai. A hódoltsági egyháziak közül Marko Vasiljevčanin tartományfőnök és Ivan Branković iz Dervente, a belgrádi püspök vikáriusa elleneztek a leginkább Marunčić helynöki kinevezését. A Szelepcsényitől nyert és az egész hódoltságra kiterjedő megbízással ugyanis a két barát egyrészt kivonta magát a rendi előjárók joghatósága alól, és megszerezte a tekintélyes pesti jövedelmeket, amelyek nélkül – legalábbis a provinciális szerint – lehetetlenné vált a rendtartományi káptalan összehívása. A hasonló esetek elkerülése érdekében a tartományfőnök arra törekedett, hogy a kongregáció engedélye nélkül egyetlen magyar püspök se nevezhessen ki a bosnyák ferencesek közül helynököt a hódoltságba, hiszen a barátok kizárólag a pénzért és a hatalomért vállaltak ilyen tisztséget.³⁰¹ Branković belgrádi vikárius pedig foggal-körömmel védte a missziós intézményrendszer hódoltsági pozícióit, ezért a kongregáció közbenjárásával kívánta visszavonatni magyar püspökökkel a helynökeik kinevezését.³⁰²

A magyar egyházi intézményrendszer hódoltsági joghatóságát védő esztergomi érsek természetesen ragaszkodott főpásztori jogaihoz a hódolt Budán. A bosnyák rendtartomány ellenállásának okát kizárólag abban látta, hogy a ferencesek az ordináriusi joghatóság alól kibújva sokkal szabadabban, minden diszciplína nélkül élhettek. A kongregáció előtt

²⁹⁸ APF SC Bosnia vol. 2., fol. 470rv., vol. 3., fol. 27r–28v.

²⁹⁹ Molnár: *Katolikus missziók*, 342–348.

³⁰⁰ APF SC Bosnia vol. 3., fol. 27rv.

³⁰¹ APF SOCG vol. 465., fol. 167r–168v., 174r–175v., vol. 470., fol. 285rv.

³⁰² APF SOCG vol. 465., fol. 171r., 172r.; APF SC Ungheria e Transilvania vol. 2., fol. 94rv.

egyházfegyelmi szempontokkal indokolta törekvéseit: főpásztori kötelességének tartotta a híveiről való megfelelő gondoskodást, és a nyelvet nem ismerő, botrányos életű barátok eltávolítását a plébániákról. Megfelelő egyházi képviselő híján viszont jogait sem tudta biztosítani. Az egyik bosnyák ferences összetépte a búcsút, amit Budára küldött, Branković és a provinciális pedig méltóságát becsmérő leveleket írtak a budai híveknek, tagadva mindennemű joghatóságát a török területeken.³⁰³

A legkevésbé a budai hívek álláspontját ismerjük, ugyanis tőlük két, homlokegyenest ellenkező tartalmú levél maradt ránk. Az egyiket 1676. február 12-én küldte 16 budai katolikus a bosnyák provinciálisnak Marunčić elmozdítása érdekében. Levelükben dicsérték a Boszniából küldött káplánokat, és tiltakoztak Marunčić megjelenése ellen, akivel korábban, hat éves budai papsága idején már sok viszályuk volt.³⁰⁴ A másik írás 1677. szeptember 24-én kelt, és a besnyői, tököli, varbikai, budai, esztergomi és fehérvári hívek képviselői küldték a kongregációhoz Marunčić kinevezése érdekében. Itt éppen ellenkezőleg a boszniai káplánok botrányaira panaszkodtak, akik közül az utolsó, Nikola Perišić elkótyavetyélte az egyházukat, visszaváltására ötezer forintot költöttek. Emiatt inkább pap nélkül maradnak, mint hogy a bosnyákok gáztetteit tovább tűrjék, egyedül a kiváló Marunčićot fogadják el, az adományokat pedig a nélkülöző kolostoroknak fogják adni, nem pedig a tartományfőnöknek, aki a törököknek vásárol belőle lovakat és ruhákat.³⁰⁵ A levelek hangszereléséből és megfogalmazásából egyértelmű, hogy mindkettő a szembenálló ferences csoportok sugalmazására született, ha nem éppen maguk a barátok írták azokat. Annyi mindenesetre kiderül belőlük, hogy Pesten és környékén ekkor már nagyszámú bosnyák katolikus kereskedő, kézműves és paraszt élt, az ő támogatásukra az egyházi viszályokban mindegyik frakció számított.³⁰⁶

A Propaganda Kongregáció és a Szentszék érdekeit a bécsi udvarban képviselő Francesco Buonvisi nuncius állásfoglalása az ügyben viszonylag egyértelmű volt. Marunčić személyét ellenfelei az elmúlt években Rómában annyira diszkreditálták, hogy törekvéseit a missziós főhatóság semmiképpen nem támogatta, és amúgy is rossz pozícióján a levélhamisítással egyáltalán nem javított. Az esztergomi érsektől elfogadott vikáriusi megbízással pedig ismét a kongregáció hódoltsági joghatóságát sértette. Ennek értelmében a nunciusnak kezdettől fogva az volt a feladata, hogy Szelepcsényit – a kongregáció szempontjait elmagyarázva – igyekezzen finoman rávenni: vonja vissza a Marunčićnak adott megbízást. Emellett felmerült Marunčić elfogatásának gondolata is, de ez a terv a hódolt Pesten kivihetetlennek bizonyult.³⁰⁷ A barát 1678 augusztusának első hetében a Pesten és Budán tomboló pestis elől Besnyőre húzódott, ahol a falu Keresztelő Szent János plébániáján működött. Helyére a bosnyák tartományfőnök új plébánost küldött az észak-boszniai majevaci plébániáról származó fra Petar személyében, aki természetesen nem ismerte el az esztergomi

³⁰³ APF SOCG vol. 465., fol. 169r., 170r.

³⁰⁴ APF SC Bosnia vol. 3., fol. 30rv.

³⁰⁵ Uo. fol. 70r.

³⁰⁶ A boszniai tartományfőnök és Branković határozott hangú utasításai a budai katolikus kereskedőknek Marunčić ellen: APF SOCG vol. 465., fol. 171r–175v. (bosančica eredeti és latin fordításuk, amelyeket Szelepcsényi küldött Rómába).

³⁰⁷ APF Acta vol. 47., fol. 150r–151v., vol. 48., fol. 87r–88r., vol. 49., fol. 29r–30r.; APF Lettere vol. 66., fol. 21v–22r., vol. 67., fol. 27v–28r.

érsek joghatóságát a pesti rezidencia felett. Marunčić tisztázni akarta meglehetősen zavaros helyzetét a rendi vezetés előtt. Ennek érdekében a frissen megválasztott tartományfőnök, Grgo Kovačević elé kívánt járulni az érsek megbízólevelével.³⁰⁸

Az érsek, látva a helynöke körüli római felhajtást, jócskán visszavett korábban Rómába küldött leveleinek magabiztosan éles hangneméből, és megpróbált tekintélye megőrzésével visszakozni. Nyilván felismerte, hogy a bosnyákok csupán kihasználták az érseki méltóság tekintélyét belső viszályaikban, amelyek őt végképp nem érdekelték. Ennélfogva megpróbált a tartományfőnökkel kapcsolatba lépni, hogy, ejtve Marunčićot, az általa diszponált ferencest nevezhesse ki helynökének. Erre viszont a tartományfőnök nem volt hajlandó, hiszen nem állt érdekében még egy főpásztor joghatóságának begyűrűzése a hódoltságba. Szelepcsényi számára a meglehetősen csekély jelentőségű budai pozíció végső soron nem ért annyit, mint amekkora ügy kerekedett belőle, ezért hangsúlyozva a joghatóságát ért sérelmet és a kongregáció iránti engedelmisségét, és hajlandónak mutatkozott lemondani a helynök kinevezéséről, csupán annyit kért, hogy lelkiismerete megnyugtatóra közöljék vele a döntés okait. A kongregáció kérésének eleget is tett: 1679. január 28-án kelt határozatában utasította a nunciust az érsek tájékoztatására.³⁰⁹

Ezzel a kéréséletű budai helynökség története véget is ért. Marunčić sorsáról ezen túl főként ellenfelei, mindenekelőtt Luka Ibršimović tudósításaiból értesülünk. Budai fiascoja után visszatért Szlavóniába. 1680 őszén árulás vádjával ismét feljelentette Ibršimovićot, aki október 1-jétől 19-ig a pozsegi börtönében raboskodott, és csak befolyásos török barátai és a velikai kolostor által lefizetett 210 imperiális segítségével szabadult ki.³¹⁰ 1682 őszén Marunčić a dugo selói plébániára ment, hogy megszerezze és a törököknek bemutassa szlavóniai ferencesek leveleit, de Ibršimović barátja és segítője, a mariánus ferences Jankovics László közbenjárására a hajdúk elfogták és Kaproncára vitték. A tervek szerint a ladislaita provinciában kellett volna maradnia, de a fogságban javulást ígért, és részt vállalt a hírszerzésben, ezért 1683 elején kiengedték. A vér azonban nem válik vízzé: megszerezte Ibršimovićnak a császári tisztekhez küldött leveleit, és azzal zsarolta ellenfelét, hogy átadja azokat a nagyvezírnek. A szlavóniai ferencesek Ivan Radmanić szentgyörgyi vajdával akarták elfogadni, aki legfontosabb támogatójuk volt a háború előtti években.³¹¹ 1683 májusában ismét Kaproncára vitték.³¹² A krapinai várbörtönből 1683. szeptember 28-án írott levelében keserű hangon panaszkodott Borkovics püspöknek az őt ért igazságtalanság miatt, hiszen ő a közjó érdekében éppen a császárhoz, az esztergomi érsekhez és onnan a zágrábi püspökhöz indult, amikor orvul foglyul ejtették.³¹³ A század utolsó évtizedeiben Ogramić boszniai püspök érdekében működött a szlavóniai plébániákon.³¹⁴ A pesti bosnyák ferencesek és a

³⁰⁸ Szelepcsényihez Besnyőről 1678. augusztus 29-én írott levelét Lucas Kocianovich néven írta alá. Molnár: Az esztergomi érsek, 16.

³⁰⁹ A nuncius és az érsek leveleit közzétette: Tóth: Kié Buda, 253–257.

³¹⁰ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibršimovića*, 106.

³¹¹ Uo. 116–124.

³¹² NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 79.

³¹³ Uo. 15., nr. 43. Állítása szerint harminc éve ismerték őt a bécsi udvarban, támogatói közé tartozott Szelepcsényi György esztergomi érsek és elődje, Lippay György, Pálffy Tamás kancellár, Portia gróf, Lobkowitz herceg, Leslie, Puchaim, Souches és Montecuccoli tábornokok.

³¹⁴ Barbarić–Holzleitner: *Pisma fra Luke Ibršimovića*, 162., 174.; Hoško: Luka Ibršimović i sukobi, 118.; Uő: Luka Ibršimović i crkvene prilike, 132–133.

magyar hierarchia kapcsolatai pedig, akárcsak az egész hódolt országrész területén, az 1686 után megváltozott uralmi viszonyok között immár a Propaganda Kongregációtól függetlenül, a helyreállított egyházszerkezet keretein belül formálódtak tovább.³¹⁵

³¹⁵ Franjo Emanuel Hoško: Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevaca tijekom 18. stoljeća u Budimu. *Nova et vetera* 28 (1978) 113–179.

Összegzés

A pesti ferences rezidencia renitens frátereinek históriájával a végére értünk a Börzsönytől és a Mátrától a Szávaig és az Al-Dunáig, sőt valójában a montenegrói hegyvidéktől a Podóliai-hátságig tartó sétánknak. Menet közben több kérdésre kerestük a választ, amelyek érintették a katolikus felekezetszervezésnek, a nemzeti tudat historikumának és az oszmán uralom helyi jellegzetességeinek és tagolódásának témakörét. A dolgozat nyitó kérdésfelvetése éppen ez utóbbira, az oszmán–magyar közös hatalomgyakorlásra, annak egyediségére vonatkozott. Talán nem véletlenül érzem éppen ezt a mű leginkább sarkalatos problémakörének, olyan vörös fonalnak, amely az egész dolgozaton végighúzódik, és amelyre a disszertáció végén, éppen a horvát példa segítségével, talán sikerült megnyugtató választ adni.

Salamon Ferenc és Szakály Ferenc munkásságának eredményei meggyőzően bizonyították, hogy az oszmánok magyarországi tartományában a magyar uralmi tényezők, különböző intenzitással és mélységben, de folyamatosan és rendszerszerűen működtek. Ezek a magyar területről a hódoltságba benyúló intézmények semmilyen tekintetben sem voltak az oszmán berendezkedés részei, vagyis az ellenséges országból történő behatolásukat a határok átjárhatósága, a magyar katonai erő súlya és a magyar jogrend továbbélése tette lehetővé. Ilyen értelemben nem vonhatunk párhuzamot a magyar példa, illetve az Oszmán Birodalom területén az oszmánok által kialakított különböző típusú belső autonómiák között. A birodalom európai határai mentén folytatott vizsgálataink szintén negatív eredménnyel jártak. A dalmáciai vagy lengyelországi határvidék keresztény hatalomgyakorlásának megnyilvánulási formái mindenekelőtt abban különböztek a magyarországi kondomíniumtól, hogy az oszmán területeken történő adóztatásra vagy joggyakorlásra csak elvétve került sor, és akkor is leginkább a határsáv közvetlen közelében. Alkalmi behatolásokról beszélhetünk tehát, hosszú időtartamban működő kondomíniumról aligha. Más a helyzet Montenegróban, ahol a tartomány autonómiája (akárcsak az észak-afrikai vagy jemeni hegyekben) az oszmán adminisztráció gyengése folytán erősödött meg, ugyanakkor ezek a vallási–egyházi vezetéssel önállósuló törzsi társadalmak belülről bomlasztották az oszmán struktúrákat, és nem egy külső hatalom gyakorolt befolyást a törökök által megszállt területeken.

Az oszmán–magyar kondomínium egyediségét azonban ezeknél a példáknál is jobban bizonyítja a horvát–szlavón hódoltsággal való összehasonlítás. Az egyazon államszervezetben élő két társország török által megszállt területein ugyanis a keresztény hatalmi tényezők teljesen eltérő feltételek között és különböző módon működtek. A disszertációban bemutattam a magyar és a horvát katolikus hierarchia hódoltsági képviselőit, a helynökök hálózatát és funkcióit, ugyanis ez az egyetlen olyan rendi struktúra, amely a középkori Magyar–Horvát Királyság oszmán uralom alatti részein összehasonlítható intézményeket működtetett. A feltáró munka alapvetően két eredménnyel járt. Egyrészt a korábbi szakirodalomban nagyon alaposan bemutatott magyar világi intézményrendszer mellé helyezi a katolikus egyházszerkezet hódoltsági elemeit, másrészt pedig az egyházi struktúrák komparatív vizsgálata választ ad arra a kérdésre, hogy mennyiben beszélhetünk horvát–oszmán kondomíniumról a szó magyarországi értelmében. Ennek léte vagy nemléte ugyanis, éppen a két ország szoros kapcsolatai és berendezkedésük hasonlósága miatt, minden másnál jobban hozzásegít a magyarországi hódoltság sajátosságainak és egyediségének kontextualizálásához.

A hódolt Magyarországon hat főpásztor: a váci, egri, pécsi, csanádi és veszprémi püspökök, illetve a kalocsai érsek nevezett ki vikáriusokat. Az egyházi struktúrák funkciói, működésük mechanizmusai és pozícióik szilárdsága, akárcsak a világi intézmények esetében, területenként különbözőek voltak, más jellemzőket regisztrálhatunk a Dunántúlon és az Alföldön, és jelentős különbségek mutatkoznak az északi–déli elhelyezkedés szerint is.

A magyar jelenlét a Dunától keletre fekvő területeken, különösen a határ mentén bizonyult a legerősebbnek, nem véletlen tehát, hogy az egyházi intézmények is itt működtek a leghatékonyabban. Az egri püspök nem nevezett ki helynököt egyházmegyéje török részére, képviselője 1611-től a gyöngyösi plébános volt. A gazdag mátraalji város papjai és az egri püspökök levelezéséből kirajzolódik a hódoltsági képviselő igen komplex feladatköre (tized-adminisztráció, dispoziciók szervezése, templomépítkezések, egyházi felszerelések beszerzése, egyházfegyelmi és lelkipásztori ügyek, protestánsok elleni fellépés). A dokumentumokból is világossá válik, hogy a századvég püspökei nemcsak anyagi hasznot vártak egyházmegyéjükből, hanem a lelkigondozás terén is jelentős erőfeszítéseket tettek a rájuk bízott papság és híveik érdekében. Az egri püspökség török területein – a hódoltságban egyedülálló módon – működtek hiteleshelyi megbízottak és a püspöki szentszék delegált bíróságai is, vagyis az egyházigazgatás igen magas fokú szervezettséget mutatott.

Eger mellett hódoltsági egyházmegyéink közül a világi papokra építő váci püspökség kormányzata volt a legfejlettebb és az egyházi előírásokhoz legközelebb álló, ennek okát a magyar rendi intézményrendszer alföldi jelenlétének szilárdságában kereshetjük. A 16. század második felében Eger, 1620-tól 1663-ig pedig Nógrád volt az egyházmegyei adminisztráció tényleges székhelye. A váci püspökségben, akárcsak az egriben, az 1620-as évektől kezdve találkozunk a püspökök egyházi tevékenységének nyomaival. A váci egyházfők lelkipásztori szervezőmunkájának csúcspontját a Pongrácz György püspök által elrendelt egyházlátogatás és összehívott zsinat jelentette 1675-ben. A püspöki helynök munkáját a hódoltság utolsó évtizedeiben két esperes segítette, kiegészítve ezzel az egyházmegye középszintű vezetését. A váci egyházmegyében, az egrihez hasonlóan, a papság növekvő száma és egyre alaposabb képzettsége segítette elő a plébániahálózat minél teljesebb rekonstrukcióját.

Egészen más feltételek között álltak helyre a dél-alföldi egyházmegyék és püspökeik közötti kapcsolatok. A kalocsai érsekség és a csanádi püspökség esetében a magyar határtól való távolság és a nagyarányú délszláv bevándorlás miatt a magyar egyházi struktúrák működésére sokkal kevesebb lehetőség nyílt. A tizenöt éves háború után nagyrészt elrácosodott kalocsai főegyházmegye érsekei csak az 1620-as években kezdtek el komolyabban tájékozódni a hódoltság felé, hozzáláttak egykori birtokállományuk felkutatásához, visszaszerzéséhez és adóztatásához. Ugyanakkor lelkipásztori és joghatósági tevékenységet nem folytattak, helynököket is csak alkalmasszerűen neveztek ki, hol a pécsi jezsuiták, hol pedig a dél felől érkező raguzai papok vagy bosnyák ferencesek soraiból. A legdélebbi és a magyar intézményektől leginkább távoli csanádi egyházmegye falvainak rendszeres adóztatására szintén a 17. század második évtizedétől kezdve került sor. 1644-től kezdődően tudjuk dokumentálni a csanádi püspökök és a szegedi ferences kolostor gvardiánjai közötti rendszeres kontaktust. A főpásztorok a joghatóság biztosításán és a lelkipásztori ellátás megszervezésén, illetve a balkáni missziós struktúrákkal szembeni jogmegőrző funkción túl a vikáriusnak kinevezett gvardiánokat az adóztatás és birtokigazgatás folyamatába is igyekeztek bevonni. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni: ez a

főpásztori gondoskodás és felügyelet az egyházmegyének csupán néhány Szeged környéki és a Marostól északra fekvő településére terjedt ki.

Az alfölditől több szempontból különböző, zártabb és „zordabb” dunántúli hódoltság viszonyai között az egyházi intézményrendszer rekonstrukciója is számos fejlődési sajátossággal történt meg. Mindenekelőtt a világi papság és magyar ferencesek hiányában gyakorlatilag egyedül a jezsuita misszionáriusok jelentették az egyházszervezés személyi bázisát. A leghatározottabb törekvéseket a pécsi egyházmegye püspökei részéről regisztrálhatjuk. Első adataink az 1610-es évekből, Pyber János idejéből származnak a püspökség jövedelmeinek bérbeadásáról, illetve ugyancsak ő nevezte ki elsőként a pécsi jezsuita misszió előjáróját hódoltsági helynökének. Utódai alatt mind az adók bérbeadása, mind pedig a jezsuiták vikáriusi kinevezése folyamatosan megtörtént. A helynökök legfontosabb feladata az egyházmegye lelkipásztori munkájának irányítása és az egyházi utánpótlás biztosítása volt. Munkájuk legnehezebb részét az egyházi fegyelem betartatása jelentette, különösen a Pécs környékén nagy számban élő licenciátusok működésének az egyházi előírásokhoz való igazítása. A személyi feltételek mellett sokat tettek a hitélet anyagi kereteinek biztosításáért is: Baranya-szerte számos templomot építettek, a legtöbbször a helyi török szpáhik támogatásával. A szegedi ferencesekhez hasonlóan védték főpásztoruk joghatóságát a Szlavónia felől terjeszkedő bosnyák ferencesekkel és missziós püspökökkel szemben. A hódoltsági papság közül talán a jezsuiták tiltakoztak a leginkább a püspökök azon törekvései ellen, amellyel az adószedésben és a jövedelmek kezelésében kívánták őket alkalmazni, ennek ellenére teljesen mégsem tudták magukat az ez irányú feladatok alól kivonni.

A hódolt Dunántúl északi részén fekvő veszprémi egyházmegye főpásztorai a ránk maradt adatok tanúsága szerint pécsi kollégáiknál lényegesen kevesebb érdeklődést mutattak a török uralom alatt fekvő Somogy, Fejér és Pilis megyékben élő híveik iránt. Bár a veszprémi püspökök időnként már korábban is kinevezték a pécsi jezsuitákat hódoltsági helynökükké, de az áttörést az andocsi jezsuita misszió megalapítása jelentette 1642-ben, amelynek előjárói a török uralom végéig a hódoltsági vikárius tiszttét is betöltötték. Az andocsi jezsuiták munkaköre nagyjából megegyezett a pécsi misszionáriusokéval. A helynöki megbízásból fakadó nehézségek is hasonlóak voltak: a püspökök adóztatási törekvései miatt a főpásztor képviselőinek tekintett jezsuitákat citálták a török hatóságok elé.

A katolikus egyházi intézményrendszer hódoltsági elemeinek vizsgálata mindenekelőtt azért érdekes, mert az egyes helynökök: az észak-alföldi világi papok, a szegedi ferencesek és a dunántúli jezsuiták működésén keresztül érzékelhetjük az oszmán uralom megannyi helyi jellegzetességét, sajátos arculatát, a hódoltság-típusok közötti finom átmeneteket. A magyar földesúr és vármegye erős jelenléte magyarázza, hogy a két alföldi egyházmegyében a főpásztorok megbízottai a lelkipásztori kötelességeik mellett leginkább az egyházi jövedelmek adminisztrációjával foglalkoztak. A déli püspökségek helynökei számára pedig nagyon fontos pluszfeladatot jelentett a magyar hierarchia joghatóságának védelme a balkáni és a Rómából közvetlenül irányított missziós intézményekkel és képviselőikkel szemben. A szegedi ferencesek és a pécsi jezsuiták bizonyos értelemben a déli végeken a keresztény világi hatalom elhalványuló jelenlétét erősítették, vagy sokszor pótolták.

Ebben a kontextusban izgalmas a disszertáció utolsó fejezetében tárgyalt szlavóniai helynökség története, hiszen pontosan leképezi azokat az eltéréseket, amelyek a Dráván túli

hódoltságot megkülönböztették a magyarországitól. A zágrábi püspök hódoltsági vikáriusának és a kérészéletű esztergomi hódoltsági helynöknek a kinevezése a magyar mintát követve történt a 17. század második felében, de a megbízások genezise teljesen más jellegű volt. A magyar főpapok hódoltsági joggyakorlása a magyar rendiség behatolását követte, az oszmán Szlavóniában a horvát–szlavón rendiség azonban egyáltalán nem volt jelen. Így a zágrábi püspök nem támaszkodhatott a földesúri hatalom és a vármegyék eszközrendszerére, az ő hódoltsági képviselője más töről fakadt. Másképp fogalmazva, nem a Magyar–Horvát Királyság egyházi struktúráinak hódoltsági behatolásáról, hanem a helyi, balkáni eredetű intézményeknek és a királysági főpapoknak a kapcsolatfelvételéről volt szó.

A jelenség okait mindenekelőtt az óriásivá duzzadt boszniai ferences rendtartományon belül felerősödő regionális öntudat és a számos személyi ellentét okozta belviszályokban kereshetjük. A velikai kolostor szerzetesei, a bosnyák rendtartomány szlavóniai tagjainak mozgalmát vezetve, a 17. század második felében megpróbáltak elszakadni a boszniai kolostoroktól és önálló rendtartományt szervezni. Emellett, immár több évtizedes harcuk folytatásaként, nem ismerték el a boszniai püspök joghatóságát a szlavóniai plébániák felett, és végső célként önálló szlavóniai püspökség alapítását szerették volna elérni. Ennek első lépéseként a belgrádi missziópüspököt támogatták, majd 1658-tól a zágrábi püspök védőszárnyai alá húzódtak, aki ettől kezdve közülük állított általános helynököket egyházmegyéje hódolt részeibe. A zágrábi vikáriusok feladata első közelítésre hasonlított ugyan magyar kollégáik munkaköréhez, azonban tevékenységük egyetlen célját a zágrábi püspök joghatóságának védelme, és ezen keresztül a boszniai és olykor a belgrádi püspökök távoltartása, vagyis saját függetlenségük biztosítása jelentette. A zágrábi orientáció az elsődleges motiváción, vagyis a távoli és lényegében érdektelen főpásztor joghatóságának örve alatt megszerzett függetlenségen túl egy másik, nem kevésbé fontos eredménnyel járt. Petar Nikolić és különösen Luka Ibrišimović helynökök egyházi tevékenységük mellett politikai és katonai aktivitásukkal jelentős mértékben hozzájárultak Szlavónia keleti végeinek integrációjához a Horvát–Szlavón Királyságba. Hasonlóan belső konfliktus, egyéni ambíció és az előjárókkal szembeni ellenállás húzódtott meg Luka Marunčić bosnyák ferences akciója mögött, aki a pesti ferences rendház prezidenseként Szelepcsényi György esztergomi érsek helynöke lett az 1670-es évek második felében.

A részletes és igen bőséges forrásanyag alapján elvégzett horvátországi vizsgálat tanulsága teljesen világos: az első látásra a magyar mintát követő zágrábi hódolt helynökség csak látszólag volt az oszmán–horvát kondomínium megnyilvánulása. Ez a történet éppen a magyar példa fordítottja, hiszen valójában egy balkáni egyházi intézmény, a bosnyák ferences rendtartomány belügyéről szól, amelynek következményeként itt nem a királysági intézmény hatolt be a hódoltságba, hanem a hódolt intézmény nyúlt át a határon, és vitte be magával tényleges támasz és súly nélkül a királysági püspököt. Az oszmán Szlavónia jelentette tehát a magyar és a balkáni hódoltság küzdelmének legdélebbi harcterét. Míg Pécs és Szeged környékén még a magyar intézményrendszer volt az erősebb, addig a Drávától délre már a balkáni vette át az irányítást, igaz, még a magyar–horvát joggyakorlás védőszárnyai alatt. Ennek ellenére itt már nem beszélhetünk a magyarországi értelemben vett kondomíniumról: Szlavóniában tényleges hatalommal már csak a balkáni struktúrák rendelkeztek. Mindez nem jelent kevesebbet, mint hogy a magyarországi oszmán–keresztény kondomínium a maga nemében tényleg egyedülálló volt, hiszen még a vele egy államalakulathoz tartozó Horvát

Királyság törökmegszállta területein sem találkozunk lényegét tekintve hasonló jelenséggel. Salamon és Szakály eredményei és következtetései kiállták tehát az összehasonlító vizsgálat próbáját, amilyen viszont a munkásságukat célzó kritikák elvéreztek.

Munkánk eredményei emellett több más irányba is elvezetnek, részben többé-kevésbé kiérlelt konklúziókkal, részben pedig olyan alapokkal, amelyek kiindulópontként szolgálhatnak a további kutatások számára. A magyar katolikus egyház hódoltsági jelenlétének vallási és kulturális jelentőségéről, az oszmán területeken történő katolikus felekezetszervezés sajátosságairól fentebb idézett köteteimben már bőségesen írtam, ezért ezúttal csupán két tanulságra utalok. Az egyik a kora újkori horvát nemzeti tudat formálódása, amelynek bölcsője a zágrábi káptalanban és a horvátországi pálos rendházakban ringott, és amelynek első lépéseit a magyar és horvát egyházi intézmények elkanyarodó fejlődésében, illetve az esztergomi érsek és a zágrábi püspök és káptalan között az 1634. évi zágrábi zsinaton kirobbant konfliktusban követhettük nyomon. A Magyar–Horvát Királyságban és annak hódolt területein nem csak a római–centralizációs és a magyar–államegyházi–episzkopális felekezetszervezési modellek feszültek egymásnak, hanem a magyar és a horvát nemzeti konfesszionalizáció is konfliktusba kerültek. A másik tanulság pedig már a dolgozat eredményeinek továbbgondolását jelenti azzal, hogy felhívja a figyelmet a török alatti egyházi joggyakorlás következményeire a visszafoglaló háborúk után. A magyar hierarchia hódoltsági jelenléte, akárcsak a világi intézményeké, jogalapot és jogfolytonosságot jelentett az oszmánok kiűzése utáni új berendezkedés során, sőt olykor jelentős joghatósági átrendeződéshez vezetett az újjáalakuló egyházmegye-szervezetben. Itt csak a két legismertebb példára utalok: Szeged részben a ferences gvárdiánok helynöki megbízása miatt került át a kalocsai érsekségtől a csanádi püspökséghez,¹ és még hangsúlyosabban a hódoltsági vikáriátusra hivatkozva szerezték meg 1701-ben a zágrábi püspökök a boszniai püspökökkel való perben Pozsegát és a környékbeli plébániákat, amelyek a középkorban a pécsi püspökséghez tartoztak.²

Ezzel visszakanyarodtunk a disszertáció nyitó gondolataihoz. A török hódoltság történetének kutatása az egyik legkésőbb emancipálódott területe a régebbi korszakokkal foglalkozó magyar történetírásnak. Ennek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy az oszmán uralomnak a magyar történelemben nem volt előzménye és folytatása. Ugyanakkor, miként ezt Szakály Ferenc kitűnő esszéiben felvázolta, a hatásai nagyon súlyosaknak bizonyultak.³ A magyar történelem számára, mondjuk ki, minden tekintetben hátrányos következmények kétségkívül még inkább végzetesek lettek volna, ha a magyar rendi hatalom, annak világi és egyházi képviselői nem kényszerítették volna rá a magyar jogrendet és annak anyagi vonzatait a török által elfoglalt országrész lakosságára. Miként azt a disszertációban részletesen bemutattam, a katolikus hierarchia hódoltsági képviselője, a püspöki helynökök hálózata a magyar jelenlétnek szerves részét, sőt a déli területeken meghosszabbítását jelentette. Ennek ismerete nélkül hiányos marad az oszmán–magyar kondomíniumról alkotott

¹ Gyetvai: *Egyházi szervezés*, 84–93.

² Franjo Emanuel Hoško: Slavonski dio zagrebačke biskupuije nakon oslobođenja od turaka. In: *Uő: Franjevc i poslanje Crkve*, 47–61. A török kiűzése utáni határviták dokumentumai: MNL OL A 93 nr. 215.; NAZ Acta Ecclesiastica nr. 314. vol. I–II.; Arhiv HAZU cod. IV. c. 10.; PPL fasc. 1600–1700.

³ Itt csak utolsó vonatkozó írását idézem: Szakály Ferenc: *Török kori történelmünk kritikus kérdései*. Bp., 1999. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián).

képünk. A hódoltsági magyar expanzió eredményeinek és korlátainak vizsgálata ebben az összefüggésben válik nemzeti históriánk sorsdöntő fejezetévé, európai kontextusba helyezve pedig fontos új szempontokat nyújt a nemzetközi oszmanisztika számára is.

Források és irodalom

Kiadatlan források

Ausztria

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv (Wien)

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Ungarische Akten, Specialia, fasc. 324., Konv. E

ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek (Wien)

Cod. 8472., 12046., 12060., 12064., 12065., 12070., 12074., 12077., 12079., 12218.

Horvátország

APK = Arkiv Prvostolnoga Kaptola, Zagreb

ACA = Acta Capituli Antiqua

fasc. 95., 99., 100., 117.

Arhiv HAZU = Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb)

cod. IV. c. 10.

NAZ = Nadbiskupski arhiv, Zagreb

Acta Ecclesiastica

fasc. 8.

nr. 314.

Bullarium

vol. 3.

Epist. ad Episc. = Epistolae ad episcopos

vol. 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 15., 98., 100., 101.

Epist. Episc. = Epistolae episcoporum

vol. 1., 2., 3.

Epist. Div. = Epistolae diversorum ad diversos

vol. 1., 5., 8.

Lib. Suppl. = Libelli supplices

vol. 1., 2.

Itália

ACDF = Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (Città del Vaticano)

Decreta S. O. = Decreta Sancti Officii

vol. 1589., 1608., 1618., 1647.

St. St. = Stanza Storica
vol. TT1–a

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Roma)

Acta = Acta Sacrae Congregationis

vol. 3., 8., 10., 12., 16., 17., 23., 28., 36., 38., 41., 44., 46., 47., 48., 49., 50.

CP = Congregazioni Particolari

vol. 23.

Fondo di Vienna

vol. 6.

Istr. Div. = Istruzioni Diverse

vol. 1.

Lettere = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione

vol. 13., 24., 61., 63., 65., 66., 67.

Misc. Div. = Miscellanee Diverse

vol. 20.

Misc. Gen. = Miscellanee Generali

vol. 15.

SC = Scritture riferite nei Congressi

Bosnia vol. 1., 2., 3.

Dalmazia vol. 2.

Germania vol. 1.

Ungheria e Transilvania vol. 1., 2.

SOCG = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

vol. 56., 57., 63., 67., 72., 75., 78., 79., 80., 90., 94., 126., 152., 157., 164., 172., 176., 178., 218., 263., 267., 268., 305., 306., 310., 314., 320., 382., 396., 413., 419., 433., 439., 447., 448., 449., 450., 454., 455., 458., 459., 460., 462., 465., 466., 467., 470., 479., 481., 487.

Vis. e Coll. = Visite e Collegi

vol. 10.

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu (Roma)

Rom. = Romana

vol. 21.

Germ. = Germania

vol. 113 I.

Austr. = Austria

vol. 2 I., 2 II., 3 II., 4 I., 5 II., 6., 7., 20., 26., 27., 131 I., 137., 139., 140., 141., 142., 229.

ASV = Archivio Segreto Vaticano

Arch. Concist., Congregationis Consistorialis, Acta = Archivum Concistoriale, Congregationis Consistorialis, Acta

vol. 1668 II., 1669 II.

Arch. Concist., Congregationes Consistoriales II. = Archivum Concistoriale, Congregationes Consistoriales II.

vol. 2.

Arch. Concist., Processus Consist. = Archivum Concistoriale, Processus Consistoriales

vol. 14., 50., 63., 64., 70., 77., 80., 85., 89.

Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi = Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi dei Vescovi e degli Abbati

nr. 64., 65., 66., 87., 100., 223., 243., 247., 260., 280.

Cong. Concilio, Relat. Dioec. = Congregazione del Concilio, Relationes Dioecesium

vol. 730A.

Dataria Ap., Processus Datariae = Dataria Apostolica, Processus Datariae

vol. 8.

Sec. Brev., Reg. = Segreteria dei Brevi, Registra Brevium

vol. 47., 58., 60., 170., 624., 827.

Segr. Stato, Vescovi e Prelati = Segreteria di Stato, Vescovi e Prelati

vol. 19.

BAV = Biblioteca Apostolica Vaticana

Barb. lat. = Barberiniani latini

vol. 6872., 6888., 6894., 6898., 6900., 6928.

Boncompagni-Ludovisi

vol. E 19.

Magyarország

DRERL = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Budapest)

Ráday család levéltára

C/64–3 Ráday András és Ráday Gáspár iratai

Tizednyugták nr. 1–103.

EÉL = Egri Érseki Levéltár

AV = Archivum Vetus

fasc. 736., 739., 862., 1187., 1261., 1711., 1731., 2045/a., 2899.

AS = Archivum Secretum

fasc. 45.

Prot. = Protocollumok

Protocollum consistoriale vol. II.

EFL = Esztergomi Főszékeskáptalani Levéltár

Capsa Ecclesiastica

Capsa 14., fasc. 14.

Esztergomi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára

Capsa 67., fasc. 8.

ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Kézirattár (Budapest)

Ab = Historia ecclesiastica

vol. 119., 140.

Coll. Pray. = Collectio Prayana

vol. 30.

EPL = Esztergomi Prímási Levéltár

AEV = Archivum Ecclesiasticum Vetus

nr. 166.

AS = Archivum Saeculare

Acta Protocollaria

Prothocollum F.

Acta Radicalia, Classis X. Nr. 196.

fasc. 7., 11.

MFL = Magyar Ferences Levéltár (Budapest)

Szegedi rendház iratai

vol. 1. Okmánytár 1. (1603–1725).

vol. 2. Okmánytár 2. (1592–1881).

vol. 4. Josephus Telek: *Historia vetustissimi conventus Szegediensis B. Virginis Mariae ad Nives. 1740.*

Gyöngyösi rendház iratai

Lajstromozatlan iratok

Liber Congregationis Thaumaturgi Sancti Antonii de Padua erectae in conventu Giöngiösiensi Fratrum Minorum Sancti Francisci Strictioris Observantiae provinciae Hungariae Sanctissimi Salvatoris ... anno domini 1673.

MNL HML = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (Eger)

IV–1/a = Heves és Külső-Szolnok Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai,

Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek

vol. 1., 3., 4., 5., 6., 7.

IV–1/b = Heves és Külső-Szolnok Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai,

Közgyűlési iratok

fasc. 4., 5., 6., 7.

V–101/b = Gyöngyös város levéltára, iratok

fasc. 28.

XII–2/b = Egri Káptalan Magánlevéltárának iratai, Nagypréposti iratok I.

Num. I. Div. VI. fasc. 6.

XII–3/a = Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai, I. classis: Jogbiztosító

okmánykönyvek és iratok

vol. 11.

XII–3/c = Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai, III. classis: Papi tizedre vonatkozó iratok

fasc. 29.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

A = Magyar Kancelláriai Levéltár

A 32 = Litterae privatorum
[annus] 1643., 1658.

A 33 = Propositiones et opiniones
[annus] 1644.

A 35 = Conceptus expeditionum
[annus] 1613., 1646., 1668., 1670., 1672.

A 93 = Acta particularia
nr. 215.

E = Magyar Kincstári Levéltárak

E 41 = Magyar Kamara Regisztratúrája, Litterae ad cameram exaratae
[annus] 1679

E 150 = Magyar Kamara Archívuma, Acta Ecclesiastica
Registrata fasc 64.

E 152 = Magyar Kamara Archívuma, Acta Jesuitica
Registrata, Residentia Gyöngyösiensis fasc. 1.
Registrata, Collegium Jauriense fasc. 2., 31.
Irregistrata, Collegium Jauriense fasc. 13.
Irregistrata, Collegium Tyrnaviense fasc. 5., 6.

E 199 = Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Wesselényi
II. tétel

E 229 = Magyar Kamara Archívuma, Collationes ecclesiasticae
vol. 1.

E 554 = Magyar Kamara Archívuma, Városi és kamarai iratok
Fol. lat. 2018.

P = Családi fondok, levéltárak

P 518 = Orczy család levéltára, Possessionaria
G = Gyöngyös

P 1314 = A herceg Batthyány család levéltára, Missiles

P 1760 = Balassa család levéltára, Balassa Ádám
fasc. 4.

PBFK=Pannonhalmi Bencés Főapátsági Könyvtár

Kézirattár

vol. 120b. B. 5.

PPL = Pécsi Püspöki Levéltár

fasc. 1600–1700.

VÉL = Veszprémi Érseki Levéltár

Litteralia instrumenta iura episc. Vesprim. tangentia

Decimae episcopales

VFL = Veszprémi Főkáptalani Levéltár

Documenta iuris possessionarii

Simighiensis comitatus Decimalia

VPL = Váci Püspöki Levéltár

Althaniana

Dallos Miklós Följegyzései („Memoriale”), jelzet nélkül

VVL = Vác Város Levéltára

VPGL = Váci Püspökség Gazdasági Levéltára

Bubla Ágoston: [*A Váci Püspökség Gazdasági Levéltárának Lajstromkönyve*]

Régi levéltár

fasc. 1., 10.

Románia

TPL = Temesvári Püspöki Levéltár

fasc. A I. (fénymásolat a Szegedi Hittudományi Főiskola Pedagógia Tanszékén)

Szlovákia

SNA = Slovenský Národný Archív (Bratislava)

Bratislavská kapitula, súkromný archív

III. časť ladula 2–3., fasc. 8.; ladula 7., fasc. 43.; ladula 7–8., fasc. 53., 54., 55., 57.

Bratislavská kapitula, hodnoverná miesto

capsa 63., fasc. 1., 3.

ŠABB = Štátny Archív v Banskej Bystrici

Koháry család (és a Coburg hercegi család) szentantali levéltára

časť IV., V.

Kiadott források és irodalom

- A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura.* Főszerk. Fodor Pál – Sokcsevits Dénes. Szerk. Jasna Turkalj – Damir Karbić. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések).
- A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B.* Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp., 1902–1916.
- A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában.* Szerk. Bene Sándor–Hausner Gábor. Bp, 2007. (Hősgaléria).
- Adamček, Josip: *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća.* Zagreb, 1980. (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske. Knjiga 18.)
- Adamček, Josip: *Bune i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII. stoljeću.* Zagreb, 1987.
- Ágoston Gábor: Törzsterület és végvidék: berendezkedési stratégiák és centralizációs korlátok a 16–17. századi Oszmán Birodalomban. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 2.) 29–49. Újból megjelent: In: *Európa és az oszmán hódítás.* Bp., 2014. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 309–328.
- Ágoston, Gábor: A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers. In: *Ottoman Borderlands. Issues, Personalities and Political Changes.* Ed. by Kemal Karpat. Madison, Wisc., 2003. (Publications of the Center of Turkish Studies 2.) 15–32.
- Alexander, John C.: The Turkish Documents of the Orthodox Christian Monasteries as Sources for the Study of the Ottoman Period of Greece. In: *Balkanlar ve İtaliya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri (16–17 Kasım 2000.)* Ankara, 2003. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları XXVI. Dizi-Sa. 10.) 1–7.
- Almássy Dénes: *A zsadányi és törökszentmiklósi Almássy Grófok.* Kétegyháza, 1903.
- Andrić Sándor: *A montenegrói fejedelemség története a legrégibb időtől fogva az 1852-ik évig.* Nagybecskerek, 1890. (Történeti- Nép- és Földrajzi Könyvtár XXIII.)
- Andrić, Stanko: Mogućnosti istraživanja crkvene povijesti Slavonije u srednjem vijeku. In: *Uő: Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju.* Slavonski Brod, 2001. (Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirminesia et Baranyensia. Studije 5.) 273–283.
- Andritsch, Johann: *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782).* Graz 1965. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 22.)
- Annali del Collegio Ungaro-Illirico di Bologna 1553–1764.* A cura di Gian Paolo Brizzi – Maria Luisa Accorsi. Bologna, 1988.
- Antoljak, Stjepan: *Hrvatska historiografija.* 2. kiad. Zagreb, 2004.

- Antolović, Michael: Modern Serbian Historiography between Nation-Building and Critical Scholarship: The Case of Ilarion Ruvarac (1832–1905). *Hungarian Historical Review* 5 (2016) 332–365
- Arató György: Különleges karrier a dunántúli végekről. Turos Miklós (1591–1656) kiskomáromi főtiszt és családja társadalmi mobilitása. *Századok* 151 (2016) 967–1007.
- Babudieri, Fulvio: Gli uscocchi. Loro formazione e loro attività a terra ed in mare. In: *Le genti del mare mediterraneo*. I. A cura di Rosalba Ragosta. Napoli, 1985. (Biblioteca di Storia Economica 5.) 445–497.
- Bačić, Stanko: Pastoralno djelovanje visovačkih franjevacu u vrijeme osmanlijske okupacije. In: *Visovački zbornik. Zbornik radova simpozija u prigodi 550-te obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu (1445.–1995.)* Visovac, 1997. (Knjižnica „Gospin perivoj” 5.) 229–240.
- Backmund, Norbertus: *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis*. 2. kiad. I/2. Berolini–Novi Eboraci, 1983.
- Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. Szerk. Dudás Gyula. I–II. Zombor, 1896.
- Bahlcke, Joachim: A „Magyar Korona püspökei”. Adalék az egyház 17–18. századi társadalom- és alkotmánytörténetéhez. *Történelmi Szemle* 48 (2006) 1–24.
- Bajraktarević, Sulejman: Turski dokumenti u splitskom Arheološkom muzeju i u franjevačkom samostanu na Visovcu. *Starine JAZU* 44 (1952) 25–62.
- Bajraktarević, Sulejman: Turski dokumenti Gradske biblioteka i Kaptolkog arhiva u Splitu. *Ljetopis JAZU* 57 (1953) 141–146.
- Balássy Ferencz – Szederkényi Nándor: *Heves vármegye története*. I–IV. Eger, 1890–1897.
- Balázs László: Laskai Sándor református prédikátor levelei 1640–1657. *Egyháztörténet* 4 (1958) 303–340.
- Balázs Mihály – Fricsy Ádám – Lukács László – Monok István: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*. I/1–2. (1609–1625). Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXVI/1–2.)
- Bálint Sándor: *Szeged-Alsóváros. Templom és társadalom*. Bp., 1983.
- Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Bp., 1994.
- Balla Gergely: *Nagykőrösi krónika*. Jegyzetekkel s oklevéltárral ellátva kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Kecskemét, 1856.
- Balogh, Joseph: *Existenz und Rechtslage der Katholischen Kirche in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft*. Roma, 1939.
- Bán Imre: A gyöngyösi templomper Bocskay István korában. In: *Csikesz Sándor emlékkönyvek*. 2. Szerk. Módos László. Debrecen, 1941. 142–159.
- Bán János: *Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi és kulturális története*. Fertőrákos, 2000. (Fertőrákosi Füzetek 1.)
- Bánk József: A címzetes apátok és prépostok újabb jogi helyzete Magyarországon. In: *Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*. Szerk. Angyal Pál – Baranyay Jusztin – Móra Mihály. Bp., 1941. 18–74.
- Barada, Miho: Episcopus chroatensis. *Croatia Sacra* 1/2 (1931) 161–215.

- Barbarić, Josip – Holzleitner, fra Miljenko: *Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima (1672.–1697.)* Jastrebarsko, 2000 (Biblioteka Posegana 6.)
- Barlé, Janko: Popis župa u donjoj Slavoniji od god. 1660. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 9 (1907) 161–172.
- Barlé, Janko: Naše diecezanske sinode. *Bogoslovska smotra* 4 (1913) 157–178., 265–281.
- Bartocetti, Vittorio: Il Collegio di San Pietro e Paolo di Fermo 1663–1746. *Studia Picena* 9 (1935) 1–34.
- Batinić, M.[ijo] V.[jenceslav]: Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti. *Starine JAZU* 17 (1885) 116–150.
- Batthyány, Ignatius: *Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli, 1785–1827.
- Bäuerlein, Stjepan: Fra Nikola Ogramić-Olovčić biskup đakovački. *Croatia Sacra* 13–14/22–23 (1944) 127–160.
- Bayerle Gusztáv: *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből*. Hatvan, 1998. (Hatvany Lajos Múzeum. Füzetek 14.)
- Bedić, Marko: Velikaška obitelj Erdődy – uspon i rad. *Kaj* 29 (1996) 3. sz. 31–55.
- Bedić, Marko: Velikaška obitelj Draškovići Trakošćanski. *Kaj* 35 (2002) 4. sz. 59–81.
- [Bednár József:] Sz. miklósi és óvári b. Pongrácz György váczai püspök és – információjai. *Magyar Sion* 7 (1869) 889–904.
- Bedy Vince: *A felsőőrsi prépostság története*. Veszprém, 1934. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 3.)
- Bedy Vince: *A győregyházmegyei papnevelés története*. Győr, 1937. (Győregyházmegye múltjából II.)
- Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából III.)
- Bedy Vince: *Győr katolikus vallásos életének múltja*. Győr, 1939. (Győregyházmegye múltjából V.)
- Bedy Vince: *A pápóci prépostság és perjelség története*. Győr, 1939. (Győregyházmegye Múltjából VI.)
- Békefi Remig: *A czikádori apátság története*. Pécs, 1894.
- Békefi Remig: *A pilisi apátság története*. I–II. Pécs, 1891–1892.
- Békefi Remig: *A pásztói apátság története*. I–III. Bp., 1898–1902.
- Belaj, Vitomir: Vikarijat zagrebačkoga biskupa u Slavoniji i fra Luka Ibrišimović. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ured. Filip Potrebica. Jastrebarsko, 2001 (Biblioteka Posegana 7.) 25–33.
- Benda Borbála: Az Erdődy család 17. századi genealógiája. *Turul* 80 (2007) 109–125.
- Benda Kálmán: Az uszkókok Tiszántúlra telepítésének terve 1605–1608-ban. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1977*. Debrecen, 1978. 195–200.
- Benda Kálmán: Horváth János jezsuita szerzetes jelentése a koppányi (Somogy megye) misszió működéséről 1643. szeptember 2. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 4–5 (1984–1985) 135–138.
- Bene Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György rövid históriája*. Bp., 2000. (Irodalomtörténeti füzetek 148.)
- Bene, Sándor: Ideološke koncepcije o staleškom državi zagrebačkoga kanonika. In: Juraj Ráttkay: *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*.

- Zagreb, 2001. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povjesnica. Hrvatska latinistička historiografija 4.) 4–103.
- Bene Sándor – Hausner Gábor: *Zrínyi Miklós válogatott levelei*. Bp., 1997.
- Benedek Gyula: *Iratok Mezőtúr város török kori történetének időszakából 1526–1699*. Szolnok, 2005. (Documentatio Historica IX.)
- Berlász Jenő: Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja: magyar–horvát viszony a 17–18. század fordulóján. *Századok* 120 (1986) 1003–1039.
- Bilge, Müfit Sadık: *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya, 1454–1829. (Tarih–toplum–ekonomi)*. İstanbul, 2012.
- Bitskey István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Bp., 1996. (Italianistica Debreceniensis. Olasz Felvilágosodás és Romantika Kutatóközpont. Monográfiák 2.)
- Bitskey, István: *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*. Roma, 1996. (Studi e Fonti per la storia dell'Università di Roma. Nuova serie 3.)
- Blaskovics József: *Rimaszombat és vidéke a török hódoltság korában*. Bp., 1989.
- Blažević, Velimir: *Concilia et synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata*. Vicetiae, 1967.
- Blažević, Velimir: *Crkveni partikularni sabori i dijecezanske sinode na području Hrvatske i drugih južnoslavenskih zemalja*. Zagreb, 2012. (Croatica Christiana – Fontes 28.)
- Blažević, Zrinka: *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb, 2008..
- Bodnár Tamás: Borsod megyei prédikátorok az 1572–1652 közötti tizedjegyzékek alapján. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 597–621.
- Bodnár Tamás – Tóth Péter: *Borsod vármegye adózása a török korban*. Miskolc, 2005. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 44.)
- Bogović, Mile: Crkvene prilike u Senju u 14. stoljeću i statut senjskog kaptola. *Senjski zbornik* 13 (1988) 15–28.
- Bogović, Mile: Pavlini u Senju. *Senjski zbornik* 13 (1988) 109–120.
- Bogović, Mile: Pomicanje sjedišta krbavske biskupije od Mateja Marute do Šimuna Kožičića Benje. In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23–24. travnja 1986. godine*. Ured. Mile Bogović. Rijeka–Zagreb, 1988. (Analecta Croatica Christiana XXV.) 41–82.
- Bogović, Mile: Prijelazno stoljeće senjske Crkve (1450–1550). *Senjski zbornik* 17 (1990) 69–92.
- Bogović, Mile: Trsatsko svetište i krbavski te senjsko-modruški biskupi. *Dometi* 24 (1991) 1–3. sz. 1–6.
- Bogović, Mile: *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*. 2. kiad. Zagreb, 1993. (Analecta Croatica Christiana XIV.)
- Bogović, Mile: Restauracija katoličke crkve u Lici i Krbavi nakon oslobođenja Turaka. *Senjski zbornik* 20 (1993) 103–118.
- Bogović, Mile: Senjska katedrala u biskupskim izvješćima za Rim i u postupcima za biskupska imenovanja. *Senjski zbornik* 22 (1995) 81–94.

- Bogović, Mile: Veze Senjsko-modruške biskupije i Zagrebačke nad/biskupije. In: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*. Zagreb, 1995. 283–293.
- Bogović, Mile: Otočka biskupija. *Grad Otočac* 3 (1997) 27–45.
- Bogović, Mile: Srednjovekovna vinodolska Crkva i Novi Vinodolski kao biskupsko sjedište. *Novljanski zbornik* 4 (2000) 29–45.
- Bogović, Mile: *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija. Izvješća biskupâ Svetoj stolici (1602–1919)*. Zagreb, 2003. (Monumenta Croatica Vaticana 4.)
- Bogović, Mile: Biskupije senjska i modruška u vrijeme Dominisove uprave. In: *Marko Antun de Dominis splitski nadbiskup, teolog i fizičar. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. do 18. rujna 2002. godine u Splitu*. Ured. Vesna Tadjina. Split, 2006. (Biblioteka Knjiga Mediterana 42.) 33–40.
- Bogović, Mile: Senjska glagolska baština. *Senjski zbornik* 35 (2008) 11–26.
- Bogović, Mile: Osnivanje Gospićko-senjske biskupije. In: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*. Prired. Lovorka Čoralić – Slavko Slišković – Gordan Ravančić. Zagreb, 2009. 687–707.
- Bogović, Mile: *Vinodol i njegova Crkva*. Gospić, 2015.
- Bogović, Mile: *Moji predšasnici biskupi u Senju, Otočcu, Krbavi, Modrušu, Vinodolu i Rijeci*. Senj, 2017.
- Bojničić, Ivan: Kraljevske darovine, odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga „Libri regii”. *Vjesnik Kr.[aljevskog] hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 7 (1905) 178–208., 236–276., 8 (1906) 1–33., 105–13., 9 (1907) 1–47.
- Bojtos Anita: *Az első esztergomi főegyházmegyei sematizmus 1647*. Bp., 2014. (Magyar Herold. Series I. A katolikus megújulás forrásai 1.)
- Bolonić, Mihovil: Seoski kaptoli u Krčkoj biskupiji. *Bogoslovska smotra* 36 (1966/1) 122–145.
- Bolonić, Mihovil: Crkveni patronat na području senjsko-modruške biskupije. *Senjski zbornik* 5 (1973) 219–318.
- Bolonić, Mihovil: Stoljetne veze krčkih i senjskih glagoljaša. *Senjski zbornik* 6 (1975) 81–140.
- Bolonić, Mihovil: *Otok Krk – Kolijevka glagoljice*. Zagreb, 1980. (Analecta Croatica Christiana XII.)
- Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.)
- Bónis György: Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: *Uő: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.) 621–658.
- Borković, Janko: Prilog povijesti biskupa Martina Borkovića i zagrebačke biskupije u drugoj polovici XVII. vijeka. *Starine JAZU* 35 (1916) 375–395.
- Boros Gyevi László: A pécsi egyházmegye horvátjai a XVII. század végéig. In: *A pécsi egyházmegye schematizmus 1981*. Pécs, 1981. 128–151. Újra közölve: In: *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből*. I. Szerk. Fricssy Ádám. Pécs, 1993. 131–158.

- Borosy András: *Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. I–III. 1638–1697. Bp., é. n.–1985.*
- Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. I–II. Bp., 1896–1897.*
- Borsa Iván – Tóth István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól 1651–1658. *Levéltári Közlemények* 60 (1989) 83–142.
- Boškov, Vančo: Ahd-nama Murata III stanovnicima Bara iz 1575. godine. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 28–30 (1977–1979) 279–285.
- Boškov, Vančo: Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek). In: *Spomenik SANU. 131. Odeljenje istorijskih nauka. 7. Ured. Radovan Samardžić. Beograd, 1992. 7–95.*
- Bracewell, Catherine Wendy: *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic. Ithaca–London, 1992.*
- Braunecker M. Margit: *Nagyszombat mint irodalmi központ 1560–1640. Bp., 1933.*
- Brković, Milko: Diplomatičko-povijesni sadržaj bule pape Pija II. o osnutku Otočke biskupije i grada Otočaca (5. III. 1460.) In: *Gacka u srednjem vijeku. Ured. Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac. Zagreb–Otočac, 2012. 155–179.*
- Brlić, A. E.: Prilozi za povijest obitelji Natulia. *Zbornik Muzeja grada Koprivnice* 3 (1948) 108–112.
- Bubryák Orsolya: „In Deo vici”. Kegyesség és reprezentáció Erdődy Tamás (1558–1624) horvát bán műpártolásában. In: *Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. Szerk. Veres Gábor–Berecz Mátyás. Eger, 2008. (Studia Agriensia 27.) 261–282.*
- Bučar, Franjo: Širenje reformacije u Hrvatskoj u XVI. stoljeću. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 2 (1900) 65–77., 201–214., 3 (1901) 218–236.
- Bučar, Franjo: Prilozi protestantizmu u Hrvatskoj u nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 6 (1904) 192–220.
- Bučar, Franjo: *Povijest hrvatske protestanske književnosti za reformacije. Zagreb, 1910. (Crtice iz hrvatske književnosti 5.)*
- Bučar, Franjo: *Povijest reformacije i protureformacije u Medjimurju i susjednoj Hrvatskoj. Varaždin, 1913.*
- Budak, Neven: *Hrvatska i Slavonija u ranome novom veku. Zagreb, 2007. (Hrvatska povijest u ranome novom veku 1.)*
- Bukinac, Beatus: *De activitate Franciscanorum in migrationibus populi Croatici saeculis XVI et XVII. Zagreb, 1940.*
- Bunyitay Vince – Málnási Ödön: *A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában (1566–1780). Debrecen, 1935. (A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig IV.)*
- Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. (1520–1551). Bp., 1902–1912.*
- Burić, Josephus: *Le Diocesi di Segna e di Modrussa durante l'episcopato di Giovanni Antonio Benzoni (1730–1745). Roma, 1968.*

- Burić, Josip: Ilirski kolegij u Garganskom gorju u 17. stoljeću. In: *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*. I–II. (Mandićev zbornik). Rim, 1965. 235–252.
- Burić, Josip: *Biskupije Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću*. Gospić–Zagreb, 2002.
- Buturac, Josip A.: Popis župa zagrebačke biskupije g. 1650. *Croatia Sacra* 8/15–16 (1938) 87–96.
- Buturac, Josip: Zagrebački biskupi i nadbiskupi 1094–1944. In: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*. I. Ured. Dragutin Kniewald. Zagreb, 1944. (Razprave i spomenici iz hrvatske kulturne poviesti I.) 17–70.
- Buturac, Josip: Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334. In: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*. I. Ured. Dragutin Kniewald. Zagreb, 1944. (Razprave i spomenici iz hrvatske kulturne poviesti I.) 409–454.
- Buturac, Josip: *Kaptolski arhiv u Zagrebu*. Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva 11 (1945) 59–80.
- Buturac, Josip: *Inventar i regesti za starije dokumente Zagrebačkoga kaptolskog arhiva g. 1401–1700*. Arhivski vjesnik 11–12 (1968–1969) 261–271.
- Buturac, Josip: Fra Luka Ibrišimović (1626–1698.) U svjetlu novootrkivenih dokumenata. *Požeški zbornik* 3 (1970) 105–113.
- Buturac, Josip: *Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*. Zagreb, 1970. (Analecta Croatica Christiana I.)
- Buturac, Josip: Iz povijesti Čazmanskoga kaptola. In: *Čazma u prošlosti i danas. Zbornik radova čitanih na simpoziju o 750. obljetnici osnivanja Čazme održanom u Čazmi studenoga 1976*. Čazma, 1979. 65–80.
- Buturac, Josip: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. *Starine JAZU* 59 (1984) 43–108.
- Buturac, Josip – Ivandija, Antun: *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima*. Zagreb, 1973.
- Cevins, Marie-Madeleine de: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450–vers 1540)*. Roma, 2008. (Bibliotheca Seraphico-Cappucina 83.)
- Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*. I–II. Vác, 1915–1917.
- Consistorialia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1626–1605)*. Közreadja: Tusor Péter – Nemes Gábor. Budapest–Róma, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 7.)
- Črnčić, Ivan: *Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rapskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*. Rim, 1867.
- Cvekan, Paškal: *Velika i njena bogata prošlost*. Velika, 1982.
- Csomó Orsolya: Húsvéti processziók a zágrábi székesegyházban. *Magyar Egyházzene* 8 (2000/2001) 287–318.
- Csomó Orsolya: Virágvasárnapi processzió a zágrábi székesegyházban. *Magyar Egyházzene* 7 (1999/2000) 196–208.
- Csomó Orsolya: A Szent Kereszt-ünnepek processziói Zágrábban. *Magyar Egyházzene* 9 (2001/2002) 11–14.
- Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. *Somogy megye múltjából* 5 (1974) 13–47.

- Dankó Imre: A Délvidék és a hajdúság. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11 (1966) 179–190.
- Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Uő: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp., 2005. 13–52.
- Dávid Géza – Fodor Pál: Magyar ellenállás a török berendezkedéssel szemben. *Keletkutatás* (1996/tavaszi–2002/tavaszi) 271–276.
- Dávid, Géza – Fodor, Pál: Hungarian Studies in Ottoman History. In: *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*. Ed. by Fikret Adanır – Suraiya Faroqhi. Leiden–Boston–Köln, 2002. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy 25.) 305–349.
- Dávid, Géza – Fodor, Pál: Osmanlı Tarihinde Macar Araştırmaları. In: *Osmanlı ve Balkanlar. Bir Tarihyazımı Tartışması*. Ed. by Fikret Adanır – Suraiya Faroqhi. Istanbul, 2011. 351–401.
- Demonja, Damir: Prilog interpretaciji crkve Sv. Franje u Senju. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 22 (1998) 23–33.
- Dević, Antun: *Đakovačka i Srijemska biskupija*. [I.] *Spisi generalnih sjednica Kongregacija za širenje vjere 17. stoljeće*. Zagreb, 2000. (Monumenta Croatica Vaticana 3.)
- Dević, Antun: *Đakovačka i Srijemska biskupija*. [II.] *Arhiv Kongregacija za širenje vjere. Razni fondovi. 17–18. stoljeće*. Zagreb, 2005. (Monumenta Croatica Vaticana 6.)
- Dezséri Bachó László: *Gyöngyös város a török hódoltság idejében*. Gyöngyös, 1941.
- Dobronić, Lelja: Doprinosi zagrebačkih biskupa hrvatskoj kulturi. In: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094–1994*. Zagreb, 1994. 43–66.
- Dočkal, Kamilo: *Hrvatski kolegij u Beču 1624–1684*. Wien–Zagreb, 1996. (Hrvatski povijesni institut u Beču. Dissertationes et subsidia I.)
- Dominkovits Péter: Javadalmak – javadalmasok – patrónusok. (Adatok és szempontok Sopron szabad királyi város egyháztörténetének, várospolitikájának a kutatásához, a 17. század első feléből). In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2011. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) 77–102.
- Dompnier, Bernard: La Compagnie de Jésus et les missions de l'intérieur. In: *Les Jésuites à l'âge baroque (1540–1640)*. Ed. Luce Giard – Louis de Vaucelles. Grenoble, 1996. 155–179.
- [Draskovics György:] *Epistola paraenetica, quam Georgius Drascovitius electus episcopus Quinque Ecclesiarum ac laudatissimi Caesaris Ferdinandi in Ungaria consiliarius ad dioecesanos suos dedit*. Viennae Austriae, 1559. (RMK III. 465.)
- Dudithius, Andreas: *Epistulae*. I–VI. (1554–1580). Ed. Lechus Szczucki – Tiburtius Szepessy et alii. Bp., 1992–2005. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova XIII/1–6.)
- Đurđev, Branislav: *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku. Prilog jednom nerešenom pitanju iz naše istorije*. Sarajevo, 1953.
- Džaja, Srećko M.: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*. München, 1984. (Südosteuropäische Arbeiten 80.)

- Džaja, Srećko M.: Fojnička ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike. *Bosna Franciscana* 17 (2009) vol. 31. 103–128.
- Eggerer, Andreas: *Fragmen panis corvi proto-eremitici seu reliquiae annalium eremicoenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae*. Viennae, 1663.
- Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2017. (Séria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.)
- Eickhoff, Ekkehard: Die Uskoken in der Adria. Ein Kapitel südosteuropäischer Seegeschichte. *Annales Universitatis Saraviensis* 5 (1956) 196–225.
- Engel Pál: A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció nehézségei. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 297–312.
- Engel, Pál: Novi izvori za srednjovjekovnu topografiju Požege. *Radovi. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zavod za hrvatsku povijest* 30 (1997) 291–293.
- Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok* 134 (2000) 267–321.
- Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Bp., é. n.
- Entz Géza, ifj.: A pécsi székesegyház kincseinek sorsa. *Pannonia* 7 (1941/1942) 329–341.
- Erdő Péter: Az egyházmegyei zsinat intézménye a történelemben. In: Uő: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Bp., 2001. 19–24.
- Erdő Péter: A középkori oficiális bíráskodás intézményei Kelet-Közép-Európában. In: Uő: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Bp., 2001. 119–124.
- F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*. Bp., 2000.
- Fancev, Franjo: Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16. vijeka – Hrvatski djaci gradačkoga sveučilišta god. 1586–1829. *Ljetopis JAZU* 48 (1936) 165–209.
- Farlatus, Daniel – Coletus, Jacobus: *Illyricum Sacrum*. I–VIII. Venetiis, 1751–1819.
- Fáy Zoltán: *Ferencesek Gyöngyösön. Fejezetek a gyöngyösi barátok életéből*. Bp., 1999.
- Fazekas István: A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. *Történelmi Szemle* 35 (1993) 101–131.
- Fazekas István: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. Zombori István. Bp., 2002. 9–176.
- Fazekas István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918* (1951). Bp., 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.)
- Fazekas István: Oláh Miklós, az Ősrégi Szeminárium alapítója. *Magyar Sion. Új folyam* 11/53 (2017) 215–228.
- Fedeleš, Tamás: Crkvene veze između Pečuha i Zagreba. Pečuški kanonici u zagrebačkom stolnom kaptolu (1345.–1526.) In: *Etnografija Hrvata u Mađarskoj*. Bp., 2004. 141–161.
- Fedeleš Tamás: Egyházi kapcsolatok Pécs és Zágráb között. (Pécsi kanonokok a zágrábi székeskáptalanban, 1345–1526). *Egyháztörténeti Szemle* 6 (2004) 2. sz. 59–79.
- Fekete Lajos: A gyöngyösi református egyházközség török iratai. *Egyháztörténet* 1 (1943) 406–426.
- Fekete Lajos: *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény, 1968. (Jászsági Füzetek 4.)

- Fekete Lajos: Debrecen város levéltárának török oklevelei. In: Uő: *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*. Szerk. Dávid Géza. Bp., 1993. 307–332.
- Fekete Lajos: Gyöngyös város levéltárának török iratai. In: Uő: *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*. Szerk. Dávid Géza. Bp., 1993. 333–412.
- Felsmann József: *Mányoki levelek a tizenhetedik századból*. Bp., 1913. (A Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó Üléséből 85.)
- Fenyvesi László: Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai. (Adalék a hódoltsági rác-vlach-iflák-vojník problematikához, 1641). In: *Magyar és török végyárok (1663–1684)*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1985. (Studia Agriensia 5.) 199–218.
- Fenyvesi László: Kecskemét katolikus egyházának, a ferenceseknek a szerepe a hitélet, az anyanyelvi kultúra, a szellemiség formálásában a török időkben. *Cumania. A Bács-Kiskun megyei múzeumok közleményei* 11 (1989) 155–205.
- Fermendžin, Eusebius: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabiae, 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.)
- Filipović, Nenad: Pitanje osmanske vlasti u Crnoj Gori, razvoj jugoslovenske osmanistike i Branislav Đurđev. In: *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva. Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*. Ured. Dževad Juzbašić. Sarajevo, 2010. (ANUBiH Posebna izdanja CXXXI. Odjeljenje humanističkih nauka ANUBiH 39.) 47–84.
- Fine, John V. A. Jr.: *When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, 2006.
- Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 26 (1979) 375–398.
- Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. Bp., 2005. (História Könyvtár. Monográfiák 21.)
- Fodor Pál: Az oszmán-török identitás változásai. In: Uő: *Szülejmán szultántól Jókai Morig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 121–147.
- Fodor Pál: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”. Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: Uő: *Szülejmán szultántól Jókai Morig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 258–271.
- Fodor Pál: A szigetvári ostromtól az emléktürbéig. Szulejmán szultán halála. *Élet és Tudomány* 71 (2016) 1126–1128.
- Fodor Pál: Az Oszmán Birodalom változásai a 17. században. In: *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás*. Szerk. Tóth Ferenc – Zágórhidi Czigány Balázs. Bp., 2017. 11–21.
- Fodor Zsuzsanna – Nagy Zsuzsanna: Magyar főurak levelei a zágrábi püspökökhöz (1611–1703). In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Bp., 2006. 129–139.
- Forgó, András: *Kirchliche Einigungsversuche in Ungarn. Die Unionsverhandlungen Christophorus Rojas y Spinolas in der zweiten Hälfte der 17. Jahrhunderts*. Mainz,

2007. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 212.)
- Forgó András: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein.* Bp., 2017.
- Fotić, Aleksandar: The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II. *Turcica* 26 (1994) 33–54.
- Fotić, Aleksandar: Konfiskacija i prodaja manastira (crkava) u doba Selima II (problem crkvenih vakufa). *Balkanica* 28 (1996) 45–77.
- Fraknoi [Frankl] Vilmos: *Pázmány Péter és kora.* I–III. Pest, 1868–1872.
- Fraknoi Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig.* Bp., 1895.
- Fraknoi Vilmos: *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez.* Bp., 1899.
- Fraknoi Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal.* I–III. Bp., 1901–1903.
- Franciscus a Varadino: *Descriptio Provinciae Bosnae-Argentinae Anno 1679.* Szabadka, é. n. [1909.]
- Frančisković, Josip: Stolna crkva u Senju sa zvonikom iz 1000. godine. *Bogoslovska smotra* 15 (1925) 417–432.
- Frančisković, Josip: Posveta stolne crkve u Senju. *Bogoslovska smotra* 20 (1932) 83–87.
- Frazee, Charles A.: *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453–1923.* Cambridge, 1983.
- Frey, Hyazinth: *Die Beziehungen der Kapuziner zu Ungarn bis zur Gründung des ersten Klosters (1595–1674).* Bp., 1949.
- Fricsy Ádám: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. In: *A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981.* Pécs, 1981. 67–100. (Újra közölve: In: *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből.* I. Szerk. Fricsy Ádám. Pécs, 1993. 75–114.)
- Fricsy Ádám: Pécs a XVII. század derekán. (Vinkovics Benedek pécsi püspök 1639-es relációja). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 29 (1984) 197–200.
- Fricsy Ádám: Katolikus iskolák a hódoltságban. In: *Pázmány Péter emlékezete.* Szerk. Lukács László – Szabó Ferenc. Róma, 1987. 361–388.
- Frkin, Vatroslav: Lopašićeva knjiga o Luki u svjetlu sadašnjega poznavanja života i djela. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa.* Ured. Filip Potrebica. Jastrebarsko, 2001 (Biblioteka Posegana 7.) 85–90.
- Fučak, Jerko: *Šest stoljeća hrvatskoga lektionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva.* Zagreb, 1975. (Analecta Croatica Christiana VIII.)
- Fuxhoffer, Damianus – Czinár, Maurus: *Monasterologiae Regni Hungariae libri duo.* I–II. Pestini, 1858–1860.
- Füzes Ádám: Rítusváltás vagy liturgikus reform? Pázmány Péter liturgikus rendteremtése a XVII. században. *Praeconia. Liturgikus szakfolyóirat* 1 (2006) 22–33.
- Galla Ferenc: *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai.* Bp., 1940.
- Galla Ferenc: A pálosrend reformálása a XVII. században. *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1940–1941.* Bp., 1941. 123–222.
- Galla Ferenc: Simándi István vál. erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. In: *Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről.* Szerk. Angyal Pál – Baranyay Jusztin – Móra Mihály. Bp., 1941. 561–587.

- Galla Ferenc: Fulgenzio da Jesi ferences misszionárius vitája a böjtről a gyöngyösi jezsuitákkal. (Fejezet a magyar katolikus restauráció misszióiból). *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1944–1946*. Bp., 1946. 140–169.
- Galla Ferenc: *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából*. I. Bp., 1947. (Regnum-könyvek I. Egyháztörténeti Források 1.)
- Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. Sajtó alá rendezte: Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 2.)
- †Galla Ferenc: *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások, Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére, 1550–1711*. Sajtó alá rendezte Tusor Péter – Tóth Krisztina. Bp.–Vác 2010 (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis II. tom. 3.)
- †Galla Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*. Sajtó alá rendezte Fazekas István. Bp.–Róma, 2015. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 11.)
- Gárdonyi Máté: *A papi élet reformja a Tridenti Zsinat korában*. Bp., 2001. (Studia Theologica Budapestiensia 27.)
- Gašić, Emericus: *Brevis conspectus historicus Diocesum Bosnensis-Diacoviensis et Sirmienses e fontibus historicis concinnatus curriculumque vitarum auctus*. Essekini, 1944.
- Gašić, Emerik: *Kratki povijesni pregled biskupija bosansko-đakovačke i srijemske*. Osijek, 2000.
- Gauchat, Patritius: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. IV. 1592–1667. Monasterii, 1935.
- Gavigan, J. J.: Johannes Baptista Agatich OSA, (1570–1640), materials for his biography from Roman and Austrian sources. *Analecta Augustiniana* 43 (1980) 225–252.
- Gavran, Ignacije: Podjele bosanske provincije u XVIII. stoljeću i Bosna Srebrena. *Kačić* 17 (1985) 85–93.
- Gavranić, Gavro: Spor sutjeskog samostana i baruna Filipa Brnjakovića. (Jedan prilog k poznavanju povijesti bosanskih franjevac pod konac 17 stoljeća). *Franjevački vijesnik* 46 (1939) 138–155.
- Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb–Krk 2.–6. listopada 2002.)* Ured. Marija-Ana Dürrigi – Milan Mihaljević – Franjo Velčić. Zagreb–Krk, 2004.
- Glavičić, Ante – Glavičić, Miroslav: *Senjski uskoci i Senjska primorska kapetanija. Katalog izložbe*. Senj, 1990.
- Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Bp., 2004.
- Grazer Nuntiatur*. 3. Band. *Nuntiatur des Girolamo Portia und Korrespondenz des Hans Kobenzl 1592–1595*. Bearbeitet von Johann Rainer, unter Mitarbeit von Heinz Noflatscher und Christian Rainer. Wien, 2001.
- Gruenfelder, Anna Maria: Senj i njegovi kapetani. Prilog povijesti austrijske uprave u Vojnoj krajini u 16. stoljeću. *Senjski zbornik* 23 (1996) 141–160.
- Gruenfelder, Anna Maria: Senj i rat protiv uskoka. *Senjski zbornik* 24 (1997) 49–84.

- Gruenfelder, Anna Maria: Uskočki rat. Međunarodni aspekti. *Senjski zbornik* 30 (2003) 211–258.
- Grujić, Radoslav M.: „Vretanijska ostrva” u svečanoj titulaturi pećkih patrijaraha XVII. i XVIII. veka. *Glasnik Skopskog naučnog društva* 13 (1934) 203–208.
- Gulik, Giulelmus van – Eubel, Conradus: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. III. 1503–1592. Monasterii, 1923.
- Gulin, Ante: *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske*. Zagreb, 2001.
- Gulin, Ante: *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre*. Zagreb, 2008.
- Gulin, Ante: Otočka biskupija, Kaptol i biskup Petar Andrijević. In: *Gacka u srednjem vijeku*. Ured. Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac. Zagreb–Otočac, 2012. 181–193.
- Guszarova, Tatjana: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. *Levéltári Közlemények* 76 (2005) 2. sz. 93–148.
- Gyenis András: *Régi magyar jezsuita rendházak*. Rákospalota, 1941. (Isten nagyobb dicsőségére 4.)
- Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae VII.)
- Hadrovics, Ladislav: *L'Église serbe sous la domination turque*. Paris, 1947. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée VI.)
- Hadrovics László: *Vallás, egyház, nemzettudat. (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt)*. Bp., 1991.
- Handžić, Adem: Bosanske solane u XVI i XVII vijeku. In: *Članci i gradja za istoriju istočne Bosne (Tuzla)* 3 (1959) 67–112.
- Hanuy Ferenc: *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország prímása összegyűjtött levelei*. I–II. Bp., 1910–1911.
- Hegedűs Antal: A bácskai jobbágyság a török hódoltság végén (1660–1680). *Létünk* 11 (1981) 147–169.
- Hegyí, Klára: La juridiction autonome des villes hongroises sous la domination ottomane. In: *VII. Türk Tarih Kongresi Ankara 25–29 Eylül 1970*. II. Ankara, 1963. 629–636.
- Hegyí, Klára: Le condominium hungaro-ottoman dans les eyalets hongroises. In: *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*. III. Sofia, 1969. 593–603.
- Hegyí Klára: *Jászberény török levelei*. Szolnok, 1988. (Szolnok Megyei Levéltári Füzetek 11.)
- Hegyí Klára: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 103–111.
- Hegyí Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Bp., 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.)
- Hegyí Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. Bp., 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.)
- Herman, Violeta: Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkom biskupu Aleksandru I. Mikuliću. *Croatica Cristiana Periodica* 24/47 (2001) 71–89.

- Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon*. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.)
- Hermann István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században (1700–1777)*. Veszprém, 2015. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 37. A veszprémi egyházmegye múltjából 28.)
- Hervay, Ferenc L.: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.)
- Hervay F. Levente: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, 2001. 461–547.
- Hetényi István: *Ercsi története*. Ercsi, 1987.
- Hiller István: A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.) 157–167.
- Hodinka Antal: *Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből*. Bp., 1898. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XVII/3.)
- Holjevac, Željko – Moaćanin, Nenad: *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb, 2007 (Hrvatska povijest u ranome novom veku 2.)
- Holl Béla: Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623). *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983) 150–162.
- Holovics Flórián: Baranya a XVII. század elején. (Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban.) *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11 (1966) 171–178.
- Holovics Flórián: A mohácsi vész kihatása Pécs városára. *Vigilia* 41 (1976) 519–522.
- Horányi Lukács: A márcsai görögkeleti püspökség kialakulása. *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv* 1 (1936) 150–176.
- Hornyik Károly: *Kecskemét város története oklevél-tárral*. I–IV. Kecskemét, 1860–1866.
- Horvat, Karlo: Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 21 (1909) 1–104., 313–324., 505–517.
- Horvat, Rudolf: *Poviest slob. i kr. grada Koprivnice*. Zagreb, 1943. Reprint: Koprivnica, 1995.
- Horvat, Rudolf: *Povijest Gjurgjevca*. Zagreb, 1940.
- Horvat, Zorislav: Pregled sakralne arhitekture Modruša i okolice u srednjem vijeku. In: *Krbavska bitka i njezine posljednice*. Ured. Dragutin Pavlović. Zagreb, 1993. 130–150.
- Horvat, Zorislav: Franjevački samostani u Krbavsko-modruškoj biskupiji u srednjem vijeku. In: *Nastanak zapadnohrvatske franjevačke pokrajine Bosne-Hrvatske prije 500 godina*. Ured. Franjo Emanuel Hoško. Rijeka, 2015. 51–75.
- Horváth Lajos: *A Galga-mente történetének írott forrásai a török hódítás korából 1526–1686*. Aszód, 1981. (Múzeumi Füzetek 20.)
- Horváth Lajos: A váci püspöki birtokok név szerinti összeírása 1671-ből. In: *Váci Könyvek*. 3. Vác, 1987. 53–66.
- Hoško, Franjo Emanuel: Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevaca tijekom 18. stoljeća u Budimu. *Nova et vetera* 28 (1978) 113–179.

- Hoško, Franjo Emanuel: Slavonsko-podunavski dio Bosne Srebrene u doba njezinih dviju dioba. *Kačić* 17 (1985) 95–125.
- Hoško, Franjo Emanuel: Franjevci u krbavskoj biskupiji. In: Uő: *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*. Zagreb, 2000. (Analecta Croatica Christiana XXIII.) 73–86.
- Hoško, Franjo Emanuel: Franjevci Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI. i XVII. stoljeća. In: Uő: *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*. Zagreb, 2000. (Analecta Croatica Christiana XXIII.) 89–101.
- Hoško, Franjo Emanuel: Luka Ibrišimović i sukobi među slavonskim i bosanskim frajevcima Bosne Srebrene. In: Uő: *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*. Zagreb, 2000. (Analecta Croatica Christiana XXIII.) 103–121.
- Hoško, Franjo Emanuel: Luka Ibrišimović i crkvene prilike u Slavoniji i Podunavlju potkraj 17. stoljeća. In: Uő: *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*. Zagreb, 2000. (Analecta Croatica Christiana XXIII.) 123–137.
- Hoško, Franjo Emanuel: Franjevačka obnova u sjevernom dijelu Banske Hrvatske sredinom 17. stoljeća. In: Uő: *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*. Zagreb, 2000. (Analecta Croatica Christiana XXIII.) 147–171.
- Hoško, Franjo Emanuel: Biskupsko djelovanje Pavla Posilovića u Slavoniji. In: Uő: *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb, 2001. (Analecta Croatica Christiana XXXIV.) 35–45.
- Hoško, Franjo Emanuel: Slavonski dio zagrebačke biskupije nakon oslobođenja od turaka. In: Uő: *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb, 2001. (Analecta Croatica Christiana XXXIV.) 47–61.
- Hoško, Franjo Emanuel: Ibrišimovićev popis slavonskih župa zagrebačke biskupije 1694. godine. In: Uő: *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb, 2001. (Analecta Croatica Christiana XXXIV.) 63–72.
- Hoško, Franjo Emanuel: Požeški franjevci kao promicatelji crkveno-upravne samostalnosti Slavonije u tursko vrijeme. In: Uő: *Slavonska franjevačka ishodišta*. Zagreb, 2011. (Analecta Croatica Christiana XLII.) 104–123.
- Hóvári János: Adalékok az eflak-kérdés történetéhez. *Keletkutatás* (1992 ősz) 82–91.
- Hrg, Metod: O izvještajima đakovačkih i zagrebačkih biskupa i nadbiskupa u Vatikanskom arhivu. *Croatia Christiana Periodica* 2 (1978) 64–74.
- Hrg, Metod – Kolanović, Josip: *Kanonske vizitacije zagrebačke (nad)biskupije*. Zagreb, 1989. (Croatia Christiana – Fontes 4.)
- Hrvatsko–mađarski odnosi 1102.–1918. Zbornik radova*. Glavni ured. Milan Kruhek. Zagreb, 2004. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povijesnica – Posebna izdanja).
- Huszár Elemér: *A visitatio liminum*. Bp., 1904.
- Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzügyviszonyok Sopronban. In: Dányi Dezső – Zimányi Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Bp., 1989. 23–61.
- Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Bp., 2012.
- Identity and Culture in Ottoman Hungary*. Ed. by Pál Fodor – Pál Ács. Berlin, 2017. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkenvölker 24.)
- Illik Péter: *Török dúlás a Dunántúlon. Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*. Szigetmonostor, 2010.

- Illik Péter: *Metszetek a török kor mindennapjaiból. Tanulmányok a 17. századi magyar hódoltsági peremvidékről.* Bp., 2013.
- Illik Péter: *Minden nap háború. A Magyar Királyságbeli török kártételek anatómiája (1627–1642).* Bp., 2013.
- Illik Péter: Az esztergomi érsekség „hosszú háború” sújtotta falvai 1597-ben. In: Uő: *A tanár, a történész és a komplex. Tanulmányok a magyar kora újkorról.* Bp., 2016. 31–82.
- Illik Péter: *Oszmán pusztítások a kora újkori Magyar Királyságban. Az Urbaria et Conscriptiones összeírásai tükrében.* Bp., 2016.
- Inalcik, Halil: The Satus of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans. *Turcica* 21–23 (1991) 407–430.
- Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1–3. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Bp., 2001–2009. (Történelmi Források I.)
- Ivančan, Ljudevit: *Podatci o zagrebačkim kanonicima.* Pretipkao Kamilo Dočkal. Zagreb, 1924. Kézirat, Zágrábi Érseki és Főszékeskáptalani Levéltár.
- Ivančan, Ljudevit: Zagrebački kaptol (1093–1932). *Croatia Sacra* 4 (1932) 161–275.
- Ivanković, Marinko: Pavlini u krbavskoj biskupiji. In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23–24. travnja 1986. godine.* Ured. Mile Bogović. Rijeka–Zagreb, 1988. (Analecta Croatica Christiana XXV.) 95–102.
- Iványosi-Szabó Tibor: Baranyai-somogyi szökött jobbágyok Kecskeméten 1677-ben. In: *Baranyai Helytörténetírás 1981.* Pécs, 1982. 107–113.
- Iványosi-Szabó Tibor: Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. In: *Baranyai Helytörténetírás 1983–1984.* Pécs, 1985. 13–24.
- Ivetic, Egidio: *Un confine nel Mediterraneo. L’Adriatico orientale tra Italia e Slavia (13000–1900).* Roma, 2014. (I libri di Viella178.)
- Ivić, Aleksa: Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII. veka. *Vjesnik Kraljevskog Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 18 (1916) 2. sz. 1–21.
- Jačov, Marko: *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima. I. (1622–1644).* Beograd, 1986. (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. II. odeljenje. Knjiga XXVI.)
- Jačov, Marko: *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669).* I–II. Città del Vaticano, 1992. (Studi e Testi 352–353.)
- Jačov, Marko: *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre: Candia (1645–1669), Vienna e Morea (1683–1699).* Città del Vaticano, 1998. (Studi e Testi 386.)
- Jakus Lajos: Fejezetek Szécsény XVI–XVII. századi történetéből. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából.* 7. Salgótarján, 1985. 101–164.
- Jambrek, Stanko: *Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVIII. stoljeća.* Zaporešić, 1999.
- Jankovich Miklós: *A’ Veteristákról, vagy is a’ Római Catholicusok között volt üldözésről az Új Kalendárium behozatásakor Magyar Országban.* Tudományos Gyűjtemény 17 (1833) 2. sz. 5–25.
- Jelaska, Joško: *Splitsko polje za turskih vremena.* Split, 1985. (Logosova znanstvena naklada 5.)

- Jelenić, Julijan: Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878). *Starine JAZU* 36 (1918) 81–162.
- Jelić, Luka: *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae a XIII ad XIX saeculum*. Veglae, 1906.
- Jembrih, Alojz: *Stipan Konzul i „Biblijski zavod” u Urachu. Razprave i građa o hrvatskoj knjižnoj produkciji u Urachu (1561.–1565.) i Regensburgu (1568.) Prilog povijesti hrvatskoga jezika i književnosti protestantizma*. Zagreb, 2007.
- Jenei Károly: A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében. In: *Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*. II. *A Dunántúl településtörténete*. 1. (1686–1768). *A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga* (1975. május 26–27.) Szerk. Farkas Gábor. Veszprém, 1976. 187–199.
- Jerney János: A' váczai püspökség' birtok jövedelmét mutató XVI. századi magyar oklevelek. *Tudománytár. Új folyam* 4 (1840) 8. sz. 307–319.
- Juhász Kálmán: *A licenciátusi intézmény Magyarországon*. Bp., 1921.
- Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története*. I–VIII. (1000–1699). Makó, 1930–1947. (Csanádvarmegyei Könyvtár 19–20., 24., 28–29., 40–43.)
- Juhász, Coloman: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft 1552–1699. Untergang der abendländisch-christlichen Kultur im Banat*. Dülmen in Westfalen, 1938. (Deutschum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschum und zur Auslandskultur 61–63.)
- Juhász, Coloman: *Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. (Ein Beitrag zur Geschichte der Seelsorge.)* Münster, 1960. (Missionswissenschaftliche Abhandlungen und Texte 24.)
- Jurić, Josip: Ilirski Klegij u Loretu 1580–1860. *Vrela i prinosi* 13 (1982) 23–60.
- Jurić, Josip – Korade Mijo: Iz arhivske građe o Ilirskom Klegiju u Loretu. *Vrela i prinosi* 13 (1982) 61–105.
- Jurišić, Karlo: *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb, 1972. (Analecta Croatica Christiana III.)
- Jurišić, Karlo: Franjevačka provincija Svetoga Kaja pape i mučenika u Dalmaciji. (Prvo desetljeće Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja 1735.–1745.) *Kačić* 17 (1985) 127–196.
- Jurković, Ivan: Raseljena plemićka obitelj za osmanske ugroze: primjer Berislavića de Werhreka de Mala Mlaka. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 20 (2002) 125–164., 21 (2003) 119–181.
- Jurković, Ivan: *The Fate of the Croatian Noble Families in the Face of Ottoman Advance*. Phd-disszertáció. Central European University. Bp., 2004.
- Jurković, Ivan: Socijalni status i prisilni raseljenici podrijetlom iz hrvatskih plemićkih obitelji u zemljama njihovih doseoba za trajanja osmanske ugroze. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 23 (2005) 63–85.
- Jurković, Ivan: Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet. *Povijesni prilozi* 25/31 (2006) 39–69.
- Jurković, Ivan: Ugrinovići od Roga – raseljena obitelj plemenitog roda Šubića Bribirskih za trajanja osmanske ugroze. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 26 (2008) 71–85.

- K. Németh András: Egyházak helyek, patrónái. In: *A pécsi egyházmegye története. I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 273–282.
- K. Németh András – Szeberényi Gábor – Fedeles Tamás: Az egyházmegye templomos helyeinek adattára. In: *A pécsi egyházmegye története. I. A középkor évszázadai (1009–1543). Rövidítések, adattárak, mutatók*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. XCVII–CCXLVII.
- K.[azinczy] G.[ábor]: Adalékok a török-magyarországi beltörténetéhez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül körül Borsodban, a XVII. század I. felében. A megye levéltárában levő eredeti után. *Magyar Történelmi Tár* 6 (1859) 103–167.
- Kádár Zsófia: A jezsuiták letelepedése és kollégiumalapítása Győrben (1626–1630). In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2011. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) 209–234.
- Kádár, Zsófia: Jesuitische Kollegsgründungen im westungarischen Raum in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Die Beispiele von Győr/Raab und Sopron/Ödenburg. In: *Frühneuzeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen*. Hrsg. von István Fazekas – Martin Scheutz – Csaba Szabó – Thomas Winkelbauer. Wien, 2013. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien VII.) 155–170.
- Kádár Zsófia: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt. Győr, 2017. 87–129.
- Kádár Zsófia – Kiss Beáta – Póka Ágnes: *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatósága 1635–1773*. Bp., 2011. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 26. Varia Theologica – PPKE HTK 3.)
- Kalšan, Vladimir: *Međimurska povijest*. Čakovec, 2006.
- Kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije*. I. *Gorski arhidiakonati*. Svezak 1. 1639.–1726. Prired. Andrija Lukinović, Antun Dević i Stjepan Razum. Ured. Andrija Lukinović. Zagreb, 2006. (Društvo povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”. Povijesna vrela Zagrebačke crkve 1.)
- Kapitanović, Vicko: Marko Antun de Dominis kao metropolit. In: *Marko Antun de Dominis splitski nadbiskup, teolog i fizičar. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. do 18. rujna 2002. godine u Splitu*. Ured. Vesna Tudić. Split, 2006. (Biblioteka Knjiga Mediterana 42.) 81–103.
- Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp., 1923–1924.
- Karall, Johann: A győri székeskáptalan horvát anyanyelvű kanonokjai a 18. századtól. In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2011. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) 235–245.
- Karcsú Arzén: A szeged-alsóvárosi Sz. Ferencrendi kolostor s templom. *Havi Szemle (Egyházi Lapok)* 3 (1869) 514–522.

- Karcsú Antal Arzén: *Vác város története*. I–IX. Vác, 1880–1888.
- Kaser, Karl: *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1553–1881)*. Wien–Köln–Weimar, 1997. (Zur Kunde Südosteuropas II/22.)
- Kašić, Dušan Lj.: *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 2004.
- Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp., 1974. (Humanizmus és reformáció 4.)
- Katona, Stephanus: *Historia metropolitanae Colocensis Ecclesiae*. I–II. Colocae, 1800.
- Katona István: *A kalocsai érseki egyház története*. I–II. Ford. Takács József. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Thoroczky Gábor – Tóth Gergely. Kalocsa, 2001–2003.
- Kempf, Jul.[ius]: Iz požeškoga franjevačkog arkiva. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 10 (1908) 71–79.
- Kenyeres István: A végvárok uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. *Századok* 135 (2001) 1351–1412.
- Kenyeres István: Konfliktus vagy konszenzus? A katolikus egyházi vagyon sorsa 16. századi Magyar Királyságban. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2017. (Séria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.) 293–317.
- Kisbán Emil: *A magyar pálosrend története*. I–II. Bp., 1938–1940.
- Kiss Gergely: A püspökség határai. In: *A pécsi egyházmegye története*. I. *A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 43–54.
- Kiss Gergely: Főesperességek. In: *A pécsi egyházmegye története*. I. *A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 247–271.
- Kiss Gergely – Sarbak Gábor: Szerzetesség a középkori egyházmegyében. In: *A pécsi egyházmegye története*. I. *A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 285–335.
- Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Bp., 2004. (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 13.)
- Kisvarga Gábor: A hódoltsági missziós püspökség a 17. század végén. Mattia Berniakovich és egyházkormányzata. *Századok* 150 (2016) 1009–1028.
- Klaić, Nada: *Povijest Zagreba*. Knjiga prva. Zagreb, 1982. (Biblioteka povijesti)
- Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós összes művei*. Bp., 1958.
- Klaniczay Tibor: Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban. In: Uő: *Stílus, nemzet, civilizáció*. Bp., 2001. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 4.) 70–92.
- Klarić, Mirko: O poljičkoj samoupravi. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 43 (2006) 145–164.
- Knauz Nándor: A magyar egyház régi szokásai. *Magyar Sion* 3 (1865) 401–413.
- Kniewald, Dragutin: *Obred i obredne knjige Zagrebačke stolne crkve 1094–1788*. Zagreb, 1940.
- Kniewald, Dragutin: Zagrebački liturgijski kodeksi XI.–XV. stoljeća. *Croatia Sacra* 10/19 (1940) 1–128.

- Kokša, Đuro: L'organizzazione periferica delle Missioni in Ungheria e in Croazia. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. (350 anni a servizio delle missioni 1622–1972). I/2. (1622–1700)*. Dir. Josef Metzler. Rom–Freiburg–Wien, 1972. 274–291.
- Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900.
- Koller, Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. I–VII. Posonii et Pestini, 1782–1812.
- Koller, Markus: *Eine Gesellschaft im Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert (1606–1683)*. Stuttgart, 2010. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 37.)
- Kołodziejczyk, Dariusz: *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*. Warszawa, 1994.
- Kołodziejczyk, Dariusz: *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufasssal-i Eyalet-i Kamaniçe. Part 1: Text, Translation, and Commentary*. Cambridge MA, 2004. (Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries 3.)
- Kołodziejczyk, Dariusz: What is Inside and What is Outside? Tributary States in Ottoman Politics. In: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. by Gábor Kármán – Lovro Kunčević. Leiden–Boston, 2013. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 53.) 421–432.
- Koltai András: A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 7 (1995) 3–4. sz. 41–60.
- Koltai András: Széchényi VI. György. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp., 2003. 310–318.
- Komjáti Zoltán Igor: *Egyetértésben a közös érdekért. A füleki végvár működtetése Koháry István főkapitányságának idején (1667–1682)*. Dunaszerdahely, 2015.
- Komjáti Zoltán Igor: Koháry István Heves vármegyei birtokairól. In: *Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*. Szerk. Kozicz János – Koltai András. Bp.–Kecskemét, 2015. (Magyarország Piarista Múltjából 8.) 67–80.
- Konortas, Paraskevas: Relations financières entre le patriarcat orthodoxe de Constantinople et la Sublime Porte (1453–fin du XVIe siècle). In: *Le patriarcat oecuménique de Constantinople aux XIVe–XVIe siècles: rupture et continuité. Actes du colloque international Rome, 5–6–7 décembre 2005*. Paris, 2007. (Dossiers Byzantins 7.) 299–318.
- Kónyi Mária – Holub József – Csalog József – Dercsényi Dezső: *A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje*. Pécs, 1940. (Tolna Vármegye Múltjából 5.)
- Kopčan, Vojtech: Turecké listy a listiny k sloveským dejinám. *Historické Štúdie* 12 (1967) 105–122.
- Korade, Mijo: Petar Domitrović. In: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ured. Franko Mirošević. Redaktor: Juraj Kolarić. Zagreb, 1995. 297–304.
- Korade, Mijo: Franjo Ergelski. In: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ured. Franko Mirošević. Redaktor: Juraj Kolarić. Zagreb, 1995. 307–313.

- Korade, Mijo: Benedikt Vinković. In: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ured. Franko Mirošević. Redaktor: Juraj Kolarić. Zagreb, 1995. 315–325.
- Korade, Mijo: Petar Petretić. In: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ured. Franko Mirošević. Redaktor: Juraj Kolarić. Zagreb, 1995. 333–339.
- Kosztá László: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353)*. Pécs, 1998. (Tanulmányok Pécs Történetéből 4.)
- Kosztá László: A pozsegi társaskáptalan. In: *A pécsi egyházmegye története. I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 235–246.
- Kovačić, Slavko: Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću. In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23–24. travnja 1986. godine*. Ured. Mile Bogović. Rijeka–Zagreb, 1988. (Analecta Croatica Christiana XXV.) 11–39.
- Kovačić, Slavko: Il Collegio Illirico presso il santuario della Santa Casa di Loreto 1580–1798. In: *Pellegrini verso Loreto. Atti del Convegno Pellegrini e Pellegrinaggi a Loreto nei secoli XV–XVIII. Loreto 8–10 novembre 2001*. A cura di Floriano Grimaldi – Katy Scordi. Ancona, 2003. (Studi e Testi. Nuova Serie 21.) 217–249.
- Kovács Béla: *Bélapátfalva története*. Bélapátfalva, 1996.
- Kovács Nándor Erik: Miként érvényesült a muszlim jogi gondolkodás a magyarországi török hódítások kezdetén (1521–1541)? *Keletkutatás* (2012 ősz) 67–76.
- Kófalvi Tamás: Bartók István pécsváradi apát birtokrestaurációs kísérlete (1657–1658). In: *A Koller József emlékkonferencia (2002. október 24–25.) válogatott előadásai*. Szerk. Font Márta – Varga Dezső. Pécs, 2003. (Tanulmányok Pécs Történetéből 13.) 165–187.
- Körmendi Tamás: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 61–72.
- Körmendy József: A veszprémi r. k. egyházmegye állapota a török hódoltság végén. In: *A Dunántúl településtörténete. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század)*. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. (A Dunántúl településtörténete VII.) 423–431.
- Kraft Soić, Vanda: Otpis Inocenta IV. senjskom biskupu (1248.) pod patronatom sv. Jeronima. *Croatia Christiana Periodica* 40/77 (2016) 1–23., 40/78 (2016) 17–37.
- Kraljić, Vladimir: Popis arhivske građe arhiva Biskupije u Senju i arhiva Stolnog kaptola u Senju. *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu* 20 (1975–1976) 231–299., 21 (1977) 311–350., 22 (1978) 165–201.
- Kraljić, Vladimir: Sumarni prikaz današnjeg stanja i sadržaja Biskupskog i kaptolskog arhiva u Senju. *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu* 16 (1971) 285–291.
- Krašić, Stjepan: *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik, 2009.
- Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp., 1988. (Nemzet és Emlékezet).
- Kruhek, Milan: Stari đurđevački grad u sistemu granične obrane od 16. do 19. stoljeća. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 8–9 (1982–1983) 85–105.
- Kruhek, Milan: Povijesno-topografski pregled pavlinskih samostana u Hrvatskoj. In: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786. Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, umjetnički obrt, književnost, glazba, prosvjeta, ljekarstvo, gospodarstvo*. Zagreb, 1989. 67–94.

- Kruhek, Milan: *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*. Zagreb, 1995. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije 1.)
- Kruhek, Milan – Horvat, Zorislav: Sakralna arhitektura Like i Krbave na području krbavsko-modruške biskupije. In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23–24. travnja 1986. godine*. Ured. Mile Bogović. Rijeka–Zagreb, 1988. (Analecta Croatica Christiana XXV.) 187–233.
- Kudelić, Zlatko: Izvješće zagrebačkoga biskupa Benedikta Vinkovića apostolskom nunciju Casparu Mattheiju o Marčanskoj biskupiji i Vlasima iz 1640. godine. *Povijesni prilozi* 19 (2000) 153–179.
- Kudelić, Zlatko: Prvi marčanski grkokatolički biskup Simeon (1611.–1630.) *Povijesni prilozi* 23 (2002) 145–192.
- Kudelić, Zlatko: Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije („biskupije Vlaha”) zagrebačkog biskupa Petra Petretića iz 1662. godine. *Povijesni prilozi* 25 (2003) 187–216.
- Kudelić, Zlatko: Prijedlog dvorskih savjetnika caru Leopoldu I. o smjenjivanju marčanskog biskupa Gabrijela Mijakića i sužavanju vlaških povlastica iz 1668. godine. *Croatica Christiana Periodica* 26/51 (2003) 79–100.
- Kudelić, Zlatko: Izvješće zagrebačkog biskupa Petra Petretića o Svidničkoj (Marčanskoj) biskupiji caru Leopoldu I. iz 1667. godine. *Povijesni prilozi* 26 (2004) 69–97.
- Kudelić, Zlatko: Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658. i 1666. godine i o marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću (1663.–1670.) *Povijesni prilozi* 32 (2007) 119–182.
- Kudelić, Zlatko: *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini (1611.–1755.)* Zagreb, 2007. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka hrvatska povijesnica. Monografije i studije III/36.)
- Kukuljević Sakcinski, Ivan: Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovini XVII. vieka. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 9 (1868) 152–343., 10 (1869) 1–222.
- Kurelac, Miroslav: Povijesničar Ivan Lučić-Lucius predsjednik Zbora sv. Jeronima u Rimu. In: *Homo imago et amicus Dei. Miscellanea in honorem Ioannis Golub*. Curavit editionem Ratko Perić. Romae, 1991. (Collectanea Croatico-Hieronymiana de Urbe 4.) 386–400.
- Laszowski, E.[milij]: Borba Hrvata za rimokatoličku vjeru. god. 1646.–1647. *Croatia Sacra* 1/1 (1931) 101–108.
- Laušić, Ante: *Postanak i razvitak Poljičke Knježevine (do kraja XV. stoljeća)*. Split, 1991. (Biblioteka znanstvenih djela 53.)
- Lénárt Andor: Vallásos konfraternitások Gyöngyösön a XVII–XVIII. században. *Archívum* 2 (1974) 33–46.
- Litterae Societatis Iesu annorum duorum 1613 et 1614, ad Patres et Fratres eiusdem Societatis*. Lugduni, 1619.
- Ljubović, Blaženka: *Tvrđava Nehaj Senj 1558.–2008*. Senj, 2008.

- Lokmer, Juraj: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. stoljeća. (Prilog cjelovitoj povijesti grada Senja). *Senjski zbornik* 42–43 (2015–2016) 235–326.
- Lopašić, Radoslav: *Spomenici hrvatske krajine*. I–III. Zagreb, 1884–1889. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 15., 16., 20.)
- Lopašić, Radoslav: *Dva hrvatska junaka. Marko Mesić i Luka Ibsrišimović*. Zagreb, 1888. (Reprint: Zagreb, 1989.)
- Lopašić, Radoslav: Slavonski spomenici za XVII. viek. Pisma iz Slavonije u XVII. veku (1633–1709). *Starine JAZU* 30 (1902) 1–177.
- Lukács, Ladislaus: *Monumenta Antiquae Hungariae*. I–IV. (1550–1600). Romae, 1969–1986. (Monumenta Historica Societatis Iesu 101., 112., 121., 131.)
- Lukács, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu*. I–XI. (1551–1773). Romae, 1978–1995.
- Lukács László – Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp., 2009. (TDI Könyvek 8.) 95–146.
- Lukinović, Andrija: *Zagreb – devetstoljetna biskupija*. Zagreb, 1995.
- Magić, Ivanka – Razum, Stjepan: *Imovnici Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu*. Zagreb, 2011. (Društvo za povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”. Obavijesna pomagala Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu 1.)
- Majlát Jolán: *Egy alföldi civis-város kialakulása. Nagykovács gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig*. Bp., 1943. (Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 13.)
- Majlát Jolán: A török hódoltság. In: *Demokrácia és köznevelés*. Bp., 1945. (Nevelők Könyvtára 1.) 340–367.
- Majlát Jolán – Márkus István: Nagykovács beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században. *Századok* 77 (1943) 307–370.
- Majláth Béla: *A szőnyi béke okmánytára*. Bp., 1885.
- Makkai László: Pest megye története 1848-ig. In: *Pest megye műemlékei*. I. Szerk. Dercsényi Dezső. Bp., 1958. (Magyarország Műemléki Topográfiája V.) 59–169.
- Maksay Ferenc: *Urbáriumok. XVI–XVII. század*. Bp., 1959.
- Maksay Ferenc: István „koppányi püspök”. *Történelmi Szemle* 12 (1969) 129–130.
- Mandić, Dominik: *Hercegovački spomenici franjevačkog Reda iz turskoga doba*. I. (1463–1699). Mostar, 1934.
- Mandić, Dominik: Duvanjska biskupija od XIV.–XVII. stoljeća. *Croatia Sacra* 5/9–10 (1935) 1–98.
- Mandić, Dominik: *Franjevačka Bosna. (Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.–1735.)* Rim, 1968.
- Margalits Ede: Páter Lukács, a Solyom, Szlavónia felszabadítója. *Katholikus Szemle* 8 (1894) 207–232.
- Marko Antun de Dominis splitski nadbiskup, teolog i fizicar. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa orzanog 16. do 18. rujna 2002. godine u Splitu*. Ured. Vesna Tadjina. Split, 2006. (Biblioteka Knjiga Mediterana 42.)
- Marković, Mirko: *Slavonija. Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*. Zagreb, 2002.

- Matanić, Atanazije J.: Izvještaji zagrebačkih biskupa i nadbiskupa sačuvani u Vatikanskom arhivu. *Bogoslovska Smotra* 45 (1975) 117–126.
- Matejčić, Radmila: Pavlini na Frankopanskom feudu u Hrvatskom primorju. In: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786. Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, umjetnički obrt, književnost, glazba, prosvjeta, ljekarstvo, gospodarstvo*. Zagreb, 1989. 223–234.
- Mayhew, Tea: *Dalmatia between Ottoman and venetian Rule. Contado di Zara 1645–1718*. Roma, 2008. (INTERADRIA. Culture dell'Adriatico 6.)
- Mažuran, Ive: *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine*. Osijek, 1966. (Historijski arhiv u Osijeku. Građa za historiju Osijeka i Slavonije. Knjiga 2.)
- Mažuran, Ive: Požega i Požeška kotlina za turske vladavine. In: *Požega 1227–1977*. Slavonska Požega, 1977. 161–198.
- Mažuran, Ive: Đakovo i bosansko-đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine. *Diacoviensia – teološki prilozi* 3 (1995) 1. sz. 107–156.
- Mažuran, Ive: *Hrvati i Osmansko carstvo*. Zagreb, 1998.
- Medved, Marko: Nastanak i nestanak Otočke biskupije. In: *Gacka u srednjem vijeku*. Ured. Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac. Zagreb–Otočac, 2012. 137–153.
- Melhárd Gyula: *A székesfejérvári őrkanonokság története*. Veszprém, 1906.
- Mezősi Károly: *A váci egyházmegye a török hódoltság idején Pongácz György báró püspök egykorú tájékoztatása alapján*. Kiskunfélegyháza, 1939.
- Mihalik Béla Vilmos: Mehmed egri janicsár aga kassai követsége. A török és a törökösség az 1670-es évtized ellenreformációjában. *Keletkutatás* (2009 tavasz) 129–138.
- Mihalik Béla Vilmos: Mérföldkövek az egri egyházmegye megújulásában. Az 1635. és 1734. évi egri zsinatok. In: *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2014. 175–193.
- Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)
- Mihályfi Ákos: *A papnevelés története és elmélete*. I–II. Bp., 1896.
- Mikó Árpád: A késő középkori székesegyházak liturgikus felszerelésének sorsa a kora újkori Magyarországon. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Bp., 2012. 201–210.
- Miović-Perić, Vesna: *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica (1667.–1806.)* Dubrovnik, 1997. (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Monografije 14.)
- Mirdita, Zef: *Vlasi u historiografiji*. Zagreb, 2004. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka hrvatska povijesnica. Monografije i studije III/27.)
- Mirdita, Zef: *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Zagreb, 2009. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povijesnica. Monografije i studije III/50.)
- Moačanin, Nenad: Osmansko-turski porezni popisi i historijska geografija. *Radovi. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zavod za hrvatsku povijest* 30 (1997) 294–299.
- Moačanin, Nenad: *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. Preispitivanja*. Zagreb, 1999. (Matica Hrvatska. Povijesna knjižnica. Knjiga 2.)
- Moačanin, Nenad: Katolici u Požeštini za turske vladavine. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ured. Filip Potrebica. Jastrebarsko, 2001 (Biblioteka Posegana 7.) 77–83.

- Moačanin, Nenad: *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod, 2001 (Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia. Studije 3.)
- Moačanin, Nenad: *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.–1691.)* 2. kiad. Jastrebarsko, 2003. (Biblioteka Posegana 5.)
- Moačanin, Nenad: *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690*. Leiden–Boston, 2006. (The Ottoman Empire and Its Heritage 35.)
- Molnár Antal: Scardonai püspökök ad limina jelentései 1624–1648. *Fons* 1 (1994) 275–314.
- Molnár Antal: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633). *Fons* 2 (1995) 175–219.
- Molnár Antal: Egy katolikus misszionárius a hódolt Dél-Magyarországon. Don Simone Matkovich. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 232–250.
- Molnár Antal: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. *Századok* 134 (2000) 373–429.
- Molnár Antal: Adalékok a csanádi püspökség 17. századi történetéhez. (A püspöki processzusok tanúvallomásai az egyházmegyéről). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 13 (2001) 1–2. sz. 67–83.
- Molnár Antal: Adatok a váci püspökség török kori történetéhez. *Egyháztörténeti Szemle* 2 (2001) 2. sz. 57–86.
- Molnár Antal: A kalocsai érsekség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 149–163.
- Molnár Antal: Az egri püspökség 17. századi történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 13 (2002) 77–96.
- Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647)*. Bp., 2002. (Humanizmus és Reformáció 26.)
- Molnár Antal: Az esztergomi érsek hódoltsági vikáriátusának történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum* 14 (2003) 1–2. sz. 13–17.
- Molnár Antal: *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből*. Bp., 2003. (METEM Könyvek 41.)
- Molnár Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp., 2003. (METEM Könyvek 44.)
- Molnár Antal: A magyar ferencesek hódoltság-képe a 18. században a rendi történetírás és a prédikációk alapján. In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István – Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. (Csokonai Könyvtár 31.) 551–562.
- Molnár Antal: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Bp., 2004. (METEM Könyvek 45.)
- Molnár Antal: A katolikus egyházi intézményrendszer a hódolt Magyarországon. In: *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. Szerk. Fedeles Tamás – Varga Szabolcs. Pécs, 2005. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis I.) 7–17.
- Molnár Antal: Kiadatlan mányoki levelek a 17. századból. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 17 (2005) 193–204.

- Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Bp., 2005. (METEM Könyvek 49.)
- Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp., 2006. (METEM Könyvek 56.)
- Molnár Antal: A hódoltsági katolikus egyháztörténet forrásai. In: *A magyar egyháztörténetírás forrásadottságai. Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyére*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 2006. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis II.) 36–46.
- Molnár Antal: *Murin András SJ szekszárdi útinaplója 1710-ből*. Levéltári Közlemények 77 (2006) 105–139.
- Molnár, Antal: *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647*. Rome–Bp., 2007. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia I.)
- Molnár Antal: Ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában. In: *Uő: Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből*. Bp., 2008. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) 54–75.
- Molnár Antal: A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században. In: *Uő: Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből*. Bp., 2008. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) 76–89.
- Molnár Antal: Egy válság anatómiája. *BUKSZ* 20 (2008) 216–224.
- Molnár Antal: Szlavónia és a Szerémség katolikus templomai a 17. században az egyházlátogatások és a kamarai összeírások tükrében. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Bp., 2010. 393–433.
- Molnár Antal: Hadrovics László és a török kori szerb egyháztörténet kutatása. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Szerk. Gecsényi Lajos – Izsák Lajos. Bp., 2011. 117–123.
- Molnár Antal: *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. Bp., 2012. (METEM Könyvek 77.)
- Molnár, Antal: Bosnian Franciscans between Roman centralisation and Balkan Confessionalisation. In: *Papacy, Religious Orders, and International Politics*. Ed. by Massimo Carlo Giannini. Roma, 2013. (I libri di Viella 159.) 211–229.
- Molnár Antal: Három hódoltsági levél a Római Inkvizíció levéltárából. In: *Uő: Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez*. Bp., 2013. (METEM Könyvek 80.) 109–116.
- Molnár Antal: Egy „magyar” püspök a török hódoltságban. Macripodari Jácint csanádi püspök levele Szelepcsényi Györgyhöz 1668-ban. In: *Uő: Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez*. Bp., 2013. (METEM Könyvek 80.) 229–239.
- Molnár Antal: Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1622. évi országgyűlésen. A szentszéki diplomácia és Magyarország a harmincéves háború első időszakában. In: *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba. Sopron–Bp., 2014. (Annales Archivi Sopronienisis 1.) 125–231.
- Molnár, Antal: Katholische Jurisdiktion im Grenzgebiet des Osmanischen Reiches. Das Beispiel Ungarn. In: *Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion*

- vom 16. bis 18. Jahrhundert. Hrsg. von Norbert Spannenberger – Szabolcs Varga, in Zusammenarbeit mit Robert Pech. Stuttgart, 2014. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 44.) 181–196.
- Molnár Antal: Az Ősrégi Szeminárium 17. századi növendékei és mindennapjaik két ismeretlen számadáskönyv tükrében. *Magyar Sion. Új folyam* 11/53 (2017) 229–257.
- Molnár Antal: Egy pápai diplomata történetírói műhelyében. Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1625. évi soproni országgyűlésen. Megjelenés alatt az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés történetéről 2015-ben Sopronban rendezett konferencia előadásait tartalmazó kötetben, Pálffy Géza szerkesztésében. Bp., 2018. Sajtó alatt.
- Molnár Antal: Egyházi középréteg a 17. századi Magyarországon. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 2018. Sajtó alatt.
- Molnár Antal: Miért világtörténeti kuriózum a magyarországi reformáció? Megjelenés alatt a Magyar Nemzeti Múzeum *Ige-Idők – A reformáció 500 éve* című kiállításának katalógusában, Bp., 2018. Sajtó alatt.
- Molnár Antal: A barokk búcsújárás törökkori gyökerei. Tanulmány megjelenés alatt.
- Molnár Szulpicz: *A pannonthalmi főapátság története*. IV. *Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-Rend fölloszlása és föléledése. 1535–1708*. Bp., 1906.
- Moroni, Marco: I collegi illirici delle Marche e la penisola balcanica in età moderna. In: *Adriatico. Un mare di storia, arte, cultura*. A cura di Bonita Cleri. Ripatransone, 2000. 183–202.
- Moroni, Marco: Rapporti culturali e forme devozionali tra le due sponde dell'Adriatico in età moderna. In: *Pellegrini verso Loreto. Atti del Convegno Pellegrini e Pellegrinaggi a Loreto nei secoli XV–XVIII. Loreto 8–10 novembre 2001*. A cura di Floriano Grimaldi – Katy Scordi. Ancona, 2003. (Studi e Testi. Nuova Serie 21.) 181–216.
- Moroni, Marco: *Tra le due sponde dell'Adriatico. Rapporti economici, culturali e devozionali in età moderna*. Napoli, 2010. (Territorio e ricerca 1.)
- Murko, M.[atthias]: *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Prag–Heidelberg, 1927.
- Nagy Magdolna: Felső-Magyarország és Miskolc három hatalom szorításában. In: *Miskolc története*. II. *1526-tól 1702-ig*. Szerk. Tóth Péter. Miskolc, 1998. 7–51.
- Nagyfalusy Lajos: *A kapornaki apátság története*. I–II. Kalocsa, 1942. (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez. Tanulmányok 6–7.)
- Nazor, Anica: O glagolskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima. *Senjski zbornik* 41 (2014) 211–244.
- Nekić, Dario: Senjska biskupija u srednjem vijeku. *Senjski zbornik* 24 (1997) 31–84.
- „Nekünk mégis Mohács kell...”. II. *Lajos rejtélyes halála és különböző temetései*. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016.
- Nemes Gábor: Folytonosság vagy újrakezdés? Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mohács előtt és után. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 2017. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.) 115–133.
- Némethy, Ludovicus: *Series parochiarum et parochorum archidioecesis Strigoniensis usque annum 1894*. Strigonii, 1894.

- Nežić, Dragutin: Biskup Borković. In: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*. I. Ured. Dragutin Kniewald. Zagreb, 1944. (Razprave i spomenici iz hrvatske kulturne poviesti I.) 705–726.
- Nikić, Andrija: Društveno-politički uvjeti podjele Bosne Srebrene. *Kačić* 17 (1985) 69–84.
- Nilles, Nicolaus: *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*. I–II. Oenipontae, 1885.
- Nógrády Árpád: A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. *Századok* 136 (2002) 451–468.
- Norton, Claire: Narrating the „Yoke of Oppression”. Twentieth-Century Hungarian Scholarship of the Ottoman-Hungarian Borderlands. In: *Nationalism, Historiography and the (Re)Construction of the Past*. Ed. by Claire Norton. Washington, 2007. 187–200.
- Novak, Grga: *Commissiones et relationes Venetae*. VII. (1621–1671). Zagrabiae, 1972. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 50.)
- Nováky József: Memoria dignitatum, et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis. In: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. IV. Szerk. Leskó József. Eger, 1907. 55–265.
- Opći Šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji 1974*. Zagreb, 1975.
- Orešković, Luc: Un diocèse des Alpes Dinariques. La rencontre des influences italienne et germanique (XVIIe–XVIIIe siècles). *Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen* 12 (2007) 183–200.
- Orešković, Luc: *Le diocèse de Senj-Modruš en Croatiae habsbourgeoise, de la Contre-Réforme aux Lumières (1650–1770)*. Turnhout, 2008. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Section des Sciences Religieuses 132.)
- [Orthmayr Tivadar – Szentkláray Jenő]: Okmánytár. Csanád-egyházmegyei püspöki levéltár. Területi és joghatósági állapotok. A csanádi püspökök joghatósága Szeged városában. In: *Történelmi Adattár Csanádegyházmegye hajdanához és jelenéhez*. I. Temesvár, 1871. 80–91., 129–134., 186–189., 220–229., 266–268.
- Ostojić, Ivan: *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. I–III. Split, 1963–1965.
- Ostojić, Ivan: *Metropolitanski kaptol u Splitu*. Zagreb, 1975. (Analecta Croatica Christiana VII.)
- Oszvald Ferenc: Adatok a magyarországi premonstreiek Árpád-kori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957) 231–254.
- Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp., 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico digesta II.)
- Őze Sándor: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I. Szerk. Őze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Bp., 2005. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák I/1.) 157–175.
- Özel, Ahmet: *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Dâru'lislam Dâru'lharb*. İstanbul, 1998.
- Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle* 38 (1996) 163–217.

- Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons* 4 (1997) 30–46.
- Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle* 39 (1997) 257–288.
- Pálffy Géza: Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.) 33–63.
- Pálffy Géza: Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadttörténelmi Közlemények* 115 (2002) 923–1007.
- Pálffy Géza: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. *Fons* 9 (2002) 107–121.
- Pálffy Géza: Egy fontos adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk históriájához: az 1558. évi horvát–szlavón közös országgyűlés meghívólevele. *Fons* 10 (2003) 233–248.
- Pálffy, Géza: Plemička obitelj Budor iz Budrovca u razdoblju od 15. do 18. stoljeća. *Podravina. Časopis za multidisciplinarna istraživanja* 2 (2003) 5–75.
- Pálffy, Géza: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch* 123 (2003) 111–148.
- Pálffy, Géza: Jedan od temeljnih izvora hrvatske povjesti: pozivnica zajedničkog Hrvatsko-Slavonskog Sabora iz 1558. godine. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 23 (2005) 47–62.
- Pálffy Géza: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átvélő kapcsolatai. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*. Szerk. Bene Sándor – Hausner Gábor. Bp., 2007. (Hősgaléria) 39–65.
- Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság a 17. századi története új megvilágításban. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 52–65.
- Pandžić, Bazilije: L’opera della S. Congregazione per le popolazioni della Penisola Balcanica centrale. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. (350 anni a servizio delle missioni 1622–1972)*. I/2. (1622–1700). Dir. Josef Metzler. Rom–Freiburg–Wien, 1972. 292–315.
- Pandžić, Bazilije: Marijan Lišnjić makarski biskup (1609–1686). *Nova et vetera* 27 (1977) 1. sz. 23–55.
- Papademetriou, Tom: *Render Unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*. Oxford, 2015.
- Papp László: *A hiteles helyek története és működése az újkorban*. Bp., 1936. (Palaestra Calasanciana 14.)
- Papp Sándor: Keresztény közösségek életének jogi garanciái az Oszmán Birodalomban. In: *Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szerk. Czerovszki Mariann – Nagyillés János. Szeged, 2010. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum XIII.) 214–220.

- Papp Sándor: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. *Keletkutatás* (2011 tavasz) 25–72.
- Papp, Sándor: The System of Autonomous Muslim and Christian Communities, Churches and States in the Ottoman Empire. In: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. by Gábor Kármán – Lovro Kunčević. Leiden–Boston, 2013. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 53.) 375–419.
- Patafta, Daniel: Proturreformacija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. *Podravina. Časopis za multidisciplinarna istraživanja* 4/8 (2005) 33–46.
- Pauer, Joannes: *Historia dioecesis Alba-Regalensis ab erecta sede episcopali 1777–1877. Albae-Regiae*, 1877.
- Pavao Ritter Vitezović i njegovo doba (1652–1713). *Zbornik radova s 3. međunarodne kroatološke konferencije, Zagreb, 26–28. rujna 2013. godine*. Prired. Alojz Jembrih – Ivana Jukić. Zagreb, 2016.
- Pavičić, Stjepan – Glavičić, Ante: Naseljavanje bunjevaca krmporučana u senjskoj planini i primorju u prvoj polovici XVII stoljeća. *Senjski zbornik* 10–11 (1984) 151–155.
- Pavličević, Dragutin: O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na bunjevce. In: *Krbavska bitka i njezine posljednice*. Ured. Dragutin Pavlović. Zagreb, 1993. 203–220.
- Pavličević, Dragutin: Opće političke i vojničke prilike u Podravini (1527.–1765.) *Podravina. Časopis za multidisciplinarna istraživanja* 1 (2002) 83–98.
- Pedani, Maria Pia: *Dalla frontiera al confine*. Roma–Venezia, 2002. (Quaderni di Studi Arabi. Studi e testi 5.)
- Pederin, Ivan: Gospodarski i ideološki pristup uskočkom ratu i uskočkom mitu. *Senjski zbornik* 9 (1981) 183–201.
- Pehm [Mindszenty] József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 2.)
- Peloza, Makso: Razvoj crkvenopokrajinske pripadnosti senjske i krbavsko-modruške biskupije. *Senjski zbornik* 6 (1973–1975) 219–259.
- Peloza, Makso: *Riječka metropolija: prošlost i sadašnjost*. Rijeka, 1973.
- Perényi, József: Trois villes hongroises sous la domination ottomane aux XVIe–XVIIe siècles. In: *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*. III. Sofia, 1969. 581–591.
- Perić, Ratko: Budislavićev pravovjerni zavod. *Vrela i prinosi* 20 (1994/1995) 29–41.
- Perić, Ratko: Hrvatski zavodi u Italiji. In: *Crtajte granice, ne precrtajte ljude*. *Zbornik radova u povodu imenovanja vrhobosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalu*. Prired. Marko Josipović – Mato Zovkić. Sarajevo–Bol, 1995. (Studia Vrhobosnensia 7.) 731–754.
- Péterffy, Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata*. I–II. Posonii, 1741–1742.
- Péterné Fehér Mária: Koháry István, Kecskemét földesura. In: *Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*. Szerk. Kozicz János – Koltai András. Bp.–Kecskemét, 2015. (Magyarország Piarista Múltjából 8.) 101–112.
- Pethő Gergely: *Rövid magyar krónika*. Kassán, 1753. Reprint: Bp., 1993.

- Petrić, Hrvoje: Župa Koprivnica do kraja 17. stoljeća. *Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu zagrebačke nadbiskupije* 8 (2004) 201–150.
- Petrić, Hrvoje: *Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*. Samobor, 2005. (Biblioteka historia Croatica 41.)
- Petrić, Hrvoje: O katoličkoj obnovi i obrazovanju na prostorima senjske, modruške i zagrebačke biskupije u 17. stoljeću. *Podravina. Časopis za multidisciplinarna istraživanja* 4/8 (2005) 147–166.
- Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai*. München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae VIII.)
- Pivčević, Edo: Kako je de Dominis postao senjski biskup. *Crkva u svijetu* 18 (1983) 178–192.
- Pleše, Tatjana: Medieval Pauline Monasteries in North-Western Croatia. In: *Der Paulinerorden. Geschichte–Geist–Kultur*. Hrsg. von Gábor Sarbak. Bp., 2010. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/2.) 439–458.
- Poleto, Josip: Velika i franjevci. *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 1 (2012) 47–55.
- Popis sandžaka Požega 1579. godine*. Ured. Stjepan Sršan. Prevela Fazileta Hafizović. Osijek, 2001. (Građa za povijest Osijeka i Slavonije XII.)
- Povijest Hrvata. II. Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*. Glavni ured. Mirko Valentić – Lovorka Čoralić. Zagreb, 2005.
- Premrou, Miroslav: Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd. *Archivum Franciscanum Historicum* 17 (1924) 489–508., 18 (1925) 33–62.
- Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. (Pest megye 1668. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen). *Levéltári Közlemények* 28 (1958) 173–200.
- R. Várkonyi Ágnes: A pálosok a Zrínyiek történetében. In: *Pálos rendtörténeti tanulmányok*. Szerk. Sarbak Gábor. Csorna, 1994. (Varia Paulina 1.) 126–136.
- Rački, Franjo: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. *Starine JAZU* 4 (1872) 201–229.
- Radonić, Jovan: Jeronim Paštrić, istorik XVII veka. In: *Glas Srpske akademije nauka*. CXC. Drugi razred 95. Beograd, 1946. 45–195.
- Radonić, Jovan: *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI. do XIX. veka*. Beograd, 1950. (Posebna izdanja SAN 155. Odeljenje društvenih nauka, nova serija 3.)
- Raffo, Anton Maria: Appunti sull'atto di fondazione del „Collegio Ungarico” di Bologna. In: *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*. A cura di Vittore Branca. Firenze, 1979. 391–397.
- Rajeczky Benjamin: *A pásztói apátság az újkorban 1526–1950*. Pásztó, 1991. (Tanulmányok Pásztó történetéből 2.)
- Rajz Mihály: *A váci egyházmegye a török uralom végén*. Vác, 1943. (Vácegyházmegye Multjából II.)
- Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. *Magyar Történelmi Társulat* 7 (1860) 3–91.
- Ráth Károly: Győr vármegyének 1642. évben összeírt sérelmi jegyzőkönyve a török ellen. *Magyar Történelmi Társulat* 7 (1860) 92–123.

- Ráttkay, Georgius: *Memoria regum, et banorum, regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, inchoata ab origine sua et usque ad praesentem annum M.DC.LII.* Viennae, 1652. Reprint: Zagreb, 2000.
- Razum, Stjepan: Popis svećenika Zagrebačke biskupije iz 1501. godine. *Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu zagrebačke nadbiskupije* 7 (2003) 291–446.
- Razum, Stjepan: Biskupijska skupština (sinoda) Zagrebačke biskupije iz 1669. godine. Prva biskupijska skupština biskupa Martina Borkovića. *Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu zagrebačke nadbiskupije* 8 (2004) 7–112.
- Razum, Stjepan: Najstarije sačuvane župničke prisega u Zagrebačkoj nadbiskupiji. Knjiga župničkih prisega (1648.–1674.) *Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu zagrebačke nadbiskupije* 8 (2004) 113–199.
- Razum, Stjepan: *Vjeroispovijedi i župničke prisega Zagrebačke nadbiskupije. Professiones fidei et iuramenta parochorum ecclesiae Zagrabienensis, 1648.–1997.* Zagreb, 2010. (Društvo povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”. Radovi 21.) 19–76.
- Rendeo, Ivan: Baruni Brnjakovići od Olova. *Napredak. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva „Napredak” u Sarajevu* 4 (1931) 1–2. sz. 12–16., 39–45.
- Repiczky János – Szilágyi Sándor: *Nagy-Kőrös városa török levelei.* Kecskemét, 1859.
- Rešetar, Milan: Toma Natalić Budislavić i njegov „Collegium Orthodoxum” u Dubrovniku. *Rad JAZU* 206 (1915) 136–141.
- Ritzler, Remigius – Sefrin, Pirminus: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi.* V. 1667–1730. Patavii, 1952.
- Rokay Zoltán: Zágrábi püspökség. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század).* Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. 739–740.
- Röhmer, Hans Robert: Christliche Klosterarchive in der islamischen Welt. In: *Der Orient in der Forschung. Festschrift für Otto Spies zum 5. April 1966.* Hrsg. von Wilhelm Hönerbach. Wiesbaden, 1967. 543–556.
- Runje, Petar: Glagoljaši javni bilježnici. *Senjski zbornik* 26 (1999) 115–122.
- Runje, Petar: Otočac, srednjovjekovna biskupija i kulturni centar. *Senjski zbornik* 33 (2006) 51–62.
- Runje, Petar: Senjski kulturni krug i senjska tiskara. *Senjski zbornik* 35 (2008) 91–114.
- Runje, Petar: U spomen modruškim glagoljašima. *Modruški zbornik* 2 (2008) 53–62.
- Rusvay Tibor – Varga Lajos: *A XVII. század eleji Vác történetének egyik forrása.* Vác, 1992. (Váci Füzetek 1.)
- Ruvarac, Ilarion: *Montenegrina. Prilošci istoriji Crne Gore.* Sremski Karlovci, 1897.
- Rúzsás Lajos: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVI–XVII. században. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1967–1968.* Bp., 1968. 225–254.
- Šabanović, Hazim: *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela.* Sarajevo, 1959. (Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine. Djela. Knjiga XIV. Odjeljenje istorisko-filoloških nauka. Knjiga 10.)
- Salamon Ferencz: A török uralkodás Magyarországon. *Budapesti Szemle* 7 (1859) 35–73., 8 (1860) 144–178., 304–356., 9 (1860) 120–154., 324–368.
- Salamon Ferenc: Előszó a Törökmagyarkori Emlékek első osztályához. In: Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös,*

- Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból.* I–II. Pest, 1863. (Török-magyar-kori Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytár I–II.), I. V–XXX.
- Salamon Ferencz: Kecskemét városa történetéből. In: *Salamon Ferencz kisebb történelmi dolgozatai*. 2. kiad. Bp., 1878. 273–282.
- Salamon Ferencz: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Bp., 1884.
- Salamon Ferencz: *Magyarország a török hódítás korában*. 2. jav. kiad. Bp., 1886.
- Salamon, Franz: *Ungarn in der Türkenzeit*. Leipzig, 1887.
- Šanjek, Franjo: Zagrebačka (nad)biskupija. In: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačka nadbiskupije 1094–1994*. Zagreb, 1994. 27–42.
- Sáros András: *A jászberényi főtemplom története*. Jászberény, 2002. (KÉSZ Könyvek 1.)
- Šaško, Ivan: *Zagrebački pontifikal MR 124. (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Zagreb, 2005. (Društvo povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”. Bogoslužni spomenici Zagrebačke crkve 1.)
- Sava episkop šumadijski [Vuković]: *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*. Beograd–Podgorica–Kragujevac, 1996.
- Sávai, János: *La partecipazione dei laici al lavoro pastorale in Ungheria nei secoli XVI–XVII*. Roma, 1982.
- Sávai János: *Missziók, mesterek, licenciátusok*. Szeged, 1997. (Documenta missionaria Hungariam et regionem sub ditione Turcica existentem spectantia II/I.)
- Sbutega, Antun: *Storia del Montenegro. Dalle origini ai nostri giorni*. Soveria Mannelli, 2006.
- Schmitt, Oliver Jens: „Des melons pour la cour du Sancak beg”: Split et son arrière-pays ottoman à travers les registres de compte de l’administration vénitienne dans les années 1570. In: *Living in the Ottoman Ecumenical Community. Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*. Ed. by Vera Costantini – Markus Koller. Leiden–Boston, 2008. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 39.) 437–452.
- Schmitth, Nicolaus: *Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati*. I–III. Tyrnaviae, 1768.
- Schwáb Mária: *Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban*. Bp., 1939.
- Sekulić, Ante: Pregled povijesti pavlina. In: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786. Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, umjetnički obrt, književnost, glazba, prosvjeta, ljekarstvo, gospodarstvo*. Zagreb, 1989. 31–40.
- Sekulić, Ante: Martin Borković. In: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ured. Franko Mirošević. Redaktor: Juraj Kolarić. Zagreb, 1995. 341–361.
- Senjski glagoljaški krug 1248–1508. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 21. i 22. studenog 1994. godine u povodu 500. obljetnice senjskoga glagoljskoga misala*. Zagreb, 1998.
- Sieben, Hermann Josef: *Die Partikularsynode. Studien zur Geschichte der Konzilsidee*. Frankfurt a. M. 1990. (Frankfurter Theologische Studien 37.)
- Šimrak, Ioannes: *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. secundum selecta documenta nondum edita, ex Tabulariis Romanis Vaticanis, S. Congregationis de Propaganda Fide et almae Ecclesiae Zagradiensis eruta*. I. *De rebus gestis unionis in confiniis Croatiae ab*

- episcopo Simeone Vratanja usque ad Sabbam Stanislavić (1611.–1661.)* Zagreb, 1926. (Hrvatska Bogoslovska Akademija 7.)
- Sisak u obrani od turaka. Izbor građe 1543–1597.* Ured. Josip Kolanović. Zagreb, 1993. (Monumenta Historica 2.)
- Skenderović, Robert: Nasljednici fra Luke Ibrišimovića u službi slavonskog vikara zagrebačke biskupije. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ured. Filip Potrebica. Jastrebarsko, 2001 (Biblioteka Posegana 7.) 127–134.
- Škreblić, Ivan: Odgoj i nastava u zagrebačkom sjemeništu 1587–1900. In: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*. I. Ured. Dragutin Kniewald. Zagreb, 1944. (Razprave i spomenici iz hrvatske kulturne poviesti I.) 673–704.
- Sladović, Maniolo: *Povēsti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*. Trst, 1856. Reprint: Gospić, 2003.
- Smičiklas, Tade: *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*. I–II. Zagreb, 1891. (Djela JAZU 11.) II. 38–336.
- Sokcsevitš Dénés: *Horvátország története a 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011. (Szomszéd Népek Történelme).
- Šokčević, Dinko: *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Zagreb, 2016.
- Soldo, Josip Ante: Crkveni život na proširenom području Šibenske biskupije nakon uzmaca Osmanlija. In: *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998. Šibenik, 22. do 26. rujna 1998.* Ured. Josip Ćuzela et alii. Šibenik, 2001. 319–350.
- Somogyi Éva: A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. (Horvátországi parasztfelkelés 1653–59). *Történelmi Szemle* 5 (1962) 149–172.
- Soós Imre: A hódolt szolgabíró és hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. *Archivum* 2 (1974) 5–32.
- Soós Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Bp., 1985. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa II.)
- Sopta, Jozo: Juraj Drašković. In: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ured. Franko Mirošević. Redaktor: Juraj Kolarić. Zagreb, 1995. 255–266.
- Sörös Pongrácz: Forgách Ferenc nagyszombati zsinata és előzményei. *Katholikus Szemle* 3 (1900) 211–241.
- Sörös Pongrácz: Címzetes apátságok, prépostságok. *Religio* 67 (1908) 179–180.
- Sörös Pongrácz: *Az elenyészett benczés apátságok*. Bp., 1912. (A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története XII/B.)
- Stahuljak, M.: Baltazar Dvorničić-Napuly. Civitatis Capronczensis decus. *Zbornik Muzeja grada Koprivnice* 1 (1946) 7–11.
- Stanojević, Gligor: *Senjski uskoci*. Beograd, 1973.
- Stanojević, Gligor: *Mitropolit Vasilije i njegovo doba (1740–1766)*. Beograd, 1978.
- Štefanec, Nataša: *Heretik Njegova Veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu*. Zagreb, 2001.

- Štefanec, Nataša: IV. és V. Zrínyi György. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*. Szerk. Bene Sándor – Hausner Gábor. Bp., 2007. (Hösgaléria) 87–112.
- Stolicki, Jarosław: *Egzulanci podolscy 1672–1699. Znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej*. Kraków, 1994. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCLII. Prace Historyczne 114.)
- Stražemanac, Ivan: *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*. Prired. Stjepan Sršan. Zagreb, 1993. (Biblioteka Latina et Graeca XXVI.)
- Sućeska, Avdo: O položaju Poljica u Osmanskoj državi. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16–17 (1966–1967) 77–91.
- Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak).
- Sugár István: *Az egri püspökök története*. Bp., 1984. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa I.)
- Sugár István: A törökösség (turcismus) Heves vármegyében. In: *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve*. XXII. Eger, 1986. 99–112.
- Šuljak, Andrija: Bosanski biskupi od prelaza u Đakovo do 1526. godine. In: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi Simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije 1089–1989*. Prired. Želimir Puljić – Franjo Topić. Sarajevo, 1992. 269–282.
- Šuljak, Andrija: Fra Luka Ibrišimović-Sokol i biskup Nikola Ogramić-Olovčić. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ured. Filip Potrebica. Jastrebarsko, 2001 (Biblioteka Posegana 7.) 49–64.
- Sümegei József: Báta a középkori és törökkori forrásokban 895–1686. In: *Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára*. Szerk. V. Kápolnás Mária. Báta, 1993. 11–126.
- Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések).
- Szabady Béla: *Nagyfalvi Gergely váci püspök, zalavári apát (1576–1643)*. Pannonhalmi Szemle 7 (1932) 212–232.
- Szabó András Péter: *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661)*. A bevezető tanulmányt írta: Pálffy Géza. Salgótarján, 2010. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 59.)
- Szabo, Agneza: Tradicija i odjeci Ibrišimovićeva djela u hrvatskoj povijesti i kulturi 19. stoljeća.. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ured. Filip Potrebica. Jastrebarsko, 2001 (Biblioteka Posegana 7.) 99–112.
- Szakály Ferenc: A parasztvármegye történetéhez a XVII. században. *Századok* 103 (1969) 690–708.
- Szakály Ferenc: *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. Bp., 1969. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 49.)
- Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. II. Szekszárd, 1969. 5–85.
- Szakály Ferenc: Egy „világtörténeti curiosum”: magyar adóztatás a török hódoltságban. *Valóság* 22 (1979) 5. sz. 23–37.

- Szakály Ferenc: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban. (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez). *Archívum* 10 (1981) 5–26.
- Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Bp., 1981. 23–29.
- Szakály Ferenc: Az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmái és a hódoltsági magyar feudális hatalom. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp., 1983. 59–67.
- Szakály Ferenc: Török megszállás alatt (1543–1686). In: *Szeged története*. I. (A kezdetektől 1686-ig). Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 535–738.
- Szakály Ferenc: Hódoltsági értelmiség a 17. század második felében. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. 32–45.
- Szakály Ferenc: Magyar nemesség a 17. századi hódoltságban. In: *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején*. Szécsény, 1983. április 6–8. Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradienses 1.) 25–39.
- Szakály Ferenc: Török uralom és reformáció Magyarországon a 16. század közepe táján. *Világosság* 25 (1984) 51–59.
- Szakály, Ferenc: Der Wandel Ungarns in der Türkenzeit. In: *Habsburgisch-osmanische Beziehungen/Relations Habsburg–Ottomans*. Wien, 26–30. September 1983. Colloque sous le patronage du Comité international des études pré-ottomans et ottomanes. Hrsg. von Andreas Tietze. Wien, 1985. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 13.) 35–54.
- Szakály, Ferenc: Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts. In: *Études historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. II. Bp., 1985. 437–459.
- Szakály Ferenc: Az alföldi mezővárosok és a magyar feudális hatalom. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös, 1986. (Az Arany János Múzeum Közleményei 4.) 325–342.
- Szakály Ferenc: A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In: *Katolikus egyháztörténeti konferencia (Keszthely, 1987)*. Szerk. Hölvényi György. Bp., é. n. 16–32.
- Szakály Ferenc: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: *Egyházak a változó világban. (A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai)*. Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1991. 245–249.
- Szakály Ferenc: Nemesi vármegyeszervezet és török hódoltság. A „Menekült vármegye” fogalmáról és szervezetéről. *Történelmi Szemle* 33 (1991) 137–184.
- Szakály Ferenc: A magyar nemesség a török hódoltságban. *Századok* 126 (1992) 562–633.
- Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp., 1995. (Humanizmus és Reformáció 23.)
- Szakály Ferenc: *Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei*. Bp., 1995. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 1.)
- Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Bp., 1997. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 21.)
- Szakály Ferenc: Miskolc helye Magyarország település- és gazdasági rendszerében. In: *Miskolc története*. II. 1526-tól 1702-ig. Szerk. Tóth Péter. Miskolc, 1998. 507–529.

- Szakály Ferenc: Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 223–231.
- Szakály Ferenc: *Török kori történelmünk kritikus kérdései*. Bp., 1999. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián).
- Szakály Ferenc: A hódolt megye története. In: *Pest megye monográfiája. I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. Zsoldos Attila. Bp., 2001. 329–543.
- Szántó Konrád: *A jászberényi ferences templom története*. Bp., 1974.
- Szántó Konrád: Pázmány főpásztori tevékenysége. In: *Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulóján*. Szerk. Lukács László – Szabó Ferenc. Róma, 1987. 269–304.
- Szántó Konrád: A szegedi gvardiánok mint a csanádi megyéspüspökök helynökei és az alsóvárosi ferences kolostor előjárói. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2 (1996) 217–266.
- Szarka Gyula: *A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában*. Vác, 1940.
- Szarka Gyula: *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*. Vác, 1947. (Vácegyházmegye Múltjából IV.)
- Szarka Gyula: *Vác katolikus intézményei és épületei a török hódítás korában*. Vác, 1948. (Vácegyházmegye Múltjából V.)
- Szarka Gyula: *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában 1526–1686*. A bevezető tanulmányt írta és a kéziratot gondozta: Molnár Antal. Szerk. és a mutatót készítette: Horváth M. Ferenc. Vác, 2008. (Váci Történelmi Tár V.)
- Szekfü Gyula: *Magyar Történet. V. A tizenhetedik század*. Bp., é. n.
- Szelestei N. László: *Naplók és útleírások a 16–18. századból*. Bp., 1998. (Historia Litteraria 6.)
- Szelestei N. László: Nagyfalvi Gergely naplója. In: *Pázmány Péter és kora*. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 2.) 364–371.
- Szeredy József: *Egyházjog különös tekintettel a Magyar Szent Korona tartományaira, a keleti és protestáns egyházakra*. I–II. Pécs, 1874.
- Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Ford. Erdélyi László – Juhász László. Bp., 1961. (Monumenta Hungarica V.)
- Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból*. I–II. Pest, 1863. (Török-magyar-kori Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytár I–II.)
- Szilágyi Sándor: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai*. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica II. 8.)
- Szilas, László: Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven. *Ungarn-Jahrbuch* 4 (1972) 171–189.
- Szilas, László: Inventar der die Jesuitenmission im Türkischen Ungarn betreffenden Dokumente im Band Austr. 20. des Römischen Archivs der Gesellschaft Jesu. In: *Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet*. München, 1975. 255–267.
- Szilas László: Jezsuiták plébániai munkában Magyarországon a 16–18. században. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 17 (2005) 35–82.

- Szirácsik Éva: *Rablólovag vagy földesúr? Gróf Balassa III. Imre*. Bp., 2016.
- Szlavikovszky Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken*. I. Bp., 2007. (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 16.)
- Szulejmán szultán Szigetváron. *A szigetvári kutatások 2013–2016 között*. Szerk. Pap Norbert – Fodor Pál. Pécs, 2017.
- Szuromi Anzelm Szabolcs: A Pázmány Péter (1616–1637) által összehívott zsinatok tekintélye és rendelkezései. In: *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis*. IV. *Emlékkönyv Pázmány Péter halálának 370. évfordulója alkalmából az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papságának szentelési és halálozási adataival (1892–2006)*. Szerk. Beke Margit. Bp., 2008. 21–26.
- Szvorényi, Michael: *Synopsis critico-historica decretorum synodaliū pro Ecclesia Hungaro-Catholica editorum*. Vesprii, 1807.
- Takács Ince: A magyarországi ferences harmadik rend történeti áttekintése. In: *Assisi küldöttei. Összegyűjtött Tanulmányok*. Gyöngyös, 1945. 259.
- Takács Ince – Pfeiffer János: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században*. I–II. Szerk. Kapiller Imre. Pápa–Zalaegerszeg, 2001.
- Tarczay Erzsébet: A reformáció Horvát-Szlavónországban. *Theologiai Szemle* 5 (1929) 195–287.
- Teke Zsuzsa: *Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században*. Bp., 1979. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 86.)
- Tenšek, Zdenko: Provincija bl. Leopolda Bogdana Mandića franjevac kapucina –Zagreb. In: *Franjo među Hrvatima. Zbornik radova franjevačkih zajednica u prigodi 750. obljetnice smrti Franje Asiškoga (1226.–1976.)* Ured. Hrvatin Gabrijel Jurišić. Zagreb, 1976. 169–173.
- [Thauszy, Franciscus:] *Constitutiones synodales dioecesis Zagrabensis pro usu cleri ejusdem dioecesis impressae*. Zagrabiae, 1766.
- Thury Etele: Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat. *Protestáns Szemle* 25 (1913) 425–439., 475–487.
- Tímár György: A pécsi címzetes (választott) püspökök birtokmegőrző törekvései a török hódoltság idején. In: *Pécs a törökkorban*. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 133–169.
- Tímár György: A pécsváradi apátsági birtok helységei és magyar urai 1542 és 1566. szeptember 7. között. In: *Pécsvárad*. Szerk. Füzes Miklós. Pécsvárad, 2001. 219–236.
- Tkalčić, Ivan Kr.: Prilog za povjest zagrebačkih sinoda u XV. i XVI. veku. *Starine JAZU* 16 (1884) 117–129.
- Tocanel, Pietro: Laboriosa organizzazione delle Missioni in Bulgaria, Moldavia, Valachia e Transilvania. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. (350 anni a servizio delle missioni 1622–1972)*. I/2. (1622–1700). Dir. Josef Metzler. Rom–Freiburg–Wien, 1972. 239–273.
- Tóth Béla: *A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa*. Bp., 1999. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 11.)
- Tóth István György: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Roma–Bp., 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.)

- Tóth István György: Katolikus misszionáriusok mint török foglyok a 17. századi hódolt Magyarországon. *Keletkutatás* (1996 tavasz – 2002 tavasz) 161–183.
- Tóth István György: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról 1678-ban (Forrásközlés). In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 251–257.
- Tóth István György: A missziós faházból az érseki trónra. (Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról). In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 174–227.
- Tóth István György: „Ez a faragatlan nép annak hisz, amit lát...” Katolikus misszionáriusok a török Temesváron. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanulmányok 2.) 373–413.
- Tóth István György: Mint Makó Rómától. Hódoltsági katolikusok és a Hitterjesztés Szent Kongregációja. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Szerk. Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka. Bp., 2002. 123–139.
- Tóth István György: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I–V. Roma–Bp., 2002–2008. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.)
- Tóth István György: Missziós püspökök a magyarországi török hódoltságban. In: *Uő: Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*. Bp., 2007. 28–67.
- Tóth István György: Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. In: *Uő: Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*. Bp., 2007. 257–309.
- Tóth Péter: *Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái (1652–1656)*. Salgótarján, 2001. (Adatok, Források és Tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 29.)
- Tóth Tamás: *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1748)*. Budapest–Kalocsa, 2014. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.)
- Török József: A középkori magyarországi liturgia története. In: *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 1985. november 12–1986. február 28*. Bp., 1985. 49–66.
- Török József: Papnevelés (katolikus). In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, középkor és kora újkor*. IX. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp., 2009. 55–62.
- Tracy, James D.: *Balkan Wars. Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia and Venetian Dalmatia, 1499–1617*. Lanham, 2016.
- Traljić, Seid M.: Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 11–12 (1956) 203–227.
- Traljić, Seid M.: Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVII stoljeća. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 4–5 (1958–1959) 409–424.
- Traljić, Seid M.: Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI. i XVII. stoljeću. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 20 (1973) 447–458.
- Tringli István: A váci püspökség török kori urbáriumai (forrásközlés). In: *Váci Könyvek*. 4. Vác, 1989. 107–139.

- Tuđina Gamulin, Vesna: Senjska biskupija i Marko Antonije de Dominis prema dokumentu iz godine 1600. *Sensjki zbornik* 20 (1993) 119–126.
- Tusor Péter: Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 9 (1997) 83–146.
- Tusor Péter: Zrínyi a pálosok történetében. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 333–343.
- Tusor Péter: A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus reform korában. (A kongregáció alapításától 1689-ig). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 11 (1999) 1–2. sz. 33–64.
- Tusor Péter: A magyar egyház és Róma a 17. században. *Vigilia* 64 (1999) 503–513.
- Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről. (Archivio Santacroce). *Levéltári Közlemények* 73 (2002) 199–241.
- Tusor Péter: Lippay IV. György. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp., 2003. 296–303.
- Tusor Péter: Magyar püspökök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei 1605–1711. (Historiográfia és projektterv). In: *Magyarország és a Római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Szerk. Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. Budapest–Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 15.) 243–315.
- Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők*. Bp., 2001.
- Vagner József: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra, 1896.
- Valentić, Mirko: Zagrebačka biskupija i hrvatsko-turski ratovi. In: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*. Zagreb, 1995. 189–198.
- Vanino, Miroslav: Misijska izvješća XVII. i XVIII. vijeka. *Vrela i prinosi* 1 (1932) 106–182., 2 (1933) 53–102.
- Vanino, Miroslav: Predlozi Bartola Kašića Svetoj Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj (1613. i 1614.) *Croatia Sacra* 4/8 (1934) 217–254.
- Vanino, Miroslav: *Isusovci i hrvatski narod*. I–III. Zagreb, 1969–2005.
- Vanyó Tihamér Aladár: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről (1600–1850)*. Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.)
- Vanyó Tihamér: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 323–339.
- Vanyó Tihamér: A hazai hódoltság vatikáni források tükrében. *Vigilia* 38 (1973) 88–97.
- Vanyó Tihamér Aladár: *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786*. Bp., 1986. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai)
- Vanyó Tihamér: Nemzeti egyháztörténetírásunk. Teljesítmények és feladatok. *Századok* 120 (1986) 678–705.
- Vanyó Tihamér: Egyházi források művelődéstörténeti jelentősége. *Századok* 125 (1991) 330–349.
- Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemén és akadémiáin 1560–1789*. Bp., 2004. (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 12.)
- Varga Lajos: *A váci egyházmegye történeti földrajza*. Vác, 1997.

- Varga Szabolcs: A horvát bán katonai jogkörének változása a 16. század első felében. *Történelmi Szemle* 45 (2003) 155–174.
- Varga Szabolcs: A 15–17. századi horvát történelem kutatásának új irányairól (1990–2004). *Századok* 139 (2005) 1035–1047.
- Varga Szabolcs: A vár és mezőváros története 1526 és 1566 között. In: *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából*. Szerk. Bösze Sándor – Ravazdi László – Szita László. Szigetvár, 2006. 45–91.
- Varga, Szabolcs: Connections between Slavonia and Southern Transdanubia in the first part of the 16th century. *Podravina. Časopis za multidisciplinarna istraživanja* 6/12 (2007) 117–136.
- Varga Szabolcs: Etnikum, felekezetiesség és migráció a Dél-Dunántúlon és Szlavóniában a 16–17. században. In: *Vallás és etnikum Közép-Európában. Tanulmányok*. Szerk. Kupa László. Pécs, é. n. [2008.] 44–56.
- Varga Szabolcs: Zágráb szerepe a magyarországi városhálózatban a késő középkorban. In: *Urbs. Magyar Városháza Évkönyv*. III. Bp., 2008. 269–273.
- Varga Szabolcs: *Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526–1686)*. Pécs, 2009.
- Varga Szabolcs: Pécs kapcsolata a Dráván túli területekkel a 16. század első felében. In: *Tanulmányok Pécs történetéből*. 20. A 2006. és 2007. évi Előadások Pécs történetéből c. konferenciák válogatott előadásai. Szerk. Kaposi Zoltán – Vonyó József. Pécs. 2009. 29–55.
- Varga Szabolcs: Szempontok a szlavóniai ferencesek kora újkori történetéhez. In: *Nyolcszáz esztendő a Ferences Rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális–művészeti szerepéről*. Szerk. Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Őze Sándor. Bp., 2013. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 8/1.) 237–252.
- Varga Szabolcs: *Leónidász a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566)*. Pécs–Bp., 2016. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok).
- Veinstein, Gilles: Les provinces balkaniques (1606–1774). In: *Histoire de l'Empire Ottoman*. Sous la dir. de Robert Mantran. Paris, 1989. 287–340..
- Veinstein, Gilles: Megjegyzések az Oszmán Birodalom európai hatáiról (14–18. század). *Magyar Szemle* (2008) 3. sz. *.
- Velics László: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*. I–III. Bp., 1912–1914.
- Verbényi István – Arató Miklós Orbán: *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája*. Bp., 1989.
- Verducci, Carlo: Il Collegio Illirico di Fermo. *Deputazione di Storia Patria per le Marche. Atti e Memorie. Nuova serie* 82 (1977) 175–196.
- Veress Endre: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. I. *Anyakönyv (1559–1917)*. Bp., 1917. (Fontes Rerum Hungaricarum II.)
- Verhovacz, Maximilianus: *Constitutiones synodales Ecclesiae Zagrabienensis pro clero dioecetano recusae*. Zagrabiae, 1805.
- Vidović, Mile: *Povijest Crkve u Hrvata*. Split, 1996.
- Viličić, Melita: Grafička rekonstrukcija katedrale sv. Marije u Senju. *Senjski zbornik* 3 (1967–1969) 54–87.

- Viličić, Melita: Arhitektonski spomenici Senja. *Rad JAZU* 360 (1971) 65–129.
- Vrandečić, Josip – Bertoša, Miroslav: *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*. Zagreb, 2007. (Hrvatska povijest u ranome novom vijeku 3.)
- Vrgoč, Miro: *Duhovni stupovi Bosne Srebrene. Neki značajniji bosanski franjevci od 15. do 20. stoljeća*. Sarajevo–Zagreb, 2007.
- Wagner, Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani*. I–IV. Posonii et Cassoviae, 1774–1778.
- Whiting, Gene S.: *Zrinski, Međimurje i reformacija. Prilozi poznavanju povezanosti Zrinskih, Međimurja i reformacije u drugoj polovici 16. stoljeća*. Zagreb, 2009.
- Zach, Krista: Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrišimović in Türkisch-Ungarn (1649). *Ungarn-Jahrbuch* 8 (1977) 1–31.
- Zach, Krista: *Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn*. München, 1979. (Studia Hungarica 13.)
- Zimányi Vera: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. *Századok* 99 (1960) 286–302.;
- Zirojević, Olga: *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku*. Novi Sad, 1976. (Institut za izučavanje istorije Vojvodine. Monografije 14.)
- Zirojević, Olga: Pisani tragovi Osmanskog carstva na tlu Jugoslavije. *Zbornik za orijentalne studije* 1 (1992) 39–55.
- Žmegač, Andrej: Biskupske i kaptolske prototurske utvrde. In: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*. Zagreb, 1995. 199–202.
- Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 13 (1929) 5–141.
- Žubrinić, Darko: *Hrvatska glagoljica. Biti pismen – biti svoj*. 2. kiad. Zagreb, 1996.
- Žugaj, Marijan: Hrvatska biskupija od 1352. do 1578. godine. *Croatia Christiana Periodica* 10/17 (1986) 92–112., 10/18 (1986) 1–26.
- Zsindely Endre: Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai. In: *Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből*. III. Bp., 1973. 969–1001.
- Zsoldos Attila: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Bp., 1990. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 11.)
- Zsoldos Attila: Egész Szlavónia bánja. In: *Analecta Medievalia*. I. *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Bp., 2001. 269–281.

